YU ISSN 0350-0330
UDK 39(497,12)(05)

Slovenski etnograf

O življenju in kulturi večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju

Letnik
XXXIII—XXXIV
1988—1990

Slovenski etnografski muzej, Ljubljana 1991

a

Slovenski etnograf

90921

Letnik
XXXIII–XXXIV
1980–1990
Slovenski etnografski muzej, Ljubljana 1991

Naslovna stran:
JOŽEF PETKOVŠEK, DOMA, 1989
Narodna galerija, Ljubljana

Slovenski etnografski muzeum, Ljubljana

Naslovna stran:
JOŽEF PETKOVŠEK, *DOMA*, 1989
Narodna galerija, Ljubljana

Slovenski etnograf

Letnik
XXXIII—XXXIV
1988—1990

Slovenski etnografski muzej, Ljubljana 1991

Izdal in založil Slovenski etnografski muzej

Uredniški odbor

Glavni in odgovorni urednik: dr. Ivan Sedej
Tehnični urednik: Marjan Loboda, dia.
Članici: Irena Keršič
mag. Inja Smerdel
Zunanji član: mag. Marko Terseglav

Vsebina — Contents

Ivan Sedej, **Vsakdanje življenje večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju** 7

Inja Smerdel, **Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem** 25
Decisive and Other Essential Economic Developments in the History of Branches of Agriculture in Slovenia in the 19th Century

Andrej Dular, **Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju** 61
Viticulture in Slovenia in the 19th Century

France Golob, **Hišni arhiv in podoba četrtinske kmetije iz Spodnje Šiške v 19. stoletju** 83
Home Archives and a Survey of a Farm from Spodnja Šiška in the 19th Century

Gorazd Makarovič, **Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem** 127
Nutrition in the 19th Century in Slovenia

Ljudmila Bras, **Rokodelstvo in obrt** 207
Handicraft and Trade

Marija Makarovič, **Oblačilna kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju** ... 247
The Clothing Culture of the Agrarian Population

Ivan Sedej, **Stavbarstvo depriviligiranih družbenih slojev na Slovenskem v devetnajstem stoletju** 301

Irena Keršič, **Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju** 329
Survey of the Housing Culture of Slovene Farmers in the 19th Century

Tanja Tomažič, **Povzetek o nekaterih bistvenih dogajanjih in pojavih na področju družbene kulture v 19. stoletju na Slovenskem** 389
Summary on Certain Developments and Phenomena in the Sphere of Social Culture in Slovenia in the 19th Century

Marija Makarovič, **Kmečki posli** 433
Farmhands

Gorazd Makarovič, **O vlogah in pomenih ljudske umetnosti v življenju agrarnega prebivalstva** 461
Roles and Importance of Folk Art in the Life of the Rural Population

Marija Makarovič, **Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju** 481
Health Culture of the Rural Population

Vsebina — Contents

Ivan Sedej, Vsakdanje življenje vaščanskega prebivalstva na Slovenskem v 18. stoletju 7

Inja Smerdel, Prelomne in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem 25
Decisive and Other Essential Economic Developments in the History of Branches of Agriculture in Slovenia in the 19th Century

Andrej Duler, Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju 81
Viticulture in Slovenia in the 19th Century

Franca Golob, Hišni arhiv in podobe dotrajanja imetja iz Spodnja Šiška v 19. stoletju 83
Home Archives and a Survey of a Farm from Spodnja Šiška in the 19th Century

Gorazd Makarovič, Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem 127
Nutrition in the 19th Century in Slovenia

Ljudmila Bras, Rokodelstvo in obrt 207
Handicraft and Trade

Marija Makarovič, Oblačilna kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju ... 247
The Clothing Culture of the Agrarian Population

Ivan Sedej, Stavbarstvo podeželskih družbenih slojev na Slovenskem v devetnajstem stoletju 301

Irena Keršič, Ovis stanovanjska kultura slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju 329
Survey of the Housing Culture of Slovene Farmers in the 19th Century

Tanja Tomažič, Povzetek o nekaterih bistvenih dogajanjih in pojavih na področju duhovne kulture v 19. stoletju na Slovenskem 389
Summary on Certain Developments and Phenomena in the Sphere of Social Culture in Slovenia in the 19th Century

Marija Makarovič, Kmečki praznik 453
Farmhands

Gorazd Makarovič, O vlogah in pomenu ljudske umetnosti v življenju agrarnega prebivalstva 491
Roles and Importance of Folk Art in the Life of the Rural Population

Marija Makarovič, Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju 681
Health Culture of the Rural Population

Glavni in odgovorni urednik: dr. Ivan Sedej

Tehnični urednik: Marjan Loboda, dia.

Članici: Irena Keršič
mag. Inja Smerdel

Zunanji član: mag. Marko Terseglav

Ivan Sedej

VSAKDANJE ŽIVLJENJE VEČINSKEGA PREBIVALSTVA NA SLOVENSKEM V 19. STOLETJU

Kompleksna podoba vsakdanjega življenja depriviligiranih slojev v 19. stoletju na Slovenskem je lahko le sinteza obdelav najrazličnejših pojavov v takratni družbi s kompliciranimi medsebojnimi odnosi ter povezavami, ki so bile dosti širše (tudi geografsko)[1] kot si včasih mislimo. Posebej pa moramo ugotoviti, da v tako kompliciranо strukturirani družbi, kjer so v interakciji živeli novi odnosi in ostanki stare fevdalne strukture, industrijska revolucija in tradicionalne oblike produkcije, tlačanstvo in kolonat ob takrat novih načinih kmetijske produkcije na velikih posestvih, ni mogoče pričakovati čistih pojavov. V mnogonacionalni državni skupnosti naraščajo agresivni in obrambni nacionalizmi. Že sredi 19. stoletja se celo na Slovenskem pojavijo prvi protikomunistični pamfleti (ki seveda predpostavljajo komunistično agitacijo in širjenje idej. Začetek stoletja označujejo napoleonske vojne, francoska okupacija in vzpostavitev Ilirskih provinc, konec stoletja pa izzveneva v narodnoprebudniški euforiji in v razkroju navidezno idiličnih razmer na vasi. Pomembni del življenja je tudi sočasna kultura — pa naj gre za širše delovanje Zoissovega kroga, za literarno dejavnost Č'beličarjev, za Prešernove poezije ali za začetke modernega slikarstva na Slovenskem in končno tudi za razvoj znanosti, kjer je imela svoje mesto tudi prednica današnje etnologije z zametki kulturne antropologije, ki jih zasledimo v Baragovih spisih o Indijancih Severne Amerike. To je tudi dolgo obdobje, ki ga po eni strani označuje prevladujoča kmetijska produkcija, po drugi strani pa ostanki starih predindustrijskih dejavnosti, kot sta fužinarstvo in železarstvo ali pa glažutarstvo, ki se postopno spreminjajo v moderno industrijo ali pa odmirajo. To je obdobje, ki ga nekje na sredini prereže gradnja Južne železnice — na političnem nivoju pa revolucionarna vrenja leta 1848, kasneje pa povečano drobljenje kmečke posesti, vedno večje zadolževanje ter grozljivo izseljevanje iz nekaterih območij. Železnica je povzročila veliko sprememb. Zaradi nje je propadlo nekaj dejavnosti, ki so označevale veliko „predželezniško" obdobje — vzemimo le prevozništvo in vse s prometom povezane obrti, službe in dejavnosti. V regionalni arhitekturi nastajajo novi poudarki, uveljavljati se začne svojska unifikacija. Obenem pa v podeželskih razmerah še vedno prevladuje naturalno gospodarstvo. Umetnost za kmetije, ki je po kompliciranih poteh nasledek prve agrarno tehnične revolucije, intenzivno živi še v drugi polovici 19. stoletja — ne le v odročnih gorskih naseljih ampak tudi v okolici večjih mest. Navsezadnje so še v našem stoletju živeli „ljudski umetniki", ki so s svojimi naivno formuliranimi kipi in slikami konkurirali polindustrijskim likovnim produktom. V 19. stoletju gre torej za splet nasprotujočih si pojavov, ki nam s svojmi zakonitostmi lahko povedo marsikaj tudi o našem stoletju in dogajanjih, ki smo jim priča. Na svojski način pa o tem govore tudi muzejske zbirke.

Zbirke v klasičnih etnoloških muzejih odražajo protislovnost predmeta, ki si ga je zamejila etnologija. Po drugi strani pa so kolekcije nasledek dolge tradicije in iskanj, ki jih je sprožal razvoj vede (etnologije, kulturne antropologije). Še danes živijo v muzejih zbirkah sledovi tistega pojmovanja, ki je „ljudsko" v nekem kulturnem in civilizacijskem kontekstu obravnavalo kot samosvojo, v bistvu tujo kulturo, čeprav je raziskovalcem služila kot alibi za opredeljevanje do sočasnih političnih in predvsem ideoloških sistemov. „Nepokvarjeni kmet", trdno povezan z zemjo, je funkcioniral kot antipod „izkoreninjenemu meščanstvu" in „brezdomovinskemu proletariatu". Kmečka umetnost je predstavljala visoko kvaliteto nasproti sodobnemu kiču in razkroju vseh vrednot, stara vas je funkcionirala kot nasprotje nehumanemu sodobnemu urbanizmu, ura z lesenim mehanizmom in ralo sta bila priči

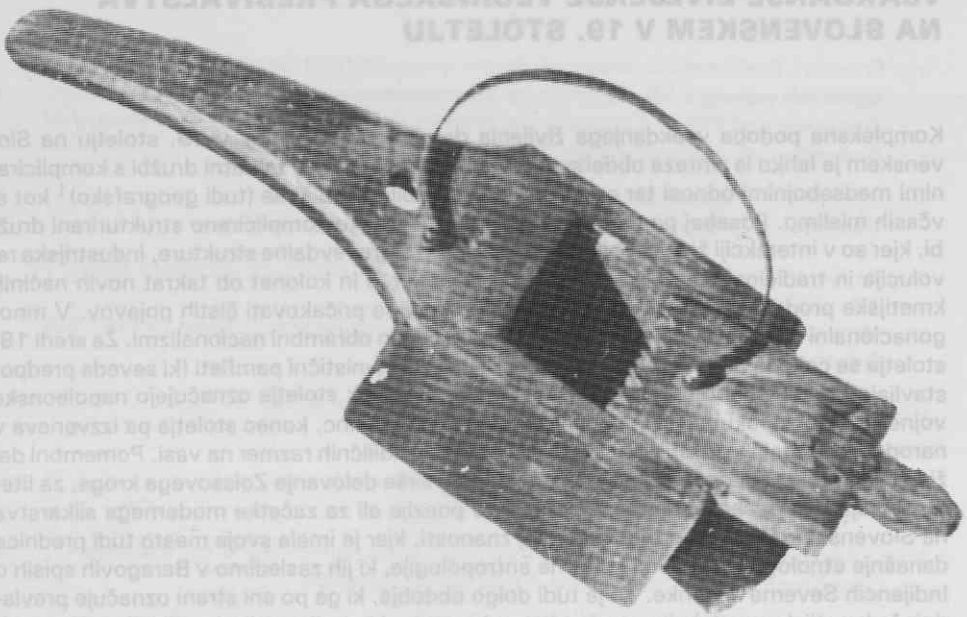

Past za polhe. S konca 19. ali iz začetka 20. stoletja. Mala vas (Bloke). 9,5 x 7,5 x 6,5 cm. Zgornja stranica je podaljšana v 14 cm dolg "rep". Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 6507.

Kletki za čebelje matice. Izdelani predvidoma v 80. ali 90. letih 19. stoletja. Prva je najdena v Gostečah pri Sori (pri Medvodah), druga je najdena in narejena v Hostah pri Škofji Loki. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. 11120 (konkordančna št. v Grebenčevih zapiskih 152) in inv. št. 11169 (konkord. št. v Greb. zap. 193).

ustvarjalnosti in osebnega odnosa do izdelkov človeških rok, pa tudi izrazita likovna struktura, je pozitivni pol, ki je imel protipol v „brezdušni industrijski robi". Idealizirano kmetstvo je postalo oznaka novih nacionalnih mitologij. Na podlagi teh vrednostnih parov so nastajale tudi tako imenovane etnografske zbirke — ki so imele paradoksno funkcijo; bile so domači, evropski pendant „primitivnim" kulturam in priča o nadčasovnih koreninah nacije in o njenih legitimnih dedičih, ki so se oblačili v narodne noše ob slavnostnih sprejemih, na taborih in shodih.

Druga sestavina etnoloških zbirk v slovenskih muzejih in v Slovenskem etnografskem muzeju je nasledek praktične razdelitve med posameznimi muzejskimi strokami. Kulturno zgodovinske zbirke tudi danes vsebujejo predvsem predmete (muzealije), povezane z življenjem in z zgodovino višjih socialnih plasti in razredov (meščanstva, plemstva), zgodovinske zbirke se navezujejo na interpretacije politične zgodovine, galerije in umetnostne zbirke hranijo predvsem visokokvalitetno in kvalitetnejšo likovno produkcijo, ozko specializirani muzeji revolucije hranijo in zbirajo dokumente o zgodovini Komunistične partije, etnološke zbirke pa so usmerjene v varovanje in prezentacijo tistih pričevanj, ki pokrivajo življenje depriviligiranih plasti. V teh okvirih so imeli do nedavnega prednost zanimivejši, predvsem likovno atraktivnejši predmeti (kulturna dediščina, muzealije), ki imajo hkrati tržno priznano antikvarično vrednost. Pred leti smo že zapisali, da lahko v naših muzejih najdemo veliko število reprezentativnega okrašenega posodja, le s težavo pa bi zbrali komplet najbolj preprostih, vsakdanjih predmetov, ki so bili v določenem času v rabi v večjem številu gospodinjstev. Tako so inventarji kmečkih gospodarstev iz 18. in 19. stoletja v nasprotju z gradivom, ki je zbrano v muzejih.

Sintagma — način življenja — ki naj bi bila tema sodobnih etnoloških raziskav, predpostavlja raziskovanje in temu ustrezno muzeološko prezentacijo pričevanj iz vseh družbenih plasti, posebej še zato, ker je izrazje, opredeljeno s pridevniki „ljudski, ljudska, ljudsko", več kot ohlapno. Resnici na ljubo pa je treba poudariti, da so posamezne sestavine življenja depriviligiranih plasti populacije (posebej v 19. stoletju, ki nas na tem mestu zanima) obdelane drugače kot kulturni elementi, ki dokumentirajo določene dejavnosti, pojave in življenje v višjih socialnih sferah. Tudi vednost o njihovem pomenu za naše védenje o strukturi vsakdanjega življenja še nima tistega mesta, ki bi ga zaslužila in ki ga ima (recimo) v Franciji ali v anglosaksonskem svetu.

Specifične vsebine zbirk v etnološkem muzeju in stroka potemtakem opredeljujejo tudi muzeološke interese, ki se prav zato do neke mere razlikujejo od hotenj v matični stroki. Hote ali nehote se reproducirajo tudi starejše vsebine in pristopi. Tradicija je dosti močnejša kot v „čisti" vedi. Kot v vsaki vednosti in vedi, ki začenja novo poglavje v teoriji (in praksi), gre tudi v sodobni slovenski etnologiji za poudarjanje kompleksnih pristopov in celovitih pregledov (kjer vedno manjka kak pomembnejši segment). Vzemimo primer iz ljudskega (lahko uporabimo tudi narekovaje) stavbarstva. Glede na interes in manene raziskave lahko pojave obdelujemo „izolirano", kot zgodovino kulturnega elementa, kot dokument o družbeni strukturi, kot umetnostnozgodovinsko vprašanje, obenem pa tudi v kontekstu naselij in krajine ali pa povsem avtonomno, v povezavah z življenjskim stilom, z dejavnostmi, ki se oblikujejo ob arhitekturi in v njej, itd. Vsak od pristopov in vsaka od problematik je nedvomno legitimna. To legitimnost pa najpogostejše kritike zelo rade zanikajo. Vedno namreč zahtevajo obdelavo prav vseh parametrov — skratka idealno sintezo, ki pa žal nastane šele takrat, ko smo vsaj približno obdelali temeljne probleme.[5]

19. stoletje, kot časovno obdobje, v katerem se odigrava življenje depriviligiranih socialnih plasti na Slovenskem (najštevilnejši segment so kmetje), je v mnogočem zelo samo-

voljno izbran okvir. Zato sta obe časovni meji — na začetku in koncu — zaradi narave problemov zelo ohlapni. V začetku stoletja se začenjajo v množični obliki kazati na različnih ravneh sadovi agrarno tehnične revolucije — vzemimo le obliko domačij in „dokončno" obliko, ki jo dobe vasi na Krasu in v Prekmurju. Kot pomembno pričevanje se ob koncu stoletja v stavbarstvu pojavijo novi tipi stanovanjskih stavb na podeželju. Po drugi strani pa na oblikovitost kulturne krajine še vedno vplivajo stari prostorski poudarki, predvsem baročna kmečke arhitektura. Posamezne pokrajine še vedno dolgujejo svojo specifično obliko starim kritinam — vendar se je v osrednji Sloveniji tudi marsikaj spremenilo, v mestih in vaseh postaja vodilna kritina bobrovec, ponekod pa skrilj. Na Primorskem uveljavljeni korci pa vztrajajo prav do današnjega dne.

Še bolj protislovna je podoba življenja v 19. stoletju na drugih ravneh — posebno če skušamo vsakega od pojavov vpeti v smiselni kontinuum. Kljub temu pa ima stoletje svoje specifike, pa naj gre za biedermeiersko kulturo, ki je posegla v vsa okolja, od kmetije do dvora ali pa za odseve življenja ob koncu stoletja na dunajskem dvoru, s svojimi historicističnimi formami, španskim ceremonialom in navidez nelogičnimi prvinami, ki jih vnaša v cesarstvo denarna aristokracija.

Časovni in vsebinski okviri, v katerih se odigrava tudi vsakdanje življenje nekmečkih plasti, ki so tako kot kmetje najdlje od oblasti, z vsemi svojimi živopisnimi in slikovitimi manifestacijami (v materialni in v duhovni kulturi), so potemtakem zelo ohlapni, vendar tudi logični. Bržkone bi, vsaj s širšega ekonomskega socialnega vidika, nudila bolj zaključeno časovno „enoto" doba, ki bi jo zamejevala vladanje Franca II. in začetek 1. svetovne vojne. Struktura družbe, razdeljene na stanove, ki se je menjala zelo počasi, pa se nam pokaže kot idealni okvir za obravnavo pomembnega segmenta. Depriviligirani družbeni sloji in posebej kmetje, ki so postali kot stan in pojav predmet mitotvornih prizadevanj v 19. stoletju so namreč vpeti v družbeno strukturo kot nepogrešljiv del mreže. Vsakdanje življenje, ki ga opredelujejo redki prazniki in trdo delo, se odvija v konkretni družbi in z zelo konkretnimi povezavami. Zato tudi zadnja lesena rala in plugi v tem času niso prežitki iz pradavnine (in zato dokaz o večnem kmetstvu, o duši naroda), ampak ilustrirajo sočasne družbene odnose in postopno razkrajanje stare agrarne strukture. Navsezadnje gre za podobne pojave tudi v Idriji ali v Kropi, pa v Dvoru pri Žužemberku ali na Jesenicah, kjer se mešajo prvine zgodnjega kapitalizma, cehovskega načina produkcije in elementi (nastajajoče) industrije.

Področja, ki jih obdelujejo pisci razprav o življenju v 19. stoletju, povezuje zanimiva dvojnost. Dogajanja, ki jih dokumentirajo listine in materialne priče imajo dve razsežnosti — po eni strani govorijo o prelomnih dogodkih in dogajanjih (v 19. stoletju), po drugi strani pa o počasnem prilagajanju in spreminjanju posameznih kulturnih elmentov in tistih prvin, ki sooblikujejo sintagmo — način življenja. Vzemimo spet kmečko stavbarstvo, ki je doživelo resen preobrat v drugi polovici 19. stoletja. Ta se je pripravljal vsaj petdeset let, zametke pa najdemo že v kmečkih arhitekturah iz druge polovice 18. stoletja. Takojšnji odzivi na spremenjene ekonomske in druge pogoje so skorajda neopazni, čeprav se je slovenska ljudska noša (mislimo na nošo kot jo je pojmoval in tudi dokumentiral F.K. von Goldenstein) prilagodila bidermajerski oblačilni modi vsaj že v tridesetih letih 19. stoletja. Hkrati moramo poudariti, da je osnova nošam, kot jih poznamo iz druge četrtine stoletja, izročilo baročne in celo predbaročne noše. V delovni noši pa se spet ohranjajo starejše prvine. Starejše prvine in večjo togost v sprejemanju novih „modnih" pobud pa zaslutimo tam, kjer se v oblačilno tradicijo vpletajo tudi druge oblačilne prvine, ki veljajo za malodane nespremenljivo konstanto. Če gledamo na nošo, na stavbarstvo, na prehrano, na nači-

ne preživljanja in na likovno kulturo kot na strukturo, potem se nam kaže kot organizem, ki zelo počasi reagira na spremembe.

Zato je povsem razumljivo, da so se spremembe, ki smo jih zasledili v prvi polovici 19. stoletja, v celoti in na sploh razširile (postale del vsakdanjika) šele v začetku našega veka. To pa je že obdobje, ko začenjajo na „tradicionalno kulturo" ali točneje — na posamezne kulturne elemente vplivati tudi umetniki, folkloristi in etnologi. Spomnimo se le prizadevanj za ohranjevanje običajev, ljudske ornamentike itd.

V 19. stoletju je v tako imenovanem ljudskem okolju, kljub uradnim prepovedim in celo preganjanju, močno cvetelo samouško, mazaško zdravilstvo. Kljub temu sta imela pomembno vlogo tudi uradno zdravilstvo in veterina. Pri mnogih spomenikih (rokopisih), ki jih obravnavamo kot dokumente o zdravilstvu in načinih zdravljenja pri večinskem agrarnem prebivalstvu in proletariatu, lahko ugotovimo, da gre za prepise iz raznih strokovnih priročnikov in iz knjig, ki so jih za splošno rabo napisali zdravstveni prosvetitelji v 18. in 19. stoletju (pa tudi prej). To pa pomeni, da zdravstvena praksa in higiena pri večinskem prebivalstvu nista nasledek samostojne tradicije, ampak da se združuje več plasti. Končno pa lahko celo za različne čarovniške obrazce in prakse ugotovimo, da izvirajo iz starejše literature, ko so bile meje med magijo in medicino še zabrisane. Podobne relacije lahko opazujemo tudi v prehrani, ki pa kaže na videz drugačno sliko kot nekateri paradni kulturni elementi (vzemimo stavbarstvo, ljudsko umetnost, kovaštvo itd.). Vsakdanja jedila v 19. stoletju so večinoma zelo preprosta, skoraj praviloma pa so brezmesna. Kmečki model prehrane so (prav gotovo ne le zaradi tradicije) prevzeli tudi proletarci, vendar pa ga niso mogli dohajati v njegovi praznični inačici, z obilico mesa in peciva. Skozi vse 19. stoletja pa med večinskim prebivalstvom živi spomin na veliko lakoto med leti 1817 in 1818, ki so ga poglabljale občasne, k sreči bolj regionalno zamejene lakote ob slabih letinah, ki jih je bilo v 19. stoletju kar nekaj.

Razmerje med prehrano elite in višjih razredov, kjer so mesni in hkrati zelo obilni obroki kar vsakdanja stvar in prehrano večinskega kmečkega prebivalstva in proletariata, se zato vzpostavlja na strukturni ravni, vendar ne v slavnem paru pečeno-kuhano, ampak pri pravilih lepega vedenja, kjer je „lepo vedenje" pri mizi v kmečkem okolju vendarle odraz iste kutlurne osnove, čeprav gre za zelo poenostavljeno, včasih bi rekli, bolj surovo obliko konvencije. Spet gre za relacijo, ki se nam zdi samoumevna v (recimo) ljudskem slikarstvu, v prehrani pa je nočemo opaziti. Navsezadnje ima enako konotacijo tudi pojav božjepotništva, ki ga najraje opredeljujemo kot izrazito ljudsko obliko izražanja religioznih (pa tudi drugih) čustev. Na božja pota so hodili predstavniki vseh stanov; znamenite votivne podobe pa so sploh plemiškega in meščanskega porekla; kmečke votivne slike se namreč začenjajo pojavljati v nekoliko večjem številu šele v 18. stoletju. Železni ali voščeni votiv, ki ga je na oltar položil kmet, pa je imel magični pomen tudi za gospoda. Tudi tu gre za ravni in vozle v isti mreži. V mreži, v katero je vpeto socialno življenje z semi svojimi manifestacijami. Vprašanje o večji prosvetljenosti elite (naj gre za aristokracijo, za denarno ali za intelektualno elito) pa je največkrat postavljeno napačno — bolj razgledan meščan iz srede 19. stoletja je opravil obisk na Šmarni gori (z obveznim obiskom cerkve ali maše) iz podobnih pobud kot kmet, ki si je mimogrede privoščil tudi prosjačenje ali kako majhno veselje. V obeh primerih je šlo za ravni nečesa, čemur danes pravimo rekreacija; v 19. stoletju je imela še primesi vraževerja, magije itd. Najbrž ne tvegamo preveč, če trdimo, da je šlo za družabni dogodek par exelence. Na ravni uglednega meščana je bil povezan z dostojnim flirtanjem, pri božjepotniku iz nižjega sloja pa z malce bolj direktnimi manifestacijami življenjskih radosti.

Vzemnimo vinogradništvo, ki ga največkrat opredeljujemo predvsem kot eno od dejavnosti, s katerimi so si ljudje pridobivali osnovne vire za preživljanje. Vino in vinske navade imajo v načinu življenja posameznih slojev v 19. stoletju precejšen pomen. Socialna razslojenost in poudarjanje razlik med sloji in „razredi" (morda je najbolj čist in hkrati prikrit primer razrednega vrednotenja prav delitev kulture na ljudsko in visoko ter pripisovanje prazgodovinskih značilnosti kmečkemu življenju v 19. stoletju) se tako kaže tudi v ocenjevanju konsumacije alkohola. Takorekoč obvezno pitje vina pri vseh obrokih, tradicionalni konjak ob koncu kosila ali večerje ter cigara v moški družbi so pozitivne oznake in imajo vrednost dobrega okusa — kadar gre za meščanski sloj ali aristokracijo. Pivske navade pri večinskem prebivalstvu so moralisti in višjih slojev vedno ocenjevali kot nagnjenost k pijančevanju. Negativne konotacije v sočasni družbi v 19. stoletju pa nimajo le pivske navade „ljudstva", ampak tudi božjepotništvo, ki ga je uradna cerkev s prikrito nejevoljo (zgolj) tolerirala — pač zaradi ekscesnega obnašanja. Kot dokaj ustrezno ilustracijo (ki jo je s pridom uporabil Jaroslav Hašek v eni svojih humoresk) lahko uporabimo dvojno vrednotenje, ki se kaže v metaforičnem opisovanju alkoholiziranosti: kmet je pijan kot svinja, gospod pa je v rožicah, ali pa je šampaniziran (kar je bila prijazna oznaka predvsem za pitje žensk iz višjih slojev).

V pravo zagato pa pridemo, ko skušamo z načinom življenja in z etnološkimi pogledi na manifestacije v določenem času in prostoru opredeliti nekatere „klasične" etnografske (folkloristične) teme in področja interesov. Vzemimo poljedelstvo, ki je s svojimi načini in orodji paradna etnološka tema. Res je, da je kmet obdeloval zemljo in prideloval hrano in je zato ta dejavnost bistvena za njegovo statusno opredelitev — v prav tako neposredni relaciji do hrane in do pridelkov, ki so rezultat poljedelstva so tudi elite, pa naj gre za veleposestnika ali fevdalnega gospoda (ki je bil v skrajni posledici vodja kmetijskega obrata). Zato že tolikokrat zlorabljeni leseni plug opredeljuje v 19. stoletju prav vse družbene sloje — tako kot jih tudi prve lokomobile. Vendar je direktna povezava med vladajočo elito v srednjem veku (ki se vedno legitimira z zemljiško posestjo) in poljedelstvom (v najširšem pomenu besede) jasno razvidna. V 19. stoletju pa se pričenjajo zveze zamegljevati in tudi trgati.

Drugo področje, ki vsaj po zbirkah in poudarkih v muzejih kaže na poseben interes stroke (etnologije), so fužinarstvo, glažutarstvo, najrazličnejše domače obrti, obrtne dejavnosti itd.

Tako kot je v fenomenu „umetnosti za kmetije" kot minimalni skupni imenovalec izpostavljeni konsum prilagojen razgledanosti in izobrazbeni ravni naročnika, se tudi različne „ljudske" obrtne dejavnosti kažejo v dvojni podobi. Izdelovanje okenskih mrež in kovanega okrasja se je od 16. stoletja naprej odvijalo v okvirih specializiranih delavnic — podjetij. Konsument pa so bili tako okoliški kmetje, kot tudi graditelji hiš v mestih in graščin na podeželju; precej izdelkov pa je šlo v izvoz in je bilo namenjenih neznanemu kupcu. Nastopi natanko ista relacija kot pri poljedelstvu. Nosilec dejavnosti je po pravni in institucionalni plati podjetnik, ki sodi bliže elitam, kot pa večinskemu prebivalstvu. Alibi (kovaški izdelek kot izraz ustvarjalnosti preprostega proletarca) za folkloristično sprenevedanje v tem primeru odpade. Poseben način življenja in tudi manifestacije, povezane z njim, lahko tudi v kovaštvu in fužinarstvu razumejo šele skozi analizo družbenih odnosov, kjer se nam mimogrede porodi bogokletna misel — da zapleten železni okras za balkon na graščini (ki ga je izdelal isti mojster kot okensko mrežo za kmečkega kupca) sodi prav tako v folkloristiko, kot v umetnostno zgodovino in v etnologijo ali v zgodovino. Njegova povednost je večplastna in, kar je v trenutni konstelaciji v muzejski dejavnosti več kot pregrešno, kot predmet s takimi ali drugačnimi likovnimi in snovnimi značilnostmi, je lahko za raziskoval-

ca — etnologa — manj pomemben. O relacijah med patronom (podjetnikom) in delavcem ter življenjem, ki ga je moral živeti, lahko več povedo podatki o najemninah, o žetonih, s katerimi je moral kupovati (dražjo) hrano, podatki o opremi stanovanja, o umrljivosti itd. Predmet govori o tehniki in in o stopnji obrtnih veščin, o težavnosti posla — vendar tudi o življenju, navsezadnje je pričevanje predmeta (izdelka človeških rok, artefakta) bolj intimno. Intimni odnos do predmeta (starine), ki govori tudi o likovnem obzorju in konzumu, pa nas včasih nehote usmerja na izrazito likovno in antikvarično vrednotenje. Seveda se tudi tako doživljen predmet umešča v čas in prostor, hkrati z njim pa podjetnik, izdelovalec in konsument. Dodajmo, da je kovač ali rudar pogosto obdeloval tudi zaplato zemlje s „primitivnimi" orodji (enakimi kot kmet), pa se nam sesuje udobna delitev interesnih področij med strokami. Ne pozabimo pa pristaviti, da ima muzejsko delo in zbiranje predmetov (materialnih virov za stroko) vendarle drugačne naglase, zakonitosti in dimenzije kot „čista stroka".

Vzemimo bloške smuči, ki so kulturni element z večplastno izpovednostjo. Poleg panjskih končnic, kozolcev in kraških kamnoseških stvaritev, so prav bloške smuči (in smučanje) predmet, ki je služil kot dokaz o ustvarjalnosti slovenskega naroda in o njegovi posebnosti. Potemtakem je védenje o tem pojavu, ki ga je opisal kot rariteto že Valvasor, posredno prispevalo tudi k formiranju nacionalne zavesti. Smer interpretacije je bila svoj čas relevantna — saj je še leta 1911 v Carnioli izšel Kronfusov prispevek, v katerem je bilo zapisano, da v (slovenski) ljudski umetnosti pomeni vsa figuralika — nemški vpliv. Obrambne reakcije so tako rodile poseben način gledanja na etnologijo in njene cilje. Smuči, ki je njih genezo in pomen obdelal Boris Orel v fundamentalni razpravi, so v strukturi načina življenja v 19. stoletju pojav, ki zasluži pozornost. Gre za način reševanja prometnih problemov v zimskem času. Rešitev bi bila po vsem sodeč lahko tudi naključna, avtohtona — brez povezav, ki jih je odkril in odlično argumentiral Boris Orel. V funkcionalnem pogledu so smuči in smučanje duhovita sinteza med sanmi in krpljami — med vožnjo in hojo. V primerjavi z drugimi „slovenskimi" posebnostmi, predvsem s pojavom kozolca in s slikanjem panjskih končnic, je smučanje pojav, ki je omejen na zelo ozek prostor. Kozolci so bili razširjeni na zelo širokem ozemlju med Kranjsko in Vzhodno Tirolsko, slikane panjske končnice pa na večjem delu slovenskega alpskega ozemlja (od Loškega ozemlja do Mežiške in Ziljske doline). Za končnice vemo, da so se začele pojavljati šele v 18. stoletju, kot svojski način označevanja panjev. Za kozolce pa velja, da so kot pojav in zamisel prastara prvina (o tem med drugim priča tudi poimenovanje) — navsezadnje že poetično poimenovanja kozolca na ozemlju z nemško govorečim življem — harfa — priča, da gre za sekundarno poimenovanje, za besedni opis, ki je metafora, primerjava z nečim bolj znanim in prej uveljavljenim. Slovensko poimenovanje pa se sklada z najbolj splošnim slovenskim izrazom za uporabno leseno konstrukcijo. Kljub temu pa bi kazalo razmisliti o tezi, da so kozolci morda nasledek slabih vremenskih razmer v času male ledene dobe v 17. stoletju. Tako bi lahko pomenile samostojni izum tudi smuči, ki so v 19. stoletju še vedno v rabi zgolj na Bloški planoti.

V okviru življenjskega stila imajo smuči na Blokah dvojni pomen. Z njimi so si ljudje lajšali medsebojno komuniciranje ob visokem snegu, zelo zgodaj pa so dobile tudi rekreativni in tekmovalni pomen. Od Valvasorjevega časa pa do srede 19. stoletja se niso bistveno spremenile, kot je videti je tudi način vožnje ostal isti. Teza, ki jo je Orel sicer zavrnil, povezuje pa pojav bloških smuči s Herbesteinovim potovanjem v Moskovijo v prvi polovici 16. stoletja, je precej vabljiva — z njo bi najlažje razložili skromno prostorsko razširjenost smuči na Slovenskem pred 2. polovico 19. stoletja. Vendar nas ne zanimajo predslovanske in staroslovanske usedline v kulturnih elementih iz 19. stoletja. Smuči nas zanimajo

predvsem kot faktor, ki je vplival na mnoge vidike življenja — na smučeh so pozimi potovali iz kraja v kraj, hodili na delo v gozd, za pogrebom, k maši, z njimi so tekmovali; izdelovanje smuči pa je bilo kar pomembna domača dejavnost itd. Skratka — preprosto prometno sredstvo je zaznamovalo upoštevanje vreden del življenja. V strukturi načina življenja se zato smučanje kaže kot izraz zakonitosti, ki jih navadno interpretiramo kot tradicionalizem — kot nasprotje pojavom v bolj odprtih plasteh populacije. Tudi zato je zanimiva sprememba ob koncu 19. stoletja — takrat se pri nas začenja uveljavljati smučanje najprej pri gozdarjih in lovcih, nato pa ga prevzamejo še športniki. Gre za import, hkrati pa se javnost v tistem trenutku zave tudi domače tradicije. Takratni športniki prevzamejo nordijski tip smuči in okovja, spomin na domače smuči pa služi bolj kot sredstvo za propagiranje nove, zdrave športne dejavnosti, ki jo seveda vežemo na izobrazbeno in finančno elito.

Praznično leto z vsemi običaji in manifestacijami družbene kulture, od različnih skupnosti (ki dobijo v 19. stoletju tudi določene organizacijske okvire) do šeg v ožjih in širših kulturnih prostorih, se nam kaže kot del pisanega življenja celotne populacije. Spet gre za ravni. Vse tiste cerkvene praznike (s pustom vred, ki strukturalno sodi v to kategorijo), ki jih praznujejo kmetje, praznujejo tudi proletarci in priviligirane plasti. Bogatejšemu meščanu ali intelektualcu najbrž ni bilo treba hraniti poročne obleke za čas, ko ga bodo položili na pare — preprosto zato, ker je imel več boljših oblek in se je pražnje nosil (gledano z očmi kmeta ali proletarca) vsak dan. Pri bogatejšem in tudi revnejšem kmetu ali bajtarju pa je pražnja obleka pomenila mnogo več. Odsev stanovskih (razrednih) pogledov na obleko in na potratnost elite, ki se pražnje nosi tudi med delavnikom, odseva v socialistični in komunistični propagandi še daleč v drugo polovico 20. stoletja — saj na karikaturah vedno nastopata v paru delavec v delovni ali cunjasti vsakdanji obleki in kapitalist v fraku in cilindru.

Šege ob krstu, ob vstopu v življenje so v načelu podobne v vseh slojih; razlike v 19. stoletju izvirajo bolj iz premoženjskih, kot pa kulturnih razlik, navsezadnje je nad obrazci in dogajanji ob krstu skrbel predstavnik ideologije s hudo budnim očesom. Po drugi strani pa smo mnenja, da so natančni krstni „scenariji", kakršne poznamo iz literature, vendarle konstrukcija, posplošitev na podlagi mnogih individualnih, vendar podobnih dejanj. Navsezadnje bi bilo mogoče tudi za drugo polovico 20. stoletja določiti idealni scenarij dogajanj ob krstu, predvsem pa ob poroki. Krstne šege namreč počasi zamirajo, nadomestil jih je „ritual" ob rojstvu, ki je namenjen predvsem materi.

Čarovniških dejanj, zagovorov in risanja pentagramov je bilo v meščanskem okolju najbrž dosti manj — saj se je meščan v prvi polovici 19. stoletja na Slovenskem že toliko prosvetil, da je raje ubogal družinskega zdravnika, kot pa samouško babico ali padarico. Globlje v razmerje med šegami v različnih družbenih slojih pa sega podatek, da si je mnogokrat izposojala (pogrebne) parne rjuhe kar cela vas — pač po potrebi. Lastne parne rjuhe, ki so bile lepo vezene, so imele le najbogatejše neveste.

Obnašanje pri pogrebu ali ob bdenju pri mrliču in obnašanju na ohcetih v 19. stoletju predstavlja bolj neposredno „surovo" obliko navad v višjih socialnih slojih. Več je „deviacij", med katere sodi pripovedovanje mastnih šal ob bdenju in pijančevanje, ki je imelo ob poročnih obredjih prav homerske dimenzije, pogosto pa je spravilo starše mladoporočencev v dolgove. Statusni pomen velike ohceti (najbogatejše so trajale tudi tri dni, mize pa so se šibile pod jedačo in pijačo) so še najbolj neposredno zaznali takratni dopisniki v časopise, ki so največkrat pripadali podeželski eliti ali meščanstvu. Zdi se nam, da je v njihovem obsojanju ekscesov in žrtja precej zavisti in kastnega čutenja. Gosposko je motilo, da si ne-

kateri kmetje privoščijo več, kot pa bi jim glede na njihov izrazito podrejeni položaj šlo. Podrobno razdelane šege ob poroki so v 19. stoletju že izgubile prvotni pomen, in so tudi pri najbogatejših „kmečkih ohcetih" le še forma. Simbolično prikazane ovire, ki jih morata mladoporočenca ali (še) zaročenca prebroditi, preden prideta do oltarja in na ženinov dom, imajo prav gotovo globoke korenine. Vendar bi podobne usedline lahko našli tudi v obredju in navadah ob poroki parov iz elitnih družbenih plasti. Sploh pa za večinsko populacijo velja, da ji „...revščina kroji šege".

Obrt in rokodelstvo sta v 19. stoletju zavzela pomembno mesto — do srede stoletja se odvijata v starih okvirih, predvsem pa še vedno veljajo nekateri privilegiji obrtnikov in rokodelcev v mestih. Vendar se zapostavljene kmečke obrti, ki jih omejujejo le še zahteve po izobrazbi in podedovani predsodki, ne morejo več razvijati. Nič boljše se ni godilo obrtnikom v mestih, trgih in na podeželju. Oblasti je od srede 19. stoletja naprej bolj pri srcu industrija — že v tridesetih in štiridesetih letih pa gospodarstveni in prosvetitelji ugotavljajo, da nekoč živahne obrti propadajo. Od leta 1849 naprej, ko je bila zgrajena Južna železnica tudi preko naših krajev, pa se množijo pritožbe, ki jih vestno in vneto registrirajo Novice. Ugotavljajo, da je propad prevozništva na dolge relacije prizadel celo vrsto dejavnosti in slojev — najbolj pa vozarje in gostilničarje ob glavnih cestah, brodnike in špediterje, nakladalce, tudi podkovske kovače in še marsikoga. Rezultat neugodnih razmer je tudi vedno večje zadolževanje, ki začenja pritiskati kmete kmalu po zemljiški odvezi. Zadolženost kmetov udari obrtnike, ki morajo večino izdelkov dajati na up. Najrazličnejši projekti, ki naj bi rešili obubožano prebivalstvo — pa naj gre za saditev murv in svilarstvo, za pospeševanje domačih obrti ali za nove načine pridelovanja sukna — niso imeli pravega učinka. To je tudi obdobje, ko se poslabšajo prehrambene razmere prej dokaj razvajenih slojev — vzemimo le vozarje in podobne poklice, ki so bili navajeni na raznolike in krepke mesne obroke.

Slika o življenju „priprostega ljudstva" se začenja spreminjati. Poudarjanje ekscesnih požrtij v takratnem časopisju pač priča, da so bile bogate ohceti in malce bolj širok način življenja s krepkimi alkoholnimi dodatki, vendarle (vedno večja) redkost. V časih splošnega blagostanja se vedno srečujemo z moraliziranjem in s pozivi k skromnosti. V hudih časih je konotacija bistveno drugačna — ekscesne pojedine takratni pisci (ki se v prehrambene, pivske, spolne in druge navade priviligiranih slojev niso spuščali) označujejo skorajda kot „odžiranje". O tem priča kar zajeten šop člankov v Novicah.

Hkrati s procesom (načrtnega in pogosto neuspešnega) uvajanja novih obrti in podpiranja domače obrti se na mnogih področjih življenja uveljavljajo prvine, ki so v navideznem protislovju s splošnim siromašenjem. Okrog srede stoletja nastane veliko število sorazmerno bogatih in velikih hiš, ki hkrati pričajo, da se je stari arhitekturni model izpel. Spremembe so se najprej pokazale na simbolni ravni skozi uvajanje novih stilnih prvin. Toge funkcionalne sheme se začenjajo mehčati, hša pa se v principu vrača k „izvirom", postaja bolj fleksibilna in seveda vedno bolj podobna hišam v trgih, v predmestjih in v mestih. Podobne procese zasledimo tudi na drugih področjih vsakdanjega življenja.

V drugi polovici 19. stoletja se uveljavlja tudi narodna noša — paradno oblačilo, ki je povzetek in stilizirana izpeljanka iz praznične kmečke (in podeželske) noše z izrazitejšimi bidermajerskimi poudarki. S strukturnega vidika je pojav zanimiv zato, ker s svojim obstojem in pojavom dokazuje, da je začela „prava" noša izginjati, predvsem pa izgubljati svojo vsebino, saj je že zašla med mitotvorne faktorje. Najbrž ni naključje, da se malce kasneje že pojavijo tudi na Slovenskem prve (meščanske) hiše, ki so okrašene s prvinami, izpeljanimi iz kmečke umetnosti (najprej gre za importirane „švicarije" ipd.). Vse to so, hkrati z

rastočim interesom za „narodno blago", najbolj čisti znaki, da je nastal nov čas tudi na podeželju. Idilična podoba o kompaktnem kmečkem sloju, ki je hkrati bistvo naroda, se ohranja le še kot ideologija, s katero se hranijo napadalni in obrambni nacionalizmi v monarhiji.

Kot v vseh „prelomnih" obdobjih (oznako lahko prilepimo na vsa obdobja vsaj od 16. stoletja naprej), živijo skupaj nove prvine in navidez nerazložljivi anahronizmi. Domača obrt za potrebe ožjega okolja životari, ker jo izpodriva cenejše industrijsko blago. Po drugi strani pa bolj cvetoče domače obrti (ki so nudila sramotno nizke zaslužke) sodijo v kategorijo dejavnosti, ki so bile načrtno uvedene v določena okolja. Postopki, material in oblike nimajo nikakršne zveze s tradicijo — se pa zelo htro udomačijo. Kar zadeva konzum, je stvar še bolj čista — pa naj gre za znamenite idrijske čipke ali za izdelovanje slamnikov. Največ izdelkov je šlo v izvoz, kupci pa so bili iz priviligiranih socialnih slojev. Tako dobijo tudi nekdanje obrti, ki so bile razvite predvsem v mestih, v 19. stoletju nov pomen — spremenijo se v domačo obrt. Vzemimo lončarstvo, ki je postalo dopolnilna dejavnost kmečkega prebivalstva, predvsem tistega dela, ki zaradi premajhnega koščka zemlje, ni imelo dovolj sredstev za preživljanje. V mestih pa se je lončarstvo ohranilo le tam, kjer je bilo dovolj veliko kmečko zaledje, ki je še vedno uporabljalo predvsem lončevino. V okolici pomembnejših mestnih središč je že ob koncu 19. stoletja večina lončarskih delavnic propadla. Z uvajanjem štedilnikov se je namreč uveljavila železna in emajlirana posoda.

V življenju večinskega prebivalstva so imele te dejavnosti velik pomen. Ohranjevanje lončenega posodja povsod tam, kjer so prevladovale črne kuhinje ali dimnice, je dajalo življenju tradicionalni zven, ki ga po malce sprevrženi logiki povezujemo s „pregovornim konservativizmom" kmečkega življa. V Beli krajini so še do prve svetovne vojne izdelovali posodje iz močno peščene gline, ki so jo žgali le enkrat v pečeh na prostem(!). V Prekmurju pa je živelo lončarstvo še daleč v naše stoletje — saj je imelo velik trg.

Vsak podatek je nova priča o bednem življenju večinskega prebivalstva. Spremembe v gospodarstvu in družbi so bile velike, kmetje in proletariat pa so se odzivali nanje v mejah gmotnih možnosti in v skladu z obzorjem, ki ga je določal visok odstotek nepismenih v prvi polovici 19. stoletja. Zato so se med večinskim prebivalstvom ohranjale stare predstave o rentabilnosti, ki jih je pogojevalo tudi pomanjkanje denarja; gre za to, da lastno delo ni imelo cene. Vladala pa je tudi velika zadolženost. Šele ko se je uveljavilo kmečko zadružništvo, so postala bremena znosnejša — zato v zadnjih desetletjih 19. stoletja zaslutimo tudi nekoliko višjo življenjsko raven v vseh slojih družbe.

Pretresljivo podobo o življenju proletarcev sredi stoletja dajejo tudi podatki o umrljivosti kovačev — žebljarjev v Železnikih in gorenjskih središčih. Moški so umirali med štiridesetim in petdesetim letom, ženske pa pred štiridesetim. Otroško delo v kovačijah v Kropi in v Kamni gorici pa v Železnikih je bilo prej pravilo kot izjema. Izkoriščali pa so ga tudi v domači obrti. Žebljarji so jedli dvakrat na dan (koruzni močnik opoldne, žgance zvečer), mleko je veljalo kot priboljšek. Povrhu vsega je bilo žebljarstvo vodilna panoga. Na vseh drugih področjih je domače železarstvo izrinila tuja konkurenca. Skozi celo stoletje pa se dopolnjujeta način dela, ki se v Kropi ni spremenil od 18. stoletja naprej in takrat modernejša industrijska produkcija — v korak z Evropo je šla predvsem železarna v Štorah, ki so jo ustanovili leta 1851.

V nemogoči odvisnosti so živeli recimo sitarji v Bitnjah in v Stražišču, kjer sta imela izključno pravico do delavcev v rednem delavskem distriktu dva podjetnika. Ti niso smeli delati za druge podjetnike (založnike). Sicer pa so kolikor toliko samostojne obrtnike že v začetku 19. stoletja spravili v odvisnost večji podjetniki. Za žimo je podjetnik vnaprej odtego-

val 2/3 vrednosti. S takim načinom zadolževanja je prišel delavec v popolno odvisnost. Kljub izredni konjunkturi (ogromen izvoz) se je začel položaj sitarjev izboljševati šele v prvem desetletju 20. stoletja. Takrat ustanovijo prve zadruge, žal pa takrat tudi usahnejo največja naročila. Smetano so tako že pobrali podjetniki.

Izginjanje starih domačih obrti in dejavnosti, ki so prinašale skromne dodatke k dohodkom kmečkih družin, bile pa so tudi edini vir zaslužka za mnoge ljudi brez zemlje, je dobilo v kasnejših obdobjih drugačne pomen. Mnogi raziskovalci so tragične dimenzije teh procesov videli predvsem kot usihanje ljudske ustvarjalnosti in kot propadanje kulturne dediščine. Največkrat zato, ker so prezrli strukturo, v kateri se življenje z vsemi svojimi manifestacijami odvija. Gre namreč za razkroj in izginjanje oblik, ki imajo (zgolj) videz fundamentalnih kreativnih osnov ljudske kulture. Nasledki agrarno tehnične revolucije, ki je postopno spremenila krajino, naselje in domačijo, v raziskovanju niso imeli tovrstnega odmeva — čeprav so opuščanje prahe, hlevska živinoreja, uvajanje krompirja in gnojenje pomenila dosti globlji rez v „tradicijo". Med temi pojavi in bistvenimi gospodarskimi spremembami na podeželju pa je nedvomno tesna zveza.

Zagatne razmere, v katerih je večinski del populacije živel, pa je na svoj način delala še bolj zagatne pravoverna slovenska birokratska „inteligenca". Kranjska dežela je morala v 19. stoletju zaradi visokih cenitev v Franciscejskem katastru plačevati večje davke kot druge dežele(!). Kmetje pa so pred zemljiško odvezo plačevali devetinpetdeset davščin v denarju in triindevetdeset v pridelkih. Že v prvi polovici stoletja je bilo veliko število kmetij usodno zadolženih. Še huje je bilo po letu 1848, ko so morali kmetje svoja posestva odplačati, kar jih je potisnilo še globlje v zadolženost. Prosvetitelj Matija Majar pa je z vso ideološko kanonado zagovarjal plačevanje odškodnine nekdanjim grajskim gospodom. Zadeva je bila še toliko bolj eksplozivna, ker v mnogih avstrijskih deželah kmetom ni bilo treba odkupovati posestev. Kot pravi Trdina, so morali mnogi kmetje še dvajset let po odvezi plačevati odškodnine, še nekaj let po 1848 pa „odrajtovati" služnosti v delu in v naturalijah.

V drugi polovici 19. stoletja so se davki le še povečevali in kar nekam domače se nam zdi, da so ob regulaciji ugotovili, da je dežela (Kranjska) plačala skoraj 20,000.000 goldinarjev več, kot bi morala. Ob naraščajočih davkih, zlasti za vojskovanja v drugi polovici stoletja pa je „naše cesarstvo" izgubilo Lombardijo in Benečijo. Vse to je terjalo tudi visok krvni davek. Težave so se kumulirale; krompir, ki je večinsko prebivalstvo rešil pred lakotami, so napadle bolezni, izgradnja Južne železnice je uničila cvetoče gospodarstvo, ki je bilo vezano na tovarniške in posebej na prevozniške poti.

Tako se je v drugi polovici 19. stoletja v mnogih okoljih začel proces svojevrstne regresije. Upad konjunkturnih dejavnosti je povzročil, da so nekatere pokrajine ohranile, vsaj kar zadeva obliko naselij in značilnosti kulturne krajine, podobo iz sredine in prve polovice 19. stoletja (vzemimo le Planino pri Postojno, Pohorje in Kobansko, Bohinj, idrijsko in cerkljansko ozemlje, Trento in široko okolje Bovca do konca 1. svetovne vojne, Breginjski kot do potresa 1976 itd.). Hitreje pa sta se spreminjala življenje in okolje tam, kjer se je odvečna delovna sila zaposlila v nastajajoči industriji, ki je nudila večjo možnost zaslužka. Tako se je začel „razkroj" tradicionalnega načina življenja — ki pa v bistvu pomeni le vzpostavitev drugačne lestvice vrednot in nov način odzivanja na probleme, ki jih pred posameznika in družbo postavljajo družbene in ekonomske razmere.

Ruralno okolje začenja odsevati nova razmerja. Bajtarji in ljudje brez zemlje iščejo zaslužek v industriji in v še živih obrtnih dejavnostih. Tudi če hodijo na delo iz lastnega okolja (delavci v Jeseniški in Štorski železarni, v Guštajnu itd.), se počasi podrejajo vrednotam

in merilom novega okolja (ki jih ustvarjajo in soustvarjajo tudi sami). Tako nove vrednote in norme pronicajo tudi v kmečko, „konservativno" okolje. Vladajoča ideologija je videla v proletarizaciji in pomeščanjenju nezdrav pojav, celo razkroj in pogubo. Ker je katoliška ideologija enačila narod s kmetstvom (reprezentant stanu pa je idealni večji posestnik), način življenja na kmetih pa z zdravim in „pravim" življenjem, je bil odpor do vrednot novih slojev na vasi zelo močan. Tudi zato je njihov vpliv v začetku manj opazen.

Med delavstvom se ohranjajo prvine, ki izhajajo iz kmečke lestvice vrednot. Tako je bilo tudi v nekoliko starejših obdobjih, v prvi polovici in sredi 19. stoletja. Tradicionalizmi (običaji, procesije, iniciacijski obredi, rituali, način obnašanja, noša, odnosi med spoloma itd.) pa v skoraj identičnih oblikah žive med kmečkim in nekmečkim podeželskim prebivalstvom (npr. v Kamni Gorici in Kropi, v koprskem obrobju, v novih delavskih središčih itd.). Gre za strukturo in za nivoje — navsezadnje se tradicionalizmi ohranjajo tudi v priviligiranem delu družbe — vzemimo le inciacijske dogodke v „visoki družbi", načine praznovanja, konvencije, ki uravnavajo družabnost itd. V mestih pa so še pred pričetkom druge svetovne vojne živeli običaji kot so koledovanje, tepežkanje, miklavževanje, pustne šege in še bi lahko naštevali. Med obredno konvencijo pa še danes sodi oblačenje narodne noše za svečane priložnosti. Morda je najbolj zgovoren primer narodna noša slovenskih dvornih dam med obema vojnama.

Struktura načina življenja v 19. stoletju, kjer ne moremo govoriti o strogo ločenih plasteh (z malenkostnimi medsebojnimi vplivi), se nam razkriva tudi v likovni umetnosti. Umetnost za domačije, ki bohotno živi v prvi polovici 19. stoletja in še mnogo dalje, je po formalnih kazalcih izrazito retardiran sistem baročnega oblikovanja na ravni, ki jo opredeljuje konsumentovo obzorje. Strukturalno pa gre za pendant sočasni in biedermajerski kulturi (in umetnosti), ki je prežela meščanstvo in omehčala aristokratski empire. V meščanskem stanovanju se začenjajo kopičiti novi pohištveni kosi, ob njih pa množica okrasnih („nefunkcionalnih") predmetov, ki pomenijo rojstvo tako imenovanega kiča. Uveljavijo se portreti, mala okrasna plastika v vitrinah, miniature, grafike kot okras, prvi spominki na potovanja in ambiciozno oblikovano posodje, predvsem gre za prestižni porcelan. Kmečki interier je sicer še vedno asketski, vendar dobi prav v tem času kasneje mitizirano obliko „kmečke sobe". Če upoštevamo opremo v hiši srednjega ali večjega kmeta na Gorenjskem, na loškem ozemlju ali v Ziljski dolini, pa tudi marsikje na Notranjskem in Dolenjskem, se v bivalnem prostoru („hiši", izbi) uveljavi živopisni „bohkov kot" s slikami na steklo, razpelom in golobom; poleg klopi se uveljavijo stoli, ki postanejo nepogrešljiv del interierja, skrinje, sklednik, žličnik, grafične podobice na steni in že tudi prvi kosi visokega pohištva (po meščanski šegi). Vsak predmet zase je nasledek baročne likovne in oblikovalske tradicije (pa naj gre za obliko mize ali za slike na steklo), vsi skupaj pa že ustvarjajo vzdušje, ki je kot sinteza podrobnosti dosti bliže bidermajerskemu malomeščanskemu interierju, kot pa starejšim oblikam. Na strukturalni ravni se nam tako celo ljudska umetnost (v poenostavljenih in pogosto „narobe" razumljenih oblikah) kaže kot normalna sestavina sočasnega življenjskega stila. Obenem pa ne smemo pozabiti, da je umetnost v vseh okoljih (seveda z zgovornimi izjemami) vedno malce zapoznel odziv na novo konstelacijo vrednot v družbi. Zato je najpomembnejša karakteristika tako imenovane ljudske umetnosti (in umetnosti za ljudstvo) njena neproblemskost. Ljudsko umetnost je problematizirala šele avantgarda v 20. stoletju!

V tem kontekstu je stavbarstvo in življenje na planinah, ki je spet rezultanta planšarske živinoreje, vsaj navidez preostanek iz preteklosti. Arhaizirano sliko dopolnjujejo še staro izrazje (tamar) in preprosto življenje pastirjev na planinah, ki ima v primerjavi z vsakdanjim

življenjem v dolini izrazito arhaičen videz. Gre za enaka razmerja, kot so med leseno kajžo in zidano kmečko hišo. Zato lahko tvegamo misel, da gre pri pojavih in predmetih predvsem za rearhaizacijo in za poenostavljanje že itak (v primerjavi z meščanskim okoljem) poenostavljenih oblik. Če odmislimo podrobnosti, ki so najbolj nepremakljiv del utečenih življenjskih navad, pa se je tudi planšarska živinoreja v celoti dokaj hitro odzivala na spremenjene ekonomske in družbene razmere — v 19. stoletju je preprost kmet iz Kanalske doline ugotovil, da je treba tam, kjer ni v bližini mest, gojiti ovco, ker ta več nese in malo stane, govedo pa le v bližini mest. Gre za nauk, ki priča o samorastniški ekonomiji, ki pa je spet rezultat kmetovega obzorja v 19. stoletju.

Različne oblike stanov in poslopij na slovenskih planinah od Velike planine do Trente in planin na Koroškem pa hkrati pričajo o različnih kulturnih osnovah življenja v planinah, ki ga pogojuje prevladujoči stil „v dolini". Zato je bivalni prostor z odprtim ognjiščem v Trenti ali na Veliki planini tako spomin na dimnico, kot rezultat preprostega dejstva, da je bilo treba v enem prostoru združiti funkcije, ki so v hišah v dolini razdeljene v več prostorov. Forme stanov (na koleh kot na Velem polju, z ovalno strešino kot na Veliki planini, mnogoprostorna oblika kot nad Ziljo itd.) se v 19. stoletju najbrž niso bistveno spreminjale, vendar lahko domnevamo, da je razroj sirarstva in mlekarstva prinesel tudi nekatere izboljšave (večprostornost), ki jih morda označujemo kot konstanto, podedovano iz srednjega veka.

Leseni čolni, izdolbljeni iz hrastovega debla, znamenite čupe, ki so jih uporabljali slovenski ribiči ob Tržaškem zalivu, so navidez anahronizem., Gre za plovila z izjemnimi plovnimi sposobnostmi, ki so jih ribiči v 19. stoletju opremili z drobnimi funkcionalnimi inovacijami kot so jadro, okovje, krmilo itd. V tem času so živela hkrati s sodobnimi čolni, pričajo pa o socialnem položaju mnogih družin, ki so pač pod silo razmer ohranjale arhaične oblike ribiških čolnov. Ribiči so bili večinoma tudi kmetje. Položaj ob morju pa je verjetno vplival na njihovo razgledanost in večjo širino — kljub temu so gmotne razmere narekovale uporabo izrazito konservativnih kulturnih prvin. Prav gotovo je ribič, ki je s čupo krmaril po morju in lovil ribe, prav dobro poznal tudi vse vrste čolnov, ki so bili takrat v navadi na severnem delu Jadranskega morja, pa tudi čolne svojih kolegov z gradeške in beneške strani. Star oblike se potemtakem ni oklepal zaradi latentnega konservativizma. Navsezadnje bi lahko prav isto rekli tudi za starinsko obliko križevnatega kolesa, ki je v večji meri odsev težkih gmotnih razmer, kot pa tradicije. Tako kot „hiško" na Krasu ali v Istri, so najbrž tudi križevnato kolo mnogokrat „izumili" na novo. Zato je vprašanje kontinuitete s prazgodovino — vsaj za 19. stoletje in za slovensko kmečko kulturo nebistveno, bolj ploden je pogled, ki določene regresivne prvine vendarle gleda v kontekstu takratne tehnologije. Različne primitivne oblike potemtakem govorijo o rešitvah, ki so nastajale zaradi nuje — saj doma izdelano orodje ali naprava v kmečkem gospodarstvu ni pomenilo stroška, razumeli so ga kot čisti prihranek.

Protislovne razmere so se reflektirale tudi v ljudski umetnosti. Vzemimo oblike ljudskega freskantstva, ki so se razvile v prostoru med Škofjo Loko, idrijskim hribovjem in obrobjem Beneške Slovenije, okrog leta 1800. Številni spomeniki — freske svetnikov in ornamentika na pročeljih zidanih hiš in kašč — nas navajajo k interpretacijam, ki so blizu romantičnim predstavam o kolektivnih ustvarjalcih in zideologiziranim podobam o kulturi „delovnega ljudstva". Na velikem ozemlju (velikost je seveda relativna kategorija) je tip zunanje ornamentalne in figuralne poslikave poenotil sicer dokaj raznolike kmečke arhitekture — postal je skupni imenovalec za likovno kulturo v kratkem časovnem segmentu. Izjemno veliko število dokumentiranih šivanih robov, bordur in svetniških figur v bogatih naslikanih okvirih bi ob površni analizi botrovalo trditvi, da je na tem ozemlju delovalo izredno ve-

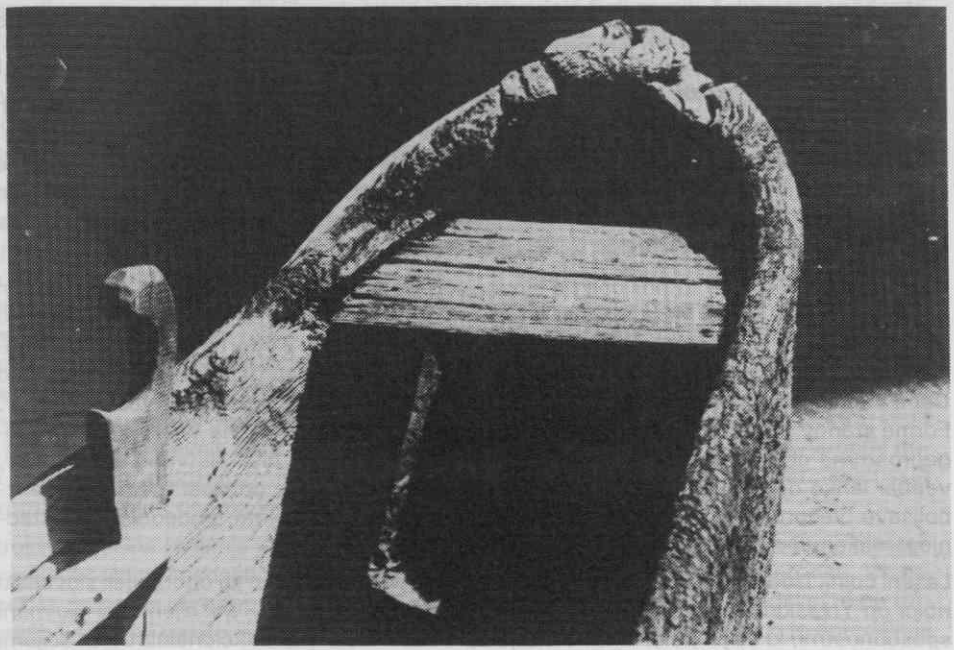

a — Detajl

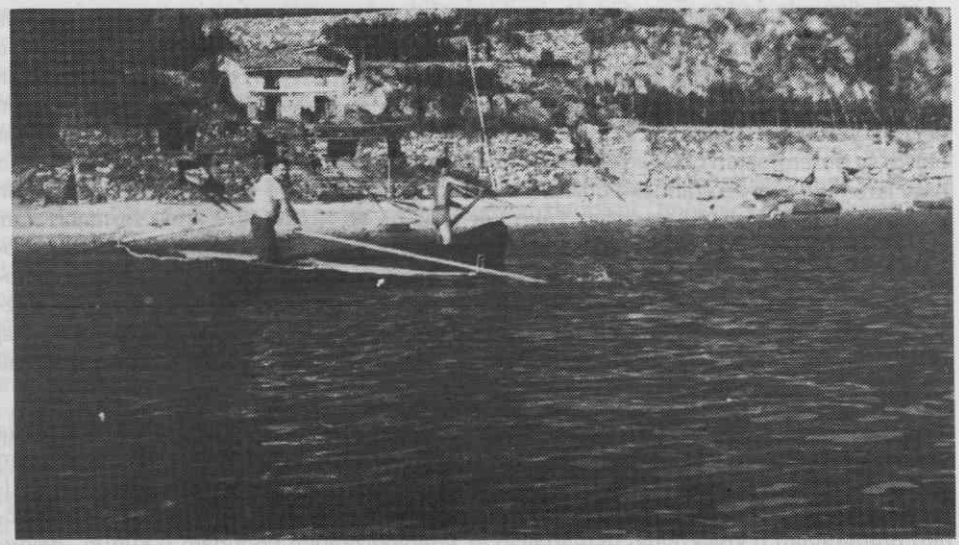

b — Čupa v funkciji. Rekonstrukcija iz l. 1947.

"Čupa", ribiški čoln iz enega debla hoje. V 80. letih 19. stoletja ga je izdelal Janez Caharija, vulgo "Babčev" (r. 1864), iz Nabrežine pri Trstu. Dolga 6,86 m, široka 65 cm (notri 55 cm pri vrhu in 50—52 cm v dnu); višina stranic je 60 cm, debelina 5 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 5845.

liko število „umetnikov" in da gre za ozemlje s posebnim likovnim darom (podobne trditve pogosto slišimo v zvezi z umetnostjo in z umetniki, ki so bili rojeni na nekdanjem loškem ozemlju). Podrobna analiza pa je pokazala, da gre po vsej verjetnosti za eno samo slikarsko delavnico, ki jo je najbrž vodil Franc Kobau (verjetno iz Spodnje Idrije), v njej pa je delovalo nekaj bolj in nekaj manj talentiranih mojstrov (pomočnikov). Povrhu vsega pa isti tip slikarije, ki ga srečujemo na kaščah na Vojskem in v Kanomlji ter na hišah v Dolini Idrijce in na robu Beneške Slovenije, zasledimo tudi v gradu Gewerknegg v Idriji. Tu je, verjetno spet Franc Kobau, poslikal fasado na notranjem dvorišču okrog leta 1800. Slikarijo je na preprost in funkcionalen način prilagodil dimenzijam gradu, uvedel pa je tudi nekaj prvin (svedraste stebre, preproste girlande), ki jih na kmečkih hišah ne najdemo. Morda se je tudi za malenkost bolj potrudil — kar priča o zelo profesionalnem odnosu in o maksimi — kolikor denarja, toliko muzike. „Etnografska podoba" in enovita slika ljudske likovne kulture v smiselno zaokroženi regiji je potemtakem rezultat dela ene same „ljudske" slikarske delavnice. Mimogrede moramo omeniti, da so po tehnični plati Kobau in njegovi sodelavci komajda zaostajali za mojstri, ki so delali na ambicioznejših cerkvenih nalogah ali za srednjeveškimi freskanti.

Osebnost ali majhna skupina ustvarjalnih posameznikov lahko usodno vpliva tudi na razmere v anonimnem okolju. V širših relacijah pa se nam slikarija na fasadah kmečkih hiš v delu zahodne Slovenije vnovič pokaže kot sestavina splošne likovne kulture v določenem času. Gre za odnose med naročnikom in izvajalcem, ki temelje na istih zakonih kot v višjih socialnih sferah in v skrajni posledici za podobne (reprezentativne) namene — le nivo je prilagojen zahtevam naročnika. Izbira izvajalca pa je tisto dejanje, ki skozi izdelek poistoveti naročnika in umetnika. Najbrž ne bo odveč, če pripomnimo, da imajo stilizirani šopki (ki jih je slikar pobral iz baročne zakladnice ornamentalnih motivov) na določeni ravni že „bidermajerski" ali točneje „kmečkoklasicistični" zven. Odigrava se na težko opredeljivi ravni domačnosti, ki ji lahko pridemo do živega s psihološkimi ali psihoanalitičnimi prijemi.

V nekoliko bolj zapletenem položaju se znajdemo ob pogledu na spomenike pravne kulture — posebej na tiste, ki ne sodijo v uradni pravni sistem. Kamnita miza s srenjskimi sedeži v Beneški Sloveniji, večni kamni okrog lipe v Vrbi na Gorenjskem — so v 19. stoletju najbrž še služili svojemu namenu. Čeprav lahko predpostavljamo, da so imeli bolj funkcijo mesta za modrovanje gospodarjev in srenjskih veljakov. Če bi držala trditev o pregovorni konservativnosti kmečkega življa, potem pravnih starin ne bi tako zlahka pozabili in odpravili. V Prešernovi Vrbi so večino kamnov vzidali v bližnji skedenj, drugod jih je prerasla trava že v začetku našega stoletja. Pomagala kot so rovaši, pa so večinoma živeli toliko časa, dokler jih niso izpodrinili pisani dokumenti — gre spet za izraz izrazitega funkcionalizma. Navsezadnje lahko posežemo na področje domače obrti — čipkarstvo je postalo „tradicionalna" dejavnost tam, kjer so se dejavnosti oprijeli zaradi nuje. „Tradicija" pa je živela toliko časa, dokler njeni nosilci niso dobili možnosti za drug, boljši zaslužek. Tradicijo v bistvu vzpostavlja ideologija, in sicer takrat, kadar jo rabi za lastno identifikacijo; najbolj primerna pa je tisti hip, ko je že zapisana pozabi. Navsezadnje je živa tradicija dosti manj zanimiva, drži se je namreč preveč prozaičnih sestavin, ki nekako ne sodijo v mitotvorje.

Pustne šege in rituale, vzemimo le Korante s Ptujskega polja, cerkljanske Laufarje, Škoromate in nešteto inačic pokopavanja Pusta, lahko dojamemo v vsej njihovi pomenljivosti in razsežnosti šele v širšem družbenem kontekstu. Zanimiv je tudi izvor — struktura pustnih dogajanj in oblika mask namreč pričata o izredno dolgi kontinuiteti. Vendar se kontinuiteta (vsaj v 19. stoletju) bolj kaže v potrebi po špektaklu in po sodelovanju v dogajanju, kjer lahko akterji pozabijo na večino konvencij in omejitev, veljavnih v vsakdanjem življenju.

Pomembna pa je tudi obredna plat — tako kot znameniti beneški karneval, je tudi pustna norija na Slovenskem večinoma „organizirana" in oblikovana kot celostni špektakel in kot okvir, v katerem se lahko najdejo tudi posmezniki z individualnimi poudarki. Razen Kurentov in našemljenih oseb, ki nastopajo tudi ob drugih priložnostih (Zeleni Jurij, šeme ob ohcetih itd.), lahko brkinske Škoromate in cerkljanske Laufarje označimo kot nadaljevanje baročne karnevalske tradicije, ki je prekrila prvotno obredje, čeprav je osrednji motiv še vedno slovo od zime in pričakovanje pomladi. Pretirani praznični obroki pa so bržkone še vedno priprava na pomladanski post, ki je nekoč (tudi v 19. stoletju) pomenil tudi resnično lakoto, čas, ko so izčrpali zimske zaloge in strahoma zrli v prihodnost. Sicer pa lahko na podoben način opredelimo tudi sestavine vseh drugih ljudskih običajev (ki niso vedno le „ljudski"), kjer gre za amalgamirane usedline iz najrazličnejših obdobij.

Vprašanje regionalnih razlik in različic v ljudski kulturi pa bomo skušali opredeliti na ravni ljudskega stavbarstva. Starejši (pa tudi mnogi mlajši) pisci so največkrat poudarjali predvsem razlike med posameznimi regijami — to pa jih je pripeljalo do pretiravanja in do metodološko sporne osnove, do iskanja vedno novih „tipov". Regionalne razlike in značilnosti nedvomno obstajajo, vendar jih moramo obravnavati in razumeti v širšem, predvsem v historičnem kontekstu. Tako se je zgodilo, da Vurnikova, Melikova in še marsikatera kasnejša tipologija (ki naj bi veljala za čas, v katerem je avtor deloval) opredeljujejo kot alpsko hišo — kmečko baročno hišo iz druge polovice 18. stoletja, kot panonsko hišo prekmursko domačijo iz 2. polovice 19. stoletja, kot osrednjeslovensko hišo — hišo srednjega kmeta s prvinami tako imenovanega kmečkega klasicizma, kot primorsko hišo pa tip zaprte domačije iz Vipavske doline in s Krasa iz prve polovice in iz srede 19. stoletja. V kolikor bi hoteli natanko definirati stavbne tipe (verjetno pa ni nič drugače na drugih področjih, ki jih je pokrival etnološki in folkloristični interes), bi morali najprej ugotoviti nekaj zgodovinskih osnov in izbrati najmanjši skupni imenovalec značilnosti z določenega območja, upoštevati bi morali vse tisto, kar se v 19. stoletju pojavi novega in na koncu ugotoviti razmerje (najboljša bi bila statistična metoda) med dominantnimi objekti in tistimi stavbnimi oblikami, ki tvorijo sivo poprečje. Na Gorenjskem je v 19. stoletju prevladujoča oblika še vedno baročna ali pa vsaj baročno vplivana zidana in na pol lesena hiša, ob njej pa se (kot dominante) uveljavljajo večje zidane zgradbe s strožjim „klasicističnim" dekorjem in z bidermajerskimi prvinami. Na Krasu je stanje podobno — prevladujejo nadstropne zidane stavbe, pokrite s korčastimi strehami, večinoma pa so ujete v formo zaprtega dvora (korte) z velikimi kalonami in portoni. Vmes pa se že pojavljajo „čiste" oblike brez poudarjenega kamnoseškega dekorja, pa tudi forme, ki sodijo k uvaljavljenim historicističnim rešitvam. V primorsko tipsko skupino jih potemtakem uvrščajo predvsem strehe, pokrite s korci (kôpami) in motivi mezzaninov. Prevzeli pa so jih iz meščanskega stavbarstva.

Okrog večjih mest in podeželskih središč pa se je v istem času začela oblikovati forma preproste stanovanjske hiše brez opredeljenega okrasja. Večinoma so to nizke zidane stanovanjske hiše, pogosto vklenjene v shemo stegnjenega doma. Večinoma so nastale v drugi polovici 19. stoletja — poseben značaj so dale predvsem osrednjeslovenskemu prostoru. Postopno izenačevanje stavbnih oblik pa je rodilo tudi nekatere posebnosti, ki smo jih opredelili kot osnovo za opredelitev posebnih stavbnih tipov ali morda variant. Tak primer je stanovanjska hiša na tistem delu Notranjske, ki gravitira bodisi h Krasu ali proti Istri. Nadstropna (včasih tudi pritlična) hiša je oblikovana s čistimi kamnitimi okenskimi okviri in portali, poudarjen pa je predvsem strogi zatrep, kot oster trikotnik, ki dominira nad dvo ali enoosno fasadno ploskvijo. To obliko doma srečujemo od Čičarije do Postojne, večina teh stavb pa je datiranih v čas, ki je še najbliže sredini stoletja, čeprav ni malo starejših spomenikov iz konca 18. in iz začetka 19. stoletja. Vendar se kot množični po-

jav uveljavijo relativno pozno. Prvi primerki pa vendarle pričajo, da so kmečki graditelji zelo hitro reagirali na spremembe v načinih in oblikah gradnje.

Gostilniške hiše, hiše v oblikah „kmečkega klasicizma" na Gorenjskem, velike klasicistične hiše na Notranjskem, pa tudi hiše na Krasu, v Vipavski dolini in v Soški dolini, ohranjajo „regionalne značilnosti" (oblika streh in kritine, oblika kamnoseškega dekorja, način gradnje). Obenem pa gre za postopno zbliževanje med stavbnimi tipi, kar pa „etnografske podobe" regij ne izpremeni. Dominirajo še vedno starejše hiše, predvsem tiste iz 18. stoletja. Poenostavitev fasad, zamenjava nekdanjih kamnitih okenskih okvirov z lesenimi, večja okna, novi vhodi, historicistična (zelo poenostavljena) ornamentika, nove zasnove (hitro začno izginjati dimnične hiše) in nova kritina (bobrovec) so sicer dokaz o postopnem razkroju trdne strukture — vendar pa gre hkrati tudi za „lepljenje" novih prvin na staro stavbno zasnovo. Zato se stara, tradicionalna oblika kmečke hiše še vedno kaže kot „tip", kot prevladujoči model. Po drugi strani pa je proces, ki začenja že v prvi polovici 19. stoletja, obenem tudi začetek radikalnih sprememb, ki pa kulminirajo šele v našem stoletju.

Spremembe v arhitekturi (tudi tiste „kozmetične" narave) govorijo o novih poudarkih in o premikih v vsakdanjem življenju. Nekatere starejše prvine in vzorci obnašanja izginejo zelo hitro predvsem na območjih, kjer se začenjajo uveljavljati novi družbeni sloji (delavstvo) in seveda okrog večjih urbanih naselij. Nekaj pa se jih ohranja. Ti procesi, ki ponekod še trajajo (v Prekmurju je tradicionalna domačija izginila šele v zadnjih dveh desetletjih), so mnoge opazovalce spodbudili, da so začeli spremembe in njihove rezultate ocenjevati kot negativno kategorijo, kot razpad trajnih vrednot. Kot kvaliteta se jim je namreč kazala zunanja, vidna manifestacija družbenih in individualnih odnosov med ljudmi v trdno strukturirani fevdalni družbi. Zato novih prvin niso dojemali kot porajanja nove strukture, ampak kot degradacijo, kot nasilno rušenje „plemenite tradicije". V tako imenovani „uporabni etnografiji" pa se je ohranjala zabloda, da je mogoče rešiti tradicijo in njene nasledke s prepričevanjem in z vzgojo — to se pravi z ohranjanjem (preživelih) manifestacij. Videti je, da smo mnogi etnologi prezrli sporočilo, ki ga skriva muzej kot institucija. Muzej je namreč prostor, kjer zbiramo kulturno dediščino, predmete, ki so postali dokumenti, simboli in raritete. Njihova funkcija se je spremenila — postali so antikviteta, predmet trgovanja in estetske presoje. Pričajo pa o tistem, kar je izginilo in česar ni mogoče ohraniti — o ljudeh in njihovem prazničnem in vsakdanjem življenju, ki živi kot zgodovinski spomin.

1 Podpisani je za formulacijo uvodne besede, ki je zastavljena kot esej, uporabil v pričujočem zvezku Slovenskega etnografa objavljene razprave svojih kolegov. Uporabil pa je tudi temeljno slovensko etnološko literaturo:
Narodopisje Slovencev: I. del ur. R. Ložar, Ljubljana 1944; II. del, ur. I. Grafenauer in B. Orel, Ljubljana 1952.
Novak V.: Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960.
Kurent N.: Praznično leto Slovencev I. del, Celje 1965; II. del, Celje 1967; III. del, Celje 1970; IV. del, Celje 1970.
Slovensko ljudsko izročilo, Pregled etnologije Slovencev, ur. Angelos Baš, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.
Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek: Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970.
Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978.

Inja Smerdel

PRELOMNA IN DRUGA BISTVENA GOSPODARSKA DOGAJANJA V ZGODOVINI AGRARNIH PANOG V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM*

V pričujočem besedilu povzemamo nekatera dejstva o gospodarskih dogajanjih iz zgodovine agrarnih panog, katera zamejujejo ali razmejujejo skoraj poldrugo stoletje, obdobje nekaj več kot sto let, od druge polovice 18. stoletja do konca 19. stoletja, in za katera povečini velja, da so povzročala spremembe v gospodarjenju kmečkega človeka ter s tem tudi v njegovem načinu življenja. Poleg tega, da poskušamo te spremembe nakazovati, ponekod podvomimo o splošni veljavnosti znanih dejstev. Tu in tam jim dodajamo posamezna dejstva, ki prva potrjujejo ali odpirajo tudi drugačne poglede od veljavnih.

I. Prvo zamejujoče gospodarsko dogajanje je *FIZIOKRATIZEM* (gr. physis kratein = vlada narave) in z njim povezana *AGRARNOTEHNIČNA REVOLUCIJA*. O fiziokratizmu velja, da je bil politično-ekonomski nauk, ki ga je utemeljil Francoz F. Quesnay (1694—1774), in ki je v nasprotju z merkantilizmom učil, da narava ustvarja vrednosti. Iz tega je sledilo, da so vir bogastva le tiste panoge, ki so v neposredni zvezi z zemljo: kmetijstvo, rudarstvo... (Verbinc, Slovar, str. 216). Tako imenovana fiziokratska miselnost, ki je izvirala iz omenjenega nauka, naj bi po Evropi po letu 1780 že vse bolj prevladovala (Šorn, Začetki, str. 171, 172). O fiziokratizmu pa lahko govorimo že od druge polovice 18. stoletja. V tem času je uporaba zlasti naravoslovnih znanosti prinesla v kmetijstvo velikanski preobrat in tehnični napredek; opuščati se je začelo tradicionalno, zgolj praktično izkustveno kmetovanje. Fiziokratizem je v kmetijstvu videl temelj gospodarstva (Valenčič, Organizacije, str. 524). In to ne brez razloga. Brez povečanja proizvodnje hrane ne bi bila možna niti rast mest niti industrializacija v 19. stoletju.

Nemalo sprememb, ki jih je v kmetijstvo uvedla fiziokratska miselnost, izvira iz Anglije. Za enega od pionirjev modernega kmetijstva velja Thomas William Coke, grof Leichestrski, ki je leta 1776 prevzel v upravljanje velikanska podedovana posestva. Na dotlej zanemarjenih zemljiščih je podeseteril pridelek; na ograjenem zemljišču se mu je posrečilo podvojiti povprečno težo krav in uspešno se je lotil še reje ovc merinovk. Pri vsem tem ga je vodil z nasveti njegov znanstveni svetovalec Arthur Young, kasnejši angleški minister za kmetijstvo. Coke in številni drugi angleški veleposestniki so se ukvarjali z vprašanjem umetnih gnojil, z gojitvijo gomoljnic in detelje, bistvena novost, ki so jo vpeljali in s katero se je spremenil način obdelovanja zemlje, pa je bilo štiriletno kolobarjenje, tedaj imenovano na čast „velikemu Coku iz Norfolka" kar „norfolško kolobarjenje". Nov obdelovalni način je spremenil podobo pokrajin na polovici zemeljske površine (Benedikt, Ustanove, str. 12).

Slovenske dežele tedaj, vsaj po fiziokratskih prizadevanjih nekaterih mož, niso zaostajale za Evropo. Kot organizacije, ki naj bi prispevale k napredku kmetijstva, so bile v 60. letih 18. stoletja ustanovljene kmetijske družbe, in sicer: leta 1765 na Koroškem in na Goriškem, leta 1766 na Štajerskem in leta 1767 na Kranjskem. Njihovo praktično delo je bilo v prvih desetletjih pospeševanje kmetijskih kultur, katerim je veljala skrb fiziokratske politike. Tako so spodbujale kmete k povečanju proizvodnje lanu in konoplje; s podeljevanjem nagrad so skušale pridobiti kmete, da bi pridelovali krompir; pripomogle so k širjenju krmskih rastlin, zlasti detelje, in so kmetom preskrbovale dobra semena. Spodbujale so jih tudi k odpravi pašne živinoreje in delitvi srenjskih zemljišč, k odpravi prahe in k boljšemu gnojenju polja. Uvajale in podpirale so gojitev sviloprejk ter pospeševale sadjarstvo in čebelarstvo (Valenčič, Organizacije, str. 525). Izmed vseh teh prizadevanj in uvajanj no-

* Članek je bil oddan v juniju 1988.

vosti pa ne moremo, da ne bi izpostavili treh, ki so nedvomno povzročile nemajhne spremembe v strukturi dveh osnovnih agrarnih gospodarskih dejavnosti na Slovenskem — *poljedelstva* in *živinoreje* — in sicer: *odprave prahe, boljšega gnojenja* in *pridelovanja krompirja*. O naštetih treh novostih menimo, da so bile za delo in s tem tudi za vsakdanje življenje kmečkega prebivalstva v 19. stoletju najbolj prelomne. Kajti: „Navaden kmetski gospodar dela od zore do mraka", je stvarno zapisal Kersnik.

Vse tri novosti in še nekatere druge od omenjenih so med sabo povezane v verižni reakciji. Boljše gnojenje kot posledica uvajanja hlevske živinoreje, ki je bila spet posledica opuščanja pašne živinoreje in delitve srenjskih zemljišč, je bilo eden od pogojev za odpravo prahe. Le-ta bi ne bila možna tudi brez pospeševanja pridelovanja krompirja ter detelje in krmskih rastlin, tj. kultur, ki so omogočale večletno kolobarjenje brez prahe; zadnje omenjene pa so bile ponovno eden od pogojev za uvajanje hlevske živinoreje.

I. 1. Odprava PRAHE. Natriletno kolobarjenje s praho, obdelovalni način, pri katerem je bila zemlja vsako tretje leto v *prahi*, in se je po njej takrat pasla živina, s tem zatirala plevel ter zemljo hkrati gnojila, sicer pa so sejali na njej dve leti izmenoma ozimno in jaro žito, se je na Slovenskem uveljavilo med 9. in 11. stoletjem, približno istočasno, ko so se dokončno ustalile njive. Kolobarjenje brez prahe, ki pomeni nepretrgano izrabo njiv, katero je omogočilo obilnejše gnojenje ter listnate krmne rastline in stročnice, uvrščene v novo kolobarjenje, se je začelo uveljavljati konec 18. stoletja (Grafenauer, Načini, str. 243; Baš, Poljedelstvo, str. 24). Ta „prevrat agrarne tehnike in obdelovalnega načina", ki je poleg kmečkega dela in s tem vsakdanjega življenja bistveno spremenil tudi podobo kmečke domačije, velja za začetek „ene izmed največjih sprememb v zgodovini slovenske vasi" (Grafenauer, Načini, str. 243).

Uveljavljanje kolobarjenja brez prahe je bilo postopno. Še v leto 1837 sega podatek, poročilo z občnega zbora Kranjske kmetijske družbe, iz katerega sledi, da je bila tedaj na Kranjskem enoletna praha že redka, z izjemo nekaterih predelov postojnskega okrožja (Britovšek, Razkroj, str. 170). Primer, ki potrjuje omenjeno izjemo, je iz ene od vasi tega okrožja, v kateri so v 30. letih 19. stoletja, v času zbiranja podatkov za Franciscejski kataster, še vedno vsako leto puščali polja v čisti prahi, čeprav le za nekaterimi kulturami: za ajdo, zeljem in krompirjem (Vprašalnik, Selce, str. 25). Sicer so kolobarili na pet let: 1. krompir in ajda, 2. pšenica, 3. pšenica, 4. ječmen in 5. oves (Operat, Selce, A-174).

Novi kolobar, ki se je tako v resnici uveljavil šele v prvi polovici 19. stoletja, in sicer v precej različnih oblikah, se je v tej prehodni dobi razlikoval tako po dolžini (od triletni do osemletni kolobarji) kakor po zaporedju pridelkov, dokler se ni po sredi 19. stoletja ustalilo pravo kolobarjenje, ki pomeni večinoma šestletni kolobar, v katerem se žito praviloma menjava z drugačnimi pridelki (Grafenauer, Načini, str. 244, 245).

Odprava prahe, ta bistven „prevrat" v ornem poljedelstvu, splošno uveljavljen ne le v slovenskih deželah, temveč tudi po vsej Evropi, pa na Slovenskem ni izključeval drugega temeljnega obdelovalnega načina: motičnega poljedelstva ali kopaštva, ki ni imelo ustaljenih njiv. Ena od njegovih dveh zvrsti, požigalništvo, se je v Zadretju in zgornji Savinjski dolini in pa na Pohorju ohranilo do let po drugi svetovni vojni (Baš, Poljedelstvo, str. 23).

I. 2. GNOJENJE je bilo najbolj neposredno odvisno od oblike živinoreje, saj je živalski gnoj veljal za najpogostejše gnojilo v 19. stoletju. Najstarejše gnojilo je bilo pepel v požigalništvu (Baš, Poljedelstvo, str. 26). Pepel so uporabljali namesto gnoja Slovenci onstran Mure še v prvi četrtini 19. stoletja. Pri njih sicer ni izpričano pravo požigalništvo, poznali pa so jesensko zažiganje spomladi posekanih vej na njivah. Pri njih je izpričana tu-

3. Ob ein Theil der Aecker gebracht werde und der wie vielte; dann ob reine Brache, oder nur Vorbrache gehalten werde?

Unter reiner Brache wird jenes Feld verſtanden, welches während eines ganzen Jahres mehrere Mahle gepflügt und zur nächſten Saat vorbereitet wird, ohne daß es ſohin eine Frucht trägt.

Unter Vorbrache wird das Beackern verſtanden, welches zwiſchen dem einen und dem nächſten Fruchtbau geſchieht.

3. Zhe kak del njiv praſhijo in kteri; in ako zhiſto praho ali le predpraho delajo?

Zhiſta praha ſe imenuje tiſta njiva, ktero v' letu vezhkrat preorjó in v' perhodno ſetev perpravljajo, med tem pa kres ſetve oſtane.

Predpraha ſe imenuje predral, ktera ſe med to in uno ſetvijo zgodi.

4. Wie oft und wie ſtark die Aecker gewöhnlich gedüngt werden, d. h. wie viel Fuhren gewöhnlich auf ein nied. öſterr. Joch aufgeführt werden, und zu wie viel Centnern eine Fuhr angeſchlagen werde?

4. Kako pogoſto in kako mozhno navadno njive gnojé, to je, koliko vosov navadno na ſpodno-eſtrajſhk joh napeljajo, in koliko zentov snese en vos?

Sl. 1. Faksimile vprašanja in odgovora o prahi. Iz Vprašalnika cenilnega operata Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A-174, 1834, ki ga hrani Arhiv SR Slovenije. Iz odgovora za eno od vasi postojnskega okrožja je razvidno, da so v njej v 30. letih 19. stoletja še vedno vsako leto puščali polja v čisti prahi, čeprav le za nekaterimi kulturami: za ajdo, zeljem in krompirjem.

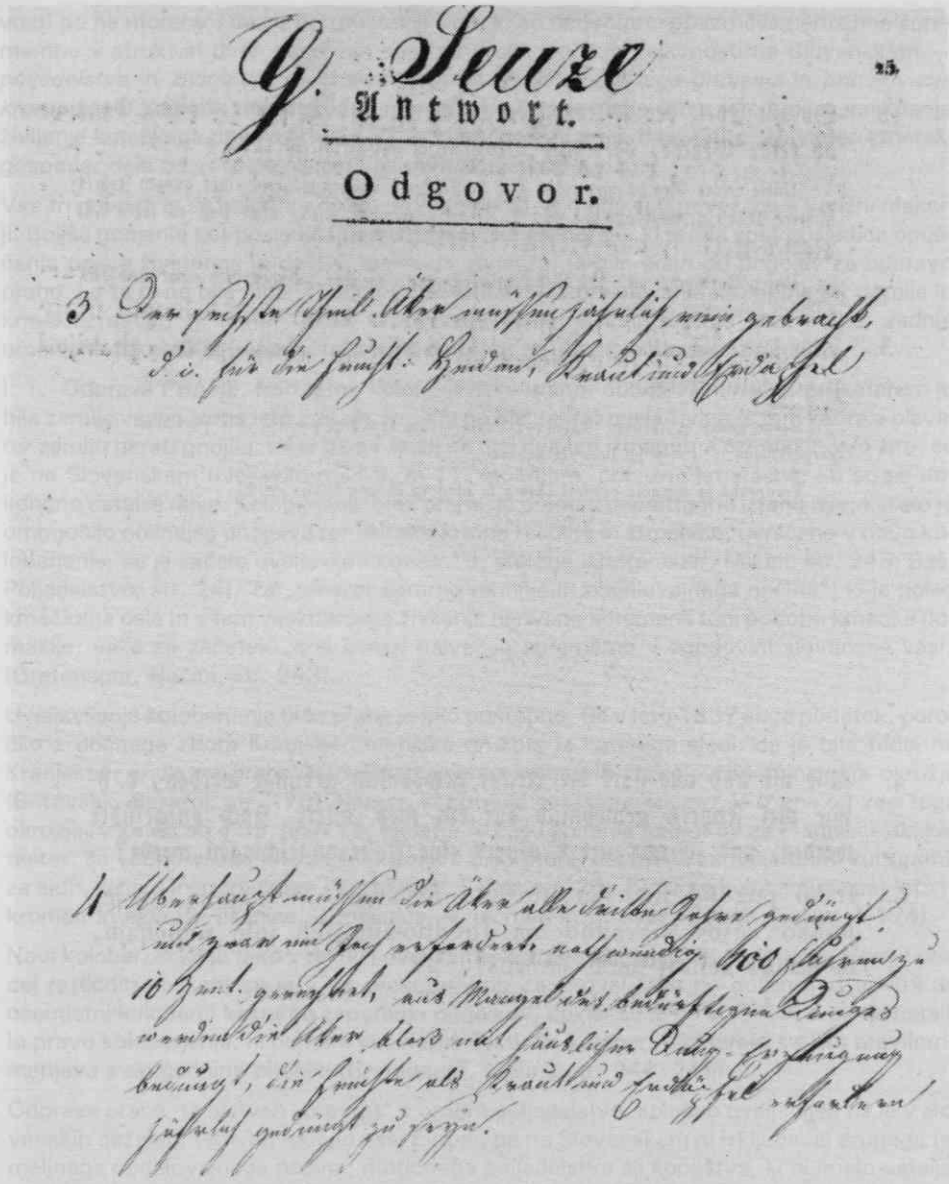

G. Seuze

Antwort.

Odgovor.

23.

di posebna vrsta gnojenja z borovim igličjem in z listjem, raztresenim po njivah (Csaplovics, Wenden, str. 99).

Dokler še ni bilo prave hlevske živinoreje (pred 19. stol.), je bila živina večino leta na prostem in je gnojila zemljo v tistem času, ko se je pasla na njivah. Kako je bilo to ponekod še celo v drugi polovici 19. stoletja, opisuje primer s Pivke iz 60. let: „Berž ko Pivčani ječmen, rež in pšenico iz njiv domú speljajo, popusti čeda gmajno in gré v njive." (Pivčan, Kako, str. 357).

Ob uveljavitvi hlevske živinoreje je bilo moč z vohom in z vidom zaznati nov element v sklopu kmečke domačije — *gnojišče*. V popisovanju Gorenjskega, iz zadnje četrtine 18. stoletja, ga še ne moremo ugotoviti v opisu reje živine, ki je „delno prepuščena naravi", sicer pa imajo zanjo „štale, ki so večinoma zelo revne in v katerih celo zimo ne skidajo gnoja" (Hacquet, Abbildung, str. 29). Védenje o pomembnosti dobrega gnojišča ali o pomenu gnojišča nasploh je bilo skupaj z védenjem o pomenu gnojenja postopno. Spodbujale so ga, tako kot druge novosti in izboljšave, kmetijske družbe; Kranjska kmetijska družba predvsem prek svojega glasila Novice (od 1843 do 1902). Znanje in pouk iz njih sta prihajala do kmetov predvsem posredno (pismenost sredi 19. stoletja še zdaleč ni bila splošna in le redki slovenski kmetje so bili naročniki Novic) (Valenčič, Organizacije, str. 552). Posredniki so bili nemalokrat duhovniki, s pridigo ali s praktičnim zgledom. Tako so si npr. v Ospu po nasvetu iz Novic, ki jim ga je posredoval njihov dušni pastir, v 40. letih 19. stoletja popravljali gnojišča (Novice, 1847, str. 55). Mengšani so v istem času spoznavali na primeru župnikovega žita, da je „hobotnost in plodnost dohajala od dobrega gnoja" (Trdina, Mengeš, str. 175).

Gnojišča ponekod tudi po sredi 19. stoletja niso bila „umno" narejena in njihova vsebina je šla v zgubo. O Pivki je za 60. leta izpričano, da so bila „skoraj skoz in skoz na napčnem mestu in napčno narejene". Ležala so pred ali za hišo in včasih še visela. Pri takih za hišo „se vsa gnojnica, sok gnoja oceja čez vert" in pri onih pred hišo je „slaba higiena, gnojnica gre tako vsa pod tlo" (Pivčan, Kako, str. 366). O neurejenosti gnojišč je še prav s konca 19. stoletja pričevanje iz gorske vasi v Beneški Sloveniji, kjer je bilo ob piščevem obisku „pred hišami in ob potih vse polno gnoja" (Rutar, Beneška, str. 44). V vaseh v okolici Ljutomera pa bi naj bili imeli naprednejši kmetje že v Avstroogrski (verjetno gre za konec 19. ali za začetek 20. stoletja) prava betonska gnojišča (Šarf, Ljutomer, str. 59).

Gnoj so po uveljavitvi prave hlevske živinoreje na njive nosili ali vozili, kakršno je bilo pač zemljišče. To je poleg novih delovnih oblik pomenilo tudi nova oziroma prilagojena transportna sredstva: gnojne koše za nošenje in s posebnimi pletenimi koši opremljene vozove za prevažanje ter dve potrebni orodji: kopače za gnoj in železne gnojne vile. Za prvo polovico 20. stoletja je kot izjemna izpričana pri tem delu tudi pomoč sosedov: v Podjuni pri skupni vožnji (gnojvoza, gnojavoža) in na Kozjanskem s skupnim nošenjem gnoja (gnovuža) (Kotnik, Starosvetnosti, str. 43; Baš, Poljedelstvo, str. 27). Sicer je bilo in ostaja pravilo, da je vsak gospodar sam poskrbel za gnojenje svojih njiv; z družino ali z najetimi delavci, z dninarji. Ene slednjih, *gnojarje* iz Loškega pogorja in njihovo delo, nošenje gnoja, slikovito opisuje Tavčar (v zadnji četrtini 19. stol.): „S prvimi pomladanskimi dnevi se pričenja delo v pogorju; predvsem mora se znositi gnoj na njive v lazih. In ti reveži, ti gnojarji, ki s potom obliti in z gnojnimi koški ob rami rijejo po rebrih navpik, ti pač predobro čutijo, da si mora umrljivi človek kruh v znoju pridelovati." (Tavčar, Kalan, str. 59).

I. 3. Tretja „novost", ki smo jo izpostavili kot prelomno za delo in s tem tudi za vsakdanje življenje kmečkega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju, je pridelovanje KROMPIRJA, tako imenovanega kruha ubogih. Med drugimi kulturnimi rastlinami, katerih uvajanje

Sl. 2. "Košič" za nošnjo gnoja. Primer nošenja gnoja, s Primorskega (Kučji breg, okolica Kopra), fotografiran sicer sredi 20. stoletja (B. Orel, l. 1950), vendar znan že iz 19. stoletja. Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja (SEM), Ljubljana.

so pospeševali od druge polovice 18. stoletja, smo krompir izpostavili ravno zaradi tega njegovega pomena, hrane, katerega metaforično ime „kruh ubogih" zelo stvarno označuje.

Za domovino krompirja veljajo Čile, Mehika in Peru. V Evropo so ga prinesli Španci v drugi polovici 16. stoletja. Prvi Evropejci, ki so ga jedli, so bili mornarji. Po nekaterih trditvah naj bi bil prišel krompir najprej v Italijo (leta 1564), na papežev dvor (Stabéj, Kruh, str. 7, 8). Šele v 18. stoletju je postajal bolj razširjen, a še tedaj naj bi ga bili sprva odklanjali kot hrano za ljudi, in naj bi bili z njim krmili le živino. Obstaja mnenje, da so krompir kot hranil-

Sl. 3. Voz s pletenim košem za vožnjo gnoja. Detajl z upodobitve okolice Kranja, ki jo je sredi 19. stoletja naslikal Anton Hayne (1786—1853). O. pločevina, 25,4 x 33,5 cm / sign.: ni (sr. 19. stol.) / Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. 1137.

no rastlino v naše kraje uvedli Nizozemci. Leta 1759 je Nizozemec Thys dobil privilegij za postavitev manufakture za sukno v Celovcu. S seboj je pripeljal nizozemske delavce, ki so sadili krompir za svojo hrano. Kolikor so ga pričeli saditi tudi domačini, so ga tedaj uporabljali zgolj za pitanje prašičev in delno za kuhanje žganja. Nekaj let kasneje se omenjajo prizadevanja države, da bi spodbudila kmete k pridelovanju krompirja. Leta 1767 so bila vsem deželam razposlana navodila o pridelovanju te rastline. Krompir naj bi uvedli zato, da bi v času slabih žitnih letin služili njegovi plodovi kot hrana revnim ljudem (Valenčič, Rastline, str. 260). To, v Evropi tedaj že najpomembnejšo funkcijo krompirja slikovito označuje znano ime „kruh ubogih", s katerim je konec 18. stoletja „zemeljska jabolka" krstil francoski kralj Ludvik XVI (Stabéj, Kruh, str. 11). Na Slovenskem so, kot kaže, le počasi sprejemali to „novost". Prizadevanja dunajske vlade so ostajala brez neposrednega uspeha. Krivci naj bi bili na Kranjskem vodilni možje, ki so se bali, da bi pospešeno sajenje krompirja omogočalo razmah žganjekuhe. Vladina prizadevanja so se nadaljevala z razdeljevanjem brezplačnega semena in z obljubljanjem denarnih nagrad pridelovalcem. Glavni uspeh akcije je bil, da so se kmetje vsaj seznanili s to kulturno rastlino. Krompir so začeli gojiti le v redkih okoliših: npr. na Pohorju, kjer so se hranili z njim že konec 18. stoletja, na Notranjskem in v okolici Ribnice (Valenčič, Rastline, str. 260). Na Dolenjsko naj bi bili po ustnem izročilu prinesli „najprvi krompir" konec 18. stoletja ravno ribniški lončarji. „Go-

spodinji, ki je kaj od njih kupila, so ga dali eden ali več kosov za seme s poukom vred, kako ji ga treba saditi in gojiti." (Trdina, Dolenjci, str. 14). Drugod se je njegovo pridelovanje počasi širilo skoraj vso prvo četrtino 19. stoletja. Glavno pobudo za pravi prelom v uvajanju krompirja so dale predvsem slabe letine žita v zaporednih letih 1815, 1816 in 1817 ter z njimi povezana apokaliptična lakota. Komaj pa se je, zares kot „kruh ubogih", krompir končno uveljavil in postal najbolj pogostna hrana pri velikem delu kmečkega prebivalstva, se je pojavila krompirjeva plesen, ki je v drugi polovici 40. let 19. stoletja dosegla vrhunec (Valenčič, Rastline, str. 262). Iz Istre je npr. za leto 1848 sporočeno, da „krompirja veliko sadijo, pa kakor po drugih krajih, je tudi tukej gnjil" (Zdešar, Slovenci, str. 35). Pridelovanje krompirja je tako v naslednjih desetletjih nazadovalo, vendar le začasno. V teh desetletjih so se začele pojavljati nove, trpežnejše vrste krompirja (Novice, 1880, str. 125, 392). Zaradi pospešenega uvajanja krompirja so se od druge polovice 19. stoletja in tja do prve svetovne vojne širile z njim zasajene površine ter manjšale žitne površine, dokler ni postopoma postal (v obdobju med svetovnima vojnama) „poglavitna kultura na slovenskem ozemlju" (Baš, Poljedelstvo, str. 29). Večji pridelek je v zadnjih desetletjih 19. stoletja omogočal ne zgolj preživljanje, temveč tudi trgovanje. Za nekatere kraje na Pivki je npr. za 80. leta 19. stoletja sporočeno, da krompirja pridelajo tako „obilo, da ga nekateri še celó izvažajo v bližnja mesta, kakor v Reko, Trst in Gorico" (Učitelji, Glavarst-

Sl. 4. Izkopavanje krompirja (ali morda katere druge izmed korenovk). Detajl z upodobitve Kamnika, ki jo je sredi 19. stoletja naslikal Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein (1807–1878). O. pl., 63,7 x 84 cm / sign. d. sp.: v. Kurz 1848/1849 / Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. 179.

vo, str. 89). Glavni pomen krompirja pa je bil vendarle v hrani. Spremembo, ki jo je vanjo prinesel, opisuje premišljanje Trdinovega junaka Breskvarja (iz 70. ali 80. let 19. stoletja): „Kranjska dežela je imela nekdaj močne stebre: dobro zabeljene ajdove žganjce, poštengano kašo, mleko in mlečne jedi. Dandanašnji jo podpira edini krompirček, ki se je zdel našim dedom tako prazen in netečen, da ga še saditi niso hoteli. Bog ne zadeni, da bi hotel ta božji dar kaj zaničevati, saj ga jem sam prav rad; kuha se mi do malega vsak dan." (Trdina, Služba, str. 9).

O pomenu te kulturne rastline, katere najbolj vsakdanje uporabljano ime — krompir — izvira iz nemške besede Grundbirne — zemeljska hruška, priča ne nazadnje tudi njenih kar 132 imen, kolikor jih je dobila na Slovenskem. Med njimi npr.: brnica, čompe, debeli bob, grampor, papeščák (Stabéj, Kruh, str. 66—83).

Spremembe, ki jih je prinesel krompir, lahko poleg hrane ugotavljamo tudi v delovnih opravilih (npr. osipavanje oziroma okopavanje krompirja), v gospodarskih poslopjih oziroma v posebnih prostorih (npr. hrami in kleti za krompir) ter v orodjih. Novo orodje pomeni npr. osipalnik, staro orodje z novo funkcijo, za jesensko oranje, „ven oranje" krompirja, v kateri se je na štajersko-koroškem ozemlju ohranilo ponekod vse do prve polovice 20. stoletja, pa pomeni ralo (Orel, Ralo, str. 37).

Poleg krompirja, ki smo ga izpostavili, moramo omeniti še *nekatere druge kulturne rastline*, katerih pridelovanje je v 19. stoletju naraščalo ali upadalo. Od žitaric je v prvi polovici 19. stoletja nazadovalo pridelovanje ovsa, ječmena in prosa, povečalo pa se je pridelo-

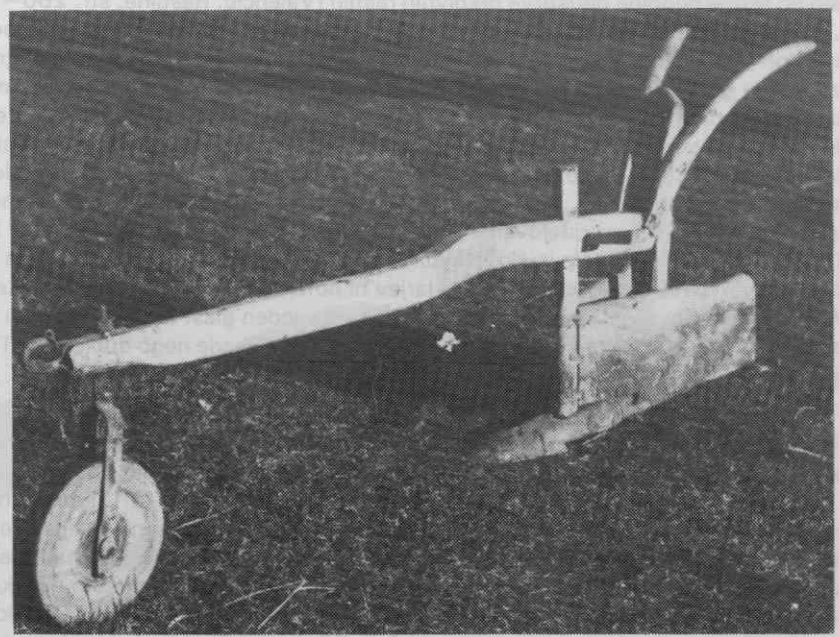

Sl. 5. Osipalnik. Novo orodje, ki se je uveljavilo v 19. stoletju za osipanje krompirja (in tudi koruze). Primer na fotografiji (B. Orel, l. 1955) je iz Šenčurja 225, vulgo "Pri Žerovcu", Arhiv SEM, Ljubljana.

vanje pšenice in rži. Proso se je pomembneje ohranilo le v Beli krajini, kjer so kot žito razumevali prav proso.

Ajda je bila na Kranjskem sredi 19. stoletja še na prvem mestu, vendar pretežno kot strniščni pridelek po spravilu prvega žita. (Valenčič, Rastline, str. 261). Za Dolenjsko se ajda konec 18. stoletja omenja celo kot „skoraj edina hrana" (Hacquet, Abbildung, str. 65). Zaradi priljubljenosti ajde (kot hrane), katere pridelovanje je bilo nemajhnega pomena tudi za „bučelorejo", je na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja le počasi napredovala druga žitarica, *koruza*, ki je prišla sicer na Slovensko že v 17. stoletju. V Novicah se je vnel pravi časopisni boj med njenimi zagovorniki in nasprotniki (Valenčič, Rastline, str. 262). Na Gorenjskem so Mengšani „tako začeli po mengeškem polju sejati koruzo okoli 1848" (Trdina, Mengeš, str. 152). Dolenjci naj bi se bili „turšice pred bali, češ, da je z njo preveč dela" (Trdina, Podobe I, str. 77). Na Vipavskem se že konec 18. stoletja omenja pridelovanje „nekoliko turškega žita (zea mais)" in v Istri polenta kot najbolj pogosta vsakdanja hrana (Hacquet, Abbildung, str. 79; str. 42). Koruza je prej kot Kranjce osvojila tudi Štajerce, pri katerih je bila sredi 19. stoletja že precej razširjena. V 40. letih se npr. omenja kot značilna jed za čase, ko je druge hrane zmanjkalo, „haložka čorba, to je gósta koruzna župa" (Krempl, Dogodivšine, str. 234).

V prvi polovici 19. stoletja se je postopoma povečevalo tudi pridelovanje *detelje* in drugih krmskih rastlin, ki so jih začeli kmetje v večji meri sejati takrat, ko so začeli umneje kmetovati: kolobariti brez prahe in rediti živino v hlevih.

V letih po sredi 19. stoletja, v času bistveno spremenjenih splošnih gospodarskih razmer, je prišlo do skoraj popolne opustitve predivnih rastlin (Valenčič, Rastline, str. 260—264). Lanu, ki je tedaj izgubil tekmo z bombažem, je bilo še pred desetletji namenjenih nemalo fiziokratskih prizadevanj za povečanje njegovega pridelka, saj je v 18. stoletju platno veljalo za enega glavnih artilov kmečke trgovine in je bilo hkrati tudi eden izmed končnih produktov dela tako imenovane kmečke proizvodnje, v tem primeru „kmečkih statev", ki so bile na Kranjskem tako množičen proizvajalec, da se nobena druga notranjeavstrijska dežela ni mogla meriti s to slovensko deželo (Šorn, Začetki, str. 41, 42, 64). Malce humoristična, pa vendarle poleg „splošnih gospodarskih razmer" tudi ne popolnoma netehtna je pripoved o opuščanju pridelovanja lanu na mengeškem polju, kjer je „lanstvo" še konec 18. stoletja „bujno cvetelo in slovelo daleč po deželi, ali okoli 1830. leta bilo je že silno opešalo in o. 1850. l. se večina gospodarjev ni hotela več ukvarjati z lanom. Če jih je kdo vprašal, zakaj jim se je zameril, odgovarjali so vsi v jeden glas: Zato ker so nam tarice toliko požrle in prediva pokradle, da nam je prinesel lan več škode nego dobička." (Trdina, Mengeš, str. 196).

I. 4. Agrarno-tehnična revolucija je prinesla v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja bistvene spremembe tudi glede POLJEDELSKEGA ORODJA. Do takrat so na Slovenskem uporabljali za oranje tako *ralo*, ki se je postopoma uveljavilo po naselitvi, kot *plug*, za katerega je najverjetneje, da je postopno napredoval od 10.—11. stoletja naprej. Uporaba enega ali drugega je morala biti v nemajhni odvisnosti od zemlje, saj so še v 18. stoletju izpričana v Slovenskih goricah območja (pobočja s težko zemljo), na katerih do polovica kmetij še ni imela niti rala niti pluga, temveč so uporabljali namesto njiju kopače ali motike (Grafenauer, Orodje, str. 216; Baš, Poljedelstvo, str. 25, 26). Obdelovanje zemlje deloma z motiko, deloma s plugom je še v 40. letih 19. stoletja izpričano tudi na Bizeljskem (Kuret, Štajersko I, str. 72). Splošno velja, da so tri bistvene spremembe glede poljedelskega orodja:

1. V hribovitem svetu je ralo, ki se je tam povečini ohranilo do začetka 19. stoletja, zamenjal dvostranski plug (doplar, na Pohorju imenovan merjasec, z dvema črtaloma).
2. Nekako v istem času je po ravninah povsem prevladal plug, „drevo", z lemežem in z leseno desko.
3. Sredi 19. stoletja se je začela v avstrijski monarhiji industrijska proizvodnja železnega pluga, spričo česar je to orodje, ki je oralo globlje od starega orala in hkrati potrebovalo za vleko manjše število živali, postalo cenejše in dostopno tudi kmetom (Grafenauer, Orodje, str. 216).

Od teh splošno veljavnih dejstev odstopajo naslednja posamezna dejstva:

— Za severno, gorsko obrobje (štajersko-koroško) slovenskega ozemlja je izpričano, da so začeli ralo opuščati pri oranju šele v drugi polovici 19. stoletja, ponekod prej, drugod pozneje, v procesu, ki je trajal od okrog 1870 in vse do leta 1930 ter v nekaterih osamljenih primerih še celo do druge polovice 20. stoletja (Orel, Ralo, str. 37). Še iz leta 1897 je trditev (Viljema Rohrmana), da je celo po slovenskih ravninskih predelih še vedno videti največ starih, neokretnih plugov z leseno desko in kleščami (Grafenauer, Orodje, str. 217). V prid veljavnemu mnenju, da se je železni, tako imenovani cugmajerjev plug začel širiti vse pogosteje proti koncu 19. stoletja, pričajo podatki iz ravninskih vasi v okolici Ljutomera, v katerih naj bi bil železni plug v zadnjih desetletjih 19. stoletja že v rabi (Šarf, Ljutomer, str. 56). Pričevanja iz nekaterih drugih slovenskih predelov postavljajo uvajanje železnih plugov šele v 20. in 30. leta 20. stoletja in še takrat večinoma le pri najbolj premožnih kmečkih posestnikih. Npr.: „Okoli leta 1922 so nekateri kmetje v ravninskih vaseh (v okolici Gornje Radgone) začeli te pluge

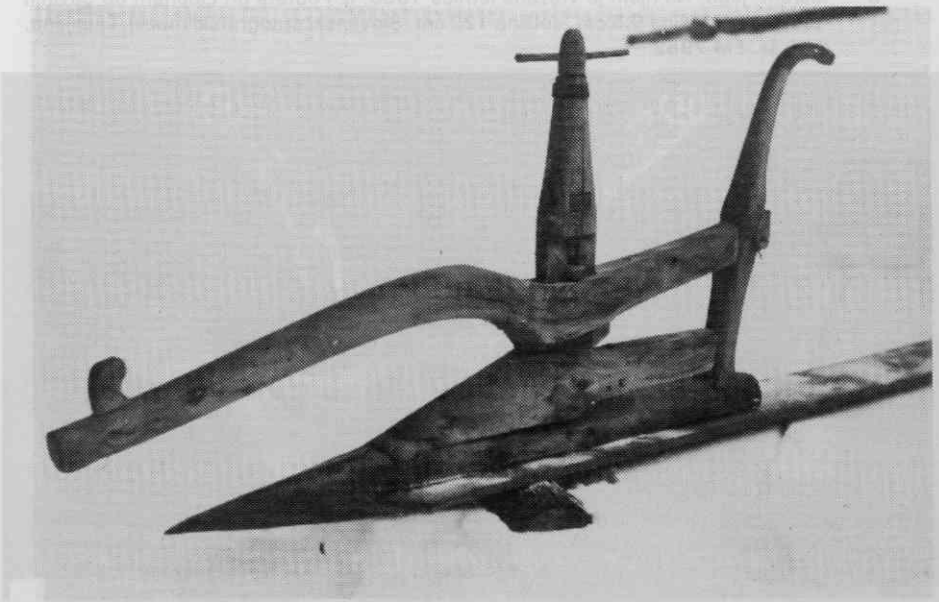

Sl. 6. Ralo iz Podvolovljeka pri Lučah. Z njim so orali še nekaj let po prvi svetovni vojni. 170 cm dolg "gredȁl", 82 cm visok "kôzelc", 115 cm dolg "oplas" ter 44 cm dolg in 27 cm širok lemež "raunek". Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 7800.

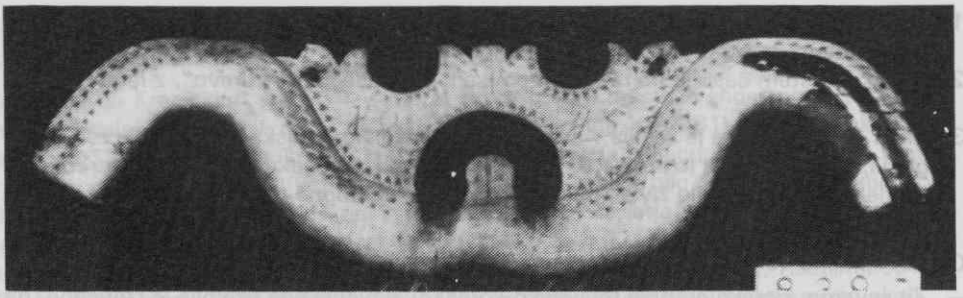

Sl. 7. a — Jarem. Na njem je vrezana letnica 1845. Iz okolice Št. Vida pri Stični. Jesenov les. Višina 24,5 cm, dolžina 92 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 8397.

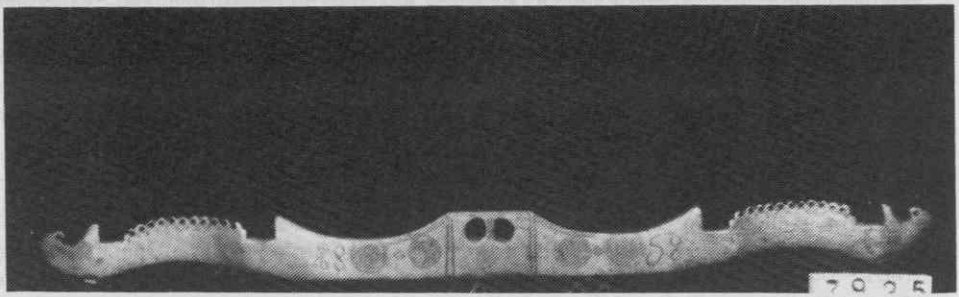

b — Jarem, jegu. Na njem je vrezana letnica 1858. Iz Podtera pri Ljubnem ob Savinji. Brezov les. Višina 9,5 cm, dolžina 122 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 7952.

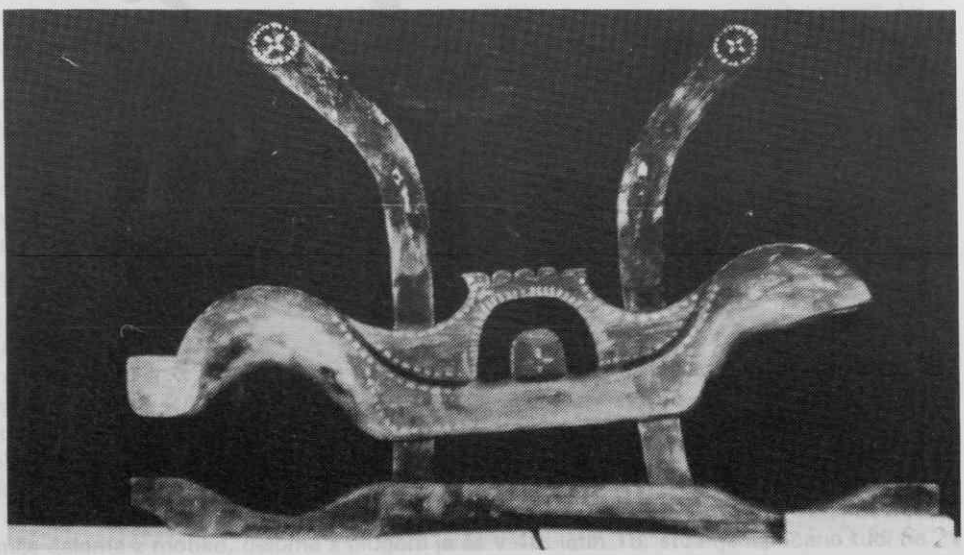

c — Jarem, telenge. Konec 19. stoletja ali začetek 20. stol. Iz okolice Brezovega dola pri Zagradcu. Črno pobarvan brezov les. Višina 70 cm, dolžina 101 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 10682.

(lesene z železno „glavo") zamenjavati za železne." (Šarf, Radgona, str. 68). „V Osilnici (na Kočevskem) se je železni plug pojavil po letu 1930 pri nekaterih gruntarijah." (Šmitek, Kočevje, str. 50). „Polzemljakar, posestnik ovčar z okrog 300 ovcami (iz vasi na Pivki), si je železni plug kupil v obdobju med obema vojnama, 1/3 zemljakar pa prva leta po drugi svetovni vojni." (Smerdel, Soseska, str. 9).

Zemlja in orno orodje sta poleg bolj ali manj ustaljene delitve dela pogojevala tudi *vprego*. Najsplošnejša vprega (poleg konjske in ponekod kravje) za oranje z lesenim plugom v srednje težki zemlji je bila volovska (Baš, Poljedelstvo, str. 25, 26). V jarem, igo in telege so v raznih slovenskih deželah vpregali povečini par volov. Kdor ga ni imel, si ga je moral izposoditi proti plačilu ali povračilu. O tem priča primer s Pivke iz 30. let 19. stoletja: „Posestnik, ki nima potrebne vlečne živine, si jo lahko dobi od soseske ali iz druge vasi proti enakovrednemu povračilu ali za gotovinsko plačilo 2f Cm (2 goldinarja) na dan (za par vlečne živine, zgolj rogate, ker ne razpolagajo z nobenim konjem)." (Vprašalnik, Selce, str. 15, 17).

Od drugega poljedelskega orodja je treba omeniti še *brano*, ki je v 19. stoletju ponekod prej, drugje kasneje dobila železne „zobe", s katerimi se je povečala njena trdnost in učinkovitost (Šarf, Brana, str. 82).

Sicer glede vrst drobnega poljedelskega orodja ni prišlo do pomembnejših sprememb. Še vse 19. stoletje so na večini kmečkih posestev želi s srpi. Žitne kose, s katerimi so ponekod poskušali žeti sredi 19. stoletja, sledeč nasvetom, ki so jih posredovale kmetijske družbe, so mnogi kmetje zavračali, saj se je z njimi uničevala slama, ki jim je pomenila potrebno kritino za strehe (Britovšek, Razkroj, str. 183). Tudi mlatev je skoraj vse 19. sto-

Sl. 8. Drobno poljedelsko orodje, srp. Žanjice žanjejo. Okolica Ljubljane (Dravlje — Podutik). Fotografirano na začetku 20. stoletja (Vesel). Arhiv SEM, Ljubljana.

Sl. 9. Drobno poljedelsko orodje, kosa, senene vile, grablje. Upodobljeno na dveh panjskih končnicah iz druge polovice 19. stoletja.

a — Kosa. Motiv: Z dela grede "češčena Marija". Z letnico 1885. 27 x 12 cm. Last Čebelarske zveze, št. 131 (razstavljena v Čebelarskem muzeju v Radovljici).

b — Senene vile, grablje. Motiv: Košnja in vardevanje v kozolec. Druga polovica 19. stoletja. 15,5 x 35,5 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 2369 b.

letje ostajala ročna, kljub temu, da so že sredi 18. stoletja začeli uvajati zanjo prve stroje (na roko ali na gepelj ali vitelj) (Grafenauer, Orodje, str. 217). Cepec je ostal poglavitno orodje mlatičev ponekod celo do let po drugi svetovni vojni (Baš, Poljedelstvo, str. 30).

I. 5. Pomembno prizadevanje iz časa fiziokratizma, v srži povezano z ukinjanjem prahe in z boljšim gnojenjem, je bilo še spodbujanje k ODPRAVI PAŠNE ŽIVINOREJE in DELITVI SRENJSKIH ZEMLJIŠČ. To prizadevanje, ki je bilo prelomno tako za poljedelstvo kot za živinorejo, je bilo hkrati eden izmed povzročiteljev za spreminjanje življenja v soseski in za postopno individualizacijo kmetije kot proizvajalne enote.

Sl. 10. Oselnik. Z letnico 1842. Iz Sv. Antona nad Ivanjci v Slovenskih goricah. Trd les, poslikava z oljnimi barvami. Višina 33 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 2394.

Začetek procesa delitve gmajnskih površin sega v drugo polovico 18. stoletja. Prvi korak v procesu je bil patent za načrtno izboljšanje zanemarjenih gmajnskih površin (1767), iz katerih so vsi le črpali, vanje pa ničesar vlagali. Po neuspehu tega patenta je zakonodaja težila za tem, da se pašniške gmajne razdelijo (Blaznik, Posest, str. 156). Delitve so ponekod izvedli, drugje ne. V ljubljanski okolici, na Dolenjskem in predvsem na Notranjskem, je ostala večina srenjskih pašnikov nerazdeljena. Zaradi neuspehov je vlada z dekreti (1808 in 1811) postavila razdelitev na prostovoljno osnovo in obenem ukazala, naj ljudstvo s poukom pripravijo do razdelitve. Nosilec tega pouka je postala tudi v tem predvsem Kranjska kmetijska družba, ki naj bi prek svojih časopisov poučevala kmeta, kako nujno in koristno je razdeljevanje za razvoj kmetijstva, za uvajanje novih kultur in hlevske reje (Britovšek, Razkroj, str. 62, 63, 71).

Vzporedno s splošnimi dejstvi o delitvah gmajnskih površin se zdi na tem mestu primerno podati še pripoved o posameznem, o primeru soseske pivške vasi Selce, ki se je delitvi svoje gmajne upirala (zaradi raznih vzrokov) vse do druge polovice 20. stoletja. Selška gmajna je bila v desetletju pred zemljiško odvezo nerazdeljena. Selčani, podložniki premskega gospostva, so imeli na njej užitno pravico paše. Na gmajno je soseska gonila na pašo

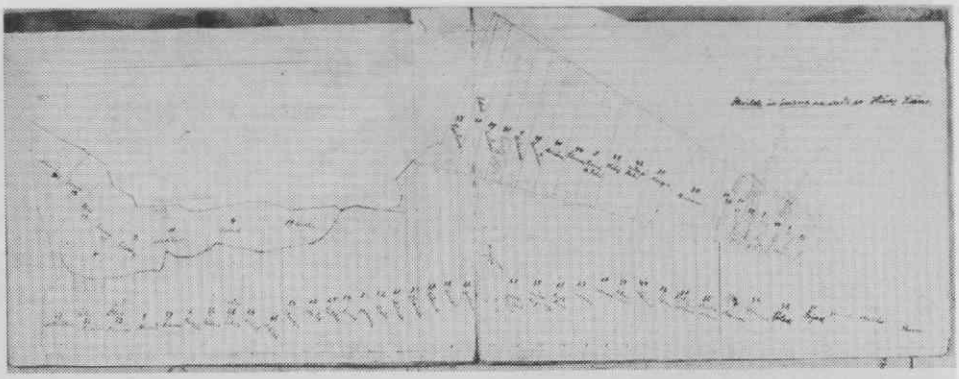

Sl. 11. Faksimile "Mape od Loze vasi Selce". "Mapa", načrt razdelitve dela senožeške Loze, v kateri je imela soseska vasi Selce užitno pravico do pobiranja lesa in drv za hišno potrebo, je bila izdelana najverjetneje leta 1877, ko so gozd razdelili med posamezne upravičence. 75 x 30 cm. Arhiv SEM, Ljubljana.

približno 120 glav goveda in 200 ovac ter za njo plačevala gospostvu Prem letno davek 20 goldinarjev. Užitno pravico do lesa je imela soseska, ki ni imela svojega gozda, v senožeški Lozi. Za pravico do pobiranja lesa in drv za hišno potrebo je morala plačevati gospostvu Senožeče na leto 10 mernikov pšenice, če pa kakšno leto ni zmogla naturalnega plačila, je morala les kupiti za denar. Leto 1848 je pomenilo prelomnico tudi glede skupne kmečke posesti, saj je bilo neposredno nato sprožено urejevanje servitutnega vprašanja. Patent iz 1853. leta je določal, da se morajo bivša zemljiška gospostva rešiti servitutov tudi z odstopom zemljišč kmečkim upravičencem. V mnogih primerih so npr. gozd razdelili med posamezne upravičence, pašnike pa dodelili v skupno uživanje. Kot kaže, gre za tak primer tudi v Selcah. Gmajno, ki je ostajala nerazdeljena, so uživali vsi polnopravni člani soseske, v senožeški Lozi pa ima še danes vsak takratni upravičenec svojo „drvarščino", gozdno parcelo, na kateri si vsako jesen pripravlja drva. Vendar je zaradi slabega gospodarjenja na gmajnskih površinah ponovno stopila v ospredje težnja po razdeljevanju zemlje med posameznike. V Novicah, ki so v tem smislu že od leta 1844 prinašale poučne sestavke, je dopisnik s Pivke leta 1860 poročal: „Nasprotno si pašnikov niso razdelili, ampak jih imajo soseske, kar malo blagor pospešuje." V drugem prispevku iz istega leta je po kritičnem opisu najemanja črednika in skupne paše svetoval delitev: „Da bodo tedaj spašniki kmetom v prid, ne pa v škodo, jih je najprej treba razdeliti, da dobi vsak svoj kos." Leta 1883 je izšel državni zakon, ki je sprožil delitvene postopke. Selčani pa so se še naprej oklepali svoje gmajne, ki je predstavljala ob njihovi ekstenzivni živinoreji življenjsko nujnost in so, kot že rečeno, ostali njeni skupni lastniki do druge polovice 20. stoletja, do leta 1955 (Smerdel, Soseska, str. 24—26).

I. 6. Vaščani omenjene pivške vasi so bili morda s svojo ekstenzivno živinorejo še prav na koncu 19. stoletja izjemni, morda pa tudi ne. O ŽIVINOREJI kot o eni od dveh osnovnih gospodarskih dejavnosti kmečkega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju, veljajo sicer za teh sto let naslednja splošna dejstva: Najpomembnejša je postala *govedoreja*, ki pa je bila v prvi polovici 19. stoletja še na razmeroma nizki stopnji. V drugi polovici 19. stoletja se je podoba spremenila. Takrat naj bi se bili postopoma začeli kazati uspehi smotrnega uvajanja novih pasem, prizadevanj, ki segajo v čas fiziokratizma. Uvajali so simentalsko in pincgavsko govedo ter uvažali govedo iz doline Murice. Uvoženo govedo so

Sl. 12. Paša. Na upodobitvi Bohinjske Bele. Sreda 19. stoletja. Fr. Kurz v. Goldenstein (1807—1878). Lavirana risba, 16 x 23,5 cm /sign. ni/ Narodni muzej, Ljubljana, inv. št. 7323.

deloma vzrejali samo in z njim deloma oplemenjevali ostanke domače noriške pasme. Proti koncu 19. stoletja je nastala s križanji (noriške pasme z rjavim govedom z nemškega Štajerskega in potem s pomuriško pasmo) pogostna zvrst, imenovana rumenkasto rjava kranjska pasma (Novak, Živinoreja, str. 386—388).

Od srede 19. stoletja, deloma pa tudi prej, je bila govedoreja na Slovenskem posebej usmerjena v pitanje in prodajo volov. Ta usmeritev je bila udomačena predvsem na Dolenjskem. Trgovanje z voli je bilo pomemben del kmečke trgovine, ki se je odvijala na semnjih. Za leto 1847 je npr. izpričan „somenj v Litli na Dolenskim", ki se je „posebno z govejo živino letas dobro obnesel. Bilo je okoli dva tavžent glav samih volov, brez krav in telet". Kupovali in prodajali so jih po par, in za „jarem" volov je tedaj nekdo najdražje plačal 225 goldinarjev (Novice, 1847, str. 55). Na istem sejmu so bili prašički po 8 gld, in v istem desetletju, leta 1843, je znesla poselska letna plača v brežiškem okraju od 18 do 24 gld (poleg hrane ter nekaj obutve in obleke) (Kuret, Štajersko I, str. 96).

Kupčijo z voli na semanji dan, kakršno je v drugi polovici 19. stoletja prenikavo opisal Jurčič, lahko morda označimo celo kot enega od stalnih virov za bogatenje kmečkih premožnežev, pa tudi kot eno od možnosti zaslužka manj premožnih, „navadnih kmetskih gospodarjev". Semnja se je namreč veselil tudi „kmetič, ki je pred letom mlade voliče kupil, lepo poredil in opasel ter jih upa ta dan za lep dobiček prodati." (Jurčič, Sin, str. 13).

Druga usmeritev govedoreje po sredi 19. stoletja in predvsem ob njegovem koncu (kot ena od oblik zadružništva) je bilo mlekarstvo. Kmetje so najprej pričeli v večji meri proda-

Sl. 13. Prodaja mleka. Kmetica iz okolice Kopra z jerbasom in posodo za mleko. Konec 19. stoletja. Reproducirano iz dela "Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezekl "Das Küstenland", str. 217.

jati mleko v bližnja mesta, v industrijske in turistične kraje. Od leta 1890 naprej so ustanavljali mlekarne za zbiranje in prodajo konsumnega mleka. Dobro tržišče kranjskih, predvsem notranjskih mlekarn sta pomenili pristaniški mesti Reka in Trst ter jadranska kopališča (Novak, Živinoreja, str. 365). Na Notranjskem je za zadnje desetletje 19. in prvih nekaj let 20. stoletja izpričanih okoli 20 mlekarn, in sicer: „leta 1896 v Košani in Trnovem, 1898 v Postojni, na Ledinah, Žireh in Logatcu, leta 1899 je pričela delovati mlekarna v Planini in Hrušovji... itd." Leta 1904 so štele te „naše zadruge okoli 2500 udov in predelavajo letno dva in pol miljona litrov mleka", kar je pomenilo za „naše ljudstvo" dober vir zaslužka (Notranjec, 1904, str. 8).

Slovenske dežele so proti koncu 19. stoletja v govedoreji presegle popreček vseh avstrijskih dežel (Novak, Živinoreja, str. 389). Sto in več let stara prizadevanja fiziokratov in njihovih „umnih" naslednikov so tako končno obrodila sadove.

II. za fiziokratizmom in agrarnotehnično revolucijo kot zamejujočima gospodarsko zgodovinskima dejstvoma, moramo seči še v sredo 19. stoletja, k prelomnemu *LETU 1848* in k *ZEMLJIŠKI ODVEZI*.

Marčna revolucija leta 1848 je bila sicer splošno, družbeno in politično dogajanje, vendar je imela z enim izmed svojih dosežkov, z zemljiško odvezo, za kmečko prebivalstvo bistvene gospodarske posledice. Postali so lastniki svojega osnovnega produkcijskega sredstva — zemlje.

Kmetje so revolucijo pozdravili s silnim navdušenjem, saj jim je pomenila takojšnjo in popolno odpravo fevdalne odvisnosti (Gestrin/Melik, 1848, str. 444). Cesarski manifest z dne 11. aprila 1848 je odpravil vse oblike tlačanskega dela in vse dajatve, izvirajoče iz fevdalnega lastništva ali iz desetinskih pravic; lastniki pa naj bi dobili primerno *odškodnino* (Benedikt, Ustanove, str. 18). Slednja je postala v naslednjih letih temeljni problem gospodarskega in socialnega obstoja velikega dela kmečkega prebivalstva na Slovenskem. Pomena zemljiške odveze brez plačila odškodnine so se kmetje zavedali in so upravičeno pričakovali, „da se jim bode dala odveza brez povračila (kakor na Gališkem, Ogrskem, Hrvatskem, kjer je država prevzela odškodovanje gosposke)" (Apih, 1848, str. 58). Pričakovanj večine svojega naroda pa tedaj njegovi politični voditelji niso podprli. Ravno nasprotno. „Pametni možje so učili narod, da še ni vse v redu, da bo treba nekaj odkupnine plačati, da do končne uredbe veljajo vse dozdanje dolžnosti... ipd." Matija Majar je npr. kmetom „prav po domače" grozil kar z gospodarskimi sankcijami: „Hej, kaj je pa s plačevanjem? Upam, da ne bo nihče mislil, da seže svoboda tako daleč, da misli ali celo pravi: Juhej, zdaj smo sami svoji, zdaj nam ni nič treba plačevati! To bi bil tepec, če bi res tako mislil, in hudobnež, če bi s tem še druge podpihoval, da bi svojih dolžnostij, kakor zvestim podložnikom gre, ne spolnovali. Nič plačati? To je, da bi znorel! Prav je, nikar ne plačujte; če pa rečete, da nočete nič več plačevati, rečemo tudi mi: tudi mi vam ne plačamo več vašega ovsa in ječmena in sena." Nasprotno razpoloženje pri kmetih in njihovih „hujskačih" ter občutenje tedanjega stanja slikovito označuje „neki tak spis", kakršni so se širili v revolucionarnem letu: „Jest prašam, kogà bo naša gospoda zdej sturila? — Ona zmirej misli, na postavo za odkupo, pa de si jeh bo sama naredila po svoji voli, — jen pravi, de more kmet svojo frajost od nje kupiti: pa to ne bo kmet sturu, koker purgar ne. Kmet ne nuca več širma od gosposke, Cesar je, katerimo on za širmanje štibro plačuje, jen te narboli sinove na vojsko daje, jen skus to je gosposkam usa pravica preč padla, kaj za pobirvat jen še več, učasi je gospoda uso štibro sama plačala jen za kmeta se sama vojskovala, zato je pa tud od nega kaj pobirvat pravico imela, zdej je pą te dve dolžnosti od sebe na kmeta zvalila, tok uprašam vas jest, zakaj je bo desetine, tlako, davke, šitence jen prepise dajal,

PRAVILA

Podnanoške mlekarske in sirarske zadruge

s sedežem v HRUŠEVJU

registrovane zadruge z neomejenim poroštvom.

Ime in bivališče.

§ 1.

Podpisanci se združijo v zadrugo z imenom: „**Podnanoška mlekarska in sirarska zadruga**, registrovana zadruga z neomejenim poroštvom."

Bivališče zadruge je v Hruševju.

Namen.

§ 2.

Zadruga ustanovi mlekarno, kamorbodo zadružniki oddajali mleko, da se porabi (spravi v denar). Razven tega si zadruga postavlja za namen pospeševati kmetijsko gospodarstvo v prvi vrsti umno živinorejo. V to svrho sme nabavljati različne gospodarske potrebščine in sicer na debelo le za svoje člane brez dobička.

Zadružniki.

§ 3.

Zadružnik je lahko vsak samosvoj tekmovalec (posestnik, najemnik, uživalec dohodkov iz kmetijskih zemljišč), ki ima vse, državljanske pravice, redi krave ter se peča z mlekarstvom.

§ 4.

Zadružnike sprejema predstojništvo. Če pa koga ne sprejme predstojništvo, lahko ga sprejme občni zbor če se dotičnik pritoži, oziroma zglasi tamkaj.

Vsakdo, komur se pristop k zadrugi dovoli, naznaniti ji mora svoj pristop pismeno (oddati ji mora pristopni list).

Sl. 14. Faksimile pravil Podnanoške mlekarske in sirarske zadruge v Hruševju, ustanovljene leta 1899. Original je v privatni lasti.

mesto, da se vpiše v zadružni register, ob enem pa mora tudi skrbeti, da se trikrat objavi v tistih listih, v katerih naznanja take vpise. S to objavo je tudi treba upnike pozvati, da se oglasè pri zadrugi (§ 40. z. z.).

§ 71.

Glede prisilnega razpusta zadruge veljajo §§ 37.—39., gledé razhoda vsled konkurza §§ 36., 49., 52. in 60.—75. in gledè likvidacije §§ 41.—52. zakona o zadrugah.

Razsodišče.

§ 72.

Prepire o tem, kako naj se umevajo posamezne določbe zadružnih pravil, ter prepire zadružnikov o drugih zadružnih rečeh poravnava razsodišče, katero postavi občni zbor. Proti odločbi razsodišča se ni moči nikamor pritožiti.

Prvo predstojništvo.

§ 73. Člani prvega predstojništva so:
Herman Debevec, predstojnik;
Tomo Drugovič, tajnik;
Peter Del Linz, blagajnik;

HRUŠEVJE, dnè 6. avgusta 1899.

usi ti davki so en mušter kervičniga doltrenja, — pa to še is dnarjem odkupovati? Zakaj odškoduanje dajat za eno kervico k'se lahko z'roko zagrabi?" (Apih, 1848, str. 59, 60).

A so morali to „prekleto poškodovanje" vendarle plačevati in, kot je povedal Trdinov junak Breskvar: „Djalo je marsikoga na boben. Celih dvajset let so rubili zanj ljudi." (Trdina, Služba, str. 12).

Z ZEMLJO kot osnovnim produkcijskim sredstvom agrarnega gospodarstva se je dogajalo naslednje: Po odvezi je zemljiškim gospodom ostala predvsem zemlja, nerazdeljena med kmete. Sem so sodili veliki kompleksi polj, pašniki in predvsem velikanski gozdni kompleksi, ki so bili do leta 1853 še obremenjeni s servitutnimi pravicami. Zaradi nepravičnosti pri servitutnih operacijah in zaradi težkih gospodarskih razmer, v katerih se je znašel kmet, ko je moral odplačevati zemljiško odvezo, so razvijajoča se kapitalistična veleposestva (marsikaterega nekdanjega zemljiškega gospoda) vsrkala nemalo kmečkih posestev. Grof Thurn je npr. pokupil v sodnem okraju Pliberk na Koroškem nad 60 kmetij (Blaznik, Posest, str. 174, 175). Zemlja velikega dela kmetij na Slovenskem (z izjemo Gorenjskega in Koroške) se je skoraj vso drugo polovico 19. stoletja drobila. Deljivost kmetij je sicer začela rasti že v drugi polovici 18. stoletja, ko je skozi stoletja ohranjevano načelo o nedeljivosti kmetij vedno bolj izgubljalo svoj pomen. Pojemanje osebne nesvobode je namreč pospeševalo delitve kmetij na manjše enote, ki so se skušale osamosvojiti (Blaznik, Posest, str. 174). Leta 1871 je cesar Jožef II. izdal patent o odpravi nevoljništva, kar je bilo v duhu fiziokratskega načela, da je blaginja države odvisna predvsem od osebne prostosti in od lastninske pravice podložnih kmetov. Da pa pojemanje osebne nesvobode le ne bi preveč pospeševalo razkosavanja kmečkih posestev med dediče, so leta 1786 uzakonili še načelo, po katerem je posestvo dedoval najstarejši sin. (Britovšek, Razkroj, str. 153). Deljivost kmetij je že konec 18. stoletja naraščala tudi z možnostjo kultiviranja dotlej neobdelanih zemljišč, in to predvsem zato, ker so se kmečki sinovi s prevzemom kmetij reševali pred vojaško obveznostjo (Blaznik, Posest, str. 174). O slednjem in predvsem o posledicah razdeljevanja priča pisanje o Belokranjcih sredi 19. stoletja: „Njih revšina se pa naj več izhaja iz majhnih zemljiš. Nevém ali iz strahú pred vojaškim stanam so nekdaj očetje med svoje sinove zemljiša razpisati dajali." (Kobe, Krajnci, str. 167).

V dobi francoske vlade v ilirskih deželah je bila deljivost kmečke posesti zakonito uvedena, kar je po obnovitvi svoje vlade v teh slovenskih deželah upoštevala tudi Avstrija (Blaznik, Posest, str. 174). Dve desetletji po marčni revoluciji, leta 1868, so sprejeli še zakon o svobodnem razkosavanju zemljišč in o dednem pravu. Kasneje so nekateri strokovno ugotavljali, da je bila deljivost posesti ena izmed „najhujših šib za našega kmeta" (Erjavec, Vprašanje, str. 7, 8). Primer premišljanja o deljivosti kot o dejstvu, katerega posledice nedvomno niso bile trdnost kmetij in dobro gospodarjenje, pomenijo še besede Trdinovega pripovedovalca krošnjarja Pavleta ali pa morda Trdine samega iz 70. let 19. stoletja: „Med poglavitne grehe naših kmetov štejem tudi neomejeno razdeljevanje kmetij. Zakaj stojita tako trdno Bavarec in gornji Estrajhar? Zaradi same pridnosti že ne; naš Slovenec dela rajši in več nego onadva. Za vse drugo hvalim in častim Napoleona, tega mu pa ne bom nikoli odobril in oprostil, da je vpeljal pri nas francosko šego in dovolil razkosavati zemljo brez konca in kraja." (Trdina, Izprehod, str. 445, 446).

Poleg plačevanja odškodnine in razkosavanja zemlje se je stanje gospodarskega in socialnega propadanja nemajhnega dela slovenskega kmečkega prebivalstva slabšalo še z velikimi DAVKI. Teh že pred letom 1848 ni bilo malo in le redke so bile kmetije, ki niso bile zadolžene. Primer, ki to izpričuje, je kmečka domačija „enega najboljših gospodarjev" iz Fale pod Pohorjem, katere gospodar je bil zadolžen za eno četrtino (2.500 gld) vrednosti

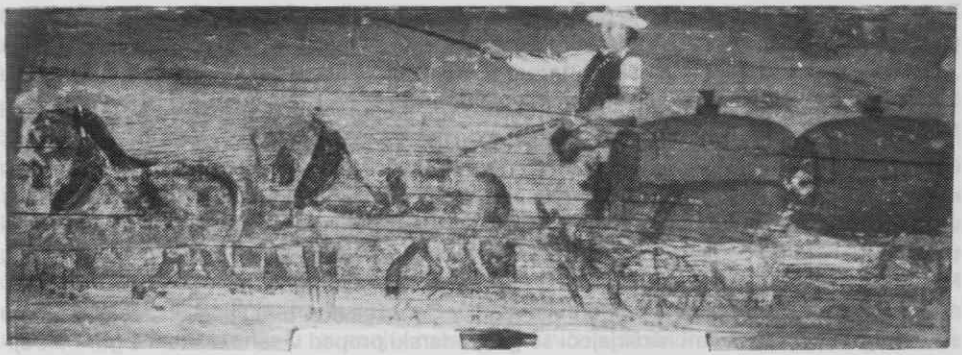

Sl. 15. Neenakovredna tekmeca iz srede 19. stoletja. Furman in "hlapon", vlak.
a — Panjska končnica. Motiv: Furman. ÖMV, Dunaj. Arhiv SEM, Ljubljana.

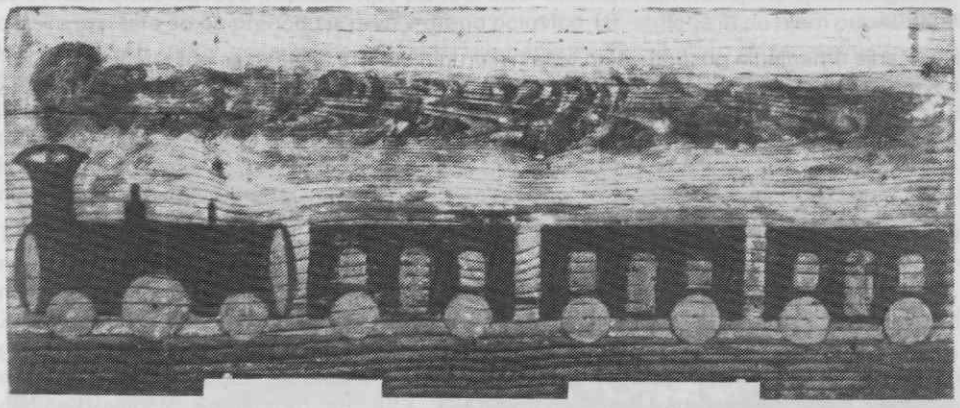

b — Panjska končnica. Motiv: Vlak. Druga polovica 19. stol. 14,5 x 35 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 2493.

svojega celotnega premoženja (10.000 gld) (Kuret, Štajersko II, str. 200). Kmetje na Kranjskem so morali pred zemljiško odvezo plačevati kar 59 različnih davščin v gotovini in 93 v pridelkih (Erjavec, Vprašanje, str. 6). To plačevanje je nedvomno puščalo velik del kmečkega prebivalstva na robu obstoja, a če verjamemo romansiranim dolenjskim Obrščanom, „dasiravno siromašni kmetavsi — odrajtovali so fronke in desetino in bero" (Jurčič, Brat, str. 119). Po zemljiški odvezi sicer bistveno spremenjen položaj ni prinesel kmečkemu prebivalstvu olajšanja glede davščin. Ravno nasprotno. Množili so se in naraščali zlasti davki za vojaštvo in za drago centralistično upravo. Davki, ki so bili na Kranjskem zaradi visoke cenitve v franciscejskem katastru že tako občutno višji kot v drugih avstrijskih deželah (pri regulaciji zemljiškega davka se je npr. izkazalo, da je plačala Kranjska v 20 letih 18 milijonov goldinarjev preveč davka), so se iz leta v leto še povečevali (Logar, Pripombe, str. 418; Erjavec, Vprašanje, str. 8). Velik državni potrošnik in povzročitelj višanja davščin so bile v drugi polovici 19. stoletja vojske, v katerih je „naše cesarstvo" leta 1859 izgubilo Lombardijo in leta 1866 Benečijo, v raznih bitkah pa je „tekla tudi Kranjcev kri" (Lapajne, Domoznanstvo, str. 30).

Zmožnost plačevanja davkov je predvsem v 70. letih 19. stoletja, ko je izbruhnila splošna gospodarska kriza, pomenila preživetje. Iz leta 1875 je znani Kersnikov klic v sili, članek „Pomagajte kmetu!" v Slovenskem narodu, v katerem je pisatelj opozoril na dejstvo, da je bilo število sodnih eksekucij zaradi neplačanih davkov na Kranjskem najvišje v vsej Avstriji (Logar, Pripombe, str. 418; Erjavec, Vprašanje, str. 8).

Ob nekaterih splošnih gospodarskih dejstvih so se poleg omenjenih, plačevanju odškodnine po zemljiški odvezi, razkosavanju kmetij in velikih davkih, po nekaterih pokrajinah slovenskih dežel kopičila še posamezna, a zanje prelomna gospodarska dejstva. Za Notranjsko npr. je pomenila takšno dejstvo predvsem zgraditev južne železnice leta 1857. Ne le furmani, temveč celi kraji, ki jim je „cesta donašala velik dobiček", so propadali. Sodobnik je v svojih spominih na počitnikovanje v Senožečah o tem zapisal: „Vsako leto pa sem mogel tudi opazovati razširjajoči se gospodarski propad v senožeškem trgu. Pokrajina je sama po sebi silno revna, kraški svet, malo orne zemlje... Vse je bilo živelo od ceste: gostilničar, trgovec, obrtnik, in cesta je naenkrat odrekla!" (Šuklje, Sodobniki, str. 10). Za vinorodne pokrajine je pomenil gospodarski šok predvsem pojav trtne uši v 80. letih 19. stoletja.

Kopičenje omenjenih gospodarskih težav in drugih, katere bi lahko še naštevali (slabe letine, prevelike dote, oderuhi, preobljudenost ipd.), je poglobilo gospodarsko krizo do te

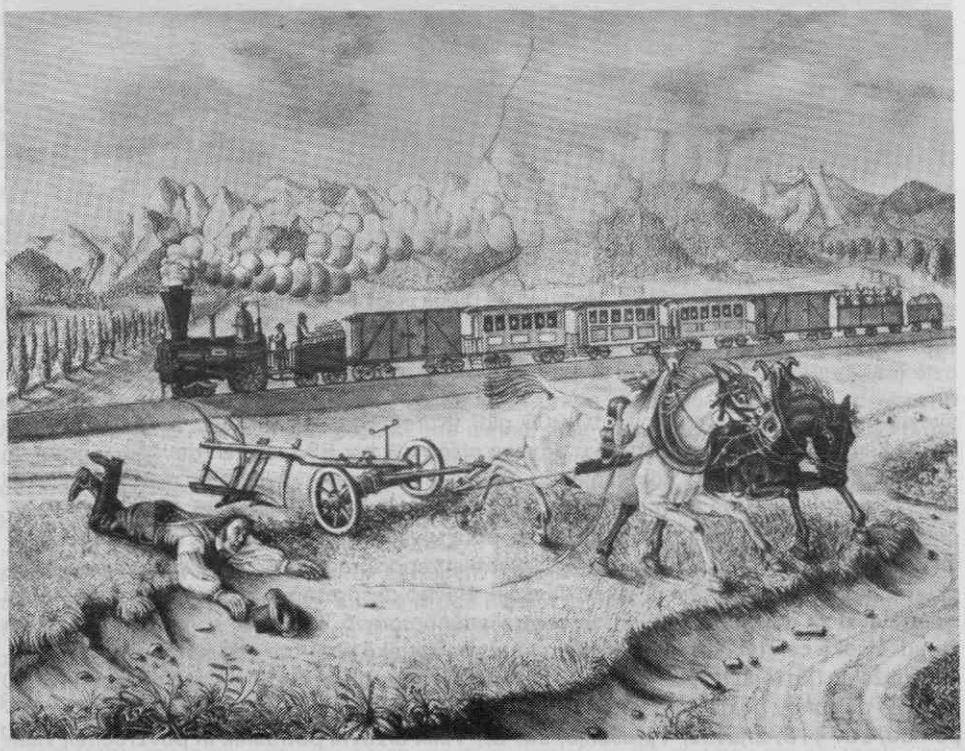

Sl. 16. "Vožnja po železnici". Slikovna metafora za spremembe, ki jih je prinesel vlak. Druga polovica 19. stol. J. Seeland. Litografija, 31 x 44,8 cm. Grafični kabinet Narodnega muzeja, Ljubljana, inv. št. 4115.

mere, da se je začelo v 80. letih dokaj množično *izseljevati* socialno ogroženo kmečko prebivalstvo, zlasti v Severno Ameriko ter v Brazilijo (Logar, Pripombe, str. 419; Zabukovec, Slavina, str. 50).

Po ustnem izročilu, zapisanem na Pivki, so eni zares odhajali — v upanju na boljše življenje v „obljubljeni Ameriki" in v Braziliji, kjer „balinajo s pomarančami", nekateri drugi pa so odhajali le za načrtnim zaslužkom, s katerim so si nadejali povrniti zadolženo ali celo že prodano domačijo in zemljo... Slednjim in tisti večini kmečkega prebivalstva, ki se ji je kljub težkim gospodarskim razmeram posrečilo ohraniti se na svojih kmetijah, je zemlja pomenila osnovno skrb in s tem tudi vrednoto. O tem priča eno od premišljanj o kmečkem človeku: „Vse njegove misli se gibljejo okoli zemlje, stoje v službi zemlje in so osredotočene v volji po vzdrževanju in povečanju posesti. Zavest posesti je tako globoka, da daje svoj pečat vsemu hotenju in ravnanju, morali, verstvu in izročilom kmeta." (Mödrndorfer, Vas, str. 39).

II. 1. Zemljiška odveza in zaradi nje, pa tudi sicer bistveno spremenjene splošne gospodarske razmere so ob prehodu iz prve v drugo polovico 19. stoletja in po njem prinesle nekaj sprememb tudi v posamezne gospodarske panoge. Marsikatero prizadevanje iz časa fiziokratizma, marsikak ukrep, s katerim je skušala jožefinska zakonodaja pospešiti razvoj posamezne gospodarske panoge, prva poučna, strokovna literatura in nemalo nasvetov za racionalnejše, „umno" gospodarjenje, ki jih je prek Novic širila Kranjska kmetijska družba, je šele v drugi polovici 19. stoletja ob individualizaciji kmetij in ob opismenjevanju odmevneje dosegalo kmečke gospodarje, a še tedaj večinoma le naprednejše in premožnejše.

Takšno gospodarsko dejavnost je pomenilo npr. SADJARSTVO. Na ukaz Marije Terezije so že sredi 18. stoletja začeli zasajati sadno drevje ob cestah. Iz konca 18. stoletja je izvirala zahteva, da morajo novoporočenci kmečkega stanu zasaditi po nekaj sadnih dreves. Za prvo polovico 19. stoletja so bile pomembne drevesnice, ki so si jih napravljali nekateri graščaki, duhovniki in učitelji. Tako so širili smisel za sadjarstvo v svojem okolju, saj so, nekateri med njimi tudi brezplačno, razdeljevali kmetom požlahtnjena sadna drevesca in cepiče (Valenčič, Sadjarstvo, str. 323, 324). Franca Pirca, avtorja Kranjskega Vertnarja (prvi del je izšel leta 1830, drugi leta 1843), se kot enega teh mož spominja Trdina: „Veselje za pametno vrtnarstvo vzbudil je v Gorenjcih najbolj župnik Pirec. Unel je za to velehasnovito reč tudi Mengšane. Moj oče hodil je k njemu po mlada drevesca in cepi v Peče in Podbrezje, dokler je zasadil cel vrt, ki ni bil majhen." (Trdina, Mengeš, str. 152).

Vrsto prizadevanj in ukrepov državnih oblasti, ki naj bi spodbujali zanimanje za sadjarstvo, je končalo leta „1848... zasajanje sadnega drevja ob cestah in železnicah" in zasajanje sadnih drevoredov ob občinskih in okrajnih cestah. Kljub vsemu temu velja, da sredi 19. stoletja kmetje zvečine še niso kaj več vedeli o tej gospodarski panogi, in so pogosto le malo skrbeli za sadno drevje, saj sadjarstvo tedaj za kmete še ni bilo gospodarska potreba (Valenčič, Sadjarstvo, str. 331; Baš, Sadjarstvo, str. 51). Takšen odnos utemeljuje pričevanje iz leta 1850, po katerem je veljalo sadno drevje na slovenskem podeželju, razen v bližini mest in velikih cest, za „blago sveobćie", splošno premoženje, ki je lahko sadje na njem trgal vsak. Med Muro in Dravo so takšno ravnanje razlagali s tem, češ da je sadje uspevalo „bez muke i žuljeva ljudskieh", ne da bi se bili kmetje zanj kaj trudili (Vraz, Děla, str. 145; nav. po: Baš, Poglavja, str. 198).

Do spremembe takšnega odnosa je prišlo šele v spremenjenih gospodarskih razmerah, ko se je v drugi polovici 19. stoletja pokazalo za potrebno, da si kmetijstvo „tudi s sadjarstvom izboljša obstanek" in prilagodi to kulturo za tržišče. (Valenčič, Sadjarstvo, str. 332).

Krajnſki Vertnar,

ali

Poduzhenje, v' kratkim veliko ſadnih drevef sarediti, jih s' zeplenjam poshlahtniti, in lepe verte k' velikim pridu ſafaditi.

I. Del.

Na ſvetlobo dala zefarſka kraljeva drushba kmetiſtva na Krajnſkim.

Spiſal

FRANZ PIRZ,

Fajmaſhter per f. Jerneji v' Pezhah, in tovarſh imenvane drushbe kmetiſtva

V' LJUBLANI,

natiſnil ſhlahten Kleinmayr.

1835.

Sl. 17. Faksimile naslovne strani Pirčeve knjige, ponatisa prvega dela Krajnskega vertnarja (Ljubljana 1830) iz leta 1835.

Sl. 18. Sušenje sadja v "pečnici". Adlešiči, Bela Krajina. Fotografirano v prvih desetletjih 20. stoletja (Vesel, I. 1928). Arhiv SEM, Ljubljana.

Poleg za domačo hrano (na kmetijah so jedli sadje največ posušeno) in za pijačo (sadni mošt in žganje) je pridelovanje sadja tako postalo pomembno še za tržišče. Le-to pa v nekaterih delih slovenskega ozemlja že prej ni bilo brez pomena. Za konec 18. stoletja je npr. izpričano, kako Vipavci, katerim sadje obrodi dva do tri mesece prej kot Gorenjcem, prinašajo na začetku maja češnje naprodaj na trg v Ljubljano (Hacquet, Abbildung, str. 83). V zadnjih desetletjih 19. stoletja je sadjarstvo ponekod pomenilo dokaj pomemben vir dohodkov, kljub temu, da so se kmetje z njim ukvarjali večinoma kot z drugotno gospodarsko dejavnostjo. Za nekatere vasi v Košanski dolini je npr. za 80. leta izpričano, da „imajo mnogo sadnega drevja, sosebno češpelj... in da je dobra letina, po 100 in več goldinarjev strži en sam gospodar za češplje" (Učitelji, Glavarstvo, str. 53). V 90. letih so zlasti Brici in Kanalci, ki so začeli „v novejšem času umetnejše ž njim ravnati (npr. z olupljenimi češpljami)", gojili in pridelovali „mnogo sadja ter ga prodajali daleč na okoli v severne dežele" (Rutar, Goriško, str. 74). V Ostrožnem brdu v Brkinih je v 80. letih 19. stoletja dajalo sadje kar „največ dobička, posebno jabolka in češplje", iz katerih so „napravljali prav veliko slivovca za kupčijo" (Učitelji, Glavarstvo, str. 66).

O intenzivnosti „sadjereje" po sredini 19. stoletja pa priča tudi početje, ki ga še za začetek 20. stoletja potrjuje ustno izročilo, da so namreč ob rojstvu deklice ali dečka zasadili sadno drevo, jabolko ali slivo (Makarovič, Gospodarstvo, str. 104). Morda je bil povzročitelj tudi tega početja sto in več let odmaknjeni fiziokrat Marko Pohlin, ki je v svoji, po nemški predlogi spisani knjigi Kmetam sa potrebo inu pomozh navedel kot zgleden primer sadjarja župana s Kranjskega, ki je zasadil po eno sadno drevo ob rojstvu vsakega otroka (Valenčič, Sadjarstvo, str. 323).

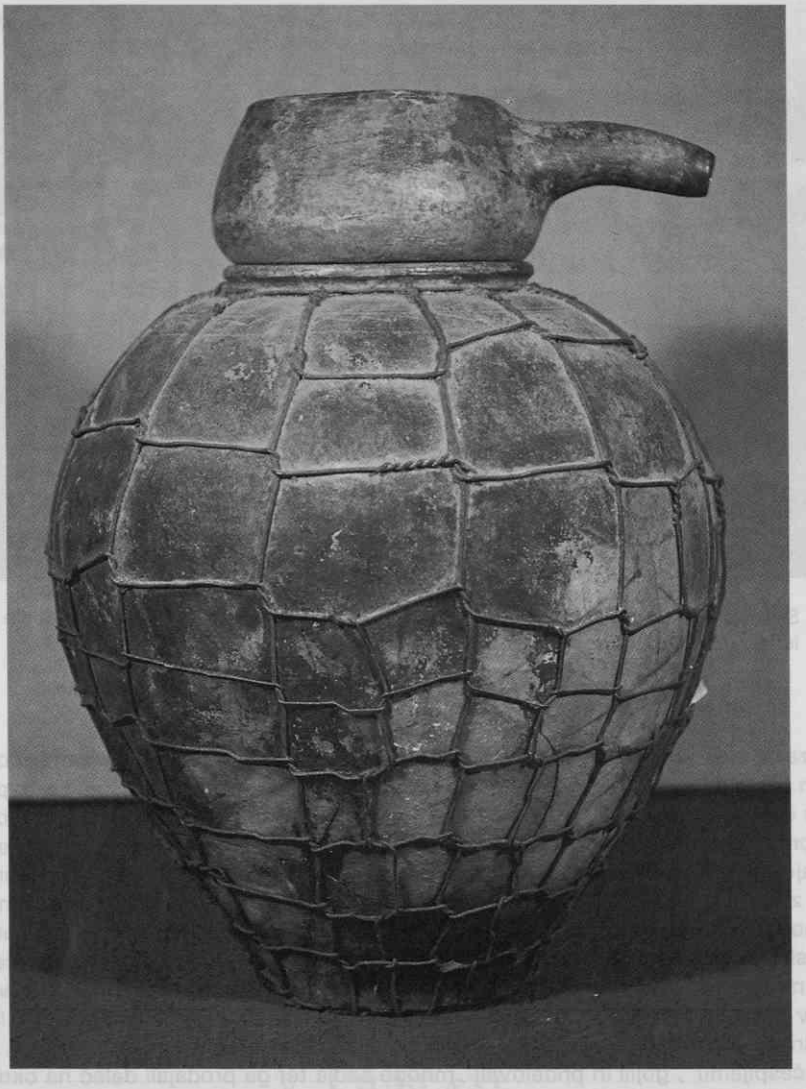

Sl. 19. Lonec za kuhanje žganja. 19. stoletje. Šentjernej. Višina 46 cm. Dolenjski muzej, Novo mesto, inv. št. E 1093 (lonec) in E 1104 (kapa).

III. Povzemanje in nizanje nekaterih dejstev o znanih gospodarskih dogajanjih v zgodovini agrarnih panog končujemo z dogajanjem, ki zamejuje obravnavani čas (od druge polovice 18. do konca 19. stoletja) in hkrati pomeni prehod k spremembam v 20. stoletju. To dogajanje je PRODOR STROJEV NA KMETIJE.

Za prve stroje sicer velja, da so jih začeli ponekod na Slovenskem uvajati že sredi 18. stoletja za mlatev (na roko ali na gepelj ali vitelj, ki so ga uporabljali tudi za pogon slamoreznic) in za čiščenje zrnja od plev (vetrovnica ali pajkelj), vendar so jih mogli imeti v prvi vrsti

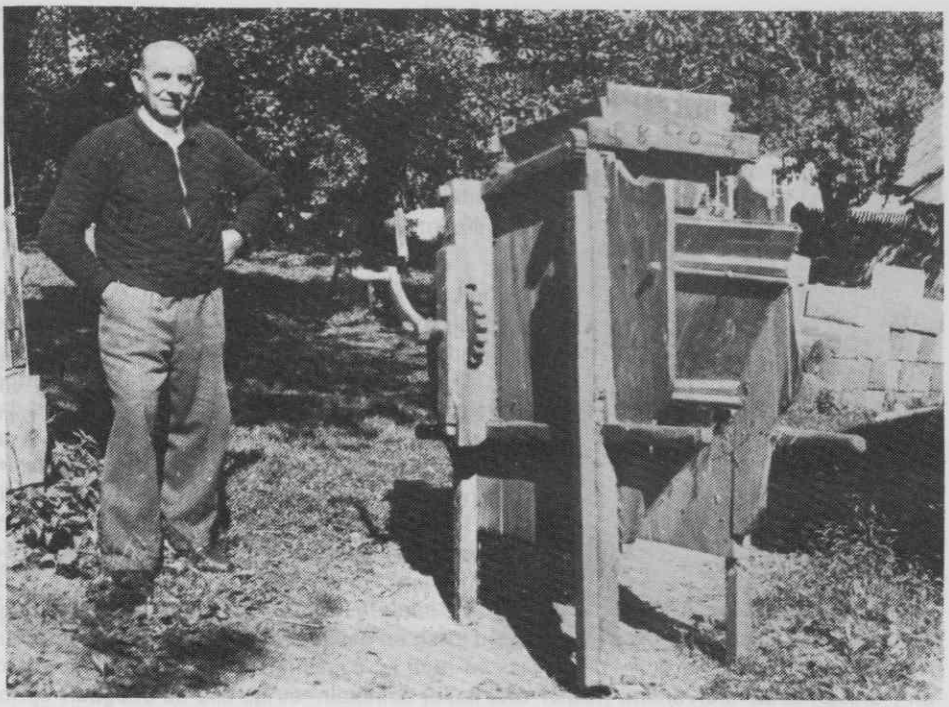

Sl. 20. Vetrnik, "vintovec". Z letnico 1803. Melviče, Ziljska dolina. Fotografiran sredi 20. stol. (J. Šušteršič. I. 1951). Lastnik negativa J. Šušteršič, Ljubljana, Igriška 6.

le veleposestniki, kasneje pa tudi premožni kmetje. Mlatilnice, slamoreznice in vetrovnice so se na kmetih (hkrati z gepljem) pomembneje širile šele od konca 19. stoletja naprej (Grafenauer, Orodje, str. 217).

Kljub temu, da velja v Evropi za razdobje kmetijske mehanizacije zadnja četrtina 18. stoletja, so se stroji začeli v posameznih deželah pomembneje širiti in uporabljati v različnih obdobjih. Najprej se je to zgodilo v Angliji kot „domovini mehanizacije" (npr. Škot Andrew Meikle je leta 1786 iznašel mlatilnico z zabojem, kot ga imajo še današnje; prve vetrovnice, vejalnike so uporabljali že leta 1740); v Franciji, Italiji, na Danskem, Švedskem in na Nizozemskem so začeli uporabljati poljedelske stroje v drugi četrtini 19. stoletja; v Nemčiji šele po revoluciji leta 1848 in v Rusiji šele na koncu 19. stoletja (Zvorikin/Čukardin, Razvoj, str. 276–279).

Na Slovenskem je bil prodor mehanizacije sorazmerno pozen, vendar niti ne tako zamudniški glede na druge evropske dežele. Za to obstaja naslednja razlaga: Z gospodarskimi spremembami v drugi polovici 19. stoletja (konec tovorništva oz. prevozništva in založniške organizacije podeželske obrti, domače izdelave obleke itd.) se je razpoložljiva delovna sila na kmetih zelo povečala. Kljub izseljevanju je ostalo slovensko podeželje do druge svetovne vojne agrarno prenaseljeno. Tako je primanjkovala temeljna ekonomska sila, ki bi pospeševala uvajanje motorne sile in modernih poljedelskih strojev v kmetijstvu." (Grafenauer, Orodje, str. 217, 218).

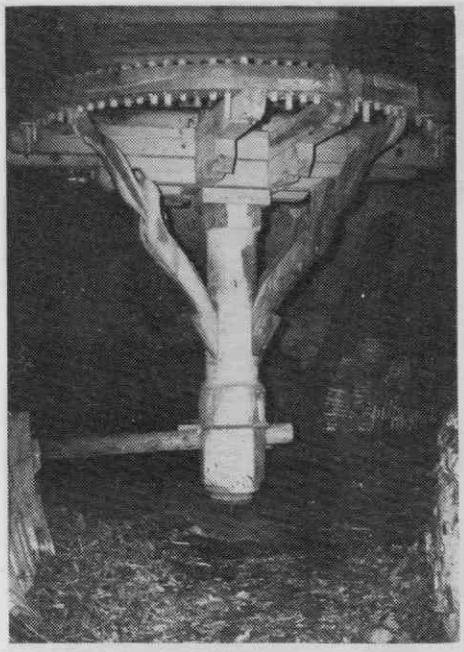

Sl. 21. Leseni visoki vitelj (gepelj). Špitalič 25 (Motnik v Tuhinjski dolini). Lastniku, velikemu kmetu, so ga po 1. svetovni vojni izdelali domači kolarji. Poganjala sta ga dva vola ali en konj. Fotografija (a) in risba (b) sta iz dokumentacije kmetijskega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije, Ljubljana.

b — Shematski prikaz povezave lesenega vitlja — pogonskega stroja z delovnim strojem. Risba Miloš Mehora, zunanji sodelavec TMS.

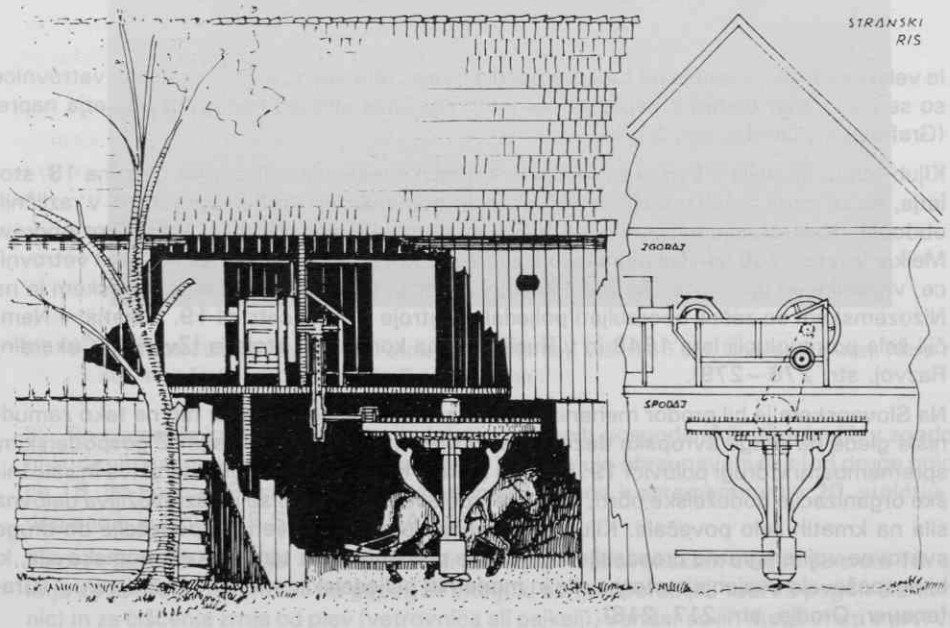

Prvi stroji, povečini še na ročni pogon, so bili tisti, ki so lajšali in spešili opravila z žiti, dela, ki v ciklusu kmečkih opravil veljajo za ena izmed najtežjih. Tako je prišel tehnični prelom, zvezan z uvajanjem strojev in tudi mehanske pogonske sile, v slovenskem kmečkem gospodarstvu najprej do izraza ravno pri mlatenju (Grafenauer, Orodje, str. 218) in pri opravilih povezanimi z mlatenjem (npr. pri vejanju).

Pomen stroja pri tem delu označuje preprosta primerjava različnih stopenj mehanizacije pri mlatvi: Z 10—12 urnim delom omlati mlatič s cepcem 1,5 do 2 stota zrnja; z mlatilnico na gepelj 25 do 30 stotov in s parno mlatilnico 60 do 100 stotov (Baš, Poljedelstvo, str. 30).

Za številnejšo uporabo kmetijskih strojev ob koncu 19. stoletja naj bi sicer splošno veljalo še naslednje: v mladi, rastoči industriji so delavce bolje plačevali, zato je moral kmet, ki je ostal na zemlji, za svoj obstoj izboljšati tehniko kmetijskega odelovanja; pojavilo se je zadružništvo in z njim kmečke posojilnice; širila se je strokovna literatura in ustanavljali so tudi trgovine, v katerih so prodajali kmetijske stroje (Golob, Stroji, str. 61). Nekaj primerov je takšnih: Na Kočevskem so imeli „mlatilnice na ročni pogon številni kmetje že pred prvo svetovno vojno, prav tako tudi ročne slamoreznice in vejalnice" (Šmitek, Kočevje, str. 52). V Rožu „so prišle v rabo ročne mlatilnice po koncu prve svetovne vojne, okoli leta 1922 pa so začeli uvajati geplje" (Fister, Rož, str. 107). V Porabju so „mlatilnice na ročni pogon uporabljali v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja nekateri bogatejši kmetje. Kupili so jih na državnih posestvih na Madžarskem ali v Avstriji. Gepelj so začeli uporabljati večji kmetje v prvi polovici 20. stoletja" (Kozar-Mukič, Porabje, str. 55, 56). V okolici Ljutomera so bile „manjše mlatilnice na parni pogon v rabi že v času pred prvo svetovno vojno, vendar je bila ena mlatilnica za dve, tri vasi" (Šarf, Ljutomer, str. 57). V okolici Gornje Radgone so bile „prve mlatilnice (okoli leta 1900), imenovane „drešmašine", na ročni pogon, že pred prvo svetovno vojno pa so imeli mlatilnice na parni pogon, damferje. Skoraj istočasno so posamezni kmetje izdelali mlatilnice na vitelj (gepelj), ki jih je poganjala živina (konji, redko voli)" (Šarf, Radgona, str. 69).

O širjenju strojev menimo, da ga je pogojevala tudi geografska lega posameznih slovenskih predelov, soseščina razvitejših dežel. Tako so bile mlatilnice na parni pogon, „damferji", izpričani že pred prvo svetovno vojno v okolici Ljutomera in Gornje Radgone, kot kaže med prvimi na Slovenskem, na kar je po vsej verjetnosti vplivala tudi soseščina Madžarske. Le-ta je v 60. in 70. letih 19. stoletja postala ena najpomembnejših izvoznic žita v Evropi; mlatev pa se je na Madžarskem relativno hitro zmehanizirala med leti 1880 in 1900 (Benda/drugi, Innovation, str. 14, 48). In ne nazadnje lahko zapišemo, da je hitro ali počasno širjenje strojev pogojevala tudi zemlja, ponekod s svojo rodovitnostjo in drugod s svojo jalovostjo. S prvo je ustvarjala blagostanje in močne, premožne kmetije, kakršne so bile npr. v okolici Kranja, Ljubljane in na Murskem polju; z drugo ubožnejše gospodarske razmere in kmetije, katerim zemlja včasih ni dajala niti osnovnega za preživetje — hrane. Drage stroje so si nedvomno lažje kupili kmetje iz vasi „na sredi kolača kruha" kot tisti iz krajev, „kamor je bog s prazno vrečo mahal". Leta 1880 je bila npr. cena (zapisana v Novicah) manjšega stroja za čiščenje žita 60 gld in večjega 120 gld, kar v primerjavi s ceno pšenice iz leta 1884 pokaže, da je stal stroj s ceno 60 gld v naturalijah 740 litrov pšenice (Golob, Stroji, str. 61). Bolj oprijemljive so primerjave, da je med 70. in 80. leti 19. stoletja na Dolenjskem „prinesel prasec, ki se je prodal, petdeset goldinarjev" (Trdina, Zakona, str. 138); da je bila v 90. letih 19. stoletja celoletna plača železniškega uradnika (na kolodvoru) „kakih 800 gld" (Žitek, Bračko, str. 48) in da je na Pivki znesla leta 1897 dota polzemljakarjeve hčere 400 goldinarjev.

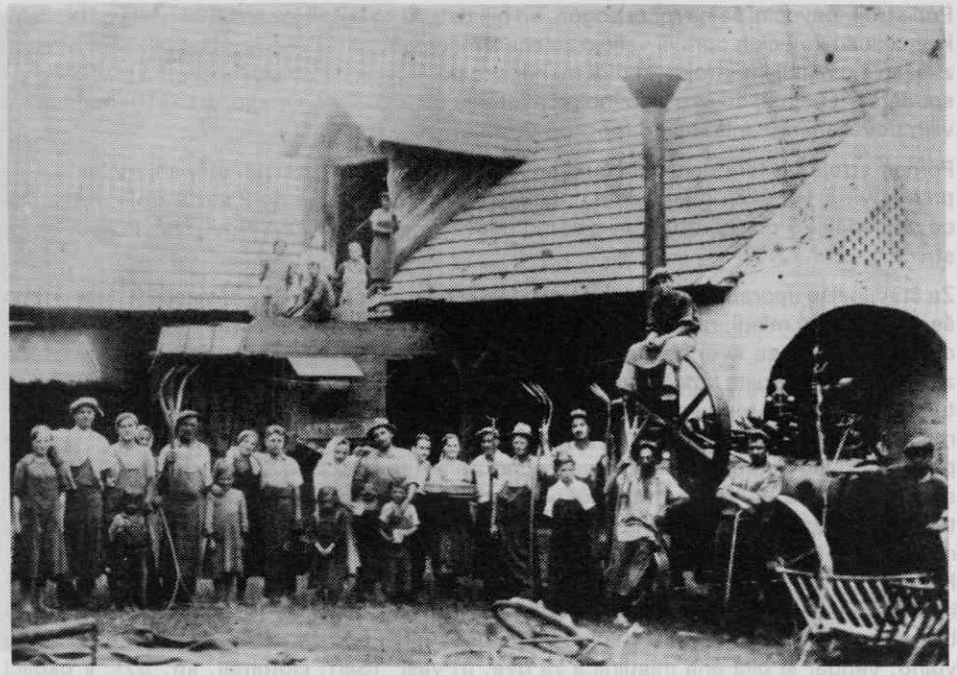

Sl. 22. Mlatilnica z lokomobilo in mlatiči. Žihlava, Gornja Radgona. Fotografirano leta 1938. Lastnik foto. J. Čuš, Sovjak 53.

Zato ne preseneča zapisano ustno izročilo, da so stroje, ki so pomenili izreden in enkraten nakup, kupovali s prav tako izrednim in enkratnim dohodkom, z doto. „Mašine so se kuple od dote." Kot drag nakup in kot pomočnik pri delu je pomenil kmetu stroj vrednost, ki jo povedno označuje stavek: „Ta stari so stroje zelo cenili — to je blo zlató zanje." (Smerdel, Žita, str. 193—196).

Prodor strojev na kmetije ali uvajanje mehanizacije lahko na koncu označimo kot eno izmed prelomnih dogajanj v zgodovini agrarnih panog, tisto, ki nedvomno ni bistveno spremenilo le delovnih oblik, temveč je vneslo spremembe tudi v socialno strukturo, v delovne šege in v mišljenje — v vso kompleksnost načina življenja.

Viri in literatura

1. Apih, 1848 — Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888.
2. Baš, Poglavja — Angelos Baš, Poglavja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem, Traditiones 7—9, 1978—1980, Ljubljana 1982.
3. Baš, Poljedelstvo — Angelos Baš, Poljedelstvo, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
4. Baš, Sadjarstvo — Angelos Baš, Sadjarstvo, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
5. Benda/drugi, Innovation — Benda, Gyula, Hoffmann, Tamás, Szilágyi, Miklós, Szuhay, Péter, A Magyar paraszti mezögazdaság technikai újitásai a 19—20. században (Technical Innovation in Hungarian peasant Agriculture /19th—20th Centuries/), Budapest 1982 (katalog razstave v Etnografskem muzeju ob priliki mednarodnega gospodarsko zgodovinskega kongresa).
6. Benedikt, Ustanove — Heinrich Benedikt, Evropske ustanove, Devetnajsto stoletje 1775—1905, 3. del, Zgodovina človeštva 5/2, Ljubljana 1976.
7. Blaznik, Posest — Pavle Blaznik, Enote individualne posesti, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
8. Britovšek, Razkroj — Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964.
9. Csaplovics, Wenden — Johann Csaplovics, Croaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829 (Podatki iz te publikacije veljajo za nekaj starejši čas, kot je letnica izdaje. Avtor opisa Slovencev je Jožef Košič — gl. Novak V., Gradivo Jožefa Košiča za etnografijo Prekmurja, Slovenski etnograf II, Ljubljana 1949.)
10. Erjavec, Vprašanje — Fran Erjavec, Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Gospodarska in socialna slika, Ljubljana 1928.
11. Fister, Rož — Majda Fister, Rož, ETSEO, 20. stoletje, Ljubljana 1985.
12. Gestrin/Melik, 1848 — Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979.
13. Golob, Stroji — France Golob, Orodje in stroji za čiščenje omlačenega žita, Loški razgledi 30, Škofja Loka 1983.
14. Grafenauer, Načini — Bogo Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
15. Grafenauer, Orodje — Bogo Grafenauer, Poljedelsko orodje, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
16. Hacquet, Abbildung — Balthasar Hacquet, Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, Leipzig 1801.
17. Jurčič, Brat — Josip Jurčič, Deseti brat, Izbrano delo II, Naša beseda, Ljubljana 1969.
18. Jurčič, Sin — Josip Jurčič, Sosedov sin, Izbrano delo II, Naša beseda, Ljubljana 1969.
19. Kobe, Krajnci — J.(urij) Kobe, Beli Krajnci unkraj hribov Gorjancov in Kočevarjev ob reki Kólpi od Metlike do Osilnice, Novice V, Ljubljana 1847.
20. Kotnik, Starosvetnosti — Franc Kotnik, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943.
21. Kozar-Mukič, Porabje — Marija Kozar-Mukič, Slovensko Porabje, ETSEO, 20. stoletje, Ljubljana 1984.
22. Krempl, Dogodivšine — Anton Krempl, Dogodivšine štajerske zemle, Z'posebnim pogledom na Slovence, V'Grádci 1845.

23. Kuret, Štajersko I — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Prvi del, 1. snopič, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Ljubljana 1985.
24. Kuret, Štajersko II — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Prvi del, 2. snopič, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Ljubljana 1987.
25. Lapajne, Domoznanstvo — Ivan Lapajne, Domoznanstvo kranjske domovine, Ljubljana 1889.
26. Logar, Pripombe — Janez Logar, Pripombe k osmi knjigi zbranih del Janeza Trdine, Ljubljana 1956.
27. Makarovič, Gospodarstvo — Marija Makarovič, Kmečko gospodarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1978.
28. Möderndorfer, Vas — Vinko Möderndorfer, Slovenska vas na Dolenjskem, Ljubljana 1938.
29. Notranjec, 1904 — Notranjec, Leto I, štev. 1, Postojna 1904.
30. Novak, Živinoreja — Vilko Novak, Živinoreja, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
31. Novice, 1847 — Kmetijske in rokodelske novice, Leto V, Ljubljana 1847.
32. Novice, 1880 — Kmetijske in rokodelske novice, Leto XXXVIII, Ljubljana 1880.
33. Operat, Selce — AS, Cenilni operat Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A — 174, 1834.
34. Orel, Ralo — Boris Orel, Ralo na Slovenskem, Slovenski etnograf XIV, Ljubljana 1961.
35. Pivčan, Kako — Pivčan (B.), Kako je in pa kako bi bolje bilo na Pivki, Novice XVIII, Ljubljana 1860.
36. Rutar, Beneška — Simon Rutar, Beneška Slovenija, Slovenska zemlja III, Ljubljana 1899.
37. Rutar, Goriško — Simon Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Slovenska zemlja I, Ljubljana 1892.
38. Smerdel, Soseska — Inja Smerdel, Soseska vasi Selce, Traditiones 10—12, 1981—1983, Ljubljana 1984.
39. Smerdel, Žita — Inja Smerdel, Kako so želi, mlatili in čistili žita v vasi Selce na Pivki, Ljudje in kraji ob Pivki 2, Postojna 1985.
40. Stabéj, Kruh — Jože Stabéj, Kruh ubogih, Kulturnozgodovinski in jezikovni začrt zgodovine krompirja na Slovenskem, Dela SAZU 33, Ljubljana 1977.
41. Šarf, Brana — Fanči Šarf, Brana na Gorenjskem, Slovenski etnograf VIII, Ljubljana 1955.
42. Šarf, Ljutomer — Fanči Šarf, Občina Ljutomer, ETSEO, 20. stoletje, Ljubljana 1981.
43. Šarf, Radgona — Fanči Šarf, Občina Gor. Radgona, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1982.
44. Šmitek, Kočevje — Zmago Šmitek, Občina Kočevje, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1981.
45. Šorn, Začetki — Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984.
46. Šuklje, Sodobniki — Fran Šuklje, Sodobniki mali in veliki, Ljubljana 1933.
47. Tavčar, Kalan — Ivan Tavčar, Kalan, Med gorami, Izbrano delo III, Ljubljana 1968.
48. Trdina, Dolenjci — Janez Trdina, Dolenjci, Zbrano delo, 8. knjiga, Ljubljana 1956.

49. Trdina, Izprehod — Janez Trdina, Izprehod v Belo krajino, Janeza Trdine zbrani spisi X., Ljubljana 1912.
50. Trdina, Mengeš — Janez Trdina o Mengšu in Mengšanih (pisma J. Trdine Antonu Koblarju, uvod in opombe napisal Ivan Vidali), 800 let Mengša, Mengeški zbornik I, Mengeš 1954.
51. Trdina, Podobe I — Janez Trdina, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 1. knjiga, ...pohujšljive za vsakega..., Ljubljana 1987 (ur. S. Štabi, I. Kramberger).
52. Trdina, Služba — Janez Trdina, Služba, Janeza Trdine zbrani spisi VII., Ljubljana 1910.
53. Trdina, Zakona — Janez Trdina, Dva zakona, II. Namenjeno, Janeza Trdine zbrani spisi VIII., Ljubljana 1910.
54. Učitelji, Glavarstvo — Učitelji v okraju, Postojinsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis, Postojna 1889.
55. Valenčič, Organizacije — Vlado Valenčič, Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
56. Valenčič, Rastline — Vlado Valenčič, Kulturne rastline, Gospod. in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
57. Valenčič, Sadjarstvo — Vlado Valenčič, Sadjarstvo, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
58. Verbinc, Slovar — France Verbinc, Slovar tujk, Ljubljana 1968.
59. Vprašalnik, Selce — AS, Vprašalnik cenilnega operata Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A — 174, 1834.
60. Vraz, Děla — Stanko Vraz, Děla IV, Zagreb 1868.
61. Zabukovec, Slavina — Janez Zabukovec, Slavina, Prispevek k zgodovini župnij Ljubljanske škofije, Ljubljana 1910.
62. Zdešar, Slovenci — Andrej Zdešar, Istrijanski Slovenci med Teržaškim in Reškim morjem, Novice VI, Ljubljana 1848.
63. Zvorikin/Čukardin, Razvoj — A.A. Zvorikin in S.V. Čukardin, Industrijska revolucija in tehnični razvoj, 1775—1905, Devetnajsto stoletje, Zgodovina človeštva 5/1, Ljubljana 1976.
64. Žitek, Bračko — J. Žitek, Orehovski Bračko pa „Slovenski gospodar", Svojim gornjeradgonskim krajanom na presodbo spisal, Maribor 1894.

Summary

This treatise summarizes certain facts about economic developments in the history of branches of agriculture that mark off almost one century and a half — from the second half of the 18th to the end of the 19th century. We have set out especially those facts that are considered to have been of vital importance for the life and work of the rural population in the 19th century. For, "an ordinary farmer works from morning till night", wrote Kersnik, a Slovene writer from the second half of the past century.

The first such development is PHYSIOCRACY and, in connection with it, AGROTECHNICAL REVOLUTION. Among all endeavours and novelties introduced as consequences of the above-mentioned developments we have set out three that caused considerable changes in the structure of the two basic agricultural activities in Slovenia — farming and cattle-breeding, and moreover: *abandonment of fallowing, better fertilizing* and *potato growing*. Among the consequences of physiocracy and agrotechnical revolution we have also mentioned essential changes in *agricultural implements, abandonment of transhumance* and *distribution of common pieces of land*, and changes in *stock-farming* as one of the two basic economic activities of the rural population in Slovenia in the 19th century.

After physiocracy and agrotechnical revolution as two important historical facts, we reached as far back as the middle of the 19th century, into the fateful YEAR 1848 and LAND RELEASE, enumerated its consequences and set out especially the events concerning the *land* as the basic means of production in agricultural economy. Land release and events caused by it, and otherwise essentially different general economic conditions at the transition from the first into the second half of the 19th century brought about some changes also into individual branches of economy. *Fruit growing* was mentioned as one of such examples. The summarizing and ennumeration of individual facts on economic developments in the history of branches of agriculture was finished by the INTRODUCTION OF FARM MACHINERY, an event that marks the time in question (from the second half of the 18th to the end of the 19th century) and at the same time means a transition leading to the changes in the 20th century.

Andrej Dular

VINOGRADNIŠTVO NA SLOVENSKEM V 19. STOLETJU

Čeprav vinogradništvo v slovenskem etničnem prostoru v splošnem ni bilo tako pomembna in razširjena gospodarska panoga, kakor sta bila poljedelstvo in živinoreja, je vendar v predelih, v katerih so bile podnebne in talne razmere ugodne za gojenje vinske trte, pomenilo osnovno dejavnost za preživljanje.

V srednjem veku in v kasnejših stoletjih je bilo vinogradništvo razširjeno tudi na območjih, koder so bile podnebne razmere za trto manj ugodne. Ko pa so se prometne razmere izboljšale in je bilo možno tržiti z vinom na večje razdalje, so gojenje trte v manj primernih predelih opustili (44, str. 290).

Ob koncu 18. stoletja sta bili na Slovenskem izoblikovani dve ločeni vinorodni območji, in sicer primorsko in subpanonsko.

Josip Vošnjak je v svoji knjigi Umno kletarstvo (1873) takole razdelil slovenska vinorodna območja: na Štajerskem so bili vinogradi po legi razdeljeni v pet vrst, in sicer: 1. Ljutomer, Ormož, Ptuj, Zgornja Radgona; 2. pohorska vina; 3. Slovenske gorice; 4. briški, kozjanski in šmarski okraj; 5. vinogradi v okrajih Celje, Vransko, Gornji grad, Šoštanj, Laško in Sevnica. Na Kranjskem je Vošnjak delil področja dolenjskih vin (to so bila vina, ki so jih pridelovali v krškem, novomeškem, metliškem in črnomaljskem, mokronoškem, trebanjskem in kostanjeviškem okraju) in področje vipavskih vin. Na Koroškem so bili vinogradi v Labotski dolini in Podjunski dolini. Posebej so bila omenjena tudi goriška, primorska in istrska vina.

Po katastru iz leta 1820 je bilo na celotnem slovenskem ozemlju okrog 87.272 oralov vinogradov ali 50.182 ha, od tega na Slovenskem Štajerskem 21.957 ha (43,7%), v Istri, Primorju in na Goriškem 18.514 ha (36,9%), na Kranjskem 9645 ha (19,2%) in na Koroškem 66 ha (0,1%) vinogradov (48, str. 124). Avtor ne omenja Prekmurja in njegovega Goričkega in Lendavskih goric, ki je ob izidu knjige v upravnem pogledu spadalo pod Ogrsko.

V izrazito vinogradniških predelih je bila vinska trta zasajena na prisojnih pobočjih, na katerih so bile parcele razdeljene na dolge jermene v smeri strmca. Obstajala je tudi delitev na grude. Osamljenih vinogradnikov je bilo v vinogradniških okoliših bolj malo. Na Vipavskem in Goriškem pa so sadili trto tudi v ravnini na njivah (plantah), in sicer tako, da so zasadili po sredi njiv drevesa, po katerih so potem speljali vinsko trto. Trte so bile speljane tudi na oljke in murve. Take njive s trtami so zavzemale skoraj tri četrtine vseh njivskih površin. Na Primorskem so bili v hribovitih predelih vinogradi na terasah, ki so jih imenovali ronki ali grede (39, str. 73). Na Goriškem so gojili trto na brajdi med drevjem (48, str. 136).

Posestne razmere

Posestne razmere v slovenskih vinorodnih območjih v 19. stoletju so bile predvsem nasledek posestnih razmer iz preteklosti. Prav v ta čas sega troje oblik vinogradniške posesti, ki imajo izvor v zgodnjem obdobju fevdalizma: 1. dominikalni vinogradi, ki so jih obdelovali zemljiški gospodje v lastni režiji s pomočjo podložnikov, s tako imenovano vinič arsko raboto, 2. vinogradi kot sestavni deli podložnih kmetij, ki jih je obdeloval kmet in za katere je dajal zemljiškemu gospodu kot dajatev tudi vino, in 3. vinogradi, ki so nastali s krčenjem gozdov na bolj ali manj strmih gričih — ta izkrčena zemljišča so imenovali „go-

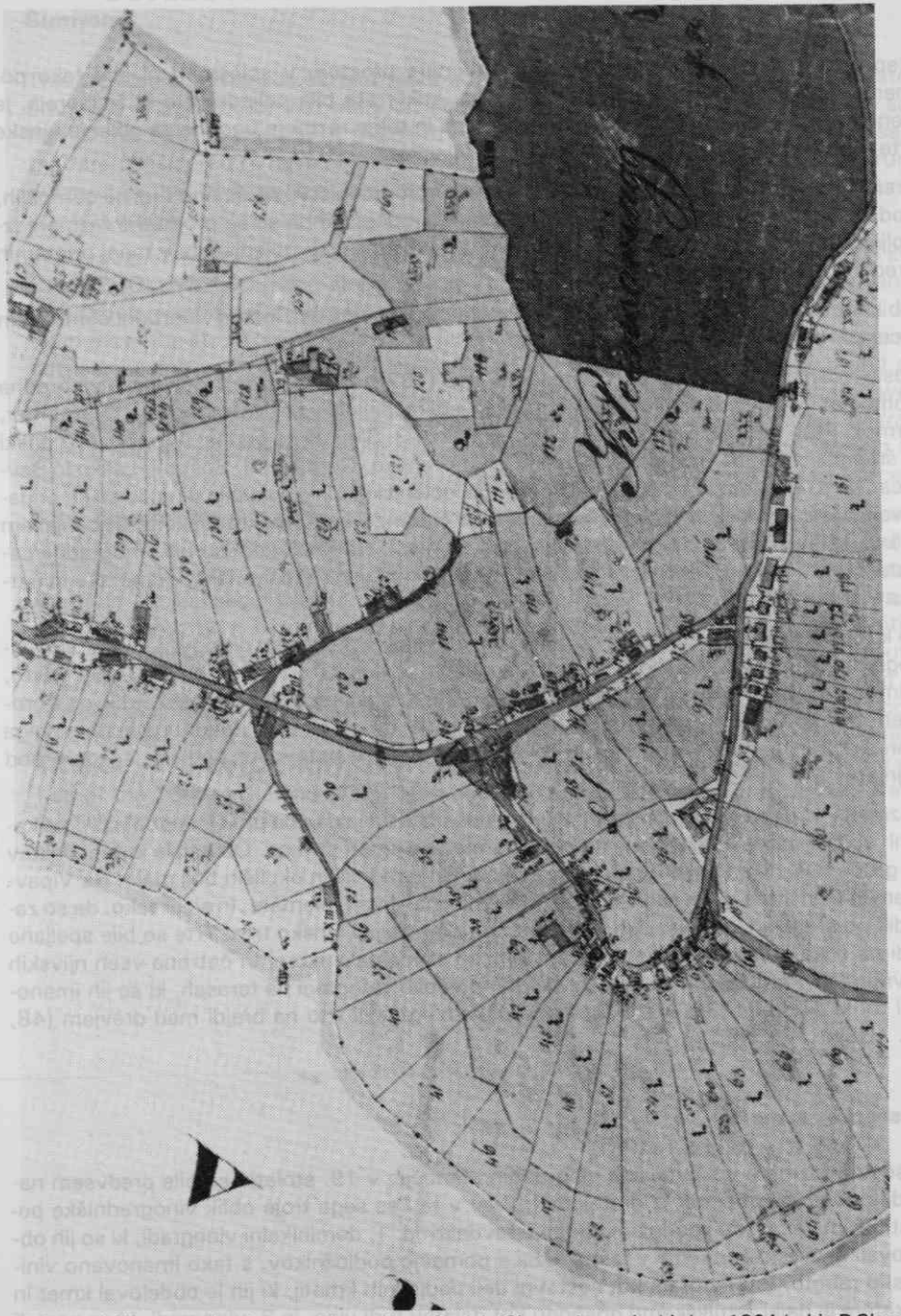

Vinogradniške parcele v katastrski mapi k.o. Sovjak (Slovenske gorice) iz leta 1824 (arhiv R Slovenije, Ljubljana

ra" in nove vinograde „gorske vinograde". Zemljiški gospod je bil na vinski gorici gorski gospod, ki je dajal vinograde v zakup po gorskem pravu različnim ponudnikom. Za vinogradniške parcele so se lahko potegovali kmetje, meščani in tudi fevdalci, ki jih sami niso imeli. Vsi ti pa so bili do gorskega gospoda v enakem razmerju, saj so mu morali dajati vinsko dajatev, ki so jo imenovali gorščina ali gornina. Zakup po gorskem pravu je bil deden, ker je obdelovanje vinogradov zahtevalo večje začetno delo, stroške in sprotno vzdrževanje, in svoboden, ker gorski gospod ni mogel naložiti zakupniku osebne podložnosti. Vinogradniki-sogorniki (vsi uživalci vinogradov na vinski gorici), so po gorskem pravu sestavljali gorsko skupnost. Njej je na vinogorskih zborih predsedoval gorski gospod s sodno gorsko palico v roki kot simbolom lastnine in oblasti na gori (46, str. 353 s). Zakupna razmerja na vinskih goricah je urejalo gorsko pravo, ki je bilo pri nas od sredine 16. stol. uzakonjeno in zapisano v Gorskih bukvah. Te so bile v veljavi vse do leta 1812, ko jih je francoska oblast na ozemlju, pripadajočem kraljestvu Iliriji, preklicala. Zunaj Ilirije se je ohranila veljavnost Gorskih bukev vse do leta 1848, ko je bilo podložništvo docela ukinjeno (11, str. 114 s).

V 15. stoletju so bile velike vinogradniške površine na Štajerskem v rokah deželnega kneza, precejšen del vinogradov pa so imeli tudi samostani in druge cerkvene ustanove. Tako je bilo tudi drugod na Slovenskem.

Ob koncu 18. stoletja so reforme Marije Terezije in zlasti Jožefa II. vplivale tudi na spremembo posestnih razmer. Krepila se je moč države in omejevala avtonomnost deželnih gosposk. Reforme so vse bolj potiskale gosposko iz vloge malih oblastnikov v vlogo privilegiranih lastnikov, posestnikov. Razen tega se je nekaterim deželnoknežjim gospostvom pridružila podržavljena cerkvena zemljiška posest. Ta posest pa ni ostala dolgo v upravi države, ker jo je ta s prodajo na dražbah ponudila najboljšemu ponudniku. Tako se je vse bolj krepila zasebna posest (47, str. 205 s). Kljub temu je tudi v 19. stoletju velik del vinogradniških površin ostal v rokah samostanov, cerkve in plemstva kot naslednikov nekdanjih gosposk (44, str. 305). Tako so obsežne vinograde fevdalcev in cerkve še naprej obdelovali kmetje z viničarsko raboto, pa tudi služabniki posestnikov in najeti delavci. Kmetje so svoje vinograde obdelovali sami in so si pri obsežnejših delih pomagali med seboj.

Pojav viničarstva

Državne reforme so posegle tudi v kmečko življenje. Odpravile so nevoljništvo in dovolile, da se je začelo kmečko gospodarstvo deliti. Na Slovenskem Štajerskem in deloma v Prekmurju so začeli manjši kmečki vinogradniki in kočarji prodajati svoje vinograde bogatim meščanom. Tako se je na teh območjih širilo viničarstvo, ki je kot oblika zaposlitve poljskih delavcev dobilo prave razsežnosti šele v 19. stoletju in v prvih desetletjih 20. stoletja.

Izvore viničarstva moramo iskati pri gorskopravnih vinogradih. Lastniki vinogradov „na gorici" so stanovali nemalokrat v precej oddaljenih krajih. Meščanom so na primer obdelovali vinograde njihovi hlapci, dekle in drugi posli ali pa so si najemali dninarje. Ker pa je bilo dela v vinogradih skozi vse leto veliko, so se sčasoma ti služabniki za stalno naselili v vinogradu. To naj bi bili pravi viničarji (8, str. 74).

Podobno je bilo tudi pri plemičih, cerkvi, trgovcih, korporacijah. Takšna viničarska razmerja, ki jih poznamo že iz 14. in kasnejših stoletjih (45, str. 390), so nastajala predvsem z naselitvijo dninarjev in gostačev, pa tudi njihovih potomcev na vinski gorici. Od 2. polo-

vice 18. stoletja naprej pa lahko zasledimo viničarje tudi med malimi kmeti in vinogradniškimi kočarji (želarji).

Kakor ugotavlja Bračič, (7, str. 63 ss), so v začetku 19. stoletja na Štajerskem pospeševale razvoj viničarstva zelo slabe letine. V krizi 1812 do 1818 so cene vina močno padle, žitne cene pa so porasle, kar je povzročilo hudo lakoto v Halozah. Lakota je prisilila zlasti manjše kmete in kočarje, da so se zadolževali pri posojilnicah, oderuhih (namoštnikih), bogatih trgovcih in meščanih, ki so za denarno posojilo jemali od Haložanov vinski mošt. Po letu 1820, ko se je začel gospodarski vzpon, so se cene poljedelskih proizvodov, zlasti žita in mesa, povečale, cena vinu pa se je le neznatno dvignila. Haložani so se spet zadolževali, tako da so vnaprej prodajali vinsko letino, ki jim je bila glavni vir dohodkov. Obresti na dolg pa so bile velike in namoštniki so jih, če niso bile poravnane, neusmiljeno iztožili.

Razlike med malimi kmeti ter meščani in nekmečkimi posestniki vinogradov je na začetku 19. stoletja povečevala akcija štajerske kmetijske družbe, s katero naj bi obnovili vinograde s kvalitetnimi trtami, kot so rizling, silvanec, traminec in burgundec. Ker pa so le redki haloški kmetje zmogli obnovo vinogradov, se je njihovo vino še bolj razlikovalo od vina novih vinogradov, in se je torej tudi slabše prodajalo. V stiski so se Haložani zadolževali tudi pri kmetih z Dravskega in Ptujskega polja; dolgove za dobljeni živež so poravnavali s prodajami gozdov, travnikov ali celo vinogradov. Haloški vinogradi so tako prehajali v roke nedomačinov, nekdanji lastniki pa so postali viničarji v lastnih vinogradih.

Viničarji so bili z lastniki vinogradov v deputatnem razmerju: obdelovali so vinograd, za to pa jim je dal lastnik na voljo manjšo stanovanjsko hišo, nekaj zemlje in kravo, če viničar ni imel svoje, poleg tega pa jim je nekatera dela plačeval v denarju in naturalijah. Glede na lastništvo vinograda so se delili viničarji na gosposke, kmečke in železarske viničarje. Slednji so bili med delavci v deputatnem razmerju v najslabšem položaju (9, str. 88).

Kakor v Halozah so bile podobne razmere tudi v drugih pomembnih vinorodnih predelih na Štajerskem in v Prekmurju. Viničarstvo se je razvilo predvsem tam, kjer so bile vinorodne lege za trto najlepše in najugodnejše. Ti vinogradi pa so bili večinoma v lasti velikih posestnikov: graščakov, meščanov, cerkva, samostanov, trgovcev in gostilničarjev, velikih kmetov z ravnine. Tako so imeli v Halozah leta 1824 Nehaložani 31,3% vseh vinogradov, med njimi meščani 16,9% površin. Tudi v Slovenskih goricah so imeli najugodnejše vinogradniške lege v rokah nedomačini. V Ljutomersko-ormoških goricah je že leta 1824 bilo največ tuje posesti v njihovem vzhodnem delu, v Jeruzalemskih goricah. 90 do 100% vinogradov, ki so jih obdelovali domači viničarji, je bilo v posesti oddaljenih lastnikov. Največ so jih imeli meščani, cerkev in graščine iz Avstrije, deloma še kmetje z Murskega in Središkega polja, torej z bližnjih ravnin. V občinah z dominikalno posestjo je merila vinogradniška parcela 1 do 1,5 ha, v občinah s kajžarsko vinogradniško strukturo pa 15 do 25 arov. Posest nedomačinov je merila povprečno od 2 do 5 ha (45, str. 383, s; 2, str. 103–114).

V Prekmurju, v Lendavskih goricah je v začetku druge polovice 19. stoletja obsegala nekmečka posest v vinogradih kar 59%. Lastniki so bili iz katastrskih občin zunaj goric. V vzhodnih Lendavskih goricah so imeli vinograde le lastniki iz hrvaških in bližnjih madžarskih vasi, medtem ko je bila obsežna meščanska posest na najlepših legah okrog Trojice. Na Goričkem so bili najlepši vinogradi, ki so bili last veleposestnikov, ločeni od drobne kmečke posesti (40, str. 74 s).

Vinogradi z zidanicami in hišami v Kotu pri Semiču, okoli leta 1930, vinogradniška pokrajina, ki je bila značilna tudi za čas ob koncu 19. stoletja (arhiv SEM, Ljubljana)

Na Dolenjskem so bili stari gorskopravni vinogradniški delci tako majhni, da se na njih ni razvilo viničarstvo z deputatom.

Med naseljenci na goricah so pred zemljiško odvezo in tudi po njej prevladovali vinogradniški kajžarji. Meščanske posesti v vinogradih je bilo manj, ker so bila vina manj kvalitetna. Življenjska raven na malih kmetijah in kajžarijah je bila podobna življenjski ravni kajžarjev na Štajerskem (45, str. 400). Tudi v Beli krajini niso poznali viničarjev. Zemljiška posest je bila drobna in zvečine v kmečkih rokah. Razen na semiškem območju, kjer so v vinogradih stanovali posamezni kajžarji, naselitev po goricah ni bila običajna (41, str. 67—76).

Vinogradi na Primorskem so bili v sklopu kmetij ali pa v sklopu večjih posestev. Deputatna razmerja se tam niso razvila, saj je dal lastnik vinograd v obdelavo kolonu, ta pa mu je dajal del pridelka (45, str. 400). Šlo je torej za zakupe.

Po zemljiški odvezi leta 1848 je kmet sicer postal svoboden, vendar so ga odkupnina in nove denarne dajatve, ki jih je moral plačevati, močno obremenile. Ko so nastopile še tri zaporedne slabe letine, se je gospodarski položaj haloških kmetov še poslabšal (7, str. 65). Zadolženost je spet naraščala, kar je povzročilo, da so pričeli prodajati vinograde in je bilo tako še več viničarjev. Podobni procesi so nastajali po zemljiški odvezi tudi v Slovenskih goricah, na Dolenjskem in Bizeljskem ter deloma v Prekmurju. V vseh slovenskih vinorodnih območjih pa so od druge polovice 19. stoletja vplivale na posestne razmere tudi trtne bolezni.

Vpliv fiziokratizma

Pod vplivom fiziokratskih idej je država v drugi polovici 18. stoletja skušala pospeševati posamezne gospodarske panoge. Z uvedbo dednega kmečkega posestnega prava kot kupnega prava je približala zemljo kmetu in ga še bolj navezala nanjo. Poleg tega je država razdelila med kmete dotedanje skupne pašnike, ki so bili slabo izkoriščeni. To pa je vodilo k uvajanju hlevske živinoreje, novih krmilnih rastlin, opuščanju prahe in prehajanju na kolobarjenje (23, str. 43).

Pri širjenju novih idej so pomagale kmetijske družbe, ki so jih ustanovili v Celovcu leta 1764, v Gradcu in Gorici 1765 in v Ljubljani leta 1767. Med njihovimi člani ni bilo kmetov, pač pa le za fiziokratske ideje vneti zemljiški gospodje, uradniki, izobraženci. V publikacijah, ki so jih izdajali v nemškem jeziku in zato niso mogle vplivati na slovenskega kmeta, so se lotevali večinoma vprašanj poljedelstva in živinoreje. Zapostavljeno je bilo sadjarstvo, še bolj pa vinogradništvo, kateremu fiziokratizem na splošno ni bil naklonjen.

V sedemdesetih letih 18. stoletja je goriška kmetijska družba celo nasprotovala temu, da bi se razdeljena gmajnska zemljišča spremenila v vinograde, saj so menili, da je vina dovolj in bi novi nasadi škodovali ceni vina (44, str. 295). Ni torej čudno, če se je obseg vinogradov v tem času zmanjševal v prid drugim kulturam (23, str. 46).

Delo kmetijskih družb je bilo pod Francem II. prekinjeno in je zaživelo šele po odhodu Francozov: Sestava društvenih članov se v tistem času ni dosti spremenila (socialno in stanovsko), pač pa so se spremenili pogledi na kmetijska vprašanja. Splošni napredek na prehodu iz 18. v 19. stoletje je pomenil tudi za vinogradniško kulturo nekatere spremembe.

Predvsem je prevladovalo mnenje, da je za napredek kmetijstva potrebno strokovno znanje, ki naj temelji na spoznavanju prirodoslovnih ved (49, str. 17). Tako je iz poročil štajerske kmetijske družbe razvidno, da se je ukvarjala z novimi obdelovalnimi metodami, novimi načini kletarjenja in z uvajanjem novih trtnih vrst (44, str. 295). Za dobro vinogradništvo je bilo treba poznati lastnosti trt in vrednost grozdja različnih sort. Zato je družba izdala leta 1841 Trummerjevo Sistematično klasifikacijo in opis trtnih sort v vojvodini Štajerski, leta 1855 pa še dodatek k temu delu. V obeh knjigah je opisanih okoli 300 različnih sort vinske trte, kar priča o nenačrtnosti takratnega vinogradništva (49, str. 17). Zaostalo je bilo tudi kletarstvo, saj so vinogradniki pri pridelovanju vina uporabljali še načine in postopke iz starejših časov.

Novosti v vinogradništvu se niso mogle uveljaviti hitro in v večjem obsegu. Najprej jih zasledimo v pridvornih vinogradih zemljiških gospodov, nato tudi v vinogradih bogatejših kmetov in meščanov, pri majhnih kmetih in vinogradniških kočarjih pa kasneje. Temu so bili vzrok revščina, prometna odmaknjenost goric od večjih centrov, navezanost vinogradnikov na tradicionalne obdelovalne načine, odnos med vinogradnikom in viničarjem, kakor tudi neznanje. Anton Krempl je takole opisal nastale razmere: „... tudi vertnarstvo je zdaj se zdignolo — samo gorice so v' dostih krajih še slabo se delale. Nagornjaki, želari, kmetovje so svoje gorice le vekšital kak najhitrej, ne kak najbolše si opravili. Méstjani ino gospodje imajo vincare, tudi toti per svojem vekšital slabem življenji ino malem znanji delajo po svoji stari navadi, ne pa tak, kak bi se vekši hasek'z goric vzel." (32, str. 246).

Razen novih trt, ki so se uveljavile v vinogradih premožnejših lastnikov, agrarno tehnična revolucija v vinogradništvo ni prinesla pomembnejših novosti ne v obdelovanju vinogradov ne v kletarjenju.

VINOREJA.

ZA SLOVENCE

spisal

MATIJA VERTOVC,

Fajmoshter v Shent-Vidu nad Ipavo in tovarsh z. k. kmetijske drushbe v Ljubljani.

KRALJEVSKI DEŽELNI ... LJUBLJANI

Perlogni lift h „kmetijskim in rokodelskim Novizam“ leta 1844.

V LJUBLJANI,

natisnil Josshef Blasnik.

CARL DESCHMANNS ERBEN

Naslovnica knjige Vinoreja, župnika Matije Vertovca, iz leta 1844

Slovenski vinogradnik, ki si je hotel razširiti vinogradniško znanje, je imel na voljo le v nemščini pisano literaturo. Vrzel je zapolnil župnik Matija Vrtovec, ki je spisal Vinorejo za Slovence v slovenskem jeziku. Izšla je v prilogi Kmetijskih in rokodelskih Novic leta 1844. V njej je Vrtovec širil med vinogradnike napredne poglede o obdelovanju vinogradov in kletarjenju. Ob določenih primerih je kazal napake in priporočal nove postopke obdelave. Vrtovčevi Vinoreji se je v drugi polovici 19. stoletja pridružila še druga vinogradniška literatura: Jančarjev Umni vinorejec (1867), Vošnjakovo Umno kletarstvo (1873) in Gombačevo Novo vinogradništvo (1897). Poleg Kmetijskih in rokodelskih novic (1843) je Kranjska kmetijska družba začela leta 1884 izdajati Kmetovalca, ki je prinašal veliko prispevkov tudi s področja vinogradništva. Prav tako so izdajale svoja glasila ostale kmetijske družbe.

Obilica vinogradniške literature v drugi polovici 19. stoletja je spodbujala vinogradnike k boljšemu obdelovanju trte in umnejšemu kletarjenju. Kazala pa je tudi, da se je zlasti manjši slovenski vinogradnik, ki je prideloval vino zase in za bližnji trg, le počasi preusmerjal v „umno kletarstvo". Temu je bila gotovo vzrok revščina, a tudi trmasto vztrajanje v tradiciji. Radikalnejše spremembe v vinogradništvu so povzročile predvsem trtne bolezni.

Trtne bolezni

Od srede 19. stoletja je bilo vinogradništvo močno pod vplivom trtnih bolezni, ki so prišle iz Amerike. To so bile grozdna plesnoba (oidium tuckeri), strupena rosa ali peronospora in trtna uš. Prva se je razširila v petdesetih letih zlasti v istrskih, tržaških in deloma goriških vinogradih, tako da je vinogradništvo v teh predelih močno nazadovalo (44, str. 300). Po Dolenjskem so opazili to bolezen šele okrog leta 1890 (22, str. 91), vinogradi na Vipavskem in v Brdih pa niso bili prizadeti. Kmalu so ugotovili, da proti tej nadlogi pomaga žveplena voda, s katero so škropili trte. Kasneje so žveplali trte s posebnimi žveplalniki, mehovi. Na pomoč je priskočil tudi deželni odbor kranjski, ki je brezplačno razdeljeval žveplo in mehove kmetijskim podružnicam (29, str. 65).

V sedemdesetih in začetku osemdesetih let 19. stoletja se je na Kranjskem, Štajerskem in v Istri pojavila peronospora. Ta trtna bolezen je zajela sčasoma vsa vinorodna območja in povzročila, da so celo pričeli opuščati vinograde. V Italiji in Franciji pa so sredi osemdesetih let odkrili sredstvo zoper peronosporo. V Italiji je bila to apnena voda, v Franciji pa raztopina bakrenega vitriola (30, str. 1). Odtlej so z mešanico gašenega apna in modre galice uspešno preganjali to bolezen. Najprej so škropili z metlicami, nato pa s škropilnicami, ki so imele edino slabost v tem, da so bile predrage (27 gld. 50 kr. leta 1889) (24, str. 219). Tudi pri preganjanju peronospore je vinogradnikom pomagala država preko kmetijskih družb. Le-te so leta 1890 prodajale kilogram modre galice po 33 krc., članom pa po 31 krc. Medtem pa so prekupčevalci prodajali modro galico tudi po 80 do 100 krc. za kilogram (25, str. 3).

V članku o prekmurskem vinogradništvu je B. Sever zapisal: „V Prekmurju se je učinkovita borba proti peronospori začela šele v 90-ih letih, in sicer v veleposestniških vinogradih. Sprva konservativni odnos individualnih kmetovalcev do te borbe se je kruto maščeval. Šele naglo nazadovanje vinogradniških površin jih je prisililo, da so začeli uvajati zaščitne mere." (40, str. 76). Podobno se je dogajalo tudi v Beli krajini, saj so Dolenjske novice pisale: „Naše ljudstvo se dolgo ni moglo navaditi škropljenja in v začetku ni škropilo, ali kvar ga je podučila, da mora škropiti in sedaj tudi pridno škropi." (18).

Najcenejša, najboljša škropilnica „Candeo“,

katere ne presega nobena druga gledé ugodne sestave.

Glavna zaloga za Kranjsko, Štajersko in Koroško pri

Fran Seidl-u v Novem Mestu.

Cena škropilnice s cevjo in tremi sikalnicami 9 gld., lesena brenta posebej 80 kr. (78—2)

Reklamni oglas za trtno škropilnico "CANDEO" v Dolenjskih novicah leta 1895

Nahujša nadloga slovenskega pa tudi evropskega vinogradništva je bila trtna uš (Phylloxera vastatrix). To so zasledili že leta 1872 v poskusnem vinogradu vinarske šole v Klosterneuburgu pri Dunaju. Trtno uš so opazili na trtah, ki so jih za poskuse pripeljali iz Amerike. Domače trte, ki jih je napadla, so začele hirati in so nazadnje odmrle. Ministrstvo za kmetijstvo je imenovalo komisijo, ki naj bi uporabila vas sredstva, da bi filoksero zatrli, trtna uš pa se je kljub temu hitro širila.

Leta 1880 se je pojavila v občinah Kapela in Pišece v brežiškem okraju ter v koprskem okraju v občinah Izola in Piran. Leta 1884 jo je bilo moč zaslediti v občinah Velika Dolina in Čatež, leta 1887 pa v občinah Draši či in Radovica v črnomaljskem okraju ter v Beli cerkvi in Brusnicah v novomeškem okraju. Leta 1888 se je prikazala v okolici Vipave (Podgora in Vrabče) ter v okolici Trsta in v okrajih Gorica in Sežana (6, str. 145 ss). V Prekmurju se je filoksera pojavila leta 1875, močneje pa še v letih 1885 in 1892, ko je uničila velik del vinogradov (40, str. 77).

Do konca stoletja so bili s trtno ušjo okuženi skoro vsi vinogradi na Slovenskem, mnogi med njimi pa so bili tudi popolnoma uničeni. Ker je vinski pridelek usihal, se je večala tudi beda vinogradniškega prebivalstva. V osemdesetih letih so se zato iz nekaterih krajev začeli močno izseljevati prebivalci zlasti v prekomorske dežele. Ta selitveni tok je pričel pojenjavati šele v drugem desetletju 20. stoletja. V začetku devetdesetih let so Dolenjske novice pisale: „Nas čakajo slabi časi, ako se bolj pridno ne poprimemo sadjereje in živinoreje, ker trtje se habi in uničuje leto za letom. Ljudje kolje iz vinogradov prodajajo za kurjavo. Vsi nasveti v boj proti trtni uši in peronospori so doslej bob ob steno. Zaradi pomanjkanja novcev gredo ljudje v Ameriko." (13, str. 20).

Edino sredstvo za ohranitev vinogradništva se je izkazalo sajenje ameriških trt, ki so bile odporne zoper trtno uš. Te so požlahtnili z domačimi, evropskimi trtami. Skrb za obnovo vinogradništva sta prevzeli država in dežele. Že leta 1875 je izšel zakon o zatiranju trtne uši, leta 1891 pa zakona o desetletni oprostitvi davka za vinograde, ki jih je uničila trtna uš, in o dodelitvi brezobrestnih posojil za obnovo vinogradov. Posameznik je lahko prejel za obnovitev 0,5 ha velikega vinograda 400 kron posojila, ki ga je vračal v posameznih obrokih 15 do 20 let (49, str. 21).

Država in dežele pa so tudi podpirale ustanavljanje matičnjakov in trsnic, v katerih so začeli vzgajati ameriške podlage. Trsnice pa so ustanavljala tudi društva, šole in celo posamezniki. Sadilni material iz državnih in deželnih trsnic so prodajali obubožanim vinogradnikom po nizki ceni, najrevnejšim pa so ga dajali tudi zastonj.

Da bi ljudi spodbudili k obnavljanju vinogradov, je deželna vlada razpošiljala glavarstvom nemške in slovenske iztise podob (tablic) o trtni uši, pa tudi knjižico Riharda Dolenca Kako zasajati vinograde z ameriškimi trtami, da jih trtna uš ne more uničiti, ki je izšla leta 1888 v 5000 izvodih (26 str. 317). Za poduk o novem vinogradništvu so skrbele vinarske in kmetijske šole, na Štajerskem pa tudi posebne „viničarske" šole, v katerih so devetmesečni pouk obiskovali viničarji in kmečki sinovi (49, str. 22). Po vaseh so predavali kmetijski strokovnjaki, tako imenovani potovalni učitelji, o rigolanju, saditvi ključev, cepljenju ameriških trt, o novih vinogradih. Ljudje so jim prisluhnili z velikim zanimanjem, saj je „vsled mrtvih vinogradov, ki so bili še pred desetimi leti ponos tukajšnjega vinogradnika, vladala huda skrb za obstanek" (14, str. 40). V Adlešičih so se po enem takšnih predavanj ljudje kar spopadli za 2000 ključev ameriških trt, ki so rasli na šolskem vrtu, prej pa zanje niso kazali nikakega zanimanja. Zdaj bi jih lahko oddali še desetkrat toliko (15, str. 46).

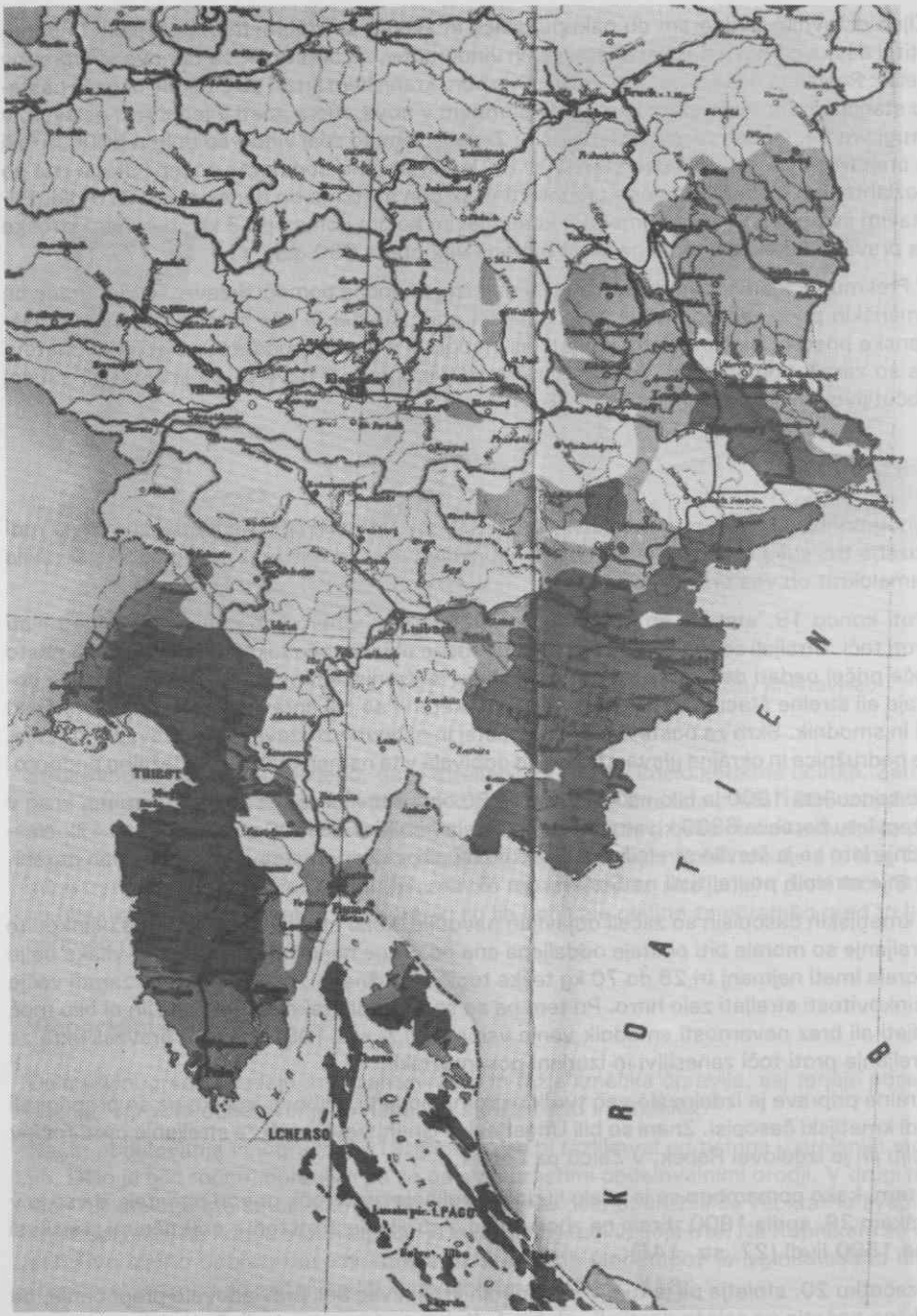

Zemljevid razširjenosti trtne uši iz leta 1901 (Bericht über die Verbreitung der Reblaus in Österreich in Jahre 1901, Wien 1902)

Kljub državnim podporam ob nakupu galice in žvepla, brezobrestnim posojilom in odpustitvi davka od novo nasajenih ameriških vinogradov, so bili stroški za obnovo vinogradov veliki. Poslanec Schweiger je v deželnem zboru kranjskem leta 1896 takole označil nastalo stanje: „Kdor hoče stare vinograde prenoviti v nove, mora imeti v jedni roki delavce, v drugi vreme, v obeh žepih pa denar. /.../ Zasadil sem do zdaj vinograd dobrih 5000 m^2 ali 1 oral. Minolo jesen je rodilo okoli 500 trt, jedno tretjino bom letos pocepil druge trte so požlahtnene. Vodim natančne račune za vsak dan in to me do danes stane 670 gld. Pristavim še novo kolitev s primernim kostanjevim kolom komad po 3 kr., računam stroške za pravilno nasaditev jednega orala novega vinograda 800 gld." (16, str. 17—18).

V Prekmurju, kjer vinogradništvo ni bilo deležno finančne pomoči države, so vinograde na ameriških podlagah obnavljali v Lendavskih goricah, kjer je bila močno zastopana meščanska posest. Na Goričkem, kjer so bili vinogradi v lasti gospodarsko šibkejših kmetov, pa so zaradi pomanjkanja denarja spreminjali vinograde v njive ali pa jih zasajali z manj občutljivo šmarnico (40, str. 77—78).

Boj proti toči

Vinogradnike pa niso pestile le nove trtne bolezni. Pridelek vina so jim zmanjševale tudi pozeba trt, suša in toča. Zlasti toča je napravila veliko škode in je vinogradnike spravila nemalokrat ob ves pridelek.

Proti koncu 19. stoletja so po kranjskih in štajerskih vinorodnih okoliših začeli streljati proti toči. Streljali so, da bi pretresli pogubonosne oblake toče tako močno, da bi namesto toče pričel padati dež. Tako so po Štajerskem in Kranjskem postavili številne strelne postaje ali strelne štacije, to je lesene hišice, v katerih so bili spravljeni možnarji, zvončasti liji in smodnik. Skrb za postavitev takih postaj in njihovo vzdrževanje so prevzele kmetijske podružnice in okrajna glavarstva, ki so dobivala v ta namen državno in deželno podporo.

Ob koncu leta 1900 je bilo na Kranjskem 230 obrambnih strelnih postaj za vreme, ki so v istem letu porabile 6300 kg smodnika in oddale približno 78.000 strelov (4, str. 47). Naslednje leto se je število strelnih postaj še povečalo, prav dobro pa je napredovalao organiziranje strelnih postaj tudi na Štajerskem (5, str. 46) in na Goriškem.

V kmetijskih časopisih so začeli objavljati navodila, kako streljati proti toči. Za učinkovito streljanje so morale biti postaje oddaljene ena od druge največ dva kilometra, vsaka pa je morala imeti najmanj tri 28 do 70 kg težke topiče (možnarje), saj je bilo treba zaradi večje učinkovitosti streljati zelo hitro. Pri tem pa so se možnarji tako segreli, „da jih ni bilo moč prijeti ali brez nevarnosti smodnik vanje vsipati" (17, str. 109). Zato so prevzeli skrb za streljanje proti toči zanesljivi in izurjeni posamezniki.

Strelne priprave je izdelovalo več tvrdk oziroma podjetij, njihove izdelke pa so propagirali tudi kmetijski časopisi. Znani so bili Ungarjevi in Greinitzevi topiči za streljanje proti toči; v Celju jih je izdeloval Rebek, v Žalcu pa Lorber.

O tem, kako pomembno se je zdelo ljudem streljanje proti toči, govori podatek, da se je v Krškem 29. aprila 1900 zbralo na zborovanju o streljanju proti toči s praktičnimi preizkusi nad 1500 ljudi (27, str. 146).

V začetku 20. stoletja pa je tudi v strokovnih krogih vse bolj prevladovalo prepričanje, da takšno početje ne zaleže dosti ali sploh nič. Kakor so kasneje pisale Dolenjske novice, so imele od tega korist samo tvrdke, ki so izdelovale možnarje in zvočne cevi za „pananje prirodnih sil", in pa trgovci, ki so te predmete prodajali.

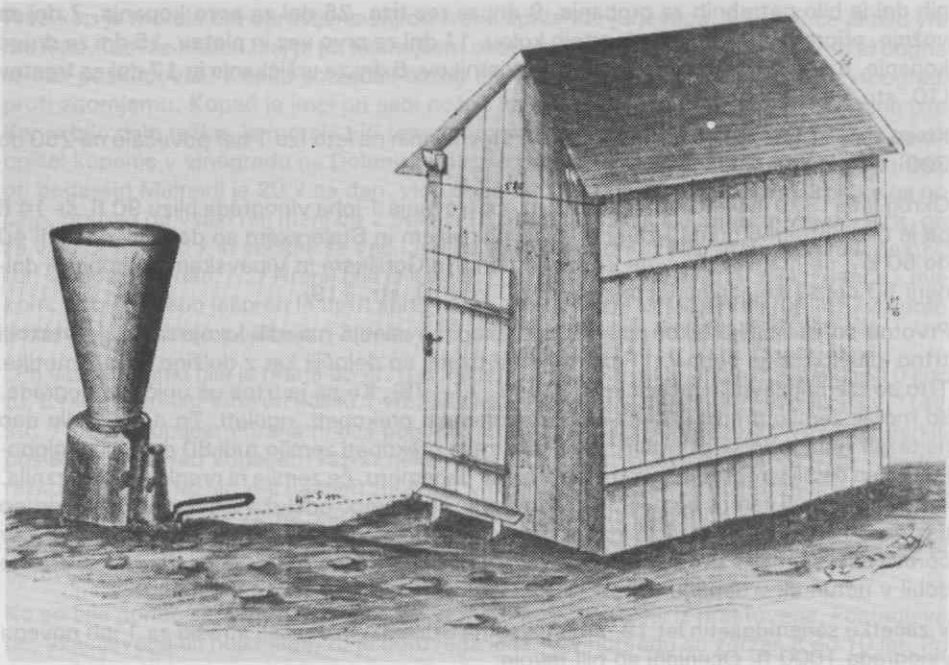

Risba strelne postaje proti toči iz leta 1897, objavljene v gospodarskem listu Kmetovalec

Strokovno ni bilo nikoli potrjeno, da je streljanje proti toči imelo koristne učinke. Zato so razni govorniki na shodu vinogradnikov, ki je bil ob vinarski razstavi leta 1906 v Ljubljani, menili, naj se streljanje proti toči opusti in naj se rajši napravi deželna zavarovalnica proti škodi, ki jo toča povzroča po vinogradih. Spričo takih mnenj in slabih izkušenj je leta 1907 ministrstvo za kmetijstvo na Dunaju ustavilo vse poskuse s streljanjem proti toči. S tem so bile ukinjene tudi denarne podpore, ki so jih dobivale občine za obrambo pred to hudo naravno nadlogo (19).

Vinogradniško delo

Dela v vinogradu spadajo med zahtevnejša in težja kmečka opravila, saj terjajo posebno znanje, sprotno obdelovanje in nenehno skrb za trto in pridelek.

Način obdelovanja vinogradov v 19. stoletju se ni razlikoval od tistega v prejšnjih stoletjih. Delo je bilo ročno, opravljali pa so ga s preprostimi obdelovalnimi orodji. V drugi polovici 19. stoletja sta se ostalemu vinogradniškemu delu pridružila še večkratno žveplanje in škropljenje, ob koncu stoletja pa se je spremenila tudi vzgoja trte. Na Koprskem so opustili živo oljčno oporo in uvedli latnike; iz štajerskih vinogradov je izginilo sadno drevje (breskve), trto pa so začeli saditi v ravnih vrstah (3, str. 118).

V drugi polovici 19. stoletja je bilo za obdelavo 1 joha (0,57 ha) vinograda potrebnih 116 delovnih dni (okrog 200 dni za 1 ha). Med letom je bilo delo razdeljeno takole: 18 delov-

nih dni je bilo potrebnih za grobanje, 9 dni za rez trte, 25 dni za prvo kopanje, 7 dni za vožnjo, pripravo in postavljanje trtnih kolov, 11 dni za prvo vez in pletev, 15 dni za drugo kopanje, 8 dni za drugo vez in obiranje zalistnikov, 6 dni za vršičkanje in 17 dni za trgatev (10, str. 142).

Ko so začeli trte žveplati in škropiti, se je število dnin na leto (za 1 ha) povečalo na 250 do 300 (1, str. 47).

Okrog leta 1870 je stalo na Slovenskem obdelovanje 1 joha vinograda blizu 90 fl, še 14 fl pa je bilo potrebno prišteti za gnoj. Na Dolenjskem in Štajerskem so dobivali dninarji 40 do 60 kr., ob hrani in pijači pa 25 kr. na dan. Na Goriškem in Vipavskem so dobivali dninarji 50 do 80 kr., dninarice pa 50 do 60 kr. (10, str. 119).

Prvotno so trto sadili tako, da so v neprekopano zemljo naredili luknjo in vanjo vtaknili trtno ključico, ki je pognala. Razdaljo med trtami so določili kar z dolžino ročaja motike. Trto so razmnoževali z grobanjem (31, str. 77—78). Ko pa je trtna uš uničila vinograde, so morali zemljo pred saditvijo novih trt globoko prekopati, rigolati. To delo je bilo eno najtežjih vinogradniških opravil, saj je bilo treba prekopati zemljo tudi 80 do 90 cm globoko. To so delali v mesecu novembru in tudi v decembru, če zemlja ni pregloboko zmrznila. Želarji so rigolali sami s pomočjo sosedov in so jim pomoč odslužili z delom ali kako drugo uslugo. Kmet, ki je imel viničarja, je dal rigolati viničarju navprek, se pravi, da je viničar opravil delo sam ali s svojo družino. Viničar je delal ob lastni hrani — v deri — plačilo pa je dobil v naturi ali v denarju (9, str. 106).

V začetku sedemdesetih let 19. stoletja so na Štajerskem znašali stroški za 1 joh novega vinograda 1000 fl. Ocenjeni so bili takole:

Za rigolanje 208 fl. (za kvadratno klaftro = 3,6 m^2 10 do 16 kr.), za planiranje zemljišča, sajenje in količenje 60 fl. (150 delovnih dni po 40 kr.), za 9000 trtnih korenik (ena po 15 kr.) 135 fl., 45 fl. za gnoj in kompost (približno 15 voženj), 140 fl, za trtne kole. K temu sta bili prišteta še vrednost zemljišča 200 fl. ter vrednost (preračunana na 1 joh) kleti in viničarskega stanovanja 212 fl. (10, str. 141—142).

Prvo vinogradniško delo, ki so ga opravljali vinogradniki od konca januarja pa do jožefovega (19. marec), je bila rez trte. Do sredine 19. stoletja, ko se začno pojavljati trtne škarje, so rezali trto z noži, vinjeki in fovči. Temu opravilu je sledilo gnojenje vinograda, ki je bilo bolj intenzivno v velikih kmečkih in gosposkih vinogradih; v njih so gnojili s hlevskim gnojem vsaka 3 oziroma vsakih 6 let. Delo je ponavadi opravil viničar, ki je gnoj zvozil v vinograd s samokolnico ali pa ga je v strmih legah znosil s košem. Revnejši vinogradniki so gnojili s hlevskim gnojem predvsem polja, v vinogradu pa so podkopavali pod trto listje, rezine ali slamo, tako na primer na Dolenjskem, kjer mnogi sploh niso gnojili (43, str. 726). Da je bilo takih vinogradnikov, ki niso gnojili vinogradov, mnogo, nam o potrebnosti gnojenja pričajo tudi številna opozorila v kmetijskih listih in vinogradniški literaturi v drugi polovici 19. stoletja.

Gnojenju je sledilo prvo kopanje vinograda ali prva kop. Kmečki vinogradnik je okopal vinograd z najetimi kopači, na Štajerskem in povsod, kjer so imeli viničarje, pa so morali kopati tudi vsi za delo sposobni člani viničarske družine (9, str. 92).

Želarji so svoje vinograde kopali sami ali s pomočjo delavcev, ki so jim delo odslužili, ali pa so jih plačali z denarjem. V Cmurku je na primer leta 1843 zaslužil kopač na dan 24 kr., gróbar 24 kr., vezač 24 kr., nosač gnoja 21 ali 15 kr. (33, str. 133).

Prva kop je morala biti opravljena saj do srede aprila (do jurjevega, 23. 4.), če je bilo vreme lepo, tudi že marca, saj je pri kasnejšem okopavanju obstajala nevarnost, da bi odgnalo trto poškodovali. Kopati so začeli okrog osmih, in sicer od spodnjega dela vinograda proti zgornjemu. Kopač je imel pri sebi nož, s katerim je obrezoval zgornje korenine trte. Ker je bilo delo težko, je morala biti temu primerna tudi hrana. Leta 1870 je Trdina takole opisal kopanje v vinogradu na Dolenjskem: „Še prve dni maja se okapa v nogradih. Plača pri bogatem Malnarji je 20 x na dan, vina dobe petkrat, zvečer pa popijejo, kolikor ga hočejo, gotovo da vsaki naj manj po 2 bokala (1 bokal = 1,4 l). Če rajtamo vrč po 10 x, gre za vino drugih 20 x in večidel še več. Jed pa tudi ni zastonj. Tedaj troši gospodar čez 1/2 for. za posla na dan. /.../ Hrana bila je kmečka (Reza to pravila) zjutraj zelje, žgance z mlekom, opoldne repo ješpren in notri suho meso, zvečer repa kaša, sicer kruh. /.../ Za predpoldanico in malico popilo je 13 delavcev vsaj po celo „nežo" (6 bokalov)."

„Pri skopi Jelenki bila je hrana po pr. tudi taka, le prekajenega ni bilo nič. Delalo je 10 ljudi tu, 5 fant, 5 punic. Vina pri kosilu 1 vrč, pri predjužniku 3 v., pri južini 2,pri malci 3 v." (42, str. 73). Če kopačem hrana ni bila pogodu, so se znali tudi ponorčevati. Tako je „Parklja poslala v vinograd kopačem razun nekaj vina mrzel fižol in kašnato repo. V to vtaknejo razkopavši jo iz raznih zeli narejen „pušelc" v fižol pa natlačijo vse polno trave in ji pošljejo obe jedi nazaj in vse za to, ker jim je bilo vina premalo in taka hrana neprileżna." (42, str. 207). Zemljo, ki se je ob vsakoletnem kopanju nabirala ob vznožju vinograda, so po opravljenem delu zvozili ali znosili na vrh vinograda.

Ko so bile gorice skopane, so stavili trti v oporo kole. Ti so bili iz hrastovega, kostanjevega, akacijevega ali hojkinega, to je borovega lesa. V vinogradu so zdržali 8 do 10 let. Pripravo kolov je imel na skrbi vinogradnik ali pa viničar.

Proti koncu aprila je bila druga kop, za katero je bilo treba pol manj delavcev kakor za prvo. Delo je bilo lažje in se je tudi hitreje opravilo.

Ko je trta že odgnala, so morali odstraniti z nje nerodne mladike, da so se rodni poganjki lažje in lepše razvijali. To opravilo, ki so ga imenovali pletev trte, je bilo zelo pomembno, saj je slab plevač gorico dol spravil, če pa je bil dober, jo je povzdignil.

Po prvem žveplanju in škropljenju, ki je sledilo pletvi, so trto privezali z rženo slamo. V krajih, kjer so poznali viničarje, je bilo tako v gosposkih kakor v kmečkih vinogradih to predvsem viničarjevo opravilo. Želarji so svoje vinograde vezali sami. Viničarji za vez niso dobili plačila v denarju, pač pa jim je pripadla trava, ki je rasla v vinogradu in okrog njega. Z njo so krmili svojo živino (9, str. 94).

Med poletnimi meseci so morali vinograd še večkrat žveplati, škropiti z galico, privezovati dolge mladice in žeti travo. Zlasti po vetrovnih in nevihtnih dnevih sta morala vinogradnik in tudi viničar popravljati nastalo škodo v vinogradu, škropiti in privezovati. Vinograd je zahteval celega človeka skozi vse leto — „trta potrebuje trojno mokroto: dež, roso in pot (pridno obdelovanje); grozdje poganja iz žuljev; grozdje visi na trpljenju; trta rodi perje, pot pa grozdje" (43, str. 728).

Po veliki maši (15. avgusta), ko se je začelo grozdje mehčati, so morali v naseljenih vinogradih zapreti vse kokoši in grozdja se ni smel nihče dotakniti. Do trgatve je bil vinograd svet kraj, v katerem sta zorenje grozdja nadzirala gospodar in viničar. V severovzhodni Sloveniji so o veliki maši postavljali v vinograde lesene klopotce, ki so z ropotom odvračali škorce in vrabce od sladkega grozdja. Poleg gospodarja so med zorenjem v krškem, novomeškem, radeškem in metliškem okraju varovali pridelek v večjih vinogradih gospodarjevi posli in najemniki. Na Štajerskem so bili vinogradniški čuvaji običajni v bližini večjih

mest, posestniki pa so jih plačevali glede na velikost svojih vinogradov. Na Vipavskem vinogradniških čuvajev niso imeli, pač pa so morali poljski čuvaji obhoditi in čuvati tudi vinograde. Takšen poljski čuvaj je dobil na mesec 12 fl. plačila (10, str. 111, 119, 142).

Da so bili čuvaji resnično potrebni, govore številni sodni spisi v arhivu metliške mestne občine, ki se nanašajo na krajo grozdja. Tako je 26. 9. 1886 poljski čuvaj Ferdinand Dohtarič iz Metlike ovadil tri pastirje, ki so kradli grozdje v vinogradu (36). Vsak izmed njih je moral plačati po 1 gld. kazni. Tudi posestnik Jože Majzelj je 27. 9. 1887 ovadil pobaline oziroma pastirje metliških posestnikov, ker so mu „v nedeljo popoldne kradli grozdje v vinogradu na Bočki ter povzročili za 5 fl. škode." Nekaj dni kasneje se je sodba glasila: Dragovan in Čavlovič po 2 dni zapora, Zvonkovič in Franc Vidži po 1 dan zapora, Stipančič oproščen, plačajo pa odškodnine 4 fl." (37).

Trgatev je bila za vinogradnike najbolj veselo opravilo. Njen čas so določale že Gorske bukve, ki so bile, čeprav formalno ukinejen za časa Francozov, ponekod v veljavi med vinogradniki skoraj vse do leta 1848 (12, str. 60—61). Sočasni začetek obiranja grozdja v vseh vinogradih na posamezni vinski gorici je imel predvsem praktičen značaj — gorski gospod naj dajatev ne bi dobil v prekislem vinu.

Po odhodu Francozov je avstrijska zakonodaja urejala tudi trgatveni red. Leta 1832 je izšel prvi zakon o trgatvi in leta 1860 še drugi, nobeden pa ni zaživel tudi v praksi.

Seveda po vsem slovenskem ozemlju niso začeli trgati sočasno, saj je zaradi podnebnih razlik grozdje dozorelo nekod prej, drugod kasneje. Razlika med severovzhodom in jugozahodom je bila več kot mesec dni. Na Vipavskem, kjer so začeli trgati že konec septembra, je célo 19. stoletje določal vsakoletni čas trgatve soseskin odbor z županom (10, str. 111).

V Beli krajini so začeli trgati okrog 15. septembra in tudi konec septembra, končali pa v prvi polovici oktobra. Na Dolenjskem, Štajerskem in tudi v Prekmurju so začeli trgati okrog 15. oktobra (sv. Terezija), trgatev pa se je v velikih vinogradih laho zavlekla tudi do 10. novembra.

Kljub temu da se trgatvenega reda v splošnem niso držali, so zanimivi primeri, ko je bil dan trgatve točno določen. Sredi šestdesetih let je na primer v Beli krajini določal začetek trgatve okrajni predstojnik, kasneje tudi občinski odbor. Tako je dal leta 1865 „okrajni predstojnik J. Logar oklicati po vsem črnomaljskem okraju, da ne sme pred sv. Mihaelom (29. 9.) nihče trgati, sicer bo ostro kaznovan. Neka kmetica /iz Semiča/, ki je trgala predčasno, in so ji odvzeli mošt ter ga po 3 goldinarje plačali /ter ga odpeljali v Črnomelj/, je takole tarnala: „Da sem ja znala, da boste vi k meni po tem posle prišli, ja bi ga na kolnik izpustila, naj bi ga zemlja popila, ki mi ga je dala. Vi mene niste videli, kako sem bila ja reva lačna i tužna, ko sem ga okopavala, da sem se od glada i vročine z nosom ob tla zapikavala, zdaj pa ste prišli mi otimat mojo revščino in z ljudsko muko se bogatit." (28, str. 317).

Leta 1882 je bila za vinogradnike, ki bi trgali predčasno, predvidena denarna kazen 80 fl. ali 16 dni zapora (38).

Že pred trgatvijo je moral vinogradnik pripraviti vinske posode in prešo. Na trgatev je povabil sorodnike, sosede in prijatelje. Če so te povabili, je bila velika čast, saj je bila trgatev spravilo dragocenega pridelka in obenem praznično opravilo. Manjši vinogradniki so obrali pridelek sami, večji pa so najemali delavce in jih tudi plačevali. Gospodinje so ob tej priložnosti pripravile boljšo hrano: spekle so potice in kokoši, pri bogatejših pa tudi prašiča. Na Primorskem so načeli pršut in jedli ribe ter brodet (21, str. 64). Za Dolenjsko je Trdina za

leto 1870 zapisal: „O trgatvi v Prečnem 20 x in hrana (krumpir etc. nič mesa, nekaj vina) v mestu: 30 x meso, kruh, za vsako žensko polič vina (meso etc.) daje se zato, da ne bi zobali grozdja — toda ga zobljejo vse eno." (42, str. 246).

Mošt so še v preteklem stoletju delali tako, da so grozdje, ki so ga brentarji prinesli iz vinograda v hram, zgnetli, zmastili, steptali z nogami. Takšen način so poznali na vzhodnem robu Pohorja, v okolici Maribora, v Prekmurju (31, str. 88) pa tudi na Dolenjskem in v Beli krajini (35, str. 189) ter na Tržaškem (21, str. 56) V Beli krajini so pred uvedbo preš imeli odprta korita, kamor so metali z grozdjem napolnjene vreče. Po njih so skakali, mošt pa je tekel v posodje, ki je bilo pod koriti (34, str. 18).

Zmečkano grozdje so nato spravili v koš na stiskalnici in ga stisnili, da je grozdje oddalo ves sok. Tropine, ki so ostale po stiskanju, so na primer v Beli krajini še enkrat zalili z vodo in prešali. Dobljena pijača se je imenovala pikolit. Iz tropin so tudi kuhali žganje — tropinovec.

Po prešanju so mošt zlili v sode, kjer je nekaj tednov kipel. Ko se je umiril, so sode začepili, da zrak ni mogel do mošta. Vinogradnikovo celoletno delo se je tako zaključilo. Na martinovo (11. novembra) se mošt spremeni v vino. Na predvečer sv. Martina so se vinogradniki in prijatelji zbrali v kleti, kjer je vrel mošt. Gospodar je v ročko natočil mošta in ga v imenu sv. Martina krstil v vino. Družba se je potem, ko je malo pojužinala, odpravila v drugo zidanico, k drugemu vinogradniku (9, str. 105).

Človek in vino

V Beli krajini, kjer je bilo pridelovanje vina pomembna gospodarska dejavnost, so do 1880—1890 (v vzhodni Beli krajini tudi kasneje) ob podružnih cerkvah delovale tako imenovane soseske (tudi cerkvene) zidanice ali hisi. To so bile neke vrste izposojevalnice vina in žita pod sosesko (vaško) upravo, katerih člani so bili ponekod le vinogradniki, drugod le kmetje ali pa tudi vsi vaščani.

Poslovanje v zidanici sta vodila dva moža (šekutorja, cekmeštra), ki sta na rovaš (leseno paličico, na katero sta vrezovala dolg) izposojala vino in žito vaščanom. Dolžniki, ki so si med letom izposojali vino v soseski zidanici, so morali ob prihodnji trgatvi povrniti dolg v poldrugi količini mošta. Soseska je izkupiček od prodaje vina, ki se je nabralo v zidanici, porabila za popravilo podružne cerkve, pokopališča pa tudi za obnovo soseske zidanice in vinskega posodja. Včasih so presežek denarja namenili za popravilo vaških poti pa tudi za druge skupne potrebe (nakup raznih kmečkih strojev itd.) (20, str. 35—54).

Soseske zidanice so do pojava trtne uši v Beli krajini poslovale dokaj uspešno. Na to opozarja tudi Lokarjeva opomba, da belokranjskem vinogradniku zmanjka vina že spomladi in si ga zato izposoja v vaški (soseski) zidanici.

Kmet je moral prodajati svoje vino, da je z denarjem poravnaval davčne obveznosti. Razen tega so veliko vina popili tudi ob težjih delih in ob praznikih. Janez Trdina, ki se je na svojih popotovanjih po Dolenjskem in Beli krajini ukvarjal tudi z zbiranjem vinske etnognozije, je leta 1877 ugotovil, da najde Dolenjec tudi druge vzroke in izgovore za pitje: „Naj pred so prazniki, o Božiču in Veliki noči se ga mora nalokati, če bi ga imel ukrasti, kar se tudi godi ali pa naberačiti po hišah, kar že tudi ni nenavadno. Ali tudi nedelje so žejni dnevi, ki zahtevajo gasilnico. S prazniki vred je tedaj že celih 60 dni takih, ki delajo težke vinske skušnjave, kterim ni naš človek lahko kos. Ravno take skušnjave pa obhajajo Dolenjca

Soseska zidanica na Radovici (Bela krajina) iz leta 1861 (arhiv Belokranjskega muzeja, Metlika)

tudi ves predpust, tedaj zopet do dva meseca. Sosebno nekateri prazniki in delavniki ne smejo prejti brez vinske omotice. To so: Novo leto, trije kralji, Svečnica, debeli četrtek, pustna nedelja, pustni torek in za nameček še pepelnica. Kedar je kaka plesna zabava ali ženitev, se pa razume že samo po sebi, da človek ne sme ostati trezen." (43, str. 767).

Pitje vina pa so po Dolenjskem opravičevali tudi drugače:
/„Vina! Letina je slaba, če se ne bomo tolažili s pijačo, s čim pa se bomo?/ Vina! Menda ste slišali že, da mi je nocoj moja Mica umrla. Bila je dobra žena, težko jo bomo pogrešali. Bog ji daj svoj mir in pokoj, meni pa svojo tolažbo./ Vina! Ko sem vstal, sem djal sam sebi za šalo: Če bom srečal najpred možkega, ga moram danes še piti, če babo, bom ostal pa doma. He, he — srečal sem babo pa sem djal: Zdaj ga pojdem pa nalašč pit, da bom videl, če mi bo ta baba pijačo res zagrenila."/ (43, str. 761)

Izgovorov za popivanje po gostilnah in zidanicah je bilo veliko, nič koliko je bilo priložnosti tudi na vaških veselicah, sejmih in žegnanjih:

„Na Trški gori ga gre /vina/ dostikrat 50 veder in tudi več, sosebno o malem šmarnu, ko je glavni shod. Če se premisli, da ga ima odrašen človek 1 firkelj čez in čez dosti, sme se računati, da se o tej priliki 2000 ljudi tako napije, da ga ne kaplje več ne potrebuje. /.../ In drugje ni nič bolje. Na Ljubnu sem videl o svetem Vidu patronu ljubenske cerkve veliko več ljudi pijanih kakor treznih. Nekateri so se ga navlekli pri cerkvi, drugi po zidanicah, še pater, ki je maševal, je bil tako zalit in poln, da se je grede navzdol bolj tekljal kakor pa hodil. Sploh se opazuje, da se na cerkvenih shodih ne le kmetje ampak tudi duhovni naj raje upijanijo." (43, str. 767)

Nezmerno pitje je bilo, kakor ugotavlja Trdina, po Dolenjskem običajno tako pri moških kakor pri ženskah, pri revnih in bogatih. Vino je bilo vzrok, da so propadala nekdaj trdna gospodarstva, da je bilo v družinah veliko število otrok, katerih neprimerna vzgoja je bila predvsem posledica neurejenih družinskih razmer in okolja, v katerem so otroci odraščali: „Mož in žena prideta domu malo bol ko vinjena. Žena da štruce 6 letni hčerki in 4 letnemu sinčku. Mož: No ta dva sta že dobila, zdaj pa še meni. Ala brž na trati te nisem mogel pripraviti, tukaj te pa ne bom nič vprašal. Žena: Nikar ne bodi tako siten. Saj se ne branim, ker vem, da to more biti. /.../ Čez 6 let našel je to hčerko učitelj in flagrantibus z 11 letnim dečkom v žitu. Župnik jo je poklical k sebi in vprašal, kaj je delala, pa je dejala: To kar ata in mama." (43, str. 779)

Pijače se niso branili tudi otroci: „Ded troletni unuki: Rezika, me imaš kaj rada? Otrok: O ja oče. Ded: Zakaj pa me imaš rada? Otrok: Zato, ker mi daste vselej poln glaz vina, mama pa se pol ne." /.../ Več dečkov od 5—7 let. Jožek: „Naš oče mislijo, da ga jaz samo takrat pijem, kedar se njim zljubi. Ali saj mi ga dado tudi mama, če ni doma mame pa Micka (sestra) ali pa Tone (hlapec), kedar me pa kaj ujezi, pa še nečem drugim nič reči. Saj vem, kje visi ključ pa grem kar sam ponj." (43, str. 741)

Zlasti v vinorodnih predelih je vino spremljalo človeka vse življenje. Na mizi je bilo ob otrokovem rojstvu, krstu, bilo je nepogrešljiv spremljevalec fantovskih družb in ženitovanjskih gostij, v vinu je človek utapljal bolečino ob smrti, po njem je segal tudi v bolezni.

Metliški podobar Vincenc Jereb si je na prazne strani knjižice, v kateri so bila leta 1888 natisnjena pravila zadruge metliških obrtnikov, takole zapisal nekaj domačih vinskih receptov za različne bolezni:

Če bi se komu zmešalo:
Telohove korenine namakaj tri ure v vinu, potem tisto vino spij, preden greš spat. To vzame norost iz glave.

Če te zobje bole od mraza:
Zmešaj česna, pehtrana in mastika skupaj in skuhaj to na vinu. S tem si umivaj usta, je izvrstno.

Če je komu zavdano:
Zlate korenine cvetje in seme namoči na vinu in pij. Stolci želoda in štupo na vinu zavžij.

Za grižo:
Skuhaj tri pesti hrastovega listja, vrzi notri za tri nožne špice trpotca, prideni nekaj stolčenega galuna in nekaj španskega voska. To vse skuhaj na poldrugem litru vina in pij, kedar hočeš. (50)

Razširjenost in priljubljenost vina se zrcali tudi v številnih ljudskih pesmih in pregovorih. Ljudska tvornost je okrog te pijače ustvarila bogato zakladnico preprostih življenjskih resnic, ki s svojo brezčasovnostjo segajo tudi v današnji čas. Taka sta tudi pregovora (43,

str. 853 in 931), ki ju je leta 1878 in 1879 Janez Trdina zapisal nekje na Dolenjskem:
Kdor vino preveč pije, je neumen, kdor ga pa nikoli ne, je še bolj nespameten.
Vino in žensko je treba po malem ljubiti, pa človeku nikoli ne presedata.

Viri in literatura:

1. Baš Angelos, Vinogradništvo. Slovensko ljudsko izročilo. Ljubljana 1980.
2. Belec Borut, Prispevek k zemljiško posestni strukturi v Ljutomersko-Ormoških goricah leta 1824 in 1961. ČZN, N.v. 1/1965.
3. Belec Borut, Spreminjanje vinogradniških površin v Sloveniji v zadnjih 70-ih. Geographica Slovenica 2, Maribor 1973.
4. Bericht über die Verbreitung der Reblaus (Phylloxera vastatrix) in Österreich im Jahre 1900. Wien 1901.
5. Bericht über die Verbreitung der Reblaus (Phylloxera vastatrix) im Jahre 1901. Wien 1902.
6. Bericht über die Verbreitung der Reblaus (Phylloxera vastatrix) in Österreich in den Jahren 1904, 1905 und 1906. Wien 1907.
7. Bračič Vladimir, Gozdnate Haloze. Maribor 1982.
8. Bračič Vladimir, Viničarstvo. Vino in gorice. Pokrajinski muzej Ptuj 1976.
9. Čuš Jožef, Viničarji. Vino in gorice. Pokrajinski muzej Ptuj, 1976.
10. Die Weinproduction in Oesterreich. Wien 1873.
11. Dolenc Metod, Do kdaj so veljale „Gorske bukve" na Slovenskem? ČZN XX, Maribor 1925.
12. Dolenc Metod, „Gorske bukve" v izvirniku, prevodih in priredbah. Ljubljana 1940.
13. Dolenjske novice 1890/VI, št. 3, (1.1.), str. 20.
14. Dolenjske novice 1896/XII, št. 5, (1.3.), str. 40.
15. Dolenjske novice 1896/XII, št. 6, (15.3.), str. 46.
16. Dolenjske novice 1896/XII, št. 3, (1.2.), str. 17—18.
17. Dolenjske novice 1898/XIV, str. 109.
18. Dolenjske novice 1898/XIV, št. 3.
19. Dular Andrej, O belokranjskem vinogradništvu v preteklem stoletju. Vinska vigred v Beli krajini. Izdalo Društvo vinogradnikov Bele krajine, 1983.
20. Dular Jože, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini. SE XVI—XVII/1963—1964.
21. Etnološki pregled vinogradništva v Tržaški pokrajini. Človek in trta. Trst 1987.
22. Gombač Frančišek, Novo vinogradništvo. Ljubljana 1897.
23. Grafenauer Bogo, Zgodovina slovenskega naroda V, Ljubljana 1974.
24. Kmetijske in rokodelske novice (dalje Kmetijske novice) 1889/XLVII, št. 28 (10.7.), str. 219.
25. Kmetijske novice 1890/XLVIII, št. 3 (15.1.), str. 3.
26. Kmetijske novice 1888/XLVI, št. 40 (3.10.), str. 317.
27. Kmetijske novice 1900/LVIII, št. 16 (20.4.), str. 146.
28. Kmetijske novice 1865/XXIII, št. 39 (27.9.), str. 317.
29. Kmetovalec 1896/XIII, št. 9 (15.5.), str. 65.
30. Kmetovalec 1886/III, št. 1 (1.1.), str. 1.
31. Koren Vlasta, Kmečko vinogradništvo v vzhodnih Slovenskih goricah. Etnografija Pomurja I, Murska Sobota, 1967.
32. Krempl Anton, Dogodivšine štajerske zemle. V Gradci 1845.

33. Kuret Niko, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842). Prvi del, drugi snopič. Ljubljana 1987.
34. Lokar Janko, Belokranjska hiša. Carniola III, 1912.
35. Ložar Rajko, Pridobivanje hrane in gospodarstvo. Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944.
36. Regesti arhiva metliške mestne občine (dalje Regesti) za leto 1886 (hrani Belokranjski muzej v Metliki).,
37. Regesti za leto 1887.
38. Regesti za leto 1882.
39. Rutar Simon, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Slovenska zemlja I. Ljubljana 1892.
40. Sever Bela, Razvoj prekmurskega vinogradništva. Geografski vestnik 33/1961, Ljubljana 1961.
41. Šuklje Sveta, Vinogradniška posest v Beli krajini. Geografski vestnik 16/1940, Ljubljana 1940.
42. Trdina Janez, Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879. Knjiga I, Ljubljana 1987.
43. Trdina Janez, Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879. Knjiga III, Ljubljana 1987.
44. Valenčič Vlado, Vinogradništvo. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, zv. I. Agrarno gospodarstvo. Ljubljana 1970.
45. Vilfan Sergij, Delavci v agrarnem gospodarstvu. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, zv. II. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana 1980.
46. Vilfan Sergij, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1961.
47. Vilfan Sergij, Zemljiška gospostva. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, zv. II. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana 1980.
48. Vošnjak Josip, Umno kletarstvo. Celovec 1873.
49. Zupančič Ivo, Zgodovina vinogradništva na Slovenskem Štajerskem. Vino in gorice. Pokrajinski muzej Ptuj 1976.
50. Zapuščina metliškega podobarja Vincenca Jereba (hrani Belokranjski muzej v Metliki).

Summary

The author speaks about viticulture in the 19th century when two separate wine-producing districts, i.e. the Littoral and the Subpannonic, were formed in Slovenia. The article describes the land tenure relations of the time, the forms of viticultural tenure, leasehold and the origins of vinedressing. The gap between small farmers on one side and townsmen and non-peasant vineyard owners on the other was at the time becoming ever larger as the best vineyards became the property of landowners. The author gives an exhaustive presentation of the situation in Styria, the Prekmurje region, Lower Carniola and the Littoral.

The author also deals with the influence of physiocratic ideas on the development of viticulture. Furthermore, he discusses the impact of agricultural societies and novelties in wine-growing with special regard to the introducing of new vines together with the vine diseases that were attacking vineyards in the middle of the 19th century (vine mildew, peronospora and phylloxera). He describes the measures against these diseases. Plantation of American vines groundings proved to be the most effective measure. For this purpose American vine nurseries were founded. Wine-growers were given the necessary professional literature and there were also travelling teachers who taught them such methods as trenching, planting of vine shoots, vine ingrafting etc.

Wine-growers also set to fight against hail. Therefore, several shooting stations, used for shooting with mortars into hailstorm, were set up all over Styria and Carniola. Since this kind of defence turned out to be completely inefficient, wine-growers abandoned it at the beginning of the 20th century.

The author continues with detailed description of vineyard work with special regard to trenching of vineyards, necessary for the planting of new vines. Some other procedures are described too (cutting, manuring, hoeing, sulphurization, sprinkling, vintage and grape pressing).

Finally, the author mentions village or church wine-cellars which served as a kind of loan offices for cereals and wine and were preserved at farthest in Bela krajina. He also treats man's attitude towards wine; thereby he makes use of the records of Janez Trdina, who was in the second half of the 19th century a great connoisseur of wine-growing and wine itself in the Dolenjsko and Bela krajina regions. Home wine recipes of Jereb, a carver from Metlika, are also of great interest.

France Golob

HIŠNI ARHIV IN PODOBA ČETRTINSKE KMETIJE IZ SPODNJE ŠIŠKE V 19. STOLETJU

Ohranjeni hišni arhiv rodbine Ceglar iz Spodnje Šiške, prikazan v tem sestavku, obsega 31 listin,[1] 4 posestne liste,[2] 10 fotografij[3] in ga moremo dopolniti s podatki iz Arhiva SR Slovenije in Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Čeprav je nepopoln, nam kaže z drugimi arhivskimi viri nazoren vzorec premoženjskega stanja četrtinske do polovične kmetije v 19. stoletju.[4]

Oris starega naselbinskega jedra Spodnje Šiške

Dom rodbine Ceglar (priimek so v raznih pisanih dokumentih pisali različno kot: Zeglar,[1] Ziegler,[2] Zögler[3] in Ceglar[4]) je bil v Spodnji Šiški (po letu 1910 Jernejevi ulici, danes ulici Milana Majcna) hišna številka 40,[5] 45[6] in 33[7]. Ceglarji so bili podložni Nemškemu viteškemu redu[8] — Komenda Ljubljana, Urbar pod št. 61.[9]

Vas Spodnja Šiška je bila (od zahodno ležeče Zgornje Šiške prva vas od Ajdovščine ob stari cesti (Celovški cesti), orientirana proti severozahodu.[10] Najstarejša do danes znana omemba Šiške je v listini z dne 30. marca leta 1308.[11] V njej beremo „ze Cheis in dem dorfe von der stat ze Laibach".[12] Torej je bila vas Spodnja Šiška (danes Krajevna skupnost Milana Majcna) staro kmečko naselje, z najstarejšim jedrom ob današnji Ulici Milana Majcna. To kaže tudi vrisano naselje s hišami v mapi franciscejskega katastra (sl. 5, 6). Iz njega j razvidno, da so skoraj vse hiše gledale s stransko ožjo fasado na pot (danes ulico Milana Majcna), ki je peljala s trase nekdanje rimske ceste (danes Celovške ceste) v polje. Ob stiku vaške ceste (Ulica Milana Majcna) s traso nekdanje rimske ceste je stala ob vznožju Šišenskega hriba kot dominanta stara cerkev sv. Jerneja.[13] Pri tem naj pripomnimo, da je zemljišče narekovalo lokacijo in širitev vasi v nižini, tam, kjer so imeli vaščani poleg bivališč in gospodarskih poslopij tudi polja. O tem meni Anton Melik takole: „Za pozicijo vasi pa ni osnove v terasi, niti v vznožju hriba, marveč je postavljena na ravnino brez vsakršne zavisnosti od morfološke osnove, kar je v primerjavi z lego vasi na Ljubljanskem polju nekoliko nenavadno. To bi kazalo na kasnejšo kolonijo."[14]

Urbanistično je bilo staro jedro Spodnje Šiške zgled izrazito vrstne vasi. Domačije v ravnini sta omejevali dve poti: glavna pot (ulica Milana Majcna), na katero so v večini gledale stranske fasade hiš z bivalnimi prostori, in stranska poljska pot (Gasilska cesta), ki teče čez poljsko razdelitev na sklenjene proge za stavbami in vrtovi.

Vas Spodnja Šiška ni imela središčne dominante, temveč je bil njen poudarek na začetku vasi s cerkvijo sv. Jerneja. Dohod do nje iz vasi pa je bil prekinjen z glavno cesto (Celovška cesta), ki je tekla proti severozahodu (sl. 5, 6).

Poljska razdelitev je bila na sklenjene proge, in sicer tako, da se je obseg posestva začel s stanovanjsko stavbo, gospodarskimi poslopji, se nadaljeval prek vrta v travnik in se sklenil z njivami. Enako poljsko razdelitev na sklenjene proge je imela na primer tudi vas Bitnje pri Škofji Loki.[15]

Po tej razdelitvi v Spodnji Šiški, pa niso segale (razvidno iz franciscejskega katastra)[16] te sklenjene proge zemljišč, ki so potekale proti severu, do katastrske meje občine. Poljske poti, ki so bile v posesti lastnikov zemljišč, pa so, kot pravi v svoji razpravi Svetozar Ilešič: „... postale merodajne za današnjo razdelitev ulic severno od Jernejeve ceste (Ulica

Milana Majcna).[17] To trditev potrjuje med drugim tudi današnja Železnikarjeva ulica. Njena trasa leži na nekdanji poljski poti, ki je bila združena z zemljiško obdelovalno posestjo rodbine Ceglar (sl. 3).

Za zgodovinski razvoj poljskih razdelitev kaže zemljiška razdelitev na sklenjene proge posebno močan delež zemljiškega gospoda pri ureditvi vasi s poljem.[18] Obenem pa je razdelitev polja na sklenjene proge kazala na prodiranje v gozdno ali močvirno zemljišče, ki je samo po sebi oteževalo obdelovanje.[19] Tudi v našem primeru zemljiške razdelitve v Spodnji Šiški kaže samo ledinsko ime zemljišča „U Gmainach"[20] na to, da so priseljenci sprva ta skupni srenjski svet (ki je bil kasneje razdeljen) širili in kultivirali tako, da so ga očistili grmovja in nizkega drevja.

Razdelitev zemljišč na sklenjene proge izvira iz dobe načrtne kolonizacije,[21] ki je do 14. stoletja povzročila nastanek najrazličnejših oblik poljske razdelitve.[22]

Gozdni deleži posesti kmetov iz starega jedra v Spodnji Šiški so bili v večini na območju Šišenskega hriba, Rožnika in Mosteca.

Rodovnik rodbine Ceglar

Prvi znani gospodar Ceglarjeve domačije je bil Jernej Ceglar. Njegovo ime je bilo navedeno v dveh listinah iz let 1761[1] in 1770.[2] Kraj in leto njegovega rojstva nista znana.[3] V mrliški knjigi je zapis, da je umrl Bartholomeus Zegler iz Spodnje Šiške, hišna št. 40, dne 30. januarja leta 1793.[4] Jernejeva žena Marija je bila rojena leta 1724.[5] Po mrliški knjigi je umrla Marija Zigler, stara 65 let, dne 21. januarja leta 1789.[6] V zakonu sta imela Jernej in Marija Ceglar štiri otroke: sina Jerneja ter hčerke Uršulo, Marijo in Elizabeto. Jernej, kasnejši gospodar, se je rodil leta 1749.[7] Umrl je v veliki starosti, star 78 let.[8] Mrliška knjiga navaja, da je umrl 10. maja leta 1827 iz Spodnje Šiške, št. 45, Bartholomeus Ziegler.[9] Jernejeva sestra Urša — letnici rojstva in smrti niso znani — se omenja samo v listini iz leta 1770.[10] V njej piše, da je bila poročena z Lovrom Japplom iz Glinc pri Dobravi.[11] Druga sestra, Elizabeta, se je rodila leta 1747.[12] Umrla je stara 50 let, po mrliški knjigi, dne 1. maja leta 1797 v Šiški, št. 40, Elizabeta Zeglarza.[13] Zadnja sestra, Marija, se je rodila 1761. leta[14] in je umrla, po mrliški knjigi, kot Maria Zeglarza, iz Šiške, št. 40, stara 35 let, dne 10. junija 1796.[15]

Jernej, novi gospodar Ceglarjevine, sin starega Jerneja (*1749 +1827), se je pročil z Marijo Selan (ki je v poročni knjigi imenovana Maria Selanka) 1. februarja 1787.[16] Žena Marija se je rodila leta 1768[17] in je umrla, stara 60 let, dne 27. oktobra leta 1828 v Šiški, št. 45.[18] Zakonca sta imela štiri otroke: hčerka Jera, ki se imenuje v krstni knjigi Gertrudis se je rodila 24. februarja leta 1787.[19] Leto njene smrti nam ni znano. Dalje sinova Valentina in Ivana. Valentin, kasnejši gospodar, v krstni knjigi se imenuje Valenting, se je rodil 27. januarja 1789.[20] Umrl je, star 70 let, dne 28. avgusta 1857.[21] Drugi sin Ivan (v krstni knjigi Johann) se je rodil 11. decembra leta 1799.[22] Leto njegove smrti nam ni znano. Zadnji otrok Jerneja in Marije Ceglar je bila hčerka Marija. Rodila se je leta 1807[23] in umrla pri treh mesecih, 17. junija leta 1807.[24]

Valentin Ceglar (*1789 +1857) — v poročni knjigi se imenuje Valentin Zeglar — naslednik kmetije po Jerneju Ceglarju, se je poročil 6. maja leta 1811 z domačinko Uršo Babnik (v krstni knjigi ob vpisu njenih otrok je imenovana Ursula Vabnich).[25] Leto njenega rojstva ne poznamo, znana pa je letnica smrti — 30. december 1834.[26] Zakonca sta imela sedem otrok. Najstarejši sin in naslednik kmetije je bil Matija (v poročni knjigi imenovan

Mathias Ziegler). Rodil se je 23. februarja leta 1812.[27] Matija je umrl star komaj 54 let dne 28. avgusta leta 1866.[28] Njegov brat Valentin se je rodil leta 1813[29] in umrl kot otrok, star 10 let, dne 17. februarja leta 1823.[30] Sledil mu je brat z istim imenom, ki se je rodil leta 1823,[31] umrl pa je neznano kdaj. Nato se je rodil (letnice rojstva ne poznamo) Jakob, ki je umrl 1. julija leta 1836.[32] Za bratom Jakobom se je rodil dne 14. oktobra leta 1824 brat Franc (v krstni knjigi je imenovan Franz).[33] Ta je umrl leta 1847.[34] Zakonca Valentin in Urša Ceglar sta imela v zakonu še hčero Marijo, ki se je poročila Nastran[35] in sina Ivana (Johanna).[36]

Leta 1834 je prevzel Ceglarjevo domačijo od še živečega očeta Valentina mladoletni, dvaidvajset let stari sin Matija (*1812 +1866).[37] Matija se je poročil 12. januarja 1836 z Marijo Rubežnik (v poročni knjigi imenovano Mario Rubeschnik).[38] Žena Marija se je rodila leta 1812 in umrla dne 11. maja leta 1854.[39] V zakonu sta imela štiri otroke: hčerko Marijo (v krstni knjigi imenovano Maria), rojeno 26. junija leta 1837,[40] sina Franca (v krstni knjigi imenovan Franz), rojenega 19. decembra 1845,[41] ter dvojčici Nežo (v krstni knjigi imenovana Agnes) in Frančiško (v krstni knjigi imenovano Frančiška). Dvojčici sta se rodili 22. januarja leta 1851;[42] Neža je umrla 7. avgusta leta 1853 stara dve leti in pol.[43]

Leta 1854 je umrla gospodarju Matiji žena Marija, stara komaj 42 let. Vdovec Matija se zopet poroči dne 27. avgusta leta 1854.[44] Za ženo je vzel Uršo Dobnikar, o kateri niso znani podatki o rojstvu in smrti. Z njo je imel sedem otrok. Poznejši Matijev naslednik sin Lovro (Lorenc), se je rodil 24. avgusta leta 1856 in umrl dne 22. aprila leta 1907.[45] Drugi sin Anton se je rodil 15. januarja 1858.[46] Leto njegove smrti ni znano. Sledile so hčerke: Mariana, rojena 15. novembra 1859, umrla kot delavka v tobačni tovarni dne 28. marca 1884,[47] Jožefa, rojena 23. marca 1862[48] in umrla stara 24 let dne 27. aprila 1886 za tuberkolozo,[49] Antonija rojena 10. maja 1864. leta.[50] Sestram je sledil brat Ivan (Johann), ki je omenjen v listini iz let 1886[51] in 1896.[52] Zadnji otrok v tem zakonu je bila Ivanka (Johanna), ki je živela doma v Spodnji Šiški h.št. 45. Omenjena je v listini iz leta 886.[53] in v krstni knjigi kot mati nezakonskega sina Valentina, rojenega 11. februarja leta 1872.[54] Ivanka je umrla 11. februarja leta 1896.[55]

Novi gospodar Lorenc, pol zemljak (*1856 +1907) zadnji lastnik kmetije Spodnja Šiška h št 45 iz rodu Ceglar, se je poročil dne 19. februarja leta 1900 star 44 let.[56] Za ženo je vzel Katarino Zakotnik (*20. novembra 1878)[57] staro 22 let, hčerko Egidija Zakotnika, pol zemljaka iz Kosez pri Zgornji Šiški.[58] V zakonu ni bilo otrok. Gospodar Lorenc je umrl 22. aprila ob 11. uri dopoldne leta 1907, za tuberkolozo star 51 let.[59] Pokopali so ga 24. aprila 1907 ob 16^h uri na novem pokopališču sv. Križa na današnjih Žalah.[60]

Kot smo že omenili, v zakonu ni bilo otrok. Kmetijo je podedovala 29-letna vdova Katarina.[61] Ta se je po osemmesečnem vdovstvu poročila s posestnikom Mihaelom Kozelom (*5. oktobra 1879 v Vodicah).[62] V zakonu sta imela tri otroke, Mihaelo, Marijo in Ivana (+4. januarja 1919).[63] Kmetijo je nasledila Marija, ki se je poročila z domačinom Marinkom.[64] S smrtjo zakoncev Marinko je tudi ugasnila kmetija.

Ceglarjeva domačija

Lastniki Ceglarjeve domačije so bili z ozirom na njen zemljiški obseg v raznih listinah imenovani kot gospodarji 1/4 do 1/2 hube in v letu 1900 kot pol zemljaki.[1] Obdelovalno enoto so označevali viri z najrazličnejšimi izrazi, med drugimi tudi kot huba (kmetija).[2] Hube

so bile v glavnem naseljene in torej obdelane. Vendar so bile na slovenskem ozemlju že od načrtne kolonizacije dalje tudi nenaseljene kmetije.[3] Mnoge izmed njih je gosposka dajala proti skromni odškodnini v užitek ali pa so nanje naseljevala nove naseljence.[4] To ilustrira tudi listina, ki je bila izdana dne 14. aprila leta 1794 (Priloga I. Listina 3) in vsebuje pogodbo med Kapitljem iz Ljubljane in soseščino iz Spodnje Šiške, ki jo je zastopal med drugimi tudi Jernej Ceglar.[5] V prvi pogodbeni točki daje Kapitelj za 9 let soseščini v zakup 11 in 1/2 hub in sestoječo žitno desetino v Spodnji Šiški za čas od leta 1794 do 1803.[6]

Kot smo omenili, je v raznih listinah zapisano, da imajo gospodarji Ceglarjevine v posesti 1/4 do 1/2 hube. To priča o delitvi njihove domačije.

Vzrok za delitev kmetij moramo iskati v načinu dedovanja. Tako poznamo na slovenskem ozemlju že zelo zgodaj drobljenje hub (kmetij).[7] Te delitve so se začele z obdelovanjem zemlje najbližjih sorodnikov — dedičev na isti kmetiji. S tem so razpadle hube na polovične, tretjinske, četrtinske dele.[8] Tako je bilo tudi v družini Ceglar. Dne 27. februarja 1848 je izjavil na sodišču Ivan Ceglar, lastnik 1/4 hube iz Spodnje Šiške h. št. 45, da mu je brat Matija (naslednik kmetije) izplačal dediščino po materi.[9]

Da bi preprečili drobljenje kmetij, so začeli nasledniki kmetij izplačevati dediščine. S temi izplačili pa so bili dediči oškodovani, ker so se odpravščine od kmetij dajale samo od premičnin, ki so bile pod vrednostjo podedovanega premoženja.[10] Če je ostal neporočeni brat ali sestra na kmetiji, je dobil s tem gospodar kmetije neplačano delovno silo.

Obseg stanovanjske stavbe, hleva in drugih gospodarskih stavb Ceglarjeve domačije v 19. stoletju kažejo stara zemljiška knjiga,[11] franciscejski kataster s protokoli[12] in listine.[13] Po Franciscejskem katastru iz leta 1826 (sl. 1) je Ceglarjevina obsegala ta poslopja: hišico (sl. 1, št. 3), stanovanjsko hišo s hlevom (sl. 1, št. 4), neznan objekt (sl. 1, št. 5), gospodarsko poslopje (sl. 1, št. 6) in kozolec. Zidana hišica (sl. 1, št. 3) pa v cenilnem inventarju iz leta 1834[14] ni omenjena, ker si jo je Valentin Ceglar pridržal za preužitek. O njenem nastanku priča zapis v stari zemljiški knjigi iz leta 1819.[15] V njem je opisan potek pravde za preužitek med očetom Jernejem (*1719 +1827) in sinom Valentinom Ceglerjem.[16] Oče Jernej zahteva v točki 2., naj se njegov sin Valentin obveže, da bo do smrti oskrboval njega in njegovo zakonsko ženo (Uršulo Ceglar, rojeno Babnik) z vsakdanjo hrano, s stanovanjem in potrebno obleko ter da ga bo preselil iz kamre v svetlejše in boljše stanovanje.[17] Iz pogodbe, sklenjene med zakoncema Ceglar in polnoletnim sinom Jernejem, pa med drugim izvemo, da je sin privolil v stanovanjske zahteve staršev.[18] Torej je ta hišica, ki je vrisana v franciscejskem katastru iz leta 1826,[19] nastala v letih 1819—20. Ob tem pripomnimo, da so take hišice za preužitek nastajale tudi, kadar so očetje izročali gospodarstvo sinovom, da bi jih rešili vojaščine!

Velikost stavbnega tlorisa stanovanjske hiše s hlevom, ki je bila vrisana v franciscejskem katastru leta 1826, je bila 49,50 m².[20] V letu 1826 je bil gospodar na Ceglarjevini Valentin, ki je imel z ženo sedem otrok. Tako je živelo v stanovanjskem delu stavbe, v hiši in kamri s skupno površino približno 21,90 m² devet družinskih članov. Na vsakega je prišlo komaj 2,73 m² stanovanjske površine!

Iz cenitvenega inventarja izvemo, da je bila hiša zidana in je imela pod eno streho kamro, klet in hlev.[21] Po tem lahko sklepamo, da gre za sorazmerno majhen pritlični stanovanjski objekt, ki je imel bivalni prostor — hišo s pečjo, kamro, črno kuhinjo s predprostorom in delom kleti.[22] Pod isto streho je bil še hlev. Nasproti stanovanjske hiše s hlevom, med hišico in gospodarskim poslopjem, je stal na dvorišču neznan objekt s tlorisom 2,5 m² (sl. 1, št. 5). Gospodarsko poslopje je bilo verjetno leseno. Po franciscejskem katastru 1826

(sl. 1, št. 6) je njegov tloris znašal 46 m². V cenitvenem inventarju iz leta 1834 pa je zapisana njegova namembnost. Tako so bili v gospodarski zgradbi združeni pod eno streho: skedenj, šupa, žitna omara (kašča?), svinjak in kravji hlev.[23] V cenilnem inventarju iz leta 1834 je omenjen tudi kozolec, s kar 12 okni.[24] V posestnem listu iz leta 1840 pa izvemo za njegovo lokacijo.[25] V njem piše, da je bila njiva katastrska štev. 252, na lokaciji „per kusucom",[26] to pa je razvidno iz risbe v franciscejskem katastru iz leta 1826 (sl. 5, približna lokacija kozolca št. 8).

Iz druge izmere franciscejskega katastra, iz leta 1868 (sl. 2), so razvidne spremembe. Tako so bili v njem vrisani objekti (sl. 2): hiša (sl. 2, št. 3), hiša (sl. 2, št. 4) in gospodarsko poslopje (sl. 2, št. 5). Pri tem je odpadel neznani objekt (sl. 1, št. 5), ki je bil vrisan v franciscejskem katastru iz leta 1826. Velikosti in lastništvo hišice za preužitek (sl. 1, št. 3) (sl. 2, št. 3) sta se spremenila: gospodar Ceglarjevine Matija je zašel v dolgove in da bi jih poplačal, je moral z dogovorom iz leta 1841 prodati hišico za preužitek novemu lastniku Francu Iskri.[27] Ta jo je prezidal in povečal.[28] Pri tem je pripadel novemu lastniku hiše tudi nujni stavbni zemljiški delež. Odtlej je številčno in površinsko ostal obseg stavb Ceglarjeve domačije nespremenjen vse do konca 19. stoletja.

Po smrti zadnjega gospodarja Lorenca Ceglarja (+1907) je nova lastnica posestva, vdova Katarina, izročila po poroki posestvo drugemu možu, Mihaelu Kozelu (Kozel). Ta je leta 1913 prezidal gospodarsko poslopje, načrt (sl. 10)[29] in hišo (sl. 3, št. 4, 5, 6).[30] Površinski obseg hiše (sl. 3, št. 3) pa je ostal enak. Novi lastnik pa je bil Vinko Boncelj. Leta 1962 pa so zaradi novih urbanističnih dognanj za Spodnjo Šiško podrli Ceglarjevo domačijo in stanovanjsko hišo Vinka Bonclja (sl. 4).[31] Prek nastalega zemljišča se je spojila Medvedova ulica z Gasilsko.[32] Zemljiški obseg Ceglarjeve domačije, ki je razviden iz raznih listin[33] stare zemljiške knjige[34] in posestnih listov,[35] se je spreminjal. Ob tem naj poudarimo, da so bili prisiljeni gospodarji Ceglarjevine zaradi drobljenja kmtije (izplačila dediščin — odpravščin) najemati razna denarna posojila. Ta pa so morali vračati tako, da so prodajali parcele. Prva omemba o zemljišču je v listini iz leta 1761:[36] takrat je podjetni Jernej Ceglar (* ? +1793) vzel v najem travnik v Podpeči ob Ljubljanici.[37] Njegov sin Jernej (*1749 +1827) pa je omenjen v listini iz leta 1794 med podpisniki pogodbe predstavnikov soseščine iz Spodnje Šiške in Kapitljem iz Ljubljane o zakupu 11 in 1/2 hub.[38] Iz listine, izdane leta 1830, izvemo, da je imel novi gospodar Valentin mnogo dolgov.[39] Za njihovo poravnavo je moral prodati njivo, z ledinskim imenom Krevla.[40] Bila je na zemljišču, imenovnem „U Gmajnah". To je bilo po franciscejskem katastru iz leta 1826 (sl. 8) na zemljišču, ki se nadaljuje od konca parcele (sl. 5, št. 11) proti severu. Po cenitvi inventarja iz leta 1834 je imel novi gospodar Matija Ceglar 13 njiv, pot in travnik za vrtom.[41] Vsa navedena zemljišča so bila na lokaciji z ledinskim imenom „Na Polje" (sl. 8). Ceglar Matija pa je imel še travnik pod Rožnikom in travnik v Glincah pri Dobravi.[42] Ob tem naj pripomnimo, da kljub franciscejskemu katastru iz leta 1826 parcele v cenilni listini niso označene s parcelnimi številkami, temveč z ledinskimi imeni, kot: zelnik, njiva za zelnikom ali travnik za ledino;[43] velikost njiv parcel pa je izražena s številom mernikov posevka.[44]

Posebni list iz leta 1840 kaže, da je bil obseg zemljiškega deleža v urbarju pod št. 61. takle: 4 njive, 2 travnika in vrt s sadnim drevjem.[45] S primerjavo števila parcel iz cenilnega inventarja iz leta 1834 in števila parcel po posestnem listu iz leta 1840 je bilo leta 1840 število parcel manjše.

Gospodarja Matija Ceglarja pa so pestile denarne težave. Zato je od njive (kot št. 204) imenovane „Per Ločan" prodal upniku Ivanu Bizovičarju iz Spodnje Šiške, h. št. 52, 665 kvadratnih klafter površine.[46]

Tudi gospodar Lorenc Ceglar je zaradi denarnih težav moral (kot priča pripis v listini iz leta 1893, Priloga I. Listina 24) prodati parcelo v Volavljah v občini Litija. Po posestnem listu iz leta 1890 je imel Lorenc Ceglar površinsko približno enak obseg parcel, številčno pa večji. Tako je imel na primer parcelo št. 219 razdeljeno na parcelni številki 219/1 kot njivo in 219/2 kot pašnik.[47]

Leta 1896 je moral spet zaradi dolgov močno načeti izradno lepo parcelo (sl. 9, št. 13). Od nje so dobili upniki vsak svoj zemljiški delež.[48] Končno sliko zemljiške posesti Lorenca Ceglarja kaže posestni list iz leta 1910;[49] takratni lastnici posestva vdovi Katarini se je zmanjšal zemljiški obseg.

Po prvi svetovni vojni se je pritisk na zemljišče nekdanje Ceglarjevine stopnjeval zaradi zidave novih hiš oziroma pridobivanja gradbenih parcel.

Dokončni propad nekdanje Ceglarjeve domačije pa je sledil po letu 1945 z uvedbo novih zakonov, predpisov in načinov umnega kmetovanja.

Prvi do danes znani gozdni delež Ceglarjeve domačije je bila predfranciscejska izmera iz leta 1786.[50] Takrat so bili izmerjeni Rožnik z graščino Tivoli, Šišenski hrib in Mostec. Jernej Ceglar (* ? +1793) je imel v območju Šišenskega hriba, Rožnika in Mosteca kar 4 gozdne deleže (sl. 7).

Omembe vreden je zaznamek na gozdni parceli št. 3 (sl. 7, št. 3). Na mapi je na tej parceli vrisan objekt, velik cca 9 x 4 m, ob pa sta napis Titschniza in obris ptiča (sl. 7. T.). Tičnica je stala z majhnim delom tudi na posesti Matije Tirbiča (Mathaus Tirbitsch). Verjetno je bil kmetovalec Valentin Ceglar po namembnosti tega objekta sodeč, tudi ptičar. Naj poudarimo, da je na tej zemljiški mapi vrisana tičnica edini takšen objekt na območju Rožnika in Šišenskega hriba!

Gozdni delež Valentina Ceglarja je obsegal po franciscejskemu katastru iz leta 1826 (sl. 8) štiri parcele.[51] Ob tem pa naj pripomnimo, da je bila gozdna parcela nad cerkvijo sv. Jerneja dvojna (sl. 8, št. 2, 3).

Po cenilnem inventarju iz leta 1834 je imel takratni gospodar Matija Ceglar štiri gozdne deleže v bližini domačije.[52] Označeni so z ledinskimi imeni. Ta so v Mostecu (Podgrizherjem — Pod gričem?), na Vercheh(Rožnik) in gozd Cerkovnik (za cerkvijo sv. Jerneja). Matija Ceglar je imel še tri gozdne deleže: na Šmarskem hribu, Rudniku[53] in na Brdu pri Bokalcah.[54]

Po posestnem listu iz leta 1840 so ostali gozdni deleži na območju Rožnika, Šišenskega hriba in Mosteca nespremenjeni.[55] Ni pa več znan obseg gozdnih deležev na Šmarskem hribu in na Brdu.

Gozdne površine so bile po posestnem listu iz leta 1861 enake kot leta 1840.[56] Razvidna pa je velikost gozdne posesti v franciscejskemu katastru iz leta 1868 (sl. 9). Takratni gospodar Ceglarjevine je imel označene gozdne deleže v katastru s posestvinimi številkami in ledinskimi imeni. Pri tem opazimo, da se je obseg gozdnega deleža na parceli Cerkovnik zmanjšal (sl. 9, št. 2) v primerjavi z obsegom iz leta 1861 (sl. 6, št. 2, 3). Leta 1886 je moral gospodar Lorenc Ceglar prepisati svoj gozdni delež, v listini imenovan „Grodoveljski potok v Štangi", v korist Franca Lukmana.[57]

V posestnem listu Lorenca Ceglarja iz leta 1890 so gozdne parcele na območju Rožnika, Šišenskega hriba in Mosteca površinsko enake stanju iz leta 1868.[58] Vendar je k tem gozdnim deležem dobil Lorenc še del gozda v Mostecu z ledinskim imenom „Mali Rakovnik".[59]

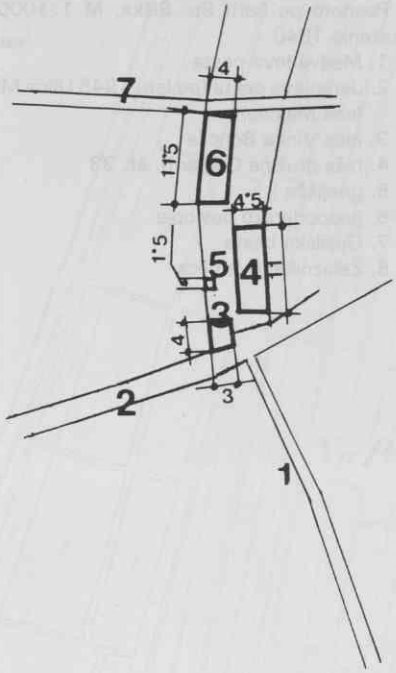

Sl. 1. Posneto po Franciscejskem katastru 1826
1. Poljska pot (Medvedova cesta)
2. Jernejeva cesta (po letu 1945 Ulica Milana Majcna)
3. hišica za preužitek
4. stanovanjska hiša s hlevom
5. neznan objekt
6. gospodarsko poslopje
7. Poljska pot (Gasilska cesta)

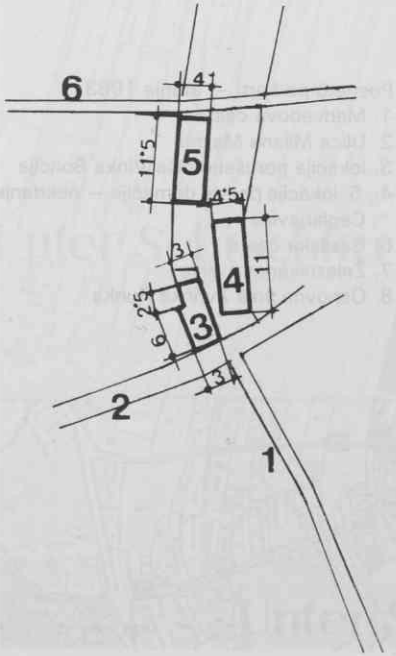

Sl. 2. Posneto po Franciscejskem katastru 1868
1. Poljska pot (Medvedova cesta)
2. Jernejeva cesta (po letu 1945 Ulica Milana Majcna)
3. hiša Franca Iskre
4. hiša s hlevom družine Ceglar
5. gospodarsko poslopje
6. Poljska pot (Gasilska cesta)

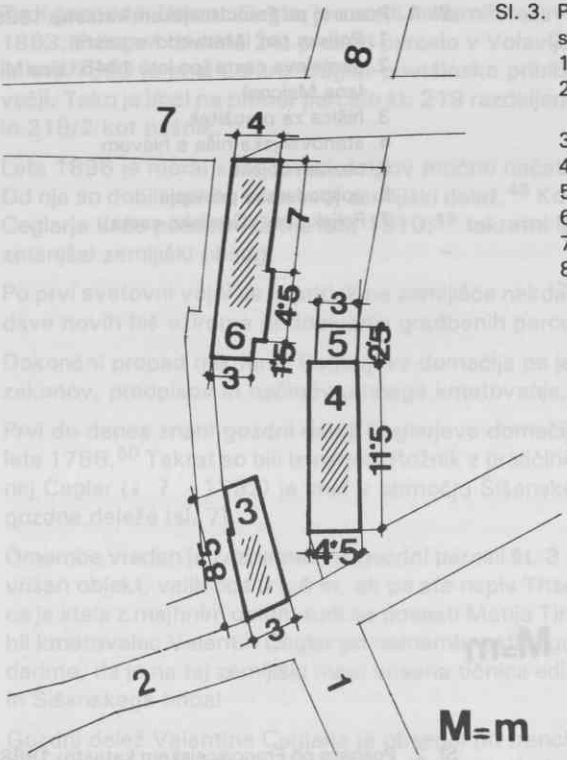

Sl. 3. Posneto po karti Sp. Šiška, M 1:1000, stanje 1940
1. Medvedova cesta
2. Jernejeva cesta (po letu 1945 Ulica Milana Majcna)
3. hiša Vinka Bonclja
4. hiša družine Ceglar h. št. 33
5. gnojišče
6. gospodarsko poslopje
7. Gasilska cesta
8. Železnikarjeva ulica

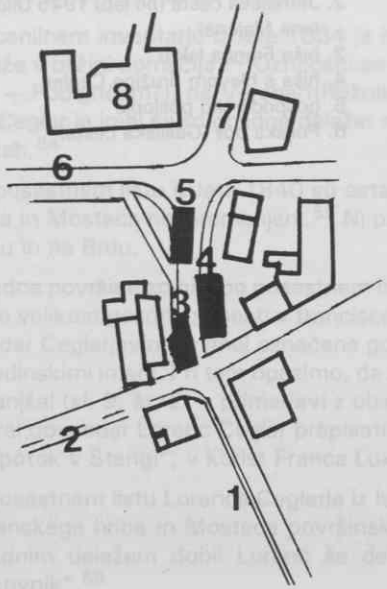

Sl. 4. Posneto po karti — stanje 1983
1. Medvedova cesta
2. Ulica Milana Majcna
3. lokacija porušene hiše Vinka Bonclja
4., 5. lokacija podrte domačije — nekdanje Ceglarjevine
6. Gasilska cesta
7. Železnikarjeva ulica
8. Osnovna šola Zvonka Runka

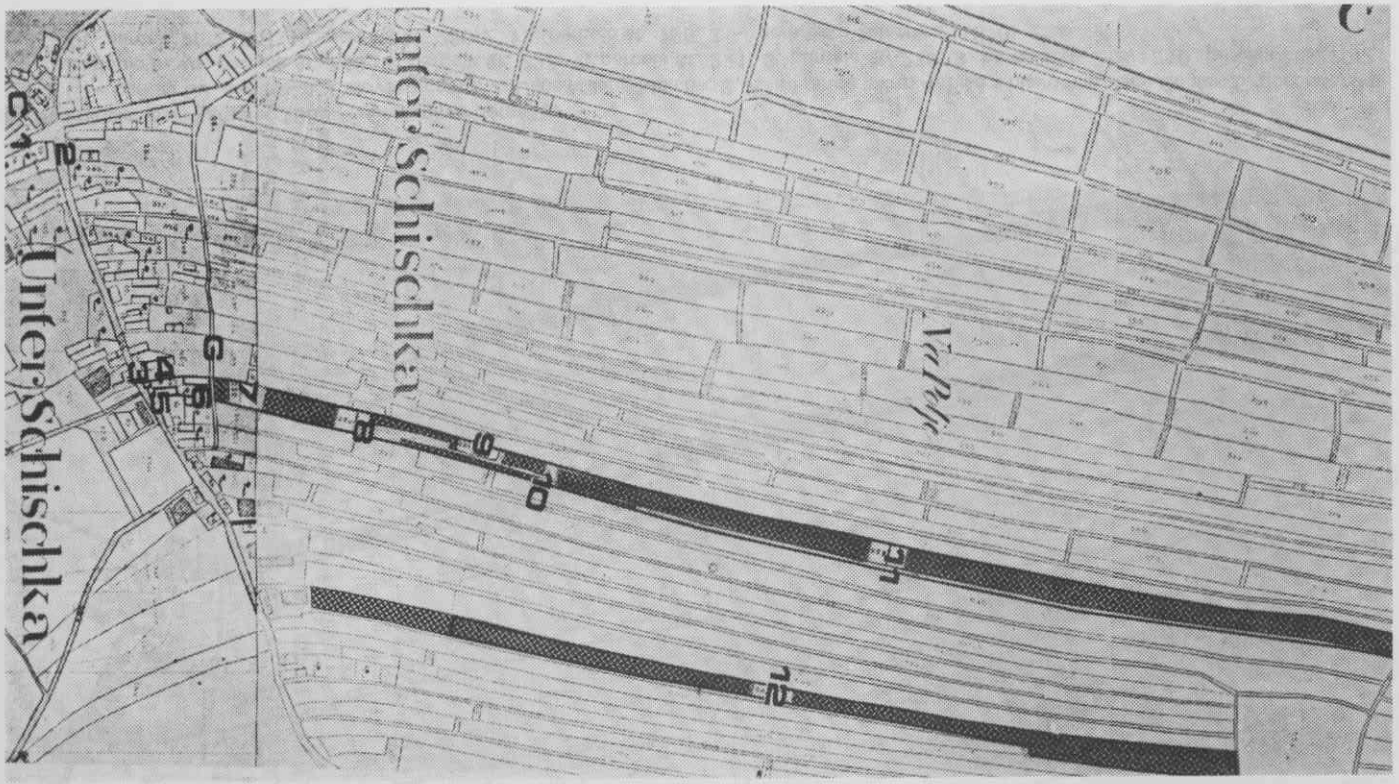

Sl. 5. Franciscejski kataster — 1826 Ceglarjeva domačija
C — cerkev Sv. Jerneja, 1. Celovška cesta, 2. Ulica Milana Majcna, 3. hišica za preužitek, 4. neznan objekt, 5. stanovanjska hiša s hlevom, 6. gospodarsko poslopje in vrt, parcela št. 249, 6. Gasilska cesta, 7. parcela št. 250, 8. verjetna lokacija kozolca, 9. parcela št. 251, 10. parcela št. 252, 11. parcela št. 253, 12. parcela št. 204

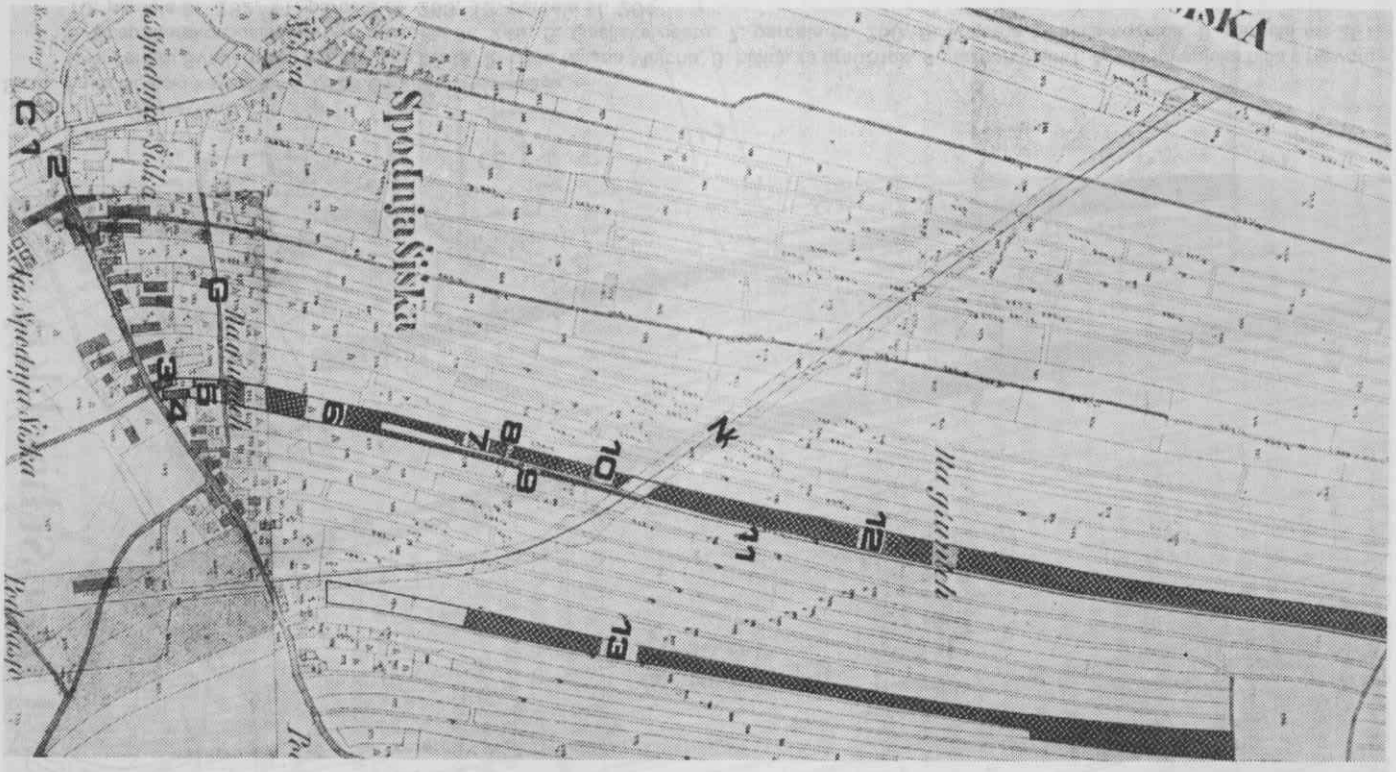

Sl. 6. Franciscejski kataster 1868 — Ceglarjeva domačija
C — cerkev Sv. Jerneja, 1. Celovška cesta, 2. Ulica Milana Majcna, 3. hiša Franca Iskre, 4. hiša s hlevom družine Ceglar, 5. gospodarsko poslopje in vrt, parcela št. 249, 6. parcela št. 222, 7. parcela št. 221, 8. parcela št. 219, 9. parcela št. 218/1, 10. parcela št. 220/2, 11. parcela št. 219/2, 12. parcela št. 220/2, 13. parcela št. 195, Ž — gorenjska železnica (1870)

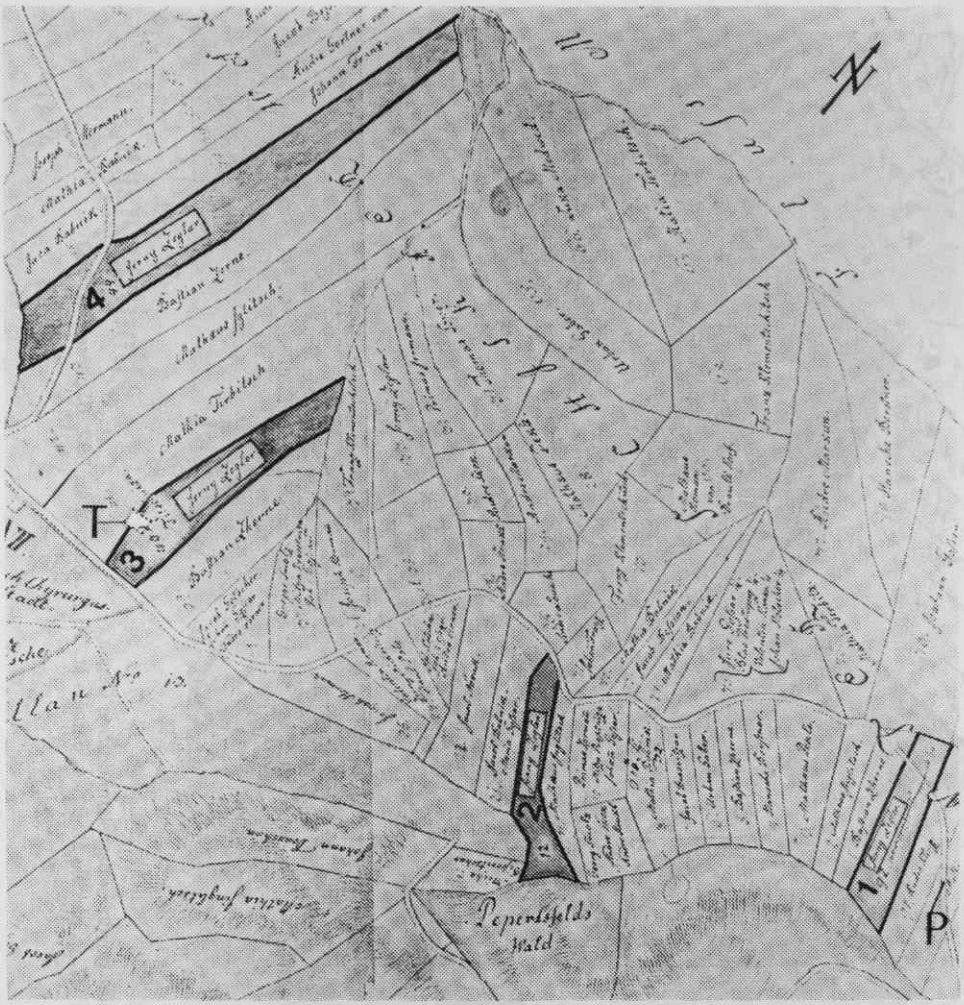

Sl. 7. Posnetek zemljiške razdelitve gozdnih deležev iz leta 1786
1. gozd št. 92, last Jerneja Ceglarja, 2. gozd št. 12, last Jerneja Ceglarja, 3. gozd št. 40, last Jerneja Ceglarja, T. Tičnica, last Jerneja Ceglarja, 4. gozd št. 44, last Jerneja Ceglarja, P. pot, ki je peljala k cerkvi Sv. Jerneja

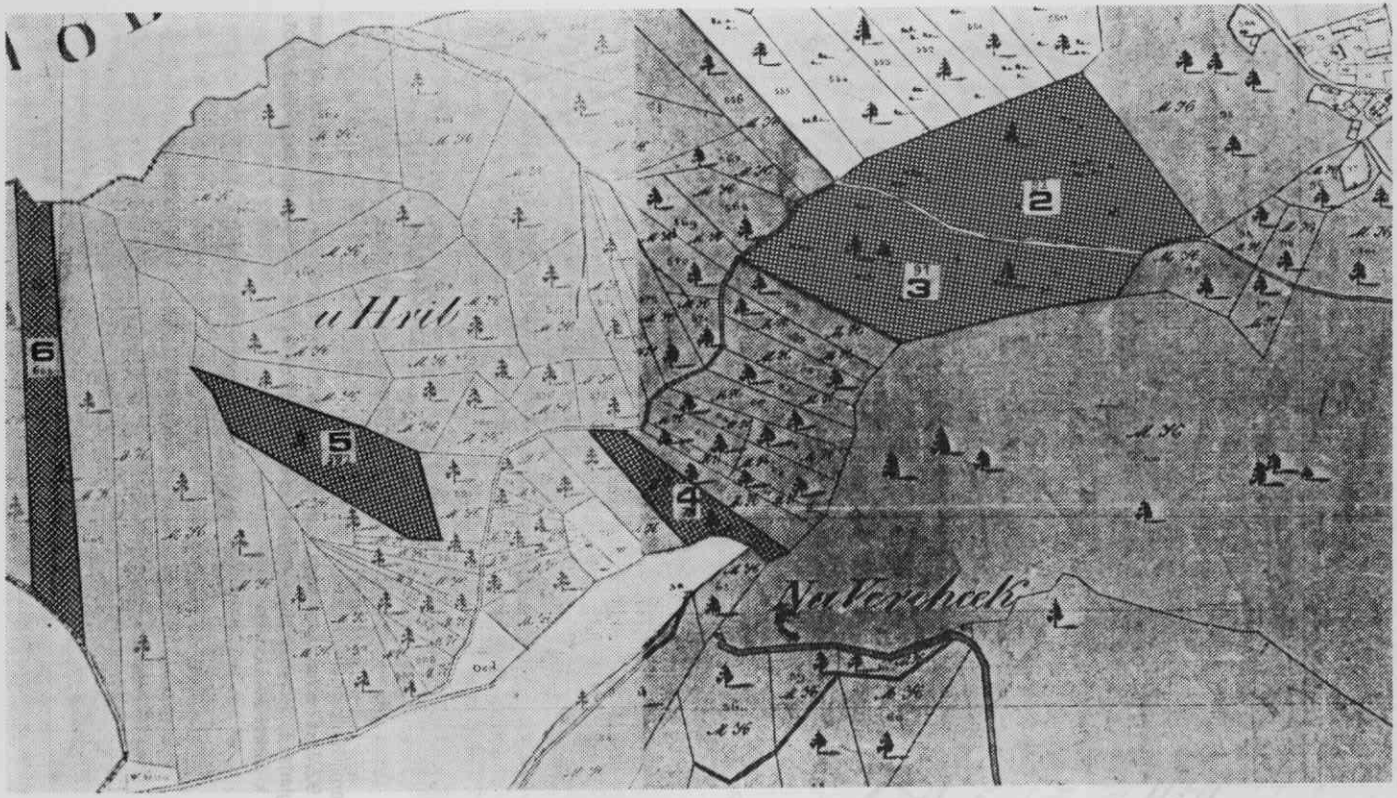

Sl. 8. Franciscejski kataster 1826 z vrisanimi gozdnimi parcelami družine Ceglar.
1. cerkev Sv. Jerneja, 2. parcela št. 92, 3. parcela št. 91, 4. parcela št. 78, 5. parcela št. 592, 6. parcela št. 603

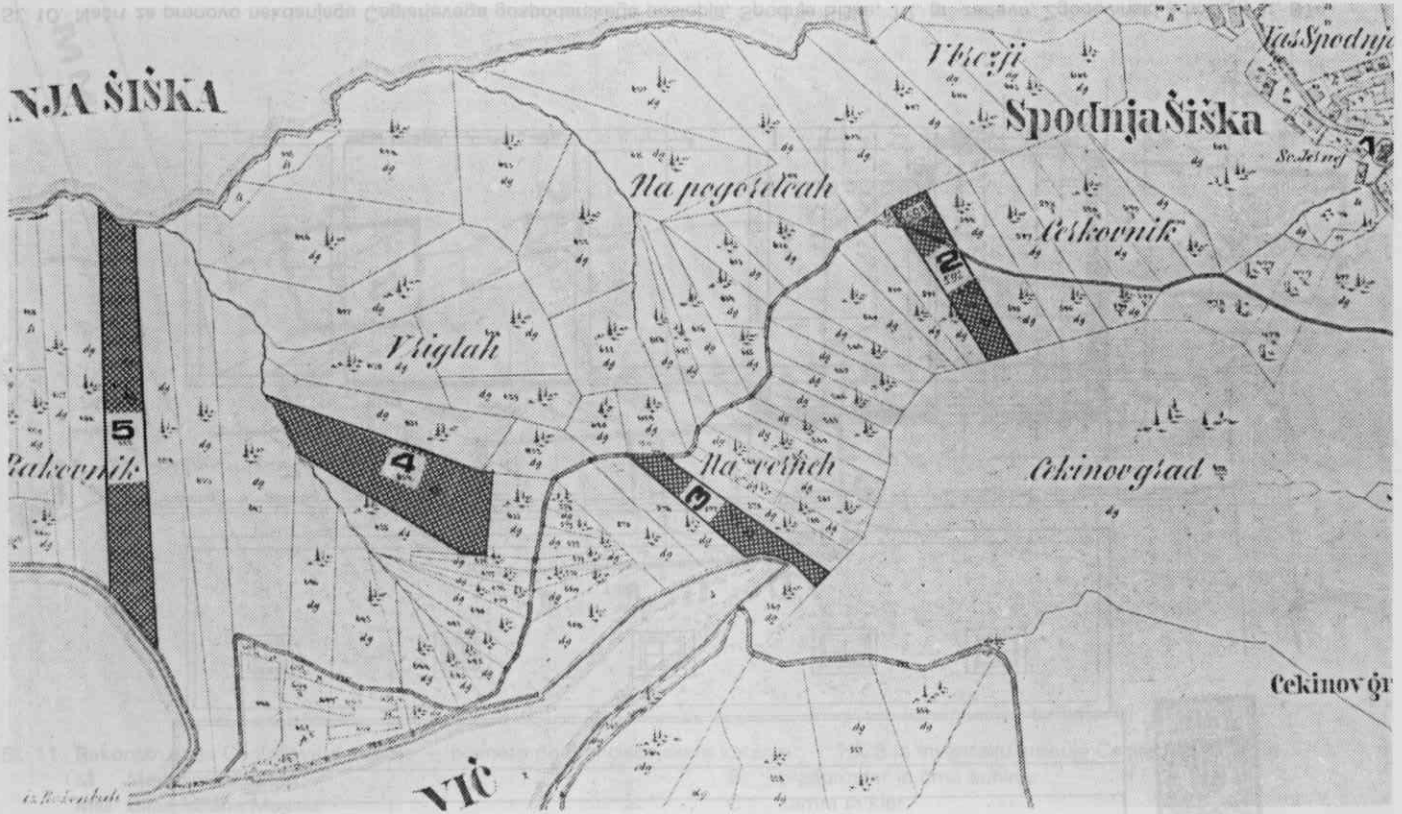

Sl. 9. Franciscejski kataster 1868 z vrisanimi gozdnimi parcelami družine Ceglar.
1. cerkev Sv. Jerneja, 2. parceli št. 591 in 592, 3. parcela št. 577, 4. parcela št. 634, 5. parcela št. 655

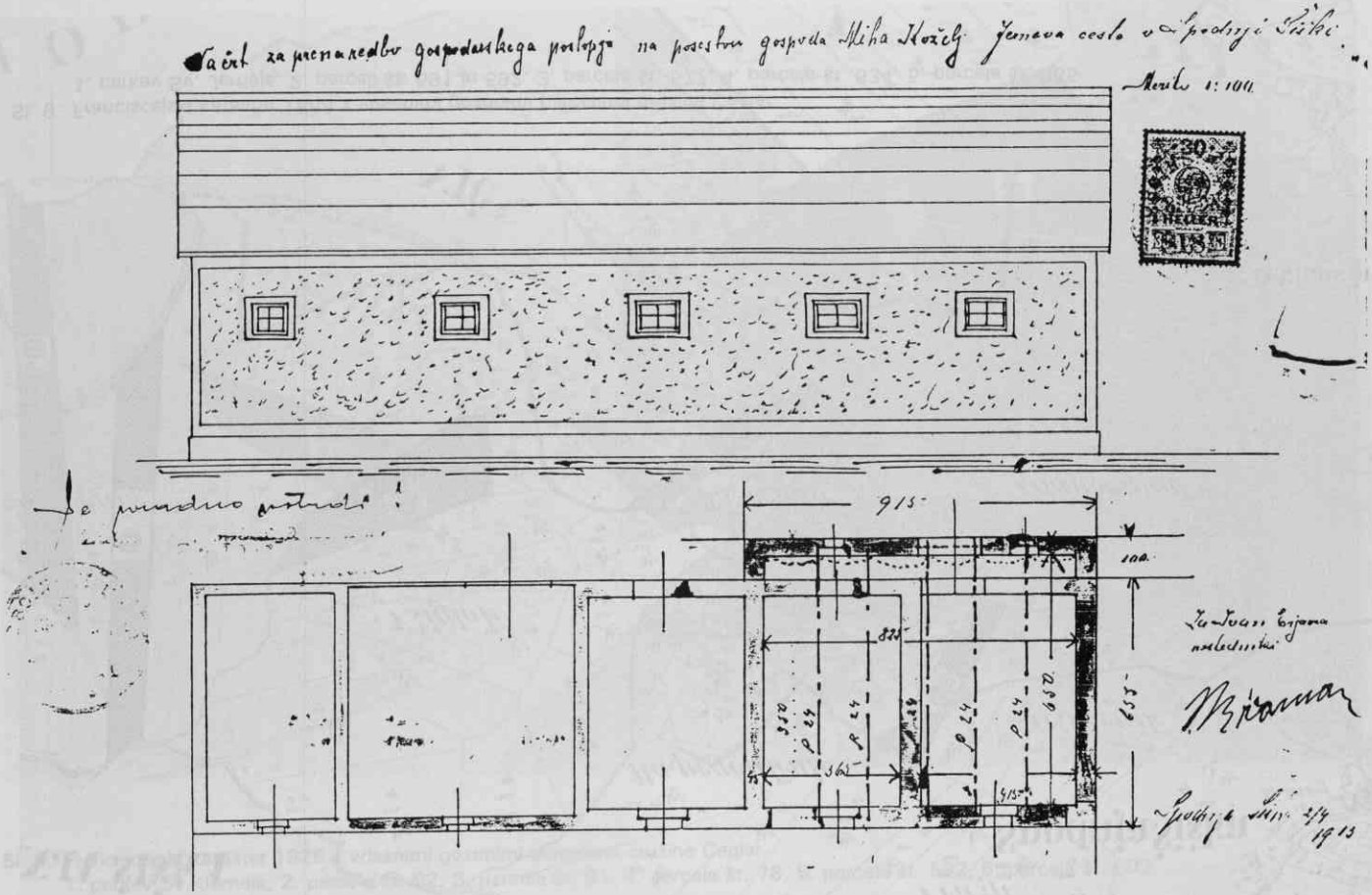

Sl. 10. Načrt za prenovo nekdanjega Ceglarjevega gospodarskega poslopja, Spodnja Šiška, 12, gr. zadeve, Zgodovinski arhiv Lj., št. 974

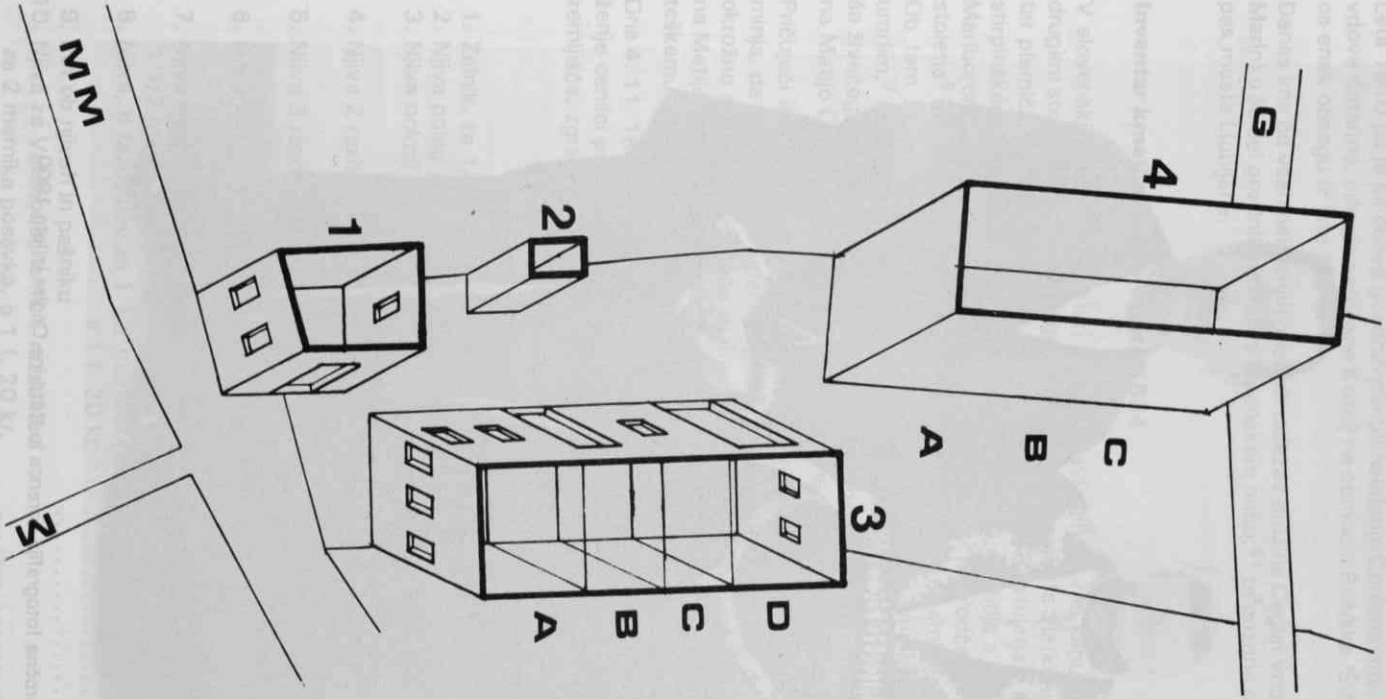

Sl. 11. Rekonstrukcija Ceglarjeve domačije — posneto po Franciscejskem katastru — 1826 in inventarju kmetije Ceglar iz leta 1834.

M Medvedova cesta
MM Ulica Milana Majcna
G Gasilska cesta
1 hišica za preužitek
2 neznani objekt
3 stanovanjska hiša s hlevom (za konja)
A hiša
B predprostor in črna kuhinja
C kamra in klet
D hlev
4 gospodarsko poslopje
A skedenj s šupo
B svinjak
C hlev za krave

Sl. 12. Poročna fotografija Lorenca in Katarine Ceglar iz leta 1900

Leta 1910 pa je bil obseg gozdnih parcel nekdanje Ceglarjevine, ki je bila tedaj v posesti vdove Katarine, vdrugo poročene Kozelj na območju Rožnika, Šišenskega hriba in Mosteca enak obsegu iz leta 1890.[60]

Danes ima od vseh nekdanjih gozdnih deležev družine Ceglar vnuk Katarine Kozelj Andrej Marinko še del gozdnih površin v Šišenskem hribu;[61] te gozdne površine spadajo v zeleni pas mesta Ljubljane.

Inventar kmetije Ceglar iz leta 1834

V slovenski strokovni literaturi je bilo objavljenih že več zapuščinskih inventarjev. Med drugimi so: inventar cerkvenega dostojanstvenika škofa Slatkonja iz 16. stoletja,[1] inventar plemiča Volbenka Nikolaja grofa Ausperga iz 18. stoletja,[2] kmečki inventar bivšega stirpinškega župana Janeza Kalana iz 18. stoletja,[3] orodje s kmečkih gospodarstev pod Mariborom iz 18. stoletja,[4] pohištvo podložnikov na Podčetrtkovem gospostvu iz 18. stoletja[5] in inventar kmetije Krogar iz Opal, iz srede 18. stoletja in začetka 19. stoletja.[6] Ob tem še povejmo, da je inventarjev več vrst, na primer: zapuščinski inventar za umrlim,[7] inventar premičnin za na umu obolelih oseb[8] in inventar ali prenos dela kmetije še živečega gospodarja na sina.[9] Primer uradnega zapiska (Inventarja) o prenosu kmetije na Matijo Ceglarja (Mathiasa Zieglerja) iz dne 3. januarja 1835. leta.

Pričujoči inventar je povzetek vsebine protokola (Priloga I. listina 6), ki uvodoma pripominja, da je Valentin Ceglar (Ziegler) iz Spodnje Šiške št. 45, dne 17. 10. 1834 zaprosil okrožno sodišče iz Ljubljane za privoljenje, da se prenese del kmetije na mladoletnega sina Matija (Mathias). Valentin Cegnar je imel 1/4 kmetije in je bil podložen Nemškemu viteškemu redu — Commenda Laibach, Urbar. pod št. 61.

Dne 4. 11. 1834. leta je sodišče ugodilo njegovi prošnji s pogojem, da bodo cenili premoženje cenilci pod sodno zaprisego. Cenilci so razdelili in ocenili pripadajoči gozdni delež, zemljišče, zgradbe, opravo in opremo na 6. skupin. Te so:

I. NJIVE

1. Zelnik, za 1/2 mernika posevka, a 2 for. (gold.)	1 f.
2. Njiva poleg zelnika, za 1/2 mernika posevka, a 1 f 20 krajc.	40 krajc.
3. Njiva onkraj zelnika, 1 razdelitev za 3/4 mernika posevka a 1 for. 20 kr.	1 f.
4. Njiva 2 razdelitev za 1 1/2 mernika posevka a 1 f. 20 kr.	2 f.
5. Njiva 3 razdelitev za 1 1/2 mernika posevka a 1 f. 20 kr.	2 f.
6. Njiva 4 razdelitev za 1 1/2 mernika posevka a 1 f. 20 kr.	2 f.
7. Njiva med zelnikom, 5 razdelitev za 1 1/2 mernika posevka, a 1 f. 20 kr.	2 f.
8. Njiva, 6 razdelitev za 1 1/2 mernika posevka, a 1 f. 20 kr.	2 f.
9. Pot ob njivah in pašniku	4 f.
10. Njiva za Vaninouscham? 1 razdelitev za 2 mernika posevka, a 1 f. 20 kr.	2 f. 40 kr.

11. Njiva, 2 razdelitev za 2 mernika posevka, a 1 f. 20 kr.	.....	2 f. 40 kr.
12. Njiva, 3 razdelitev za 2 1/2 mernika posevka a 1 f. 20 kr.	.....	2 f.
13. Njiva, 4 razdelitev za 1 mernik posevka a 1 f. 20 kr.	.....	1 f. 20 kr.
14. Njiva, 5 razdelitev za 3 mernike posevka a 1 f. 20 kr.	.....	4 f.
15. Travnik „Ledina" za vrtom da letno 10 centov seme, a 30 kr.	.....	5 f.
16. Travnik v Glincah da letno 10 centov seme a 30 kr.	.....	6 f. 40 kr.
17. Travnik pod Rožnikom da letno 3 cene sena a 20 kr.	.....	1 f.
18. Vrt ob hiši (ohišnica) da letno	.....	1 f.
19. Gozd Mostez da letno	.....	40 kr.
20. Gozd Podgrizherjoum da letno	.....	40 kr.
21. Gozd na Verceh da letno	.....	30 kr.
za prenos:		44 f. 50 kr.
22. Gozd Zerhounem da letno	.....	30 kr.
23. Gozd Schmarski hrib da letno	.....	40 kr.
24. Gozd Rudnig da letno	.....	20 kr.
Skupaj:		47 f. 20 kr.

Iz tega so letne dajatve:

Pod zemljiško št. 328 — Glavna občina — okrožje Ljubljana zemljiški davek	.....	19 f. 6 2/4 kr.
Pod zemljiško št. 98 zemljiški davek od št. 19, 20, 21, 22 in 24 gozdni delež	.....	8 kr.
Pod zemljiško št. 431 zemljiški davek od št. 23 in 25 gozdni delež	.....	36 2/4 kr.
Pod zemljiško št. 446 zemljiški davek od travnika v Glincah št. 16	.....	1 f. 26 2/4 kr.
Urbar pod št. 61, osnovna dajatev gosposki, Nemški viteški red Commenda Laibach	.....	2 f. 44 kr.
Urbar pod št. 22, cerkveni davek (dajatev) podružni cerkvi sv. Jerneja v Spodnji Šiški na leto	.....	7 kr.
Urbar pod št. 180 — Commenda Laibach, gozdni davek od hriba na Rudniku	.....	1 1/2 kr.
za prenos 24 f. 10 kr.		47 f. 20 kr.
prenos 24 f. 10 kr.		47 f. 20 kr.

Pod Urbarjem št. 6 od Commenda Laibach od gozdnega dela Mostez-Podgrizherjah in na vercheh	.....	6 kr.
Šolnina /dajatev/	.....	1 f. 44 kr.
Preostali čisti dohodek znese	.....	21 f. 20 kr.
kateri a 5 % h kapitalu prišteto znese	.....	426 f. 40 kr.

II. STANOVANJE IN GOSPODARSKA POSLOPJA

S št. 45 označena zidana stanovanjska hiša s kamro in kletjo. Zraven je hlev. Hiša in hlev sta imela skupno streho. Vse to je bilo ocenjeno po odtegljaju hišnega davka 40 kr., kar je ..... 200 f.
Skedenj, zraven njega je šupa in omara za žito ..... 100 f.
Svinjak s hlevom za krave ..... 40 f.
Kozolec z 12 okni ..... 12 f.
Vse skupaj je ocenjeno na 352 f.

III. HIŠNA OPRAVA IN OPREMA

1 miza iz trdega lesa	1 f.	—
8 slik na steklo á 6 kr.	—	48 kr.
1 stenska ura	—	40 kr.
1 krušne nečke	—	10 kr.
2 verigi	1 f.	—
2 sekira-drevnica	—	20 kr.
1 kramp	—	20 kr.
1 vrv	—	10 kr.
za prenos	4 f.	28 kr.
prenos	4 f.	28 kr.
1 žaga za les	1 f.	—
1 žaga	—	10 kr.
2 motiki	—	6 kr.
3 vile za gnoj	—	30 kr.
1 omara za jedila	—	30 kr.
1 burkle	—	3 kr.
1 lopata	—	10 kr.
3 svedri	—	15 kr.
1 varnostna veriga (zavornica)	—	40 kr.
1 sod za kislo zelje (repo)	2 f.	
1 rezljana skrinja	2 f.	
2 rešeti	—	20 kr.
4 cepci	—	20 kr.
2 vile za seno	—	1 kr.
1 plug	2 f.	—
2 brani	1 f.	—
1 lesena lega	—	40 kr.
2 sani, okovanih z železom	2 f.	—
2 kosi	—	30 kr.
2 z železom okovana vozova in	6 f.	
vrv iz konoplje	—	20 kr.
4 rezilniki za slamo á 1 f. 30 kr.	6 f.	—
2 skrinji za žito	3 f.	—
4 gnojni koši	—	20 kr.
1 skrinja za obleko	—	10 kr.

4 kolovrati	—	20 kr.
1 bakren kotel	4 f.	—
1 brusni kamen	—	10 kr.
1 majhna sekira	—	5 kr.
1 ročna sekirica	—	10 kr.
2 zajemalki za vodo	—	10 kr.
1 korito	—	20 kr.
2 postelji	—	20 kr.
1 čeber	—	10 kr.
Skupaj:	40 f.	27 kr.

IV. KAŠČA

1 1/2 mernika žita á 1 f. 20 kr.	2 f.	
25 mernikov ajde á 1 f.	25 f.	
4 mernike prosa á 45 kr.	3 f.	
Skupaj:	30 f.	

V. ŽIVINA

1 črn konj z vprego	15 f.	
2 kravi á 12 f.	24 f.	
Skupaj:	39 f.	

VI. SETEV

6 mernikov žita á 1 f. 20 kr. dvojnega semena	16 f.	
10 mernikov rži á 1 f. dvojnega semena	20 f.	
1/2 mernika ječmena, dvojnega semena	—	40 kr.
Skupaj:	36 f.	40 kr.

Rekapitulacija

I. Zemljišča	426 f.	40 kr.
II. Stanovanje in gospodarska poslopja	325 f.	—
III. Hišna oprava in oprema	40 f.	27 kr.
IV. Kašča	30 f.	—
V. Živina	39 f.	—
VI. Setev	36 f.	40 kr.
Celotno premoženje je bilo ocenjeno na	924 f.	47 kr.

Cenitev je vodil cenilni komisar Jožef Peternel (Joseph Peternel) v navzočnosti domačinov — cenilcev Johanna Kleiza (Ivan Klaicz), Gašperja Černeta (Kaspar Zherne) in prosilca Valentina Ceglarja (Valentin Ziegler).

Cenitveni protokol je bil opravljen na cesarsko kraljevem okrajnem sodišču v Ljubljani dne 10. 11. 1834. Za to je bila plačana taksa 7 f. 33 kr. Valentinu Zieglerju je bil poslan dne 3. 1. 1835.

Komentar k inventarju družine Ceglar iz 19. stoletja

Iz uvoda k inventarju je razvidno, da je petinštiridesetletni Valetnin Ceglar, lastnik 1/4 kmetije, podložen Nemškemu viteškemu delu — Commenda Laibach — Urbar izročil svoje premičnine in nepremičnine dvaindvajsetletnemu sinu Matiji. Vzrok za to odločitev je bila verjetno sinova vojaška obveznost — tako so za delo še sposobni, slovenski kmečki gospodarji prepisovali svoje premoženje na sinove, da bi jih obvarovali pred služenjem vojaščine.[1]

Cenitev premoženja je bila izvedena v forintih. En forint (1 f.) je bil enak enemu goldinarju (gld.) ali 60 krajcarjem (kr.).

Kot posebnost naj omenimo, da so imena gozdnih delov, njiv in travnikov poimenovana kljub že obstoječemu franciscejskemu katastru, z ledinskimi imeni. Nekatera se ne dajo razbrati[2] in s tem težje določiti lokacijo njive ali gozdnega dela. Na primer: Skupina I. Njive, št. 10. Njiva za Vaninouscham št. 20 gozd Podgrizherjoum.[3] Verjetno je lokacija hriba št. 22. gozd Zerhounem, gozd Cerkovnik. Velikost parcel pa so ovrednotene s količino mernika posevka.

Stanovanjska hiša je bila majhna. Prostor za prebivanje je bil združen s hlevom pod eno streho z ravnim slemenom. Tako domačijo imenujemo stegnjeni dom. Od gospodarskih poslopij je imela kmetija skedenj, šupo z omaro za žito, svinjak in hlev za krave. Omembe vreden je kozolec, ki je imel kar 12 oken!

Hišna oprava in oprema sta nepopolno popisani. Tako je iz notranje oprave hiše in kamre miza iz trdega lesa in osem slik na steklo.[4] Vse to je tvorilo „kot" v hiši brez navedenih klopi ob stenah. Nadalje je imenovana stenska ura, dve postelji in skrinji. Od teh ena rezljana[5] ter ženitovanjska v protokolu „ena skrinja za obleko".

Od opreme črne kuhinje so bile samo krušne nečke, burkle, bakren kotel, dve zajemalki za vodo in čeber. V inventarju ni jedilnega pribora in kuhinjskega posodja kot npr. sklede in lonci. V predprostoru (veži) pred črno kuhinjo je bila omara za hrano.

V navedenemu orodju lahko prisodimo naslednja orodja domačim opravilom: žago, malo sekirico, tri svedre in brusni kamen. Gozdno orodje je bilo maloštevilno in po namembnosti skromno. Tako je bila samo sekira drevnica, žaga in dve verigi, brez cepina ali železnih zagozd. Od poljedelskega orodja je dobil novi gospodar poleg lopate, krampa, dveh motik, dveh kos, vil za gnoj ter sena še plug in dve brani. Za mlatenje žita so imeli štiri cepce ter za čiščenje dvoje rešet. Ob tem sta bili tudi dve skrinji za žito.

Za prevoz je domačija imela dva z železom okovana voza in dvoje z železom okovanih sani. Za prevoz gnoja so imeli štiri koše.

Glede visoke cene po kosu 1 ft. in 30 kr. velja omeniti tudi štiri rezilnike za slamo.

V hiši so predli ne pa tkali. Po protokolu so imeli štiri kolovrate, brez navedbe motovila ali statev.

Skromno je bilo število živine. Imeli so samo enega konja in dve kravi. Ob tako majhnem številu živine je bil tudi majhen delež hlevskega gnoja. Razumljivo je, da je bilo tudi gnojenje zemlje skromnejše in s tem manjši pridelek poljščin.

Naveden je svinjak, število prašičev ni znano.

Žita so bila raznolika. Tako so pridelali pšenico, ajdo, proso, rž in ječmen. Vse v majhnih količinah, največ ajde.

Iz vsega povedanega je razvidno, da gre za gospodarstvo s skromno hišno ter gospodarsko opremo, kakršna je pač sodila na četrtinsko ali polovično kmetijo.[6]

PRILOGA I.

LISTINA 1.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 33,5 cm, Š = 22,5 cm). Papir ima vodni žig. Ta predstavlja ščit v kartuši, ki jo zaključuje grofovska krona. Na ščitu je upodobljen neznani škof. Drugi list pole ima vodni inicialki M.F.W. Listina je napisana v gotici s črnilom z lepo pisavo. Omembe vredne so z viticami okrašene inicialke črk I, K in A. Listina ima pečat (V = 2,5 cm, Š = 2,3 cm) iz rdečega voska grofa Cajetana Wildensteina. Na pečatu je upodobljen ščit s kartušo, ki jo zgoraj zaključuje grofovska krona. Na ščitu je malteški križ, ki ima na sredini mali ščit na katerem je upodobljena noga orla.

POVZETEK VSEBINE

Grof Kajetan Wildenstein vitez in komendator Nemškega viteškega reda, izjavlja za sebe in svoje naslednike pri nemškem viteškem redu, da ima pravico prodaje travnika pri Podpeči ob Ljubljanici Jerneju Zeglarju. Le-ta mora plačati letno (najemnino) 7 forintov in 20 krajcarjev ob dnevu sv. Jurija.

Komenda Ljubljana 1. maj 1761
Cajetan Wildenstain
Vitez in komendator

LISTINA 2.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja, narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 33,5 cm, Š = 22,5 cm). Papir ima vodni žig. Ta predstavlja ščit v kartuši. Na ščitu je upodobljen stolp. Nad njim je dvoglavi orel. Drugi list ima vodni inicialki Ü R. Listina je napisana v gotici s črnilom. Pola je žigosana z žigom za takso v višini 15 krajcarjev. Listina je pečatena z nečitljivim pečatom sestavljalca odpovedne pogodbe.

POVZETEK VSEBINE:

Louro Jäppel iz knežjega okrožja Ljubljana, stanujoč v Glincah prizna s to listino za sebe in svojo zakonsko gospodinjo (ženo) Uršulo Jäpplin rojeno Zieglerin, da je tast Jernij Ziegler poravnal z obljubljeno vsoto denarja svoje obveznosti. S to listino se zakonca Jäpel odpovesta pravice do ostale dediščine.

Ljubljana, 25. maj 1770

Listino je sestavil in pečatil Johann Josef Pollakh, Rentemeister.

LISTINA 3

Obseg listine je pola papirja narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 38,5 cm, Š = 24,5 dm). Papir ima vodni žig. Ta predstavlja grb s ščitom. Nad njim je grofovska krona. Drugi list pole ima vodne inicialke (napis) IGA PPFEITAVER. Listina je napisana v gotici s črnilom. Pola je žigosana z žigom za sodno takso v višini 2 krajcarja. Listina ima ovalen pečat (V = 3,5 cm, Š = 3 cm) na iz papirja izstriženi kartuši. Na pečatu je upodobljen škof (Sv. Nikolaj?). Listina je napisna v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Pogodba o stanju.
Med Kapitljem v Ljubljani in soseščino v Spodnji Šiški, ki jo zastopajo: Matija Wabnik vulgo Bert, Matija Wabnik vulgo Ahaz, Jernej Zögler, vsi trije podložni Komendi Ljubljane, Jurij Černe pristojen pod palatinat Ljubljane in Johann Gossar pristojen pod Cekinov grad.

Prvič: Kapitelj daje za 9 let soseščni (zgoraj navedenim) v zakup 11 1/2 hube in sestoječe 2/3 žitne desetine v Spodnji Šiški v času od 1794 do 1803 leta.
Drugič: Soseščina se obvezuje vsakoletno 14 dni pred sv. Jurijem plačilo v gotovini 160 guldnov.
Tretjič: Glede pravilnega plačila zakupa in desetine v žitu jamčijo zakupniki s celotnim svojim premoženjem.
Četrtič: Zakupniki jamčijo za dobo 9 let, da ne bo od desetine žita ničesar odvzetega. V nasprotnem primeru jih bodo terjali. Po 9 letih destina žita zopet zapade prvotnemu lastniku.
Potrditev prejema 160 guldnov za prvo najemnino v celoti.

Markus Tseherin
kapiteljski oskrbnik

14. april 1794

Sledi 8 nadaljnjih potrditev za najemnino.

LISTINA 4.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja, narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 34,4 cm, Š = 21,5 cm). Papir ima vodni žig, inicialki F.G. Pola je žigosana z žigom za takso v višini 6 krajcarjev. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Valentin Zeglar je imel veliko dolgov. Dolžniki so izvajali nanj pritisk za vrnitev posojil. Da bi poplačal svoje dolgove je zaprosil Zeglar cesarsko kraljevo sodišče, da mu dovoli prodajo njive, imenovano Krevla, ki je bila na zemljišču, imenovanem „V Gmajnah". Sodišče mu je dovolilo, da se izvede licitacija dne 15. X. leta 1830 ob 9. uri dopoldan. Licitacija naj bi bila na kraju samem. Razglas za licitacijo naj bo objavljen v časopisu in z objavo sodnega uslužbenca z bobnom.

Cesarsko kraljevo okrožno sodišče v Ljubljani 30. IX. 1830.
J. Magainer sodnik 9. X. 1830.

LISTINA 5.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja, narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 33,4 cm, Š = 20 cm). Pola je žigosana z žigom za takso v višini 15 krajcarjev. Listina je napisana v gotici s črnilom in je slabo ohranjena.

POVZETEK VSEBINE:

Listina je obračun za 400 guldnov in 5 % letnih obresti, katere se je izposodil Valentin Zeglar leta 1827 do leta 1832.

Ljubljana, 22. avgust 1832.
Podpis nečitljiv.

LISTINA 6.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je dve poli papirja, narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 34,5 cm, Š = 21,5 cm). Poli sta povezani z uradno vrvico (rumene in črne barve) ter pečateni s sodnim pečatom (dvoglavi orel). Prva pola je žigosana z žigom za takso v višini 2 guldna, druga pola pa ima žig v višini za 6 krajcarjev. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Protokol vsebuje prošnjo Valentina Zieglerja iz Spodnje Šiške, hišna števila 45. na cesarsko kraljevo okrožno sodišče za prepis kmetije na mladoletnega sina Mathiasa. Prošnja je bila ugodno rešena ter se je dne 17. 10. 1834. leta izvršila sodna cenitev premoženja. Cenitev je bila razdeljena na šest delov:

I. Zemljišče
II. Stanovanje in gospodarske zgradbe
III. Hišna oprava in oprema
IV. Kašča
V. Živina
VI. Setev

Premoženje je bilo ocenjeno na 924 f. in 47 kr. Cenitev je vodil cenilni komisar Joseph Peternel ob Prisotnosti domačinov, cenilcev Johana Kleiza, kasparja Zherneta in prosilca Valentina Zieglerja. Cenitveni protokol je bil overovljen dne 10. 11. 1834. leta.

LISTINA 7.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je tri pole papirja, narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 20 cm). Pole so povezane z belo vrvico in žigosane z žigom za takso v višini za 15,3 in 6 krajcarjev. Listina je napisana v gotici s črnilom. Pri tretji poli manjka list!

POVZETEK VSEBINE:

Zapuščinska obravnava iz leta 1. julij 1836 za pokojnim 1/4 hube lastniškemu sinu Jakobu Zieglerju iz Spodnje Šiške št. 45.

Med stroški se omenja pogreb, ki je stal 6 forintov (goldinarjev).

O tej zapuščini se je izjavil oče Valentin Ziegler, vdovec v svojem imenu in v imenu svojih še mladoletnih otrok Johanna, Mitze in Franza ter brat pokojnega Mathias sedanji lastnik kmetije.

Premoženje za umrlim se razdeli tako, da dobi oče Valentin 1/2 dediščine. Preostalo polovico pa se porazdeli na enake dele med zapustnikove brate in sestro.

Okrožno sodišče za okolico, Ljubljana, 19. decembra 1836
oče Valentin Ziegler
priča Mathias Ziegler lastnik
(kmetije) in Peternel m.pr.

Žig okrožnega sodišča

LISTINA 8.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja, narejenega iz cunj. Velikost lista je (V = 41,5 cm, Š = 24,5 cm). Pola je žigosana z žigom za takso v vrednosti za 15 krajcarjev. Ob tem žigu je žig z datumom 12. oktober 1842 ter dvoglavi orel. Listina je tiskana v gotici s prostori (rublikami) za vpis v gotski kurzivi. Pola ima nečitljiv vodni žig. Na koncu prvega lista druge strani je na papirju izstriženi kartuši v obliki malteškega križa v sredini vtisnjen pečat v tehniki suhega žiga. Suhi žig v obliki kroga (2 r = 3,4 cm) ima v sredini reliefno upodobljenega stoječega bradatega moža s frigijsko čepico na glavi in kozjimi nogami. Mož z rokama razklepa gobec levu. Ob robu žiga je napis v rimski kapitali: DEUTSCH ORDENS BALLEY OESTERREICH. Listina je poškodovana.

POVZETEK VSEBINE:

Listina je zagotovilni list za Mathiasa Zieglerja, stanujočega v Spodnji Šiški štev. 45, da se mu zagotovi služnostna pravica za hrib v soseščini Rudnik, (Urbar št. 180.). Ta del hriba mu je zapustil njegov oče Valentin Ziegler z darilno pogodbo leta 30. maja 1836. Mathias Ziegler mora sedaj plačevati za omenjeni del hriba od cenitve 20 gold. na 10% glede na odbite stroške sodišča 1/5 vsote od 1 gld 36 krajcarjev. Poleg običajnih in prepisnih stroškov je omenjeni hrib vknjižilo sodišče na njegovo ime.

17. December 1842
Eugen Hanguritig
Landkommenthur

LISTINA 9.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista je (V = 34 cm, D = 21 cm). Pola ima žig za takso v vrednosti 6 krajcarjev. Listina je napisana v gotici s črnilom in je v sredini poškodovana.

POVZETEK VSEBINE:

Odstopna izjava.
Maria Zeglar, poročena Nastran izjavlja za sebe in za svoje dediče, da je prejela v gotovini od svojega brata Mathiasa Zeglarja 37 fl. 49 1/2 kr. To je 34 fl. 23 kr. materine zapuščine in 3 gld 26 1/2 kr. zapuščine za pokojnim bratom Jakobom.

S tem nima Maria Zeglar in njeni dediči nobene terjatve več. Lahko se izvede izbris iz zemljiške knjige na nepremičnine, podložne Nemškemu viteškemu rodu.

Spodnja Šiška, 23. nov. 1845.
Marija Zeglar, poročena Nastran
Jakob Besowizher, priča
Johanu Klinzz kot podpisnik in priča,
Jakob Zirman kot priča.

LISTINA 10.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Pola ima žig za takso v vrednosti 15 krajcarjev. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

EKSTABULACIJSKA PORAVNAVA.

Johann Zeglar, lastnik 1/4 hube v Spodnji Šiški, št. 45 služnostno Nemškemu viteškemu redu, izjavlja, za sebe in za svoje dediče, da mu je brat Mathias Zegler izplačal:

- dediščino po materi Ursula Zegler (rojena Babnig) 34 fl. 23 kr. obremenjeni s 500 fl. (teti). Ostane 187 fl. 15 kr. za 5 otrok Mathias, Jakob, Johann, Franc in Marija.
- dediščina v letu 1836 umrlemu bratu Jakobu je 3 gld 26 1/4 kr. (Oče Valentin Zeglar je podedoval polovico po sinu Jakobu, drugo polovico bratje in sestre).
- dediščina po letu 1847 umrlemu bratu Franzu 5 fl 13 kr. (Johann, Marija, Mathias) Zapuščinski stroški so 22 fl. 13 kr.

Johann Zeglar po Franz Kesteni)
Jos. Peternel priča (nadomestna).

Listina ima na zadnji strani pripis:

Predstojoči finančni obračun je bil z dovoljenjem o.k. Okrožnega sodišča Ljubljana-okolica vpisan v zemljiško knjigo (Tom XXVI. str. 18—24, urbar 61) za 1/4 hube (semkaj služnosti Ursule Zegler) ter je bila takoj izvedena ekstabulacija in zapuščinski sklep.

Zemljiško knjižni urad D.R.O. Commenda Ljubljana, 27. februar 1848.

Listina je pečatena z žigom (2 r = 4 cm). Žig ima na obodu napis RITTERL. D.ORD. COMMENDA LAIBACH. V sredini je križ.

LISTINA 11.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Pola je imela, danes odstranjeni kolek. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Sodni poziv Mathiasu Ceglarju za ureditev zemljiških in denarnih obveznosti.

C. kraljevo okrožno sodišče v Ljubljani-okolica, 27. oktober 1861.

LISTINA 12.

OPIS LISTINE

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Pola ima kolek za 15 krajcarjev, žigosan s sodnim žigom. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Prošnja za dovoljenje vpisa v zemljiško knjigo nepremičnin, last Mathiasa Ziglerja, Commenda Laibach Urbar št. 61.

1. V smislu dogovora z dne 7. julija 1841 in od 17. avgusta 1854 in dogovor za lastniško ter izročilno pogodbo z dne 10. julija 1858. leta se hišica kat. štev. 60/b, hišna št. 81, skupaj z zemljiščem, na katerem je zgrajena prepiše na Franza Iskra iz Spodnje Šiške.
2. Posestvo Zieglerja z vrtom je razdeljeno od 22. maja 1860 v parcelo 204/b s površino 665 klafter. Ta parcela se vpiše na Johanna Vizovičarja iz Spodnje Šiške, hišna št. 52. Vendar se z ozirom na hipoteko, brez prenosa terjatev Johannu Rebra iz Ljubljane brez zadolžitnega potrdila z dne 23. junija 1856, brez odpovedi z dne 25. avgusta 1832 in 15. maja 1838, 30. decembra 1840, 12. aprila 1843 ter 9. junija 1859 za 400 gld. ali 420 gld. nadaljnjih terjatev Uršule Zeigler iz zakonske pogodbe 23. aprila 1811 in poravnave dne 9. decembra 1828, končno terjatev otrok Mathiasa Zieglerja iz dogovorne listine 14. oktobra 1854 pod odprtjem nove listine o lastništvu bo v zemljiško prepisana brez dolgov v smislu sodbe z dne 2. decembra 1860. v Ljubljani.

Cesarsko kraljevo okrožno sodišče v Ljubljani, 31. december 1861.

LISTINA 13

OPIS LISTINE:

Obseg listine je list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 33,5 cm, Š = 22,5 cm). Listina je pisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Mathias Ziegler iz Spodnje Šiške, hišna št. 45 je dolžan po odločbi sodišča plačati 34 f. 11 kr.

Cesarsko kraljevo okrožno sodišče
Ljubljana, 3. junij 1869.

LISTINA 14.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista je (V = 34 cm, Š = 20,5 cm). Pola ima kolek za 12 krajcarjev, žigosan s sodnim žigom. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Franz Vehs prosi ob pomoči svojega pravnega zastopnika dr. Josefa Sajovica o.k. okrožno sodišče v Ljubljani, da uredi njegove zahteve proti Mariji Ziegler iz Spodnje Šiške.

Ljubljana, 20. junija 1871.

LISTINA 15.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je list papirja. Velikost lista je (V = 33,8 cm, Š = 21 cm). List ima kolek za 10 krajcarjev, žigosan z žigom sodišča. Listina je tiskani obrazec (vabilo sodišča) v gotici. Rubrike so vpisane v gotski kurzivi s črnilom.

OPIS LISTINE:

Vabilo Uršuli Ziegler iz Spodnje Šiške, da se odzove 29. aprila leta 1872 na o.k. okrožnem sodišču zaradi tožbe z Johannom Dolžanom.

13. marec 1872.

LISTINA 16.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista (V = 34 cm, Š = 20,5 cm). Pola ima kolek z letnico 1870, v vrednosti 12 krajcarjev. Kolek je žigosan z žigom sodišča.

POVZETEK VSEBINE:

Tožba Mathiasa Gregorca in Franza Zieglerja proti Lorenzu in Ursuli Ziegler ter Lorenzu Novaku iz Ljubljane.

Ljubljana, 18. avgusta 1873.

LISTINA 17.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Lorenz Ceglar iz Spodnje Šiške (hišna) št. 45 mora po sodni odločbi plačati 69 fl. 15 kr. svoji sestri Mariani Ceglar.

Ljubljana, 15. julij 1884.

Žig o.k. mestnega okrožnega sodišča v Ljubljani.

LISTINA 18.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Na listu je kolek iz leta 1885 v vrednosti 15 krajcarjev. Kolek je žigosan s sodnim žigom. Listina je napisana v gotici s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Ursula Ciglar iz Spodnje Šiške, št. 48 (pravilno 45) prosi o.k. ljubljansko okrožno sodišče, da dovoli vpis zemljišča na njenega sina Lorenza Ciglarja Spodnja Šiška št. 48 (pravilno 45) Urbar štev. 61. Tom VI. fol 152 Commenda Laibach.
Pras. am 14. aug. (18) 85

Žig (iz kavčuka)
Pras. am 14. aug. (18) 85
Exh. Nr. 14006

LISTINA 19.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listin) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Pola ima kolek iz leta 1885 za 15 krajcarjev. Kolek je žigosan z žigom sodišča. Listina je napisana v gotici. Kopija je razmnožena v papirografski tehniki.

POVZETEK VSEBINE:

Dovoljuje se:

1. Pri nepremičninah Lorenza Ciglerja, Sp. Šiška št. 45, zemljiška knjiga vložek 147 in 149 kat. občine Spl. Šiška in pri nepremičnini zeml. knjiga vložek 309 kat. občine Orle na podlagi prisojilne listine z dne 10. X. 1885, ter izbrisane izjave z dne 1. VIII. 1886 zemlj. št. 3285 vključitev izbrisa zastavne pravice zahtevka Marie, Apolonie, Margareth, Johanna, Franza in Johane Ciglar, po izročilni — ženitni pogodbi z dne 3. V. 1836 in prisojilni listini 14. X. 1854 a 16 fl. 40 kr.
2. Pri gornji nepremičnini zemlj. knjige vložek št. 147 Sp. Šiška na podlagi izbrisane izjave z dne 1. VIII. 1886, zemlj. knjiga št. 3255 izbris zastavne pravice za terjatev Johanna Rebra iz Ljubljane po zadolžnici z dne 23. V. 1827, odstop z dne 25. VIII. 1832, 10. V. 1838, 31. XII. 1840, 12. IV. 1845 in 9. VII. 1859 z 400 fl. izbris, ki pripada Franzu Lukmanu iz Ljubljane po pogodbi in izjavi z dne 30. III. 1866 za delež v gozdu „Gradoveljski potok" pristojna skupina in lastniška pravica.
3. Na podlagi te vloge bremena prosta ločitev parcel št. 577, 634 in 655 gozda, gornje nepremičnine Lorenza Ciglarja, zemljiški knjižni vložek št. 149, Sp. Šiška in pripis te k novi nepremičnini zemlj. knjiga, vložek št. 148, iste zemljiške knjige.
4. Pri gornji nepremičnine Lorenza Ciglerja zemlj. knjižni vložek št. 147 in 148 katastersko obč. Spodnja Šiška na podlagi zadolžnice z dne 4. VIII. 1886 št. 3260 se vključi zastavna pravica za posojilo Kranjske hranilnice v Ljubljani z 500 fl. in 5 % obresti poleg tožbenih in eksekutivnih stroškov, kakor tudi ostale obveznosti, ki nimajo iste prioritete, kakor kapital. Do 70 fl. in priznanje za zastavno pravico preužitka Ursule Ciglar.

Vpisana taksa 3. fl. 62 1/2 kr. se plača v kolkih.

O tem bodo obveščeni:

— Lorenz Cigler, prosilec, posestnik št. 45
— Maria Rojc, roj. Cigler od tam št. 60
— Apolonija Galeti roj. Ciglar od tam št. 103
— Johanna Cigler št. 45
— Franz Cigler in Johann Cigler, oba hlapca pri Carlu Tavčarju v Ljubljani
— Johann Keber, hišni posestnik iz Lj., Grajska ul. 5
— Franz Lukman, hišni posestnik iz Lj., Poljanska ul. 7
— Kranjska hranilnica v Ljubljani
— C.k. Davčni urad
— C.k. okrožno sodišče v Ljubljani, 6. avg. 1886.

LISTINA 20.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina obsega:

1. Izknjižbeno izjavo, kolkovano s kolkom za 1 fl. Izjava je napisana v slovenskem jeziku z latinico.
2. Potrdilo notarja, kolkovano s kolkom za 10 kr. Potrdilo je napisano v slovenskem jezi-

ku v latinici in pečateno s pečatom o.k. notarja v Ljubljani na Kranjskem Ivana Gogala.

3. Pripis in sodno uverenje sodišča z dne 16. VIII. 1886. Pripis je napisan v gotici.

POVZETEK VSEBINE:

Izknjižbena izjava.

Pri zemljišču Lorenca Ciglerja iz Sp. Šiške štev. 45, vložna štev. 147 zemljiških knjig katasterska občina Sp. Šiška se vknjiži:

1. na podlagi dolžnega pisma z dne 23. V. 1827, prepustitev pravic 10. V. 1838, 31. 12. 1840, 12. IV. 1843 in 9. VII. 1859 zastavna pravica za terjatev Janeza Kebra Ljubljana, Florjanska ulica št. 5 v vsoti 420 gld.

Lorencu Ciglerju je Kranjska hranilnica v Ljubljani dovolila posojilo 500 gld., s katerim bi on omenjeno terjatev poplačal. Janez Keber dovoljuje glede na svojo terjatev 420 gld s pritiklinami vred vknjižbo zastavne pravice pri zgoraj imenovanem zemljišču.

2. Na podlagi kupne pogodbe z dne 16. V. 1858 in izjave z dne 30. III. 1866 kupne in lastninske pravice za gozdni delež Gradoveljski potok v Stangi v korist Franceta Lukmana iz Ljubljane.

Ljubljana, 1. avgusta 1886
Janez Keber
Franz Lukman

Potrdilo o.k. notarja, da sta Janez Keber in Franc Lukman podpisala izknjižbeno izjavo.

Ljubljana, 1. avgusta 1886
Ivan Gogola
notar

Pripis in uverenje sodišča o izknjižbeni izjavi.

Žig sodišča. Ljubljana, 16. avgusta 1886
Podpis nečitljiv

LISTINA 21.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list indutrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina ima kolek z letnico 1893 v vrednosti 15 krajcarjev. Listina je napisnana v slovenskem jeziku s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Pavlina Martinak, Josipina Arce in Franja Tavčr, vse iz Ljubljane prosijo veleslavno c.kr. deželno sodišče v Ljubljani za dolgaprosti odpis parc. štev. 3639 Volavlja pri zemljišču vlož. štev. 147 kat. občine Spodnja Šiška, last Lorenca Ciglerja posestnika, Sp. Šiška št. 45.

Ljubljana, 5. oktober 1893

LISTINA 22.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). List ima kolek iz leta 1893 v vrednosti 15 kr. Listina je napisana v slovenskem jeziku s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Uršulo Cigler preužitkarico, Sp. Šiška št. 45 obvešča veleslavno c.kr. deželno sodišče v Ljubljani, da so Pavlina Martinjak, Josipina Erce in Franja Tavčar vse iz Ljubljane zaprosile zgoraj navedeno sodišče za dolgaprosti odpis parcelne št. 3639 ob. Volavlje pri zemlj. vlož. št. 147 kat. občina Spodnja Šiška, last Lorenca Ciglerja.

Ljubljana, 5. oktober 1993

LISTINA 23.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v slovenskem jeziku in razmnožena v tehniki šapirografa.

POVZETEK VSEBINE:

Odpis dolga prosto parcelo štev. 3639 (gozd) občina Volavlje od posestva Lovreta Cigler-ja vložek 147 zemlj. knjige, kat. občine Spodnja Šiška se dovoljuje, da se omenjena parcela v knjiži v lastninsko pravico na Pavlino Martinak, Josepino Arce in Frančiško Tavčar, vse iz Ljubljane. Za vsako 1/3 deleža.

C.k. okrajno sodišče v Litiji, dne 30. X. 1893

LISTINA 24.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v slovenskem jeziku. Razmnožena je v šapirografski tehniki.

POVZETEK VSEBINE:

C.k. okrajno sodišče v Ljubljani je o novi zemljiški vknjižbi parcele (gozd) 3639 kat. ob Volavlje obvestilo naslednje:

- Nove lastnike, Pavlino Martinak, Josepino Arce in Franjo Tavčar
- c.k. notarja Ivana Gogala
- prejšnjega lastnika parcele (gozda) Lorenca Ciglerja, posestnika oz. Sp. Šiške št. 45
- Uršulo Cigler, preužitkarico
- Šimen Rotar, posestnik h.št. 81, pravni naslednik Franza Iskre
- France Bizovičar, posestnik, Sp. Šiška št. 110, kot pravi naslednik Janeza Gorjupa
- Kranjska hranilnica v Ljubljani
- Davčni urad v Litiji

Ljubljana, 13. novembra 1893.

LISTINA 25.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je kolkovana s kolkom za 15 krajcarjev in napisana v slovenskem jeziku. Razmnožena je v tehniki šapirografije.

POVZETEK VSEBINE:

Lovrenc Cigler, posestnik iz Spodnje Šiške, h.št. 45 prosi slavno c.kr. za mestno okrajno sodiče v Ljubljani, za vknjižbo izbrisa zastavne pravice za 40 gld. in 100 gld, vpis in odpis v listini imenovanih parcel pri zemljišču št. 147 kat. občine Spodnja Šiška.

Ljubljana, 5. marec 1895.

LISTINA 26.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v gotici. Razmnožena je v šapirografski tehniki.

POVZETEK VSEBINE:

Lorenzu Ciglarju iz Spodnje Šiške k. št. 45 se pri zemljišču štev. 147 kat. občine Spodnja Šiška se od parcele št. 195 odvzame 45 m².

Ljubljana, 20. junij 1896.

LISTINA 27.

Obseg listine je pola papirja (sestavljena iz dveh listov) narejenega industrijsko. Velikost vsakega lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v slovenskem jeziku s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Prisojilo.
Od c.kr. za mestni del okrožnega sodišča v Ljubljani, se zapuščina dne 11. svečana 1896 za brez oporoke umrle Ivane Ceglar iz Spodnje Šiške št. 45 prisodi dedičem na podlagi zakona. To je bratom in sestrama, Lorencu Ceglar 4/40, Janezu in Francetu Ceglar, Apoloniji Gialetti in Mariji Rojc pa po 9/40 deležev v last.

Žig sodišča z dvojezičnim napisom (nemško-slovensko)

V Ljubljani, dne 30. junija 1896

LISTINA 28.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list indutrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina ima kolek za 15 krajcarjev in je napisana v slovenskem jeziku. Razmnožena je v šapirografski tehniki.

POSNETEK VSEBINE:

1. Dovoli se na podlagi načrtov vpis iz njive parc. štev. 195/1 novo nastalih parcel štev. 195/1 njiva, 195/4 njiva, 195/5 njiva, 195/6 vrt in 195/2 hiš. št. 129 v Spodnji Šiški, drvarnica dvorišča.
2. Na podlagi kupne pogodbe izbris parc. štev. 195/4 pot, ker se je spojila s potjo parc. štev. 707 oziroma 707/2.
3. Na podlagi kupne pogodbe njive parc. štev. 195/4 in na njivo v novi zemljeknjižni vlogi št. 3300 vknjižba lastninske pravice za Janeza Gregorca iz Malega Mengša h. štev. 25.
4. Na podlagi iste kupne pogodbe se hiša štev. 129 v Spodnji Šiški, drvarnica in dvorišča parc. štev. 195/7 in vrta parc. št. 195/6 vrt in njivi vknjiži na Antona Vavpotiča iz Sp. Šiške h. štev. 129.
5. Na podlagi kupne pogodbe njiv parc. štev. 195/1, 1995/5 se vknjiži lastninske pravice in sicer na njivo parc. štev. 195/5 na Jakoba in Jožefo Kremžar iz Ljubljane na vsakega na polovico in na njivo parc. štev. 195/1 na Lorenca Ciglerja iz Spodnje Šiške h. št. 45.

O tem se obvesti prosilec Lorenc Ciglar, Simon Rotarh h. tš. 81, France Bizovičar h. št. 110, vdova Uršula Cigler (preužitkarica), Kranjska hranilnica v Ljubljani, c.kr. finančna prokuratura v Ljubljana.

C.kr. za mesto okrajno sodišče v Ljubljani, 21. avgust 1896.

LISTINA 29.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v slovenskem jeziku s črnilom. List je kolkovan s kolkom za 15 krajcarjev.

POVZETEK VSEBINE:

Bruno Közler, sodarski pomočnik na Glincah št. 41 prosi slavno c.k. za mesto okrajno sodišče za vpis in odpis dolga prosti parceli št. 195/8 pri zemljišču, katerega lastnik je bil Lorenc Cigler, posestnik iz Spodnje Šiške št. 45.

V Ljubljani, 30. novembra 1896

LISTINA 30.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost lista je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisna s črnilom v slovenskem jeziku.

POVZETEK VSEBINE:

Bruno Köszler prosi c.k. mestno sodišče v Ljubljani za vpis lastništva za parcelo štev. 195/10. O tem se obvesti nekdanji lastnik Lorenc Cigler iz Sp. Šiške h. št. 45.

Ljubljana, 7. december 1898.

LISTINA 31.

OPIS LISTINE:

Obseg listine je en list industrijskega papirja. Velikost listine je (V = 34 cm, Š = 21 cm). Listina je napisana v slovenskem jeziku s črnilom.

POVZETEK VSEBINE:

Sklep.

Mladoletnim Mariji, Ani, Vincencu in Frančiški Cigler (otroci Lovrenčevega brata) se postavi za varuha Lovre Ciglar. Kliče se na dan 25. aprila ob 9. dopoldan k temu sodišču, da opravi obljubo.

C.kr. okrajna sodnija v Ljubljani, oddelek I., dne 30. marca 1898.

PRILOGA II.

POSESTNI LIST 1.

Posestni list, Mathiasa Zieglerja, Spodnja Šiška, štev. 45.
Commenda Laibach, urb. št. 61, iz leta 1840

Parcelna štev.	Ime parcele	Joh	Površina Klafter
60 a	Hiša, hišna štev. 45.	—	167
60 b	Hišica, hišna štev. 81.	—	45
204	Njiva „Per Ločan"	2	1.030
251	Njiva „Na Sevnik"	—	300
252	Njiva „Per Kusucom"	—	280
253	Njiva „Per domača pot"	2	1.100
250 a	Travnik „Na ledini"	—	709
b	Travnik „Na ledini"	—	1.418
78	Gozd „Na verheh"	—	1.245
592	Gozd „V Riglah"	—	1.115
603	Gozd „V Mostece"	2	75
249	Vrt s sadnim drevjem „Na vert"	—	90
91	Gozd „Cerkovnik"		734 75/100
92	Gozd „Cerkovnik"		752 12/100
	Skupna površina	12 Joh	1.050 87/100 kl.

POSESTNI LIST 2.

Posestni list, Mathiasa Zieglerja, Spodnja Šiška, štev. 45.
Commenda Laibach, urb. št. iz leta 1861

Parcelna štev.	Ime Parcele	Joh	Površina Klafter
60 a	Hiša, hišna štev. 45	—	157
60 b	Hišica, hišna štev. 81. —	—	—
	novi lastnik Franz Iskra	—	—
204 a	Njiva „Per Ločan" se razdeli	2	365
204 b	Na A-B. Novi lastnik njive B je bil Johann Visočar — Spodnja Šiška štev. 52		
215	Njiva „Na Sevnik"	—	300
252	Njiva „Per Kusucom"	—	280
253	Njiva "Per domača pot"	2	1.100
250 a	Travnik „Na ledini"	—	709
b	Travnik „Na ledini"	—	1.418
78	Gozd „Na Verheh"	—	1.245

592	Gozd „V Riglah"	1	1.115	
603	Gozd „V Mostece"	2	75	
249	Vrt s sadnim drevjem „Na vert"	—	90	
91	Gozd „Cerkovnik"	—	734	75/100
92	Gozd „Cerkovnik"	—	752	12/100
	Skupna površina	12 Joh	340	87/100 kl.

POSESTNI LIST 3.

Posestni list, Lorenc Ceglar, Spodnja Šiška, štev. 45. iz leta 1890

Parcelna štev.	Ime parcele	Način obdelave	Joch oral	Klft. Seženj
131	Spodnja Šiška	Stavbišče	—	179
130	Spodnja Šiška	Vrt	—	99
195	Na Gruntih	Njiva	2	293
218/1	Na Gruntih	Njiva	—	260
218/2	Na Gruntih	Njiva	—	2
219/1	Na Gruntih	Njiva	—	318
219/2	Na Gruntih	Pašnik	—	772
220/1	Na Gruntih	Njiva	—	382
220/2	Na Gruntih	Njiva	2	644
221	Na Gruntih	Njiva	—	315
222	Na Gruntih	Travnik	—	898
592	Cerkovnik	Gozd	—	910
593	Cerkovnik	Gozd	—	314
577	Na Vrhih	Gozd	—	1.053
634	V Riglah	Gozd	1	1.138
655	Rakovnik	Gozd	1	1.572
		Skupna površina	11 Joh	1.147 kl.
824/2	Mali Rakovnik	Gozd		892
1074	Glince	Travnik		507
		Skupna površina	1	399

POSESTNI LIST 4.

Posestni list, Katarina (vdova Ceglar), poročena Koželj, Spodnja Šiška, hišna štev. 45. iz leta 1910.

Parcelna štev.	Ime kosa	Površina ha	a	m^2
131	Sp. Šiška (Stavbišče)	—	1	02
130	Sp. Šiška (vrt)	—	—	52
218/1	Na gruntih (njiva)	—	6	19
219/1	Na gruntih (pašnik)	—	9	03
220/1	Na gruntih (njiva)	—	2	35
221	Na gruntih (Njiva)	—	11	13
222	Na gruntih (Travnik)	—	6	64
196/1	Na gruntih (Njiva)	—	47	32
222/7	Na gruntih (Travnik)	—	2	73
195/1	Na gruntih (Njiva)	—	88	—
592	Cerkovnik (gozd)	—	32	73
593	Cerkovnik (gozd)	—	11	29
577	Cerkovnik (pravilno na Vrhih) gozd	—	37	87
634	V Riglah (gozd)	—	98	48
655	Rakovnik (gozd)	1	14	01
	Skupna površina	4	77	91
		= 4 ha	77 a	91 m^2

Opombe

Hišni arhiv in podoba četrtinske kmetije iz Spodnje Šiške v 19. stoletju

1 Priloga I. Listine od 1—31.
2 Priloga II. Posestni listi od 1 do 4.
3 Od vseh ohranjenih fotografij družinskih članov Ceglar je določljiva samo fotografija, ki predstavlja mladoporočenca Lorenca in Katarino Ceglar iz leta 1900 (sl. 12).
4 Hišni arhiv družine Ceglar je v zasebni lasti.

Oris starega naselbinskega jedra v Spodnji Šiški

1 Priloga I. Listina 1.
2 Priloga I. Listina 2.
3 Priloga I. Listina 3.
4 Priloga II. Posestni list 3.
5 Župnijski arhiv, Ž.C. Marijino oznanenje, Prešernov trg 4, Poročna knjiga TOM.C. — 1785 — 180.
6 Priloga I. Listina 4.
7 Hišna številka po I. svetovni vojni.
8 Fran Zwitter, navaja v svoji razpravi: Razvoj ljubljanskega teritorija, Geografski vestnik, Ljubljana 1930, str. 139., da je bival Nemški viteški red v Ljubljani pred letom 1228, naselili so ga Spanheimovci. K prvotnemu gospodstvu nemške komende je spadal predvsem južni del kasnejšega Novega trga trga okoli križevniške cerkve.
9 Priloga I. Listina 4.
10 Milko Kos omenja v svoji knjigi, Srednjeveška Ljubljana, Topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955 v svoji opombi št. 200 na str. 74 naslednje: „Razlikovanje 'spodnja' in 'zgornja' Šiška (je omenjena) prvič v urbarju Nemškega viteškega reda iz 1400". Zato lahko sklepamo, da je imel Nemški viteški red svoje zemljiške interese v Spodnji Šiški. To tudi potrjuje naprimer družina Ciglar, ki je bila kasneje s svojim gospodarstvom podložna Nemškemu viteškemu redu.
11 Milko Kos, o.c., opomba št. 200, str. 74.
12 Ravno tam.
13 Cerkev sv. Jerneja je stala že pred letom 1370. Tako navaja v svoji knjigi Milko Kos, o.c. na strani 49, naslednje: „Pred to cerkvijo je bil 30. oktobra 1370, ob navzočnosti beneške in avstrijske gospode, v vasi, ki se po nemško imenuje spodnji Keissach, po slovensko pa Chisschia), sklenjen mir med Habsburžani in beneško republiko. Cerkev sv. Jerneja, ki ima na zahodni steni zazidan vhod z delom romanskega portala je leta 1936 nekonservatorsko oblikoval arhitekt Jože Plečnik.
14 Anton Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik, Ljubljana 1929—1930, str. 133.
15 Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973—1803), 1973, str. 27.
16 Franciscejski kataster 1826, Arhiv S.R. Slovenije, Unter Schischka, N°. 313.
17 Svetozar Ilešič, Prvotna kmetska naselja v območju Velike Ljubljane, Geografski vestnik, 1929—1930, str. 155.
18 Pavle Blaznik, Poljska razdelitev, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, štev. 191.
20 Franciscejski kataster 1826, Arhiv S.R. Slovenije, O.C., N 313.
21 Pavle Blaznik, Gospodarska zgodovina ..., O.C. str. 192.

Rodovnik družine Ceglar

1 Priloga I. Listina 1.
2 Priloga I. Listina 2.
3 Rojstne, poročne in mrliške knjige, ki jih hrani Župnijski arhiv župne cerkve Marijino oznanenje, Ljubljana, Prešernov trg 4, se pričnо z ustanovitvijo župnije leta 1785. Družina Ceglar pa je pripadala pod okrilje te župnije.
4 Župnijski arhiv, Ljubljana, Prešernov trg 4. Mrliška knjiga, TOM II. 1791—1802. (Odslej navajamo Ž.A.M.K. TOM...).
5 Letnico rojstva Marije Ceglar dobimo, če odštejemo njeno starost v času smrti od letnice smrti. To je 1789 — 65 let = leto rojstva 1724. leta.
6 Ž.A.M.K. TOM I. 1785—1791.

7 Letnico rojstva Jerneja Ceglarja (mlajšega) dobimo, če odštejemo njegovo starost v času smrti od letnice smrti. To je 1827 — 78 let = rojstva 1749.
8 Ž.A.M.K. TOM. IV. 1825—1833.
9 Ravno tam.
10 Priloga I., Listina 2.
11 Ravno tam.
12 Letnico rojstva Elizabete Ceglar dobimo, če odštejemo njeno starost v času smrti od letnice smrti. To je 1797 — 50 let = je leto rojstva 1747.
13 Ž.A.M.K. TOM. II. 1791—1802.
14 Letnico rojstva Marije Ceglar dobimo, če odštejemo njeno starost v času smrti od letnice smrti. To je 1796 — 35 let = leto rojstva 1761.
15 Ž.A.M.K. TOM II. 1791—1802.
16 Župnijski arhiv, Ljubljana, Prešernov trg 4, Poročna knjiga, TOM-C 1785—1800. (Odslej navajamo Ž.A.P.K. TOM. .../.
17 Letnico rojstva Marije Ceglar, rojene Selan dobimo, če odštejemo njeno starost v času smrti od letnice smrti. To je 1828 — 60 let = leto rojstva 1768.
18 Ž.A.M.K. TOM. IV. 1825—1833.
19 Župnijski arhiv, Ljubljana, Prešernov trg 4, Krstna knjiga, TOM. I. 1785—1792, (Odslej navajamo. Ž.A.K.K. TOM. ...).
20 Ž.A.K.K. TOM. I. 1785—1792.
21 Ž.A.M.K. TOM. I. 1785—1792.
22 Ž.A.K.K. TOM. III. 1797—1801.
23 Letnico rojstva Marije Ceglar dobimo, le odštejemo njeno starost v času smrti od letnice smrti. To je 1807 — 3 mesece = leto rojstva 1807.
24 Ž.A.M.K. TOM. III. 1803—1825.
25 Ž.A.P.K. TOM. II. 28. 7. 1800—1816.
26 Ž.A.M.K. TOM. V. december 1833—1840.
27 Ž.A.K.K. TOM. V. 1808—1821.
28 Ž.A.M.K. TOM. VIII. 1855—1866. — 29. Letnico rojstva Valentina Ceglarja dobimo, če odštejemo njegovo starost v času smrti od letnice smrti. To je 1823 — 10 let = leto rojstva 1813.
30 Ž.A.M.K. TOM. III. 1803—1825.
31 Ž.A.K.K. TOM. VI. 1821—1826.
32 Priloga I. Listina 7 in Listina 10.
33 Ž.A.K.K. TOM. VI. 1821—1826.
34 Priloga I. Listina 10.
35 Priloga I. Listina 9. Razen tega podatka nista znani letnici njegovega rojstva in smrti.
36 Razen te omembe, ki je v Priloga I. Listina 7, ne vemo o njem ničesar.
37 Priloga I. Listina 6.
38 Ž.A.P.K. TOM. III. 1. 1. 1816 — 3. 8. 1845.
39 Letnico rojstva Marije Rubežnik dobimo, če odštejemo njeno starost v času smrti od letnice smrti. To je 1854 — 42 let = leto rojstva 1812. Letnica smrti pa je omenjena v Ž.A.M.K. TOM VII. 1850—1855.
40 Ž.A.K.K. TOM. B. 1835—1841. Leto smrti ni znano.
41 Ž.A.K.K. TOM. B. 1835—1841. Leto njegove smrti ni znano.
42 Ž.A.K.K. TOM. B. 1841—1856.
43 Ž.A.M.K. TOM. VII. 1850—1855. Leto smrti sestre Frančiške ni znano.
44 Ž.A.P.K. R.C. IV. 1845—1862.
45 Ž.A.K.K. TOM. B. 1856—1867 in Ž.A.M.K. TOM XII., M 1904—1917.
46 Ž.A.K.K. TOM. B. 1856—1867.
47 Ž.A.K.K. TOM. B. 1856—1867 in Ž.A.M.K. TOM. VIII. 1855—1866.
48 Ž.A.K.K. TOM. B. 1856—1867.
49 Ž.A.M.K. TOM. IX. 1867—1890.
50 Ž.A.K.K. TOM. B. 1863—1892. Leto smrti ni znano.
51 Ivan je omenjen v listini iz leta 1886, Priloga I. Listina 19. kot hlapec pri Karlu Tavčarju v Ljubljani.
52 Priloga I. Listina 27.
53. Priloga I. Listina 19.
54 Ž.A.K.K. TOM. B. 1863—1892.
55 Priloga I. Listina 27.
56 Ž.A.P.K. TOM. VIII., 1895—1904, str. 132, št. 44.
57 Ž.A. Poročila 18. februar 1919.
58 Ž.A.P.K. TOM. VII., O.C.
59 Ž.A.M.K. TOM. XII. M. 1904—1917, Pag 79, N° 120.

60 Ž.A.M.K. TOM. XII. O.C.
61 Priloga II. Posestni list 4.
62 Ž.A. Poročila 18. februar 1919.
63 Ravno tam.
64 Leta 1962 so porušili nekdanjo Ceglarjevo domačijo. V zameno je dobila družina Marinko hišo z gospodarskim poslopjem v neposredni bližini nekdanje kmetije na Gasilski cesti.

Ceglarjeva domačija

1 Zemljiški obseg Ceglarjeve domačije je opisan v: Stara zemljiška knjiga Sodišča Ljubljana okolica, Komenda Ljubljana, Arhiv S.R. Slovenije, TOM. VI., str. 57—67, Priloga I. Listina 10, Župnijski arhiv, Ž.C. Marijino oznanenje, Pršernov trg 4, Krstna knjiga 1837, 1851 in Poročna knjiga 1900.
2 Pavle Blaznik, Gospodarska in družbena ..., O.C., str. 163.
3 Pavle Blaznik, Gospodarska in družbena..., O.C., str. 167.
4 Ravno tam.
5 Priloga I. Listina 3.
6 Ravno tam.
7 Pavle Blaznik, Gospodarska in družbena ... o.c., str. 167.
8 Ravno tam.
9 Priloga I. Listina 10.
10 Pavle Blaznik, Gospodarska in družbena... O.C. str. 168.
11 Stara zemljiška knjiga Sodišče Ljubljana okolica, Komenda Ljubljana, Arhiv S.R. Slovenije, TOM. VI. 1819, str. 54—57; 1820, str. 567; 1836, str. 152, 153; TOM. VIII., str. 116; TOM. VI. 1862, 1964, 1866, str. 152.
12 Franciscejski kataster 1826, Franciscejski kataster, stanje druge izmere 1868, Arhiv S.R. Slovenije, o.c. N° 313.
13 Priloga I. Listine od 1 do 31.
14 Priloga I. Listina 6 in poglavje v tem sestavku: Inventar družine Ceglar iz 19. stoletja.
15 Stara zemljiška knjiga, o.c., str. 54—57.
16 Ravno tam.
17 Stara zemljiška knjiga, O.C., str. 54, 55.
18 Stara zemljiška knjiga o.c. 56, 57.
19 Franciscejski kataster 1826, O.C., N. 313.
20 Sl. 1. št. 4.
21 Priloga I. Listina 6 in poglavje v tem sestavku „Inventar družine Ceglar iz 19. stoletja".
22. Leta 1826 je bilo v družini Ceglar s starši še sedem otrok. Zato je bila gradnja hišice za preužitek Valentina in Urše Ceglar več kot upravičena.
23 Priloga I. Listina 6. in poglavje ... O.C.
24 Ravno tam.
25 Priloga II. Posestni list iz leta 1840.
26 Ravno tam.
27 Priloga I. Listina 12.
28 Velikost povečane hišice je razvidna iz (Sl. 2).
29 Zgodovinski arhiv — Ljubljana, P.OI., Spodnja Šiška, 12. Gradbene zadeve A.B., 1890—1914.
30 Zgodovinski arhiv, Karta Spodnje Šiške, 1:1000, Stanje 1940.
31 Risba (sl. 4) je povzeta po Temeljni topografski načrt 1:2500 — Geodetski zavod SRS — stanje leta 1983.
32 Pri stiku Medvedove ceste z Gasilsko cesto je nastalo prav pred šolo Zvonka Runka križišče.
33 Priloga I. Listine od št. 1 do št. 31.
34 Stara zemljiška knjiga, Arhiv S.R. Slovenije o.c.
35 Priloga II.
36 Priloga I. Listina 1.
37 Ravno tam.
38 Priloga I. Listina 3.
39 Listina 4.
40 Ravno tam.
41 Priloga I. Listina 6 in poglavje... O.C.
42 Priloga I. Listina 6 in poglavje... O.C.
43 Ravno tam.
44 Ravno tam.

45 Priloga II. Posestni list iz leta 1840.
46 Priloga I. Listina 12.
47 Priloga II. Posestni list iz leta 1890.
48 Priloga I. Listina 28.
49 Priloga II. Posestni list iz leta 1910.
50 Mapa izmer, Arhiv S.R. Slovenije, IX/57, 1786, Šišenski hrib.
51 Franciscejski kataster, O.C. N. 313.
52 Priloga I. Listina 6 in poglavje... O.C.
53 K.O. Orle (L-188) delovodnik zeljišč iz l. 1826, Arhiv S.R. Slovenije, parc. št. 312, hiša št. 45. Zeglar Valentin — srednje doraščen gozd v izmeri 4 orale in 89 sežnjev.
54 Priloga I. Listina 6 in poglavje... O.C.
55 Priloga II. Posestni list iz leta 1840.
56 Priloga III. Posestni list iz leta 1861 in 1840.
57 Priloga I. Listina 20.
58 Priloga II. Posestni list iz leta 1890 in Franciscejski kataster iz leta 1868.
59 Priloga II. Posestni list iz leta 1890.
60 Priloga II. Posestni list iz leta 1910.
61 Lastnik gozdnih površin Andrej Marinko ni kmetovalec.

Inventar kmetije Ceglar iz leta 1834

1 dr. Josip Mantuani, Inventar Škofa Slatkonja, Carniola, 1910, 4—12.
2 dr. Josip Mantuani, Stari inventarji, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 1924—25, str. 31.
3 dr. Rudolf Andrejka, Stari kmečki inventar iz 18. stoletja, Posebni vtis „Etnologa" VII., Ljubljana 1934.
4 Angelos Baš, Orodja na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju, Slovenski etnograf VIII. Ljubljana, 1955.
5 Angelos Baš, Pohištvo podložnikov na Podčetrtkovem gospostvu v 18. stoletju, Slovenski etnograf X. Ljubljana, 1957.
6 Vinko Demšar, Krogarjeva domačija v Opalah, Loški razgledi 33, Škofja Loka 1986, str. 75—84.
7 Ravno tam.
8 Cenitev premoženja Jožefa Petkovška, Protokol C.k. okrajno sodišče v Vrhniki 27. 1. 1890, Rokopisni oddelek NUK Ljubljana, Stari fond 132.
9 Priloga I., listina 6.

Komentar k inventarju družine Ceglar iz 19. stoletja

1. Misel na vojaško suknjo je bila pri slovenskih fantih vedno neprijetna. Vzrokov za to je bilo več. Med drugimi dolgost vojaškega roka in kasneje od srede stoletja dalje tudi prebujajoča se narodna zavest. Saj Slovenci niso imeli svoje vojske in so nosili tuje vojaške suknje. Kaj vse so naredili, da bi se rešili vojaške časti in dolžnosti nam zgovorno priča sestavek, ki ga je napisal M.A. Svarjenje, Kmetijske in rokodelske novice C.K. kranjske kmetijske družbe, Peti tečaj 1847. V Ljubljani, str. 71. V sestavku je med drugim omenjeno: „Zraven tega je potrebno mlade fante še ene druge grde razvade opomniti, to je, samovoljniga pokvarjenja svojega života in svojih udov. Najdejo se pri pregledovanju (vojaškem naboru) fantje obdani s takimi telesnimi madeži, ktere so si sami naredili. Nekateri imajo zobe pobite ali popiljene; drugi imajo rudečkaste in vnete oči; nekateri imajo na nogah rane; drugi imajo perste posekane, sključene ali kako drugači popačene; nekaterim teče iz ušes smerdljiva sokrvica i.t.d." — 2. Pogosto je kriv za nečitljivo in nerazumljivo napisano ime tudi sodni pisar. — 3. Gozdni delež imenovan z ledinskim imenom „Podgrizherjoum" je verjetno ledinsko imenovan gozd U Hrib. — 4. Slika na steklo je stala 6 krajcarjev. To pa je bila vrednost cene dveh motik v primerjavi z drugimi orodji v cenilnem inventarju iz leta 1834. — 5. Vprašanje kako je prišla na Ceglarjevino rezljana skrinja osta-

ne odprto. Bila pa je visoko ocenjena, tako kot plug ali dvoje z železom okovane sani na 2 forinta. — 6. Risbe in fotografije so delo avtorja tega sestavka.

Summary

The preserved home archives of the Ceglar family from Spodnja Šiška comprise 31 documents, 4 title-deeds and 10 photographs and must be supplemented with the data from Slovene Archives as well as Ljubljana Archives. Although the archives of the Ceglar family are incomplete, they reveal, together with other archival sources, a clear pattern of the pecuniary condition of a farm in the 19th century. The article comprises the following subtitles: Survey of the Old Center of Settlement in Spodnja Šiška, Family Tree of the Ceglar Family, The Ceglar Homestead, Inventory of the Ceglar Farm from 1834, Commentary to the Ceglar Farm Inventory from the 19th Century, Appendix.

Gorazd Makarovič

PREHRANA V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM

1. Jedila
1.1. Vsakdanja jedila
1.1.1. Dnevni obroki in njihova sestava
1.2. Jedila za praznične in posebne priložnosti
1.2.1. Obroki in njihova sestava
1.3. Jedila in prehrana zgornjih družbenih plasti

2. Zadostnost prehrane
2.1. Norme zadostnosti
2.1.1. Norme in hranljiva vrednost dejanske prehrane
2.2. Sezonska pomanjkanja in lakote
2.2.1. Nadomestna hrana

3. Družbene funkcije prehrane
3.1. Vrednotenje hrane
3.2. Pomen vsakdanjih navad in obnašanja pri jedi
3.3. Pomen jedil kot sestavin šeg

4. Seznam imen jedil in jedil iz 19. stoletja

Poudarek pričujoče obravnave je na prehrani večinskega, agrarnega prebivalstva; podobo dopolnjujeta oris prehrane proletarskih družbenih plasti in skica prehrane gospode oziroma bogatih. Raziskava upošteva pojavne, fiziološke in družbene prvine in vidike razmerja med prebivalstvom in hrano.

Besedilo temelji na raznih pisanih in tiskanih virih; predmetni viri so seveda omejeni predvsem na razno posodje in pribor. Pisanju je rabila v pomoč razna literatura. Od domačih obdelav velja omeniti besedila Rajka Ložarja (Hrana), Vilka Novaka (Prehrana; Kultura, str. 158 in dalje). Franja Baša (Nivo) in kritični povzetek dosedanjega znanja, delo Angelosa Baša (Hrana).

Posebno pojasnilo je potrebno o tako imenovanih „narodnih jedeh", ki so iz obravnave hoté izpuščene. Najstarejša piscu teh vrst znana omemba sintagme „narodne jedi" pri nas sodi v leto 1851 („narodske jedi" — Benkov, Starice, str. 21), v nemščini pa je bila zapisana vsaj že leta 1838 („Nationalspeisen" — Vraz, Uebersicht, str. 99). Vendar ta pojem vsaj do zadnje četrtine 19. stoletja ni bil niti kaj prida razširjen niti ni pomenil kaj več kot pokrajinsko posebne kmečke jedi. Ob koncu stoletja pa so začeli tudi izbrana kmečka jedila vključevati v poseben segment narodnjaške meščanske kulture, za katerega so bile značilne nekatere izbrane in reprezentativno predelane prvine kmečke kulture; najvidnejši izraz teh prevrednotenj je bila „narodna noša". Narodnjaški meščani in tanka zgornja podeželska družbena plast so iz kmečkega okolja izbrana jedila primerno izboljšali in spremenili: nezabeljene kaše na vodi, soka z zelenjavo, ovsenih žgancev, pirjevičnega kruha, otrobnika, repe s korenjem in podobnih jedi iz bridke stvarnosti 19. stoletja seveda niso sprejeli v to pojmovno kategorijo. Tako je nastal pojem „narodne kuhinje", ki pa se je razširil šele v obdobju med svetovnima vojnama. Vendar so imele „narodne jedi" tudi tedaj in tudi za meščansko narodnjaško okolje v prehrani le malenkosten pomen. Omeniti pa je treba viroslovno vrednost iz 20. stoletja znanih receptov „narodnih jedi" za raziskavo prehrane v 19. stoletju. Številni znani načini pripravljanja „narodnih jedi" se precej razli-

kujejo od pripravljanja podobnih jedi v kmečkem okolju v 19. stoletju; primerjanje s podobo prehrane, ki jo izkazujejo viri, kaže, da gre praviloma za pomembne izboljšave. Za rekonstrukcijo receptov iz kmečkega in proletarskega okolja 19. stoletja bi lahko bili nekateri recepti „narodnih jedi" pomembno povedni — seveda le kot izhodišče za retrogardno analizo. Ta postopek pa terja posebne samostojne obravnave, ki presegajo okvir pričujočega članka.

1. JEDILA

1.1. Vsakdanja jedila

V življenju in zavesti večinskega prebivalstva na Slovenskem sta bila precej ostro ločena pojma vsakdanjih in prazničnih jedi, oziroma jedi za posebne priložnosti. Raziskava prehrane v 19. stoletju odkriva takšno podobo, ki pa se je samo nadaljevala iz prejšnjih obdobij (gl. Makarovič, Oprema, str. 58 in dalje). Zavoljo skromnih možnosti je bilo takšno ločevanje vsaj do neke mere nujno, prav tako pomembne pa so bile družbene funkcije pojma prazničnih jedil.

Vsakdanja jedila prehrane so razvidna iz poglavij 4. in 1.1.1. pričujoče raziskave. Iz prvega omenjenega poglavja razberemo presenetljivo razmerje med prazničnimi in vsakdanjimi jedmi: večino imenskega in vrstnega jedilnega inventarja 19. stoletja obsegajo praznične jedi, čeprav so bile le redko na mizi. To si moremo razložiti s pomembnostjo, ki so jo pripisovali tem jedem in s skromnostjo vsakdanje hrane. Omenjeni poglavji povsem določno kažeta na temeljne vsakdanje jedi: močnik, razne podmetene juhe, žgance, oziroma polento, razne kaše, kruh, krompir, kislo zelje in kislo repo, bob oziroma fižol ter mleko. Vsakdanja hrana je bila enolična, vendar so obstajale najrazličnejše kombinacije naštetega; vse gotovo niso izpričane, oziroma zajete v poglavju 4.

Zgoraj omenjeni model vsakdanjih jedi je bil v 19. stoletju nedvomno kmečki; podeželski pa tudi mestni polproletariat in proletariat sta ta model posnemala po svojih možnostih. Povsem drug model prehrane je obstojal pri gospodi — predvsem zavoljo primerjave je orisan v poglavju 1.3.

V 19. stoletju so se jedi večinskega prebivalstva komaj kaj razvijale; spreminjala pa so se količinska razmerja sestavin vsakdanje prehrane. Opuščali so sirek, bar, pirjevico, proso — naraščal pa je delež drugih žit, koruze in krompirja.

1.1.1. Dnevni obroki in njihova sestava

Najbogatejši, idealni razpored jedi ob delovnih dneh je v kmečkem okolju v 19. stoletju obsegal pet obrokov, in sicer jutranjega, predpoldanskega, opoldanskega, popoldanskega in večernega. Obroki so se imenovali: jutranji obrok — jutrka, kosilo, plitvo kosilce, zajtrnica, zajtrnja; dopoldanski vmesni obrok — dojužnik, dopoldanja malica, mavžina, pokosilnik, predjužnica, predjužnik, predpoldnica; opoldanski obrok — južina, južna, obed (v mestni rabi tudi ime kosilo); popoldanski vmesni obrok — južinica, kupšček, mala južina, mavžina, popoldanica, popoldnica, popoldanja malica, predvečerek; večerni obrok — večerja. Marsikje so dopoldanski vmesni obrok dajali le mlatičem, koscem, tericam in težakom sploh. Izjemen obrok je bil povečerek za mence ali druge, ki so delali ponoči. Be-

seda fruštuk pa je pomenila kos kruha za pastirja, ki je zgodaj zarana gnal past (gl. Pleteršnik, Slovar; Erjavec, Torba, str. 156, 174; Štrekelj, Zaklad).

Takšno število in razpored obrokov sta npr. izpričana na treh velikih koroških kmetijah leta 1833 (Makarovič, Črna, str. 231; Protokol Sele; Protokol Topla). Sicer se zdi, da dopoldanski vmesni obrok ni bil splošneje v navadi. V opisu vzorne kmetije na Fali leta 1812 je omenjenih pet dnevnih obrokov, vendar je pristavljeno, da je bila dopoldanska malica v navadi le ob težjih delih (Kuret, Štajersko, str. 199). Podobno pravi poročilo za leto 1811 za občino Cmurek: tam so bili v navadi jutranji, opoldanski in večerni obrok ter (popoldanska) malica, „tako, kakor tudi drugod po (štajerski) deželi" (Kuret, Štajersko, str. 131). Iz poročila o prehranjevalnih navadah v občini Luče leta 1839 je mogoče sklepati o obilnih jutranjih, opoldanskih in večernh obrokih ter o eni vmesni malici (Göth, Topografija, št. 209). Iz opisa hrane na veliki dolenjski kmetiji iz sedemdesetih let 19. stoletja sledi, da so imeli jutranji, opoldanski in večerni obrok ter eno ali dve vmesni malici (Trdina, Zapiski, str. 320). V literarnem opisu razmer na veliki kmetiji v škofjeloškem hribovju, veljavnem za konec 19. stoletja, so omenjeni jutranji, opoldanski, večerni obrok in dopoldanska malica (Tavčar, Cvetje, str. 158, 163, 165, 190). Pet dnevnih obrokov prav gotovo ni bilo v navadi niti po vseh slovenskih pokrajinah niti pri vseh družbenih plasteh. Tako so npr. po opisu Prekmurcev, ki velja za čas okoli leta 1820, navadno jedli le trikrat na dan: zjutraj, opoldne in zvečer (Čaplovič, Wenden, str. 71) in prav tako v dvojezičnem Arvežu (Arnfels) na Štajerskem, kot priča poročilo iz leta 1811 (Kuret, Štajersko, str. 59). Po poročilih iz Ziljske doline iz let 1832 in 1833 je kmečko prebivalstvo jedlo le trikrat dnevno (Cenilni elaborat Bistrica na Zilji; Cenilni elaborat Drevlje; Cenilni elaborat Modrinja vas). V opisu Brestanice in okolice iz leta 1810 je navedeno, da so ob delavnikih večkrat kuhali neredno, redno pa ob nedeljah, ko so jedli trikrat na dan (Leskovec, Opis, str. 190, 200). Ob koncu 19. stoletja so bili v Beli krajini v navadi trije glavni dnevni obroki in popoldanska vmesna malica (Lokar, Hiša, str. 8, 9).

Tudi trije glavni dnevni obroki vsaj ponekod niso bili kuhani ali posebej pripravljeni. Še v obdobju med svetovnima vojnama je del kmečkega prebivalstva včasih jedel ves dan le zjutraj skuhane jedi (Novak, Kultura, str. 163) ali pa so kuhali le dvakrat na dan (Pirc, Prehrana, str. 90 in dalje). Takšno neredno kuhanje, oziroma pripravljanje obrokov moremo domnevati tudi za 19. stoletje, zlasti na manjših kmetijah, kjer je narava nekaterih del večkrat zahtevala vse delovne roke hkrati. Po (najbrž pretiranem) poročilu iz leta 1853, naj bi pri večini Štajercev kuhali le po en dnevni obrok (Puff, Taschenbuch, str. 48). Neredno kuhanje oziroma pripravljanje obrokov moremo domnevati zlasti pri revnejših prebivalcih. Tako so npr. po opisu iz konca 19. stoletja štajerski viničarji dostikrat kuhali le enkrat na dan in jedli ostanke kot druge obroke (Hubad, Volksleben, str. 214). Vsakdanje redno kuhanje na domovih agrarnega polproletariata in proletariata zavoljo celodnevnih dnin sploh ne bi bilo mogoče. Najbrž je bilo nekoliko drugače na domovih neagrarnega proletariata. V družini vaškega čevljarja v Goriških Brdih so ob koncu 19. stoletja redno jedli trikrat na dan, čeprav samo polento (Borštnik, Pogovori, str. 14). Tri obroke na dan so imeli tudi sezonski gozdni delavci v drugi polovici 19. stoletja, ki so si kuhali sami (Trdina, Zapiski, str. 339); v isti čas sodi sporočilo o hrani poslov na dolenjskih grajskih posestvih, iz katerega je mogoče sklepati, da so jedli zjutraj, opoldne in zvečer (Trdina, Zapiski, str. 480). Vsaj dva skromna obroka so si ob koncu 19. stoletja pripravljali nabiralci lesnih gob po gozdovih (Dolenc, O gozdu, str. 71).

Najbrž je bila norma treh dnevnih obrokov najbolj razširjena. To bi veljalo tudi za rudarje in druge neagrarne delavce. Meniti moremo, da so npr. mežiški rudarji jedli trikrat na dan.

Leta 1847 je trajal delovni čas v rudniku 14 ur, odrasli so imeli enourni opoldanski premor, otroci pa dveurnega, od 10. do 12. ure (gl. Vončina, Rudarstvo, str. 135, 136). Vsaj nekateri so jedli torej zjutraj doma pred 4. uro, ko se je začel delovni čas, ob odmoru in po delovnem času, ki se je končal ob 18. uri. Rudarji v nočni izmeni so imeli pač ustrezno obrnjen ritem dnevnih obrokov. Nazornejša, silno grenka podoba takšnega ritma otroške prehrane se pokaže ob opisu otroškega rudniškega dela: od 7 do 15 let stari so prebirali rudo in zasipavali jame, od 14 do 19 let stari so izvažali rudo. Podobno je bilo tudi drugod; pred letom 1890 so npr. delali rudarji v zasavskih premogovnikih po 12 ur na dan; tistega leta pa je bil uveden deseturni in leta 1891 osemurni delavnik, vendar le za jamske delavce, zunanji pa so še vedno delali po dvanajst ur (Orožen, Zgodovina, str. 224). Po pravilih prevaljskih fužin leta 1852 so šihtni delavci delali od 6. ure do 19. ure; ob 8. uri so imeli polurni odmor za zajtrkovanje, ob 12. uri enourni odmor za obedovanje in ob 16. uri četrturni odmor za malico (Postave, 1. in 2. paragraf). Domnevati moremo, da so jedli trikrat dnevno in da so vsaj nekateri po delu še večerjali. Tudi dnevni obroki železnikarskih žebljarjev so bili povezani z delovnim časom. Ob koncu 19. stoletja (pa tudi prej) so kovali od 23. ure do 11. ure naslednjega dne. Malo pred 7. uro so šli po otroke domov, večji otroci pa so sami prišli v vigenjce na zajtrk, skuhan ob ognju v kovačnici. Tam so skuhali tudi opoldansko jed, jo odnesli domov in tam pojedli. Večerni obrok so skuhali doma in nato malo spali pred začetkom dela ob 23. uri (Koblar, Obračun, str. 26, 27). Podobno je ob koncu 19. stoletja zapisani delovni urnik kamnogoriških žebljarjev določal čas njihovih dnevnih obrokov. Začeli so delati okoli 4. ure, po 8. uri so imeli enouren odmor, enako po 13. uri, nato so delali do 19. ure (Verbajs, Zgodovina, str. 700). Pred začetkom dela najbrž niso jedli vsaj nič toplega, očitno so zajtrkovali ob 8. uri, obedovali ob 13. in večerjali po 19. uri. Podoben ritem dnevnih obrokov izpričuje zapis žebljarja iz Škofje Loke iz srede 19. stoletja: ob 8. uri so prišli domov zajtrkovat iz fužine, kosili pa so ob 13. uri (Sterle, Prehrana, str. 107).

Raznovrstne zaposlitve so morale tudi številnim drugim prebivalcem narekovati razporeditev in tudi vrste dnevnih obrokov, tako npr. Šavrinkam, ki so pekle kruh za prodajo v obmorskih mestih. Po opisu iz konca 19. stoletja so vstajale ob 3. ali 4. uri in z osli tovorile v mesta sadje, drva, mleko in kruh; potem ko so se vrnile, so pozno v noč mesile testo, in pekle kruh (Spinčić, Volksleben, str. 215); takšne svojevrstne ritme dela in obrokov moremo domnevati pri vprežnih in rečnih prevoznikih, v drugi polovici stoletja tudi pri nekaterih železničarjih, dalje pri nočnih čuvajih, vseh rudarjih v nočni izmeni, ribičih in drugih.

* * *

Sestave obrokov so se razlikovale glede na socialne plasti in skupine, pokrajine, letne čase, posamezne domove in dobre, oziroma slabe letine.

Koroško. Jedilnik na veliki koroški kmetiji v Črni je bil ob delavnikih po natančnem popisu leta 1833 takšen: jutranji obrok — ajdovi žganci z mlečno juho; dopoldanski vmesni obrok — kruh in kislo mleko; opoldanski obrok — žganci s slanino, mlečna juha in kruh; popoldanski vmesni obrok — pivo in kruh; večerni obrok — mlečna kaša ali ječmenova juha, kislo zelje in krompir. Ob petkih in sobotah so jedi belili z maslom, druge dni pa s slanino (Makarovič, Črna, str. 231). Prav natančno je bil istega leta popisan tudi delovni jedilnik na veliki kmetiji v Topli: jutranji obrok — žganci z mlečno juho in kruh; dopoldanski vmesni obrok — kruh in kislo mleko; opoldanski obrok — štruklji (t.j. polnjeni cmoki) ali zelje; popoldanski vmesni obrok — kruh; večerni obrok — mlečna juha, kislo zemlje in krom-

Kamnolomec v tržaški okolici pri jedi. Nadrobnost z litografije A. Purasante iz druge četrtine 19. stoletja.

pir. Ob petkih in sobotah so belili z maslom, drugače pa s svinjsko mastjo (Protokol Topla). Tudi tretji zgled koroškega delovnega jedilnika, popisan istega leta na veliki kmetiji v Selah, je podoben: jutranji obrok — žganci s sladkim mlekom in enkrat na teden s kislim mlekom; opoldanski obrok — dvakrat na teden žganci s posnetim sladkim mlekom, enkrat na teden žganci s posnetim kislim mlekom in kislo zelje, enkrat na teden štruklji (t.j. polnjeni cmoki), enkrat na teden močnik in rezanci, enkrat na teden kislo zelje in prosena kaša; večerni obrok — vsak dan močnik, zraven trikrat na teden kislo mleko, dvakrat na teden ričet in enkrat na teden prosena kaša. Žgance so kuhali iz ječmenove ali ječmenove zmesne moke. V poletnih mesecih so imeli dvakrat na teden namesto kislega zelja solato in v zimskih mesecih namesto kislega mleka krompir. Za malico so imeli samo kruh; malicali so pač dopoldne in popoldne, zakaj vsakemu poslu je na teden sodil osem funtov težak hlebec iz zmesne ječmenove in ržene moke (Protokol Sele).

Z navedenimi jedilniki se v glavnih obrisih skladajo tudi drugi, manj natančni viri s Koroškega. V občini Leše so bile v navadi močnate, predvsem iz ajdove moke pripravljene jedi, dalje kaša, proso, zelenjava, krompir in mlečne jedi (Cenilni elaborat Leše, leta 1833). Na Jezerskem so v istem času sestavljala navadne jedilnike močnata jedila, zlasti zabeljeni

žganci ali žganci s sladkim ali kislim mlekom, ječmenova kaša s fižolom, prosena kaša, zabeljena s slanino ali mlečna kaša, tudi zapečena, dalje kislo zelje, repa in krompir. Kruh so pekli iz treh četrtin ovsene in četrtine ržene moke (Žontar, Kranj, str. 308). Iz navedenih primerov moremo torej povzeti, da so bile glavne sestavine delovnih jedilnikov v prvi polovici 19. stoletja močnata jedila (predvsem žganci in kruh), dalje mlečna jedila in v manjši meri kislo zelje ali repa in krompir. Nekoliko drugače je bilo v tem času na zahodnem Koroškem, v Ziljski dolini, kjer je bila pomembna sestavina vsakdanje prehrane polenta, običajne pa so bile še druge močnate in mlečne jedi, krompir, zelje in kruh (Cenilni elaborat Bistrica na Zilji; Cenilni elaborat Drevlje; Cenilni elaborat Modrinja vas) ter fižol (Cenilni elaborat Bistrica na Zilji; Cenilni elaborat Modrinja vas) in ajdova kaša (Cenilni elaborat Drevlje).

Primeri **z Gorenjskega** kažejo podobno sliko. Še ob koncu 18. stoletja je bilo opaženo, da Gorenjci največ jedo ajdove žgance z maslom, slanino in soljo; zelo običajni jedi sta bili kislo zelje in kisla repa, poznali so ržen kruh (Hacquet, Abbildung, str. 20, 21). Vendar je bil vsaj ponekod bolj v navadi ovsen kruh, kot je bilo zapisano leta 1832 (Blaznik, Žiri, str. 122). V Ratečah so sestavljali običajne delovne jedilnike ajdovi in koruzni žganci, močnate jedi, ješprenj, krompir, fižol, zelje, repa, mleko in kruh (Cenilni elaborat Rateče, leta 1833). V občini Visoko v Poljanski dolini so vsakdanje jedli predvsem mleko in močnate jedi, krompir in zelenjavo (Cenilni elaborat Visoko, leta 1833). Povsem enake temeljne sestavine vsakdanje hrane so imeli tudi prebivalci bližnje občine Gorenja vas (Cenilni elaborat Gorenja vas, leta 1833). V istem času so se kmečki prebivalci širše kranjske okolice hranili z močnatimi jedmi, kruhom, mlečnimi jedmi, stročnicami, kislim zeljem in repo ter sadjem; krompir je bil tedaj tam redka jed (Žontar, Kranj, str. 308). V občini Vodice so sestavljali običajno prehrano črn kruh, prežganka, mlečna juha, krompir, stročnice, zelenjava in sadje (Cenilni elaborat Vodice, leta 1831). Še pred sredo 19. stoletja so bile v Mengšu poglavitne vsakdanje jedi žganci, mlečni sok, mlečna kaša, fižol; običajen kruh je bil iz ajdove moke (Trdina, Mengeš, str. 164). Iz navedenih primerov moremo povzeti, da so bile glavne sestavine delovnih jedilnikov na gorenjskih kmetijah in v kmečkem okolju sploh v prvi polovici 19. stoletja močnate jedi (predvsem žganci), mlečne jedi, stročnice, kislo zelje in kisla repa ter kruh. Vloga krompirja v vsakdanji prehrani je bila majhna. Ta podoba se še kar ujema z vrsticami iz Vodnikovega Zadovoljnega Kranjca: „... Na žgancih tropine/pa kislega zelja,/bob, kaša, vse mine,/ko pridem od dela..."

Primeri **z Dolenjskega** kažejo drugačno podobo. Običajno prehrano v občini Višnja gora so sestavljali mleko in močnate jedi iz pšenice, prosa, ajde, ječmena, dalje zelenjavne jedi iz zelja, repe, korenja, iz suhega in stročjega fižola ter krompirja. Kruh so mesili iz prosene, ajdove in ječmenove moke (Cenilni elaborat Višnja gora, leta 1832). V občini Stična so jedli zelje, repo, krompir, fižol, proso, ajdovo kašo; kruh so mesili iz zmesi ajdove, ječmenove in nekaj koruzne moke (Cenilni elaborat Stična, leta 1833). V občini Trebnje so tvorili običajno hrano zelje, krompir, rumena repa, fižol; kruh so mesili iz zmesi ajdove, ječmenove in nekaj ržene moke (Cenilni elaborat Trebnje, leta 1833). V občini Šentrupert so bile glavne sestavine jedilnikov zelje, repa, krompir, fižol, proso in ječmen (Cenilni elaborat Šentrupert, leta 1842). V občini Suhor v kočevskem davčnem okraju je bila običajna hrana zelje, repa, krompir, fižol in kaša. Samo redke hiše so imele kruh in še tega iz ovsene moke (Cenilni elaborat Suhor, leta 1833). V občini Čatež ob Savi so po poročilu sestavljali vsakdanjo hrano poljski pridelki, zelenjava in močnate jedi; v primerjavi z višje ležečimi občinami je bila tu boljša hrana. Kot poljski pridelki so navedeni pšenica, rž, ječmen, oves, koruza, proso, ajda, krompir, rumena in bela repa, zelje, buče, stročji fižol in fižol v zrnju (Cenilni elaborat Čatež, leta 1834). Navedeni primeri torej kažejo, da so bile v

prvi polovici 19. stoletja na dolenjskih (ne tudi belokranjskih) kmetijah temeljne jedi krompir, kaše, zelje, repa, fižol; močnate jedi so bile slabše zastopane, kruh je bil zmesen ali ovsen in to vsaj ponekod redek.

Doslej pregledana poročila **iz Bele krajine** so manj določna. V občini Sinji Vrh so sestavljale običajno hrano močnate, mlečne in zelenjavne jedi; v večjih količinah so pridelovali pšenico, proso, ajdo in krompir, v manjših količinah so pridelovali rž, ječmen, koruzo, repo, korenje in fižol (Cenilni elaborat Sinji Vrh, leta 1833). V občini Adlešiči je bila običajna kmečka prehrana sestavljena iz moke, mleka in zelenjave; pridelovali so pšenico, rž, oves, koruzo, proso, ajdo in krompir, vendar vse v pičlih količinah (Cenilni elaborat Adlešiči, leta 1839). Običajno prehrano v občini Drašiči so tvorili moka, mleko in zelenjava; gojili so ječmen, ajdo, rž, proso, pšenico in krompir (Cenilni elaborat Drašiči, leta 1840). Navedeni primeri kažejo vsaj na razlike med belokranjskimi kraji: najpomembnejše sestavine delovnih jedilnikov so bili najbrž močniki in morda žganci, vsekakor kaše in jedi iz okopavin, zlasti iz krompirja.

Precej raznolično podobo prehrane nudijo viri **s Štajerskega**. Na vzorni kmetiji na Fali so imeli leta 1812 takšen vsakdanji jedilnik: jutranji obrok — ajdovi žganci s (kislim) zeljem. Dopoldansko malico so imeli ob težjem delu: dobili so kos kruha in maseljc vina. Opoldanski obrok — ričet ali fižol ali zabeljeni rezanci ali kuhani štruklji, poleti tudi solata. Popoldanska malica — pri težjem delu kos kruha in maseljc vina ali kislo mleko. Večerni obrok — mlečna kaša ali zabeljen močnik, ali močnik z mlekom, ali zabeljen krompir s kislo juho, kisla ali sladka repa, poleti so jedli zvečine solato ali kumare s sladko smetano, včasih ričet s kašo ali fižolom. Po poročilu so podložniki nasploh jedli zelo preprosto: navadne jedi so bile ajda, koruza, rž in pira, zelje, včasih prekajeno meso, kisla mlečna juha (Kuret, Štajersko, str. 199); zgoraj navedeni jedilnik je torej najbrž predstavljal boljši in ne povprečen primer. Poročilo za Cmurek navaja leta 1811, da je dobivala služinčad za zajtrk večinoma ajdove žgance, politke z juho ali kašo, za malico pijačo in kruh; delovni ljudje so dokaj obilno večerjali (Kuret, Štajersko, str. 131). Za Dobje pri Planini je bilo leta 1846 sporočeno, da jedo ob delavnikih in nedeljah stročnice in gomoljnice, zelje in močnate jedi (Kuret, Štajersko, str. 157). Vsekakor je bila prehrana v različnih štajerskih krajih precej različna. Poročilo iz leta 1830 o občini Zagorje ob Savi navaja kot vsakdanje jedi žgance, močnik, fižol s fižolovo juho, krompir, zelje, repo, kruh in mlečne jedi (Orožen, Zgodovina, str. 50). V Preboldu so pridelovali pšenico, rž, koruzo in ajdo ter manj ječmena in ovsa; zadnji žitarici pa sta zato prevladovali v hribovskih krajih (Göth, Topografija, leta 1840, št. 288); pomembne sestavine delovnega jedilnika bi bili zlasti žganci, močniki in kaše. Spet drugače je bilo v Lučah. Po poročilu so tam mnogo jedli; ob delavnikih so bile zjutraj v navadi tri do štiri jedi: žganci, z ovsenim kruhom zgoščena prežganka, repa in sladko mleko. Opoldne so imeli po štiri jedi, za popoldansko malico koruzni kruh in sir ali sirotko. Zvečer so spet jedli tri do štiri jedi, sicer največ iz krompirja vendar pripravljene na različne načine (Göth, Topografija, leta 1839, št. 209). Zdi se, da je bila hrana hribovcev praviloma slabša kot hrana ravnincev. V Belih Vodah je bila po mnenju poročevalca leta 1845 vsakdanja prehrana takšna kot pri vseh hribovcih: mlečna juha z ovsenim kruhom, žganci in krompir (Kuret, Štajersko, str. 66). Verzi iz leta 1846 o skopem pohorskem kmetu kažejo na temeljne delovne jedilnike z mlečno juho, kruhovim močnikom, kislo repo, krompirjem in kruhom: „Žito v mesto zapelja,/Posle pa brez kruha ma,/Malo repe in krompera./Suhe škorice pobera,/v'mlečno župo podrobi,/Z'tem družino on redi" (Stabej, Kruh, str. 86). V dvojezičnem Arvežu (Arnfels) in najbrž tudi v slovenski Kapli so po poročilu iz leta 1811 jedli trikrat na dan preproste jedi: koruzne žgance, fižol, solato, repo, zelje in slab kruh (Kuret, Štajersko, str. 59). V Kalobju so jedli preprosti ljudje krompirjeve

žgance, fižol in zelje, zvečer je bila v navadi prežganka in ob praznikih ajdovi in koruzni žganci; poročevalec je k temu pripomnil, da so ljudje s takšno hrano zadovoljni (Göth, Topografija, leta 1846, št. 143). V poročilu iz leta 1810 za Brestanico in okolico so kot običajne dnevne jedi navedeni močniki, prežganka, kaše — kot sestavine ostalih navadnih jedi pa koruza, kaša, zelje, pesa, bob, fižol, krompir in ječmen (Leskovec, Opis, str. 190, 200). Po poročilu iz leta 1821 so jedli v Podsredi ob delavnikih samo močnik, fižol v stročju ali zrnju, zelje, repo, krompir, solato in kašo (Göth, Topografija, št. 273). Navedeni primeri kažejo, da so bile v prvi polovici 19. stoletja na Štajerskem najpomembnejše sestavine delovnih jedilnikov močnate jedi, zlasti različni žganci in močniki, vsaj ponekod so bile zelo pomembne tudi okopavine in fižol. V različnih krajih ali predelih so imeli različne jedilnike, v hribovskih območjih so najbrž jedli slabše kot v ravninskih.

Za prvo polovico 19. stoletja razpolagamo doslej le z enim neposrednim virom o vsakdanji prehrani **prekmurskih** Slovencev. Leta 1820 so poleti revnejši jedli največ s slanino zabeljeno solato in kumare s smetano in česnom, sicer pa so bile v navadi zlasti močnate jedi. Omenjeni so kislo zelje, repa, fižol, leča, ajda, koruzna moka, ječmen, proso; to kaže na ustrezne močnike, žgance in kaše. Na Goričkem je bil ržen kruh redkost, jedli so kruh iz mešanic ovsene, koruzne, ajdove, fižolove (bobove?) in grašične moke, boljši kruh so imeli ravninski prebivalci ob Muri (Čaplovič, Wenden, str. 70, 71). Krompir ni omenjen; vsekakor ni bil pomemben del prehrane, prav mogoče je, da ga v tistem času po Prekmurju sploh še niso sadili.

Skromni so tudi doslej znani viri **za zahodno Slovenijo**. V občini Knežak sta bila leta 1833 poglavitna hrana krompir in zelje, med močnatimi jedmi pa le kruh. Druge jedi so morale biti malo pomembne; kakšen je bil kruh, pa pogojno kažejo navedbe, da so sejali pšenico, proso, ječmen in ajdo (Cenilni elaborat Knežak). V občini Lozice so bili po poročilu iz leta 1832 običajna hrana fižol, kislo zelje in repa, nekaj močnatih jedi in koruzni kruh (Cenilni elaborat Lozice). V občini Vipava je bila leta 1832 poglavitna jed polenta, dalje fižol in zelje ter kisla repa in koruzni kruh; krompir je bil postranskega pomena (Cenilni elaborat Vipava). Po opisu, ki velja še za 18. stoletje, so Vipavci že tedaj jedli predvsem polento, omenjen pa je tudi cmokavc. To je bilo drobno zrezano zelje, poparjeno in začinjeno z malo masti in soli; ta „bedna jed" je del poletja pomenila vsakdanjo hrano (Hacquet, Abbildung, str. 82). Za isti čas velja tudi navedba, da je vsakdanja hrana Istranov večinoma polenta, vendar tudi ceneno vino; ob obali so jedli tudi ribe (Hacquet, Abbildung, str. 42).

* * *

Za delovne jedilnike iz vseh slovenskih pokrajin je značilno, da so bili sestavljeni izključno iz doma pridelanih živil. Tako je bilo tudi **v drugi polovici 19. stoletja**, ko je inventar vsakdanjih jedi ostal enak inventarju iz prve polovice stoletja — spremenili pa so se deleži različnih jedil v sestavi jedilnikov.

Ob koncu 19. stoletja so bili kot glavna hrana **koroških Slovencev** omenjeni žganci, kaša, ajda in proso; v Ziljski dolini je prevladovala s friko zabeljena polenta, na spodnjem Koroškem pa ajdovi in koruzni žganci (Waizer, Volkscharakter, str. 98). Ob istem času so bili našteti kot glavna hrana **Kranjcev** sočivje, okopavine in zelje, močnik in ajdovi žganci (Urbas, Volksleben, str. 358). Po literarnem opisu, ki velja za konec 19. stoletja, so na veliki hribovski kmetiji v škofjeloških hribih jedli zjutraj z volovim maslovnikom polite žgance, za dopoldansko malico je bilo kislo mleko s kruhom, enkrat so večerjali krompir v oblicah s soljo in podmeten močnik, drugič pa z ocvirki in mastjo zabeljeno raševino (Tavčar, Cvetje, str. 158, 163, 165, 190). Posebej **za Dolenjsko** veljajo številni podatki, po

Posoda za nošenje kuhane hrane na polje, „južnar". Z Gorenjskega. Prva polovica ali sredina 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

katerih so tudi na velikih kmetijah v drugi polovici 19. stoletja jedli vsak dan dvakrat žgance in enkrat močnik, sicer pa podmet in razna jedila iz okopavin, zlasti iz krompirja, zelja in repe (Trdina, Zapiski, str. 320 in drugje). Posebej za **Belokranjce** velja poročilo iz sedemdesetih let 19. stoletja: temeljne sestavine vsakdanje prehrane so bili nezabeljeno korenje, krompir v oblicah, črno ribano zelje, omenjeno je tudi pomanjkanje kruha (Trdina, Zapiski, str. 475). Seveda so tudi v Beli krajini na velikih kmetijah jedli bolje kot večina prebivalstva. Zdi se, da predstavlja prav nazoren opis belokranjskih vsakdanjih obrokov, ki velja za zadnjo tretjino 19. stoletja in začetek 20. stoletja hrano na takšnih kmetijah (Lokar, Hiša, str. 8, 9). Zjutraj so jedli največ kislo zelje s koruznimi žganci ali krompirjem, koruzni sukanec z mlekom ali tudi samo žgance z žgančevko; med zelje so mešali tudi bob, skuhan prejšnji večer; v začetku 20. stoletja je bila v navadi tudi že kava. Opoldne so jedli koromado, večkrat tudi svinjsko meso, sicer pa tudi kislo zelje, repo in krompir, olupljen ali neolupljen; včasih so imeli opoldne tudi štruklje. Zvečer so jedli zelje, repo, krompir, solato, s koruzno moko podmetene buče, žitno kašo. Kadar so jedli meso, je prišlo vedno zadnje na mizo. Za dopoldansko malico, pokosilnik, je bil kruh, vendar le za najete delavce ali sosede ali sorodnike, ki so pomagali ob velikih delih. Splošno v navadi pa je bila mala južina in sicer kruh, kislo mleko, kuhano suho sadje, kolači in drugo. V vinogradih so imeli za malo južino vino, čebulo in kruh. V tem izčrpnem opisu so združene sestavine vsakdanjih in prazničnih jedilnikov. Na tem mestu sem izpustil v opisu posebej označene praznične jedi; bržkone pa so sodili v praznični jedilnik ali jedilnik za posebne priložnosti tudi tu omenjeni meso in štruklji. Po doslej znanih virih se je **na Štajerskem** ohranila precej raznolična podoba prehrane tudi v drugi polovici 19. stoletja. V hribovitih predelih so jedli večkrat na dan; cenili so močno zabeljene jedi (Hubad, Volksleben, str. 214); Pohorci so ob koncu 19. stoletja in v začetku 20. stoletja vsak dan jedli žganke, močne podmetenke, ječmenovo ali proseno kašo, krompir, zelje in fižol (Koprivnik, Pohorje, str. 86), v ravninskih predelih je bilo pač še vedno nekoliko drugače. Ob koncu 19. stoletja je bila navedena običajna hrana **Prekmurcev**: koruza, prosena in ajdova kaša ter mleko (Belošič, Wenden, str. 270); tudi obširnejši opis prekmurske kmečke vsakdanje prehrane v tem času zajema preproste jedi (Ložar, Življenje, str. 156). Krompir se je že močno uveljavil. Jedli so ga kuhanega v neslanem kropu, na župi, na žgancih in v oblicah. Pomembna sestavina prehrane je bil ržen kruh, ki je bil bolj razširjen v ravninskih kot v hribovskih predelih, kjer so ga mesili iz mešanic ovsa, ajde, ječmena in koruze. V navadi so bile ječmenova, prosena, koruzna in ajdova kaša. Močnik je bil pšeničen ali ajdov, žganci pa ajdovi ali

koruzni. Poznali so na razne načine pripravljeno zelenjavo: zelje, kislo zelje, repo, fižol, grah, lečo, dalje sírovo župo, prežganko, omako iz divje kislice in najbrž poparjen star kruh. Kumare so začinjali s smetano in česnom. Velik del teh jedi je bil običajen še v času okoli sredine 20. stoletja (gl. Novak, Prehrana). V **zahodni Sloveniji** se je v drugo polovico stoletja vsaj v glavnih potezah nadaljevala iz prve polovice stoletja sporočena temeljna sestava vsakdanje prehrane. Tako poznamo iz posameznih notranjskih krajev več poročil, iz katerih je mogoče povzeti, da so bile temeljne jedi polenta in krompir, kisla repa in zelje ter ješprenjeva kaša (gl. Glavarstvo, str. 29, 37, 77, 84, 90, 105, 162, 184 itd.). Po opisu iz konca 19. stoletja so se v tržaški okolici ob delovnih dneh hranili z joto, krompirjem in polento (Tomasin, Volkscharakteristik, str. 194), v istem času so v Goriških Brdih kot vsakdanjo hrano jedli zlasti polento, krompir, fižol, grah in repo (Borštnik, Pogovori, str. 14). Glede na razširjenost koruze je nedvomno, da je bila v drugi polovici 19. stoletja v zahodni Sloveniji poglavitna jed polenta; leta 1875 je na Goriškem in Gradiščanskem koruza zavzemala 33,19% obdelanih površin, v severozahodni Istri pa kar 49,76% obdelanih površin (gl. Gospodarska zgodovina, str. 265).

Bržkone so imele celo 19. stoletje upoštevanja vreden pomen še razne priložnostne dopolnilne jedi, med katere moremo šteti zlasti razno domače in divje sadje. Pastirji na paši pa tudi drugi so si kdaj na prostem ob ognju spekli kaj za pod zob. O tem pričata npr. vrstici iz enajste kitice Levstikove pesmi Skrilóvska modrost, nastale po novem občinskem zakonu leta 1849, ko so župani dobili nove pravice in dolžnosti, med katere je sodilo tudi varstvo pred požari: „Zunaj ne peci koruna,/Repe, debeljače ne" (Stritar, Izbor, str. 166). Za tretjo četrtino 19. stoletja velja poročilo o pastirju na Rovih, ki si je pekel v žerjavici krompir, repo in pražil jabolka pod povezn̄jenim loncem (Andrejka, Spomini, str. 26). Med dopolnilne jedi smemo najbrž šteti tudi polhe (gl. Baš, Lov) ter razne divje ptice in nabrane divje rastline in plodove.

Vsakdanje jedi se torej v 19. stoletju niso spreminjale; dokaj gotovo pa je spreminjanje količinskih razmerij med sestavinami delovnih jedilnikov. Nekatere kulture so vedno bolj opuščali ali pridelovali v manjših količinah, tako zlasti piro, oves, cizaro, sirek in lečo (gl. Gospodarska zgodovina, str. 261 in dalje; Britovšek, Razkroj, str. 218), nekatere kulture pa so se širile in najpomembnejša med njimi je bil krompir. Zoper krompir kot človeško hrano je imel vsaj del prebivalstva močne predsodke, ki so vsaj ponekod trajali prav do konca 19. stoletja (Stabej, Kruh, str. 24—31), primeren naj bi bil predvsem za živinsko krmo. Zdi se, da je bila pri premagovanju predsodka vsaj v prvi polovici 19. stoletja odločilna stiska z živežem v revnejših pokrajinah. Že v prvi polovici stoletja so npr. največ krompirja pridelovali na Dolenjskem, zlasti ponekod v Beli krajini; na Gorenjskem pa so ga pridelovali le malo (Britovšek, Razkroj, str. 215). Sicer pa je v drugi polovici 19. stoletja povsod opazno stalno naraščanje krompirjevega pridelka, zlasti na Dolenjskem in v delu Notranjske; drugod je imel ta plod manjši pomen (Gospodarska zgodovina, str. 265 in dalje; Britovšek, Razkroj, str. 204). Vsaj v povprečju je bil krompir še sredi 19. stoletja — razen najbrž na Dolenjskem — manj pomembno živilo. Približno predstavo o tedanji prehranski vrednosti krompirja moremo dobiti iz podatkov o letnih kosmatih zemljiških donosih na Kranjskem po reviziji leta 1849; na Kranjskem so namreč pridelali največ krompirja, zavzemal je 10,4% vseh obdelanih površin (Gospodarska zgodovina, str. 263). Če preračunamo donose krompirja in žit v kalorične vrednosti, dobimo razmerje 1:4,6 — potemtakem bi tedaj pomenil krompir precej manj kot petino kalorične vrednosti poljskih pridelkov. Najbrž pa je bil dejanski delež krompirja v prehrani še mnogo manjši, zakaj manjši je bil zavoljo krompirjeve gnilobe tudi pridelek: tako je bil npr. leta 1848 krompirjev pridelek

za tretjino manjši kot sicer, leta 1849 ponekod za več kot polovico manjši ali pa ga je ponekod propadlo celo po tri četrtine (Britovšek, Razkroj, str. 201, 202).

Takšna podoba se v dobršni meri ujema s tisto, ki jo nudijo drugi viri o prehrani. Če si odmislimo izvažane pridelke in pridelke, ki so bili porabljeni za krmo, potem vrste in količine pridelkov določno kažejo tudi vrste in deleže raznih živil v vsakdanji prehrani večinskega prebivalstva. V zvezi s tem je treba omeniti prehransko-zemljepisno podobo, po kateri so za panonsko območje značilne mnoge testene oz. močnate jedi, za osrednjeslovensko območje kaše in jedi iz okopavin, za alpsko območje mleko, sir in koruza, za sredozemsko območje pa polenta namesto kruha (Novak, Kultura, str. 164; Baš, Hrana, str. 113, 114). Takšna podoba je razmeroma veljavna, vendar bolj za čas ob koncu 19. stoletja in za obdobje med svetovnima vojnama.

* * *

Doslej opisana podoba dnevnih obrokov oziroma sestave vsakdanje prehrane velja predvsem za kmetije; hkrati pa je to bila veljavna norma v agrarnem okolju. V drugi polovici 19. stoletja so jo občasno presegali le nekateri domovi iz tenke zgornje vaške družbene plasti, ki so imeli v zavesti tudi zgled „gosposke, mestne kuhinje" (prim. poglavje 1.3.). Tako si je npr. želela bogata gorenjska kmetica ob koncu 19. stoletja za zajtrk belo kavo s šarkljem; za obed govejo juho z mesom in prikuho, pečenko ali piško; za malo južino belo kavo in za večerjo ribe ali rake (Andrejka, Spomini, str. 31). Del prebivalstva pa v prejšnjem besedilu opisane ravni prehranjevanja ni dosegal, zlasti seveda ne ob sezonskem pomladanskem pomanjkanju, slabih letinah in lakotah (prim. poglavje 2.2.). Na domovih agrarnega polproletariata in proletariata, ki sta bila odvisna od kmetov, je prej omenjena norma bržkone splošno ostajala samo neuresničen vzor. Nič posebnega ni moglo biti, če so zjutraj, opoldne in zvečer kuhali samo ječmenov sok ali jedli le krompir (gl. Kersnik, Slike, str. 43, 53); samo krompir so pogostokrat jedli na številnih belokranjskih domovih (gl. Delimarič, Beli Kranjci, str. 15), kjer so si pomagali še s korenjem in z bobom (Trdina, Izprehod, str. 21). Nasploh se zdi, da se je večina Belokranjcev bedno hranila (Trdina, Zapiski, str. 475). Razni gozdarski delavci, ki so si največ kuhali sami, so večinoma jedli le polento (gl. Koprivnik, Pohorje, str. 61); ta jed pa je zlasti v zahodni Sloveniji vsaj pri velikem delu proletariata pomenila vse tri dnevne obroke (gl. npr. Borštnik, Pogovori, str. 14), kadar so jo sploh imeli. Model „gosposke, mestne" hrane je mogel veljati le za redke; tudi v mestih le za manjši del prebivalstva. V majhnih mestih in trgih je morala vsaj večina jesti „kmečke" jedi, tako npr. v Kamniku ali Žužemberku (gl. poglavje 3.1.); kmečki značaj Maribora v 19. stoletju (gl. Baš, Kulture) bi kazal, da je za precejšen del prebivalstva vsaj deloma veljal kmečki model prehrane, in enako moremo domnevati za navadno ljubljansko prebivalstvo, ki je pač tudi jedlo iz 18. stoletja podedovana jedila, kot sok, močnik, kašo, žgance, kislo zelje ali repo in ajdov kruh (gl. Makarovič, Oprema, str 58, 59). Takšno kmečko, praviloma slabšo kot povprečno hrano na kmetijah so imeli npr. v mestih podeželski šolarji, ki so bili na hrani in stanovanju pri raznih babnicah (gl. npr. Andrejka, Spomini, str. 60, 61, 68; Trdina, Zapiski, str. 260) pa tudi v ustanovah (gl. npr. Borštnik, Pogovori, str. 24). Tudi vsakdanja prehrana neagrarnega proletariata nasploh ni mogla dosegati povprečne norme, ki je veljala na kmetijah. Tako so npr. ob koncu 19. stoletja železnikarski žebljarji jedli zjutraj večinoma le suh kruh ali prežganko in močnik in za opoldanski obrok spet močnik (Koblar, Obračun, str. 27). Iz podatkov o denarnih dohodkih in dohodkih v naturalijah idrijskih rudarjev moremo sklepati, da je bila njihova hrana najbrž pičla in sestavljena večinoma iz močnatih jedi (gl. Božič, Razmere, str. 80, 81, 82; Baš, Dohodki, str. 3 in dalje). Splošno je morala biti prehrana neagrarnega proletariata silno bedna, kakr-

šna je bila tudi drugod v evropskih deželah (prim. Engels, Položaj str. 73, 74 pass.; London, Ljudi, str. 60–67, 94–98, 131–137 itd.; Tannahill, Kulturgeschichte, str. 278, 284 in dalje; Kuczynski, Geschichte, poglavje Die Ernährungssituation; in drugo); iz zgodovinske podobe slovenskih dežel namreč ni znan nikakršen poseben, v drugih deželah neznan dejavnik, ki bi omogočal ugodnejšo sodbo.

1.2. Jedila za praznične in posebne priložnosti

Iz poglavij 4 in 1.2.1. je razvidno, katera jedila so jedli ob prazničnih in posebnih priložnostih. Iz prvega omenjenega poglavja moremo razbrati, da so te jedi zavzemale večji del imenskega in vrstnega jedilnega inventarja 19. stoletja; številnost kakor tudi pestrost različic in imen kažeta na njihov pomen v življenjski praksi agrarnega okolja v 19. stoletju na Slovenskem.

Praznična jedila so se od vsakdanjih ločila zlasti po izvoru in načinu pripravljanja. Mesna jedila so nasploh sodila v praznične dni; pšenična moka in peka ali cvrtje pa so bili največkrat znaki boljših, nevsakdanjih močnatih jedi. Med kuhane močnate praznične jedi so sodili predvsem razni štruklji ali polnjeni cmoki; med pečene močnate jedi so sodile zlasti pogače, potice, gibanice, mlinci, krapi, štruklji; med cvrte praznične jedi pa so šteli največ krušne rezine, bobe in flancate.

Pravzaprav je bilo v navadi le malo vrst prazničnih jedil: zelo številne in pestre pa so bile različice tako glede kombinacij različnih sestavin kot tudi glede pokrajinskih kulturnih razlik. Le na tem področju moremo ugotavljati upoštevanja vredno mero ustvarjalnosti sicer precej preproste in malo domiselne kuhinje.

Kot pri vsakdanjih jedeh je bil med večinskim prebivalstvom tudi pri prazničnih jedeh vodilen kmečki model; ostalo agrarno in proletarsko prebivalstvo je ta vzor posnemalo in ga prilagajalo svojim skromnejšim možnostim. Način prehranjevanja gospode oziroma bogatih je bil zelo drugačen; ločili so predvsem mesna vsakdanja jedila in jedila iz rib, rakov in ostrig za postne dni. Razlikovanje praznične in vsakdanje hrane je sicer komaj obstojalo; le jedilniki za posebne priložnosti so se bolj odlikovali s prefinjenostjo in domiselnostjo od vsakdanjih jedilnikov. Iz gosposke gastronomske kuhinje je kmečka kuhinja prevzela v upoštevanja vredni meri šele v drugi polovici 19. stoletja nekaj boljših jedi, kot npr. golaž, trajet, bobe, flancate, obaro; seveda pa so bila ta jedila v kmečkem okolju slabše pripravljena.

V 19. stoletju na Slovenskem ni bilo izrazitejših razvojnih potez prazničnih jedi večinskega prebivalstva; najbrž je bilo tudi prevzemanje nekaterih jedil iz visoke kuhinje vsaj do konca stoletja precej omejeno na nekatere pokrajine, mestne okolice in predvsem na velike kmetije, oziroma na tenko zgornjo družbeno plast podeželskega prebivalstva.

1.2.1. Dnevni obroki in njihova sestava

Jedilni obroki ob prazničnih in posebnih priložnostih so se razlikovali od vsakdanjih obrokov po številu, časovni razporeditvi in vsebini.

Nedeljski obroki so bili praviloma trije: jutranji, opoldanski in večerni. Ker v nedeljo niso delali, tudi niso malicali. Takšno podobo spričuje npr. poročilo iz leta 1810 iz Brestanice: zajtrkovali so ob 9. uri, južinali opoldne in večerjali ob 20. uri (Leskovec, Opis, str. 200).

Iz natanko popisanih jedilnikov na velikih koroških kmetijah leta 1833 je razvidno, da so ob nedeljah jedli le trikrat (Makarovič, Črna, str. 223, 231; Protokol Topla; Protokol Sele). Najbrž je bil takšen ritem nedeljskih obrokov običajen tudi v drugi polovici 19. stoletja in ne samo na kmetijah. V opisu s Štajerskega iz leta 1853, v katerem je omenjeno, da mnogokje kuhajo le enkrat na dan, je pristavljeno, da to ne velja za praznike (Puff, Taschenbuch, str. 48). V družini vaškega čevljarja v Goriških Brdih so ob koncu 19. stoletja jedli vsakdanje in ob nedeljah le trikrat na dan (Borštnik, Pogovori, str. 14). Ob koncu 19. stoletja so železnikarski žebljarji v nedeljo jedli trikrat, vendar v drugačnem ritmu kot ob delavnikih: zjutraj so jedli po prvi maši, nato po vrnitvi z desete maše in zvečer (Koblar, Obračun, str. 28). Zdi se, da se je marsikje običajni čas za posamezne obroke ob praznikih razlikoval od običajnega časa ob delovnih dneh. Tako so npr. v družini škofjeloškega žebljarja sredi 19. stoletja obedovali ob delovnikih ob 13. uri, ob nedeljah in praznikih pa ob 12. uri (Sterle, Prehrana, str. 107). Zdi se, da je bila le izjemoma in le ob koncu stoletja na redkih bogatih kmetijah, zlasti v mestnih okolicah ob nedeljah kava za malo južino (npr. Andrejka, Spomini, str. 31).

Drugače je bilo ob nekaterih posebnih priložnostih. Ob težkih in velikih delih na kmetijah, zlasti kadar so sodelovali dninarji in (ali) sorodniki in sosedje, sta bili poleg treh glavnih obrokov precej običajni dopoldanska in popoldanska malica. Tako npr. poročilo iz leta 1812 za Falo izrecno spričuje dopoldansko in popoldansko malico ob težkih delih (Kuret, Štajersko, str. 199). Vsaj ponekod je bila ob takšnih priložnostih dopoldanska malica, pokosilnik, namenjena le občasnim sodelavcem in ne tudi družini, kot priča poročilo, ki velja za konec stoletja za Belo krajino (Lokar, Hiša, str. 9). Obe malici sta bili marsikje pravilo za mlatiče, kosce, terice in težake sploh; izjemen dnevni obrok, povečerek, pa je bil namenjen mencem prosa, sosedom in sorodnikom, ki so prišli delat ponoči, kot priča zapis iz leta 1880 (Erjavec, Torba, str. 156); najbrž to velja tudi za ličkanje koruze, rezanje repe in morda še za katero podobno nočno delo (g. Trdina, Rože, str. 235). Vendar je bilo tudi ob takšnih dnevih vsaj ponekod v navadi manj dnevnih obrokov; tako pravi npr. opis iz leta 1820 za Prekmurce, da hranijo delavce sicer s po tremi jedmi, vendar Goričani le po dvakrat, Ravenci pa po trikrat (Čaplovič, Wenden, str. 72).

Najbrž je bila delitev na tri glavne dnevne obroke temeljna tudi ob velikih cerkvenih in domačih praznikih kot za veliko noč, božič, Telovo, proščenja, Martinovo, pust in za koline, čeprav so bili poudarki seveda na različnih obrokih. Po podobi, ki jo spričujejo viri za obdobje med svetovnima vojnama, je bilo to tedaj po različnih slovenskih pokrajinah različno (gl. Turnšek, Krov; Kuret, Leto); več kot verjetno smemo domnevati razlike tudi za 19. stoletje. Glavni obrok za velikonočno nedeljo je bil povsod jutranji „žegen", ob drugih praznikih pa tudi opoldanski ali večerni obrok — ob kolinah splošno večerja.

Podobno osnovno delitev dnevnih obrokov moremo domnevati tudi za nekatere druge praznike, kot npr. ob botrini, ko so opoldanski ali večerni obrok včasih podaljšali v dolgotrajno gostijo; spet drugače je bilo na svatbah. Ponekod so po cerkveni poroki odšli naprej na nevestin, drugod naravnost na ženinov dom. Takó trajanje svatb kot vrstni red raznih jedil na pojedinah sta bila zelo različna. V raznih poročilih omenjena jedila bi kazala, da je bilo uveljavljeno le precej enotno načelo, po katerem so nosili jedila na mizo le s krajšimi presledki eno za drugim (gl. npr. Mulec, Običaji; Žurman, Šege; Bunc, Ženitnine; Stepišnik, Navade; Obalovič, Običaji; Remec, Običaji, itd.).

Del sestavin nedeljskih obrokov se ni razlikoval od vsakdanjih jedil, vendar je bilo v nedeljo zaželeno še meso, štruklji in podobno. Tako je po zapisu iz leta 1833 bil na veliki koroški kmetiji v Črni v navadi takle nedeljski jedilnik: zjutraj meso, juha, kislo zelje in kruh,

opoldne kruh, zvečer mlečna kaša, kislo mleko in kruh (Makarovič, Črna, str. 231). Zapis iz istega leta kaže običajen nedeljski jedilnik na veliki kmetiji v Topli: zjutraj mlečna juha, ajdovi žganci ali meso in kruh, opoldne kislo mleko in kruh, zvečer slaninski kruhov močnik, štruklji ali kislo zelje (Protokol Topla). Še en sočasen primer običajnega nedeljskega jedilnika s Koroškega, z velike kmetije v Selah kaže podobno sliko: zjutraj so jedli žgance s posnetim mlekom, opoldne mesno juho, svinjsko meso in kislo zelje, zvečer pa močnik in kislo mleko (Protokol Sele). Po manj nadrobnih poročilih iz Ziljske doline iz leta 1832 in 1833 je kmečko prebivalstvo jedlo meso le ob nedeljah in praznikih (Cenilni elaborat Bistrica na Zilji; Cenilni elaborat Drevlje; Cenilni elaborat Modrinja vas). Podobno je bilo tudi na Štajerskem. Tako so po poročilu iz leta 1839 v Lučah smatrali, da sodi ob nedeljah in praznikih zjutraj na mizo kos belega kruha in prekajenega mesa (Göth, Topografija, št. 209). V opisu prehrane na vzorni veliki kmetiji na Fali leta 1812 je omenjeno, da so imeli ob nedeljah in praznikih včasih meso na mizi (Kuret, Štajersko, str. 199). V poročilu iz leta 1821 za Podsredo piše, da sestoji nedeljska hrana poslov iz žgancev z juho, svežega ali suhega mesa, prikuhe iz zelja, repe ali krompirja in zavitka (Göth, Topografija, št. 273). Govedina je bila več kot verjetno zelo redka tudi ob nedeljah; opis za Štajersko iz leta 1853 poroča o redkosti svežega mesa in omenja, da je bilo v navadi nekaj več prekajene svinine (Puff, Taschenbuch, str. 48). Prekajeno meso kot praznična jed je sporočeno tudi leta 1830 za občino Zagorje ob Savi (Orožen, Zgodovina, str. 50). Vendar je vsaj ponekod na Štajerskem vendarle moralo biti ob prekajenem mesu tudi sveže meso na mizi ob nedeljah in praznikih; tako sporoča pričevanje iz leta 1810 za naborni okraj Brestanica, kjer so kot nedeljska in praznična jed omenjeni še štruklji (Leskovec, Opis, str. 200).

Težnja k mesnim jedem ob nedeljah je bila običajna tudi po drugih slovenskih pokrajinah, čeprav to seveda ne pomeni, da so ga ob nedeljah tudi redno jedli. Tako je bilo tudi na Dolenjskem. Kot pove poročilo so v občini Trebnje uživali meso samo ob praznikih in drugih izrednih priložnostih (Cenilni elaborat Trebnje, leta 1839); v občini Šentrupert so imeli meso samo za izredne čase (Cenilni elaborat Šentrupert, leta 1842). Podobno pravi poročilo za Suhor v kočevskem davčnem okraju, da imajo gruntarji meso in vino na mizi le za večje praznike (Cenilni elaborat Suhor, leta 1833). Ponekod so najbrž ob nedeljah redneje jedli meso: poročilo za občino Čatež pravi, da tu sveže in suho meso pogosteje uživajo kot v višje ležečih občinah (Cenilni elaborat Čatež, leta 1834). Za Belo krajino sporoča opis prehrane iz leta 1833 za občino Sinji Vrh, da ob nedeljah, praznikih in drugih posebnih priložnostih uživajo tudi nekaj mesa in vina (Cenilni elaborat, Sinji Vrh); enako pričata tudi poročili iz leta 1839 za Adlešiče (Cenilni elaborat Adlešiči) in leta 1840 za občino Drašiči (Cenilni elaborat Drašiči). Opis, ki velja za konec 19. stoletja in začetek 20. stoletja, priča, da pride pri Belokranjcih včasih opoldne ali zvečer na mizo meso (Lokar, Hiša, str. 8); najbrž so bili s tem mišljeni nedeljski in praznični obroki. Podobno več kot verjetno velja tudi za ustrezne podatke z Gorenjskega. V občini Visoko so od časa do časa jedli govedino, deloma svežo, deloma sušeno, in prav takšno svinino (Cenilni elaborat Visoko, leta 1833). Enako je bilo v bližnji občini Gorenja vas (Cenilni elaborat Gorenja vas, leta 1833). V občini Vodice so jedli meso le izjemoma ob posebnih prazničnih dneh ali ob posebnih priložnostih (Cenilni elaborat Vodice, leta 1831). Krajevno posebnost je sredi 19. stoletja pomenil nedeljski zajtrk v Mengšu, kjer je bilo več mesarjev: marsikje so jedli namesto žgancev godljo (Trdina, Mengeš, str. 164).

Vsekakor smemo meniti, da je bila ob nedeljah zaželena mesna jed vzor, ki je bil vsaj deloma razširjen po vseh slovenskih pokrajinah. Toda ta vzor je bil lahko redno uresničevan le na velikih kmetijah, kjer so redili po več prašičev in še to bržkone ne vsako leto; pri večinskem prebivalstvu, ki je živelo na majhnih agrarnih obratih, kajžah in bajtah, to kratko malo

ni bilo mogoče. Pregovor iz 19. stoletja kaže, kako je bilo kajžarju težko ali nemogoče prerediti prašiča: „Bogatca bolezen in reveža prašič daleč slovi" (Kocbek, Reki). V revnejših zemljepisnih območjih in družbenih okoljih je splošno pomanjkanje povzročalo še poseben določen odnos do boljše hrane; meso so takoj nezmerno in hitro pojedli, tako, da ga kmalu po kolinah niso več imeli (gl. poglavje 3.1.). Po opisu iz konca 19. stoletja je bilo podobno tudi v Prekmurju, kjer so jedli meso predvsem le, kadar so imeli koline (Ložar, Življenje, str. 156). Skoraj gotovo je, da večina prebivalstva vsaj večji del leta ni jedla mesa ob nedeljah.

Drugače je moralo biti ob izjemnih velikih cerkvenih in domačih praznikih. K velikonočnemu žegnu je praviloma sodilo suho meso. Idealno sestavo blagoslovljenega velikonočnega obroka navaja opis za Kranjsko iz leta 1891: hlebci kruha, jagnjetina, prekajena krača, klobase, orehov ali meden kolač, pirhi in nekaj korenin hrena (Urbas, Volksleben, str. 357). Še za konec 18. stoletja velja omemba kranjskega velikonočnega peciva, z medom in orehi nadevanega kolača (Hacquet, Abbildung, str. 34). Sestava gorenjskega žegna je razvidna tudi iz poročila za tretjo četrtino 19. stoletja, po katerem so otroci za veliko noč dobili po dva pirha, z orehi ali medom premazan štrukeljček, kos blagoslovljenega kolača in plečeta, dve jabolki in četrtinko mesene klobase (Andrejka, Spomini, str 26). Opis štajerskega žegna poznamo iz poročila za Dobležiče leta 1843: nekaj prekajenega mesa, nekaj kruha, jajc in hrena (Kuret, Štajersko, str. 162). V sedemdesetih letih 19. stoletja je bila zapisana sestava dolenjskega žegna: kolač (ki so ga jedli šele na belo nedeljo), napolnjen stlačen želodec, potica, pleče, klobase (Trdina, Zapiski, str. 57, 68, 629). V leto 1884 sodi omemba presneca kot velikonočne jedi (gl. Kotnik, Presnec, str. 30, opomba 1). V leto 1833 sodi zapis, po katerem so na veliki koroški kmetiji v Selah ob Veliki noči

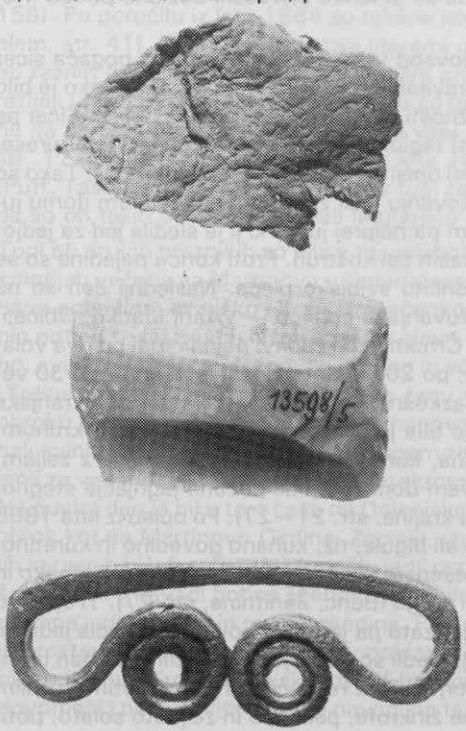

Kresilni pribor: kresilo, kresilnik in preparirana drevesna goba. S Kranjskega. Kresilo sodi v drugo polovico 18. stoletja ali v prvo polovico 19. stoletja; kresilnik in goba sodita v 19. stoletje. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

jedli blagoslovljeno svinjsko meso, pogačo in jajca (Protokol Sele). Ob koncu 19. stoletja so del velikonočnega blagoslovljenega obroka v zgornjem Rožu tvorile pisanke in pogače (Waizer, Volkscharakter, str. 106). V Goriških Brdih so takšen idealen obrok ob koncu stoletja sestavljale gubanice, pince, menihi, pršuti in pirhi (Borštnik, Pogovori, str. 12). Vendar so morale tudi v sestavi velikonočnega žegna obstajati velike razlike pri različnih plasteh prebivalstva. Po sporočilih, ki veljata za konec 19. stoletja, so v revnih okoljih na Kranjskem imeli za žegen od mesa le par reber, čevljarjeva žena v Goriških Brdih je lahko pripravila za žegen le eno ali dve skromni gubanici (Urbas, Volksleben, str. 358; Borštnik, Pogovori, str. 12).

Zdi se, da sestavine obrokov ob drugih prazničnih dnevih niso bile natančneje določene in da so se pokrajinsko in družbeno precej razlikovale. Za božične praznike so bili brž̌čas povsod nujna jed božični kruh ali trije božični kruhi. Tako je mogoče soditi po raznih poročilih iz 19. stoletja (gl. npr. Buchenhain, Die Weihnachtbrote; Trdina, Zapiski, str. 8; Hubad, Volksleben, str. 220; Waizer, Volkscharakter, str. 101; Urbas, Volksleben, str. 354, 356; Pajek, Črtice, str. 10—13, itd.). Vsaj ponekod so na večer pred božičem jedli številne postne jedi; vsaj ob koncu stoletja so v nekaterih območjih menili, da jih mora biti kar devet, kot npr. gobja juha, hruškova juha, suhe kuhane slive in jabolka, repa, krompir, kostanj, fižol, slivova juha (gl. npr. Kotnik, Starosvetnosti, str. 55); na sam praznik pa so bile v navadi boljše jedi, vendar regionalno različne in več kot verjetno tudi glede na družbeno razlikovano prebivalstvo ustrezno razlikovane tako kolikostno kot kakovostno. Zelo verjetno si je podeželski proletariat želel praznovati praznike s podobnimi jedmi kot kmetje, čeprav so tudi kaj skromnega težko zmogli. Tako so se npr. ob koncu 19. stoletja železnikarski žebljarji celo zadolževali, da so si lahko privoščili božične potice (Koblar, Obračun, str. 38).

Podobno je bilo za ženitovanjih, kjer je bila povsod v navadi ženitovanjska pogača sicer raznih oblik in z različnim okrasjem, vendar praviloma iz pšenične moke. Prav tako je bilo povsod uveljavljeno načelo naj bo ob tej priložnosti na mizi čim več in čim boljše. Sicer pa so se jedila na ženitovanjskih pojedinah zlasti regionalno precej razlikovala. Prav presenetljivo razkošje in pestrost jedi kažejo nekateri opisi ženitovanj z revnih območij. Tako so po opisu iz leta 1889 na belokranjskem ženitovanju jedli zjutraj na nevestinem domu juho, nekaj govedine in kuretino, na piru samem pa najprej juho, ki ji je sledila jed za jedjo: pečeni purani, svinjska in telečja pečenka, včasih cel koštrun. Proti koncu pojedine so se vrstili mlinci, žinkrofi, pečena kuretina in končno svinjsko pleče. Naslednji dan so na ženinovem domu spet večerjali pleče in ženitovanjsko pogačo — vrtanj (Janko, Običaji, str. 76 in dalje). Po poročilu iz leta 1884 so v Črnomlju ob ženitvi pojedli tudi po dva vola, 20 puranov, dvoje telet, mnogo rac in piščet, po 20 vaganov pšenice in popili po 30 veder vina (Vošnjak, Problem, str. 41). Prav razkošne so bile vsaj nekatere belokranjske svatbe tudi ob koncu 19. stoletja: na mizi je bila juha, govedina s hrenom in kruhom, svinjska in telečja pečenka s solato, jagnjetina, kuretina, suho svinjsko meso z zeljem, proste povitice, pogača in drugo; na ženinovem domu so jedli pečeno jagnječje stegno, svinjsko prekajeno meso, pogače (Lokar, Bela krajina, str. 21—27). Po opisu iz leta 1865 so na Krasu jedli v nevestini hiši juho, lezanje ali bigule, riž, kuhano govedino in kuretino, kuhane pršute, telečjo pečenko, štruklje in presenec; zvečer v ženinovi hiši pa pečenko in solato, kuhane in pečene štruklje, presenec in drugo (Bunc, Ženitnine, str. 27). Ti opisi so bržkone posplošeni in veljajo za velike kmetije, zato pa je toliko bolj poučen opis jedil na dolenjski svatbi leta 1869 na polovični kmetiji. Jedli so riž na juhi, govedino, kuhan hren, zelje s klobaso ali svinjskim mesom, obaro, kurjo juho z rezanci, kuhano kuretino s kislim hrenom, gorko potico, krofe, pohanje, pohane žinkrofe, pečenko in zeljnato solato, poti-

ce, šarteljne, suho meso, plečeta, gnjati s štruklji, trajet, ajdovo kašo in žolico za konec. Svatba je trajala dan in noč na nevestinem in prav toliko na ženinovem domu. Udeležilo se je je 14 svatov, 10 otrok, voglarji in kuhinjske. Porabili so kar 6 mernikov moke: 2 pšenične, 1 1/2 ajdove in 2 1/2 soržične. Na ženinovem domu so popili več kot 3 estrajhe vina, pojedli 20 funtov govedine, 6 funtov teletine, 2 plečeti, 2 klobasi, 7 kokoši; še več so popili pri nevesti, vendar so pojedli manj mesa kot pri ženinu, zato pa 14 kokoši (Trdina, Ženitve, str. 408, 409). Na Štajerskem so ob drugih jedeh sodili na ženitovanja pač kvasenice, povitice, krapci, petkovice, zlevanjke, mlinci in gibanice (gl. Vraz, Uebersicht, str. 99; Hubad, Volksleben, str. 214). Tudi v Prekmurju so imeli na ženitovanjih obilne pojedine s kuhanim in pečenim mesom, vrtanikom, gibanico in drugim, kot priča opis iz leta 1820 (Čaplovič, str. 72—74; Ložar, Življenje, str. 155); ob različnih jedeh je bila kot prva in zadnja jed na ženitovanjih prosena kaša, kot priča vir iz konca 19. stoletja (Belošič, Wenden, str. 206). Podobno razkošna ženitovanja so bila tudi drugod. Takšna ženitovanja so bila mogoča na kmetijah in tudi na polovičnih kmetijah; glede na možnosti pa si ne moremo predstavljati, da bi tako lahko bilo tudi pri polproletariatu in proletariatu. Doslej znani viri o teh svatovanjih sicer molčijo — zelo približno predstavo pa nam more nuditi omemba skromnih ženitev železnikarskih žebljarjev ob koncu 19. stoletja: vabili so le prave sorodnike, pojedino so imeli v kakšni gostilni in dostikrat brez godca, svatje so si račun razdelili, le ženin je plačal večji delež in zaradi tega se je marsikateri zakon začel z dolgom (Koblar, Obračun, str. 43).

Marsikje so sodila izbrana jedila tudi na pojedino ob botrini. Po opisu, ki velja za konec 19. stoletja so v Beli krajini povabljenci prinesli jajca, kokoši, svinjsko meso in pogače (Lokar, Bela krajina, str. 31); takrat so obilno jedli tudi v Prekmurju (Ložar, Življenje, str. 156). Po poročilu iz leta 1884 so takšne pojedine pomenile velike stroške (Vošnjak, Problem, str. 41). Podobno sliko daje literarni opis, ki velja za konec stoletja na Dolenjskem: ob raznih darovih in jedilih so ob takšni priložnosti sodili na mizo tudi cvrtje in opečeni rezljaji (Jaklič, Povesti, str. 135). Sicer so bile te pojedine zelo različne ali pa sploh omejene na skromen prigrizek. Tako je bilo vsaj ponekod na Gorenjskem (gl. Trdina. Zapiski, str. 173); omemba s Štajerskega iz leta 1853 pa nasprotno govori o velikih pojedinah (Puff, Taschenbuch, str. 80), vendar tudi za to deželo priča podatek iz konca 19. stoletja, da so ob takih priložnostih imeli le pogačo (Hubad, Volksleben, str. 216).

Tudi ob drugih praznikih so bila v navadi boljša jedila. Tako je npr. na nekaterih dolenjskih kmetijah večerja za Martinovo v sedemdesetih letih 19. stoletja obsegala vina po želji, kuhano govedino, svinjsko ali govejo pečenko, solato, dostikrat tudi kuretino, štruklje in toplo potico — pri drugih hišah pa je bil glavni obrok opoldne: jedli so juho, govedino, prikuho, svinjsko meso, tudi kopuna, potico in včasih krofe; zvečer pa so pili kavo in odšli spat (Trdina, Zapiski, str. 264). V istem času je bil na Dolenjskem poudarek na večernem obroku na debeli četrtek; ta dan so imenovali „treh piskrčkov god". V prvem loncu so kuhali svinino s kolerabo ali kašo, v drugem zelje in v tretjem štruklje. Te jedi so bile namenjene za večerjo, opoldne so jedli le kaj skromnega, npr. krompir (Trdina, Zapiski, str. 332). Na pustni dan je bil v tem času na Dolenjskem precej v navadi podobno sestavljen večerni obrok kot na Martinovo (Trdina, Zapiski, str. 264). Vendar so tudi na ta dan v raznih krajih in raznih hišah na istem območju jedli različne jedi. V Bršlinu je bila na pustni torek v hišah s posli v navadi potica špehovka in obilna večerja z vinom — v hišah brez poslov pa je rodbina jedla le juho in malo govedine. Pa tudi tu je bilo različno; nekateri so pustno gostijo prestavili z večernega časa na opoldanski in za večerni otrok jedli ostanke ter tu in tam pili tudi kavo (Trdina, Zapiski, str. 355). Spet drugače je bilo v Šempetru in še ponekod v novomeški okolici, kjer je bila v navadi na ta dan ajdova potica — nekatere hiše pa tudi va-

si pustnega dne sploh niso praznovale z gostijo (Trdina, Zapiski, str. 366). Podobne razlike so bile najbrž tudi drugod; med razkošnejša praznovanja bi smeli uvrstiti pustna praznovanja v Mengšu, kjer so sredi 19. stoletja jedli ob tej priložnosti velikanske hvancate, klobase, plečeta in drugo meso (Trdina, Mengeš, str. 164). Zdi se, da so ob največjih praznikih v različnih območjih imeli sicer različne, vendar po krajevni veljavnosti najboljše obede. Tako spričuje npr. poročilo iz leta 1833, da so na veliki koroški kmetiji v Selah za veliko noč, binkoštni ponedeljek, telovo, vse svete, božič, novo leto, za sv. tri kralje, cerkveni dan in za pusta obedovali mesno juho z belim kruhom, svinjsko meso, kislo zelje in ovčjo pečenko s solato; ob veliki noči pa še žegen in za pusta krape (Protokol Sele).

* * *

Za naštete praznike spričujejo viri praviloma le boljša, nevsakdanja jedila. Čeprav jedilniki niso bili niti enotni, niti določneje standardizirani, moremo razbrati dve temeljni skupni značilnosti: poudarek na regionalno različnih boljših močnatih jedeh in na konserviranem svinjskem mesu. Izjemo pomenijo koline; ob klanju prašiča je bil jedilnik seveda sestavljen predvsem iz svežih mesnih jedi. Na ta dan so bile v navadi zlasti jedi iz krvi, drobovine in slabših kosov mesa. Obilno so jedli ves dan, zvečer je bila precej splošno v navadi izbrana mesna pojedina.Tako npr. priča poročilo iz leta 1846 za Dobje pri Planini o več dni trajajoči pojedini s sosedi za furež; podobno se glasi poročilo iz istega leta za Jelše (Kuret, Štajersko, str. 161, 195). Seveda more to veljati za hiše, pri katerih so klali, torej predvsem za kmetije. Kako je na to gledala vaška revščina, kaže npr. nekaj vrstic iz sredi 19. stoletja napisane pesmi o kolinah, dela pohorskega ljudskega pesnika Jurija Vodovnika: „Godla se v pisker spravi,"/Pred oferja se postavi./Tako je b'lo in tako bo,/Po pohorski postavi./Še godla je kisela,/Jaz nimam ž njo veselja;/Kdor druge kose je požrl,/Še godlo naj požira/ ...Kdor nima dat preseta klat,/Se z godlo naj pozdravi/Če svinje kdaj zbolijo,/Jih vse poklat'pustijo./Takrat tud' oferji pri nas,/Lepš' kos mesa dobijo." (Pajek, Črtice, str. 70, 71).

Brez posebej določenih sestavin so bili tudi jedilniki ob velikih kmečkih delih. Po doslej znanih virih moremo sklepati, da so se vrste in količine jedi razlikovale tako po posameznih kmetijah kot tudi po pokrajinah; precej uveljavljeno pa je moralo biti načelo, da morajo biti ob takšnih dnevih obroki številni in vsaj deloma sestavljeni iz nevsakdanjih, boljših jedi. Tako npr. besede Valentina Vodnika „Terice pogačo,/potico jedó" v Novi pratiki za mesec september veljajo zlasti za Gorenjsko. Seveda tudi v tej pokrajini ni bilo povsod enako. Sredi 19. stoletja so v Mengšu dajali mlatičem med drugim kuhane štruklje in včasih meso (Trdina, Mengeš, str. 164). Okoli leta 1820 so na prekmurskih kmetijah ob takšnih priložnostih postregli s slanino zabeljeno solato ali kumarčno solato, s kislim zeljem ali repo, sočivjem ali močnatimi jedmi: hajdinačo, repnjačo, gibanico ali krapci, ter na Goričkem tudi z vinom (Čaplovič, Wenden, str. 72, 73). Marsikje na Dolenjskem so v drugi polovici 19. stoletja menili, da sodijo k žetvi štruklji, ki so jih imeli za najboljšo jed; tericam pa je pripadalo zjutraj žganje, zvečer svinjsko meso, vmes pa navadna vsakdanja hrana, vendar dopoldne in popoldne še vino (Trdina, Zapiski, str. 428, 297). Ponekod na Koroškem so ob koncu 19. stoletja za sosede, ki so prišli pomagat pri gnojavoži, pripravili ržen kruh, z orehi polnjeno in z medom pomazano pogačo, dalje s smetano, jajci in skuto polnjene štruklje in včasih mlečno proseno kašo (Kotnik, Starosvetnosti, str. 43). Stvarno ilustrira okoliščine takšnih pojedin npr. poročilo s Štajerskega: leta 1846 so v Dobju pri Planini v petek in svetek jedli stročnice in gomoljnice, zelje in močnate jedi. Od fureža (ker so na ustrezni pojedini pač ogromno mesa požrli s sosedi) jim je ostajalo le malo mesa za

Štajerska deklica melje z ročnim mlinom, „žrmljami". Upodobitev Jurija Šubica. Iz: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Steiermark. Dunaj, 1890.

čez leto; ob gnojavoži pa so si privoščili mesa in več jedi (Kuret, Štajersko, str. 157). Vendar so z boljšimi jedmi v različnih območjih najbrž izražali različna vrednotenja raznih velikih kmečkih del; poleg prej omenjenih štrukljev in mesa za mlatiče naj omenimo zapis iz leta 1845, po katerem so na vzhodnem Štajerskem mlatiči imeli slabo hrano, boljšo pa kopači in žanjci (Baš, Poglavja, str. 201). Tudi druga pričevanja kažejo o jedeh ob takšnih priložnostih kaj pestro sliko (gl. poglavje 3.1.).

1.3. Jedila in prehrana zgornjih družbenih plasti

V prejšnjih poglavjih je opisana prehrana večinskega prebivalstva; sočasno pa je v 19. stoletju na Slovenskem obstajal tudi zelo drugačen kulturni model gosposke kuhinje oziroma prehrane. Tudi ta model je temeljil na tradiciji iz prejšnjih obdobij (gl. npr. Makarovič, Oprema, str. 57, 58) in odlikoval se je s povezavo z mednarodno evropsko gastronimijo. Dve poglavitni potezi ločita to prehranjevalno kulturo od prehrane večinskega prebivalstva: na mesnih jedeh osnovani jedilniki vsakdana in prefinjenost pripravljanja številnih in pestrih jedi. Prehrana večinskega prebivalstva pa je bila vsakdanje brezmesna in sestavljena iz zelo preprosto pripravljanih jedi. Poglavitna naloga gosposke kuhinje je bila izbrano pripravljanje številnih in raznovrstnih jedi — osnovni problem kuhinje večinskega prebivalstva pa ni bila kakovost, ampak količina zadostne hrane.

Brez gosposke kuhinje seveda ni mogoče zadovoljivo orisati prehrane na Slovenskem v 19. stoletju; primerjava obeh vodilnih prehranjevalnih modelov pa razkriva še pomembno stvarno plat družbenih razlik. Model gosposke kuhinje se je uresničeval le pri majhnem bogatem delu neagrarnega prebivalstva, vsekakor pri (najbrž mnogo) manj kot desetih odstotkih celotne populacije. Tako je bilo na Slovenskem npr. leta 1857 le 17%, leta 1900 pa 27% neagrarnega prebivalstva (gl. Zgodovina Slovencev, str. 540, 541); v teh odstotkih so zajeti tako gospoda kot tudi vsekakor mnogo številnejša razno mestno prebivalstvo in neagrarni proletariat. Zavoljo tega je s širših zgodovinopisnih in etnoloških vidikov prehrana gospode manj pomembna; toliko večji pomen pa ima, seveda, za zgodovino gastronomije. Pričujoči članek ne obsega zadnjega vidika; zato na tem mestu podajamo le ustrezen oris. V tem besedilu je namen orisa gosposke kuhinje torej predvsem primerjalen; omogoča naj vzporejanje — v družbeni organizaciji utemeljenih — sočasnih različnih standardov in modelov prehrane oziroma njihovih relativnih vrednosti.

Temeljni model gosposke prehrane je razviden iz kuharskih knjig. V 19. stoletju je bilo na Slovenskem v rabi nekaj nemških kuharskih knjig; koliko jih je bilo, ne vemó, zato bi bilo posploševanje v njh zapisanih receptov na dejansko kuharsko prakso zelo tvegano. Nekoliko drugače je s slovenskimi kuharskimi knjigami, ki bi lahko bile zunaj slovenskega ozemlja le izjemoma v rabi.

Model gosposke kuhe je predstavljen že v prvi slovenski kuharski knjigi „Kuharske bukve. Is Nemškiga preslovenjene od V.(alentina) V.(odnika). Lublana. Natisnene per Kleinmajerji skusi saklado Andrea Gassler na tergi Nro. 190. 1799". Že iz naslova je razvidno, da gre izvirno za nemško knjigo; vsebina zajema prav vabljive recepte, ki kažejo na vsakdanje mesne jedilnike s številnimi prilogami, predjedmi in poobedki, sladkarijami, pecivi, pijačami, sladoledi in drugim. Katere jedi od 300 receptov, navedenih v knjigi, so se med gospodo na Slovenskem udomačile, ne vemo. Vendar je knjiga morala imeti precejšen vpliv na dejansko kuharsko prakso, zakaj ponatisnili so jo leta 1834 in spet leta 1842. Podobno velja za naslednjo slovensko kuharsko knjigo, ki jo je spet iz nemškega izvirnika

prevedel Andrej Zamejic: „Nove kuharske bukve, ali nauk, nar boljši in nar imenitniši jedila brez posebnih stroškov perpraviti. V Ljubljani. Tiskal in založil J. Blaznik. 1850". Tudi ta knjiga je bila večkrat ponatisnjena: leta 1861, 1877 in leta 1886. Leta 1888 je izšla kompilacija receptov po raznih virih: „Izurjena kuharica. Nauk najboljša jedila brez posebnih stroškov pripravljati. Spisala Josefina Jurik. V Mariboru. Jos. Jurik's Verlags-Expedition"; njena zgodovinsko pričevalna vrednost bi lahko bila le malenkostna. Nasprotno pa predstavlja najpomembnejša slovenska kuharska knjiga zapis kuharske prakse; to je „Slovenska kuharica ali navod okusno kuhati navadna in imenitna jedila. Narekovala Magdalena Pleiweis-ova, rojena Knafeljnova. Pisala Neža Lesar-jeva. V Ljubljani 1868". Ta knjiga je bila ponatisnjena v letih 1878, 1886, 1890, 1897 (že v 20. stoletju jo je temeljito predelala in dopolnila Felicita Kalinšek v izdaji leta 1912; knjiga je v številnih izdajah najbrž vse do danes najpomembnejša slovenska kuharska knjiga). Avtorica je bila rojena leta 1815 v Rožeku kot gruntarska hči, umrla je v Ljubljani leta 1890 (Slovenski biografski leksikon, VII. zvezek, Ljubljana, 1949). Omemba v naslovu knjige kaže, da je bila avtorica najbrž nepismena; smeli bi domnevati, da recepti niso prevzeti iz drugih knjig ampak so zapis praktičnega učenja in njene lastne kuhe. Že v uvodu prve izdaje pa pravi „narekovavka" v prvi osebi: „V njih (bukvah, op. G.M.) vam popisujem 932 imenitnih in neimenitnih (navadnih), skozi in skozi okusnih, tečnih, zdravih in kar le moč varčno napravljenih jedil, in to po načinu, kterega mi je popolnoma poterdila **mnogoletna lastna skušnja pri visoki gospodi**." (poudaril G.M.). Iz povedanega je torej razvidno, da je ta knjiga pričevanje o dejanski kuharski praksi oziroma o jedilih gospode, in ne zbirka receptov, ki bi se lahko uporabljali ali pa tudi ne.

Številnost, prefinjenost in pestrost jedil v knjigi Magdalene Pleiweisove so v primerjavi z jedili večinskega prebivalstva prav fantastične; pozornost zbuja tudi mednarodni značaj jedi. Ta je mimo samih receptov razviden že iz nekaterih imen, npr.: „angležka pogača, angležko testo, beuf alla mode po angležko, persa nadevena po angležko, bemski buhteljni, biftek, cuke — laške buče, beuf alla mode, bešalem, francoski cmoki, francoska juha, francoska jajca, francoska nadevena persa, francoski kljunač, francoska omaka (ajmoht) Ragaut, francoski zrezki za juho, gulaš po ogerski šegi, holandski čaj, linška torta, rusovski kuh, španski krafeljci, španska venčasta torta, švedski čolniči, švicarski kruh, tirolski štrudelj" itd. Recepti so v knjigi razdeljeni v skupine, ki prav dobro ponazarjajo sestavo gosposke prehrane: „Mesne juhe — postne juhe; Reči, ki se devajo na juho; Kaj se daje mesne dni po juhi?; Kaj se daje postne dni po juhi na mizo?; Jajčne jedi; Kaj se deva k mesu?; Polivke; Prikuhe; Reči, ki se devajo na prikuho — Za postne dni; Obare (ajmohti) — Postni ajmohti; Paštete; Mesne pečenke — Postne pečenke; kaj se daje na solato; Sladke solate; Močnate jedi ali kuhi; Dober kruh in potice; Sladkarije; Cukerčki; Torte; Spenjena jedila in kremi; Pene; Žolice; Ledice; Sadje vkuhano za ledice; Sadje za kompot; Odcedki; Omake; Kako se hrani sočivje". Nato sledi 14 prav umetelno sestavljenih vzorčnih jedilnih listov; šest jih je namenjenih posebnim priložnostim („O zlati novi maši, Ob godu, Ob umestenji, Za dobro pojedino, Za ženitnino, Zvečer za ženitnino"), ostali pa so namenjeni obedom ob navadnejših dnevih, ob postnih dnevih, za večerjo in za malo južino. Jedilniki za posebne priložnosti štejejo 12—19 jedi, ostali pa 13—17 jedi; ob mali južini pa manj: za ženske po 4, za moške pa po 11 različnih jedi.

Za ilustracijo navajamo nekaj primerov.

Obed ob mesnem, to je nepostnem dnevu je obsegal: „1. Piškoten fancelj na rujavi juhi. 2. Špikan jezik. 3. Piške v frikasé. 4. Rusovska pašteta z kljunačem. 5. Meso, obloženo z raznoterimi prikuhami, z gorko in merzlo polivko. 6. Gospod (prikuha) z masleno polivko

polit. 7. Telečji filet v frikandó z mavrahi. 8. Pečen pešamelj — kuh z mareličino peno. 9. Jerebice s praženim rajževim vencem. 10. Divji kozel (gams) s kislo solato. 11. Jagodna in pomarančna žolica. 12. Linška in francoska torta. 13. Čokoladna in bela vaniljna zmerzlina. 14. Različne sladkarije. 15. Sadje. 16. Kava."

Obed ob postnem dnevu je bil to pač samo po imenu in zavoljo rib, ostrig in rakov: „1. Tolčena ribja juha s krompirjevimi klobasicami. 2. Pečene ostrige (Austern). 3. Plave forele. 4. Rusovski vandeljci s postnim ragu. 5. Fašírani zrezki (šniceljni) iz ščuke z merzlim frikasé. 6. Pošrekani špargeljni. 7. Razsoljena tonina merzla, z jesihom in oljem. 8. Ragu obara (postna), krog pa jajca (Verlorene Eier). 9. Morski raki s cikorijo in karfijolami. 10. Pečen špikan menek s solato. 11. Rumova žolica in čokoladna pena. 12. Malinična in vaniljna zmerzlina. 13. Muškacin — in španska torta. 14. Sladkarije. 15. Sadje. 16. Kava."

Predlog za večerjo: „1. Na rujavi juhi makaroni. 2. Kuhana velika riba z jesihom in oljem. 3. Prešičevo stegno s hrinom. 4. Galantin z aspikom. 5. Race v frikandó. 6. Divjega petelina pašteta. 7. Mandeljnov narastek (Auflauf). 8. Serna z laško solato. 9. Purman s kompotom. 10. Pustni krofi. 11. Dvoja torta. 12. Dvoja žolica. 13. Punč alla glas."

Predlog za malo južino za ženske: „1. Sardeljni zrezki (šnite) in holandski čaj (Thee), in kava z dobrim mlekom (smetano) in piškoti. 2. Potice, šartelj in dobro vino. 3. Spenjeno (famano) mleko s španskimi vetrovi. 4. Gobice, mandeljnovi kifeljci, ledeni zapognjenci, holipe in še več sladkarij."

Predlog za malo južino za moške: „1. Dobro vino in kruh. 2. Kuhane plave forele z jesihom in oljem. 3. Salame, prešičevo stegno in jezik s hrinom. 4. Jerebice (prepelice) v rajžu, 5. Divjačina. 6. Pohane piške. 7. Šartelj. 8. Torta in žolica. 9. Sladkarije. 10. Sadje. 11. Črna kava."

Razkošje in gastronomska kakovost teh primerov kažeta podobno raven in slog, kakršna sta bila v navadi pri gospodi v drugih evropskih deželah (gl. Tannahill, Kulturgeschichte, str. 288—296). Seveda pa moremo domnevati, da se je iz „Slovenske kuharice" razvidna kuhinja v popolnosti uresničevala le pri cerkvenih dostojanstvenikih, bogatem plemstvu, oziroma veleposestnikih, velikih, trgovcih, visokem uradništvu in vsaj v drugi polovici 19. stoletja tudi pri industrijcih. Zavoljo skromnejših možnosti in nižje gastronomske kulture so nižje plasti gospode več kot verjetno jedle skromneje, vendar jim je rabil prej ilustrirani model za vzor. Takšno zgledovanje spričuje npr. opažanje o nekaterih novomeških meščanih v sedemdesetih letih 19. stoletja: zjutraj so imeli kavo, dopoldne meso in dva do tri vrčke piva, opoldne so jedli tri do štiri jedi in sladoled, popoldne je bila v navadi kava. Ob mraku so večerjali doma, potem pa so šli v krčmo, tam popili po tri ali več meric vina in še enkrat večerjali. Za jed jim ni bilo žal denarja, kupovali so vsa draga in dobra živila (Trdina, Zapiski, str. 261). Podoben, še nekoliko skromnejši slog prehranjevalne kulture kažejo v istem času npr. jedi novomeških čitalničarjev na veselicah na Trški gori in v Šentjerneju: zjutraj kava, po maši obed, sestavljen iz juhe, govedine, svinine na zelenjavi, pečenke, solate in torte; po litanijah so južinali kavo ali pečenko, svinino in podobno (Trdina, Zapiski, str. 138). Zdi se, da se je v 19. stoletju precej uveljavila nižja raven gosposke kuhinje z nekaterimi standardnimi jedmi. Sem bi sodil leta 1837 opisan opoldanski obed v ljubljanski gostilni: goveja juha, kos kuhane govedine, pečenka z zelenjavo in solato; enako velja za postno večerjo pri Levu v Ljubljani istega leta: ostrige z limono, morske ribe, kuhane z limono na olivnem olju in morski raki (Korytko, Korespondenca, str. 35, 41). Takšna kuhinja je seveda potrebovala številne in raznolike surovine, mnoge tudi iz tujih dežel. Tako je npr. leta 1837 izpričan spomladanski uvoz cvetače, artičokov, špinače, zelja, solate,

grozdja, milanskega sira iz Italije (Korytko, Korespondenca, str. 41, 48). Seveda so uvažali še številne druge surovine, zlasti začimbe; pomladanski uvoz zelenjave pa je bil tako ali tako nadaljevanje stare tradicije plemiške kuhinje (gl. Makarovič, Oprema, str. 58).

* * *

Vsekakor se je del mestnega prebivalstva lahko le deloma zgledoval po idealnem modelu gosposke kuhinje. Obrtniško meščanstvo in sploh večina mestnega prebivalstva sta bila pač zavoljo skromnih razmer prisiljena jesti tudi navadne, iz preteklosti podedovane jedi kot npr. žgance in močnik (prim. poglavje 3.1.). Del uradništva je živel zelo težko. V zapisu o dvanajstčlanski družini novomeškega uradnika iz sedemdesetih let 19. stoletja je omenjeno, da so na dan porabili le poldrugi funt mesa za vse tri dnevne obroke z zeljem in krompirjem. Kuharica je bila večkrat lačna in otroci so hodili v kuhinjo jest deklam namenjene ostanke; dodano je mnenje, da tako borno živé še mnogi drugi uradniki (Trdina, Zapiski, str. 489). Pri takšnih skupinah mestnega prebivalstva so si vsaj včasih morali v večji meri dooplnjevati prehrano s krompirjem. Pomembna razlika med gosposkim in kmečkim modelom prehranjevanja je bila tudi tu v načinu pripravljanja: viri iz 19. stoletja pripisujejo kmetu krompir v oblicah, v žgancih ali z repo in zeljem — gospodi pa krompir v solati ali dušen krompir v kozici (gl. Stabej, Kruh, str. 84, 86). Pri fevdalcih oziroma veleposestnikih pa je bilo hrane mnogo; medsebojna obiskovanja z obilno jedačo in pijačo so bila sploh najbolj priljubljena zabava te podeželske gospode, kakor spričujejo podatki še za drugo polovico 19. stoletja (gl. Trdina, Berta, str. 170—182).

Razvoj gosposke kuhinje je potekal bržkone precej pod dunajskim vplivom. Prva izdaja „Slovenske kuharice" že pozna „zrezke (šniceljne)", kar je dunajski izraz za to jed (Wiegelmann, Speisen, str. 210). Enako velja za „gulaš po ogerski šegi" in „gulaš drugače"; prvega so pripravili „s štupcem paperke (turške štupe)", drugega s kockami krompirja (gl. Wiegelmann, Speisen, str. 215). Doslej znani viri vsebujejo le nekaj drobcev, ki ne omogočajo zadovoljivega vpogleda v razvoj tega modela kuhinje na Slovenskem v 19. stoletju. Zelo približno predstavo smeri razvoja moremo dobiti iz Dodatka k zadnji nepredelani izdaji „Slovenske kuharice" Magdalene Pleiweiss. Ta Dodatek M. Lavtižarjeve priča, da je bil model te kuhinje ob koncu 19. stoletja že nezadosten in da knjiga ni bila več namenjena le gospodi ampak tudi precej številnemu mestnemu, le deloma gosposkemu prebivalstvu in boljšim gostilnam. V pristavku Dodatka je Lavtižarjeva med drugim zapisala: „Ker je umetna kuharija imeniten del pri gospodinjstvu in je za vse stanove važna, je potrebno, da se tudi pri nižjih družinah dobro, okusno in pa varčno kuha". Tudi med jedilnimi listi, ki jih je v Dodatku predlagala ta avtorica, jih že polovica ob juhi obsega le še dve do tri jedi; prav tam so navedene tudi že povsem navadne jedi npr. „krompirjeva juha, krompirjevi krofi, krompirjev štrudelj, močnik, korenjev pire, posiljena repa" itd. Vsekakor se je ta model gosposke kuhinje približeval tudi širšim plastem prebivalstva, med katerim so se vsaj ob koncu stoletja udomačile nekdaj gosposke jedi, kot npr. vampi, golaž in obara, ki so postale sicer najprej gostilniške jedi.

Na drugi strani pa je družbena elita pač šla v korak z razvojem mednarodne, zlasti dunajske gastronomije. Skromno informacijo o tem dajejo npr. nekateri recepti, ki so bili v navadi v Kazinski kuhinji v Ljubljani. Zapisalo jih je tam učeče se dekle; ohranjeni so v rokopisni „Kuhinjski knjigi Ivanke Vodnik-ove" v zasebni lasti v Ljubljani. Sodijo v čas pred letom 1889: npr. „Rakova juha, Gamsleber pere, Flaiš štrudl, Flaiš štrudl pečen, Puter nokerli, Ragu juha telečja" itd. V tej knjigi je še mnogo receptov, o katerih pa ne vemo kje in koliko

Ročka za vodo ali druge pijače. Z Gorenjskega. Konec 18. stoletja ali prva tretjina 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

so jih uporabljali; svojevrstno zanimivi in na gastronomski ravni so npr.: „Jeterni štrudel, Možganov štrudel, Švedska juha, Možganov šeberl, Čokoladna juha, Žabja juha, Sardelen zos, Šnicelj v papriki, Možganove pofeze, Bieaftheak, Filan jezik, Paprika šlegel, Golobje v črnem zosi, Golobje kakor divji, Šnicelj v šlafrok" itd.

Pričujoča skica gosposke kuhinje je omejena samo na glavne poteze; vendar omogoča z ostalim besedilom celotnega članka primerjavo, ki nedvomno kaže na silno različnost visoke kakovosti gosposke prehrane in slabe kakovosti in kolikosti kuhinje in prehrane ogromne večine prebivalstva v 19. stoletju na Slovenskem.

2. ZADOSTNOST PREHRANE

2.1. Norme zadostnosti

Norme zadostnosti prehranjevanja so se oblikovale samo za večinsko prebivalstvo: za zgornje družbene plasti kaj takega sploh ni bilo potrebno; za gospodo je bilo pomembno samo katere izbrane jedi bo jedla in ne tudi koliko bo jedla.

Biološki prag prehranjevanja je neodvisen od kulture; zato — in ker je bilo umiranje od lakote v 19. stoletju na Slovenskem k sreči le izjemno — ga v članku ne obravnavamo.

Za raziskavo zadovoljevanja objektivno zadostnih celotnih fizioloških prehranjevalnih potreb doslej znani viri iz 19. stoletja niso dovolj povedni. Iz splošne podobe prehrane večinskega prebivalstva v 19. stoletju na Slovenskem pa je vendarle mogoče sklepati, da je

vsebovala podobno kot v predindustrijskih agrarnih družbah nasploh, premalo proteinov, še zlasti živalskih. (prim. Radovanović, Sociologija, str. 123).

Na podlagi raznih virov si moremo ustvariti le predstavo o temeljni normi za zadostnost prehrane, ki se je izoblikovala med agrarnim prebivalstvom in med proletariatom raznih vrst: imeti toliko živil pri hiši oziroma imeti takšne redne dohodke, da je bilo mogoče zagotoviti navadne jedi vsak dan. Temeljna norma zadostnosti je bila torej prag stradeža oziroma lakote. Ob tipologiji in hranilni vrednosti vsakdanjih jedi je pač nesporno, da ta norma ni obsegala zadostnih količin gradbenih hranilnih snovi; obsegala pa je zadostno mero energetsko pomembnih sestavin jedil. Takšna norma je seveda izraz precej splošnih bednih razmer 19. stoletja; tragično dejstvo je, da je del prebivalstva dostikrat ni dosegal.

Prav tako veljavne posebne norme o vrstah in količinah prazničnih jedi, oziroma jedi za posebne priložnosti so za občo podobo zadostnosti prehrane malo pomembne. Izoblikovane so bile v kmečkem okolju. Ker jih velik del prebivalstva ni dosegal ali pa jih je zavoljo pričakovanja okolja dosegal z velikim odrekanjem in trudom, je bil njihov pomen predvsem družben; v veliki meri so določale življenjsko obnašanje, igrale so precejšnjo vlogo pri socializaciji in internalizaciji ter pri ustaljevanju vaškega mikrosocialnega sveta.

2.1.1. Norme in hranljiva vrednost dejanske prehrane

Približno orientacijsko predstavo o stvarni hranljivi vrednosti vsakdanje prehrane na kmetijah morejo dati npr. zgleda z dveh koroških kmetij, na katerih sta bila opravljena natančna popisa celoletne porabe živil — in popis živil, ki bi jih morala dobivati oče in mati, če ne bi živela skupaj z mladim parom na kmetiji z gostilno v Kurji vasi pri Ljubljani. Popise sem razčlenil in izračunal povprečno število kalorij, ki bi v idealnem letnem povprečju prišlo vsak dan na posameznika. Sicer preprostih, vendar zelo številnih, dolgih in mnogoštevilčnih izračunavanj iz razumljivih vzrokov ne navajam, moram pa seveda opisati celoten postopek. Količine enakih živil sem najprej seštel, nato pa merne enote pretvoril v enote decimalnega merskega sistema. Prostorninsko izražene količine sem pretvoril v utežne enote. Pri tem sem uporabljal standardne tabele; pripomniti pa je treba, da nekatera živila v tabelah niso navedena. V teh primerih sem bil prisiljen empirično določiti ustrezna sorazmerja, in sicer za kislo zelje, krompir, mleko, kislo mleko, kislo smetano in pivo. Opravil sem po tri merjenja in nato uporabil srednjo vrednost. Pri preračunavanjih sem za ta živila uporabljali tale razmerja: 1 liter kislega zelja = 540 gramov; 1 liter srednje debelega krompirja = 500 g; 1 liter sladkega mleka = 940 g; 1 liter kislega mleka = 950 g; 1 liter kisle smetane = 950 g; 1 liter piva = skoraj 1000 g. Ta razmerja so seveda približna in morejo veljati za današnja živila; tako npr. ne vemo, kako debelo so rezali zelje in koliko zeljnice je sodilo v mero, ne vemo, kako debel je bil krompir, ne vemo, do katere stopnje so kisali mleko, ne vemo, kakšno je bilo domače pivo koritnjak — vse to pa je vplivalo na razmerja med prostorninami in težami. Iz povedanega je razvidna stopnja zanesljivosti preračunavanj, kar pa velja tudi sicer za ostala živila; vlažnosti, čistoče in drugih kakovosti nekdanjih živil pač ne poznamo.

Naslednji korak je bila določitev kalorične vrednosti izpričanih količin živil po ustreznih tabelah, v katerih so te vrednosti navedene v enotah po 100 g. Ogromna števila pri teh preračunavanjih so bila seveda obvladljiva samo z računalnikom. Toda tudi tu je več okoliščin, ki so vplivale na natančnost preračunavanj. Razne tabele pač veljajo za današnja živila in se niti med seboj ne ujemajo povsem. Razen sestavin ne vemo, kakšen je bil kruh ozi-

roma kakšna je bila vlažnost kruha in torej tudi njegova teža. Zato sem v obeh primerih uporabljal srednje vrednosti. Prav tako ne vemo, kakšno je bilo domače pivo; uporabljal sem vrednost 47 kilokalorij, kar velja za današnje svetlo pivo s 3,6 g alkohola v 100 g piva. Končno sem dobljene vsote kalorij delil z dnevi v letu in nato s številom oseb na kmetiji oziroma dveh oseb, omenjenih v ženitovanjski pogodbi. V končnih rezultatih sem decimalke zaokrožil.

Po popisu v protokolu franciscejskega katastra so na Lamprehtovi kmetiji v Črni leta 1833 za sedem oseb na leto porabili naslednje količine hrane (Makarovič, Črna, str. 223, 224): „Za juho — kruh vsakič 2 funta, v letu 52 krat je 104 funte, slanina vsakič 8 lotov, meso vsakih 3 funte, v letu 52 krat je 156 funtov. Za kislo zelje — kislo zelje vsakič 2 1/2 mere, v letu 182 krat je 455 mer, slanina vsakič 1/4 funta, v letu 130 krat je 32,5 funta, ob nedeljah maslo vsakič 6 lotov, v letu 52 krat je 312 lotov, kruh vsakič 1 1/2 funta, v letu 182 krat je 273 funtov. Za ajdove žgance — ajdova moka vsakič 2 meri, v letu 313 krat je 626 mer, slanina vsakič 3/4 funta, v letu 109 krat je 81 3/4 funta, na postne dni maslo vsakič 1/2 lota, v letu 104 krat je 52 lotov. Mlečna juha — sladko mleko vsakič 1 mera, v letu 526 krat je 526 mer, kruh vsakič 1 1/2 funta, v letu 526 krat je 789 funtov, pivo vsakič 1 1/2 mere, v letu 313 krat je 469 1/2 mere. Mlečna kaša — kaša vsakič 1/2 mere, v letu 365 krat je 182 1/2 mere, sladko mleko vsakič 1 mero, v letu 365 krat je 365 mer. Ječmenova juha — ječmen vsakič 1/2 mere, v letu 100 krat je 50 mer, slanina vsakič 1/4 funta, v letu 48 krat je 12 funtov, maslo vsakič 6 lotov, v letu 52 krat je 9 3/4 funta, krompir vsakič 2 1/2 mere, v letu 183 krat je 457 1/2 mere."

Po preračunavanjih, opisanih v uvodu tega poglavja, dobimo takole podobo kaloričnih vrednosti in deležev živil v idealnem dnevnem povprečju na posameznika:

Vrste živil	Kilokalorije	Deleži kalorične hranljivosti
Ajdova moka	1244	34,1 %
Kruh	831	22,8 %
Sladko mleko	473	13 %
Kaša	220	6,1 %
Slanina	218	6 %
Kislo mleko	199	5,5 %
Pivo	122	3,3 %
Meso	114	3,2 %
Krompir	110	3 %
Ječmen	60	1,6 %
Maslo	35	0,9 %
Kislo zelje	20	0,5 %
	3646	100 %

Na posameznika bi torej prišlo povprečno 3645 kilokalorij na dan; prehrana je temeljila na ajdovih žgancih, kruhu, mleku, kaši in slanini.

Na Vurnikovi kmetiji v Topli so leta 1833 za deset oseb izračunali porabo naslednjih količin na leto: ajdove moke za žgance 678 mer, slanine za žgance 287 funtov, slanine za slaninsko juho 13 funtov, slanine za štruklje 97 1/2 funta, slanine za kislo zelje 143 1/2 funta, masla za ajdove žgance 52 funtov, masla za štruklje 26 funtov, masla za kislo zelje 16 funtov 8 lotov, mleka za mlečno juho 1356 mer, mleka za štruklje 81 mer, kruha k

mlečni juhi 1356 funtov, kruha k slaninski juhi 156 funtov, kruha za malico 1878 funtov, kruha za k južini in večerji 2220 funtov, govedine 260 funtov, kislega mleka za malico 1252 mer, pšenične moke za štruklje 364 mer, smetane za štruklje 45 1/2 mere, kaše 45 1/2 mere, žemelj za štruklje za 6 forintov in 4 krajcarje, kislega zelja 1017 mer, krompirja 785 mer, soli za peko, kuho, zelje in meso 250 funtov (Protokol Topla).

Po izračunavanjih, opisanih v uvodu tega poglavja, dobimo takole podobo kaloričnih vrednosti in deležev živil v idealnem dnevnem povprečju na posameznika:

Vrste živil	Kilokalorije	Deleži kalorične hranljivosti
Ržen in ovsen kruh	1172	32,5%
Slanina	596	16,5%
Ajdova moka	471	13 %
Sladko mleko	352	9,8%
Pšenična moka	255	7 %
Kislo mleko	239	6,6%
Meso	134	3,7%
Krompir	132	3,7%
Maslo	109	3 %
Žemlje	57	1,6%
Kisla smetana	36	1 %
Kislo zelje	32	0,9%
Kaša	25	0,7%
	3610	100 %

Na posameznika bi torej prišlo povprečno približno 3610 kilokalorij na dan; prehrana je temeljila na kruhu, mleku, slanini, ajdovih žgancih in pšenični moki.

V ženitovanjski pogodbi iz leta 1824 med ženinom, hišnim in zemljiškim posestnikom in gostilničarjem v Kurji vasi pri Ljubljani in nevesto iz Mokronoga so zapisane dobrine, ki bi jih zakonca bila dolžna na leto dajati ženinovim staršem, če bi pomembni vzroki onemogočili skupno življenje mladega in starega para. Poleg obleke, kurjave in stanovanja so našteta tudi živila: 10 funtov masti, 30 funtov slanine, 20 funtov soli, 2 mernika pšenice, 22 mernikov soržice, 20 četrtnic ajde in po en polič vina na dan (Pogodba Blass-Hucher).

Po izračunavanjih, opisanih v uvodu tega poglavja dobimo naslednjo podobo kaloričnih vrednosti in deležev živil v idealnem dnevnem povprečju na starejšega človeka:

Vrste živil	Kilokalorije	Deleži kalorične hranljivosti
Soržica	1447	67,5%
Ajda	329	15,3%
Slanina	164	7,7%
Pšenica	133	6,2%
Mast	71	3,3%
	2144	100 %

Število kalorij na dan je bilo najbrž nekoliko večje, tako zaradi vsakdanjega obroka vina kot zaradi priložnostnih dodatkov. Kot temeljno hrano bi tu smeli domnevati kruh, sicer pa pogodba kaže, kaj so smatrali za normo zadostne prehrane starejših ljudi.

Potovalna pribornica z nožem in vilicami. S Kranjskega. Na sprednji strani je ime izdelovalca in letnica 1831; na zadnji strani je ime lastnika. Jedilni pribor je datiran z letnico 1806 na noževem rezilu. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Primera dnevne kalorične vrednosti na posameznika na kmetijah kažeta prav ugodno podobo. 3646 ali 3610 kilokalorij na dan je precej več, kot znašajo povprečne norme današnji fizioloških potreb, po katerih znaša srednja dnevna vrednost (norme se precej razlikujejo) za dečke nad 12 let 3350 kilokalorij, za deklice nad 12 let 2500 kilokalorij, za moške 3100 kilokalorij in za ženske 2250 kilokalorij. Tu navedene norme veljajo za moške, težke 70 kg, in za ženske, težke 58 kg, vendar za ljudi, ki ne delajo fizično. Fiziološke potrebe fizičnih delavcev so seveda precej večje; tako potrebujejo npr. fantje ob težkem delu na mrzlem zraku na dan do 5000 kilokalorij, dekleta pa do 4000 kilokalorij. Te norme navajam seveda samo zaradi najbolj grobih orientacijskih primerjav, v okviru katerih moremo sklepati, da je bila kalorična vrednost prehrane po zapisanih normah na omenjenih dveh kmetijah prav dobra. Glede celote gradbenih in energetskih snovi, ki jih potrebuje človeško telo, pa moremo pripomniti, da so ob večinoma nemesni prehrani dobivali iz mleka gradbene snovi, ki bi sicer manjkale. Glede kalorične vrednosti hrane, namenjene starejšim, malo aktivnim ljudem, je treba poudariti, da so v povprečju blizu današnjih objektivnih norm: za 70 kg težke in 65 let stare moške je ugotovljena potreba po 2550 kilokalorijah na dan, za 58 kg težke in 65 let stare ženske pa po 1800 kilokalorijah na dan — povprečno torej 2175 kilokalorij.

* * *

Zastaviti je treba vprašanje v kolikšni meri moremo na podlagi obravnavanih primerov sklepati o normah v drugih plasteh agrarnega prebivalstva in o normah v drugih slovenskih pokrajinah, odkoder doslej ne poznamo ustreznih kvantificiranih pričevanj. Vsekakor je treba upoštevati, da se prvi navedeni pričevanji nanašata na veliki kmetiji in da sta nastali iz namenov davčne narave. Zaradi tega in ker so popisovalcu podatke dali pač kmetje, sta normi prej višji kot ne. Prav tako kaže upoštevati, da bi takšni normi bili lahko veljavni le ob povprečni ali dobri letini; ob slabih letinah bi normi morali biti nižji. Zaradi zelo velikega odstotnega deleža žit v celoletnem povprečju je več kot verjetno, da tako visoke norme niso mogle biti dosežene niti pri agrarnem polproletariatu niti v pokrajinah, kjer je bilo v celotnem pridelku razmerje žit do slabših poljščin manj ugodno. Iz povedanega je razvidno, zakaj smemo obravnavana primera imeti za zgornjo mejno normo prehranjevanja v agrarnem okolju; izkazanih norm vsaj del prebivalstva ni mogel doseči, čeprav bi vsaj na vzhodnem Koroškem zelo verjetno pomenili zaželen vzor. V območjih, v katerih je bil pridelek žit manjši, bi takšne norme lahko dosegale le velike kmetije. Norma za starejše ljudi, ki je razvidna iz ženitovanjske pogodbe, bi ustrezala objektivnim fiziološkim potrebam. Vendar je tudi ta norma sodila na kmetijo z gostilno in bi pri revnejših plasteh prebivalstva težko bila višja, prav verjetno pa nižja.

* * *

Približno orientacijsko podobo o okviru, v katerem lahko razpravljamo o kalorični zadostnosti prehrane, moremo dobiti na podlagi podatkov o letnem kosmatem zemljiškem donosu na Kranjskem po reviziji leta 1849 (gl. Gospodarska zgodovina, str. 263). Če preračunamo donos vseh žitaric v kalorije in dobljeno število delimo s številom prisotnega prebivalstva leta 1846 (gl. Gospodarska zgodovina, str. 102) in nato še z dnevi leta, dobimo na prebivalca povprečno 2091 kilokalorij na dan. Če k temu prištejemo kalorije iz pridelka krompirja, dobimo dodatnih 449 kilokalorij na dan. Druge sestavine prehrane so bile, razen mleka in slanine, malo pomembne. Torej: če bi kosmati donos ustrezal dejanskemu

donosu, če bi bil pridelek enakomerno razdeljen med vse prebivalce, če bi ves pridelek porabili le za hrano prebivalcev v deželi — bi iz žit in krompirja prišlo na dan na prebivalca Kranjske približno 2540 kilokalorij. Do objektivnih norm fizioloških potreb bi potrebovali manjši odstotek visoko kvalitetnih živil, kakor je razviden iz prej opisanih norm na koroških kmetijah. Iz povedanega sledi, da so na Kranjskem pridelali dovolj živil za zadovoljevanje objektivnih prehranjevalnih potreb prebivalstva. Vendar je to bila neuresničena možnost; prej našteti pogoji niso bili izpolnjeni. Obstajalo je izrazito premoženjsko oziroma produkcijsko razlikovanje: velika ali ogromna večina prebivalstva je živela na majhnih kmetijah in kajžah (gl. Gospodarska zgodovina, str. 170—177); pridelka na takšnih enotah ni mogoče primerjati s pridelki na prej omenjenih dveh koroških kmetijah. Ne vemo, kolikšen del pridelka je bil prodan iz dežele, ne vemo koliko krompirja in ovsa je rabilo za krmo.

Večje in v 19. stoletju pospešeno uveljavljanje krompirja in koruze v nekaterih slovenskih pokrajinah najbrž kaže tudi na izhod iz večjih stisk z živežem. Tako so npr. leta 1875 gojili krompir na slovenskem Štajerskem na 8,2 % obdelanih površin, koruzo pa na 14,4 % obdelanih površin; na Goriškem in Gradiščanskem je krompir obsegal 6,25 %, koruza pa 33,19 % obdelanih površin; v severozahodni Istri so krompir gojili na 4,54 %, koruzo pa na 49,76 % obdelanih površin; na Koroškem je krompir zavzemal 6,34 %, koruza pa 18,14 % obdelanih površin. Poseben primer predstavlja Kranjsko, kjer so pridelovali največ krompirja; gojili so ga na 12,81 %, koruzo pa na 11,25 % obdelanih površin — krompir je bil sicer v deželi najbolj razširjen na Dolenjskem (gl. Gospodarska zgodovina, str. 265). Krompir in koruza sta se torej bolj uveljavljala v revnejših območjih. Zavoljo posebnih razmer (zelo močna veleposest in silno razdrobljena majhna kmečka zemljišča) se je v Prekmurju krompir v odstotkih obdelovalne površine najmanj uveljavil, še leta 1939 je bilo v tem oziru tam najmanj krompirja (Gospodarska zgodovina, str. 268). Glede prehrane večinskega prebivalstva pa je to stanje morda varljivo; na veleposestvih so zavoljo dohodka pač pridelovali predvsem le žita.

Zgoraj navedeni odstotki posredno kažejo na poglavitne sestavine prehrane po različnih pokrajinah: polento na Goriškem in v Istri, koruzne žgance na zahodnem delu slovenske Koroške, pomemben delež koruze v krušnih zmeseh na slovenskem Štajerskem; drugod so bile pomembnejše močnate jedi iz drugih žit (prim. poglavje 1.1.1.). Med vsakdanjimi jedmi je agrarno prebivalstvo visoko cenilo močnate jedi, krompir pa je bil poleg korenja in repe na najnižji stopnji ustrezne vrednostne lestvice (gl. poglavje 3.1.; prim. Trdina, Zapiski, str. 310). S tem je utemeljeno mnenje, da je bilo intenzivno širjenje krompirja na račun žit vsaj v upoštevanja vredni meri tudi izhod iz hujših stisk z živežem v revnejših območjih.

Na enoto poljedelske površine je pridelek krompirja prostorninsko seveda mnogo večji od pridelka žit, vendar je njegova kalorična vrednost majhna: 100 g krompirja vsebuje 87 kilokalorij, npr. 100 g pšenične moke pa kar štirikrat več, t.j. 363 kilokalorij. Vseeno pa ni mogoče dvomiti, da je bil krompir izrednega pomena za prebivalstvo, ki je živelo v pomanjkanju; zaloge krompirja so trajale dlje kot zaloge na enaki površini pridelanih žit, krompir je kljub manjši hranljivosti prej omogočal občutek sitosti.

Razna posamična opažanja kažejo na nižje standarde prehrane kot jih spričujejo prej navedeni primeri. V sedemdesetih letih 19. stoletja je bilo zapisano stanje na dolenjski dvojni kmetiji, na kateri so imeli pet poslov in včasih do 40 najemnih delavcev: vsak dan so jedli dosti kruha, sicer pa dvakrat močnik in enkrat zmesne nezabeljene žgance. Za zabelo so na leto zaklali le dva prašiča. Delež masti je bil tedaj na tej zelo veliki dolenjski kmetiji v ka-

lorični sestavi vsakdanje hrane minimalen; pogostokrat so jedli nezabeljeno (Trdina, Zapiski, str. 320). Nezabeljena vsakdanja hrana je bila tudi drugje sicer pogostokrat na mizi (gl. Trdina, Zapiski, str. 279; Trdina, Cigani, str. 6; Trdina, Izprehod, str. 21; Vošnjak, Problem, str. 11); sok so na Dolenjskem navadno belili le z malo mleka (Trdina, Zapiski, str. 282). Vsaj v nekaterih območjih bi zato smeli domnevati kalorično nezadostno prehrano. V veliki meri more takšno mnenje veljati za Belo krajino. O Uskokih v suhorski župniji je bilo v drugi polovici 19. stoletja zapisano, da so zelo revni in da bi brez krompirja morali poginiti (Trdina, Zapiski, str. 864); podobno sliko kaže tudi že zapis iz leta 1841 (Baš, Poglavja, str. 203). Belokranjski Podgorci so v drugi polovici 19. stoletja jedli večinoma le krompir, kislo zelje ali repo, sočivje in ječmen ali kašo (Trdina. Izprehod, str. 22); takšne sestavine seveda navajajo k mnenju o kalorično nezadostni hrani. Iz konca 19. stoletja izvirajo trditve, da pridelek v raznih notranjskih krajih ne zadošča za prehranjevanje (Glavarstvo, str. 29, 34, 53, 89, 100, 103 itd.). V leto 1853 sodi mnenje, da najbrž nikjer ne jedo bedneje kot nekatere družine v Halozah in po območjih ob hrvatski meji (Puff, Taschenbuch, str. 47, 48). Po podatkih, zbranih z anketo leta 1883, je imelo kranjsko kmečko prebivalstvo nasploh slabo hrano in je večkrat stradalo (Vošnjak, Problem, str. 11); omenjena je tudi „strašna revščina" v Istri (Vošnjak, Problem, 12). Na majhnih kmetijah in kajžah, kjer so vsaj spomladi trikrat na dan jedli le s kozjim mlekom zabeljen ječmenov sok (gl. Kersnik, Slike, str. 43) ali kjer so celo zimo imeli le skromne obroke krompirja in ječmenovega močnika (gl. Jeram, Gostači, str. 68), prehrana vsekakor ni mogla biti dovolj kalorična. Slaba in nezadostna prehrana slovenskega agrarnega prebivalstva se je nadaljevala še daleč v 20. stoletje. Takšno sliko spričujejo podatki za leto 1937 (Pirc, Prehrana, str. 92—105; gl. tudi Baš, Nivo, str. 120 in dalje); po vsem, kar vemo o zgodovinskem razvoju, ni mogoče, da bi bila prehrana v 19. stoletju boljša. Zlasti vaški proletariat (razen poslov na kmetijah) ni mogel imeti zadostne prehrane niti glede na potrebne količine gradbenih niti energetskih snovi. Tako so npr. v družini vaškega čevljarja ob koncu 19. stoletja vedno jedli trikrat na dan le polento, zjutraj s prežganko; otroka v tej družini sta bila vedno lačna (Borštnik, Pogovori, str. 14).Nasploh moremo domnevati, da je imel proletariat slabšo prehrano kot kmetje, vsaj del neagrarnega delavstva pa se je brž čas hranil bolje kot agrarni polproletariat in proletariat. Tako so npr. pred letom 1908 pohorski gozdni delavci največ jedli dobro zabeljene koruzne žgance, polento in švicarski sir (Koprivnik, Pohorje, str. 61), vsaj za obdobje med svetovnima vojnama velja, da so jedli slabše kot kmetje in boljše kot bajtarji, hlapci in mali kmetje (Baš, Prehrana, str. 183). Zanesljivo pričevanje o prehrani železnikarskih žebljarjev ob koncu 19. stoletja govori o vsakdanjem koruznem močniku, slabo zabeljenih žgancih s sirotko in samem stradežu (Koblar, Obračun, str. 25); ob takšnih razmerah seveda ni mogoče govoriti o kakorkoli zadostni prehrani.

Za stvarno sliko zadostnosti prehrane je treba upoštevati še slabše letine, sezonska pomanjkanja in občasne lakote na raznih pokrajinskih območjih (gl. poglavje 2.2.); ob takšnih nesrečah se je mogel pač le manjši del prebivalstva zadostno hraniti. Slabe letine so bolj ali manj prizadele celotno agrarno prebivalstvo in seveda tudi neagrarni proletariat zavoljo zvišanih cen živil; ostale nesreče pa so bile najhujše za agrarni polproletariat in proletariat, ki sta bila odvisna od kmetov.

Iz vsega povedanega je mogoče sklepati, da so (razen zgornjih družbenih plasti), v vseh ozirih zadostno prehrano imeli le na velikih kmetijah; ostalo prebivalstvo pa se je večinoma hranilo nezadostno glede na potrebne gradbene in energetske snovi; del prebivalstva je živel v hudem pomanjkanju in kroničnem stradežu.

2.2. Sezonska pomanjkanja in lakote

V 19. stoletju razširjena réka kažeta časovno opredelitev in bridko zavedanje o sezonskih pomanjkanjih: „Največja lakota je takrat, ko cveteta bob in grah" in „Oves kaže lat, mine glad" (Kocbek, Pregovori; Pleteršnik, Slovar I, str. 501). Spomladi so zaloge živil kopnele, jedli so že počešerke. Vsaj pri manjših kmetih, agrarnem polproletariatu in proletariatu junija dostikrat ni bilo več živil; julija pa so bile že novine in še kaj s čimer je bilo mogoče potešiti najhujšo lakoto. Ob dobrih letinah je bilo sezonsko pomanjkanje pač manjše, ob slabih letinah pa so morali biti občasni stradeži precej splošni.

Slabe letine zavoljo suše, moče, toče, kobilic in drugega so bile občasno navaden pojav, vendar razen v letih 1814, 1815 in 1816, ko so povzročile katastrofalno splošno lakoto v letu 1817, največkrat regionalno omejene. Splošno slaba in težavna so bila zlasti leta 1823, 1826, 1830, 1832, 1833, 1834, 1835, 1839, precej splošna lakota je bila v letih 1851 in 1852; slabe letine v drugi polovici stoletja so bile ožje območne narave (gl. Mal, Zgodovina, str. 497 in dalje, str. 884; prim. Kovačič, Središče, str. 563—569).

Območne lakote so se vrstile celo 19. stoletje. Ilustrirajo jih naključno ohranjena pričevanja. Januarja leta 1831 je bila sporočena katastrofa na Vipavskem: 1466 ljudi je bilo brez vsakega živeža in semena in v nevarnosti, da od lakote umrejo (Krumpestar, Knjiga, str. 132). Decembra leta 1851 je bila omenjena slaba letina in lakota v Planini nad Črnomljem in v Nemški vasi pri Krškem (Novičar, Iz Planine; Novičar, Iz Nemške vasi, str. 250). Javna prošnja za pomoč Belokranjcem je bila datirana že 18. novembra leta 1851 — pridelke je bila pobila huda toča. V 91 vaseh črnomeljskega okraja sta bili dve tretjini prebivalcev v kritičnem položaju; cele in polovične kmetije so imele komaj po par mernikov prosa, nekaj sočivja in malo krompirja — maseljčarji, majhni kmetje in bajtarji (ki so morali preživljati tudi po 8—10 ljudi in več) pa so imeli le po tri ali štiri vagane sirka (ime tu najbrž pomeni koruzo) (Chorinsky, Prebivavcam, str. 241). Po poročilu z dne 14. februarja leta 1852 je bilo takrat hudo v kočevskih hribih; v nekaterih hišah so imeli le še malo kisle repe in korenja: „Nekateri so že od stradeža v glavi zabutli" (Novičar, Iz kočevskih, str. 51). Že čez leto je bila tam spet lakota. Poročilo z dne 8. februarja leta 1854 pravi, da je lakota že tako velika, da siromašnejši že jedo razno nadomestno hrano in da hodijo prosit hrane od vasi do vasi (Novičar, S kočevskih, str. 56). Poročilo z dne 4. marca istega leta pravi o treh vaseh koprivniške fare, da so tam imele le izjemne hiše še potrebno hrano; večinoma pa so imeli le malo kisline (repe ali zelja), ki so jo jedli brez kakršnihkoli dodatkov (Novičar, Iz Koprivnika, str. 56). Poročilo z dne 8. aprila 1854 sporoča o grozeči lakoti v okolici Slovenske Bistrice (Novičar, Od Bistrice, str. 111). Poročilo z dne 3. aprila 1854 govori, da so v moravški fari tisti, ki jim je bila toča pobila pridelke, sicer dobili nekaj pomoči, vendar morajo vseeno prosjačiti po svetu za seme ali kruh za lačne otroke (Novičar, Iz Moravške, str. 111). Tega leta je bila huda lakota tudi na Notranjskem. Že 4. januarja je bilo opaženo stradanje zavoljo slabe letine: „Žalost pa mora obiti človeka, kadar se sliši, da po ne naj revniših hišah le enkrat na dan jejo in tistibart le mervico kislega zela, ktero vbogajme sprosijo" (Novičar, Iz Senožeč, str. 11); v naslednjem mesecu pa se je lakota že tako razširila, da tudi sicer ne preveč rahločutna oblast ni ostala ravnodušna. Prvega marca je datiran javen poziv deželnega poglavarja za pomoč loškemu in senožeškemu kantonu: tamkajšnji prebivalci so bili brez žita, le nekateri so še imeli nekaj repe in krompirja (Schloissnigg, Klic). V tistem letu je vladala lakota tudi v Beli krajini, kot spričuje poročilo z dne 16. maja s Planine nad Črnomljem: „Ljudje so že ob novem letu tako stradati začeli, da so bolj siromašni glogove hrušice po ternji brali, jih posušene med tropine, oves in piro mešali, s to moko zelje in repo podmetali, in tak tudi močnik jedli" (Kobe, Iz Planine, str. 163). La-

Posoda za prenašanje vode ali drugih pijač. Z Gorenjskega. Prva polovica 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

kote so se nadaljevale. Leta 1873 je takó huda toča pobila novomeško okolico, da je deželna vlada odobrila oškodovancem 30.000 goldinarjev podpore (Jarc, Novo mesto, str. 258). Huda lakota je pestila Dolenjce spet leta 1877 (Trdina, Zapiski, str. 618). 25. februarja leta 1880 so bili omenjeni stradajoči Istrani (Novice, 1880, list 8, str. 65), 3. marca istega leta pa je bila sporočena lakota ob spodnji Soči, na Krasu, v Brdih in v nekaterih predelih tržiške ravni in goriške okolice (Zopet klic, str. 67). Leta 1890 je lakota zajela pretežni del Kranjskega. Že januarja je vladalo pomanjkanje, kot pričajo ohranjena poročila (Naši dopisi, str. 55): v Prečni je trpela pomanjkanje vsaj polovica prebivalstva, o kateri je bila izražena domneva, da se ne bo mogla preživeti čez zimo; v Brusnicah je pretila lakota vsaj polovici posestnikov; v Mirni Peči je vladalo že silno pomanjkanje; v nekaterih vaseh črnomeljskega okraja, Čepljah, Vimolu, Brezovici, Vrtači in Zadvorcu, je bila toča preteklo leto uničila pridelek; v Dolenjskih Toplicah skoraj nihče ni imel semena, skoraj polovica prebivalstva je že kupovala živež na upanje. V naslednjih mesecih se je stanje seveda še poslabšalo. 5. februarja so omenjene nujne prošnje za pomoč stradajočim iz ljubljanske okolice, z Notranjskega in iz nekaterih okrajev Dolenjskega (Lakota na Kranjskem, str. 47); 6. februarja je datirano poročilo iz Famelj: „Ljudje sedaj nimajo kaj jesti" (Naši dopisi, str. 55). 26. februarja je bil omenjen osnutek zakona za kredit v pomoč stradajočim na Kranjskem, ki so ga predložili vladi; deželni odbor je bil že naročil 21 vagonov koruze in jih deloma že razposlal v kraje z lakoto. Pokazalo se je, da število stradajočih v metliško črnomeljskem okraju ni bilo tako veliko kot so se bali; celotno število stradajočih na Kranjskem so tedaj ocenjevali na več kot 35.300 oseb (Beda na Kranjskem, str. 71, 72); seveda se je moralo to število v naslednjih mesecih zelo povečati. Vendar je bila vsesplošna katastrofalna lakota v 19. stoletju na Slovenskem k sreči le ena, leta 1817. Povzročilo jo je zaporedje slabih letin; pomanjkanje je trajalo že od leta 1813. Spomladi leta 1817 je bil položaj strahoten: veliko število prebivalstva je jedlo le hrano, ki so jo razdeljevali dobrodelni odbori in posamezniki ter nadomestna živila in neživila. Lakoti so se izognili le gospoda in bogatejši mestni prebivalci (gl. Mal, Zgodovina, str. 504—509).

Sezonska pomanjkanja so obstajala v zavesti večinskega prebivalstva kot stalna grožnja. Bridka izkustva kažejo v 19. stoletju razširjeni reki. Reka „Trebuhi so gluhi" in „Trebuh kakor zlodej! starih dobrot ne pomni" (Kocbek, Reki) izražata negotovost za prihodnost. Ob sezonskih stradežih je obstajal strah pred še hujšo lakoto: „Glad je hujši no strad" in „Za lakoto umreti je huje, nego zgoreti" (Kocbek, Reki). V zvezi s strahom in upanjem na letino so nastajale nekatere vremenske napovedi: „Če svetega Pavla dan je oblačen, bode trebuh čez leto velikokrat lačen", „Če sušca grmi, lakota beži", „Zgodnje pomladno grmenje, pozne lakote tulenje", „Kukovica dolgo po kresu če kuka, dragota in glad v deželo pokuka", "Če otroci nedolžni (27. december) so oblačni, k letu ne bodo kruha lačni" (Kocbek, Reki).

Nasploh je bil kmečki položaj v 19. stoletju silno težak (gl. npr. Vošnjak, Problem; Vošnjak, Poročilo; Zgodovina Slovencev, str. 538 itd.). Pomanjkanja so najbolj prizadevala najrevnejša območja, na katerih so celo ob dobrih letinah komaj shajali. Beda je vladala zlasti na Goričkem (gl. Čaplovič, Wenden, str. 71), v Halozah (gl. Puff, Taschenbuch, str. 48), pri Belokranjcih (gl. Delimarič, Beli Kranjci, str. 15; Trdina, Zapiski, str. 457, 1864; Trdina, Izprehod, str. 21, 150, itd.), marsikje po Notranjskem in v Istri (gl. npr. Vošnjak, Problem, str. 12) in drugod. Prav tako sta posledice sezonskih pomanjkanj še bolj občutila od kmetov odvisna agrarni polproletariat in proletariat, številna po vseh slovenskih pokrajinah. Končno tudi ne moremo dvomiti, da so slabe letine poslabšale prehrano neagrarnega proletariata; v takšnih časih so se cene živil zvišale, mezde pa so ostale enake.

Hudo stalnejše pomanjkanje je za revnejša območja povzročila še krompirjeve gniloba, ki se je pri nas pojavila v štiridesetih in petdesetih letih ter je trajala še v šestdesetih letih 19. stoletja. V času največje razširjenosti te bolezni se je pridelek krompirja zmanjšal tudi do 70%. S prehranjevalnega vidika je krompirjeva gniloba najbolj prizadela prav najrevnejša območja, na katerih je bil krompir sicer najbolj razširjen: Dolenjsko, zlasti Belo krajino in Kočevsko in velik del Notranjske (gl. Britovšek, Razkroj, str. 201—204; Zgodovina Slovencev, tabela na str. 430) in kjer je pomenil krompir zelo pomembno sestavino vsakdanje hrane. Zavest o negotovem jutri je morala biti zelo razširjena; njen izraz je npr. tudi grenka ironija v dolenjskem pregovoru iz 19. stoletja: „Bog Kranjca nikoli ne zapusti: če ni žejen je pa lačen" (Trdina, Zapiski, str. 639).

Vidne posledice pomanjkanja in stradeža so zabeležili že nekateri sodobniki. Še za 18. stoletje velja pričevanje treznega naravoslovca, ki je večkrat videl ljudi umirati od lakote in je opazil, da Dolenjke ob težkih poletnih delih niso dobile menstruacije; po njegovem mnenju se je to dogajalo zavoljo pičle hrane in močnega znojenja (Hacquet, Abbildung, str. 40, 76). Leta 1845 je bilo zapisano mnenje, da je na severni strani vzhodnih obronkov Gorjancev hrana bedna in kadar ni krompirja, lakota: „Ti slabi hrani in stermim planinam, menim, je vzrok pripisati de se tu toliko počenih mladenčev najde, ki tedaj za vojaški stan neso, ako ravno so drugači lepe postave" (Delimarič, Beli Kranjci, List 4, str. 15). Zapis iz leta 1852 velja za kočevske hribe: „Nekteri so se že od strada v glavi zabutli" (Novičar, Iz kočevskih, str. 51). Za iste kraje so poročali o lakoti in uživanju nadomestne hrane leta 1854: „Teh vzrokov nasledki so: da se na jate meršave in bolehne podobe kot strašila vlačijo od hiše do hiše, od vasi do vasi v bogaime proseče; toda kdo hoče dati, kadar nas vse enaka tlači osoda!" (Novičar, S kočevskih, str. 56). Zapis iz januarja 1877 leta velja za Dolenjsko: „Nasledki slabe letine 1876 se strašno že prikazujejo. Razun za prehladi cepajo ljudje od onemoglosti, izvirajoče od premalo in preslabe hrane tedaj od lakote! Takega zapuščajo počasi moči kakor kakega sivega starca dokler ne ugasne. Let ima revež pa komaj kakih 40 ali pa še toliko ne." (Trdina, Zapiski, str. 618) V leto 1882 sodi

zapis iz Adlešičev: „Dosti ljudi poznam pri nas, ki so bili tako gladni, da niso mogli delati, kar je po navadi en dan delal, je moral delati tri dni..." (Iz Adlešič).

V prehrani večjega dela prebivalstva je obstajalo tako akutno kot kronično pomanjkanje. Kronično pomanjkanje energetske hrane povzroča fiziološko prilagoditev; rast in razvoj otrok se ob tem upočasnita (gl. Pokorn, Kruh, str. 64 in dalje; prim. Puhar, Besedilo, str. 114). Vir visoko vrednih beljakovin je bilo v vsakdanji hrani predvsem mleko, vir nadomestnih beljakovin pa stročnice. Beljakovinska ali beljakovinsko energetska nedohranjenost je običajno povezana z večjo umrljivostjo otrok do četrtega leta; velika umrljivost otrok v 19. stoletju, ki je izkazana v vseh znanih preiskavah za manjša območja, je bila vsaj v neki meri povezana z nezadostno prehrano. S podhranjenostjo se zmanjša odpornost organizma pred infekcijami (Stipetić, Glad, str. 50); tako se npr. epidemije kolere med bolje hranjenim prebivalstvom bržkone ne bi tako širile in zahtevale toliko žrtev v 19. stoletju; v leto 1855 sodi npr. podatek o kar 13.123 umrlih za kolero na Tržaškem in Goriškem in o 5748 umrlih na Kranjskem (Novičar, str. 388; prim. Jarc, Novo mesto, str. 227, in drugo). Prisilno vegetarijanska prehrana povzroča slabokrvnost; domnevati jo moremo pri večini prebivalstva. In končno: kronična podhranjenost povzroča umirjanje in prilagajanje telesnih funkcij — družbeno se to kaže v pasivnosti, apatiji in pomanjkanju podjetnosti (prim. Radovanović, Sociologija, str. 27), ta pa je bistveni predpogoj za preseganje danosti in silno pomemben dejavnik človeškega bivanja sploh.

2.2.1. Nadomestna hrana

Ob večjih pomanjkanjih in stradežih si je prebivalstvo iz najhujših stisk pomagalo s hrano, ki ni bila v navadi za ljudi, z nadomestno zasilno hrano in z nehranljivimi ali malo hranljivimi snovmi, s katerimi so tešili občutek lakote.

Ob katastrofalni lakoti leta 1817 se je najbrž najprej v upoštevanja vredni meri uveljavil krompir kot človeška hrana; do tedaj so ga večinoma smatrali primernega le za živino. S tem je bil premagan močan predsodek; vendar se je splošno vrednotenje krompirja kot človeške hrane uveljavilo šele po obdobju krompirjeve gnilobe sredi 19. stoletja (gl. npr. Trdina, Zapiski, str. 310).

Za Veliko noč leta 1817 so jedli živinsko krmo — repne olupke. To je bila za skoraj vse prebivalce menda edina zares užitna jed, ki so jo premogli. Tako je nastala spominska jed z značilnim imenom aleluja, kolikor, seveda, ni nastala v podobnih okoliščinah že po veliki lakoti leta 1529. Vsekakor je bila ta jed v 19. stoletju za veliko noč razširjena bolj ali manj po večini slovenskega ozemlja. V navadi je bila tudi med mestnim prebivalstvom in tudi med srednjo in deloma višjo družbeno plastjo; tako jo je npr. jedel leta 1848 župnik na Turjaku (Costa, Reiseerinnerungen, str. 126). Iz leta 1838 je ohranjen opis priprave te jedi v Ljubljani. Vsak dan v marcu so jedli repo, lupine sušili in jih nalagali v kadi, jih obtežili s kamni in oblivali s slano vodo; po mnenju poročevalca so to pustili gniti v kadi. Jed je bila na mizi zjutraj na Veliko noč (Korytko, Korespondenca, str. 84). Tudi za buče je dolgo veljalo mnenje, da so primerne le za krmo; še leta 1845 so menili, da jih je treba priporočati za človeško hrano (Buče, str. 86).

Zlasti pomladi so nabirali razna zelišča in jih mešali med hrano. Na Gorenjskem in Dolenjskem so nabirali koprive in jih mešali v močnik ali ješprenj (Vodnik, Pratika, mesec april; Trdina, Zapiski, str. 55 in 516). Lobodo so na Dolenjskem pripravljali podobno kot špinačo (Trdina, Zapiski, str. 420). V leto 1803 sodi napotek, kdaj se za jed nabirata kreša in bobovnik (Vodnik, Pratika, mesec april).

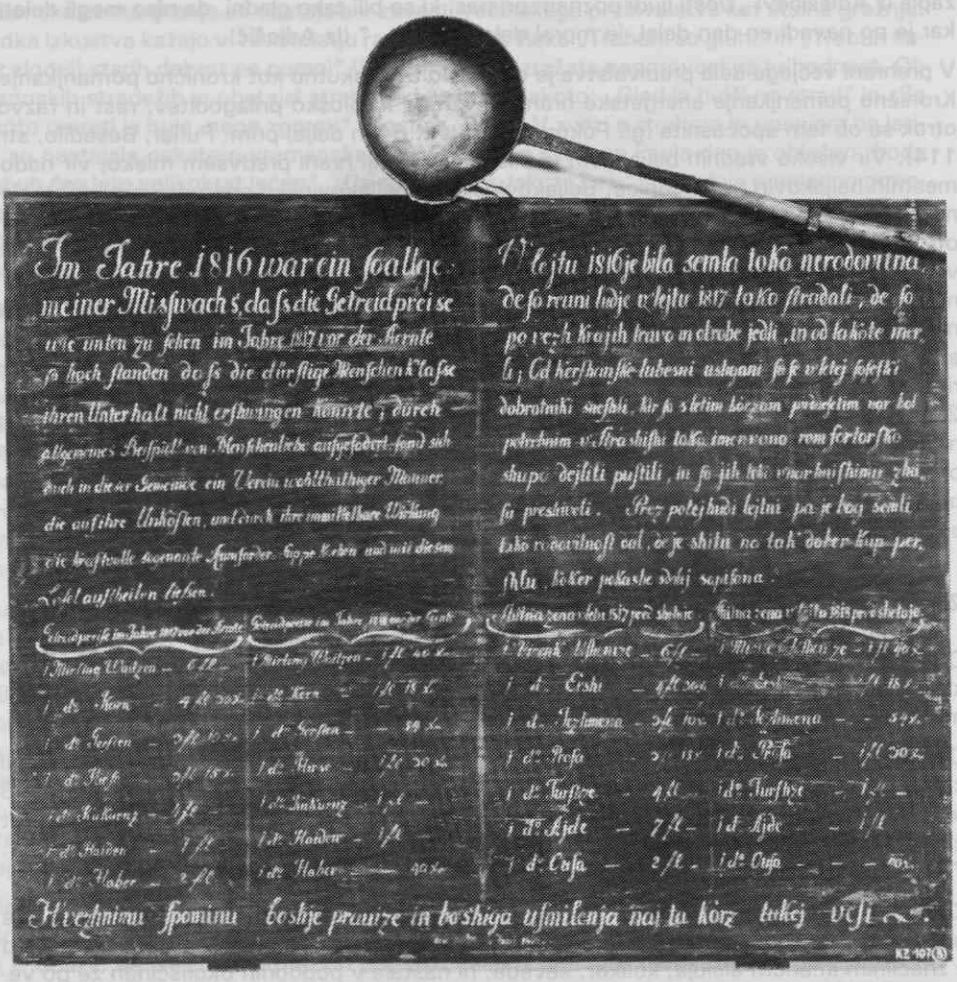

Spominska tabla o veliki lakoti leta 1817. Napisana je bila 8. junija 1818. leta; visela je v grajski kapeli pri Šempeterskem gradu v Stražišču. Gorenjski muzej v Kranju.

V stiski so jedli komaj užitne snovi. Po poročilu iz Prekmurja, ki velja za leto 1820, so ljudje v slabih letih jedli kruh iz lanenega semena, koruznih betov in celo grozdnih tropin (Čaplovič, Wenden, str. 72); takšne snovi so najbrž mleli ali drobili in mešali z moko. Po poročilu z dne 8. februarja leta 1854 je bila v kočevskih hribih lakota že takšna, „da siromašnejši po ternju glogove brunčice berejo, suhe med tropine in oves ali piro mešajo in meljejo; kruh in žganci iz take moke so rudeči..." (Novičar, S kočevskih, str. 56). Z glogovimi jagodami so si pomagali tudi v Beli krajini, kot spričuje zapis iz Planine nad Črnomljem z dne 16. maja istega leta: „Ljudje so že ob novem letu tako stradati začeli, da so bolj siromašni glogove hrušice po ternji brali, jih posušene med tropine, oves in piro mešali, s to

moko zelje in repo podmetali, in tak tudi močnik jedli" (Kobe, Iz Planine, str. 163). Po opisu iz leta 1884 so ob lakotah po gornjedravskih (slovenskoštajerskih) krajih ljudje med žitno zrnje mleli tropinske peške, koruzne bete in drugo (Lapajne, Zgodovina, str. 236). Po zapisu iz leta 1896 so v revnih predelih Prekmurja v kruh mesili zmlete koruzne bete (Belošič, Wenden, str. 270). Kot nadomestna hrana ob lakotah se omenjajo še posušena trava in zmleto lubje, mešano med moko, dalje otrobi, njivski osat, regrat in druge koreninice, lanene pleve — pogojno bi sodila med nadomestno hrano tudi solata, kadar so jo kmetje jedli v času pred žetvijo, ko so jim pošle vse druge živilske zaloge (Mal, Zgodovina, str. 506, 507, 631).

Razne cenene nadomestke dražjih živil je vsaj del prebivalstva uporabljal tudi ob navadnih letinah. Kot nadomestek za zabelo so na Dolenjskem stolkli orehe in jih vrgli v krop; poročilo sodi v sedemdeseta leta 19. stoletja (Trdina, Zapiski, str. 517). Iz istega časa in prostora izvira poročilo o rabi cizare za kavo, ki je bila v navadi zlasti še sredi stoletja, in o rabi bukvic in bučnih pešk za povitične nadeve (Trdina, Zapiski, str. 544). Kot izjemna jed revnih v sili je omenjen stročji bob (Trdina, Zapiski, str. 14).

Doslej znani viri o nadomestni hrani so pičli in bržkone zelo pomanjkljivi; domnevati moremo več zasilnih snovi, ki so jih bili ljudje v stiski prisiljeni uživati, kot je izpričanih. Verjetno bi sem smeli šteti tudi kruh otrobnik, številne nestrupene snovi in plodove in zlasti meso raznih, po veljavnem prepričanju neužitnih živali, kot so npr. vrane, mačke in druge, s katerimi so se sicer občasno hranile marginalne družbene skupine, kot so berači in Cigani (gl. npr. Trdina, Cigani, str. 37, 42).

3. DRUŽBENE FUNKCIJE PREHRANE

3.1. Vrednotenje hrane

V družbah pomanjkanja je hrana še posebno cenjena vrednota; pri Slovencih v 19. stoletju se je takšno vrednotenje povezovalo s starejšo tradicijo.

Že tako skromno, enolično in nezadostno vsakdanjo prehrano večinskega agrarnega in dela preostalega prebivalstva so prekinjali sezonska pomladanska pomanjkanja in stradeži ter lakote ob slabih letinah. Podobno kot v prejšnjih obdobjih je bil tudi v 19. stoletju temeljni problem večinskega prebivalstva pomanjkanje in ne kakovost živil in jedil (prim. Makarovič, Prehrana, str. 107; Makarovič, Oprema, str. 61—63). Najbrž je bilo prepričanje, da je najpomembneje imeti zadostne količine živil pri hiši, precej splošno. Neposrednih poročil o takšnem vrednotenju je komaj kaj; mnenja večinskega prebivalstva, ki je bilo brez stvarne družbene moči, za pišoče ljudi niso bila kaj prida zanimiva. Zapis iz sedemdesetih let 19. stoletja o Belokranjcih pravi, da so ljudje zadovoljni, dokler je krompir pri hiši (Trdina, Izprehod, str. 150). Podobno prepričanje je izraženo v literarni podobi iz istega časa: če otroka na kmetiji nista bila lačna, je to pomenilo, da je skoraj vse tako, kot mora biti (Erjavec, Zlato, str. 165, 166). Podobno mnenje izraža v istem času zapisana izjava Dolenjca: „Če bom imel vino, krumpir in kislo repo, ne bom nikoli rekel, da je slaba letina" (Trdina, Zapiski, str. 732). Takšno vrednotenje je v nezahtevnem kulturnem okolju narekovala že sama stvarnost, ki npr. odseva iz spominov otroka vaškega čevljarja v Goriških Brdih ob koncu 19. stoletja; otroci niso bili nikoli siti in so bili prav veseli polente, ki je bila na mizi trikrat na dan (Borštnik, Pogovori, str. 14). Zaželeno je bilo imeti predvsem dovolj hrane; pri agrarnem in drugem proletariatu pa je bila ta norma dostikrat nedoseže-

na. Zanesljivo spominsko pričevanje žebljarskega sinu iz Železnikov kaže za konec 19. stoletja npr. prav pretresljivo podobo žebljarskega življenja ob občasno prekinjenih stradežih (Koblar, Obračun, str. 25, 27, 33, 34, 47).

Strogo ločevanje prazničnih jedi in jedi za posebne priložnosti od vsakdanje hrane je bilo v skladu s prej omenjeno normo: vse, kar je bilo boljšega, je pomenilo izjemo v vsakdanjem življenju. V kmečkem okolju so obsojali kuhanje boljših jedi ob navadnih dneh. Takšen odnos spričuje zapis mnenj iz druge polovice 19. stoletja (gl. Trdina, Zapiski, str. 173, 558), na njihovo razširjenost pa kažejo v 19. stoletju zapisani pregovori in reki. Nekateri med njimi so bržkone še starejši, njihova raba in razširjenost kaže na tedanjo veljavnost mnenj, ki jih izrekajo. Primeri: „Snedel je štruklje, štruklji pa grunt", „Štruklji predero streho, potice poženejo po svetu" (Trdina, Zapiski, str. 709, 516), „Žganci streho deró, štruklji po svetu ženó" (Kocbek, Reki) izražajo prepričanje, da potratnost v jedi vodi k propadanju kmetij — nasprotno pa varčnost, uživanje navadnih jedi krepí kmetije: „Kislo zelje na grunt pripelje" (Šašelj, Poljedelstvo, str. 82). Takšno razmerje do boljših jedi je veljalo zlasti na kmetijah; kakovostnejša živila je bilo treba prodati, saj je bil to dostikrat edini način, da je kmet dobil denar za številne dajatve, davke in nujne izdatke za dom.

Drugačno razmerje se je izoblikovalo na majhnih kmetijah in domovih kmečkega polproletariata, kjer so redke priložnosti za boljše hranjenje takoj nezmerno in nepremišljeno izrabili. Tako so po opažanju iz sedemdesetih let 19. stoletja Belokranjci hitro porabili slanino in potem jedli nezabeljeno (Trdina, Zapiski, str. 475), svinjsko meso pa pojedli takoj, da jim ni za druge čase nič ostalo (Trdina, Izprehod, str. 149). V literarnem opisu majhne gorenjskem kmetije iz osemdesetih let 19. stoletja piše, da je družina dobro jedla le enkrat na leto, ko so zaklali prašiča, sicer pa so stradali in jedli nezabeljen ali le z vodo razredčenim kozjim mlekom zabeljen sok (Kersnik, Slike, str. 43). Zapis iz sedemdesetih let 19. stoletja priča, da so v Podgorju pod Gorjanci koline pojedli v nekaj dneh, potem pa so jedli nezabeljen ali kvečjemu z mlekom zabeljen krompir, bob in repo (Trdina, Izprehod, str. 21, 22). Po opisu iz leta 1890 so štajerski viničarji in pač majhni kmetje, ki bi se morali ob klanju prašiča za celo leto oskrbeti z mesom in zabelo, pozabljali na prihodnost in oboje hitro pojedli (Hubad, Volksleben, str. 214). Enako moremo domnevati tudi za prvo polovico 19. stoletja; poučen je npr. zapis o Belokranjcih iz leta 1845: „Spomladi in po leti se tako izstradajo, de po tem v jeseni, ko živež pod streho spravijo, kakor de bi zaskiteli, brez obzira na prihodnje čase jejo in pijejo (Delimarič, Beli Kranjci, str. 15). Najbrž gre za razmerje, ki nastaja v družbah hude revščine in peha prebivalstvo v strahotno bedo. Primerjalno naj navedemo odlomek iz pisma, ki ga je leta 1807 pisal maršal Marmont Napoleonu in v katerem poroča tudi o dalmatinskih Zagorcih. Ti so nezmerno jedli in pili pol leta, od konca zime do žetve pa je pol prebivalstva jedlo travo in pilo kozje mleko; trpeli so tako hudo pomanjkanje „da si tisti, ki tega ni videl, sploh ne more predstavljati" (Marmont, Memoari, str. 96).

Agrarnemu proletariatu so se ponujale priložnosti uživanja boljših jedil večinoma le ob velikih delih na kmetijah; neagrarni najemni delavci pa so bili prikrajšani še za te priložnosti. Boljše jedi so po vsem videzu pomenile delavcem zelo pomembno vrednoto. Ob velikih delih na kmetijah dninarji niso bili brez možnosti uveljavljati zahteve po boljših jedeh; pritisk so seveda lahko izvajali samo s klasičnim delavskim orožjem — z neudeležbo. Po zapisu iz sedemdesetih let 19. stoletja dninarji niso hodili na žetev in košnjo, kjer ni bilo pijače in kjer so dobili črn močnik ali žgance z repo (Trdina, Zapiski, str. 428). Številni podatki pričajo o dobrih jedeh, ki so jih dobivali dninarji ob takšnih priložnostih., Tako so bili npr. na Gorenjskem vsaj v drugi polovici 19. stoletja ob žetvi in mlatvi v navadi štruklji (Trdina,

Zapiski, str. 233). Za isti čas velja opis hrane dolenjskih teric, ki so začenjale treti lan že zjutraj od 1 do 4 ure: ob sicer navadni hrani so dobile zjutraj žganje, dopoldne in popoldne vino, zvečer prašičje meso (Trdina, Zapiski, str. 297). Ob mesecu kimavcu je v Novi pratiki zapisal Valentin Vodnik: „Terice pogačo, potvico jedó". Po literarnem zapisu precej zanesljivega spominskega pričevanja so ob koncu 19. stoletja notranjski čredniki v hišah, v katerih so jedli, ostro zahtevali opoldne štruklje in meso ter odklanjali močnik — tega pa so ovsenega in ječmenovega seveda sami jedli pozimi, ko niso bili najeti (Hace, Rakolovka, str. 6, 7). V ljudskih pesmih o košnji, razširjenih po raznih slovenskih pokrajinah, se ponavlja motiv: „Kak se kosci streže, tako kosa reže" in naštevajo jedi, ki naj jih kosec dobi: pogača, klobase, prata, potica, kopun, goska, slanina — in pijača (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7247-7256). Vsaj v drugi polovici 19. stoletja so delavci na Dolenjskem ob žetvi včasih dobili potico (Trdina, Zapiski, str. 167). Najbrž so se kmetije večkrat poizkušale izogniti stroškom za boljša jedila ob takšnih priložnostih; poučna je izjava dolenjske kmetice iz sedemdesetih let 19. stoletja, ki je rajši najemala moške kot ženske: če je dala moškim piti, so se zadovoljili tudi s kruhom in krompirjem, ženske pa bi rade pile in jedle meso ter smetanaste, sirove in orehove kuhane štruklje (Trdina, Rože, str. 192).

Posli so si prizadevali za dobro hrano na kmetijah in posestvih tako, da so ob letu odhajali in si iskali delo tam, kjer so jih bolje hranili (gl. Trdina, Zapiski, str. 480, 485); le kjer je bilo delo silno težko, jih tudi odlična hrana ni mogla zadržati (gl. npr. Trdina, Zapiski, str. 843). Neagrarni proletariat je bil tudi tu glede prehrane v slabšem položaju, vrhu tega pa si je sam le izjemoma lahko pridelal kaj živil. Že priložnostni darovi, kot npr. kruh ob mrliških obletnicah ali prešce za vse svete (gl. npr. Koblar, Obračun, str. 33) so delavcem pomenili cenjene dodatke k bedni vsakdanji prehrani. Prej opisani občasno neizmeren in potraten odnos do hrane je bil izoblikovan tudi pri sezonskih gozdnih in drugih delavcih. Gozdni delavci, ki so zlasti v drugi polovici 19. stoletja hodili delat v hrvatske gozdove, so tam borno jedli: trikrat na dan so imeli suhe koruzne žgance z zabelo (Trdina, Zapiski, str. 351). Ko so se Dolenjci na pomlad vrnili domov, so se nekateri za cel teden naselili v krčmi; tam so ponočevali in si privoščili kar najboljše: pijače, klobas, plečet, govedine, teleti-

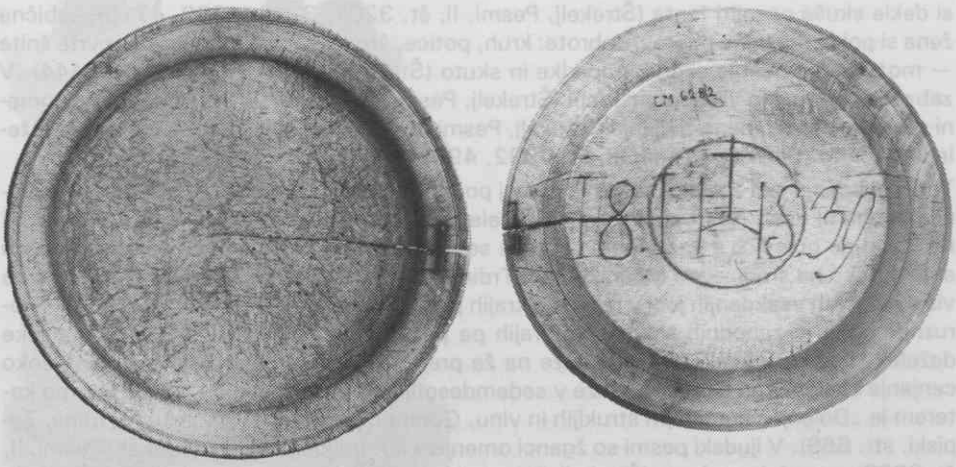

Pogled na zgornjo in spodnjo stran ženitovanjskega krožnika, „tanjera". Iz Filovec. Leta 1839. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

ne, perutnine, rakov, golaža, črne kave. Pri tem so porabili pol ali več težko prisluženega denarja in to sicer veliki reveži (Trdina, Zapiski, str. 760).

* * *

V zavesti večinskega prebivalstva je obstajala splošna vrednostna lestvica jedil, in sicer ne glede na to, ali so bili ljudje sploh kdaj deležni boljših jedil, in prav zavoljo tega.

Najvišje so cenili mesna jedila. V ljudskih pesmih je npr. sintagma „prata in salata" kar izraz za najimenitnejšo jed (Štrekelj, Pesmi, II, št. 1319-1328, 4674). Podobno vrednotenje kaže v sedemdesetih letih 19. stoletja zapisana onomatopoija zvonjenja novomeških kapiteljskih zvonov, ki so peli „novomeško srečo": „Vino prata pa salata — vino prata pa salata" (Trdina, Zapiski, str. 671). V isti čas in prostor sodi označitev „kranjske sreče": polič dobrega vina, rudeča klobasa in fajfa tobaka" (Trdina,Zapiski, str. 671). Seveda moremo v tej vrednostni skupini domnevati bolj ali manj vse mesne jedi, ki so jih poznali, zlasti meso, izdelke in jedi ob kolinah. V ljudskih pesmih je izraženo visoko cenjenje razne pečene perutnine (Štrekelj, Pesmi, II, št. 4268-4272) in drugega svežega mesa (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8442-8444), zaželene so klobase in plečeta (Štrekelj, Pesmi, III, št. 4730) in slanina (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8547, 8450). Izrazito kažejo visoko vrednotenje mesnih jedi njihova povezovanja z velikimi prazniki, kar je izpričano s številnimi viri. Še posebej povedno je pričevanje, ki velja za Štajersko ob koncu 19. stoletja: tudi v revnih okoljih, kjer meso sicer nikoli ni prišlo na mizo so poskrbeli, da so ga imeli za Velikonočno nedeljo pa čeprav je bil to le par reber (Urbas, Volksleben, str. 358). Lahko si predstavljamo, da so tak, težko pridobljen kos mesa v bednih kočah visoko cenili.

Takoj za mesnimi jedili so bili uvrščeni močnate jedi s premazi, nadevi, cvrtje in bel kruh. Tudi te jedi so praviloma jedli le za velike praznike (gl. poglavje 1.2.) in ob posebnih priložnostih. O tem pričajo tudi neposredna opažanja (gl. Hubad, Volksleben, str. 214) ali določne izjave, npr., da imajo Dolenjci za najboljšo jed štruklje (Trdina, Zapiski, str. 428) — in v ljudskih pesmih iz raznih slovenskih pokrajin izražena vrednotenja. Tako je npr. hvancat nekaj posebnega (Štrekelj, Pesmi, II, št. 3624-3626); gbanca je vabljiva in dar s katerim si dekle skuša osvojiti fanta (Štrekelj, Pesmi, II, št. 3207, 3208, 4682, 4715); sebična žena si poleg mesnine pripravi dobrote: kruh, potice, štruklje, hvancate, frtale, cvrte šnite — možu pa nameni le skorje, odpadke in skuto (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8442-8444). V zabavljici so visoko vrednoteni krapi (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8448-8449). Pogača pomeni sestavino zaželenega življenja (Štrekelj, Pesmi, II, št. 4046; IV, št. 8370) in sploh zaželeno dobrino (Štrekelj, Pesmi, III, št. 4932, 4992).

Tudi vsakdanje jedi so splošno cenili precej podobno (pri tem seveda ne mislimo na različne osebne okuse). Neko srednjo mejo zaželenih in manj zaželenih jedi ilustrira dolenjski rek iz druge polovice 19. stoletja: „Pri nas se ne pravi ne pri Štrukljovih ne pri Ričetovih ampak tako na sredi — pri Močnikovih" (Trdina, Zapiski, str. 675). Seveda so bile vrste višje cenjenih vsakdanjih jedi v različnih krajih pač različne; ponekod bi to bili ajdovi in koruzni žganci, v zahodnih slovenskih krajih pa polenta. Rek „Močnik je steber kranjske dežele" (Trdina, Zapiski, str. 97) kaže na že prej omenjeno vrednotenje te jedi. Visoko cenjenje žgancev pri Gorenjcih kaže v sedemdesetih letih 19. stoletja zapisan rek, po katerem je „Dolenjec srečen pri štrukljih in vinu, Gorenec pri žgancih in mleku" (Trdina, Zapiski, str. 669). V ljudski pesmi so žganci omenjeni kot priljubljena jed (Štrekelj, Pesmi, II, št. 3535), prav tako polenta (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7301), sok pa kot slaba jed (Štrekelj, Pesmi, II, št. 3189). Zdi se, da povečini niso cenili jedi iz korenovk, boba, raznih kaš in slabših žit, kot sta pira in oves. Takšno vrednotenje teh živil kažejo reki iz 19. stoletja:

„Ovsenjak je siromak" (Kocbek, Reki), „Je tečen kot ovseni žganci" (Šašelj, Rastlinstvo, str. 37), „Sit sem te kakor boba" (Šašelj, Rastlinstvo, str. 39), „Sit sem te kakor nezabeljene repe v postu" (Šašelj, Rastlinstvo, str. 39), „Žolto korenje, slabo življenje" (Štrekelj, Pesmi, II, št. 3801), „Repa in korenje — slabo življenje" (Šašelj, Rastlinstvo, str. 39), „Miza ni nikdar lepa, če hodi nanjo vsaki dan ričet" (Trdina, Zapiski, str. 709). Rek „Kaša je otročja paša" (Cestnikov, Kruh, str. 246) kaže na mnenje, da gre za otroško hrano, ki pač ni zelo zaželena pri odraslih. Kruh so nasploh visoko cenili (Cestnikov, Kruh, str. 246)" tudi če je bil slabše vrste, kot npr. ajdov (gl. Štrekelj, Pesmi, II, št. 3531-3534). Seveda pa pri vrednotenju ni bila pomembna samo vrsta jedi, ampak tudi kakovost in pripravljanje, kar npr. izraža v ljudski pesmi čevljar, ki je hodil delat po hišah, takole: „... Polente le ni / Župa je kot Sava / Zelje kot trava, / Kruh kot greben..." (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7301).

Otroško vrednotenje jedi se je nekoliko razlikovalo od vrednotenja odraslih. Zdi se, da so otroci visoko cenili skoraj vse jedi, najbrž pa so tako poredkoma jedli mesna jedila, da ta v njihovih vrednostnih predstavah sploh niso dobila trdnega mesta.

V verzifikacijah kmečkih otrok iz 19. stoletja se jedila razmeroma pogosteje omenjajo kot v ljudskih pesmih odraslih. V neki meri je to pač del značaja teh predpoetičnih oblik, vsekakor pa kaže na pomembnost hrane v tedanji otroški zavesti, zakaj v današnjih otroških verzih se hrana praviloma ne omenja. V pomanjkanju živeča in lačna bitja pač pogostoma mislijo na jed. V omenjenih otroških verzifikacijah namreč niso omenjane samo dobre jedi ali poslastice, ki pač vedno tvorijo del otroških želja in vrednot, ampak tudi povsem navadne, vsakdanje jedi. Če na te stihe gledamo z vidika vsakdana 19. stoletja, nam kažejo grenko podobo tedanje otroškosti. Včasih je zavest o lakoti izražena celo neposredno: „... De moke s'je kupu/De žgance s'je skuhov/De je biv bl sit..." (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7545); ali: „Veselo ohcet delamo,/Pa v hiši kruha nemamo;/Na peči raste praprota,/Po hiši skače lakota" (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7541); prav mučni pa so stihi: „Dajte mi

Posoda za mast, „dežica". Iz Lesc. 19. stoletje. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

kruha,/De lačna ne bom,/Kar mi ukažete,/Vas ubogala bom" (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7880). Brez zelo določnega odnosa se v pesmicah omenjajo: kruh (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7433, 7518, 7573, 7619, 7621, 7651), sok (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7633), podmet (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7586), kaša (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7671, 7781), mešta (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7675), župa (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7706), žganci (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7633, 7650, 7694, 7719), mlinci (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7694) in boljše jedi: pogača (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7429), potica (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7588, 8037), šartel (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7588), trente (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7601), gubanca (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7621), štruklji (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7411, 7412, 7413, 7623, 8076) in izjemoma mesne jedi: meso (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7432), godlja (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7653), klobase (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7678-7685) in špeh (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7719). V nekaterih pesmicah je določno izraženo visoko cenjenje jedi: krompirja (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7897, 7899), kisle repe (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7888-7890), repe, fižola, slanih rib in polente (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7892—7894), žgancev in pinjenega mleka (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7895), žgancev (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7900), štrukljev (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7878, 7992), bugance (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7877), krapov (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7879, 7902), mesa (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7881, 7882) in špeha (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7883, 7884). Prav izjemoma je izraženo nizko vrednotenje jedi: „Repa korenje/Slabo življenje;/Repa še, še,/Korenje pa ne!" (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7887) in: „... Pr nas je dobra dana:/Zutrej lop,/Opovdne krop,/Zvečer pa čärna župa..." (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 7885).

Hranjenje z boljšimi jedmi je pomenilo tudi zunanji izraz in znak boljšega družbenega položaja. Družine, oziroma skupine na resnični ali formalno višji družbeni stopnji so se tudi v prehrani pač morale obnašati tako, kot se je pričakovalo glede na njihovo mesto v družbi. V kmečkem okolju se je to izražalo zlasti na svatovanjih, ob velikih praznikih in ob velikih delih, pri katerih so bili potrebni dninarji, oziroma pri katerih so v okviru medsebojne pomoči pomagali tudi sosedje in (ali) sorodniki (gl. poglavji 1.2. in 3.2.). Takšno reprezentiranje je bilo dostikrat hudo breme, zlasti še za nekatere nekmečke družbene skupine. To npr. ilustrira motiv v zabavljaških ljudskih pesmih iz 19. stoletja: kamniška purgarja povesta, da sta jedla meso, na obleki pa se jima pozna močnik (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8558-8560). Anekdota z istim motivom o žužemberških tržanih je bila zapisana leta 1871 (Trdina, Zapiski, str. 330). Dejstvo, da je vsaj del meščanov jedel preprosto, je zbujalo posmeh: „V Kamnik na Šutni se kuha podmet/De ga bo jedu sam purgar in kmet" (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8561). Podoben odnos je izražen v reku: „V Ljubljani repo z nožem belijo" (Kocbek, Reki) in v zabavljanju, da meščan ni sposoben napraviti svojemu stanu primernega svatovanja: „Kamenšk purgar/Je ofcet rovnov,/Tri maslce ovsa je zajno semlov" (Štrekelj, Pesmi, IV, št. 8562). Takšna zabavljanja najbrž kažejo zlasti na nižje mestno uradništvo in podobno „gospodo", ki je živela v težkih gmotnih razmerah (gl. npr. Trdina, Zapiski, str. 489).

Obstajale pa so tudi druge ravni vrednotenja hrane. Model „mestne, gosposke" hrane oziroma kuhinje (gl. poglavje 1.3.) je za večinsko prebivalstvo lahko pomenil samo neizpolnjeno željo; zdi se, da je šele v drugi polovici 19. stoletja in zlasti v mestnih okolicah del tenke zgornje kmečke plasti lahko dosegal ta vzor, vendar gotovo samo občasno (gl. npr. Andrejka, Spomini, str. 31; Trdina, Zapiski, str. 235). Hrano so vrednotili tudi povsem izkustveno, po hranljivosti. Tako npr. reka „Žganci po drva hodijo, opleve pa tudi lahko kaša" in „Bob čez gozd, močnik do praga" (Trdina, Zapiski; Kocbek, Reki) izražata mnenje kakšna hrana zaleže ob težkih delih, pri katerih se človek izlakotni. In končno: vrednotenje hrane se je vsaj v neki meri povezovalo z védenjem o družbeni organizaciji.

Večinsko prebivalstvo se je ponekod bolj, ponekod manj zavedalo krivičnosti v družbenih razlikah utemeljenih razlik v prehrani; izraz takšnega zavedanja je npr. rek iz 19. stoletja: „Bogati postopači so pri pogači, pridni siromaki pri ovsenjaki" (Kocbek, Reki).

3.2. Pomen vsakdanjih navad in obnašanja pri jedi

Čeprav doslej znani viri le fragmentarno pričajo o navadah, pravilih in obnašanju pri jedi v 19. stoletju, je vendarle dokaj gotovo, da je bilo skupno družinsko uživanje hrane splošno razširjeno. Tako je mogoče sklepati že zavoljo skupnega jedenja iz ene sklede. V muzej-

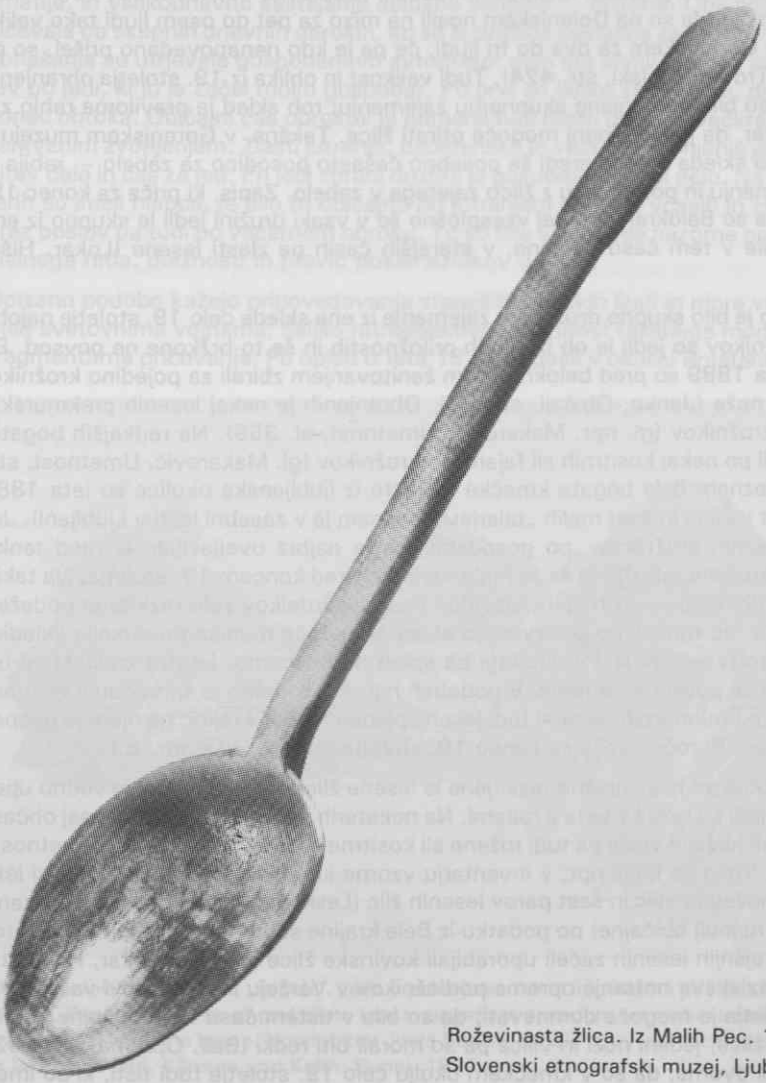

Roževinasta žlica. Iz Malih Pec. 19. stoletje. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

skih zbirkah je namreč le nekaj izjemnih primerkov krožnikov, ki bi lahko izvirali iz kmečkega okolja; danes živeči ljudje se še spominjajo hranjenja iz ene sklede v obdobju med svetovnima vojnama (gl. npr. Novak, Kultura, str. 159; Novak, Prehrana, str. 51, Sterle, Prehrana, str. 108, 110). Skupno hranjenje iz ene sklede je upodobljeno npr. na sliki „Doma" Jožefa Petkovška iz leta 1889. Slika je bila očitno delana po fotografiji, kar povečuje njeno tovrstno pričevalnost (delo hrani Narodna galerija v Ljubljani). Sredi mize stoji velika skleda, ena skledica stoji pred gospodarjem, druga pa pred praznim stolom za gosta; na mizi ležijo štiri žlice za štiri navzoče, ob skledici za gosta je pribor posebej. Po opisu, ki velja za leto 1820 so Prekmurci pri jedi skupno zajemali iz ene sklede; izrecno je omenjeno, da nimajo krožnikov. Le kadar je bil na mizi kos mesa, so pred gospodarja postavili lesen krožnik, da je meso razkosal in razdelil (Čaplovič, Wenden, str. 70). V leto 1871 sodi opažanje, da so na Dolenjskem nosili na mizo za pet do osem ljudi tako velike sklede kakor na Gorenjskem za dva do tri ljudi, če pa je kdo nenapovedano prišel, so ga povabili k mizi (Trdina, Zapiski, str. 424). Tudi velikost in oblika iz 19. stoletja ohranjenih skled priča, da so bile namenjene skupnemu zajemanju; rob skled je praviloma rahlo zavihnjen navznoter, da je bilo obenj mogoče otirati žlice. Takšna, v Gorenjskem muzeju v Kranju ohranjena skleda ima na sredi še posebno čašasto posodico za zabelo — rabila je skupnemu zajemanju in pomakanju z žlico zajetega v zabelo. Zapis, ki priča za konec 19. stoletja pravi, da so Belokranjci tedaj vsesplošno še v vsaki družini jedli le skupno iz ene sklede; te so bile v tem času lončene, v starejših časih pa zlasti lesene (Lokar, Hiša, str. 8).

Več kot verjetno je bilo skupno družinsko zajemanje iz ene sklede celo 19. stoletje najobičajnejše. S krožnikov so jedli le ob izjemnih priložnostih in še to bržkone ne povsod. Po pričevanju iz leta 1889 so pred belokranjskim ženitovanjem zbirali za pojedino krožnike, kupice, žlice in nože (Janko, Običaji, str. 71). Ohranjenih je nekaj lesenih prekmurskih ženitovanjskih krožnikov (gl. npr. Makarovič, Umetnost, sl. 358). Na redkejših bogatih kmetijah so imeli po nekaj kositrnih ali fajančnih krožnikov (gl. Makarovič, Umetnost, str. 234, 237). V seznam bale bogate kmečke neveste iz ljubljanske okolice so leta 1889 zapisali tudi šest velikih in šest malih „talarjev" (seznam je v zasebni lasti v Ljubljani). Jedenje iz posameznih krožnikov „po gosposko" se je najbrž uveljavljalo le med tenko zgornjo vaško družbeno plastjo in še to malo verjetno pred koncem 19. stoletja. Na takšno stanje kaže tudi iz muzejskih zbirk razviden inventar izdelkov zelo razvitega podeželskega lončarstva: ob množično proizvodnjo skled se uvršča manjša produkcija skledic; krožnikov teh proizvajalcev iz 19. stoletja pa sploh ne poznamo. Leseni krožniki so bili bržkone v rabi le za posebne namene. V podoben namen, kakršen je sporočen v že omenejnem poročilu o Prekmurcih, je rabil tudi lesen „pladen" v Beli krajini: na njem je gospodar razkosal meso. Poročilo velja za konec 19. stoletja (Lokar, Hiša, str. 8.).

Od jedilnega pribora so bile splošno razširjene le lesene žlice pa tudi njih niso vedno uporabljali; številne jedi so nosili v usta z rokami. Na nekaterih velikih kmetijah so vsaj občasno uporabljali tudi nože in vilice pa tudi rožene ali kositrne žlice (gl. Makarovič, Umetnost, str. 322—324). Tako so imeli npr. v inventarju vzorne kmetije v brestaniški okolici leta 1810 štiri pare nožev in vilic in šest parov lesenih žlic (Leskovec, Opis, str. 203). Lesene žlice so bile pač najbolj običajne; po podatku iz Bele krajine so ob prelomu 19. in 20. stoletja namesto prejšnjih lesenih začeli uporabljali kovinske žlice in vilice (Lokar, Hiša, str. 8). Na podlagi raziskave notranje opreme podložnikov v Veržeju in Stari Novi vasi v prvi polovici 19. stoletja je mogoče domnevati, da so bile v tistem času tam običajne pač le navadne lesene žlice, jedilni noži in vilice pa so morali biti redki (Baš, Oprema, str. 142, 153). Sicer pa ni dvoma, da so v kmečkem okolju celo 19. stoletje tudi tisti, ki so imeli

nože in vilice, ta pribor redko uporabljali; vsakdanje brezmesna prehrana, običajne vrste jedi in skupno zajemanje iz ene sklede so pač narekovali le vsakdanjo rabo žlic.

K mnenju o družinskemu zbiranju k skupni jedi navajata značilnost toplih jedi kot so juhe, podmetenke, močniki in podobno ter tudi večkratno pomanjkanje, saj je skupna jed omogočala nadzor nad takšnim ali drugačnim razdeljevanjem hrane. Pomen takšne socialne kontrole je bil pač velik, zakaj jed je bila ena najbolj cenjenih dobrin in jedli so vsak dan po večkrat.

Vrste kmečkih del so bile v grobem določene z letnimi časi; narava teh del pa je zahtevala vsakodnevno nadrobnejše načrtovanje, organiziranje in razdeljevanje delovnih nalog. Za to je bilo med drugim potrebno zlasti dvoje: avtoriteta odgovorne osebnosti, gospodarja kmetije, in vsakodnevno sestajanje delovne skupine — družine. Oba pogoja sta se uresničevala ob skupnih dnevnih obrokih, ko se je družina sestajala za mizo. Vsakdanja pravila obnašanja so utrjevala gospodarjevo avtoriteto: sem sta sodili molitev pred jedjo in molitev po jedi, ki ju je začel moliti gospodar. Po prvi so lahko začeli jesti, druga je pomenila konec obroka. Običajni čas obrokov je pomenil tudi ritem dela, največkrat je bil določen s cerkvenim zvonjenjem. Zlasti jutranje, opoldansko in večerno zvonjenje je pomenilo prekinitev dela in čas za jed. Pri jedi zbrani družini je gospodar odrejal delo. Na kmetijah, na katerih so imeli hlapce, je bilo to običajno po jutranjem obroku, včasih in zlasti na kmetijah brez poslov pa tudi po večernem obroku. To so bile vsakdanje nazorne potrditve mikrosocialnega reda, dolžnosti in pravic posameznikov do jedi.

Opisano podobo kažejo pripovedovanja starejših kmečkih ljudi in more veljati za obdobje med svetovnima vojnama, daljšo retrospektivno vrednost takšnega modela pa potrjujejo fragmentarna pričevanja. Po opisu iz leta 1810 so posli v okolici Brestanice jedli z gospo-

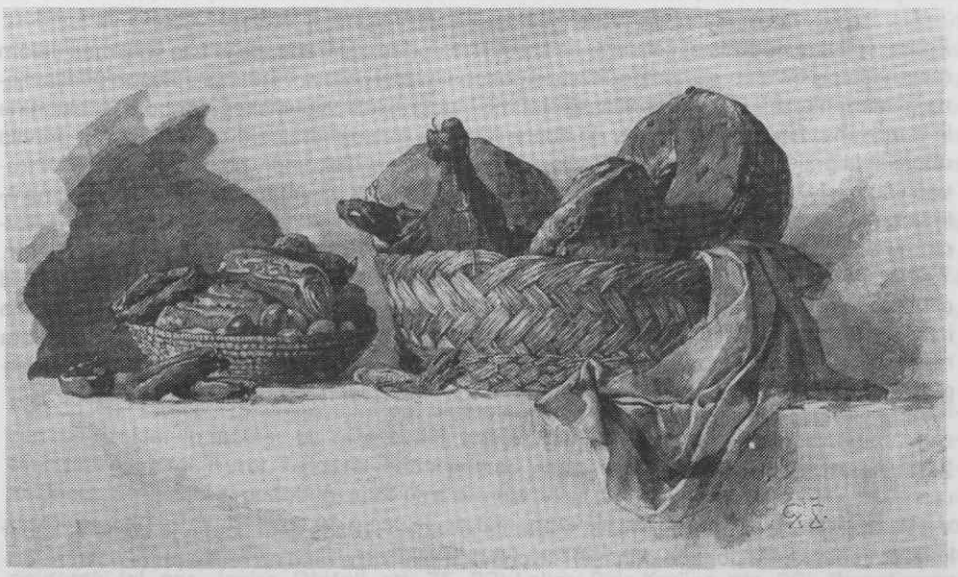

Kranjske velikonočne jedi, „žegen". Levo v peharju so ravna in polžasta povitica, prekajene klobase in pirhi. Desno v jerbasu so prekajena krača, pogača in z medom ter orehi zamešen kolač. Med posodama leži korenina hrena. Upodobitev Jurija Šubica. Iz: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain. Dunaj, 1891.

darjem za isto mizo (Leskovec, Opis, str. 200). Po literarnem opisu iz leta 1868 je bila večerja na dolenjski kmetiji (kjer ni bilo otrok!) sklenjena s: „Čast bodi Bogu..." in „Zdaj pa molit in spat!" (Jurčič, Sin, str. 27). Vsaj ponekod je obstajal stalen sedežni red za mizo, ki je tudi navzven kazal hierarhično veljavnost družinskih članov. V poročilu, ki je velja za Belokranjce ob koncu 19. stoletja sta opisani dve različici. Po prvi je ob glavnem oglu mize ob steni sedel gospodar, na njegovi levi gospodinja, okoli pa otroci. Ob drugem, nasprotnem oglu mize je bilo mesto za starega očeta in mater ali pa mladi par, ki še ni prevzel gospodarstva; okrog pa so sedeli drugi člani družine kot strici in tete in naposled posli. Po drugi različici je bilo najuglednejše mesto gospodarja zraven gospodinje, sedeče ob enem oglu ob mizi, zraven so sedeli odrasli člani rodbine in nato otroci; najnižje vrednotena so bila mesta na premičnih, ob zunanjih straneh mize stoječih klopeh — protivnah: tu so sedeli posli (Lokar, Hiša, str. 8). Podoben red je sporočen za konec 19. stoletja za Prekmurje: na prvem mestu ob mizi je sedel gospodar, zraven gospodinja, okrog pa ostali (Ložar, Življenje, str. 156). Še posebno strog hierarhičen sedežni red se je uveljavil na ženitovanjih (gl. npr. Pajek, Črtice, str. 125). Iz drugega poglavja Stritarjeve Devete dežele je razvidno, da je sedež v kotu ob mizi nasploh pomenil mesto za starešino. Na nekaterih velikih kmetijah v zgornjesavski dolini imajo še danes po dvoje miz, ki jih ustna tradicija označuje kot prostor za rodbino in prostor za posle; arhitektonska danost prostorov in miz omogoča mnenje, da tu velja tradicija še za 19. stoletje. To bi bilo tudi navzven zelo izrazito ločevanje družbeno različno vrednotenih članov družine pri jedi, uveljavljeno v 19. stoletju sicer nasploh pri gospodi. Bržkone so se pravila obnašanja pri mizi razlikovala tudi po pokrajinah: tako so npr. okoli leta 1820 vsaj ponekod v Prekmurju zajemali skupno iz iste sklede, vendar eni stoje, drugi sedé (Čaplovič, Wenden, str. 70).

* * *

Zgoraj opisana podoba bi veljala le za kmetije. Poudariti je treba, da je bila vsaj med delom mestnega prebivalstva in pri podeželski gospodi v prvi polovici stoletja splošno uveljavljena biedermajerska kultura obnašanja pri mizi, pogrinjkov, kovinskega pribora, steklenine in porcelana. Na drugem koncu družbene lestvice pa so morali biti tovrstni red in pravila obnašanja pri jedi le deloma uveljavljeni ali pa sploh ne. Tako npr. ob bednih zajtrkih v kovačnicah železnikarskih žebljarjev ob koncu 19. stoletja razen molitve ni moglo biti nikakršnih ceremonij (gl. Koblar, Obračun, str. 27) in prav tako ne pri gozdnih in drugih delavcih, ki so si kuhali sami (gl. npr. Trdina, Zapiski, str. 339, 351; Dolenec, O gozdu, str. 71). Ni verjetno, da bi bil drugačen rudarski obed v enournem opoldanskem odmoru med celodnevnim delom (gl. Vončina, Rudarstvo, str. 135, 136). Zavoljo nerednega kuhanja in življenjskega ritma se bržkone tudi na domovih agrarnega proletariata in polproletariata niso mogla uveljaviti strožja pravila obnašanja ob jedi; še bolj pa to velja za družbeno marginalne skupine, kot so bili berači in Cigani (gl. npr. Trdina, Berači; Trdina, Cigani).

3.3. Pomen jedi kot sestavin šeg

V 19. stoletju zapisan rek: „Trikrat v letu se kmetu od brade cedi (kadar je semenj, kadar kolje in kadar kuma pogačo prinese)" (Kocbek, Reki) kaže tako na redke priložnosti za dobro jelo kakor na védenje, da je dobra jedača del praznovanja. Nekatere posebne jedi so bile že same po sebi sestavni del nekaterih šeg. Pomen šeg je bil seveda mnogo širši in globlji. To so bili ustaljeni vzorci obnašanja; z njihovim izvajanjem so člani različnih družbenih skupin izražali in potrjevali individualno in skupinsko identiteto ter ohranjali ustalje-

nost obstoječega mikrosocialnega reda in svojega položaja v svetu. Zavoljo tega so nekatere šege obvezne, njihovo neizpolnjevanje pa določena družbena skupina sankcionira s sredstvi, ki so ji na voljo; od pomembnosti vloge šeg v vsakokratni mikrodružbeni situaciji je odvisno, katere smatrajo za obvezne.

V šegah so nekatera jedila dobivala pomene znaka, darila ali rekvizita.

Pomen znaka so jedila dobivala v različnih okoliščinah. Poročilo iz leta 1882, ki velja za Motnik in širšo okolico (Križnik, Odgovori, str. 180) kaže na jed kot znak dobrodošlice in instituiranja prišlega v položaj gosta. Prišlek je dobil na mizo kruh ali še kaj. Ponujeno je moral sprejeti; s tem je potrdil svoj status gosta in sprejel tudi obveznost pričakovanega ustreznega obnašanja. Če mu ob prihodu niso nič ponudili, so s tem pokazali, da ustreznega odnosa ne nameravajo vzpostaviti. Podobno je bilo, če so prišli v hišo snubači; če so jim ponudili jedila, je bil to znak, da se je hiša pripravljena pogovarjati o ženitvi. Ponekod so sprejemali snubače s pravo pojedino; za Belo krajino so bile npr. leta 1889 zapisane jedi za to priložnost. Jedli so juho, govedino s hrenom, svinetino s kislim zeljem, mlince, klobase, pečenko, povitice in pili vino (Janko, Običaji, str. 68), ob koncu 19. stoletja govedino, prekajeno meso, ki so ga hranili v ta namen, kokoši, povitice in pili vino (Lokar, Bela Krajina, str. 18). Podobno je bil s ponujenim jedilom označen sprejem neveste v novo družinsko skupnost; tako je npr. v Motniku in širši okolici leta 1882 družinska mati prišli nevesti ponudila na vilice naboden pečen štrukelj (Križnik, Odgovori, str. 169). Na ženitovanjskih pojedinah so povsem določene jedi, ki so jih prinesli na mizo, pomenile, da se praznično dejanje končuje. Takšen pomen so imela v različnih območjih in krajih različna jedila. V 19. stoletju so to bile npr. v Motniku in širši okolici kuhane češplje (Križnik, Odgovori, str. 170), na Cerkljanskem in v zgornjem delu Poljanske doline kaša (Jeram, Ohcet, str. 34), pri Ziljanih hrenova omaka (Waizer, Volkscharakter, str. 129), na Kranjskem pogača ali skleda štrukljev (Urbas, Volksleben, str. 366), na Dolenjskem ajdova kaša in štruklji (Trdina, Ženitve, str. 409), na Krasu presenec (Bunc, Ženitnine, str. 27), v Suhi krajini žolica, kuhano suho sadje in hrušova voda (Jaklič, Nevesta, str. 97), v Prekmurju prosena kaša, s katero so pojedino tudi začeli (Belošič, Wenden, str. 266), itd. Znakovni pomen je imela tudi boljša hrana na bogatih kmetijah ob velikih skupnih delih, na kateri so sodelovali dninarji, pomagali pa tudi sosedje in sorodniki (gl. poglavje 3.1.). Sodelavci so na takšne kmetije rajši prihajali, hkrati pa je z odličnejšo hrano, zelo cenjeno dobrino, kmetija tudi navzven kazala kaj si lahko privošči, potrjevala je svoj ugled in s tem tudi položaj v mikrosocialnem okolju. Med prav pogubne znake družbene veljavnosti je sodilo pretirano razkošje in potrata jedil na kmečkih svatbah, ki so lahko trajale od dveh do osem dni (gl. Hubad, Volksleben, str. 218; Kobe, Beli Krajnci, List 46, str. 82; Kuret, Štajersko, str. 100, itd.); Dolenjci so npr. v drugi polovici 19. stoletja sami priznavali, da bi ob tem, kar so potrošili na svatbi v dveh dneh, lahko živeli celo leto (Trdina, Ženitve, str. 77).

Pomen jedil kot daril je bil raznovrsten. Simbolična darila, izražajoča naklonjenost in ljubezen med dekleti in fanti so bili razni sirčki, krajčki, pirhi, lecet, in sicer največkrat ob nekaterih praznikih (gl. Kuret, Leto, navedeni primeri po virih iz 19. stoletja). Darilca kot štručke, lecet, štrukeljci in podobno, ki so jih s semnja nosili domov otrokom, so bila le izraz ljubeznivosti do otrok, nedvomno pa so se ob tem utrjevale vezi otrok z odraslimi. Družbeno pomembnejše je bilo darovanje kosov kruha ob porokah na poti v cerkev in prvo nedeljo po poroki (gl. npr. Janko, Običaji, str. 75, 83; Lokar, Bela Krajina, str. 20). Po opisu dolenjske svatbe leta 1869 so na poti v cerkev starešinke že od daleč vpile vsakemu, ki so ga srečale, naj pride vzet kruh (Trdina, Ženitve, str. 408). Obdarovanci niso sodili med svate in so predstavljali širše družbeno okolje. S sprejemom darila so postali dolžniki —

njihov dolg je bil poravnan s tem, da so postali neformalne simbolične priče poročne zveze; vzpostavljena je bila solidarnost širšega vaškega okolja do ožje sorodstvene skupine. Podoben pomen moremo razbrati pri razmerju nevestine rodbine do neformalne skupine vaških fantov pri vožnji bale in šranganju; voz z balo se ni premaknil, ker je manjkalo „peto kolo" (pogača, kruh), šele ko so ga fantje dobili, je bilo mogoče balo odpeljati (gl. Naro-

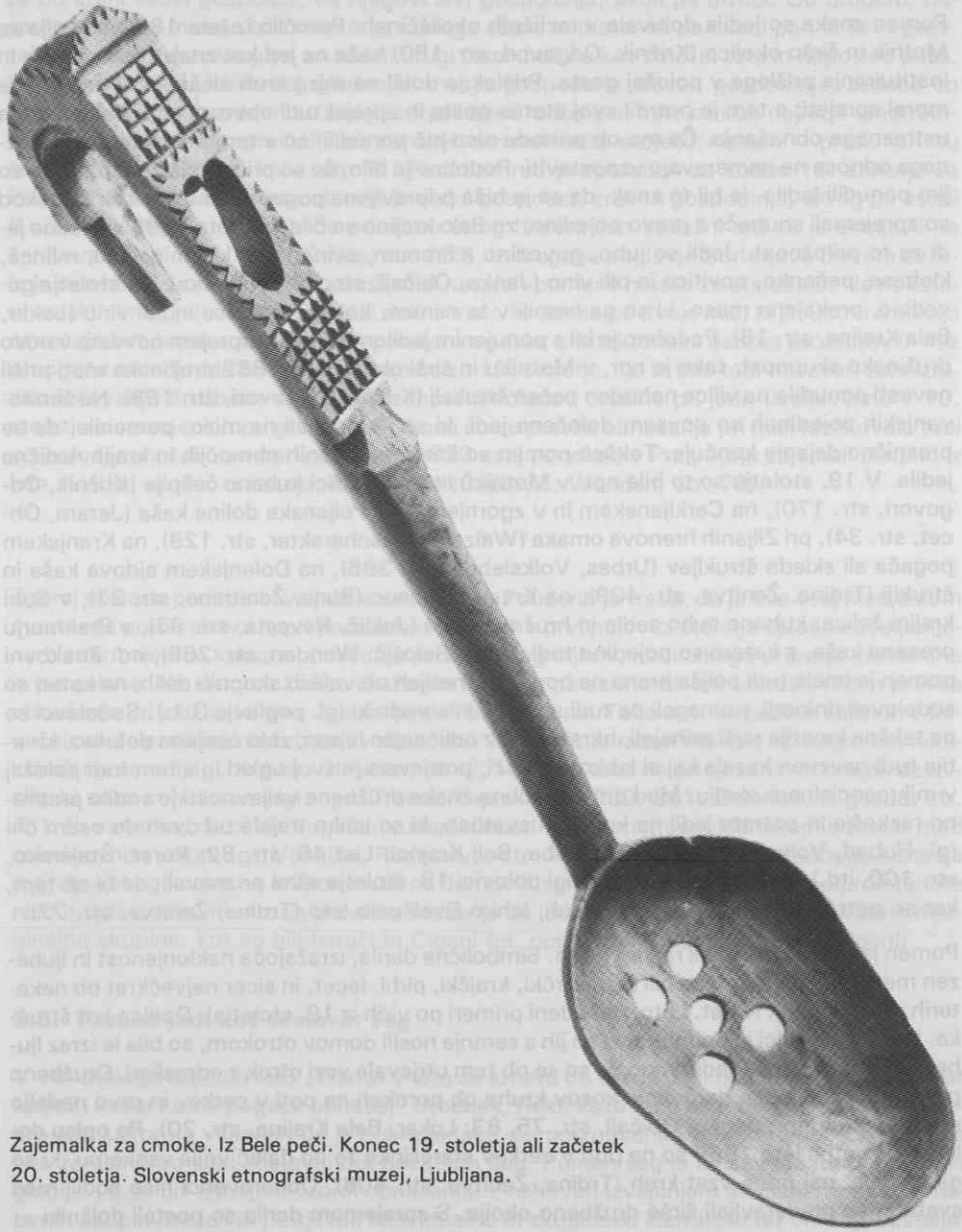

Zajemalka za cmoke. Iz Bele peči. Konec 19. stoletja ali začetek 20. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

dopisje I, str. 284, 285). Drugačen pomen je imelo obdarovanje z jedili pred ženitovanjsko pojedino. (gl. npr. Janko, Običaji, str. 73 in drugo). Na svatovanje vabljene hiše so pred gostovanjem poslale novemu paru pogač, mesa in vina. Deloma gre tu za institucijo medsebojne pomoči, s katero je bilo mogoče pripravljati svatbe po visokih standardih; šlo je za solidarno povezavo skupnosti sorodnikov in sosedov. Hkrati pa so povabljenci že vnaprej poravnali moralni dolg, ki bi nastal, če bi se udeležili svatovanja brez vračila; dosežena je bila enakost članov skupine, ki je zagotavljala njen obstoj, temelječ na svobodnem odločanju o vzpostavljanju oziroma vključevanju v takšno družbeno kooperativno in solidarno skupnost.

Podoben, čeprav družbeno ožji pomen so imeli darovi, s katerimi so botri obdarovali novorojence. Med jedili, ki so med drugim sodila med darove je bila praviloma pogača: izraz „S pogačo je prišla" (Jaklič, Povesti, str. 135) je pomenil kar prihod botre. Med drugim je običaj pomenil potrjevanje starih in vzpostavljanje novih družbenih vezi; darovanje pogače je bilo del ustaljenega vzorca obnašanja ob tem dejanju. Obdarovanje otrok s kruhki za vse svete, fantov kolednikov ali maskirancev ob raznih priložnostih z jajci, kruhom, klobasami in podobnim je izpričano iz raznih slovenskih krajev (gl. Kuret, Leto, ustrezni opisi, zlasti tisti po virih iz 19. stoletja). Pri obdarovanju fantov je šlo za razmerje med celotno vaško skupnostjo in neformalno skupino mladih, za katero so veljali precej strogo določeni vzorci obnašanja. Kot maskiranci so npr. fantje praviloma (razen kadar je bil obisk namenjen dogajanju na eni kmetiji: ohceti, preji in podobnem) obiskali vse hiše; če kje niso bili primerno obdarovani, so domače zasramovali. Očitno je medsebojno potrjevanje s skupno identiteto; še v začetku našega stoletja so fantje natanko vedeli, kje so meje prostora socialne skupnosti v kateri smejo početi maskirne in druge običajske demonstracije — toliko bolj smemo to domnevati za 19. stoletje.

Jedila so bila tudi običajski rekviziti. Razni kruhi so imeli povsem določene vloge v raznih običajskih dejanjih: npr. na ženitovanjih kot vrtanj v Beli krajini (gl. npr. Janko, Običaji, str. 80—82; Kobe, Beli Krajnci, List 45, str. 178), bosman na Štajerskem in v Prekmurju (gl. Pajek, Črtice, str. 61 in 62, in drugo), podirjenca na Koroškem itd.; ob drugih letnih praznikih npr. zlasti ob božičnih praznikih božični kruh, ki je imel v različnih krajih zelo različne sestavine, oblike in imena (gl. Kuret, Leto, ustrezni opisi po virih iz 19. stoletja), itd. Ti kruhi so pomenili nujen sestavni del praznovanja, podobno kot npr. jajca in prekajeno meso za veliko noč (gl. poglavje 1.2.1.). Nasploh so postajala samo izjemna in boljša jedila običajski rekviziti, kar je bilo v skladu z naravo običajev; pomen teh jedi je bil določen s pomenom običajev v vaškem mikrosocialnem svetu.

Prej opisani družbeni pomeni jedil kot znakov, daril in običajskih rekvizitov so se na podeželju uveljavili zlasti na kmetijah, ki so tvorile hrbtenico obstoja celotnega agrarnega okolja. Bili so del splošno veljavnega modela, ki pa ga je vaški polproletariat in proletariat lahko uresničeval le simbolično in le deloma, pač toliko, kolikor mu je življenje na samem robu obstanka to sploh omogočalo. Seveda pa ga je le delno izpolnjevanje teh pravil obnašanja še dodatno, tudi navzven utrjevalo na najnižji stopnji družbenega ugleda.

4. SEZNAM IMEN JEDIL IN JEDIL IZ 19. STOLETJA

Seznam je sestavljen na podlagi virov iz 19. stoletja; od virov iz 20. stoletja sem uporabil le izrazito retrospektivna pričevanja, druge pa izjemoma in samo tedaj, ko močne indicije

kažejo, da sta bila ime ali jed v navadi tudi v 19. stoletju. Viri so številni in raztreseni po besedilih različnih vrst.

Navajanje virov sem opustil, ker bi prehudo obremenilo seznam; to je dopustno ker je večina imen že zajeta v Pleteršnikovem slovarju. Omeniti pa je treba zadevno zelo pomembne sestavke Frana Erjavca „Iz potne torbe" v letopisih Matice slovenske za leta 1879, 1880 in 1882/83. Dalje je mnogo gradiva zbranega v Kuretovem „Prazničnem letu Slovencev", v katerem upoštevamo imena in jedi po virih iz 19. stoletja; v tem delu je navedena tudi večina ustrezne literature. Med redkejšimi rokopisnimi viri so daleč najpomembnejši zapiski Janeza Trdine, ki pa so tudi že objavljeni.

Seznam vsebuje slovenska ali poslovenjena imena; s tem je v veliki meri določen tudi družben prostor, v katerem so poznali in jedli naštete jedi. Imena in jedi iz slovenskih kuharskih knjig iz 19. stoletja v seznamu niso zajeta. Velik del receptov iz kuharskih knjig vedno ostane samo črka na papirju in ne more pričati o zgodovinski stvarnosti; še posebej velja to za te knjige, ki so bile prevedene iz nemščine. Izjema je Slovenska kuharica Magdalene Pleiweis, ki je zapis dejanske kuharske prakse druge tretjine 19. stoletja; ker pa ta knjiga vsebuje izrazito gosposke jedi, ki so se od jedi večinskega prebivalstva silno razlikovale, tudi jedi iz te knjige niso navedene v seznamu.

Navedbe krajev ali pokrajin pri posameznih geslih pomenijo samo lokacije zapisov in ne razprostranjenosti. Na podlagi današnjega jezikoslovnega znanja nisem določal pokrajinskih provenienc imen: omenjene so samo lokacije, ki so bile izpričane v 19. stoletju.

Ista imena in jedi so dostikrat izpričani po večkrat. Opredelitve z istimi imeni označenih je-

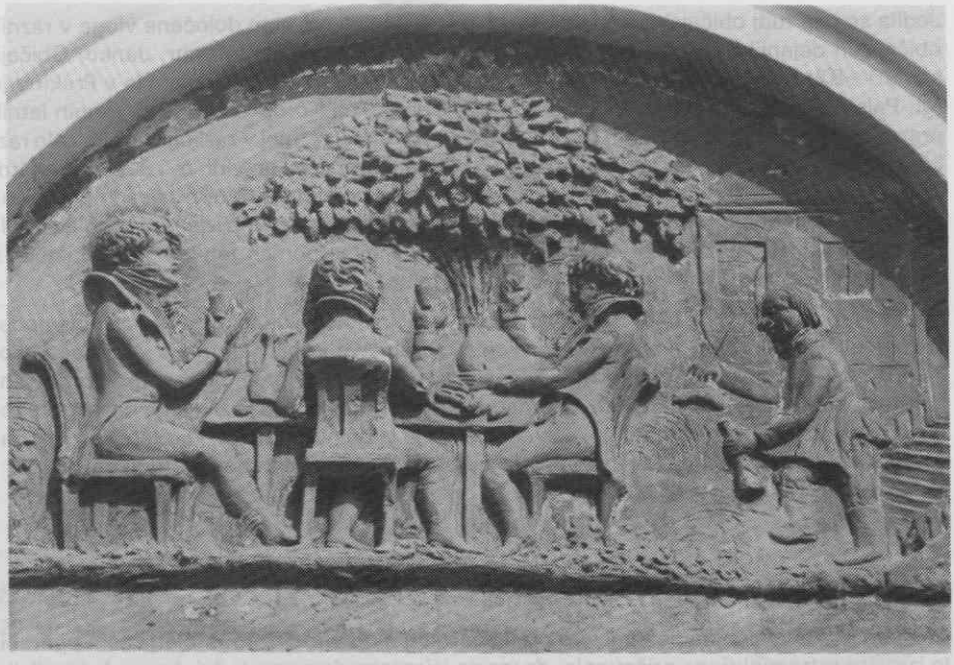

Gospoda pri prigrizku in pitju. Nadokenski relief na hiši iz leta 1815 v Bezjakovi ulici v Ptuju.

di pa se večkrat razlikujejo; marsikatero ime je v različnih krajih in najbrž tudi v različnih časih pomenilo različne jedi; še bolj velja to za nekatera imena, pri katerih etimološki pomeni nasprotujejo označenemu. V redkih primerih so nekatere povezave imen z jedmi, ki jih označujejo, dvomljive ali dvoumne; tudi te sem povsod, kjer gre za tolmačenje iz 19. stoletja, pustil nespremenjene.

Nekatere variante istih imen v seznamu niso zajete; najdemo jih v Pleteršnikovem slovarju. Navedel sem različice, ki morejo biti historično povedne; vendar se nisem mogel upreti skušnjavi, da v seznam ne bi uvrstil nekaj inačic, ki najbrž niso pričevalne v tem oziru, zato pa nadvse očarljivo kažejo gibčnost in izrazno nazornost slovenščine.

Ajčnik — bel, prazničen kruh, zamešen z jajci: božično pecivo v Ziljski dolini.
Ajdinščeki — ajdovi štruklji (Dravsko polje).
Ajdovnik — ajdov kruh.
Ajdovščak — gl. ajdovnik.
Ajmoht vinski — obara z dodatkom vina (Dolenjsko).
Aleluja — posušeni repni olupki, namočeni in skuhani. Jedli so jih v suhi juhi (gl. juha suha), podmeteni kaši ali drugače. Velikonočna jed, najbrž spominska jed na veliko lakoto leta 1529, ko niso imeli nič drugega; v 19. stoletju tudi ali predvsem spomin na enako lakoto leta 1817 (Gorenjsko, Štajersko, Ljubljana, Turjak).
Arženjak — kruh iz ržene moke.

• • •

Beganica — potica (Bovec).
Belice — jajca. V hišah, v katerih niso imeli barvanih jajc, remenic, tudi ime za jajca blagoslovljenega velikonočnega obroka (Prekmurje).
Bige — sprijeti kruhki, izdelek škedenjskih krušaric.
Biguli — makaroni (Kras).
Bizgec — 1. mešanica kislega zelja in kisle repe (Gorjansko na Krasu); 2. ječmenova kaša (Dolenjsko).
Bižice — majhne bige, izdelek škedenjskih krušaric.
Bleki — testene krpice.
Blinci — gl. mlinci.
Bob — 1. cvrta, kroglasta, kvašena pogačica (Gorenjsko); 2. vrsta sočivja kot samostojna jed ali sestavina različnih jedi.
Bob z zeljem — zelo razširjena vsakdanja jed, dostikrat nezabeljena (Kranjsko).
Bosman — ženitovanjski kvašen kruh v obliki štruce, okrašen s testenimi ptičicami in drugimi figuricami, vsaj ob koncu 19. stoletja tudi z umetnim cvetjem (vzhodno Štajersko, Prekmurje).
Botrinjača — botrinska pogača.
Božič — iz mok vseh vrst žita zamešen kruh za božične praznike (Bela pri Železni Kapli, Goriško).
Božičnik — 1. obredni božični kruh, ki je ležal na mizi od sv. večera do sv. treh kraljev (Dolenjsko in drugod); 2. obredni božični kruh, dostikrat okrašen s testenimi figuricami in pleteninami (Bela krajina, Štajersko).
Božičnjak — gl. božičnik.
Brakovica — 1. pogača iz pirjevične moke (okolica Ščavnice); 2. ženitovanjski kruh (Veržej).

Brati — kvašene štručke iz pšenične moke, z nadevom, pečene v peči (Mozirska dolina).
Bresmec — I. pogača vrh žegna, tudi ime za žegen (Mursko polje), gl. žegen.
Brna — mešanica boba in fižola.
Buče, kuhane s kašo in mlekom — (Dolenjsko).
Buče, kuhane v močniku z mlekom — (Dolenjsko).
Buče, podmetene s koruzno moko — (Bela krajina).
Buče, ribane, podmetene in pražene — (Štajersko).
Bučnica — pogača z bučnim nadevom.
Budelj — štrukelj (Temljine).
Budla — 1. cmoki iz koruzne moke s slanino (Ponikve na Šentviški gori); 2. koruzno pecivo z rozinami v podobi jajca (Goriško); 3. koruzni kruh (Cerkljansko).
Buganca — gl. gibanica (Staro selo pri Kobaridu).
Bulanki — cmoki z nadevom.
Bulje — 1. kuhani cmoki iz koruzne moke, zamešeni z mlekom (Kobarid); 2. kuhani cmoki z ocvirkovim nadevom za pustne praznike (Kobarid); 3. nadevi za potice ali gubanice.
Buncelj — cmok.
Burkaša — kaša s kislo repo.

• • •

Cizara — žgana cizara je bila razširjen nadomestek za kavo (Dolenjsko).
Cmer — pinjeno mleko.
Cmoki, ajdovi, vzhajani — (Dolenjsko).
Cmokavc — zrezano, poparjeno in zabeljeno sladko zelje (Vipavsko).
Coti — 1. krompirjev močnik; 2. krompirjevi žganci (Rož).
Crkljivka — ime za pogačo ob porodu.
Cvebovka — potica z rozinovim nadevom (Idrija).
Cvrča — 1. ocvrta drobovina mlade živali ali kuretine (goriška okolica, Vipavsko, Kras); 2. ocvrta jajca (celovška okolica, Savinjska dolina).
Cvrček — gl. cvrča.
Cvrk — ime za različno cvrtje.
Cvrki — v jajce namočene in na maslu ocvrte krušne rezine (Ljubljana).
Cvrtje — 1. ime za različne cvrte jedi; 2. jajca s poparjenimi mlinci kot praznična jed za belo nedeljo (Štajersko).
Cvrtnjak — ponvičnik, pečenjak.

• • •

Čepenca — gl. masovnik (Koroško).
Češplje, suhe, kuhane — 1. razširjena samostojna jed ali sestavina različnih jedi; 2. sestavni del žegna (Koroško); 3. zadnji obrok ženitovanjske pojedine (Motnik in okolica).
Čežana — 1. mehko kuhano ali dušeno sadje, sadni močnik (Gorenjsko); 2. kuhana zmes jabolčnih krhljev in fižola (Poljanska dolina na Gorenjskem, Škofja Loka).
Čežanje — kuhano suho sadje (zahodno Štajersko).
Čompa — ime za krompir v oblicah in druge krompirjeve jedi (Tolminsko, Kranjska gora, Bovec).
Čompe — gl. čompa.

Čuč — sir iz posnetega, že skisanega mleka (Temljine).
Čurba — močnik (Brestanica in okolica).
Čurka — 1. mesena klobasa; 2. jetrna klobasa (Prlekija).
Čvrča, gl. cvrk (Koroško).

• • •

Debelačnica — gl. koruznica.
Ded, bobov — 1. pogača iz bobove moke; 2. praznična pogača za novoletne in trikraljevske praznike (Štajersko); 3. neka drugačna jed (Dolenjsko)
Dirjenca — ženitovanjski kolač (Ziljska dolina).
Drobljanci — ime za različne jedi, v katere je kaj vdrobljeno
Dušičica — koruzni kruh za sedmino (Beneška Slovenija).
Drozgva — maslene tropine, usedline kuhanega masla.
Drženjak — kruh iz ržene moke (radgonska okolica).

• • •

Franclji — cvrte, nekvašene testene krpice (Primorsko).
Fancolt, fancovt — gl. fanclji (Gorenjsko).
Fancovti pijani — v žganje nemočeni fanclji, v navadi za semanje dni (Rožek in okolica).
Fancut — gl. fanclji (Goriško).
Fanjek — gl. fanclji (vzhodno Štajersko).
Fertalja — jajčno cvrtje z drobtinami in sladkorjem (Železniki).
Fižol, kuhan s korenjem — (Dolenjsko).
Fižol, kuhan z drnuljami.
Flancat — gl. fanclji (Gorenjsko, Notranjsko).
Frika — zabela za polento iz cvrte slanine, v katero so včasih nadrobili še sir (Ziljska dolina).
Fritola — gl. fanclji (Istra).
Frtala — jajčno cvrtje z žajbljem ali srčnim zeljem; v navadi je bilo zlasti za malico ob velikih delih (Goriško).
Frtalja — jajčna pogača (ponvičnik kot frtala?), (Goriško; Lašče).
Fulj — gl. aleluja (Goriška Brda).
Furež — kot ime za jed pomeni črno juho ob kolinah: juho iz ostankov nadeva za klobase (Haloze).
Furovž — zmečkan krompir z mlekom (Gorenjsko).

• • •

Gbanca, ječmenova — gl. gibanica (Kobarid).
Gibanica — pecivo iz tenjenega testa v več plasteh; med plastmi so bili zelo različni nadevi; jed so spekli v peči ali v skledi na ognjišču. Z Murskega polja, kjer je bila g. tudi nujno svatbeno pecivo, se omenja kot nadev zlasti sir. S Slovenskih goric je sporočen nadev iz sira in jabolk. Kot prekmurski nadev se omenjajo zlasti sir, smetana, orehi; v eni različici so plasti naizmenično polnjene s sirom in repo ter sirom in maslom; gl. tudi repnjača.
Glavnik — opresno narezano zelje (Gorenjsko).
Glibanjeva juha — gobova juha, včasih zalita s kislim vinom.

Glibanjak — gl. glibanjeva juha.
Glibanjevica — gl. glibanjeva juha.
Globanjevica — gl. glibanjeva juha.
Globonec — cmok.
Gobovica — gl. glibanjeva juha.
Godla, godlja — jed ob kolinah. V juho, v kateri so bili kuhali klobase, so zakuhali mesne ostanke, kaše in začimbe, včasih tudi kri (Kranjsko).
Golobice — drobni krušni podobnjaki za otroke, zlasti za tepežni dan in za novo leto (Notranjsko) ali za božične praznike (Loška dolina).
Gomila — jed iz jajc, masla in sira.
Gomulja — 1. ženitovanjska pogača; 2. v lončeni posodi pečena pogača.
Govedina, kuhana, s hrenom — (Bela krajina).
Govedina, prekajena — (Visoko).
Grahornjak — kruh iz grašične moke.
Grahovka — fižolova juha.
Graj, kropni — v neslanem kropu kuhan fižol (Prekmurje).
Graj, mlečni — fižol z mlekom (Pomurje).
Grašičnjak — gl. grahornjak.
Grpa — gl. prga 2.
Gubana — gl. gubanica 1 (Kras); ženitovanjska pogača (Pivka)
Gubanca — 1. gl gubanica 1 (Beneška Slovenija); 2. verjetno gibanica (Kozjak nad Mariborom).
Gubanica — 1. hleb belega kruha, navadno za božične praznike (Beneška Slovenija); 2. gl. gibanica z jabolčnim, makovim, zdrobovim ali orehovim nadevom; tudi južina ob žetvi (Fram); 3. božični kruh iz moke, soli, vode in olja (Prekmurje); 4. pogača z nadevom (Gorica, Goriška Brda).

• • •

Hajdinača — gibanica iz ajdovega testa ali z nadevom iz ajdove moke (Prekmurje).
Hedovec — božični ajdov kruh z vmešanim medom in makom (Ziljska dolina).
Hejdovec — gl. hedovec (Rož).
Hlebčki, božji — darilni krušni hlebčki otrokom za vse svete (Vipavsko).
Hosta — ime za razne mešane jedi, npr. kislo zelje in fižol (Idrija).
Hren kuhan — (Dolenjsko).
Hrenovica — hrenova omaka.
Hvancat — gl. flancat (Mengeš, Kranjsko).
Hvosta — gl. hosta.

• • •

Jabolčnik — 1. močnik z jabolčnimi krhlji; 2. kaša z jabolčnimi krhlji; 3. pogača z jabolčnim nadevom (vzhodno Štajersko).
Jabolčnjak — gl. jabolčnik.
Jabolka, pražena — (Gorenjsko).
Jagli — prosena kaša.
Jagliči — gl. jagli.
Jagnjetina, pečena — (Bela krajina).
Jajčnik — 1. z jajci zamešen kruh; 2. jajčna pogača.

Ječmenjak — kruh iz ječmenove moke.
Ječmovec — gl. ječmenjak.
Ječmenka — ječmenova kaša.
Jed, kisla — kislo zelje (Kranjska Gora).
Jegliči — gl. jagli.
Jelita — krvava klobasa (Bela krajina).
Jelitnica — gl. godla.
Jeluta — gl. jelita.
Jermenica — krušni hlebec v obliki dveh kit, okrašen s testenimi ptički; tudi dar neveste pokolenčku, otroku, ki ga posade nevesti na koleno (Podgrad, Sežana).
Jerpice — 1. gl. petkovice (Obsoteljsko); 2. nizek prosen kruh (Štajersko).
Ješprenj — ječmenova kaša.
Ješprenj, zmesni — ječmenova kaša z raznimi dodatki; z zeljem, z repo, s suhimi češpljami, kuhan v suhi juhi s prekajeno svinino in drugim
Jota — 1. močnik s fižolom in kislo repo (goriška okolica); 2. jed iz fižola, kislega zelja in krompirja (Goriška Brda).
Juha, črna — juha iz govedine, v katero so zamešani kosci masti in prilito nekaj svinjske krvi (Dolenjsko).
Juha, fižolova — (Zagorje ob Savi).
Juha, gobova — 1. juha iz suhih gob; 2. postna jed v Halozah.
Juha, hruškova — 1. iz suhih hrušk; 2. postna jed v Halozah.
Juha, jabolčna — iz suhih jabolčnih krhljev.
Juha, jajčnata.
Juha, kisla.
Juha, krompirjeva.
Juha, kuminova — (Slovenske gorice).
Juha, kurja, z rezanci — (Dolenjsko).
Juha, mesna — (Bela krajina, Kras).
Juha, mesna, z rižem — (Dolenjsko, Kras).
Juha, mlečna — (Črna na Koroškem).
Juha, mlečna s kruhom — (Črna na Koroškem).
Juha, mlečna z ovsenim kruhom — (Bele Vode).
Juha, prežgana — (Vodice).
Juha, prežgana, zgoščena z ovsenim kruhom — (Luče).
Juha, skutna.
Juha, slivova.
Juha, smetanova.
Juha, suha — voda, v kateri so kuhali suho meso.
Juha, šklojcova — juha iz suhega sadja.
Juha, vinska — juha z dodatkom vina.
Juha, zelenjavna — ime za zelo različne juhe, kuhane na raznih zelenjavnih sestavinah.
Juha, želodčeva.
Juta — gl. jota.

• • •

Kalja — jed iz maslenih tropin, skute in moke (Bovec).
Kapus, kisle — kislo zelje (Kranjsko).
Kapüsta, prežgana s špehom, s smetano — ustrezno pripravljeno zelje (Prekmurje).

Karnetke — prekrižani štručki kruha, izdelek škedenjskih krušaric.
Kaša — v vodi ali mleku kuhano stopano ajdovo, ječmenovo, ovseno, proseno ali drugo zrnje.
Kaša, ajdova — (Dolenjsko, Stična; Prekmurje).
Kaša, češpljeva — z vkuhanimi suhimi češpljami.
Kaša, hajdinska — ajdova (Prekmurje).
Kaša, ječmenova — (Prekmurje).
Kaša, ječmenova s fižolom — (Jezersko).
Kaša, koruzna — s kuhanim koruznim zrnjem.
Kaša, krompirjeva — z dodanimi kosci krompirja.
Kaša, kukurična = koruzna — (Prekmurje).
Kaša, Martinova — kaša, ki si jo na dan sv. Martina, ko je konec paše, skuhajo pastirji (Gorenjsko).
Kaša, mlečna — na mleku kuhana kaša.
Kaša, mlečna, zapečena — (Jezersko).
Kaša, pečena — v ponvi ali skledi v peči zapečena kaša (Dolenjsko).
Kaša, poštengana — skuhana gosta kaša z razbrazdano površino, prelito z zabelo (Gorenjsko).
Kaša, prosena — (Prekmurje).
Kaša, šklojcova — z vkuhanimi krhlji suhega sadja.
Kaša, zeljnata — z dodanim (kislim) zeljem.
Kašpret — sirna juha.
Kipnjenke — kvašene gibanice.
Kisal — ime za različne jedi, pripravljene s kislim zeljem ali repo (Notranjsko, Gorenjsko).
Kisava — gl. kisal (Notranjsko).
Kiselina — 1. gl. kisal; 2. kislo mleko (vzhodno Štajersko).
Kislina — gl. kiselina.
Kisilak — sir iz kislega mleka.
Kitka — v kolač zvita krušna kita, izdelek škedenjskih krušaric.
Klobasa — ime za mesne izdelke z različnimi nadevi.
Klobasa, ajdinska — z ajdovim pšenom (Štajersko).
Klobasa, jetrna.
Klobasa, kašnata — z nadevi iz raznih kaš.
Klobasa, kranjska — iz vrste mesenega nadeva.
Klobasa, krvava — iz krvi, raznih kaš in drobovine.
Klobasa, mesena — ime za različne klobase z mesnim nadevom.
Klobasa, prleška — iz vrste mesnega nadeva.
Klobasa, prtena — krvavica.
Klobasa, rdeča — iz mesnega nadeva.
Klobasa s kislim zeljem — (Dolenjsko).
Klobasa, suha — klobasa, ki je vsaj šest tednov visela v dimu.
Klobasa, vinska — iz nadeva z dodatkom vina.
Kloci — suhi jabolčni in hruškovi krhlji (Koroško).
Klojci — gl. kloci.
Klojčnik — s kuhanim suhim sadjem zamešen kruh (Haloze).
Knedeljni, krvavi — kuhani cmoki iz mešanice kruha, kurje krvi, moke in jajc (Dolenjsko).
Kockruh — obredni božični kruh, zamešen z raznimi zelišči (Štajersko).
Kolacija — 1. postna božična večerja; 2. kuhano suho sadje in krapi s sirovim ali sadnim nadevom za postno božično večerjo (Slovenji Plajberk).

Kolač — 1. splošno ime za krožno ali obročasto oblikovano pecivo za praznične in posebne priložnosti; 2. takšno božično pecivo iz jajčnega testa, kronano s testenim vencem (Poljane ob Kolpi); 3. bel kruh (vzhodno Štajersko).
Kolač z medenim in orehovim nadevom — (Kranjsko).
Kolački — krušni obročki za vaške praznike, izdelek škedenjskih krušaric.
Kolina — krvava kašnata klobasa (vzhodno Štajersko).
Kolara — velik ženitovanjski kolač iz pšenične moke (Cerklje in okolica).
Kolo, peto — velik krušni hlebec ali pogača, darilo fantom, ki so vozili balo (Gorenjsko).
Kopa — 1. skladovnica raznih jedil na ženitovanjski mizi (Koroško); 2. skladovnica različnih kruhov na božični mizi (Koroško).
Koprive — dodatek močniku ali ješprenju (Mirna na Dolenjskem).
Koprive, kuhane — 1. pomladanska jed (Gorenjsko); 2. postna jed na Veliki petek (Dolenjsko).
Korenje, kuhano s koruzno moko in mlekom — (Dolenjsko).
Korenje, kuhano z bobom — (Dolenjsko).
Korica — najbrž poparjen star kruh v prežganki (Prekmurje).
Koromada — ječmenova kaša s korenjem — (Bela krajina).
Koruza na storžu, pečena v žerjavici — (Dolenjsko).
Koruznica — kvasenica iz koruzne moke (okolica Ščavnice).
Koruznik — kruh iz koruzne moke.
Kostanj, kuhan s kislo repo — (Dolenjsko).
Kostanj, kuhan s krompirjem — (Dolenjsko).
Kostanj, posušen, namočen, skuhan in zabeljen — (Dolenjsko).
Kozarnik — sir iz sladkega mleka (Tolminsko, Temljine).
Kraf, kref — gl. krap 3 (Beneška Slovenija).
Krajčič — splošno ime za različne kruhke v obliki polkrožnega segmenta.
Krap — 1. ime za zelo različna majhna in velika peciva iz tenjenega testa, prekritega z različnimi nadevi ali premazana z različnimi premazi, največkrat s sirom, smetano, jajci (poročila o tem so najpogostejša s Štajerskega) in po robovih zavihnjena proti sredini; 2. kuhana testena štručka ali cmok zamešen z različnimi nadevi; 3. gl. bob 1; 4. na trikotnike razrezano pečeno tenjeno pšenično testo, premazano s sirom in smetano — (Prekmurje).
Krap, hojeni — gl. krap 2 z zmesjo iz kuhanega suhega sadja (Ziljska dolina).
Krapci, krapči, krapiči, krapki — imena za majhne krape.
Krapec — hlebček (Pohorje).
Krapci, hajdinski — iz testa iz ajdove moke, premazanega s smetano, pečenega v peči (Štajersko).
Krapci, orehovi — z orehovim nadevom.
Krapci, pšenični — iz testa iz pšenične moke.
Krapci, zmesni — iz testa iz zmesne moke.
Krhljak — gl. kljočnik (vzhodno Štajersko).
Krhljanka — na kosce zrezana repa (Vipavsko).
Krhljenka — skuhani krhlji krompirja in repe.
Krhljenec — močnik, v katerega so zakuhani krhlji suhega sadja.
Krhlji suhih hrušk. kuhani skupaj s fižolom.
Krhlji, jabolčni, ocvrti.
Krompir — ime za rastlino, plod, samostojno jed ali priloge ali sestavine različnih jedi. Rastlina in plod imata v slovenščini kar 132 različnih imen (gl. Stabej, Kruh, str.

66–82), ki pa se večinoma niso uveljavila; v tem seznamu so navedena samo imena, ki so v večji meri pomenila tudi jed.
Krompir, fižol in hren, zraven redkev z moštom — (Dolenjsko).
Krompir, kuhan, polit z mlekom — (Dolenjsko).
Krompir, kuhan, zmečkan na umetenem mleku — (Dolenjsko).
Krompir, pečen v žerjavici.
Krompir, pražen — (Goriško, Slovenske gorice).
Krompir s hrenom — (Dolenjsko).
Krompir s kislim zeljem.
Krompir s kislo juho — (Fala).
Krompir s kostanjem — (Dolenjsko).
Krompir v oblicah — kuhan cel, olupljen ali neolupljen krompir.
Krompir v oblicah in kislo mleko.
Krompir v srajci — gl. krompir v oblicah (Gorenjsko).
Krompir z bobom in hrenom — (Dolenjsko).
Krompir z jabolki — (Dolenjsko).
Kropna — v neslanem kropu kuhan krompir, fižol, zelje — (Prekmurje).
Kroštol — gl. fanclji (Istra).
Krsnica — potica za Kres (žužemberška okolica).
Kruh, božični — eden ali trije hlebci kruha za božične praznike. Obredni kruh z različnimi sestavinami in videzom; posebej poimenovani s številnimi različnimi imeni, vsaj večinoma navedenimi tudi v pričujočem seznamu.
Kruh, golenski — iz zmesne pšenične in ržene moke (Mengeš).
Kruh, golinski — 1. iz ajdove moke; 2. pecivo za vse svete (Motnik); 3. kruh iz zmesne pšenične in ržene moke, sestavina bale (Motnik in okolica).
Kruh in kislo mleko — (Topla).
Kruh iz ajdove, ječmenove in koruzne moke — (Stična).
Kruh iz ajdove, ječmenove in ržene moke — (Trebnje).
Kruh iz lanenega semena, koruznih storžev in grozdnih tropin, zamešenih v moko — nadomestni kruh ob slabih letinah (Prekmurje, Štajersko).
Kruh iz mešanic ovsene, ajdove, ječmenove, koruzne moke — (Prekmurje).
Kruh iz ovsene in ržene moke — (Jezersko).
Kruh iz prosene, ajdove in ječmenove moke — (Višnja Gora).
Kruh, koruzni — (Bela krajina, Štajersko in drugod).
Kruh, krompirjev — iz testa, zgnetenega brez vode iz zmečkanega kuhanega krompirja in moke.
Kruh, kuc — iz testa, zamešenega z raznimi zelišči za božične praznike (Pesnica).
Kruh, Lucijin — gl. lucijščak.
Kruh, masleni — iz testa, zamešenega z maslom ali mastjo.
Kruh, mečev — gl. kruh mlačev (Tolminsko).
Kruh, mlačev — črn, zmesen kruh (Kras, Vipavska dolina).
Kruh, močen — obredni božični kruh, zamešen iz pšenične moke z divjim hmeljem in sezamovim zrnom (Zreče) ali z drugimi zelišči (Štajersko).
Kruh, ostrgan — na ognjišču pečen kruh, ki ima že ostrgano pepelnato skorjo.
Kruh, ovseni — (Žiri; Suhor na Kočevskem; Prekmurje).
Kruh, potancan — nizek kruh, najbrž nekvašen; gl potanec.
Kruh, proseni — iz prosene moke (Dolenjsko).
Kruh, prteni — gl. kruh, božični.
Kruh, rženi — (Prekmurje).

Kruh, soržni — gl. kruh, golenski.
Kruh, soržični — gl. kruh, golenski.
Kruh, vahtni — gl. vahči.
Kruh, veseli — kruh, katerega je delila med mimoidoče vodilja na poti v cerkev k poroki ali botra na poti h krstu (Zdole).
Kruh z mlekom ali moštom.
Kruh zmesni — 1. kruh iz različnih zmesi, gl. kruh; sporočene so še zmesi ajdove, fižolove, ječmenove, koruzne in ovsene moke (Goriško), iz moke cizare in pirjevice (Mengeš), iz grahove in ržene moke (Štajersko), iz ovsene, ajdove in koruzne moke (Prekmurje); gl. gesla Kruh.
Kruhek, mali — prostoročno ali v modelu oblikovan medenjak (Gorenjsko); z imenom lecet je bil znan po vsej Sloveniji.
Kruhovec — gl. močnik, kruhov.
Krumpiške, krumpiče etc. — krompir (Prekmurje).
Krumpli, mlečni — krompir z mlekom (Prekmurje).
Krvavica — krvava klobasa.
Krž — krušna štruca.
Kržej — 1. gl. krž; 2. krušna štručka ali hlebček za Vse svete.
Kržič — gl. kržej 2 (Kanalska dolina).
Kuhelj — gl. fanclji (Dolenjsko, Notranjsko).
Kuhnja — 1. ime za razne kuhane jedi, posebno iz okopavin (Podkrnci); 2. kuhan ječmen (Goriška Brda).
Kumare s slanino — (Dolenjsko).
Kumare s smetano in česnom — (Dolenjsko).
Kuretina, kuhana — (Kras).
Kuretina kuhana, s kislim hrenom — (Dolenjsko).
Kuretina, pečena — (Bela krajina).
Kvasenica — 1. kvašena pogača; 2. gl. krap 1.
Kvasnica — gl. kvasenica.
Kvašenica — kisla repa ali zelje.
Kvocnjak — s kuhanimi krhlji suhega sadja zamešen kruh (Štajersko, Koroško), gl. tudi kruh, božični.

• • •

Lakota — gl. aleluja — (Ljubljana).
Lámanica — nizko pečen ženitovanjski kruh (Bela krajina).
Lecet, lect — gl. kruhek, mali.
Lezanji — testeni rezanci (Kras).
Levanci — 1. razna peciva, katerih osnova je tekoče testo, vlito v pekvo; 2. takšno pecivo iz koruzne moke in mleka, pokrito z jabolki ali podobnim (vzhodno Štajersko).
Livanci — gl. levanci.
Liša — štruca, izdelek škedenjskih krušaric.
Loboda, skuhana in pripravljena kot špinača — (Slovenske gorice, Dolenjsko).
Lucijaščk — gl. lucijščak (ptujska okolica).
Lucijščak — 1. hlebček kruha za dan sv. Lucije, zamešen z raznim semenjem in zelišči (Slovenske gorice, Štajersko); 2. hlebček nekvašenega in nesoljenega kruha na dan sv. Lucije (okolica Turnišča); 3. neslana potica iz vseh vrst žitnih mok na dan sv. Lucije (Prekmurje).

• • •

Makaroni — pšenični štrukelj iz tenjenega, posušenega, trikrat zvitega in stisnjenega testa; jed je imela debelo skorjo, pred uživanjem jo je bilo treba popariti (Dolenjsko).
Makovica — 1. štrukelj z makovim nadevom (vzhodno Štajersko); 2. božično pecivo z makom (Prekmurje).
Makovnik — pogača z makom.
Martin — masleni močnik iz koruzne moke.
Maselnik — 1. tropine, usedlina topljenega masla (Gorenjsko, Notranjsko, Dolenjsko); 2. maslen močnik; 3. pinjeno, tudi podmeteno mleko; 4. podmetena kisla smetana.
Martinčki — kruhki, ki so jih kmetije delile na dan pred sv. Martinom (Zaplana in okolica).
Maselnjak — gl. maselnik 2.
Maslenik — 1. masleni kruh; 2. masleni krap.
Maslenka — masleni kruhek.
Masljek — v maslu cvrta jajca.
Maslovnik — gl. maselnik 2 ali 3.
Maslovnik, volóvi — podmeteno pinjeno mleko (ime bi lahko pomenilo tudi podmet na pivu z maslenimi tropinami, zakaj beseda vol pomeni pivo, volovi pa pivski) (Škofjeloško hribovje).
Masovnjak — 1. na mleku zakuhan pšenični zdrob z jajci (Koroško); 2. s pšenično moko podmeteno topljeno maslo (Gorenjsko); 3. gl. maselnik 4 (Gorenjsko).
Masnik — pečenjak iz koruzne moke, jajc in masla (Kobarid, Goriško).
Masovnik — gl. maselnik 4 (Gorenjsko).
Mast, kravja — ime za maslo, konzervirano s kuhanjem.
Mastenica — 1. mesna klobasa (Dolenjsko); 2. kašna klobasa (Bela krajina).
Mastnica — vrsta klobase (Brkini).
Mavta — mešanica zmečkanega krompirja in fižola (Dolenjsko).
Maželj — mrežna pečenka (Kranjska Gora).
Medla in fešk — podmetena kaša in fižol (Škofja Loka in okolica).
Menih — velikonočno pecivo: krušna kita, v katero je vpleten pirh (Primorsko).
Meso, prekajeno in kuhano — sporočeno je iz vseh slovenskih pokrajin, razen s Primorske, odkoder je sporočen pršut.
Meso, prekajeno s kislim zeljem (Kranjsko, Štajersko, Koroško).
Meso, sveže, kuhano ali pečeno.
Mešta — 1. iz raznih ostankov skuhana jed; 2. gost močnik (Beneška Slovenija, beljaška okolica); 3. polenta; 4. žganci (Koroško).
Mešta, sirkova — 1. močnik ali žganci iz sirkove moke; 2. močnik ali žganci iz koruzne moke (Koroško).
Metenec — surovo maslo.
Metuda — pinjeno mleko (beljaška okolica, Bovec).
Mežura — kuhane češplje z narezanim kruhom (Kranjsko).
Mineštra, mineštron — gosta zelenjavna juha, navadno podmetena (Istra).
Miznik — 1. božični kruh; 2. trikraljevski božični kruh; 3. velikonočni kruh.
Miznjak — gl. miznik.
Mižnjek — gl. miznik.
Mleko, kislo — samostojna jed ali jed s kruhom, krompirjem, suhimi češpljami in drugim.
Mleko, meteno — pinjeno mleko.
Mleko, sladko.
Mleko zmočeno — pinjeno mleko.

Mleko, zvarjeno — sirotka.
Mlezivo — sirotka (Tržič).
Mlinci — 1. trdo zapečeno nekvašeno tenjeno testo iz pšenične moke, včasih iz mešanice pšenične in bobove moke; 2. za jed pripravljeni mlinci: poparjeni v kropu ali mleku, lahko zabeljeni s smetano ali pripravljeni v ponvi s cvrtjem.
Močnik — 1. v vodi ali na mleku zakuhani testeni svaljki, sukanci ali drobljanci; 2. močno podmetena juha; 3. gl. zlevanjka.
Močnik, ajdov.
Močnik, ajdov s kislim zeljem.
Močnik, bel — iz pšenične moke.
Močnik, črn — 1. iz moke suhih hrušk; 2. iz zmesnih mok.
Močnik, hajdinski — ajdov — (Prekmurje).
Močnik, hruškov — z zakuhanimi suhimi hruškami.
Močnik in rezanci — (Sele na Koroškem).
Močnik, koruzni.
Močnik, koruzni s proseno kašo, kuhan na mleku — (Kuželj).
Močnik, kruhov — iz (starega) kruha (Pohorje).
Močnik, mlečni z rozinami — v Ziljski dolini je bil običajna jed za cerkvena žegnanja.
Močnik, ovseni.
Močnik, pšenični (Gorenjsko, Dolenjsko, Štajersko, Prekmurje).
Močnik s kislim mlekom.
Močnik s suhimi češpljami — (Dolenjsko).
Močnik z rezanci, kuhan na mleku — (Dolenjsko).
Močnik zmesni — iz raznih zmesnih mok.
Mohat — domači sir, skuta; tudi za mazanje na kruh.
Mohant — gl. mohat.
Mohont — gl. mohat (Gorenjsko).
Mohot — gl. mohat (Slovenske gorice).
Mohovt — s kumino pripravljen sirček (Savinjska dolina).
Mokar — cmoček v močniku (Tolminsko).
Morka — gl. maselnik 2 (Vreme).
Mrkvica — polnjena repa (Vipavsko).
Mulica — klobasa, posebno krvavica (Notranjsko); 2. klobasa jetrna ali krvavica (Goriško).

• • •

Naglasek — gl. naglasnica.
Naglasnica — ime za kruh, ki ga botra pošlje porodnici (Bela krajina).
Nasad, Martinov — ime za gostijo na Martinovo (Haloze).
Nasajak Martin — gl. nasad.
Nasonjak, Martinov — gl. nasad.
Namiznik — obredni kruh za božične praznike (Savinjska dolina).
Namržnik — gl. namiznik (Zgornja Savinjska dolina).
Namžnik — gl. namiznik (Gornji Grad).
Navlečenka — vrsta klobase.
Nekvaščnik — nekvašen kruh.
Njoki — cmoki (Istra).
Nudelni, telovski — gl. krap; 2. praznična jed za telovo (Koroško).
Nudlni — 1. gl. krap 2 (Koroško); 2. gl. štruklji 1 in 3.

• • •

Obara — zlasti gostilniška jed in jed ob semanjih dnevih.
Oblica — 1. cel, kuhan krompir; 2. cela, kuhana drobna repa (Lašče, goriška okolica); 3. cel, v pekvi pečen prašiček za božičnie praznike (vzhodno Štajersko).
Obrezki — gl. aleluja (Gorenjsko).
Ocvara — ime za razne ocvrte jedi.
Ocverkovica — gl. ocvirkovica (vzhodno Štajersko).
Ocvirkovica — potica z ocvirkovim nadevom (Idrija, Gorenjsko, Škofja Loka).
Ocvrtje — cvrta jajca na maslu ali masti.
Olupki — gl. aleluja (Ljubljana).
Omaka, hrenova — zadnja jed na ženitovanjski pojedini (Ziljska dolina).
Oprešce — ime za različne krušne hlebčke, zlasti za dar na Vse svete, žanjicam po žetvi in podobno (Polica).
Opaljenek — vrsta gibanice (vzhodno Štajersko).
Opaljenka — neki nizek kruh (Dolenjsko).
Oparjenek — oparjen testeni rezanec.
Oparjenik — gl. oparjenek.
Opetnik — srednje dozorel sir (Krn).
Opresnik — nekvašen kruh.
Optica — potica (Hrušica).
Orehača — potica z orehovim nadevom.
Orehi, stolčeni in vrženi v krop — zabela za žgance ali krompir (Dolenjsko).
Orehovec — štrukelj z orehovim nadevom.
Orehovka — gl. orehača.
Osojenica — 1. gibanica iz koruzne moke; 2. maslena polenta (Rezija).
Osoljenka — slana pogača.
Osvaljki — svaljki iz koščkov testa, kuhani.
Otrobnik — kruh iz otrobov.
Otrobovec — gl. otrobnik.
Ovsenjak — kruh iz ovsene moke.
Ožemčki — okrogli ožeti sirčki iz sladkega mleka (Kamnik), na bohinjskih planihah zlasti darilo planšaric fantom.
Ožemčiči — gl. ožemčki.
Ožimčki — gl. ožemčki (Senožeče, Notranjsko).

• • •

Pajtelj — velik nekvašen kruh.
Paljenek — koruzna pogača (Haloze).
Panola — koruzni storž, surov, pečen ali kuhan (Beneška Slovenija).
Papulja — zmečkan bob z zmleto papriko: jed je bila v navadi na predbožični post (Prekmurje).
Parjenec — maslena pogača iz parjenega testa (celjska okolica).
Parjenik — nizek sladek kruh iz poparjenega testa, največkrat iz ajdove moke, običajen na ženitovanjih (Dolenjsko).
Parnik — gl. parjenec.
Pegelj — kolaček ali presta na velikonočni butari (Kobansko).
Pečenica — pečena repa (goriška okolica, Tolminsko).

Pečenjak — v pekvi, skledi ali modelu pečeno pecivo (Štajersko).
Pečenka, goveja — (Dolenjsko).
Pečenka, ovčja s solato — (Sele nad Borovljami).
Pečenka, puranova — (Bela krajina).
Pečenka, svinjska s solato — (Bela krajina).
Pečenka, telečja — (Bela krajina, Kras).
Pečenka, telečja s solato — (Bela krajina).
Pečenka, z zeljnato solato — (Dolenjsko).
Peršut — (Primorsko, Kras).
Peršut, kuhan — (Kras).
Petkovice — jed iz tenjenega testa iz zmesne moke, premazanega s sirom in smetano, ter pečena v peči (Mursko polje).
Pina — preizkusni hlebček krušaric iz tržaške okolice po katerem so vedele, kdaj je peka kruhov gotova; bil je premazan z oljem in potresen s sladkorjem ter namenjen zlasti otrokom.
Pinca — rahel kruh iz pšenične moke, zamešen z mlekom in jajci (Primorsko).
Pinica — 1. gl. pinca; 2. pod žerjavico pečena pogača; 3. velikonočni kruh na Primorskem.
Pinjenec — pinjeno mleko.
Pinjenica — gl. pinjenec.
Pirhi — rdeče pobarvana ali različno poslikana jajca za velikonočne praznike.
Pirih — gl. pirhi.
Pireh — gl. pirhi.
Pirovica — pogača iz pirjevične moke (Ščavnica).
Piruh — gl. pirhi.
Pisanica — gl. pirhi (Bela krajina).
Pisanka — gl. pirhi (Štajersko, Koroško).
Piskrčki, tri — večerja za debeli četrtek („treh piskrčkov god"): v prvem loncu svinina in koleraba ali kaša, v drugem loncu zelje in v tretjem loncu štruklji (Dolenjsko).
Platičke — jabolčni krhlji (Gorjanci).
Platmož — štrukljem podobna jed (Pohorje).
Pletenec — pecivo s testenim opletom.
Pletenica — pletena krušna štruca.
Pletenik — gl. bosman (Štajersko, Prekmurje).
Počešerka — ime za zadnji obrok jedi iz kakršnegakoli pridelka, ki je še pri hiši, npr. krompirja (Vrsno), tudi krompirjeva počešerka (Tolminsko).
Podirjanica — gl. dirjenca (Rož).
Podmet — 1. moka, s katero se zgosti neka tekoča jed; 2. močno podmetena juha, redek močnik (Gorenjsko).
Podmeta — gl. podmet 1 (Notranjsko).
Podmetanica — gl. podmet 2 (Notranjsko).
Podmetenec — gl. podmet 2 (Gorenjsko).
Podmetenica — gl. podmet 2 (Idrija).
Podmetenka — gl. podmet 2 (Pohorje).
Podmetki — juha iz pinjenega mleka.
Podprhalčnik — pod žerjavico pečen kruh.
Pogača — 1. splošno ime za bel kruh; 2. ime za različne kruhe, v katere so zamešeni različni dodatki oziroma nadevi; 3. ime za različne ženitovanjske kruhe; 4. ime za vse pečene jedi iz moke (Štajersko); 5. pod pepelom pečen nekvašen kruh (Goriško).
Pogača, kipnjena — iz kvašenega testa.

Pogača, nekvašena.
Pogača semenača — 1. kruh zamešen z raznimi semeni; 2. takšen kruh kot darilo otrokom, ko so za vse svete hodili od hiše do hiše; 3. praznično pecivo na zahvalno nedeljo (Istra).
Pogačica — majhna pogača.
Poganica — 1. gl. gubanica 4 (Plužne); 2. gl. pogača 2 (najbrž ajdova; poganica — ajda).
Pogice — z rožiči oblikovano okrasje na pogačah (Štajersko).
Pogodelj — jed, ki jo sladkosneda ženska pripravi samó zase, kadar drugih ni doma (Banjščice).
Pokrepnik — v kozici pečen kruh (Tolminsko, Temljine).
Pokuhanica — polenta, ki se že v kotliču zabeli in potem zameša (Podkrnci).
Polenta — (Bistrica na Zilji, Modrinja vas in Drevlje v Ziljski dolini).
Polenta z radičem — priljubljena jed (Goriška Brda).
Poletinčki — rogljiči črnotiških kruharic.
Polivka — 1. s čimer se neka jed, npr. žganci, polije (Dolenjsko); 2. slaba juha (Kranjsko); 3. juha iz bučnih jedrc (Bela krajina).
Pomiznjak — gl. miznik.
Pomižnjek — gl. miznik.
Pomožnik — gl. miznik.
Pomožnjak — gl. miznik (Štajersko).
Ponada — otroška jed, najbrž krušna juha.
Ponetin — kepast kruhek, izdelek škedenjskih krušaric.
Ponižnjak — gl. miznik.
Popara — poparjen star kruh, krušna kaša.
Poprnjak — gl. mali kruhek.
Poprtnik — božični kruh (trije hlebci: ajdov, ržen, pšenični — ali hlebec iz moke vseh žit — ali nadevan s suhim sadjem in drugim — ali samo tretji, pšenični od treh hlebcev, ki je ležal vse božične praznike na mizi in so ga načeli šele na dan sv. treh kraljev).
Poprtnjak — gl. poprtnik.
Posevčnik — kruh iz otrobov (Tolminsko).
Posevnik — gl. posevčnik (Krn).
Posolánka — 1. razvlečeno pečeno testo, posuto z ocvirki in soljo (Prekmurje); 2. gl. krap (Ravénsko).
Postovjek — gl. miznik (Štajersko).
Postružka — 1. kruh iz ostankov testa; 2. kvasenica (gl. krap 1) iz ostankov testa pri peki kruha (Štajersko).
Postružnica — gl. postružka.
Postružnik — gl. postružka 1.
Potanec — nekvašen kruh.
Potica — gl. povitica.
Potica, ajdova — v Šempetru pri Novem mestu običajna pustna jed.
Potica, kranjska — gl. jerpica 2.
Potica, orehova — (Dolenjsko, Gorenjsko).
Potica, sirova — (Dolenjsko, Kranjsko).
Potica, smetanasta — (Dolenjsko).
Potica, strdena — z medenim nadevom (Gorenjsko).
Potica, z jabolčnim nadevom, cimetom in sladkorjem — (Dolenjsko).
Potica, žafranova — (Dolenjsko).
Potlačenica — nizek, zapečen, s soljo in kumino potresen kruh (Gorenjsko).

Potresva — ime za razne nadeve za povitice.
Potvica — gl. povitica (Dolenjsko).
Povalnica — gl. povitica (Notranjsko, Dolenjsko, Ribniška dolina).
Povalnik — štrukelj.
Povančica — majhna povalnica.
Povelina — povojeno meso.
Povijača — gl. povitica.
Povitica — ime za peciva iz različnih mok z različnimi nadevi. Na tenjeno testo so potresali nadev, nato vse skupaj povili v svitek in spekli v peči. Ime je bilo razširjeno zlasti po Kranjskem in Štajerskem.
Povitnica — gl. povitica.
Povitnjak — gl. povitica.
Požetnjak — za žanjce pečen bel kruh.
Požganica — prežgana juha.
Požganka — gl. požganica.
Požinjavka — povitica za žanjice po končani žetvi (Gorenjsko).
Požinki — kolački, ki so jih dajali žanjicam po končani žetvi (Gorenjsko).
Prajtel — 1. do metra v premeru velik kolač, v navadi za velikonočne praznike (Rož); 2. nekvašen velikonočni kruh (Koroško). Prim. pajtelj.
Prata — pečenka (Škofja Loka, Dolenjsko).
Praženek — gl. krap 1.
Prdaž — jed iz krompirja in sladkega zelja (Rož).
Presenec — gl. presnec.
Presnec — 1. nekvašen kruh; 2. vrsta gubanice 1 ali 4 (Kras); 3. v stožčasto kopico zloženi, skupaj pečeni mlinci (Notranjsko); 4. ženitovanjski kruh (Pivka); 5. ženitovanjsko pecivo iz mlincev in nadeva (Kranjsko); 6. praznično pecivo za velikonočni žegen (Goriško, Trst); 7. z mlekom zamešen kruh za velikonočne praznike (Dravsko polje).
Presnjače — gl, petkovice (Zdole pri Brežicah).
Presta — pecivo v obliki osmice, v navadi v gostilnah in na semanje dni.
Prešca — gl. preštica.
Prešišnjak — kruh iz nekvašenega testa (Prekmurje).
Preštica — kruhek, ki so ga za Vse svete darovali beračem in otrokom (Gorenjsko, Notranjsko in drugod).
Prga — 1. moka iz posušenega sadja (zlasti lesnik); 2. vrsta koruzne pogače (vzhodno Štajersko).
Prhkica — rahel kruh; jemali so ga s seboj na božjo pot (Prekmurje).
Prhpogača — rahla pogača, rahel bel kruh (vzhodna Slovenija).
Prinaš — vrsta velike ženitovanjske pogače, ki so jo prinesli na mizo in delili med svate.
Prinos — gl. prinaš; 2. botrinski kruh, ki so ga prinesli v dar porodnici (Kras).
Proja — v žerjavici pečen nekipnjen kruh (Savinjska dolina).
Prosenjak — kruh iz prosene moke.
Pšeničak — kruh iz pšenične moke.
Pšeničnica — gl. pšeničak.
Pšeničnik — gl. pšeničak.
Pšeničnjak — gl. pšeničak.
Pšenika — 1. pšenični zdrob; 2. pšenična kaša.

• • •

Rantaš — prežganje, najbrž tudi prežganka (Prekmurje).
Raševina — podmetena prosena kaša, zabeljena z mastjo in ocvirki (Škofjeloški hribi).
Rdečka — mesena klobasa.
Remenica — gl. pirhi (Prekmurje).
Remenke — gl. pirhi (Prekmurje).
Repa, bujta — jed ob kolinah: kisla repa, kuhana s kašo in kosci mastnega, slabšega mesa (Prekmurje).
Repa, kadna ali kvašena — kisla repa.
Repa, kašnata — prosena kaša z repo.
Repa, kuhana z bobom — (Dolenjsko).
Repa, kuhana z grahom — (Dolenjsko).
Repa, mlečna — na mleku zakuhana sladka repa.
Repa, presna, kuhana — (Dolenjsko).
Repa, pretépana — z mlekom pripravljena repa — (Prekmurje).
Repa z zeljem v skledi, mešano ali v plasteh, z dodatkom repne cime in presne redkve s sardelo — (Dolenjsko).
Repar — vrsta kruha, trije skupaj spečeni rožiči (Staro Sedlo).
Repíca — ime za rastlino, plod in razne krompirjeve jedi (Koroško).
Repje — gl. aleluja (Primorsko).
Repnjača — gibanica, polnjena z repnim semenjem (Goričko) ali z repo in medom (Prekmurje); pšenična ali ržena, pripravljena z repo, zeljem ali bučami: ta nadev je pražen na maslu in zmešan s smetano — (Prekmurje).
Reteše — pečena povitica z nadevom iz maka, repe, rozin in skute — (Prekmurje).
Rezine, krušne, ocvrte in sladkane — praznična jed (Goriška Brda).
Reženj — velikonočna jed iz neosoljenih jajc s hrenom (metliška okolica).
Ribanica — kisla repa (Kranjska Gora).
Ribanka — gl. ribanica (Gorenjsko).
Ričet — ječmenova kaša, dostikrat s primesmi, npr. fižolom in drugim.
Roglji — takšni kruhki krušaric iz tržaške okolice.
Roguša — vrsta potice na ženitovanjski pojedini (Notranjsko).
Rumenica — gl. pirhi (Prekmurje).
Rženjak — kruh iz ržene moke.

• • •

Sesam — kuhana ribja jed (Istra).
Seseka — sesekana in osoljena, vendar neocvrta slanina (celovška okolica).
Shajanci — kuhano kvašeno testo (Dolenjsko).
Sirkovec — 1. kruh iz sirkove moke; 2. kruh iz koruzne ali sirkove moke (Koroško); 3. takšen hlebček kot darilo za Vse svete (Koroško).
Sirnica — sirova juha.
Sirotka — ostanek mleka po sirjenju.
Sirovnik — pogača s sirnim nadevom.
Skrlup — smetana (Kras, Brkini).
Skuta — 1. gl, mohat; 2. vrsta kaše (Dolenjsko).
Skutnica — iz skute skuhana juha (Tolminsko).
Slivovnik — 1. močnik s slivami; 2. pogača z nadevom iz sliv.
Smetanci — neka testena jed s smetano, morda ista kot smetaniki.
Smetaniki — cmoki s smetano (Gorenjsko).

Smeteniki — gl. smetaniki.
Smojka — v žerjavici pečena cela repa (Škofja Loka, Rova, Gorenjsko).
Smok — močnik (Notranjsko).
Smukavc — gl. cmokavc (Gorenjsko).
Sočivo — 1. kuhana zmes fižola, graha, boba in druge zelenjave; 2. takšna jed kot glavni obrok za božični post in novoletni večer (Kostel).
Sok — 1. redek močnik; 2. z moko gosteje podmetena juha.
Sok, mlečen — (Mengeš).
Sok, zabeljen z maslom, v njem štruklji (najbrž v pomenu cmoki) — (škofjeloški hribi).
Solata iz opresnega zelja.
Solata, kumarična — (Prekmurje).
Solata, motovilčna — (Dolenjsko).
Solata, regratova s slanino — (Dolenjsko).
Solata, zabeljena s slanino — (Prekmurje, Gorenjsko).
Solata, zabeljena s smetano — (Gorenjsko).
Solata, zabeljena z oljem — (Gorenjsko).
Solata, zeljnata — (Dolenjsko).
Soržnik — gl. kruh, soržni.
Stalnik — gl. miznik 2 (Šaleška dolina).
Stojek — gl. postovjek.
Stolnik — gl. stalnik.
Stonjek — gl. postovjek.
Stoujenec — gl. postovjek.
Strdenica — 1. gl. lecet; 2. medena potica ali pogača.
Strdenje — gl. lecet (Gorenjsko).
Sukanec — 1. gl. sok; 2. kitast močnik (Gorenjsko, Tolminsko, Bela krajina); 3. črni močnik (Dolenjsko).
Sukanec, mlečni, koruzni — (Bela krajina).
Sukla — močnik iz sladke repe (Ziljska dolina).
Sušje — suho sadje (Vipavsko, goriška okolica, Kras).
Svinina s hrenom — zelo cenjena jed pri Podgorcih (Dolenjsko).
Svinina s kislim zeljem.

• • •

Šaplja — ime za suho sadje, darovano otrokom na tepežni dan (Koroško).
Šarkelj — gl. pogača 1 in 2.
Šartelj — gl. šarkelj.
Ščava — omaka iz divje kislice — (Prekmurje).
Šentice — ime za jajčno cvrtje, pripravljeno iz darov za florijanovanje (Podjuna).
Šklojce — krhlji suhega sadja (vzhodna Slovenija).
Šopa — oparjeni in zabeljeni ostanki starega kruha (Gorica).
Špehovka — potica s slaninastim nadevom (Kranjsko).
Štraubi — gl. fanclji (Kras).
Štruc — ženitovanjski kruh (Pohorje).
Štruca — 1. krušna oblika; 2. ženitovanjski kruh (Haloze).
Štruklji — 1. v svitek zvito tenjeno testo iz raznih mok, z raznimi nadevi, kuhano; 2. v svitek zvito tenjeno testo iz raznih mok, z raznimi nadevi, pečeno; 3. cmoki, iz

testa različnih mok, zamešenega z raznimi nadevi (Koroško); 4. testeni svaljki v močniku.
Štruklji, medeni — (Dolenjsko).
Štruklji, ocvirkovi — (Dolenjsko).
Štruklji, sirovi.
Štruklji, smetanasti — (Dolenjsko).

• • •

Tepec — vrsta potice s trdo skorjo (Slovenske gorice).
Teričnik — kruh, spečen za terice.
Ternjak — kruh iz pirjevične moke (Gorjansko na Krasu).
Tičice, tičke — gl. golobice (Dolenjsko, Istra).,
Tirnik — kruh iz zmesne (s pirjevično moko?) moke (Skrilje pod Čavnom).
Tirnjak — gl. ternjak.
Titola — gl. menih, izdelek škedenjskih krušaric.
Toplek — vrsta pogače (Slovenske gorice).
Trenta — 1. trente = vrstni kruhki, žemlje (Gorenjsko); 2. hlebec kruha, ki so ga razdelili pogrebcem (Gorenjsko); 3. hlebec belega gostilniškega kruha.
Trjet — 1. ohlajen močnik, potresen z raznimi dodatki (Koroško); 2. krušne rezine v moštu; 3. ocvrte krušne rezine s sladkorjem in cimetom (Dolenjsko).
Trniči — ornamentirani posušeni ali prekajeni sirčki čebulaste oblike, dekliško darilo fantom (Kamnik, Velika planina nad Kamnikom).

• • •

Umetenica — pinjeno mleko.
Umetki — gl. umetenica.
Urezanica — ime za kruh, ki so ga dali obrtniku, ko je po končanem delu odšel od hiše (npr. čevljarju ali krojaču).

• • •

Vahči — krušni hlebčki, ki so jih za Vse svete dajali revežem in otrokom (Notranjsko in drugod).
Vahtiči — gl. vahči.
Višča — koruzni močnik z repnim natjem (goriška okolica).
Vmetenica — 1. gl. podmet 2; z moko podmetena juha.
Vrtalja — gl. frtalja (Goriško).
Vrtanek — gl. vrtanik.
Vrtanik — 1. kolač (Prekmurje); 2. ženitovanjski kolač (Prekmurje); obročasta pečena testena kita iz pšenične moke, jajc, mleka in surovega masla (Prekmurje).
Vrtanj — gl. vrtanik 1; 2. velik kolač, ki so ga na ženitovanju obesili nad nevesto (Bela krajina).
Vrtanjek — gl. vrtanik (Ščavnica in okolica).
Vrtanka — gl. vrtanik.
Vrtenjak — gl. vrtanik (Mursko polje).
Vrtanjki — štruklji.

Vugorke s smetano in česnom — kumare (Prekmurje).
Vuzemnice — neko (najbrž velikonočno) pecivo.

• • •

Zajec — del mesa v hrbtišču, zlasti svinjskega (Idrija, Lašče, novomeška okolica).
Zaoblica — gl. oblica 2.
Zaseka — gl. seseka (Gorenjsko, Štajersko).
Zavijača — gl. povitica (Bela krajina).
Zelje, ješprenovo — ričet s kislim zeljem.
Zelje, kašnato — (prosena) kaša z zeljem.
Zelje, kislo in krompir — (Črna na Koroškem, Topla).
Zelje, kislo in prosena kaša — (Sele nad Borovljami).
Zelje, kislo in svinina (Kranjsko, Štajersko, Koroško).
Zelje, mlečno — na mleku zakuhano sladko zelje.
Zelje, kropno — v neslanem kropu kuhano zelje — (Prekmurje).
Zlevanjka — v peči pečeno pecivo iz vlitega testa v pekvo. Sporočeno je z jajci in mlekom pripravljeno testo iz pšenične, ajdove ali koruzne moke (vzhodno Štajersko).
Zlevanka — (Prekmurje).
Zlevka — gl. zlevanjka.
Zlivanica — gl. zlevanjka (vzhodno Štajersko).
Zlivanka — gl. zlevanjka (okolica Ščavnice).
Zmetanki — cmoki iz pšenične moke (Kranjska Gora).
Zmetek — surovo maslo.
Zmetenec — gl. zmetek.
Zmetki — pinjeno mleko.
Zmočaj — surovo maslo.
Zvara — 1. sirotka; 2. sesirjeno mleko (Bovec).

• • •

Žegen — 1. blagoslovljene jedi na veliko noč; 2. kot sestavine žegna bogatih gorenjskih kmetij so npr. sporočene jedi: kruh, jagnjetina, prekajena krača, klobase, orehov in meden kolač, pirhi, hren.
Žegnica — gl. žegen (Tolminsko).
Želodec, „stlačen polnjen" — jed na veliko noč (Dolenjsko).
Žemek — skuta za ožete sirčke (Notranjsko), prim. ožemčki.
Žemlje — naprodaj so bile pri pekih, prodajali pa so jih tudi potujoči prodajalci.
Žganci — gosta jed iz pražene, s kropom zalite moke ali nepražene, v krop usute moke.
Žganci, ajdovi — (Gorenjsko, Dolenjsko, Štajersko, Prekmurje, Koroško).
Žganci, ajdovi s kašo — (Cmurek).
Žganci, ajdovi s kislim zeljem — (Fala).
Žganci, ajdovi s slanino — (Črna na Koroškem).
Žganci, ajdovi z juho — (Cmurek).
Žganci, ajdovi z mlečno juho — (Črna na Koroškem).
Žganci, debelačni — iz koruzne moke.
Žganci, iz pražene koruzne moke, zabeljeni z zaseko.
Žganci, ječmenovi s sladkim ali kislim mlekom — (Sele nad Borovljami).

Žganci, koruzni — (Rateče).
Žganci, krompirjevi — 1. iz mešanice krompirja in moke (Kalobje); 2. zmečkan krompir.
Žganci, luskovi — iz ajdove, na lusk zmlete moke.
Žganci s kislim mlekom — (Kranjsko, Koroško, Štajersko).
Žganci s kislim zeljem — (Koroško, Gorenjsko).
Žganci s kislo repo.
Žganci turščični — iz koruzne moke.
Žganci z mlekom.
Žganci, zabeljeni s slanino — (Gorenjsko).
Žganci, zabeljeni z maslom, v navadi zlasti ob petkih — (Gorenjsko).
Žganci, zabeljeni z maslovnikom (gl. maslovnik).
Žganci, zabeljeni z volovim maslovnikom — (gl. volovi maslolvnik).
Žganci, zabeljeni z mastjo in ocvirki.
Žganci, zmesni — iz zmesi raznih mok, izrecno sta sporočeni zmes ajdove in ječmenove moke ter zmes ajdove in koruzne moke.
Žganka — polenta.
Žganki — gl. žganci — (Prekmurje).
Žličar — cmok, žličnik (Tolminsko).
Žličniki — v vodi kuhani močnati cmoki (Notranjsko, Tolminsko).
Žličnjaki — gl. žličniki (vzhodno Štajersko).
Žlikrofi — z raznimi nadevi polnjene in skuhane testene krpice (Idrija, cerkniška okolica).
Žmitek — skuta iz kislega mleka (Lašče), skuta (Planina pod Mangrtom).
Žolica — jed ob kolinah, hladetina (Kranjsko).
Žulica — gl. postružka (Rogatec).
Žulka — 1. gl. postružka (Rogatec); 2. žemlja (Štajersko).
Župa, čisava — kisla juha, tudi običajna jed na sedmini (Koroško).
Župa, črna — okisana juha iz svinjske krvi in koscev najbolj mastnega mesa; ko so jo jedli, so vanjo nadrobili kruh (Dolenjsko).
Župa, sírova — (Prekmurje).
Župa, zeljna — (Štajersko).
Župnik — gl. kruh, božični.
Župnjak — gl. župnik.

Okrajšave navajanih virov in literature

Andrejka, Spomini — Jernej Andrejka, Mladostni spomini 1850—1878. Ljubljana 1934.
Baš, Dohodki — Angelos Baš, Delavski dohodki in kupna moč. V: Življenje idrijskega rudarja. Razstava. Slovenski etnografski muzej Ljubljana v sodelovanju z Mestnim muzejem Idrija. Poseben odtis Idrijskih razgledov, št. 3—4, letnik XX, Idrija 1975.
Baš, Hrana — Angelos Baš, Hrana. V: Slovensko ljudsko izročilo. Uredil Angelos Baš, Ljubljana 1980.
Baš, Lov — Angelos Baš, Polšji lov na Slovenskem. Traditiones, 10—12. Ljubljana 1984.
Baš, Oprema — Angelos Baš, Hišna notranja oprema podložnikov v ljutomerski okolici v prvi polovici 19. stoletja. V : Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968.
Baš, Poglavja — Angelos Baš, Poglavja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem. Traditiones, 7—9, Ljubljana 1982.
Baš, Prehrana — Angelos Baš, Prehrana gozdnih in lesnih delavcev na južnem Pohorju. Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta, 1. letnik, Maribor 1965.
Baš, Kulture — Franjo Baš, Kulture v Mariboru v začetku XIX. stoletja. Mariborski koledar 1932. Izdala in založila Nabavljalna zadruga državnih uslužbencev v Mariboru.
Baš, Nivo — Franjo Baš, Življenjski nivo kmeta. Socialni problemi slovenske vasi. I. zvezek. Socialno ekonomski institut v Ljubljani. Zbirka studij, št. 2, Ljubljana 1938.
Beda na Kranjskem — Naši dopisi. Iz Ljubljane — Beda na Kranjskem. Novice gospodarske, obrtniške in narodne. Tečaj XLVIII, List 9, Ljubljana, 26. februvarija 1890.
Belošič, Wenden — Valentin Bellosics, Die Wenden im Zalaer und Eisenburger Comitat. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ungarn, IV, Dunaj 1896.
Benkov, Starice — Tone Benkov, Narodne starice. Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči. Tečaj IX, List 3, Ljubljana 1851.
Blaznik, Žiri — Pavle Blaznik, Žiri v luči franciscejskega katastra. Loški razgledi, XXVII, Škofja Loka, 1980.
Borštnik, Pogovori — Marja Borštnik, Pogovori s pesnikom Gradnikom. Maribor 1954.
Božič, Razmere — Lado Božič, Socialne razmere idrijskih rudarjev. Idrijski razgledi, II. letnik, št. 3, Idrija 1957.
Britovšek, Razkroj — Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem. Ljubljana 1964.
Buchenhain — J. Buchenhain, Die Weihnacthbrote. Carniola VI., št. 103, Ljubljana 1844.
Buče — Buče (tikve) so dobra in zdrava jed. Kmetijske in rokodelske novice, Tečaj III, List 14. Ljubljana 1845.
Bunc, Ženitnine — Franc Bunc, Ženitnine Slovencov na Krasu.Novice gospodarske, obertnijske in narodske, Tečaj XIV, List 7, Ljubljana 1856.
Cenilni elaborat Adlešiči — Catastral Schätzungselaborat der Gemeinde Adelschitz. Land Krain, Kreis Neustadt. Schätzungs District XI, Steuerbezirk Krupp št. 1. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 1.
Cenilni elaborat Bistica na Zilji — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Feistritz. Land Kärnten, Kreis Villach, Steuerbezirk Arnoldstein, Villach den 13ten Dezember 1832. Deželni arhiv v Celovcu, Franciscejski kataster, fascikel 36.
Cenilni elaborat Čatež — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Tschatesch. Land Krain, Kreis Neustadt. Schätzungs District X, Steuerbezirk Landstrass. št. 310. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 334.

Cenilni elaborat Drašiči — Catastral Schätzung—Elaborat der Gemeinde Draschitz. Land Krain, Kreis Neustadt. Schätzungs District XI, Steuerbezirk Krupp št. 43. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 47.

Cenilni elaborat Drevlje — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Dreulach. Land Kärnten, Kreis Villach, Steuerbezirk Arnoldstein, Villach den 12te Dezember 1832. Deželni arhiv v Celovcu, Franciscejski kataster, fascikel 26.

Cenilni elaborat Gorenja vas — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Goreinavas. Land Krain, Kreis Laibach. Schätzungs Dist. II, Steuerbezirk Laak, št. 70. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 42.

Cenilni elaborat Knežak — Catastral Schätzungs Elaborat der Gemeinde Grafenbrunn. Land Krain, Kreis Adelsberg. Schätzungs Dist. 6, Steuerbezirk Prem št. 40. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat, Leše — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Liescha. Land Kärnten, Kreis Klagenfurt. Schätzungs District VIII, Steuerbezirk Bleiburg. Št. 238. Arhiv SR Slovenije, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat Lozice — Catastral Schätzungs Elaborat der Gemeinde Lositze. Land Krain, Kreis Adelsberg. Schätzungs District 6, Steuerbezirk Wipbach. Št. 94. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat Modrinja vas — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Möderndorf. Land Kärnten, Kreis Villach, Steuerbezirk Hermagor, Villach den 29. Jänner 1833. Deželni arhiv v Celovcu, Franciscejski kataster, fascikel 137.

Cenilni elaborat Rateče — Catastral-Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Ratschach. Land Krain, Kreis Laibach. Schätzungs District 1, Steuerbezirk Weissenfels. Št. 223. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat Sinji vrh — Catastral Schaetzungs-elaborat der Gemeinde Schweinberg. Land Krain, Kreis Neustadt. Schätzungsdistricht XI, Steuerbezirk Krupp. Št. 259. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 278.

Cenilni elaborat Stična — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Stittich. Land Krain, Kreis Neustadt. Schatz. d. IX, St.b. Sittich. Št. 273. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat Suhor — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Suchor. Land Krain, Kreis Neustadt, Schätzung District XI, Steuerbezirk Gotschee. Št. 294. Arhiv SR Slovenije, Franciscejski kataster, cenilni operati, št. 314.

Cenilni elaborat Šentrupert — Catastral Schätzungselaborat der Gemeinde St. Ruprecht. Land Krain, Kreis Neustadt. Schätzungsdist. IX, Steuerbezirk Neudegg. Št. 237. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 256.

Cenilni elaborat Trebnje — Catastral Schätzungs—Elaborat der Gemeinde Obertreffen. Land Krain, Kreis Neustadt. Schätzung District 9, Steuerbezirk Treffen. Št. 313. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 331.

Cenilni elaborat Vipava — Catastral Schätzungs Elaborat der Gemeinde Wipbach. Land Krain, Kreis Adelsberg. Schätzungs Dist. 6, Steuerbezirk Wipbach. Št. 212. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat Visoko — Catastral-Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Visokim. Land Krain, Kreis Laibach. Schätzungs Dist. II, Steuerbezirk Laak. Št. 324. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, Cenilni operati.

Cenilni elaborat Višnja Gora — Catastral Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Weixelburg(!). Land Krain, Kreiss(!) Neustadt. Schätzungs District VIII, Steuerbezirk: Weixelberg(!). Št. 346. Arhiv SR Slovenije, Franciscejski kataster, Cenilni operati, št. 366.

Cenilni elaborat Vodice — Catastral-Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Voditz. Land Krain, Kreis Laibach. Schätzungs-Distr. III, Steuerbezirk: Flödnig. Št. 325. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Franciscejski kataster, cenilni operati, št. 185.

Cestnikov, Kruh — A.K. Cestnikov, Žito in kruh. Novice gospodarske, obertnijske in narodske, Tečaj XV, List 62, Ljubljana 1857.

Chorinsky, Prebivavcam — Gustav grof Chorinsky c. kr. poglavar, Prebivavcam krajnske kronovine. Novice kmetijskih rokodelnih in narodskih reči, Tečaj IX, List 48, Ljubljana, 26 listopada 1851.

Costa, Reiseerinnerungen — Heinrich Costa, Reiseerinnerungen aus Krain. Ljubljana 1848.

Čaplovič, Wenden — Johann Csaplovics, Croaten und Wenden in Ungern. Pressburg, 1829 (Opis Slovencev, ki je izšel v nemškem prevodu v Bratislavi leta 1829, je pred 29. februarjem 1820 napisal Jožef Košič, župnik na Dolnjem Seniku pri Monoštru).

Delimarič, Beli Krajnci — Milanko Delimarič (= Jurij Kobe), Beli Krajnci unkraj Kerke in Save od Kostanjevice do Jesenic. Vzrok njih siromaštva; gospodarstvo, način življenja, poštenost, jezik in vraže. Kmetijske in rokodelske novice, Tečaj III, List 2 in 4, Ljubljana 1845.

Dolenec, O gozdu — Hinko Dolenec, Izbrani spisi. O gozdu in nekaterih njegovih ljudeh. Ljubljana 1921.

Dular, Drobtine — Ozvald Dular, Narodne drobtine. Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Tečaj XXIII, List 3, Ljubljana 1865.

Engels, Položaj — Fridrih Engels, Položaj radničke klase u Engleskoj. Beograd 1977.

Erjavec, Torba — Fran Erjavec, Iz potne torbe. Letopis Matice slovenske za leto 1880, Ljubljana 1880.

Erjavec, Zlato — Fran Erjavec, Ni vse zlato, kar se sveti. Izbrano delo, Ljubljana 1976.

Gospodarska zgodovina — Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970.

Göth, Topografija — Topografsko gradivo po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza in Georga Götha. (Kopije gradiva, ki ga hrani Deželni muzej v Gradcu, ima Institut za slovensko narodopisje pri Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Gradivo je deloma že bilo objavljeno — gl. Kuret, Štajersko — v tem seznamu — deloma pa je še neobdelano. Oznaka v uvodu tega gesla pomeni seveda samo neobjavljeno gradivo v omenjenem inštitutu. Kraji imajo številke: Kalobje 143; Luče 209; Planina pri Sevnici 265; Podsreda 273; Prebold 288.)

Hace, Rakolovka — Matevž Hace, Zadnja rakolovka in druge zgodbe. Maribor 1974.

Hacquet, Abbildung — B. Hacquet, Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven itd. Leipzig (Predgovor k prvemu snopiču knjige je datiran z letnico 1801; podatki v knjigi o Slovencih največ veljajo za čas med letoma 1773 in 1787.)

Hubad, Volksleben — Franz Hubad, Volksleben, Sitten und Sagen der Slovenen. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Steiermark. Dunaj 1890.

Iz Adlešič — Iz Adlešič v Beli Krajni 18. avgusta. Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Tečaj XL, List 34. V Ljubljani v sredo 23. avgusta 1882, str. 271.

Jaklič, Nevesta — Franc Jaklič, Nevesta s Korinja. Gorica 1926.

Jaklič, Povesti — Franc Jaklič, Ljudske povesti. Ljubljana 1919.

Jakomin, Krušarca — Dušan Jakomin, Škedenjska krušarca. Izdal in založil Dom Jakoba Ukmarja. Trst 1987.

Janko, Običaji — Janko B.(arle), Ženitvanjski običajih Belih Kranjcev. Letopis Matice slovenske. V Ljubljani 1889.
Jarc, Novo mesto = Janko Jarc, Novo mesto v obdobju med leti 1850 in 1900. V: Karel Clarici, Knjiga moje mladosti, Ljubljana 1981.
Jeram, Bajta — Janez Jeram, Kmečka bajta. Idrijski razgledi, XIII. letnik, št. 3, Idrija 1968.
Jeram, Ohcet — Janez Jeram, Kmečka ohcet. Idrijski razgledi, XII. letnik, št. 2, Idrija 1967.
Jurčič, Cvet — Josip Jurčič, Cvet in sad. Izbrano delo, Ljubljana 1976.
Jurčič, Sin — Josip Jurčič, Sosedov sin. Izbrano delo II, Ljubljana 1976.
Kersnik, Slike — Janko Kersnik, Kmetske slike. Izbrano delo, I, Ljubljana 1976.
Kobe, Beli Kranjci — J.(urij) Kobe, Beli Krajnci unkraj hribov Gorjancov in Kočevarjev ob reki Kolpi od Metlike do Osilnice. Kmetijske in rokodelske novice, Tečaj V, Ljubljana 1847.
Kobe, Iz Planine — Novičar iz austrianskih krajev. Juri Kobe, Iz Planine (Stockendorf) nad Černomljem 16. maja. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči. Tečaj XII, List 41, Ljubljana 1854.
Koblar, Obračun — France Koblar, Moj obračun, Ljubljana 1976.
Kocbek, Reki — Fran Kocbek, Pregovori, prilike in reki. V Ljubljani 1887.
Kocbek, Pregovori — Fran Kocbek—Ivan Šašelj, Slovenski pregovori, reki in prilike, Celje 1934.
Koprivnik, Pohorje — Janez Koprivnik, Pohorje. Ponatis iz Planinskega vestnika 1913—1919, Maribor 1923.
Korytko, Korespondenca — Emil Korytko, Korespondenca z družino (1836—1838), II. knjiga, SAZU, Ljubljana 1983.
Kotnik, Presnec — Fr. Kotnik, Presnec. Etnolog, XVI, Ljubljana 1944.
Kotnik, Starosvetnosti — Franc Kotnik, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943.
Kovačič, Središče — Fr. Kovačič, Trg Središče, Maribor 1910.
Križnik, Odgovori — Janko Polec, Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogišićevem „Naputku". Posebni odtis iz zvezka tretjega Razprav pravnega razreda Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Ljubljana 1945.
Krumpestar, Knjiga — Fr. Krumpestar, Oznanilna knjiga pri sv. Gregorju iz l. 1830—34. Etnolog XII, Ljubljana 1939.
Kuczynski, Geschichte — Jürgen Kuczynski, Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien, 2, Berlin 1981.
Kuret, Leto — Niko Kuret, Praznično leto Slovencev, I. del, Celje 1965; II. del, Celje 1967; III. del, Celje 1970; IV. del, Celje 1970.
Kuret, Štajersko — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842). Gradivo za narodopisje Slovencev 3. SAZU. Prvi del, 1. snopič, Ljubljana 1985; Prvi del, 2. snopič, Ljubljana 1987.
Lakota na Kranjskem — Lakota na Kranjskem. Novice gospodarske, obrtniške in narodne. Tečaj XLVIII, Ljubljana, 5. februvarija 1890.
Lapajne, Zgodovina — Ivan Lapajne, Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884.
Leskovec, Opis — Antoša Leskovec, Opis rajhenburškega nabornega okraja iz l. 1810. Brestanica. Zbornik člankov in razprav, Brestanica 1982.
Lokar, Bela Krajina — Janko Lokar, Iz Bele Krajine. Carniola. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. Nova vrsta, letnik II, Ljubljana 1911.

Lokar, Hiša — Janko Lokar, Belokranjska hiša. Carniola. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. Nova vrsta, letnik III, Ljubljana 1912.
London, Ljudi — Jack London, Ljudi ponora (The People of the Abyss), Zagreb 1953.
Ložar, Hrana — Rajko Ložar, Ljudska hrana. Narodopisje Slovencev, I. del, Ljubljana 1944.
Ložar, Življenje — Helena Ložar-Podlogar, Anton Trstenjak o ljudskem življenju v Prekmurju. Traditiones XVIII, Ljubljana 1989.
Makarovič, Črna — Marija Makarovič—Ivan Modrej, Črna in Črnjani. Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne, Črna na Koroškem 1986.
Makarovič, Oprema — Gorazd Makarovič, Kuhinjska oprema, kuhinje, kuharice in prehrana v XVII. stoletju na Slovenskem. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Knjiga 50, Beograd 1986.
Makarovič, Predgrad — Marija Makarovič, Predgrad in Predgrajci. Narodopisna podoba belokranjske vasi, Ljubljana 1985.
Makarovič, Prehrana — Gorazd Makarovič, O zgodnjesrednjeveški prehrani alpskih Slovanov. Dolenjski zbornik, Novo mesto 1985.
Makarovič, Strojna — Marija Makarovič, Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi, Ljubljana 1982.
Makarovič, Umetnost — Gorazd Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981.
Mal, Ljubljana — Josip Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957.
Mal, Zgodovina — Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba, Celje 1928.
Marmont, Memoari — Maršal Marmont, Memoari, Split 1984.
Mulec, Običaji — Koloman Mulec, Običaji štajarskih Slovencov pri snubljenji in svatbah. Novice gospodarske, obertnijske in narodske, Tečaj XIV, List 4, 5, 6, Ljubljana 1856.
Narodopisje — Narodopisje Slovencev, I. del, Ljubljana 1944; II. del, Ljubljana 1952.
Naši dopisi — Naši dopisi. Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Tečaj XLVIII, List 7, Ljubljana 5. februvarija 1890.
Novak, Kultura — Vilko Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960.
Novak, Prehrana — Viljem Novak, Ljudska prehrana v Prekmurju, Ljubljana 1947.
Novičar — Novičar iz raznih krajev. Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari, Tečaj XIII, List 97, Ljubljana 1855.
Novičar, Iz kočevskih — Novičar iz slovanskih krajev. Iz kočevskih hribov. J. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Tečaj X, List 13, Ljubljana 1852 (14. februar).
Novičar, Iz Koprivnika — Novičar iz austrianskih krajev. Iz Koprivnika na Dolenskem. M. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Tečaj XII, List 18, Ljubljana 1854 (4. marec).
Novičar, Iz Moravške — Novičar iz austrianskih krajev. Iz Moravške fare, 3. aprila... č. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Tečaj XII, List 28, Ljubljana 1854.
Novičar, Iz Nemške vasi — Novičar iz slovanskih krajev. Iz Nemške vasi pri Kerškim 20 listopada. Novice kmetijskih, rokodelnh in narodskih reči, Tečaj IX, List 49, Ljubljana 1851.
Novičar, Iz Planine — Novičar iz slovanskih krajev. Iz Planine nad Černomljem 21 novembra. Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči, Tečaj IX, List 49, Ljubljana 1851.
Novičar, Iz Senožeč — Novičar iz austrianskih krajev. Iz Senožeč 4. januarja. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Tečaj XII, List 3, Ljubljana 11. januvarija 1854.

Novičar, Od Bistrice — Novičar iz austrianskih krajev. Od slov. Bistrice na Štaj. M.R. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Tečaj XII, List 28, Ljubljana 1854 (8. april).

Novičar, S kočevskih — Novičar iz austrianskih krajev. S kočevskih hribov 8. febr. K. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Tečaj XII, List 15, Ljubljana 1854.

Obalovič, Običaji — D.M. Obalovič, Ženitovanjski običaji v tržaški okolici. Letopis Matice slovenske, Ljubljana 1885.

Orožen, Zgodovina — Janko Orožen, Zgodovina Zagorja ob Savi, I. del, Zagorje ob Savi 1980.

Pajek, Črtice — Josip Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev. V Ljubljani 1884.

Pirc, Prehrana — Ivo Pirc, Prehrana prebivalstva. V: Socialni problemi slovenske vasi. I. zvezek. Socialno ekonomski institut v Ljubljani. Zbirka študij, št. 2, Ljubljana 1938.

Pleteršnik, Slovar — M.(aks) Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, I. del, Ljubljana 1894; II. del, Ljubljana 1895.

Pogodba Blass-Hucher — Ženitovanjska pogodba med samskim polnoletnim Francem Blassom, hišnim in zemljiškim posestnikom v Ljubljani, Kurja vas, kot ženinom in Marjeto, zakonsko hčerjo Franca Hucherja, mizarja v Mokronogu na Kranjskem, datirana v Ljubljani, 6. II. 1824. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, Testamenta Lit. B, 1806—1897/G. III. Št. 101—297, št. 138.

Pokorn, Kruh — Dražigost Pokorn, Naš vsakdanji kruh, Ljubljana 1985.

Postave — Postave sa tajiste delavze pri fushini ktere na dan, ali po shihte delajo, Fushinska oblastnina na Prevali 15. den Septembra 1852. Letak hrani Študijska knjižnica, Ravne na Koroškem.

Postojinsko glavarstvo — Postojinsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis. Spisali in izdali učitelji v okraji. V Postojini. Založil in tiskal R. Šeber, 1889.

Protokol Sele — Protocoll št. 528/14. Steuer Gemeinde Zell bey der Pfarr. Schätzungs District N 7, Steuerbezirk Hollenburg. Franciscejski kataster. Koroški deželni arhiv, Celovec.

Protokol Topla — Protocoll št. 448/14. Steuer Gemeinde Topla. Schätzungs District N 8, St. Bez. Bleiburg. Franciscejski kataster. Arhiv Slovenije v Ljubljani.

Puff, Taschenbuch — Rudolf Gustav Puff, Die Slovenen in Steiermark. Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde der Steiermark und der an dieselbe grenzenden Länder, Gradec 1853.

Puhar, Besedilo — Alenka Puhar, Prvotno besedilo življenja, Zagreb 1984.

Radovanović, Sociologija — Miroslav Radovanović, Sociologija bede i pauperizacije, Gornji Milanovac 1983.

Remec, Običaji — Fr. Remec, Ženitovanjski običaji na Gorenjskem. Letopis Matice slovenske, Ljubljana 1885.

Schloissnigg, Klic — Janez baron Schloissnigg, c.kr. deželni poglavar, Klic revežem na Notranjskem na pomoč. Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Tečaj XXIII, List 9, Ljubljana 1. marca 1865.

Spinčić, Volksleben — Alois Spinčić, Volksleben der Slaven in Istrien. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Küstenland. Dunaj 1891.

Stabej, Kruh — Jože Stabej, Kruh ubogih. Kulturnozgodovinski in jezikovni začrt zgodovine krompirja na Slovenskem. SAZU. Razred za filološke in literarne vede. Dela, št. 33, Ljubljana 1977.

Stepišnik, Navade — Lovro Stepišnik, Ženitne svatbine navade in napitnice iz slovenbistriške okolice, Maribor 1884.

Sterbenc, Bajdnek — Juri Sterbenc, Bajdnek v Poljanah ob Kolpi. Novice gospodarske, obertnijske in narodske, Tečaj XIV, List 103, Ljubljana 1856.
Sterle, Prehrana — Meta Sterle, Prehrana na Loškem. Loški razgledi, 34, Škofja Loka 1987.
Stipetić, Glad — Vladimir Stipetić, Prijeti li glad? Zagreb 1975.
Stritar, Izbor — Josip Stritar, Izbor mladinskh spisov. Cvetje iz domačih in tujih logov, 16, Ljubljana 1941.
Šašelj, Poljedelstvo — Ivan Šašelj, Slovenski pregovori in reki o vremenu, letini in poljedelstvu. Etnolog, XVI, Ljubljana 1944.
Šašelj, Rastlinstvo — J. Šašelj, Slovenski pregovori in reki iz rastlinstva, II. Etnolog, XII, Ljubljana 1939.
Štrekelj, Pesmi — Karol Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, I. zvezek, Ljubljana 1895—1898; II. zvezek, Ljubljana 1900—1903; III. zvezek, Ljubljana 1904—1907; IV. zvezek, Ljubljana 1908—1923.
Štrekelj, Zaklad — K. Štrekelj, Iz besednega zaklada narodovega. Letopis Matice Slovenske za leto 1892, Ljubljana 1892.
Tannahill, Kulturgeschichte — Reay Tannahill, Kulturgeschichte des Essens, DTV, München 1979.
Tavčar, Cvetje — Ivan Tavčar, Cvetje v jeseni. Izbrano delo, III, Ljubljana 1976.
Tomasin, Volkscharakteristik — Peter Tomasin, Volkscharakteristik in der Umgebung von Triest. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Das Küstenland. Dunaj 1891.
Trdina, Berači — Janez Trdina, Berači. Zbrano delo, IX. knjiga, Ljubljana 1956.
Trdina, Berta — Janez Trdina, Berta. Zbrano delo, IX. knjiga, Ljubljana 1956.
Trdina, Cigani — Janez Trdina, Cigani Brajdiči. Zbrano delo, X. knjiga, Ljubljana 1957.
Trdina, Izprehod — Janez Trdina, Izprehod v Belo Krajino. Zbrani spisi, X. knjiga, Ljubljana 1912.
Trdina, Mengeš — Janez Trdina o Mengšu in Mengšanih. Opombe in uvod napisal Ivan Vidali. 800 let Mengša. Mengeški zbornik 1154—1954, I. del, Mengeš 1954.
Trdina, Pastirji — Janez Trdina, Pri pastirjih na Žabjeku. Zbrano delo, X. knjiga, Ljubljana 1957.
Trdina, Rože — Janez Trdina, Rože in trnje. Zbrano delo, X. knjiga, Ljubljana 1957.
Trdina, Zapiski — Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879. 27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah. Knjižna zbirka Krt, 30, Ljubljana 1987.
Trdina, Ženitve — Janez Trdina, Dolenjske ženitve. Zbrano delo, X. Knjiga, Ljubljana 1957.
Turnšek, Krov — Metod Turnšek, Pod vernim krovom. Prva knjiga: Od adventa do posta, Ljubljana 1943. Druga knjiga: Post in Velika noč, Ljubljana 1944. Tretja knjiga: Od Jurjevega do kresa, Trst 1946. Četrta knjiga: Od kresa do adventa, Gorica 1946.
Urbas, Volksleben — Wilhelm Urbas, Das Volksleben der Slovenen. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain. Dunaj 1891.
Verbajs, Zgodovina — Anton Verbajs, Zgodovina kamnogoriške fare. Zgodovinski zbornik. Priloga Ljubljanskemu škofijskemu listu, XI. leto, št. 44, Ljubljana, 1898.
Vodnik, Pratika — (Valentin Vodnik), Mala pratika sa leto 1803. V'Lublani per Andrei Gassler, natiskauzu.
Vončina, Rudarstvo — Ciril Vončina, Iz zgodovine mežiškega rudarstva v sredi XIX. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, XXXI. letnik, Maribor 1936.
Vošnjak, Poročilo — J. Vošnjak, Poročilo o kmetijski enkêti dne 17. in 18. aprila 1884. V Ljubljani 1884.

Vošnjak, Problem — J. Vošnjak, Socijalni problem in kmetski stan. Letopis Matice slovenske. V Ljubljani 1885.

Vraz, Uebersicht — Stanko Vraz, Geo- ethno- u. topographische Uebersicht der Slaven in Steiermark. Spis sodi v leto 1838; Vraz ga je poslal Pavlu Josipu Šafařiku, ki pa ga je le deloma porabil. Celoten tekst je objavljen v: Ivan Kunšič, Vladimir Levec, Doneski k zgodovini književne zveze mej Čehi in Slovenci. Zbornik. Na svetlo daje Slovenska Matica v Ljubljani. I. zvezek. V Ljubljani 1899.

Waizer, Volkscharakter — Rudolf Waizer—Franz Franziszi, Volkscharakter, Trachten, Sitten und Bräuche. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain. Dunaj 1891.

Wiegelmann, Speisen — Günter Wiegelmann, Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung. Atlas der deutschen Volkskunde, neue Folge, Beiheft 1, Marburg 1967.

Zgodovina Slovencev — Skupina avtorjev, Zgodovina Slovencev. Cankarjeva založba, Ljubljana 1979.

Zopet klic — Zopet klic na pomoč stradajočim bratom na Goriškem! Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Tečaj XXXVIII, List 9, Ljubljana 1880 (3. marca).

Žalostna šiba — Žalostna šiba nam žuga. Kmetijske in rokodelske novice, Tečaj IV, List 31, Ljubljana 1846.

Žontar, Kranj — Jože Žontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja. Kranjski zbornik 1970, Kranj 1970.

Žurman, Šege — Janez Žurman, Narodne šege štajarskih Slovencov. Ženitovanje okoli Rogatca na Štajerskem. Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari, Tečaj XVII, Ljubljana 1859.

Summary

Although the emphasis of the article is on nutrition of the predominantly agrarian population, nutrition of proletariat and social élite is outlined as well.

The everyday dishes were meatless and simple: gruel, brown flour soups, corn mush, polenta, groats, bread, potatoes, sauerkraut and turnips, horse-beans and beans and milk. Proletarians tried to imitate this, predominantly rustic, style of nutrition, whereas the high social strata made no distinction between everyday and festive dishes.

The dishes for festive days and special occassions differed greatly from the everyday dishes. Meat and farinaceous food were preferable: pies (štruklji), dumplings, cakes, nut-rolls, the Prekmurje pies (gibanice), wafers, fritters, doughnuts and other sorts of fritters. Proletarians could not but partly imitate the rustic model of festive dishes.

The dishes and nutrition of the social élite were variegated, sumptuous and international. Meat was eaten every day except on the days of fasting when fish, crawfish and oysters were served.

The standards concerning sufficiency of nutrition were only used by the majority population and were just slightly above the edge of deficiency. The standards were often surpassed on big farms where food was rich in calories, yet deficient as regards to their the nutritive substances. However, most of the people found these standards completely out of their reach.

Seasonal spring deficiencies and famines resulting from bad harvests were of frequent occurrence throughout the 19th century, but they were usually limited only to certain regions. There was a general, catastrophical famine in the year 1817/18 when people were forced to consume various malnutritive substances.

Evaluation of food was rather important. Meat dishes were most highly esteemed together with farinaceous food, whereas carrots, horse-beans, groats and dishes made of cereals like oats, sweet-pea and the like were not valued at all, except by children who liked practically everything.

People ate together, usually with wooden spoons and all from one dish. The rules of behaviour on farms had certain consistence. Eating together also provided a chance for ordering of everyday jobs and establishing the microsocial order.

With different usages, certain festive dishes functioned as symbols, presents or usage requisites.

The list of dishes and their names based on the 19th century sources offers and adequate picture of the dishes and the respective vocabulary of the majority population.

Ljudmila Bras

ROKODELSTVO IN OBRT
(Sprehod skozi čas)

Vse od začetka 18. stoletja, je avstrijska oblast uveljavljala izrazito merkantilistično gospodarsko politiko. Za slovenske dežele je bil pomemben komerčni patent Karla VI iz leta 1717., ki poudarja, naj se v notranjih avstrijskih deželah pospešujejo že obstoječe in vpeljujejo nove rokodelske in industrijske panoge. Patent iz leta 1719. pa je nudil posebno zaščito za vse trgovce, lastnike manufaktur in druge, od katerih so se nadejali, da bodo uresničevali oz. udejanjali državno razvojno politiko.

Ob teh prizadevanjih pa je bilo za nemoteno trgovanje nujno izboljšati prometne zveze, posebno proti morju — k Trstu in Reki, ki sta bila obenem proglašena za prosti luki. Tedaj so tudi zgradili novo cesto od Logatca do Postojne. Do takrat je šla cesta kar po sredi Planinskega polja, ki ga je preplavljalo presihajoče jezero. Za prevoz so čolnarji zaračunavali visoko brodarino.

Državna uprava je obenem poskušala omejevati cehovske organizacije v njihovih iz srednjega veka podedovanih pravicah.

Cehi so bili močna stanovska institucija, ki je povsem obvladovala strokovno, poklicno in zasebno življenje svojih članov-rokodelcev. V okviru cehov so člani izpolnjevali tudi svoje verske obveze. Na praznik svojega patrona, je imel vsak ceh mašo, ki je bila obvezna. Udeleževali so se procesije na Telovo s svojim banderom. Ceh je bedel tudi nad moralnim življenjem članov. Strogo je bilo prepovedano prešuštvovanje, pijančevanje, preklinjanje, pretepanje, kartanje in obrekovanje. Cehi so tudi poskrbeli za svoje obolele in oslabele člane. V okviru cehov so reševali tudi vse spore. Cehovska pravila so hranili v cehovskih skrinjah.

Druga vloga ceha je bila strogo obrtno-poklicnega značaja. Pravila so odločala glede vzgoje in uka vajencev ter pomočnikov in glede podelitve obrti samostojnemu mojstru. Pomočniki so morali opraviti dveletno potovanje, da so si nabrali izkušenj pri različnih mojstrih. Za potujoče pomočnike — „vandrovce", so imeli posamezni cehi prenočišča — „ostaje", hrano pa so dobili pri mojstru „očetu" ceha. Pomočniki in vajenci so plačevali pristojbino v cehovsko blagajno in to ob nastopu uka in na zaključku. Plačevali so tudi pojedino ob razglasitvi pomočnika — „ceho".

Sinovi mojstrov so uživali mnoge olajšave. Pomočnik se je do mojstra težko povzpel. Bil pa je deležen določenih olajšav, če se je poročil z mojstrovo vdovo. Tako so cehi več ali manj stalno vzdrževali enako število mojstrov, kar je postalo v liberalnejših razmerah gospodarske politike nevzdržno.

Leta 1732 izdani patent o rokodelstvu za notranje avstrijske dežele, je okrnil cehovsko avtonomijo. Cehe je postavil pod nadzorstvo državnih komisarjev. Cehovska pravila so morali uskladiti s predpisi splošnega rokodelskega reda. Cehi niso imeli več pravice določati števila mojstrov in pomočnikov. Pritožbe in spore so od tedaj reševali v okviru državnega obrtnega reda.

Delitev obrti na komercialne in policijske v 1765. letu je še zmanjšala cehovske pravice. Policijske obrti so delale le za krajevne potrebe, komercialne pa za trgovanje na daljavo. Komercialne obrti so se sčasoma množile, število policijskih pa se je krčilo.

Policijske obrti so bile: lončarstvo, tiskarstvo, podkovsko kovaštvo, čevljarstvo, mizarstvo, tesarstvo, druge, bilo jih je čez 40, pa so bile komercialne. Med njimi je bilo na prvem

mestu železarstvo. Poleg teh pa so bile od 1765 leta še proste obrti, med njimi predvsem predenje in tkanje. Te so že od nekdaj opravljali na deželi zunaj cehov, večinoma kot postransko dejavnost kmečkega prebivalstva.

Leta 1776 so odpravili obvezno popotovanje pomočnikov za komercialne obrti, od leta 1780 pa je to veljalo tudi za policijske obrti. S patentom o rokodelstvu iz leta 1732 so bile postavljene enotne smernice, ki so se jim morala prilagoditi pravila vseh cehov. Pred ponovno potrditvijo so oblastni predstavniki strogo pregledali, če so cehi zahteve upoštevali. Po letu 1775 pa so cehom le redko kdaj potrjevali nova pravila.

Za popolno odpravo cehov in uvedbo popolne obrtne svobode oblast še ni bila odločena. Fabrikanti in manufakturisti bi to lahko izrabljali z izdelavo manj kakovostnih in cenejših izdelkov in s tem onemogočili vestne rokodelce.

Cehovstvo je bilo proti koncu stoletja dejansko v zatonu, posebno glede gospodarskih in obrtnih vzpodbud. Pri slovesnih obhodih in pri sprejemanju novih članov in pomočnikov pa so še vedno nastopali dostojanstveno. Leta 1806, tik pred vojno s Francijo, pa so le uzakonili liberalizem za komercialne obrti.

Vojne v Evropi v letih od 1739 do 1809 so zahtevale velikanska finančna bremena, povzročile hudo znižanje življenjske ravni prebivalstva in skoraj popoln zastoj rokodelstva. Francoska oblast je dokončno odpravila cehe in vpeljala popolno obrtno svobodo. Obenem je ukinila tudi vse realne obrtne pravice.

Po padcu Napoleona avstrijska državna oblast cehov ni obnovila, uradno prepovedala jih pa tudi ni. Realnih obrtnih pravic ni ponovno uzakonila. S tem so bili lastniki takih pravic zelo oškodovani. Zanje so pomenile znaten kapital. S prodajo pravic so si nekateri zagotovili življenjsko rento in preskrbeli svoje otroke. Od tedaj naprej so bile uzakonjene le osebne obrtne pravice.

Kranjski stanovi so se 1821. leta izjavljali zoper obrtno svobodo. Obrtniki so terjali obrtni red, ki naj ureja poklicno delovanje. Oblasti se niso odzvale, cehi pa so bili po svoji tradiciji tako zakoreninjeni, da so dejansko svoje poslanstvo opravljali še kar naprej. Taki pollegalni cehi so bili v Ljubljani, Kranju, Kamniku, Tržiču, Novem mestu, Kočevju, Višnji gori, Kostanjevici in Ruperc vrhu. Cehe so tiho prekrstili v zadruge. Učna pisma so podpisovali učni mojstri, krajevna oblast pa jih je potrjevala.

Liberalizem merkantilistične gospodarske politike je imel zelo neugodne posledice za rokodelce. Državna oblast se je zavzemala za načrtno industrializacijo, za rokodelstvo se ni menila. Nastajali so novi manufakturni in industrijski obrati, ki so jih osnovali večinoma tujci. Mnogi obrtniki so tedaj obubožali. Socialni položaj rokodelskih pomočnikov se je nenehno slabšal. Pomočniki so vedno težje dosegli mojstrsko pravico. Naraščalo je število šušmarjev. Časi patriarhalnega sožitja mojstrov s pomočniki so minili. Pomočniki so postali mezdni delavci. Med mojstri in pomočniki je zazijal socialni prepad. Namesto da bi oblast reševala te zagate, je izdala patent o rokodelstvu, ki je pomočnikom odvzel pravico do bratovščine. Tako je onemogočila vsako možnost organizirane obrambe.

Leta 1827 je cesarski patent uvedel popotne knjižice. Vsak potujoči rokodelski pomočnik ali delavec si je moral preskrbeti popotno knjižico, brez te ga noben mojster ni smel sprejeti na delo. Po prenehanju delovnega razmerja, sta morala mojster in pomočnik na oblastveni urad, kjer so pomočniku vpisali trajanje zaposlitve in nravstveno oceno, da je bil vesten, prizadeven in zvest. Negativnih ocen navadno niso vpisovali.

Po odloku dvorne pisarne 1834 je moral mojster poskrbeti za obolelega pomočnika in

1. Lončar oblikuje posodo, Komenda, Monarchie 1891.

učenca. Po letu 1838 poznamo nekakšno bolniško blagajno. Posamezni rokodelci so vplačevali enkraten znesek za pomoč v bolezni. Navadno sta bili ločeni blagajni za mojstre in za pomočnike.

Leta 1851 je bila ustanovljena Zbornica za trgovino in obrt, ki je dajala mnenja glede novih obrtniških dovoljenj. Vsako leto je izdajala tudi poročila, v katerih so bili statistični podatki za obrt in industrijo, poročila o stanju obrti, večkrat pa so bili objavljeni tudi krajevni mesečni in letni sejmi. Obrtni inspektorji so bili zadolženi, da bedijo nad delovanjem posameznih dejavnosti in obrti.

Leta 1855 so poslali z Dunaja deželni vladi osnutek obrtnega zakona za celo Avstrijo. Zbornica za trgovino in obrt se je odločila za obrtno svobodo, deželna vlada pa je to odklonila. Vlada je odklonitev utemeljevala s tem, da se bodo premožni polastili obrti in delali s pomožnimi delavci, revnejši obrtniki pa bodo obubožali in postali proletarci. Takega obubožanega obrtnika, ki ga je stiska privedla celo v prestopništvo, opisuje Trdina, „Popotni obrtniki 'vandrovci' nesramno beračijo, dostikrat pa tudi predrzno kradejo..."

Dejansko so nove, dokaj neurejene razmere v obrtništvu, predvsem pa v rokodelstvu močno odmevale, največkrat negativno, kar izpričujejo številni prispevki v Novicah. Leta 1856 pisec takole prizadeto modruje, „... kaj dobrega so nam prinesle nove obertniške in rokodelske postave? Po novih postavah se mojster s pomagačem le za plačo pogovarja, ne meni se mojster, kje stanujejo učenci..." Istega leta toži mojstrica-šivilja: „Po novi postavi bo vsaka ženska šivarica, zamogla biti krojačica in svojo delavnišnico imeti smela, kakor do zdaj krojači in rokavičarji..."

V kako težke razmere so takrat zabredli mnogi rokodelci, priča ustanovitev društva za vzajemno finančno pomoč za rokodelce. Leta 1857 so v Novicah vabili k članstvu: „Ustanovljena je „družba" — Bratovšina v denarno pripomoč obertnikom in rokodelcem v Ljubljani. „Družbenik" je lahko vsak, kdor je samostojen obertnik, rokodelec, ali kako majhno kupčijco ima in najmanj 6 fl. v dnarnico da. Lahko rečemo, da čedalje več družbenikov bo stopilo v bratovšino, potrebno da se po „Novicah" razglasi po vsi deželi, naj vsakdo rokodelskega stanu stopi v kolo dobrotljive naprave..."

Že v desetletju po zemljiški odvezi so se kmetje vedno bolj zadolževali in prav tako tudi obrtniki. Pokazala se je utemeljena želja in potreba po ustanovitvi hranilnic in posojilnic za kmete in rokodelce. Zato je razumljiva zamisel, ki se je oblikovala v Novicah leta 1857: „Nadloga manj premožnega rokodelca in kmeta je potreba hranilničnih podružnic po deželi. Rokodelce (antverharje) stiskajo nadloge, ker preveč na upanje delajo in na upanje prodajajo. Rokodelec mora tako rekoč „iz rok v usta" živeti. Siruvo blago si mora kupiti za gotov denar, izdelke proda na upanje, vse svoje premoženje ima v bukvah, ki mu ne nese nobenih „činžev". Kje dobiti posojilo? Od kakega odertnika za visoke činže?..."

Leta 1859 je bil sprejet nov obrtni zakon, katerega določbe so slonele na liberalnih načelih. S tem zakonom je po petdesetletnem presledku dobila obrt na vsem slovenskem ozemlju, v pravnem pogledu enotno podlago in enake strokovne organizacije. Bitka cehovstva proti liberalizmu je bila tako končana.

Novo obrtno pravo je delilo obrti na proste in rokodelske obrti. Za proste obrti je bilo potrebno dobiti oblastveno koncesijo in dokaze usposobljenosti, pri rokodelskih strokah so še naprej zahtevali mojstrska spričevala za opravljanje poklica.

Pod vplivom fiziokratizma je bila leta 1767 ustanovljena Kmetijska družba za Kranjsko. Leta 1814 je bila obnovljena in je nadaljevala s svojim delovanjem. Poleg temeljne naloge — povzdigovanje kmetijstva je vzpodbujala tudi industrijske in rokodelske panoge, strokovno in obrtno šolstvo. Pod njenim pokroviteljstvom je bila leta 1850 ustanovljena Deželna podkovska šola na Poljanah v Ljubljani, ki je delovala nepretrgoma 113 let.

S pomočjo Kmetijske družbe za Kranjsko so leta 1843 začele izhajati pod vodstvom dr. Bleiweisa v Ljubljani „Kmetijske in rokodelske novice", kot prvi periodični list za obrtniške in kmetijske zadeve v slovenskem jeziku.

Na naslovnici prve številke so Novice sporočile svoje poslanstvo s programom: „... Uzhenost, umetnosti in snajdenja so se v kratkih letah tako rashirile, de kdorkoli s njimi naprej ne hiti, ne posnema, kar so drugi koristniga snajdli, ampak se trdovratno stariga dershi, gre rakovo pot, vsaki dan mejn zna ...

Slasti krajnskim kmetam ino rokodelzam, kteri se ptujih jesikov niso uzhili, se tako godi ...

Kmetovske in rokodelske djanja ktere se v drugih deshelah drugazhi, kakor per nas opravlajo, bodo rasojene, koristne nasvetvane, mejn koristne odsvetvane ...

Iz tega sapopadka je lahko sposnati namen, zilj in konz teh noviz, namrezh poduk in napeljevanje kmetvavzov in obertnikov ali rokodelzov si svoj stan kolikor je mogozhe sboljshati ...

Z.k. Drushba krajnskih kmetvavzov, ktera se je pogojenja teh noviz lotila, in njih spezhanje nase vzela, ima upanje do svojih zhastitih deleshnikov, kterim poboljshanje stanu kmetvavzov inu obertnikov na serzu leshi ...

V Ljubljani 5. Maliga Serpana 1843"

2. Lončarica pri delu, Grič nad Dobličami, 1913.

Novice so se lotile brezupnega dejanja pospeševanja obrti in rokodelstva in domače obrti, ki jih je industrija s svojim kapitalom že tako odrinila na stranski tir. Urednik je že istega leta prav prizadeto pisal o gorenjskih suknarjih, da so prehitro odnehali v dirki z industrijo in s tujimi suknarji. Tedaj je namreč na Bledu, v Lescah, pri Novi cerkvi, v Begunjah in v Beli, nekdaj tako živahna suknarska obrt že pojenjavala. Pisec se sprašuje, kje so časi, „ko se je cele kupe sukna na somnju pri Franzhishkanarjih vidilo..." V smislu poslanstva Novic je svetoval, naj se suknarji prilagode zahtevam sodobne suknarske tehnike na Češkem in Nemškem, ki sta bili tedaj vodilni v Evropi. Da bi to dosegli, bi morali kranjski rokodelci obnoviti obvezna potovanja pomočnikov na tuje.

Železnica je tudi napravila svoje. Za vozarstvo na daljavo je prinesla usodne posledice. Pisec je v Novicah leta 1857 zelo nazorno in temeljito izpričal nastale spremembe v življenju mnogih ljudi, predvsem pa vozarjev in gostilničarjev ob glavnih prometnih poteh: „Velik del prebivalcev naše dežele se s prevažanjem in kupčijo peča. Blago iz druzih delov sveta in obertnijske izdelke po cesti med Dunajem in Terstom na kolih vozi. Kupci in nakladalci so pri tem dobro živeli. Ne le v Ljubljani, ampak po celi veliki cesti se je vse gibalo in služilo, zlasti mnoge gostivnice so bile na terdnih nogah. Vse se je spremenilo. Brodnik hodi klaverno ob bregovih Save, na kterih je še pred kratkim oholo reči mogel, da teče na Horvaško voda, nazaj pa vino. Ob veliki cesti gleda gostivnik s kislim obrazom v svoja dvorišča in na predhišja, kjer zdaj trava zeleni, koder so še pred kratkim trope težkih konj taptale.

Ob Savi, kjer so bile pred kratkimi leti neznana pota in čez ljubljansko močvirje drdrajo hla-

poni s tavženti in tavženti centi blaga obloženi. „Za božjo voljo! Kaj nam bo začeti!", tarnajo špediterji, nakladavci, ki so doslej z „letečino" mastovati se navajeni bili..."

Leta 1857 je drugi pisec v Novicah očitno razdvojen zapisal: „Česa naj se lotijo vozarji?" Svetoval je, naj se oklenejo domače obrti: „Obertnija je hčera kmetijstva. Kranjska obertnost je še pred kratkim slovela. Še žive ljudje, kteri dobro pomnijo, da je bilo domače sukno in domače platno, s kterim so se po praznično oblačili in ga prodajali v unanje dežele. Tudi lepih in težkih stotinj v peticah in cekinih na Kranjsko dobivali. Pridne roke obertnih Gorenjcev, nekdaj slovečih platnarjev in suknarjev ne morejo z mašinami in hlaponi pravdati. Prisiljeni so bili odnehati. Na Gorenjskem se še obertno obnašajo sitarji in slamnikarji..."

Najbolj vztrajne pa so bile Novice pri pospeševanju gojenja sviloprejke. Vse od leta 1843 do osemdesetih let 19. stoletja se pojavljajo strokovni nasveti „kako shido perdelovati", „kako murve saditi" in „shidne zherve ali gosenze srediti"...

Novice in Kmetijska družba za Kranjsko sta s tem želeli na eni strani preskrbeti surovino za domače svilarstvo, na drugi strani pa predvsem kmečkemu prebivalstvu pomagati do zaslužka.

Zlasti po zatonu vozarstva so se še bolj poglobljeno zavzemale za to vejo gospodarstva. Tedaj so zrasli murvini nasadi tudi v Ljubljani in na Dolenjskem. Kmetijska družba je nudila pod ugodnimi pogoji zdravo seme za murve in zdrav zarod za sviloprejko. Podobne skrbi je bilo deležno domače predilstvo in seveda pridelava kakovostnega lanu. V nasvetih so se pisci zgledovali predvsem na Češko. Že v letu 1843 se pojavljajo v Novicah cele razprave o prednostih čeških kolovratov. Na vzpodbudo Kmetijske družbe so jih začeli izdelovati številni mizarji in kolarji na Gorenjskem, tako mizar Benko v Begunjah, kolar Kurnik v Tržiču in ljubljanski strugar Köhrer. Očitno so jih kupovali po vsej Sloveniji, saj se je Trdina leta 1870 obregnil ob Dolenjce, ker so kupovali gorenjske kolovrate, namesto, da bi jih sami izdelovali.

Pri vpeljavi čeških kolovratov se je posebno izkazal učitelj Peter Musi iz Šoštanja. Za svoje prizadevanje je bil deležen javne pohvale v Novicah. To ga je vzpodbudilo, da je v naslednjem letu v Novicah zapel hvalnico rokodelstvu in vabil fante in dekleta, naj se uče rokodelstva: „de dober kmetovavec mora biti v potrebšini kovar (podkovski kovač), kolar, komatar, tesar, vsaciga rokodela znati mora..."

Tudi pridelava in obdelava lanu, predilstvo in tkalstvo so našli prostor na mnogih straneh Novic. Kmetom so svetovali in nudili kakovostna semena, da bi ga čimveč pridelali. Posebno v letu 1870 so se zvrstili številni članki o lanu — o sejanju, ruvanju, „riflanju", godenju, trenju, mikanju in predenju. Priporočali so godenje v vodi in ne na rosi. V vodi godeni lan daje 70 % pražnega prediva, lan z rose pa le 35 %. Zavzemali so se za pridelovanje belgijskega žlahtnega lanu.

V letu 1870 je odbornik Kmetijske družbe Rihard Dolenec obiskal Moravsko, kjer se je seznanil s tamkajšnjim pridelovanjem lanu in z moravskimi predilnicami. Njihove izkušnje so poskušali udejanjati pri nas. S strokovnimi in praktičnimi nasveti so pridobivali kmete, da so sejali kakovostno seme. Nagovarjali so jih tudi, da bi sami doma napravljali predivo in ga prodajali strojnim predilnicam. Čeprav je kmet nujno potreboval dodatni zaslužek, se ta nasvet ni obnesel. Kmetje so bili pripravljeni lan le sejati in ga prodajati predilnicam. Predenje po starem načinu je dalo premalo zaslužka.

3. Žebljarke v Kropi, 1891.

Leta 1884 so spet vročično razpravljali v deželnem zboru o pospeševanju „hišne industrije". Slovensko deželo je namreč zajel val izseljevanja. Kmetije so bile prezadolžene. Boben je nenehoma pel svojo neusmiljeno pesem.

Spet so se oprijeli rešilne bilke — domače obrti. Da bi spravili domačo lesno obrt in druge na višjo tehnično raven, so se zavzemali za obrtno šolo za lesno industrijo v Ribniškem okraju, za lesno obrtno strokovno šolo v Ljubljani, za pletarsko šolo v Ljubljani, za čipkarstvo v Idriji, za lončarsko obrt v Radovljiškem, Kamniškem, Ljubljanskem, Kočevskem, Ribniškem in Krškem političnem okraju in za slamnikarstvo v kamniškem okraju.

Odbor je terjal, da deželni zbor določi primerni znesek v deželnem proračunu za udejanjanje teh predlogov.

Med drugimi obvezami Kmetijske družbe za Kranjsko je bilo tudi prirejanje obrtnoindustrijskih razstav. Razstave so nudile pregledno sliko o zmogljivosti domače obrtne in industrijske dejavnosti. Za slovenske dežele je bila najbolj pomembna obrtniška razstava leta 1844 v Ljubljani. Vabilo na razstavo so oglašale tudi Novice.

Razstava je bila zelo odmevna. Sodelovalo je skupno 284 razstavljalcev. Glede na takratna domovinska čustva, je vrhunec pomenil obisk cesarja in nadvojvode Janeza. Razstavo si je ogledalo 10.000 obiskovalcev. V Novicah je notica, kako je bilo dosti rokodelcem žal, da niso sodelovali: „... zdaj so se šele nekaterim rokodelcem oči odperle ter se za ušesam praskajo, de so to lepo priložnost zamudili svoje rokodelstvo razglasiti..."

Svoje izdelke so razstavljala vsa pomembna podjetja na Kranjskem in številni obrtniki, bombažna predilnica v Ljubljani, tovarna olja v Vevčah, rudnik premoga, cinka in svinca v

Zagorju, Zoisove železarne, železarna Dvor, železarna v Prevaljah, Horakova tovarna rokavic v Ljubljani, papirnica Vevče, rafinerija sladkorja v Ljubljani, Tovarna kocev v Kranju, livarna Samassa, steklarna v Cerknici in številni rokodelci, lončarji, pečarji, jermenarji, sedlarji, nožarji, pasarji, strugarji, klobučarji in sitarji.

Podelili so številna priznanja in odlikovanja. Papirnica Vevče in rafinerija sladkorja v Ljubljani sta dobili zlati svetinji, srebrni svetinji sta dobila ljubljanski pečar Gley in zvonar Samassa, rokavičar Horak in sedlar Hein sta sprejela bronasto svetinjo in številni drugi pa priznanja.

Ta razstava je bila najbolj pomembna manifestacija v Ljubljani v 19. stoletju.

Leta 1851. so dobile na obrtno-industrijski razstavi v Londonu nagrado Zoisove železarne za dobro jeklo. V letu 1854. je bila razstava v Münchnu. V povabilu v Novicah so navedli: „namen razstave je zvedeti kaj in kako se to in uno blago tu in tam izdeluje, in po zvedbi pospešiti rokodelstvo in razširiti kupčijo po svetu".

Leta 1855. je bila razstava v Parizu, kjer je Kranjska spet sodelovala. Za slovenske dežele je zelo pomembna kmetijska razstava na Dunaju leta 1857, kjer so bile zastopane naše domače obrti. Skupaj so podelili 424 svetinj — zlate, srebrne in bronaste ter več pohvalnih pisem. Kmetijska družba za Kranjsko je dobila zlato svetinjo za naberko kmetijskih pridelkov, zraven pa še pohvalna pisma, srebrno svetinjo za mnogovrstno blago domačega hišnega gospodarstva (mojstri in rokodelci), za železno kmetijsko orodje bronasto svetinjo, pohvalna pisma pa za lončarsko posodo, za sita in rešeta, za slamnate klobuke in drugo slamnato posodo, za podkove, kape in polhovo kožuhovino.

Obrtno-industrijske razstave so pomenile vsakokratno inventuro manufaktur, industrijskih podjetij in obrti. Težnja prireditelјev je bila, da bi pospeševali industrijo, da bi dežela lovila korak z razvitim svetom. Za nas so bile Češka, Nemčija in Anglija gospodarsko najbolj razvite dežele. Več kot pol stoletja so Novice kazale na Češko in vzpodbujale k posnemanju. Tudi domače obrti so bile deležne vseh spodbud in upoštevanja. Novi obrtni zakon je vseboval novele, ki so domače obrti oproščale davščin. Predvsem Ribničani so s svojo suho robo že stoletja uživali olajšave. To je bil poseben patent, ki ga je Marija Terezija ponovno potrdila. Sodil je med odločbe za kmečko trgovino. Podložniki so smeli prosto prodajati svoje izdelke. Ob prelomu 19. v 20. stoletje so si trgovci prizadevali zničiti krošnjarski zakon. Vendar je tudi tokrat deželni poslanec v državnem zboru obranil stare pravice prostega trgovanja. Verjetno ima veliko zaslug tudi Kmetijska družba, ki si je prizadevala omiliti težke brezizhodne razmere kmečkega prebivalstva v letih po zemljiški odvezi s plačevanjem obvezne odškodnine.

Lesne obrti

Najstarejša in številčno najmočnejša je nedvomno domača lesna obrt. Večkrat jo opredeljujemo tudi z izrazom „suha roba" zlasti za Ribnico in njeno okolico. V glavnem zajema tele dejavnosti oziroma stroke: obodarstvo, podnarstvo, žličarstvo, kuhalničarstvo, ročno mizarstvo, orodjarstvo, strugarstvo, kolarstvo, pletarstvo, rešetarstvo in posodarstvo, po starem imenovano „pintarstvo" ali „pintarija".

Še vse do konca 19. stoletja je bila ribniška lesna domača obrt sklenjeno povezana z Notranjsko in Gorenjsko. Od reke Kolpe do Roga pred Ribnice in njene okolice od Loža in Blok, čez Rakek in Planino je prehajala na Logaško planoto. Od tod se je povezovala čez

Zadlog v Idrijsko hribovje na Vojsko, na Tolminsko, proti Cerknemu, v Selško in Poljansko dolino in se zaključevala v bohinjskem kotu.

Lesna dejavnost je vedno pomenila najbolj pomembno gospodarsko panogo, ki je dopolnjevala dohodke majhnih in razdrobljenih kmetij s slabše rodovitno zemljo.

Ribniški leseni predmeti so bili iskano tržno blago že daleč nazaj v zgodovini. V kmečkem trgovanju v preteklih stoletjih so „gemachtene Holzwaren" zasedali pomembno mesto v seznamu dovoljenega tržnega blaga. Friderik III je leta 1492 s posebnim patentom dovoljeval Ribničanom in Kočevarjem prosto trgovino z domačimi lesnimi izdelki. Ferdinand III je leta 1553 obnovil patent. V seznamu se poleg lesenih predmetov navajajo še leskovi obroči in smrekovi obodi (Reif und Penter), ki so bili tudi tržno blago. Nekdaj so vse lesene posode openjali z obroči iz leske ali z obodi iz smrekovega lesa.

Marija Terezija je v skladu z gospodarsko politiko v pospeševanju obrti patent leta 1780 ponovno potrdila in skušala povzdigniti domačo obrt na višjo strokovno raven. Tudi leta 1859 sprejeti novi obrtni zakon je vseboval poseben krošnjarski patent, ki je ohranil Ribničanom vse pravice prostega trgovanja neokrnjene. Upošteval je vse zdomarje iz Ribnice in Kočevskega pri pravicah z izdelki „stare hišne obrtnije". Tudi novela obrtnega zakona iz leta 1883 je upoštevala domačo obrt tako, da jo je oprostila davščin. Ob prelomu stoletja so trgovci spet bojevali bitko za spremembo zakona o krošnjarstvu. Predvsem so zahtevali njegovo poostritev. Vendar je tudi tokrat deželni poslanec v državnem zboru obranil nezmanjšane stare pravice Ribničanom o trgovanju. Njegovi tehtni zagovori so dobili v celoti prostor v tedanjem dnevnem časopisju. Tako so Ribničani še naprej nosili, tovorili ali vozili svoje izdelke po deželah Avstroogrske. Na drugi strani so tako tudi omejili izseljevanje v Ameriko, ki je bilo v osemdesetih letih 19. stoletja prav boleče množično.

Tudi Novice so leta 1855 vzpodbujale k domači dejavnosti, posebno v zimskem času: „Majhne obertnije kmetom priporočamo", kjer navajajo, da v Ribnici, Sodraščici in v Dolenji vasi izdelajo mnogo lesnine (žlice, rešeta, obroče, škafe, kadi) in jih prodajajo ne samo na Kranjskem temveč tudi v sosednih deželah. V letu 1844 je na ljubljanski obrtni razstavi dobil pohvalno pismo za lesno robo v imenu rešetarjev iz Ribnice, Sodražice in Dolenje vasi njihov zemljiški gospod, graščak Rudež iz Ribnice.

Poleg pomembne gospodarske naloge, ki so jo opravljali zdomarji s prodajo svojih izdelkov, so na svojih krošnjarskih poteh veljali za potujoče obrtnike, ki so po kmetijah popravljali polomljeno orodje in pokvarjeno posodje.

Krošnjarstvo je imelo tudi svoja nenapisana pravila, ki so se jih zdomarji vestno držali in jih spoštovali. Pridobljene pravice so se v rodu podedovale. Vsak krošnjar je imel svoj določen okoliš-rajon, ki ga je pozneje prevzel sin ali sorodnik. Sredi rajona je imel znano, prijateljsko hišo — „kvartir", kjer je hranil svoje blago. Od tod ga je raznašal po okolišu in semkaj od doma naročal novo. Svoje izdelke so vozili na Hrvaško, v Slavoniji in Vojvodino na prodaj z vozmi. Tja so odhajali ob žetvi in zamenjavali za žito. Pri posodah je veljala menjava „mero za mero" ali „prazno za polno". Redno so vozili izdelke na vse tedenske in večje letne sejme. Tako so bili obilno založeni z ribniškimi izdelki sejmi v Mengšu, Kranju, Škofji Loki, v Ptuju, Celju, Radgoni, Ormožu.

Lesn obrt je bila vedno hišno in družinsko delo, ki je zadevalo vse člane. Z lesno domačo obrtjo so se ukvarjali večinoma mali kmetje, kočarji in gostači, ki jih lastna zemlja ni mogla preživljati. Z delom so pričeli jeseni, ko so pospravili vse s polja. Čez leto so si pripravili za svojo dejavnost potreben les. S pripravljanjem lesa in izdelovanjem lesnih predmetov je porabila vsaka hišna obrt 200 do 250 dni na leto, za obdelovanje polja jim je ostala le tret-

4. Učno pismo usnjarja Jožefa Geršaka iz Kunšperka, 1825.

jina časa. Iz tega je razvidno, da je morala hišna dejavnost kriti vsaj dve tretjini hišnih potreb. Vsak po svojih močeh in sposobnostih je poprijel za delo. Tako so mladi že zgodaj obvladovali svoje spretnosti, ki so se prenašale iz roda v rod. Delali so od zgodnjih jutranjih ur do poznega večera.

Številčno najmočnejši stroki sta obodarstvo in posodarstvo, ki sta zajemali vso Ribniško dolino s Elemeni in velik del velikolaškega ozemlja. Panogi obodarstvo in podnarstvo se dopolnjujeta v rešetarstvu. Obod je ogrodje k reti, rešetu ali situ, ki ga znotraj dopolnjuje še obroč, ki oklepa leseno, žičnato ali žimnato podno. Obode so izdelovali iz smrekovega ali jelovega lesa. Les so primerno razcepili in na posebnem vretenu z lesenim valjem po notranji strani nasekali, da so obod lahko ukrivili. V letu 1890 so izdelali v političnem okraju Kočevje v okoliških vaseh Stari log, Smuka, Komolce, Topla reber, Kunče, Rdeči kamen, Smrečnik, Koprivnik, Čermošnjice in Spodnji log 40.000 škafov, 3000 vedrc, 2000 pinj, 10.000 sodčkov, 2000 sodčkov za kaviar, 3000 nečk, 6000 korcev, 2000 kadi, 200 zibelk, 30.000 skodel za strehe, veliko pasti za polhe, raznih posod za mleko, kis, 100 parov cokel, precej jarmov, plugov, grabelj, v skupni vrednosti 35.000 forintov. Za izdelavo so uporabljali različen les, smrekov, jelov, leskov topolov, orehov in češnjev. Kljub tolikemu številu izdelkov so bolj malo zaslužili, le 50 krajcarjev na dan, le najbolj spretnim je prišlo do 1 forinta. Z izdelavo lesenih izdelkov se je ukvarjalo 3000 ljudi, zdomarjev, ki so hodili po kupčiji pa je bilo vedno okrog 300.

V okolici Ribnice so napravili v letu 1890 več kot 25.000 škafov, največ pri sv. Gregorju, kjer so bili najboljši škafarji doma. Poglavitni izdelki v Ribnici in njeni okolici pa so bila pod-

na in obodi sit in rešet. Na leto so jih pripravili do 400.000. Poleg tega so izdelali 25.000 obodnih škatel različnih velikosti, 1500 valjarjev, 5500 kladiv, 7500 ribežnov, 5500 solnic, 12.000 cedilnikov, 3000 kadi, 5000 banj, veliko plugov, največ pa grabelj. Grablje so izdelovali v Laporjah in Goriči vasi pri Ribnici. Večkrat se je opredelila družina ali vas na eno samo vrsto izdelka, da so lahko vpeljali doma nekakšen tekoči trak pri izdelavi. Tako so bili dosti bolj uspešni. Vrednost vseh izdelkov so cenili na 500.000 forintov.

Večje izdelke, zlasti lopate, so na pol izdelali kar v gozdu. „Kompanija" šestih mož se je napotila v ponedeljek zjutraj v gozdove. Tam so si delo porazdelili tako, da je postopek tekel neovirano. Prvi so sekali drevesa, drugi jih žagali v manjša debla, tretji jih klali v deske in jih obsekavali v grobo obliko. Doma so lopate do kraja obdelali.

Samo lopat za žito so na leto izdelali do 4000 kosov. Največ so jih vozili na Hrvaško, na semenj v Karlovec. Pošiljali so te lopate tudi drugam, na Bavarsko in v Trst.

V vaseh velikolaške okolice, Kompolju, Robu, Podpeči in Ponikvi pa so pozimi izdelovali zobotrebce. Pošiljali so jih v Gradec, na Dunaj in v Zagreb. Njihova vrednost je dosegla na leto tudi do 100.000 forintov. Izdelovalci „klincev" pa so zaslužili v eni zimi od 50 do 80 forintov.

Obročarstvo

Še v 19. stoletju so openjali škafe in sodce z lesenimi obroči iz leskovih in jesenovih palic. Zato sodi obročarstvo v dopolnilno dejavnost posodarski stroki. Najbolj znano središče obročarstva je bilo na Uncu in na Rakeku na Notranjskem. Tu so skoraj v vsaki hiši izdelovali obroče ali „koretelje". Palice so nasekali spomladi in jeseni pod Snežnikom in v Leskovi dolini pri Ložu. Obdelali so jih v obroče in jih prodajali v Ribnici. Vozili so jih dosti v Senožeče, Divačo in Trst. Leskove palice so razklali na dva dela in ijh zvijali na posebnem stolu v kolače ali balice. Za voz koretljev so dobili 2 forinta.

„Pintarji" v Črnem vrhu nad Idrijo z vasmi Predgrižje, Zgornje in Spodnje Lome so se uveljavili predvsem z vinskimi posodami. Izdelovali so brentače, brente, „nafe" (golide), plavnike in kadi za grozdje za Vipavsko, Istro in Trst in za Gorico. Prostorne plavnike so izdelovali iz lipovega lesa, zato so jim rekli kar lipovniki. S pintarijo so se ukvarjali tudi na večjih kmetijah, navadno neoženjeni bratje-strici. Za domači trg so izdelali kadi, čebre, deže za mast, škafe in bariglice.

Na Tolminskem in Bovškem, kjer je doma živinoreja in je razvito mlekarstvo in sirarstvo, so potrebovali dosti različnih posod. Zato so bili tu številni pintarji, ki so izdelovali škafe, pinje, golide za mleko, kadi in sklede. Zadovoljevali so predvsem domače potrebe, če pa so imeli presežek, so odnesli posode na prodaj v Tolmin na semenj ali so jih odpeljali z vozom v Trst.

V Trenti so pastirji na paši dolbli iz bukovih korenin prostorne okrogle posode — „bule".

Na Srpenici in Žagi so izdelovali lesene sklede, ki so jih zamenjavali za žito, koruzo ali tudi prodajali. Skledarji so odhajali celo do Benečije s svojimi izdelki.

Bohinj in okolica Bleda

Tudi v bohinjskem kotu in v okolici Bleda je bila zelo živa škafarska obrt. Dosti posod so potrebovali doma, v planinah, pri mlekarstvu in sirarstvu, izdelovali pa so tudi škafe za

prodajo. Pintarske obrti so se oprijeli zlasti potem, ko je začelo fužinarstvo nazadovati. Škafe so prodajali v Trst, na Reko in v Pulo. Po deset škafov so povezali v balo in jih pošiljali kupcem. Poglavitni pintarski izdelki so bili škafi, deže za mast, žehtarji za mleko, lempe za prenašanje mleka s planin, štecli za oblikovanje sira, kadi za zelje, čebri za meso, potrihi za žganje. S pintarsko dejavnostjo so se ukvarjali v vsaki drugi hiši v vseh bohinjskih vaseh, Stari Fužini, Studorju, na Češnjici, v Srednji vasi in na Jereki. V Stari Fužini so bili v zadnjem desetletju 19. stoletja pri Kajžarju tako podjetni, da je imel mojster Mlakar (rojen 1860) vedno po tri pomočnike. Prevzemal je naročila in imel predpisano normo za delo. Na dan je moral vsak zložiti po štiri škafe. Njihov delavnik je trajal vedno od zore do mraka. Kadar se je mudilo z naročili, so delali od štirih zjutraj do enajstih zvečer. Po les so hodili visoko pod Tošč. Les so obdelali v doge, jih odnesli do stanu v planinah, od koder so jih na konju spravili v dolino.

Zaslužek od pintarije so porabili za šolanje otrok. Poleg te dejavnosti so se ukvarjali tudi s poljedelstvom, redili pa so tudi živino.

Selška dolina

Posebno dolgo tradicijo ima sodarstvo v Selški dolini. Živahna kovaška in železarska obrt sta vedno potrebovali primerno embalažo za prevoz svojih izdelkov. Za žebljarske kraje pod Jelovico so izdelovali posebne sodce in ploščate bariglice, ki so v njih prevažali žeblje po svetu. Sodce so izdelovali iz smrekovih dog in jih openjali z leskovimi obroči, ki so jih prinašali iz Sorice in Zalega loga. Sodce in barigle so nosile ženske iz Dražgoš, Kališ in z Rudnega čez Jamnik v Kropo in Kamno gorico.

Za Trst in druga obmorska mesta so izdelovali sodčke za ribe. V zadnjem desetletju 19. stoletja so izdelali letno tudi po 25.000 sodčkov za kislo zelje, med in žganje. Izdelovali so tudi kolovrate. V letu 1875 so jih izdelali 1000, ki so jih prodali največ v Kranju. Ob prelomu stoletja so se sodarji Selške doline obrtniško povezali in ustanovili svojo zadrugo, ki je svojim članom posredovala naročila in zagotovila odkupe.

Za svoje potrebe so sodarji izdelovali škafe, lempe, deže in lodrice, posebne posode za shranjevanje žita, semena in krhljev.

Tacen pri Ljubljani

Nastanek sodarske obrti v Tacnu pri Ljubljani povezujejo z rečnim prometom po Savi. V Tacnu je bilo pomembno postajališče. Tu so pretovarjali vse blago na vozove. Prvi sodarski izdelki v Tacnu so bile barigle za prevoz vina na vozovih. Po ustnem izročilu so začeli s sodarsko obrtjo pri „Pintarju". Sodar Medved je prišel konec 18. stoletja v Tacen iz Črnega vrha, močnega posodarskega središča. Ker je bil uspešen pri delu, so ga drugi začeli posnemati. Razvila se je živahna pintarska dejavnost, obrt, ki je prehajala iz roda v rod.

Štajerska, Prlekija in Prekmurje

Na Štajerskem, v Prlekiji in v Prekmurju, kjer je vinogradništvo poglavitna panoga, je tudi sodarska obrt zelo razvita. V vseh krajih je bilo dosti sodarjev, ki so bili zlasti v jeseni pred

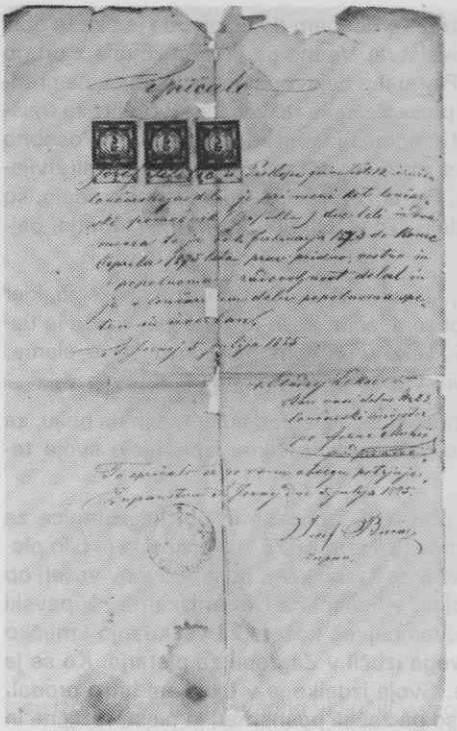

5. Pomočniško spričevalo lončarja Jožega Piletiča iz Prekope, 1885.

trgatvijo zelo zaposleni. Sodarji so imeli tudi svojo cehovsko povezavo. Ljutomerski sodarji so bili do leta 1754 člani sodarskega ceha v Radgoni. Tega leta so ustanovili svojo sodarsko zadrugo, ki je združevala sodarje iz Ljutomera, Miklavža, Male Nedelje, Tomaža pri Ormožu, Velike Nedelje, Ormoža in Središča. V letu 1859 je štela zadruga v Ljutomeru trideset mojstrov, devet pomočnikov, šest učencev in petintridesetih delavskih pomagačev.

Poglavitni izdelki so bili sodi vseh velikosti, brente ali pute za prenašanje grozdja, brente za vodo, škafi, pinje „motivance", „palaske" za vino (ploščate posode). Po naročilu so sodarji vrezavali okrase v „sodence" — prednjo stran soda. Po želji naročnika so oblikovali različne motive, največkrat trtne liste z grozdjem.

V Prekmurju so bili sodarji v Dolnjih Slavečih, Borejcih, Bogojini, Veščici, Gančanih in v Polani. Izdelovali so sode, škafe, tunke za mast, motivance in mernike za žito. Svoje izdelke so vozili na sejme na Cankovo, v Radgono, v Mursko Soboto, v Rogaševce in v Turnišče.

Pletarstvo

Pletarstvo je zelo stara obrtna dejavnost. Pletena posoda in druga oprema sta spremljali človeka v vsakdanjem življenju na vsakem koraku. Čeprav je bila pletarska obrtna dejavnost vseskozi zelo pomembna, zato tudi pogostna in močno razvita, ne poznamo cehov-

skih organizacij, ki bi združevale poklicne omjstre. To obenem dokazuje, da je bila ta obrt v glavnem dodatna dejavnost kmečkega prebivalstva. Vedno se je povezovala z drugo gospodarsko panogo, največkrat s kmetijsko. Pletarska dejavnost je zadovoljevala predvsem domače potrebe. V nekaterih krajih jih je presegla in se razvila v pravo obrt za tržišče. Poznamo kar cele vasi, kjer so se prebivalci zvečine ukvarjali s pletarstvom. Posebno tam, kjer je primanjkovalo rodovitne zemlje, so si z dodatnim zaslužkom izboljševali življenje, včasih si pa celo pomagali iz gmotnih stisk. Pletarji na vasi, ki so delali za prodajo, so pripadali največkrat gospodarsko šibkejšemu sloju. To so bili predvsem mali kmetje, bajtarji in gostači.

Za pletarske izdelke je značilno različno pletivo, ki po svoje loči posamezna območja, kjer se je razvijala pletarska obrt. Za pletarstvo v posameznih krajih je značilno, da se je usmerjalo po pletivu, ki ga je bilo največ pri roki. Tako v grobem ločimo izdelke iz slame, vrbovega šibja in vrbovih viter, leske in leskovih viter in srobota.

Najbolj številni pletarski izdelki so tisti, ki jih uporabljajo ljudje pri delu doma in na polju, za shranjevanje, prenašanje in prevažanje. Oblike pletarskih izdelkov izpričujejo svojo temeljno namembnost in uporabnost.

Mnogo podatkov o pletarski obrti najdemo v poročilih Trgovske in obrtne zbornice za Kranjsko, ki je bila ustanovljena leta 1852. Poročila za leto 1875 navajajo, da je bilo pletarstvo kot hišna obrtnija zelo razvito že od nekdaj na Kranjskem, posebno pa v vaseh ob Savi od Vižmarij do Beričevega, v Bohinjski dolini, v Planini na Notranjskem, v Vipavski dolini in Ribniški dolini. Do leta 1830 so izdelovali največ košare za vsakdanjo kmečko uporabo. V tistih letih se je domačin iz Beričevega izučil v Zagrebu za pletarja. Ko se je vrnil domov, je pletel košare-zibelke za otroke. Svoje izdelke je v Ljubljani hitro prodal. Njegov uspeh je druge pletarje vzpodbudil, da so ga začeli posnemati in plesti različne in lične košarice. Tako se je Beričevo razvilo v močno pletarsko središče (ki je živelo vse do druge svetovne vojne). Posebno, ko je stekla leta 1849 železnica in se z njo uveljavil ugoden prevoz, so začeli voziti pletarske izdelke na Koroško, Štajersko, Hrvaško, v Zgornje avstrijske dežele in celo na Ogrsko.

Za svojo dejavnost so potrebovali pletarji čedalje več vrbovih šib. Kupovali so jih na sejmih, kamor so jih pripeljali kmetje od Save iz Ljubljane, Kranja in Škofje Loke.

V ta leta sodijo tudi prizadevanja Kmetijske družbe za Kranjsko za pospeševanje vrbogojstva za kakovostno pletivo in ustanovitev pletarske šole na strokovni šoli za lesno industrijo v Ljubljani. Po letu 1880 naletimo na obširnejša poročila o pletarski dejavnosti na Kranjskem v arhivih strokovne šole za lesno industrijo. Deželni zbor za Kranjsko je že leta 1884 prosil Ministrstvo za bogočastje in pouk na Dunaju za pomoč pri pospeševanju pletarske obrti, predvsem za šolanje primernih ljudi v vzornih delavnicah na Dunaju. V letu 1889 so bili v raznih krajih že pletarski tečaji, med drugimi v Vipavi in v Postojni.

Vodstvo strokovne šole v Ljubljani je utemeljevalo potrebo po strokovnem pouku in šolstvu z naštevanjem številnih okolišev na Kranjskem, kjer se ukvarjajo s pletarsko obrtjo, kar za mnoge pomeni nujno obliko preživljanja. S šolanjem bi dosegli boljšo kvaliteto izdelkov in s tem ugodnejšo prodajo. Na leto so izdelali okrog 300.000 kosov v vrednosti 50.000 fl. Ob podpori deželne vlade je Ministrstvo na Dunaju izdalo odlok o ustanovitvi pletarskega oddelka na strokovni šoli za lesno industrijo za leto 1894/95. Za učnega pletarskega mojstra so postavili Josefa Barana iz Češke. Učenci pletarske stroke so bili navadno iz revnejših slojev. Zato niso zmogli stroškov šolanja. Odvisni so bili od podpor in štipendij. Izdatno pomoč jim je večkrat dajala Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko. Po izpitu so

6. Tržaška okoličanka z jerbasom, 1891.

se izučeni pletarji navadno vključili v vzorne delavnice ali pa so odprli samostojne delavnice. Prvi mojstri, ki so se izšolali na obrtni šoli v Ljubljani v začetnih letih njenega delovanja so bili Marinko iz Šujice pri Dobrovi, Ovčak iz Šmartnega pod Šmarno goro in mojstrica Ivanka Košenina iz Kosez. Njihovi najbolj značilni izdelki so bili beli in pisani jerbasi. Prodajali so jih v trgovini Pakič v Ljubljani. V zadnjem desetletju 19. stoletja je bila pletarska dejavnost v bohinjski dolini še precej živahna. Iz beljene vrbe so izdelovali pisane jerbase, za katere so v letu 1896 iztržili 4.000 kron. V teh letih je nastajalo novo središče pletarske obrti v Retečah pri Škofji Loki. Začelo se je pri Rantu. Ker se mu je obneslo, so ga začeli tudi drugi posnemati. Med drugim so pletli tudi skrožene vipavske jerbase. Prav take jerbase so pletli še sredi 19. stoletja v Ribnici. Likovne upodobitve dokazujejo, da so bili ti jerbasi zelo priljubljeni ne samo na Vipavskem ampak po celem Primorskem.

Izdelki iz slame

Po nekaterih izročilih je pletenje iz slame najstarejše v pletarstvu. Izdelki iz slame so večinoma pleteni v spiralni tehniki, ki jo v strokovni literaturi primerjajo z značilno prastaro tehniko izdelave glinastih posod.

Poglavitni izdelki iz slame so bednji za shranjevanje zrnja, peharji za kruh, sejavnice in različne košare za prenašanje. Do konca 19. stoletja so pletli iz slame še koše za čebele in mernike za žito.

Po poročilih Trgovske in obrtne zbornice za Kranjsko za leto 1875 je bilo posebno živahno pletenje iz slame v Šmarju pri Ljubljani in okolici, v vaseh Grosuplje, Lipoglav, Lanišče, Doljica in pri Sv. Juriju. Njihovi izdelki so bili peharji za kruh, sejavnice in predpražni-

ki. Na leto so spletli okrog 30.000 posod in 10.000 predpražnikov. S pletenjem se je ukvarjalo 200 izdelovalcev, ki so zaslužili na dan od 10 do 30 krajcarjev. Prodajali pa so peharje po 3 do 10 krajcarjev, sejavnice po 25 do 40 krajcarjev, predpražniki pa so veljali od 5 do 12 krajcarjev.

Izdelke so prodajali po Kranjski, Koroški, na Salzburško, Zgornjeavstrijsko, Tirolsko, Štajersko, Hrvaško in v druge dežele. Čebelje koše iz slame so pletli še okoli leta 1890 v okolici Ptuja, v Spodnji Polskavi, na Pohorju, predvsem pa v okolici Rogatca. Pletli so majhni posestniki in prodajali koše-košnice na trgu po 25 do 40 krajcarjev. V vaseh v okolici Ljubljane in v Zasavju se je pletenje slamnatih cekarjev razvilo iz hišne dejavnosti v močno domačo obrt. Še v zadnjem desetletju 19. stoletja so v Domžalah, Trzinu, Mengšu, Loki, Mostah, Dragomlju, Zagorici, na Križu, v Javorščí, Podgorici, Dolu in Dolskem, na Pšati in v Šentjakobu cele družine pletle pisane slamnate cekarje. Sestavljali so jih iz belih in pisano barvanih slamnatih kit. Krasili so jih z raznimi vzorci, križki, zvezdami in monogrami. Cena je bila odvisna od izdelave. Preprosti cekarji so veljali leta 1895 do 15 krajcarjev, bolj zapletene izdelave od 60 do 70 krajcarjev, celo 1 forint. Kupovali so jih trgovci iz Ljubljane in jih pošiljali v Trst, na Štajersko in Koroško. Na leto so jih izdelali tudi po 20.000, kar jim je prineslo do 6000 forintov izkupička. Priden pletar je spletel na dan za eno desko kit, kar je pomenilo 40 komolcev (20 m). Za pletenje kit so slamo skrbno pripravili. Žito so vedno le otepali na roko „košali", ob kolencih so slamo razlomili „kolenčali" in poravnali.

Slamnikarstvo

V Ihanu, Mengšu, Trzinu, Dragomlju in v Domžalah se je razvila slamnikarska obrt v večjem obsegu v začetku 19. stoletja. Začetek obrti pripisujejo domačinu iz Ihana, ki se je vrnil iz tujih vojska iz Firenc in uvedel pletenje slamnikov na osnovi domačega pletenja kit iz slame. Slamniki so šli hitro v promet. Zato so se te obrti oklenili domačini v vseh sosednjih vaseh.

Hacquet je že leta 1801 ugotovil, „da nosijo poleti slamnike, ki jih z mnogo spretnosti sami izdelujejo." V letu 1820 so slamnike že izvažali na Tirolsko, Koroško in celo v Nemčijo. Po letu 1834 pa so slamnikarstvo prevzeli v svojo domeno že podjetniki in jo razvili v pravo industrijsko proizvodnjo. V letih od 1840 do 1850 je bil posebno uspešen podjetnik Andrej Jelenc iz Ihana, ki je na ljubljanski obrtniški razstavi leta 1844 dobil srebrno svetinjo za slamnike. Vrednost vsakoletne proizvodnje je znašala okrog 16.000 forintov. Vrednost slamnikov pa je bila od 4 krajcarjev do 1 forinta. Po letu 1867 pa so delavnice že posodobili. Opremili so jih s stiskalnicami za slamnike in z likalnimi napravami. Med domačimi imeni Zupančič, Sušek, Maček, Dolenc so se pojavljala že mnoga tuja imena Riedl, Mellitzer in Kleinlechner, Bratje Kurzthaler, Peter Ladstätter in sinovi, Oberwalder in drugi.

Vse delavnice so zaposlovale v letu 1875 90 delavcev in 200 šivalk za slamnike, izdelali pa so 367.000 slamnikov.

Slamnikarska obrt, lahko ji rečemo tudi industrija, je zaposlovala v svojem času 12.000 ljudi, med njimi največ pletarjev kit v vaseh v nekdanjem kamniškem okraju in v okraju Brdo pri Kamniku.

7. Vipavka z obodnimi škatlami, 1891.

Lončarstvo

Lončarstvo sodi med najstarejše in najbolj razširjene obrti na Slovenskem. Najstarejše zapise o našem lončarstvu najdemo v arhivih gornjegrajskega gospostva iz leta 1340, ki omenjajo lončarje ob Dreti. Posebno obilno pa pričujejo o lončarstvu cehovske listine od 16. stoletja naprej. Poznamo lončarske cehe v Ljubljani, Škofji Loki, Kranju, Ljubnem, Celju, Filovcih in tudi še drugod. Tudi Valvasor omenja vrsto krajev (Dolenjo vas, Nemško vas, Prigorico pri Ribnici, Horjul in Smlednik), kjer je večina prebivalcev lončarila. Leta 1782 pa Hermann navaja, da ni v n obeni avstrijski deželi toliko lončarjev, kakor na Kranjskem. „Posebno črni lonci iz Kranjske so zelo znani in iskani..." Hermann še nadalje pravi, „da najboljšo posodo izdelujejo v Komendi in v Šmartnem pod Šmarno goro."

Ob koncu 18. stoletja so se razmere za lončarsko obrt zelo spremenile. Merkantilistična smer državne gospodarske politike ni več podpirala cehovskih organizacij. Na drugi strani pa lončene posode v mestih niso bile več času primerne, saj so bile na voljo že uvožene bakrene, kositrne in fajančne posode. Spričo nastalih razmer je mestni lončar opuščal obrt ali pa se je zatekel k pečarstvu, ki se je obdržalo nekaj časa dlje. Leta 1844 je na ljubljanski obrtni razstavi dobil srebrno svetinjo za peči ljubljanski pečar Glej.

Lončarstvo je tako postalo domača obrt, kot dopolnilna dejavnost kmečkega prebivalstva. S to dejavnostjo so se od vsega začetka ukvarjali predvsem tisti, ki jim premajhna zemljiška posest ni dajala zadostnih sredstev za preživljanje. Samostojni obrtniki, lončar-

ji-pečarji so se obdržali le v mestih in trgih (Novo mesto, Ptuj, Ljutomer) z močnim kmečkim zaledjem, ki je rabilo glinasto posodo v znatnejših količinah.

Novi obrtni zakon iz leta 1859 je dokončno odpravil vse nekdanje privilegije cehovstva in uzakonil obrtno svobodo. Lončar je sedaj lahko svobodno prodajal svoje izdelke ob tržnih dneh, na tedenskih in letnih sejmih ali pa je kot zdomar krošnjaril.

Proti koncu 19. stoletja pa so nove gospodarske razmere temeljito spremenile pogoje lončarske obrti. Hkrati z industrijskim razvojem je prišla tudi korenita stanovanjska reforma. Stara odprta ognjišča so zamenjali štedilniki, glinaste lonce pa železni. Poleg teh je začela lončeno posodo nadomeščati tudi pločevinasta emajlirana posoda, ki jo je leta 1894 začela izdelovati tovarna posode v Celju. Zlasti kmetje v bližini mest in trgov so hitro sprejeli hkrati s štedilniki tudi novo posodo, ker je bila pripravnejša za kuhanje in trpežnejša. Odslej je lončarska obrt vedno bolj izgubljala tržišče za svoje izdelke. Število lončarjev se je iz leta v leto občutneje krčilo.

Lončarska središča so nastala predvsem v bližini najdišč primerne gline. Na Gorenjskem so posebno bogate plasti ustrezne terciarne gline v smeri od Škofje Loke do Kranja. Prav zato so se na tem območju razvile lončarske delavnice. Posebno znani so bili lončarji *iz Ljubnega*, ki so sloveli kot zelo spretni mojstri. Njihovi izdelki izpričujejo solidno obrtniško znanje, ki je nedvomno plod večstoletne tradicije. V 16. stoletju so imeli že svoj ceh. V 17. stoletju so se kosali z mestnimi lončarji iz Škofje Loke v izdelavi žgalnih vrčev za rudnik živega srebra v Idriji. Od srede 19. stoletja pa se je število lončarjev v Ljubnem nenehno zmanjševalo, tako je bilo leta 1886 še devet lončarjev, ki so izdelovali predvsem rjavo loščeno kuhinjsko posodo in peči. Svoje izdelke so prodajali ne samo po Gorenjskem ampak tudi na Tirolsko in Primorsko. Na leto so iztržili do 800 forintov izkupička. Izdelki ljubenske delavnice so značilni po barvi lošča in po okrasu. Posebno sklede se odlikujejo po slikarskem okrasu, ki ga izpolnjujejo valovnice v obliki osmic.

Drugo pomembno lončarsko središče na Gorenjskem je bila *Komenda* z okoliškimi vasmi Mlaka, Križ, Gora, Podboršt in Gmajnica. Majhne zemljiške posesti, slaba rodovitnost zemlje, na drugi strani pa obilica dobre gline v okolici so silile domačine, da so si z lončarstvom pomagali iz gmotnih stisk. Leta 1886 je bilo v komendski okolici še 74 lončarjev. Svoje izdelke so prodajali po Kranjskem, Koroškem, Štajerskem, Tirolskem, Primorskem, v Trst, celo v Italijo in na Ogrsko. Na Primorsko so vozili predvsem črepnje za peko kruha na odprtih ognjiščih, v Istro pa sklede. Za svoje izdelke so iztržili 9.000 forintov. Prodajali so tudi na sejmih v Mengšu in v Kamniku.

Pri komendski lončevini prevladujejo svetlejši toni lošča, rumenorjavi in zeleni. Slikarski okras v rjavi ali zeleni barvi ali pa v kombinaciji obeh, izpolnjujejo spirale, valovnice, vijuge, zanke, pike in črte. Okraske so slikale vedno le ženske. Trebušaste vrče in lonce za mast so poslikavali z rastlinskimi motivi. Lončarili so vedno kar v hiši, posodo so žgali v posebnih kopastih pečeh, ki so jih imeli v lesenih lopah v bližini doma.

Po najdbah srednjeveške keramike sodimo, da lončarska obrt na Krškem polju in v okolici Šentjerneja sega daleč v preteklost. Ugodni pogoji za lončarstvo so bili tod primerna glina za oblikovanje in kurivo v bližnjih gozdovih.

Poročilo obrtnega inspektorja za Kranjsko iz leta 1898 ugotavlja, „da je v Šentjerneju, Stari vasi in pri sv. Križu osem lončarjev, ki izdelujejo sklede, skodelice, vrče in lonce. Posebno izdelki iz Stare vasi vzbujajo pozornost s svojimi značilnimi oblikami in rdeče žgano glino. Cenijo jih po vsem Dolenjskem. Vozijo jih na sejme v Kotanjevico, Krško in Mokronog ali pa krošnjarijo z njimi od vasi do vasi. Za prodano lončevino iztržijo na leto do 4.000 forintov..."

8. Dvojica iz Prema s „pušljem" obročev v ozadju, 1838.

Mojstri v Šentjerneju so imeli tudi pomočnike in vajence, ki so prejeli obrtno spričevalo ob zaključku učne dobe. Posebno znana lončarska družina v Šentjerneju je bila družina Piletič. V Slovenskem etnografskem muzeju imamo učno pismo iz leta 1885 s podpisom mojstra Piletiča.

Po lončarski obrti je bila znana tudi *Ribniška dolina* z vasmi Prigorica, Blate, Rakitnica in Dolenja vas. Po tu uporabljanem lončarskem kolovratu, ki spominja po obliki na srednjeveškega, lahko sodimo, da ima lončarska dejavnost že zelo dolgo tradicijo. Leta 1885 je bilo v teh vaseh 35 lončarjev, ki so izdelovali sklede vseh velikosti, krožnike, lonce, glinaste otroške igračke, vrče za vodo in vino, latvice za mleko, skodelice, koze za mast in lonce za shranjevanje jedil.

Glino za skledo in poliče so dobivali pri Kočevju, kjer so bila kopišča lončarske gline. Glino so obdelovali še ročno s srpi. Posodo so žgali v pečeh „ožagah", ki so jih postavljali po štirje lončarji skupaj. Tisti, ki ni imel peči, jo je za vsakokratno žganje najel za 20 krajcarjev odškodnine.

Posodo so izdelovali v stanovanjski hiši, kjer so jo tudi sušili. Na leto so žgali po petkrat, vsaka peč je dala za 40 forintov vrednosti, na leto so tako iztržili do 7.000 forintov. Posodo so dosti vozili v Trst, v alpske dežele, po sejmih ali pa so jo prodajali od hiše do hiše. Leta 1884 je domačin Krže iz Sodražice odprl trgovino v Trstu, kjer je prodajal leseno robo in lončevino iz Ribnice in okolice.

Na obrtni razstavi leta 1844 v Ljubljani so dobili ribniški lončarji, seveda posredno, preko njihovega zemljiškega gospoda, graščaka Rudeža, priznanje „za perstene lonce in sklede, ki z njimi ne samo v domačih ampak tudi po ptujih krajih kupčujejo..."

Zavoljo prometnim zvezam odmaknjenega ozemlja se je ohranilo in živelo v Beli krajini vse do prve svetovne vojne izredno staro in značilno lončarstvo v vaseh Griču pri Črnomlju, Podgori, Kraljih, Vidoših, Zagozdacu in Podklancu. Posodo so izdelovali iz močno peščene gline in jo neloščeno žgali samo enkrat. Lončarske peči niso imeli, temveč so posodo žgali kar na prostem, „na pališču". Lonce so zložili v kopo med polena. Še žareče so kalili „kalajsali" v vroči vodi, ki so v njej namočili korenine praproti in hrastovo skorjo. Od tega so lonci dobili črno barvo. Značilno za to obrt je, da so posodo oblikovale žene. Delale so na preprostem vretenu, „kolu", ki so ga sukale z roko. Pred oblikovanjem na vretenu so lončarice glino zvaljale v svaljke „gliste" ali „furke" in jih med vrtenjem nalagale druge vrh drugih. Razen loncev različnih velikosti so izdelovali črepnje za peko kruha na odprtih ognjiščih, pekve za peko kuretine in koze za peko mesa ali potic.

Posodo so prodajali v okolici Črnomlja in na Hrvaško.

S posebno kvalitetno glino za oblikovanje se ponaša celjska kotlina. Zato je tudi lončarska obrt tu zavzela širok obseg. To nam dokazuje močno cehovsko izročilo. Že sredi 17. stoletja so imeli v Celju lončarski ceh, ki ni združeval samo mestnih mojstrov ampak tudi mojstre zunaj Celja. Tako so bili člani tega ceha v Vojniku, Mozirju, Rogatcu, Rajhenburgu, Brežicah, Konjicah, Šempetru, v Laškem in drugje.

Tudi ko je cehovska organizacija spričo novih gospodarskih razmer izgubljala svoj pomen je lončarstvo živelo naprej, kot samostojna obrt, povezana s pečarstvom v večjih krajih (Celje, Vojnik, Mozirje, Rogatec, Brežice), kot dodatna dejavnost kmečkega prebivalstva pa zlasti v Šentjurju in njegovi okolici (Pilštajn, Podsreda, Podčetrtek). V Celju so v 19. stoletju še zaradi velike porabe glinastih posod dobro uspevale tri lončarske družine Gorinški, Dolmeči in Gorjanci. Lončarstvo so opravjale kot realne obrti. V Vojniku pa so bili znani v 1. pol. 19. stoletja lončarji Mayerholdi. Konec 19. stoletja so prišli v Vojnik Felicijani, ki so bili lončarji in pečarji.

V Šentjurju pri Celju se je kmečka lončarska obrt v drugi polovici 19. stoletja dvignila v samostojno obrt. Nastale so delavnice samostojnih mojstrov, ki so imeli po več pomočnikov in vajencev. Možnosti za zaposlitev na vasi so bile majhne, potrebe po lončenih posodah pa velike, zato so se odločali za lončarski poklic mnogi, ki so imeli smisel za oblikovanje. Do samostojnega mojstra se je pomočnik težko povzpel, če obrt ni bila že v rodu. Na podlagi dobre gline, ki vsebuje bogate kaolinske primesi, se je v 19. stoletju razvilo industrijsko izdelovanje keramike. Nastala so industrijska podjetja v Libojah, Gotovljah in Kasazah. V svoje obrate so pritegnila lončarje iz okolice. Zlasti Petrovče, ki so bile znane po cvetoči lončarski obrti, so dale strokovne moči nastajajoči industriji.

Ob Dreti v zgornji Savinjski dolini se je ohranilo še vse 19. stoletje značilno lončarstvo z neloščeno posodo. Lončarji so bili podložniki gornjegrajskega gospostva, ki je ob koncu 18. stoletja reševalo težko gmotno stanje 74 lončarjev z lončarskim cehom. Lončarji so bili kočarji, ki so živeli le od svoje obrti. Izdelovali so predvsem lonce za kuhanje, lonce za shranjevanje masti, vrče za kis in klobasnice v obliki klobuka. V prvi polovici 19. stoletja so lončarji iz Kokarij, kjer je bilo najmočnejše središče, raznašali svoje izdelke čez Motnik v Zasavje do Zagorja in v Šoštanj. V Zasavju so jih v večji meri zamenjavali za žito. Za eno nosilo loncev (20—25) so dobili mernik žita. Vozili so posode (300—500) tudi do Trojan, mimo Medije vse do Radeč, čez Trbovlje do Hrastnika. Ob prelomu 19. stojetja v 20. stoletje pa je to lončarstvo zamrlo.

9. „Kompanija" lopatarjev iz Ribnice pri delu, DS 1903.

Tudi Slovenske gorice, Ptujsko in Dravsko polje so imeli močno lončarsko obrt. Iz Središča ob Dravi imamo več podatkov iz srede 18. stoletja. V letih 1813—1815 so bili v Središču trije lončarji: Anton Schuetz, Gera Antonič in Janez Dečko, ki so plačevali po 4 gld. davka. Konec 19. stoletja pa nima Središče nobenega lončarja več.

Posamezne lončarske delavnice so bile v 19. stoletju še pri Vel. Nedelji, pri Tomažu v Slov. goricah, v Ptuju, Pragerskem, Voličini in pri Lenartu v Slov. goricah, v Mariboru, v Kamnici pri Mariboru, pri sv. Antonu v Slov. goricah, pri Lovrencu na Pohorju in v Ljutomeru. Sredi 19. stoletja so bili med hišnimi posestniki v Ljutomeru trije lončarji in sicer Mihael Karba, Jože Štuhec in Janez Štuhec.

Poglavitni starinski lončarski izdelki so sklede, pekači za meso in močnate jedi (cimpreti), lonci za mleko (dukli), lonci za kuhanje, lonci za mast, cedila za sir (sirerce), pekači za potice (biderajngle) pinje za maslo (motivance) pütre za vodo, ročke za vino in vodo. Za žganje posode so uporabljali značilne oglate štajerske peči.

Dobri pogoji za lončarsko obrt so bili tudi v Prekmurju. Bogate plasti primerne gline na eni strani in velike potrebe po glinasti posodi na drugi, so bili najpomembnejši vzroki, da se je z lončarsko dejavnostjo ukvarjalo v nekaterih vaseh večina prebivalcev. V Filovcih je zavzemala lončarska obrt izjemen obseg še v 19. stoletju. Do prve svetovne vojne so imeli tudi svoje cehovsko združenje. V zadnjem desetletju 19. stoletja je bilo samo v Filovcih 90 lončarjev. Močno središče lončarske dejavnosti v 19. stoletju je bilo v Kobilju, kjer je bilo do leta 1890 sorazmerno toliko lončarjev kot v Filovcih.

Poglavitni izdelki so bili lonci za kuhanje, sklede, tepsije, laboške, pekači, bograči (visoke kozice), motivance za maslo, ročke za vino in pütre za olje in vodo. Največji izdelki prekmurskih lončarjev pa so bili značilni lonci „pari" za pranje perila iz hodnega platna.

Lončevino so žgali v kopastih pečeh, ki so jih postavljali za vsako žganje znova. Posodo so žgali v navadno žgano in v črno žgano. Črno posodo so žgali tako, da so tesno zaprli peči, na ogenj pa naložili smolnata smrekova polena, ki so z dimom dala posodi sivočrno grafitno barvo.

Usnjarstvo in čevljarstvo

Usnjarstvo je bilo vedno zelo pomembna obrtna in gospodarska dejavnost. Spadalo je med obrtne panoge, ki so jih zaradi gospodarskega pomena in potreb vedno pospeševali. Državna odločba iz leta 1817 je predpisovala, da morajo krajevne oblasti pri izdajanju usnjarskih pravic upoštevati koristnost te obrti.

Med drugim je bilo usnjarstvo uvrščeno med tako imenovane komercialne obrti takoj za fužinarstvom. Usnjarstvo ni bilo omejevano na določeno število mojstrov, kar tudi kaže na izjemno mesto med obrtmi. Usnje je bilo vedno pomemben predmet trgovanja. Izvažali so ga zlasti v Italijo poleg železa, žita, platna in sukna.

Obrtna predelava živalskih kož, izdelava usnja in usnjarskih izdelkov je zajemala po oblastnih predpisih vrsto rokodelskih obrti: strojarstvo in usnjarstvo, irharstvo, jermenarstvo, krznarstvo in barvanje usnja.

Usnjarstvo je bilo na Slovenskem dobro razvito povsod, kjer je bila na voljo tekoča voda in dovolj velika zaloga kož. Tako so bila usnjarska središča na Dolenjskem Novo mesto in Višnja gora, na Notranjskem Lož in Cerknica, na Gorenjskem Tržič, na Štajerskem Celje, Vojnik, Šoštanj in Bistrica ob Sotli, v Ljubljani in na Vrhniki. Poklicnim strojarjem in usnjarjem v mestih in trgih so delali konkurenco številni kmečki strojarji in usnjarji. Ljubljanski strojarji so se leta 1843 pritožili na magistrat, da jim kvarijo posel in jemljejo zaslužek kmečki strojarji v okolici. Tedaj je bilo v Ljubljani 8 strojarjev, 1 irhar in 1 krznar, v bližnji okolici pa jih je bilo kar 30 in sicer: na Fužinah pri Ljubljaji trije, v Dravljah dva, v Goričanah eden, v Stanežičah štirje, v Brodu na Savi eden, v Črnučah dva, v Gameljnah trije, v Zadvoru dva, v Zalogu in v Kašlju po eden, v Polhovem gradcu pa kar pet. Priznani strojarji so bili tudi na Vrhniki, kjer je imelo pet mojstrov svoje delavnice. Med njimi se je posebno uveljavil usnjar Javornik. Novice so leta 1867 takole vzpodbujale h kakovostnemu obrtovanju: „Kože se skor povsod pri vodah strojijo na usnje, urbas, irhovino in krznarsko blago. Med strojarji posebno slovi g. Tomaž Javornik na Vrhniki, kterega urbas slovi po Kranjski in tudi druzih deželah s svojo voljnostjo. Strojarji skušajte njegovo izdelovanje posnemati, to bo vam in vsem drugim na korist, ker Javornikov urbas se ne premoči kmalu in je dolgo trpeč..."

Usnjarji in čevljarji so bili večkrat združeni v skupnem cehu. Ljubljanski strojarji in irharji so bili do leta 1802 včlanjeni v celovškem in graškem cehu. Leta 1804 pa je ljubljanski gubernij dovolil ustanovitev ceha za vseh 25 mojstrov na Kranjskem (Ljubljana, Novo mesto, Kranj, Krško, Radeče, Kostanjevica, Tržič, Radovljica, Kamnik in Idrija).

V Novem mestu je usnjarski in čevljarski ceh imel velike težave tudi s „fušarji, šušmarji" in z neizučenimi rokodelci na podeželju. Mojstri so se cehu pritoževali, da bodo prišli na beraško palico zaradi številnih šušmarjev, ki prekupčujejo s kožami. Zahtevali so tudi prepoved prekupčevanja s kostanjevimi ježicami in od oblasti določeno ceno za surove kože.

10. Gojenje sviloprejk, Gradež, 1891.

Konec 18. stoletja so se povezali v cehovsko institucijo usnjarji in čevljarji iz Kostanjevice na Dolenjskem. Izven ceha so ostali številni usnjarji iz Krškega, Škocjana, Bele cerkve in Mokric. V Žužemberku so tedaj dobili svoj ceh tudi čevljarji in usnjarji, zajemal je mojstre iz Toplic in iz Kočevja. Leta 1828 pa se je začelo v Mokronogu obrtno usnjarstvo.

V Ložu je bila zelo razvita strojarska obrt. Ložanov se je celo oprijel vzdevek „kožarji". Strojili pa niso le govejih, svinjskih, ovčjih in drugih kož ampak tudi poljše kožice. Iz njih so izdelovali „polhovke", ki so jih prodajali krznarjem v Ljubljano.

Tudi v Celju je bila močna usnjarska in strojarska obrt. Mojstri so bili združeni v cehu od leta 1649. Leta 1706 jim je državna oblast spet potrdila veljavnost pravil. V prvi polovici 19. stoletja je bilo v Celju 7 usnjarn in 2 strojarni. Usnjarne so bile ob potoku na mestni strani. Prištevali so jih h komercialnim obrtem, ker so prodajale širšemu območju. Čevljarji v Celju so imeli svoj ceh. Pravila so bila podobna pravilom usnjarskega ceha. Med usnjarji in čevljarji so bili dostikrat spori. Čevljarji so se pritoževali nad slabim usnjem, nepravilnim rezanjem in visokimi cenami. V mestu jih je bilo navadno preveč, zato so omejevali sprejemanje novih mojstrov, posebno sredi 19. stoletja. Strojarji so veljali v Celju za najbogatejše med obrtniki. Čevljarji so bili v primerjavi z njimi pravi siromaki. Ogibali so se središču mesta, svoje delavnice so imeli v stranskih ulicah. Čevljarsko obrt so prištevali med policijske obrti, ker je bila namenjena ožjemu območju.

V Vojniku so imeli leta 1840 sedem usnjarjev, enega krznarja in štiri čevljarje. Tudi v Vojniku so usnjarje šteli za najbolj premožne obrtnike.

Ugodni pogoji za razvoj usnjarstva so bili tudi v Središču ob Dravi (dovolj vode in česla za obdelavo in dobro razvita živinoreja). Krznarji so dobivali ovčje kože za kožuhe iz Medjimurja. Konec 18. stoletja je bilo v Središču 6 krznarjev in usnjarjev, ki so jim rekli tudi kožarji. Središki usnjarji so bili včlanjeni v ormožki ceh. Ko so ljudje začeli opuščati kožuhe, je krznarstvo nazadovalo. V letih 1813 do 1815 so bili v Središču še trije usnjarji. Med njimi je bil najbolj poznan Blaž Kralj. Njegovi potomci so bili usnjarji še do prve polovice 19. stoletja.

V Ljutomeru je bilo 1850 leta pet strojarjev ali „kûžnarjev", dva krznarja, 5 čevljarjev in čižmar. Ljutomerski strojarji so bili vpisani v cehovsko organizacijo v Radgoni. Po letu 1859 pa so ustanovili svojo rokodelsko zadrugo, ki je štela 40 mojstrov, 55 pomočnikov in 36 učencev.

Na Bizeljskem je bilo leta 1848 5 usnjarjev in sicer v Bistrici ob Sotli 1 usnjar, v Stari vasi 1, v Pišecah 1, v Srebrniku 1 in eden v Kunšperku. V Kunšperku je strojil mojster Geršak, ki je opravil leta 1825 mojstrski izpit za usnjarja. Bili so člani celjskega usnjarskega ceha.

Posebno močno usnjarsko središče je bilo v Tržiču. Usnjarstvo je tod izrabljalo obilno vodno moč. V 17. stoletju so bile usnjarske delavnice že tako številne, da so se mojstri združili v ceh. Tudi Valvasor omenja tržiške usnjarje, da izdelujejo zelo cenjeno „kordovansko" usnje. Zgodovinar Vrhovec tudi navaja, „da so v Tržiču napravili zlasti dosti usnja po jako nizki ceni. Rudeči in črni korduan so prodajali na Nemško in Laško."

Usnjarskemu cehu so državne oblasti večkrat potrjevale pravila, tako leta 1708 in 1719, nazadnje Marija Terezija leta 1756. Tedaj je bilo v cehu 23 mojstrov s svojimi pomočniki in vajenci. Med usnjarji sta se najbolj uveljavili usnjarski družini Polakov in Mallyjev. Tudi po pet mojstrov iz vsake družine je imelo obenem samostojne delavnice. Njihove delavnice so sodile ob prehodu 18. v 19. stoletje med največje v tedanji Avstriji. Obrt je prehajala od očeta na sina, podedovala se je iz roda v rod. Tako se je kopičilo poklicno obrtniško znanje in ekonomska moč. Usnjarski pomočniki so opravljali obvezna potovanja po tujini, da so si nabrali potrebnih izkušenj. Usnjarski ceh je zelo preganjal „šušmarje", „fretarje" in „fušerje", zapirali so jim delavnice, blago pa zaplenili.

Tržiški usnjarji so vse od konca 18. stoletja tekmovali s koroškimi za tržišče. Pogosto so se tudi pritoževali, ker so kmetje po deželi kupovali surove kože in jih prodajali v Trst in na Reko. V 19. stoletju so usnjarji v Tržiču še vedno držali monopolno pozicijo v predelovanju kož. Tržišče so razširili na Štajersko, Koroško, Hrvaško in Ogrsko.

Po odloku iz leta 1796 so smeli usnjarji trgovati tudi s tujim usnjem. Dotlej so smeli le s svojimi izdelki.

V začetku 19. stoletja je bilo v Tržiču 18 mojstrov, ki so delali s svojimi pomočniki v 15 delavnicah. V Trst so tedaj prodali 500 snopov telečjih kož, 500 snopov ovčin in 500 snopov kozin. Na Koroško in Štajersko so poslali 2000 snopov teletin, 3000 snopov ovčin in 500 kosov kravin. Na obrtno industrijski rasztavi leta 1844 v Ljubljani sta oba usnjarja, Mally in Polak dobila pohvalna pisma za kakovostno usnje. V letu 1870 so v Tržiču ustrojili 15.000 kosov kravjega usnja za podplate, 20.000 kosov kravjega usnja, 600 kosov teletin, 150.000 ovčin, 600 kozjih kož, 4000 kosov svinjin in 100 kosov konjskih kož. Skupna vrednost usnja je znašala 1,547.100 goldinarjev. Usnje so prodajali v vse dežele avstroogrske monarhije. Zaslužek usnjarskega delavca je bil od 4 do 9 goldinarjev na teden.

Do leta 1875 je bilo v Tržiču še 10 usnjarn, ki so vzdrževale predelavo po količinah iz leta 1870.

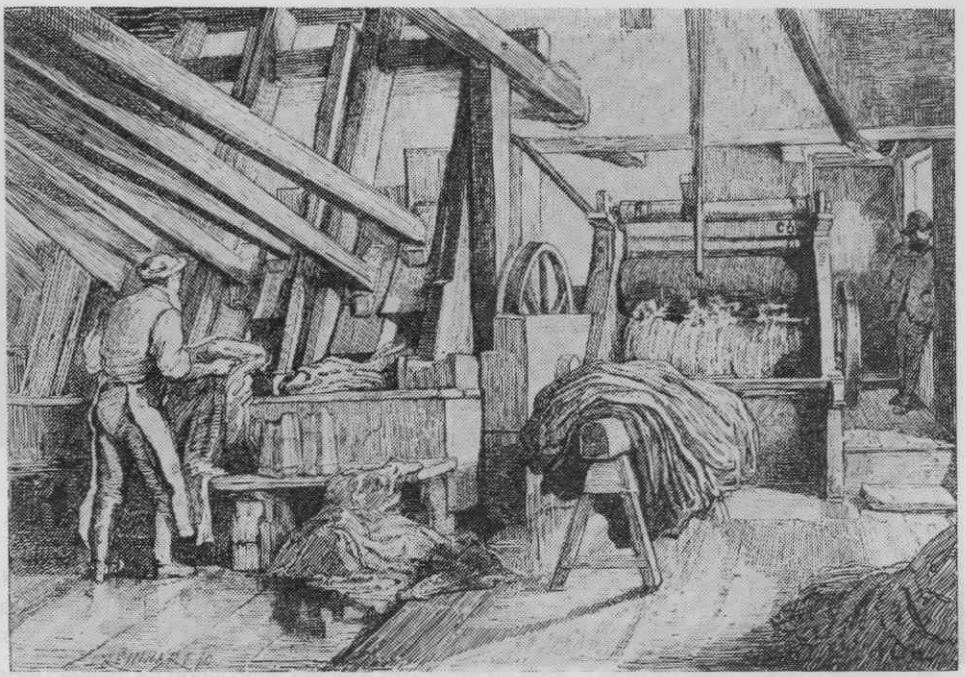

11. Suknarji na Pohorju, 1891.

V drugi polovici 19. stoletja je razvoj strojne tehnike in industrijske kemije začel spreminjati lice usnjarskih delavnic in tehniko strojenja. Opuščali so staro dolgotrajno namakanje in strojenje v jamah. Čreslo in ježice so zamenjali strojilni izvlečki, tanin in ekstrakt iz kostanjevega in hrastovega lesa.

V osemdesetih letih 19. stoletja je usnjarje precej prizadel uvoz usnja iz Amerike. Zato so pohiteli s posodabljanjem svojih delavnic z uporabo strojilnih izvlečkov in z uvedbo usnjarskih strojev. Vpeljava strojenja v sodih je skrajšala čas predelave na eno četrtino. Manjše delavnice vsem zahtevam niso bile kos. Zato je bila nujna združitev v večji industrijski kompleks. Mallyji so svoje poslovne zveze izkoristili za nakupe kolonialnih surovin, posodobili tehnično opremo delavnic in razvili širokopotezno komercialno omrežje za svoje usnje. Prodajali so na Dunaju, v Pešti, Pragi in Krakovu.

Obenem so Mallyji prvi z uspehom povezali svojo usnjarsko industrijo s čevljarsko in dobro izkoristili delo čevljarskih pomočnikov na domovih.

Čevljarstvo

V Ljubljani je bilo v letu 1809 v čevljarskem cehu vsega 30 mojstrov čevljarjev. Skoro polovica vseh mojstrov je imela prodajalnice v lopah na mostu pri Tranči, ki se ga je zato oprijelo ime „šuštarski", čevljarski most. Poleg cehovskih mojstrov je bilo konec 18. stoletja v Ljubljani in v bližnji okolici mnogo šušmarjev (kar 38). Cehovskim mojstrom so se-

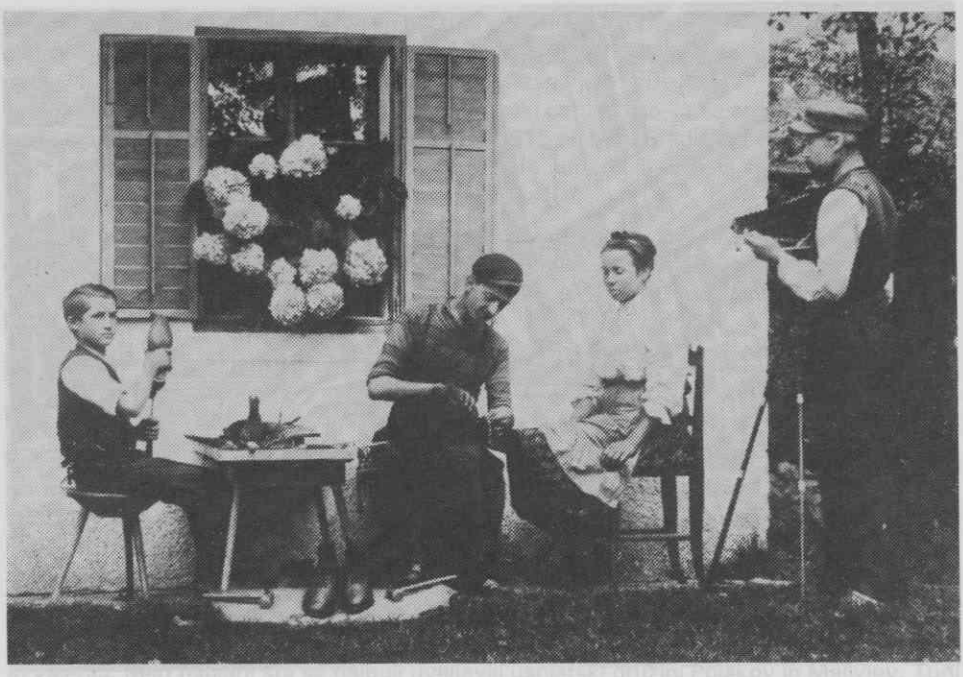

12. Čevljar na „šteri", Gorenjsko, 1910.

veda odjedali naročila, zato so se večkrat pritoževali mestnemu magistratu. Pri večjih naročilih, ki so presegala zmogljivost posameznih zelo majhnih delavnic, se je večje število ljubljanskih čevljarjev združilo in prevzelo naročilo.

Leta 1807 je mariborska vojaška komisija razpisala dobavo čevljev za vojsko. Ljubljanski čevljarski ceh je na ta razpis izjavil, da bi lahko izdelali na teden 100 parov čevljev in 5 parov škornjev. Če upoštevamo, da je imel ljubljanski čevljarski ceh tedaj 30 mojstrov, ki so zaposlovali 40 pomočnikov, je razvidna majhna zmogljivost posamezne čevljarske delavnice.

Leta 1870 pa je bilo v Ljubljani 71 mojstrov, na celem območju trgovske zbornice pa kar 451 čevljarskih mojstrov.

V Središču ob Dravi so bili v letih 1813 do 1815 štirje čevljarji, ki so plačevali po 4 goldinarje davka. Središče je imelo močno kmečko zaledje. Obrtniki so zadovoljevali nujne potrebe okoliških kmečkih domačij. Posebno znan čižmar je bil Miklavž Primožič, ki je leta 1809 prevzel izdelavo obuvala za brambovce. Pri tem so mu pomagali čevljarji iz Obreža, Šalovec, Godeninec, iz Vinskega vrha, iz Krčevine, Brebrovnika, iz Loperšič in iz Žerovinec. Na Štajerskem so nekdaj točno razločevali čevljarje od čižmarjev. Čižmarji so izdelovali čižme — škornje, „šoštarji" pa nizke čevlje.

V Ljutomeru je bilo leta 1859 vključenih v čevljarski zadrugi 40 mojstrov, 55 pomočnikov in 36 vajencev.

Močno čevljarsko središče je bilo tudi v Turnišču v Prekmurju. Mojstri so bili vključeni v čevljarskem cehu. V pravilih so imeli določila za socialno pomoč ob bolezni ali smrti člana:

13. Kovača kujeta ob nakovalu, panjska končnica 1899.

„Ako bi koj detič betežen buduč na takvu siromaštvu doišel, da ne bi mogel potrebna sebi imeti, dužen ga je ceh pomoči, ako pak vumre, dužen ga je ceh svoim stroškom sprevoditi ij zakopati."

Mnogi čevljarji so hodili delat čevlje k družinam na dom. Temu so rekli „v štero hoditi". Izdelali so za vso družino potrebno obutev. Na svoje obhode so se napotili že novembra. Obiskovali so kmetije vso zimo. Take potovalne čevljarje so poznali na Gorenjskem, Dolenjskem in Štajerskem. V sedemdesetih letih 19. stoletja so hodili čevljarji „antverharji" v štero v okoliških vaseh okrog Mengša. Najbolj znana sta bila čevljarja Štangar iz Loke in Tobijezov iz Mengša. Obisk obrtnika je pomenil velik praznik za vso hišo, posebno za otroke. Mojstru so vedno dobro postregli, kar Trdina takole ocenjuje „...če pride antverhar, se skuha kaj boljšega, a le zanj — k večemu še za gospodarja..."

V Jeruzalemskih goricah se je „štera" ohranila vse do sedemdesetih let 20. stoletja. Stari Graf, „šoštar", je hodil po hišah popravljat čevlje, dokler ni obnemogel.

Dobro razvito usnjarstvo je dajalo ugodno surovinsko podlago za čevljarsko obrt v Tržiču na Gorenjskem. Po ohranjeni cehovski knjigi tržiškega čevljarskega ceha lahko sledimo dogajanjem v obrtniškem življenju vse od leta 1752 do 1852. Prva desetletja zapisa sodijo v čas Marije Terezije, ki je odločno podpirala industrializacijo države, vabila tuje podjetnike v deželo, dajala privilegije in monopole, denarna posojila za ustanovitev tovarn do dejansko obrtne svobode, ko so v drugi polovici 19. stoletja rokodelske manufakture prehajale v mehanizirano industrijo. Obrtna svoboda se je dostikrat spremenila v brezobzirno konkurenco med mehanizirano industrijsko proizvodnjo in poklicnim rokodelstvom, ki je zaradi ročnega in počasnega dela zašlo v težak položaj.

V knjigi tržiškega čevljarskega ceha so zapisani mojstri, pomočniki in vajenci, ki so se izučili obrtni v okviru ceha. Pojavljajo se več desetletij ista imena, kar dokazuje, da se je obrt podedovala v rodu. Tako se je poklicno znanje nenehno izpopolnjevalo v družini, kar je vplivalo tudi na kakovost izdelkov. Leta 1844 sta na ljubljanski obrtniški razstavi dobila priznanje — pohvalno pismo — dva mojstra iz Tržiča za svoje čevlje. Novice so ob dogodku takole zabeležile: „Komaj smo jenjali teržiške mojstre hvaliti, moramo zopet dva roko-

delca iz Teržiča v misli vzeti, kterih blago je zavoljo majhne cene krog in krog znano; dva čevljarja sta namreč J. Megušar in M. Klopčauer, ktera veliko tavžent čevljev na leto prodasta; sam Klopčauer jih na leto čez 30.000 ženskih in otročjih čevljev izdela, ktera cena je od 8 do 26 krajcarjev."

Tudi, ko so bili cehi formalno ukinjeni, so še naprej imeli slovesnosti ob sprejemih vajenca med pomočnike ali pomočnika med mojstre in se udeleževali z banderom procesij o Telovem. Ohranjena obrtna spričevala dokazujejo, da so imeli v Tržiču nedeljski ponavljalni pouk za rokodelske vajence na tržiški župnijski šoli. Leta 1881 pa so na pobudo čevljarske zadruge ustanovili v Tržiču obrtno nadaljevalno šolo za vse obrtne stroke.

V prvi polovici 19. stoletja se je razvilo v Tržiču po tedanjih oblastnih oznakah komercialno čevljarstvo. Ozek domači trg ni porabil vsega, kar so prizadevni čevljarji izdelali. Zato so nekateri podjetni mojstri poiskali kupce in naročila po vsej deželi in izven nje. Razširjeno tržišče je imelo vedno večje zahteve in potrebe. Tako so podjetniki založniki dajali v delo posameznim čevljarjem že ukrojeno obutev v dodelavo. Razvil se je nekakšen založniški sistem. Delo so dobili tudi tisti, ki niso imeli obrtnega lista za samostojno opravljanje poklica.

V drugi polovici 19. stoletja je obrtna svoboda omogočila številnim mojstrom, da so odprli svoje delavnice. Čevlje so delali tudi po okoliških vaseh, v Dupljah, Žiganji vasi in v Naklem.

Zlasti v Naklem so v začetku 19. stoletja začeli izdelovati značilne ženske visoke čevlje z zgornjim delom iz sukna.

Ta dejavnost se je razširila na mnoge sosednje vasi. Z izdelavo suknenih čevljev se je ukvarjalo 50 družin s svojimi člani. Ta dopolnilna dejavnost je mnogim prinašala zaslužek. Med njimi je bilo največ majhnih posestnikov. Nekateri so izdelovali čevlje skozi vse leto, drugi pa so se s čevljarstvom ukvarjali le pozimi, ko ni bilo dela na polju.

Na leto so izdelali po 40.000 parov čevljev v vrednosti 12.000 forintov. Po izdelke so hodili kupci tudi na dom, prodajali pa so jih največ na sejmih po Gorenjskem. Ponje so prihajali tudi trgovci iz Ljubljane, nekaj pa so jih spravili v promet krošnjarji.

V sedemdesetih letih 19. stoletja je bilo v Tržiču in v okoliških vaseh 53 čevljarskih delavnic, kjer je bilo zaposlenih 480 čevljarjev. Na leto so izdelali do 896.000 parov čevljev, ki so jih prodajali na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem, Hrvaškem, Ogrskem, po Avstriji in celo v Galicijo.

Konec 19. stoletja sta podjetnika Mally in Demberger komercialno povezala tržiške čevljarje na podlagi založništva. Čevljarjem so dajali prirezano in „štepano" blago v izdelavo na domove. Za to podjetje je delalo doma 343 čevljarjev. Pri delu je navadno sodelovala vsa družina. Za dvanajst parov je zaslužil čevljar na domu 1 goldinar 45 krajcarjev. Čeprav zaslužek ni bil velik, so bili čevljarji zadovoljni, ker jim ni bilo potrebno skrbeti za naročila, niti se brigati za prodajo.

Tudi samostojni mojstri so v svojih delavnicah izdelovali čevlje za trgovce grosiste, ki so jim preskrbeli surovino in izrise za čevlje.

14. Terice pri teritvi lanu, Adlešiči 1913.

Železarstvo

Na Gorenjskem so bila najpomembnejša fužinarska središča v Železnikih, Kropi, Kamni gorici, v Bohinju, Stari fužini in Bohinjski Bistrici, v savski dolini pa na Javorniku, v Mojstrani in na Radovni. Njihovo železo je slovelo daleč po svetu. Razvoj železarstva je slonel na izrabi domače rude in kurivu — oglju iz domačih gozdov. Rudarstvo s fužinarstvom je bilo že od 16. stoletja tako pomembna gospodarska panoga, da so ji namenili posebno zakonodajo. Uvedli so rudarski red, ki je veljal za vso Kranjsko. Deželni knez je podeljeval rudarske pravice, dodeljeval rudišča in pravice do poseke lesa in kopišča za oglje. Rudarski zakoni so urejali tudi razmere med rudarskim delavstvom. Pri rudnikih se je namreč prvič v zgodovini zbiralo na stotine ljudi, ki so živeli samo od dela svojih rok. Pri gorenjskih fužinah sta se uveljavili dve obliki lastništva — individualno in skupinsko. Skupinske fužine so nastale v Železnikih, Kropi in v Kamni gorici, kjer so bili tudi najstarejši plavži. Vse fužinarske naprave — plavž, težko kladivo „norc", veliki ogenj in cajnarica „mali ogenj", so bile nedeljiva last fužinske skupnosti. Vsak deležnik je imel pravico uporabljati fužinske naprave, ko je prišel na vrsto. Osebna pravica deležnika je bila prenosna. Lastnik jo je lahko prodal, zastavil, zapustil dedičem ali dal hčerki za doto. Fužine v Stari fužini in na Javorniku pa so bile v osebni lasti. Rudo so kopali na Jelovici pri Dražgošah, v okolici Jamniškega in Lajškega vrha, pri Starem vrhu, pod Ratitovcem, pri Hotavljah in na Gostečem. Tudi v Trenti so kopali rudo. Tod so fužine dobivale les za pripravo oglja iz cesarskih gozdov. Železne palice iz Trente so bile poznane pri vseh primorskih kovačijah. Trentarsko železo pa zaradi prevelikih stroškov pri predelavi ni moglo tekmovati s koroškimi in kranjskimi železarji. Konec 18. stoletja je fužina v Trenti prenehala delati, prebivalci pa so rudniško kla-

divo zamenjali s pastirsko palico. Na Jelovici je rudarjenje doseglo izjemen obseg. V rudarskih knjigah je bilo do leta 1815. zabeleženo več kot 5000 rudarskih dovoljenj. Zato lahko sklepamo, da je bilo rudarjenje v fužinarskih krajih kar nekakšno poklicno delo podeželskega prebivalstva. Za rudarstvo so se mnogi odločali zaradi svoboščin in privilegijev, katerih so bili deležni fužinarski delavci. Oproščeni so bili tlačanskega dela in vojaščine, kar je bilo za takratne čase neprecenljiva vrednost. Čeprav je bilo delo naporno in zaslužek večkrat boren, so te ugodnosti in olajšave odtehtale tlačanske obveznosti. V začetku 19. stoletja so v Železnikih še vedno uporabljali stare topilne peči „na volka", čeprav so državne oblasti neprestano vztrajale, da bi jih predelali v plavže. Vendar so bili v Železnikih zadnji, ki so posodobili svoje peči. Odlašali so zato, ke so imeli še vedno dovolj oglja iz trdega lesa, ki pa je bilo najprimernejše za taljenje rude v starih pečeh. Šele v letu 1833. so stare peči zamenjali s plavžem, ki je deloval do konca 19. stoletja.

Poleg topilnih peči in plavža so imeli v Železnikih v prvi polovici 19. stoletja tudi dve varilni peči, dva velika kladiva, 4—5 cajnaric in 110 kovaških ognjišč ali ješ.

Sprva so kopali rudo v jamah blizu peči. Drobni bobovec in rdeči železovec so nabirali v razpokah, kotanjah in vrtačah. Rudo so zbirali predvsem poleti, v dolino pa so jo spravljali pozimi na saneh. Zaloge rude pa so se sčasoma zmanjševale. Zaslužek je bil vedno manjši, ker je bilo pridobivanje železa vedno dražje.

Za plavže v Železnikih so pridobivali rudo na „Zoku", v okolici Dražgoš in na Kovaškem vrhu, kjer so odkrili najboljše rudišče. Domačini iz Železnikov so imeli v rudarskih knjigah vpisana številna rudna polja. Rudo so prodajali deležnikom plavžev. V posameznih jamah so rudo kopali v „kompanijah" s tremi rudarji. Razvoj fužinarstva se je začenjal od vetrnih pečeh, ki so jih zgradili na gorskih pobočjih z močnim vetrom in prepihom. Nato so nastale preproste talilne peči „na volka" in končno bolj izpopolnjene peči po breščanskem vzoru, ki so se najbolj uveljavile.

Oglarji so pravice do kopišč dobili v zakup od fužinarjev. Sčasoma so jih priposestvovali. Jožefinski odlok pa je odpravil služnostne pravice do gozdnih in rudnih posestev. Tedaj so nastale tudi težave v preskrbi oglja za fužine. Za poganjanje velikih kladiv in mehov so izkoriščali vodno energijo z zajezitvijo Sore. Med železnikarskim delavstvom je bila stroga delitev po delu, s tem pa tudi močno družbeno razlikovanje. Fužinski delavci se navadno niso družili s kovači-žebljarji. Zaslužek kovačev je bil manjši od zaslužka fužinskega delavca. Čeprav so fužine imele izgubo pri pridelovanju železa, jim je predelava železa v žeblie le prinašala dobiček.

V Železnikih so okoli leta 1830. pretopili okrog 800 ton železne rude — rjavi železovec v surovo železo ali grodelj. Za taljenje rude so porabili letno 50.000 mernikov oglja. Še več oglja kot plavži so porabili številni ognji in ognjišča v kovačnicah. Celotna poraba oglja v fužinah je znašala več kot 150.000 mernikov na leto. Za pridelavo oglja so porabili 600 sežnjev lesa na leto. Surovo železo so vroče kovali pod velikimi kladivi v kovno železo. Ohlajeno železo so ponovno segrevali v varilnih pečeh — presnovkah in ga skovali v kovano železo. Večje kose kovanega železa so ponovno segrevali in v cajnaricah tenili v tenke železne palice „šibike". Iz njih so kovači žebljarji — „cvekarji" izdelovali žeblje različnih vrst in velikosti.

Pri vsaki topilni peči ali plavžu, sta bila dva topilca rude — „plajerja" in pomočnik „basavec", ki je polnil peč z rudo. Razžarjeno železo sta ogomošter in udajavec vode pod velikimi kladivi prekovala v kovano železo. Kose kovanega železa „štange" so v cajnaricah tenili v železne palice „cajne".

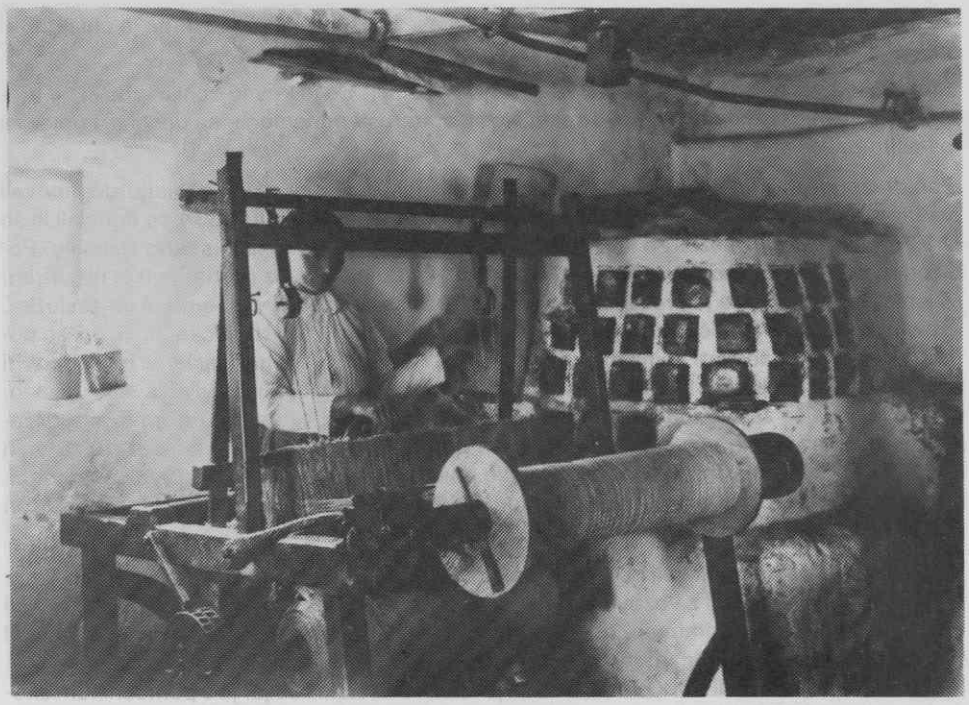

15. Statve „krosna", Bela krajina 1913.

Staršem so v kovačnicah pomagali tudi otroci. Navadno so že z desetimi leti hodili na delo v kovačnico. Kovačevi pomočniki so bili njegova žena in odraslejši otroci. V kovačnicah so delale kar cele žebljarske družine. Navadno so kovale žene z možmi, brat s sestro, ali oče z najstarejšim sinom. Žebljarji so delali po 10 ur na dan, navadno ponoči od desete ure zvečer do jutra. Živeli so v zelo utesnjenih stanovanjskih razmerah. Po več družin se je stiskalo v enem samem stanovanjskem prostoru — hiši. Tako ni bilo nikdar miru za počitek. Težavno delo brez počitka so najbolj občutile žene s številnimi otroci in majhni otroci. Zato je veliko otrok pomrlo v prvih letih življenja. Težavno življenje žebljarjev okoli leta 1895. pretresljivo opisuje v svojih spominih na otroška leta dr. Koblar, doma iz Železnikov:

„Svoje kovaško trpljenje so mati težko nosili, delali so preko svojih moči... Ko so nas otroke hoteli kaznovati, jim je omahnila roka, niso nas zmogli..." Umrljivost otrok pa opisuje takole: „Materina in očetova bolehnost in slabost je vplivala tudi na otroke. Sestra Ančka, ki je prišla za menoj je kmalu umrla, ena sestra je bila rojena mrtva, najmlajša Tončka je tudi umrla čez leto..."

Zaslužek kovača-žebljarja ni zadostoval niti za najbolj skromno preživljanje. Jedli so le dvakrat na dan. Opoldne so jedli koruzni močnik, zvečer pa koruzne žgance. Kruha navadno ni bilo pri hiši. Meso in mesno juho pa so si privoščili le ob največjih praznikih. Tudi mleko je veljalo kot priboljšek.

Zaradi podhranjenosti, težkih delovnih pogojev in slabih stanovanjskih razmer, so odrasli zgodaj umirali — moški med 40 in 50 letom, ženske pa tudi dosti pred 40 letom. Do kon-

ca 18. stoletja so fužinarji zalagali svoje delavce z živežem. Leta 1789. pa je oblast prepovedala obračunavanje zaslužka z živežem.

Bratovske bolniške skladnice v Železnikih niso poznali. Če je kovač-žebljar zbolel, je breme preživljanja padlo na ženo in otroke. Ko so v starosti obnemogli, so dostikrat prijeli za beraško palico.

Zaradi izgub pri pridelovanju železa so železnikarski fužinarji v 19. stoletju dokupovali vedno več surovega železa drugod — največ na Koroškem. V letu 1834 so pridelali le še 240 ton surovega železa. Po letu 1805. se je sicer stanje v rudnikih stalno slabšalo. Posebno francoske vojne so vznemirile ves kupčijski promet. Izvoz proti morju je bil oviran. Z zmanjšanjem izvoza je presahnil gorenjskim fužinarjem najbolj pomemben vir zaslužka. Število kupcev se je občutno zmanjšalo. Domači trg ni dajal dosti dobička. Fužinarji so poleg tega morali plačevati vojne davke. Po letu 1820. so skušale gorenjske fužine obnoviti trgovske zveze z Italijo. Posebnih uspehov ni bilo. Začelo se je uveljavljati švedsko jeklo, ki je bilo cenejše zaradi sodobnejšega načina pridobivanja. Jožefinske reforme so tudi zelo spremenile pogoje razvoja železarstva pri nas. Fužine so prešle pod nadzor državnih oblasti. Koncesije za fužine in rudnike pa je podeljevala deželna vlada. Brez konkurence so bile kranjske fužine edino v žebljarstvu. Na leto je Kranjska nakovala 450 do 560 ton žebljev in zaslužila od 150.000 do 200.000 goldinarjev.

Železnikarski žeblji so sloveli po svoji kakovosti. Izvažali so jih največ v Italijo preko Trsta in Reke. Tja so jih vozili z vozovi. Na Hrvaško, v Banat in v Bosno pa so jih plovili po Savi do Zagreba, Siska in Zemuna. Žeblje so razpošiljali v lesenih sodčkih, katere so izdelovali kmetje in sodarji na Rudnem in v Češnjici. Sodček žebljev je tehtal 150 funtov (90 kg). Leta 1834. so nakovali 4000 sodčkov žebljev. Železnikarski žebljar je s pomočnikom skoval dnevno 1000 žebljev — zato so mu rekli „tavžentar". Po tem nazivu so hrepenli vsi pomočniki. Vendar je bilo število mojstrov omejeno. Pri kovanju so fužinarji svojim mojstrom priznali „upadek". Tega so lahko prodali. Iz 13 funtov železa so skovali 10 funtov žebljev. Iz ostankov železa so skovali žeblje in jih prodajali na domačih sejmih ali pa „pošterovcem" v bližnji okolici, v Škofji Loki in Kranju. V Železnikih je bilo letno 5 sejmov, ki so bili vedno dobro založeni z žeblji. Ljubljanski in kranjski trgovci so prinašali na sejme mlevske izdelke in jih zamenjevali za žeblje.

Bohinjski žebljarji so višek žebljev tudi prodajali pošterovcem, podkovskim kovačem in izdelovalcem cokel.

Življenje in delo kovačev v Kropi je bilo podobno življenju kovačev v Železnikih. Po tri družine so stanovale v enem prostoru. Pravico so imeli edino do mize, ob kateri so jedli svoj kruh. Kovaška družina se je zato tudi imenovala „kruh". Pozimi so se grele tri družine pri peči — „trije kruhi na eni peči". Kroparski kovači so delali tudi po 16 ur na dan — od štirih zjutraj do pozne noči. Dostikrat so kuhali borno kosilo kar na ognjišču v vigenjcu. Tudi v Kropi so bile fužine last deležnikov. Leta 1815. so postavili sodobno odtočno peč. Tedaj so doma predelali 2320 centov surovega železa, od drugod pa so ga dobili še toliko. Izdelkov so izvozili za 100.000 goldinarjev, na domačem trgu pa so jih prodali za 17.000 goldinarjev.

Na fužinah je tedaj delalo 21 delavcev, 136 žebljarjev, 108 rudarjev, 130 oglarjev in drvarjev ter 11 voznikov.

Žebljarjem so kovno železo preskrbeli deležniki. Oglje pa so imeli na svoj račun. Plačali so jih po teži izdelkov. Z založništvom so se začeli ukvarjati tudi premožnejši trgovci. Kovačem so prinašali grodelj in kovno železo, od njih pa odkupovali žeblje.

16. Škofjeločanka s platnom, 1838.

Kroparske fužine niso prinašale posebnega dobička. Vse je slonelo na izkoriščanju žebljarjev, ki so ob strašnem garanju največkrat še stradali.

V Kamni gorici je bilo leta 1870. še 37 žebljarskih kovačij, kovalo je 382 kovačev, ki so na leto skovali 11.130 centov žebljev. Svojega železa so tedaj pridelali še 4370 centov in 5000 centov vlečenega železa. Leta 1883. pa je plavž v Kamni gorici ugasnil.

Tudi Tržič je bil pomembno fužinarsko središče. Tržiško železarstvo in kovaštvo je izrabljalo ugodno vodno moč za pogon velikih kladiv in mehov. Tržiški kovači so osvojili posebno tehniko presnanja in kovanja. Jeklo so tudi izvažali. Od kovanja žebljev so prešli na izdelovanje orodja — kos in srpov. Jeklo za kose in srpe so sami snopali. V začetku 19. stoletja je bilo v Tržiču 13 kovaških mojstrov in 42 kovačev, ki so izdelali 16.000 romanskih kos, 18.000 hrvaških, 9200 furlanskih in 17.000 domačih ter 8200 srpov. Orodni kovači so skovali še 12.000 sekir, 4000 lopat in vil ter 600 plužnih železa.

V delavnicah je bilo 27 talilnih ognjev in 21 vodnih kladiv — repačev. Vse do 1870. leta so jeklarne uspešno delovale. Najbolj dejavna je bila fužina Germovka, ki so jo lastniki 1873. leta prodali Kranjski industrijski družbi.

Odkritja sodobnejšega pridobivanja železa in jekla sredi 18. stoletja, posebej pa po francoskih vojnah, so povzročila v železarstvu velike spremembe, ki so na slovenskem vedno bolj ogrožale delovanje fužin. Na zastarelih napravah ni bilo mogoče gospodarno pridobivati železa. Tuje železo je bilo veliko cenejše, posebno jeklo, ki so ga predelovali po sodobnih postopkih.

Od sredine 18. stoletja je gorenjsko fužinarstvo prehajalo v posest dveh fužinarskih družin — Ruardov in Zoisov, ki sta celo stoletje vodili gorenjsko fužinarstvo. Zoisi so imeli

fužine na Javorniku, v Radovni, Bohinjski Bistrici, na Stari fužini, v Mojstgrani in v Mislinjah.

Da bi ustavili nazadovanje gorenjskega železarstva so v Bohinjski Bistrici leta 1791. postavili nov plavž, ki je iz rude pridobil več železa in porabil znatno manj goriva. Ob prehodu v 19. stoletje so v Stari Fužini pridelali 3200 centov grodlja, ki so ga vsega predelali v kovno železo, v Bohinjski Bistrici pa so skovali 438 sodčkov žebljev. Od vseh Zoisovih fužin so imele najmočnejšo pogonsko energijo fužine na Radovni. Tu so delale tri presnovke, ki so pridelovale kakovostno jeklo. Zaposlovale so 30 kovačev in 100 oglarjev ter drvarjev. Železarstvo je pritegnilo zanimanje naravoslovca Hacqueta. Preučeval je gorenjske fužine, pridobivanje rud, predelavo grodlja in delovne naprave. Kritično je presodil vse pomanjkljivosti fužin, predvsem pa premajhno izdatnost rude — surovine za pridobivanje železa.

Z železarno na Savi je Ruard prevzel najbogatejše rudnike železove rude. Tako je pridobival z najmanjšimi stroški največje količine železa. Prodajal je grodelj in surovo jeklo drugim slovenskim fužinam.

Zoisove in Ruardove fužine za jeklo so pokazale še največ elementov kapitalističnega gospodarjenja v podjetju in s podjetjem.

Na Dolenjskem je v Dvoru pri Žužemberku leta 1799. zagorel plavž za surovo železo. Na Dvoru je delalo 10 ognjev in 7 kladiv. Po odpravi Ilirskih provinc je sledilo hudo nazadovanje železarstva. Tedaj so zelo zmanjšali pridelavo železa s prejšnjih 493 na 143 ton. Zavedli so se usodne konkurence švedskega in angleškega jekla. Zato so po letu 1830. spremenili fužino v železolivarno.

V 18. stoletju je delovala fužina v Zagradcu, ki je leta 1800 še povečala svoje zmogljivosti s 16 na 32 panjev in 12 kovaških ognjev.

Od konca 18. stoletja je delala tudi v Vitanju majhna fužina. Postavili so jo 1788. leta. V bližini Vitanja so imeli odkope železove rude. Sredi 19. stoletja je imela fužina dva talilna ognja — po eden za železo in jeklo, dve veliki kladivi in dva ognja za tezanje. Iz pridobljenega jekla so kovali kose, srpe in drugo kmetijsko orodje. Preostali del železove rude so vozili v fužino v Mislinjah. Poleg oglja so za taljenje rude v plavžu uporabljali črni premog, ki so ga kopali na Fužinah in ob sotočju Hudinje in Hočne. Ko so bile zaloge rude okoli leta 1870. izčrpane, je plavž prenehal delovati. Ostala je še tovarna kos, ki je dobivala surovo železo iz Guštanja (Ravne na Koroškem). Fužine so zaposlovale delavce tudi iz bolj oddaljenih krajev. Delali so po 12 ur dnevno, z enournim počitkom za kosilo in malico. Hrano so nosili s seboj (črno kavo in kruh), ali pa so jim jo prinašali svojci (žganice, fižol, krompir, repo).

V Prevaljah so v prvi polovici 19. stoletja ustanovili železarno. V njej so postavili eno od prvih pudlovk v srednji Evropi. V plavžih so kurili oglje, šoto in les.

V Muti je bilo središče orodne kovaške obrti. Pri oblikovanju so uporabljali vodno kladivo „repač".

V fužinarskih obratih v Črni, Mežici in v Guštanju je bilo leta 1830. zaposlenih že 200 delavcev, ki so izdelovali žeblje, žico in jeklo za orodje.

Leta 1881. so na Ravnah zgradili martinovko in izboljšali opremo. Izdelovali so kovano orodje za izvoz, pa tudi municijo za avstrijsko vojsko.

V letih od 1805 do 1812 je delovala železarna v Oplotnici, ki je izdelovala vse vrste sekir,

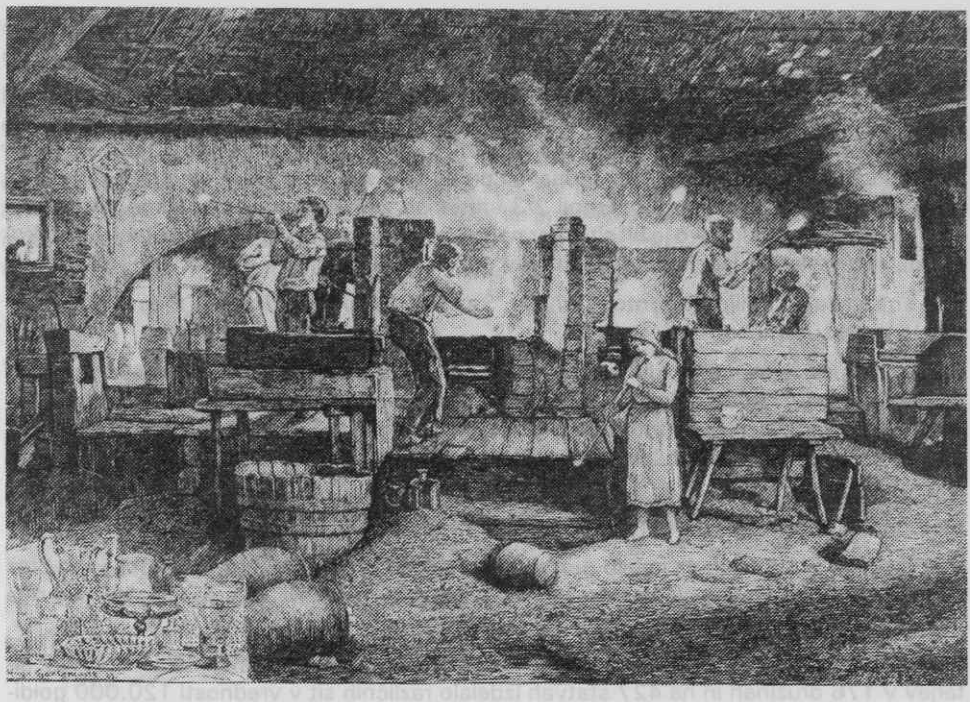

17. Pohorski „glažutarji", Monarchie 1891.

lopate in pluge. Izvažali so jih na Hrvaško in na Madžarsko. Prenehala je z delom zaradi predragega kuriva.

Železarna v Štorah je nastala leta 1851. na osnovah domačega kovaštva. Za kurjavo je izrabljala domači premog. S sodobno martinarno in valjarno je šla v korak s takrat vodilnimi evropskimi železarnami. Južna železnica pa je še pospeševala njeno dejavnost.

Sitarstvo

Sitarstvo je zelo stara tkalska dejavnost, ki je bila najbolj znana v vaseh med Kranjem in Škofjo Loko: v Stražišču, v Bitnjah, Šutni in Dorfarjih. Izpričujejo jo številne listine. Mestni in okoliški sitarji so bili povezani s tkalci vred v cehovsko organizacijo v Kranju. Sitarstvo omenja tudi Valvasor: „Bitnje so največja vas na Kranjskem, kjer so povečini naseljeni sitarji, ki izdelujejo sita iz konjske žime..."

Sredi 18. stoletja pa je bilo sitarstvo že izrazito založniška domača obrt, ki sta jo obvladovala dva vodilna trgovca s siti, Jenko in Demšar iz Škofje Loke. Merkantilistična politika je založništvo pospeševala. V okolici Kranja so se kmalu izoblikovala prava kapitalistična sitarska podjetja z vsemi značilnostmi. Določen trgovec je zalagal sitarje z žimo ter prevzemal izdelana sita. Brata Demšar sta si edina v škofjeloški okolici pridobila od dunajskega urada za pospeševanje industrije in obrti vasi Bitnje in Stražišče kot redna delavska di-

strikta za žimarsko manufakturo. Tamkajšnji sitarji niso smeli odslej za nikogar drugega delati, nikomur ni bilo dovoljeno njima odjemati delavce.

V začetku 19. stoletja so se pojavili še številni drugi podjetniki, ki so s svojim kapitalom spravili večino sitarjev v založniško obliko gospodarske povezave in odvisnosti. Sitarji so bili povečini kajžarji in gostači. Bili so tako revni, da niso zmogli sami kupiti žime. Založnik jim je oddajal žimo na kredit, obračunaval i pa so delo od posameznega sita. Pri vsakem obračunu je podjetnik sitarju odtegnil 2/3 vrednosti za naprej posojeno žimo. Za delo je dobil plačano le 1/3 in tako je bil sitar kar naprej zavezan. Založnik je vedno imel veliko korist na račun slabo plačanega dela sitarjev.

Sita so izvažali v Italijo, Levanto, Francijo, Španijo, v Gibraltar, Parmo, Piemont, Sinigaglio in na Nizozemsko.

Sita so najprej izdelovali iz domače žime, ko pa se je proizvodnja sit povečevala, so jo uvažali iz Rusije, Ogrske, Poljske in Bavarske. Ruska mesta Peterburg, Nižji Novgorod in Arhangelsk so bila znana po trgovini z žimo. Zlasti v prvi polovici 19. stoletja so dobivali posebno dolgo belo in črno žimo iz Rusije.

Izmed vseh dežel avstroogrske monarhije je bilo sitarstvo najbolj pomembno in razvito prav na nekdanjem Kranjskem. Prištevali so ga med naše najstarejše manufakture.

V prvi polovici 19. stoletja je bilo gorenjsko sitarstvo na svetovnem trgu vodilno in brez tekmeca. Obdobje največjega razmaha sitarske obrti je trajalo vse do leta 1875, ko je proizvodnja nenehno rasla.

Po poročilih obrtne zbornice za Kranjsko je v letu 1844 v vseh sitarskih vaseh 1.137 sitarjev v 176 družinah in na 427 statvah izdelalo različnih sit v vrednosti 120.000 goldinarjev, v letu 1870 pa je 2.000 sitarjev ustvarilo prometa za 250.000 goldinarjev. Porabili so več kot 1.000 centov žime. V letu 1875 se je samo v Stražišču pri Kranju preživljalo s sitarsko obrtjo 105 družin. Sita so tkali na 282 statvah, sodelovalo pa je skupaj 739 družinskih članov. V Bitnjah pa je sitarstvo dajalo kruh 50 družinam z 263 člani, ki so tkali na 103 statvah. Na Šmarjetni gori je imelo 12 družin 25 statev, pri izdelavi sit je sodelovalo 71 ljudi, na Gorenji Savi pa je v 9 družinah delalo na 17 statvah 64 družinskih članov.

Pri tkanju sit in pripravah je navadno sodelovala vsa družina.

Delovni postopek je zajemal dvoje opravil, pripravo žime in tkanje. Žimo so najprej dobro oprali na Savi. Osušili so jo poleti na soncu, pozimi v domačih pečeh. Žimo za sita boljše kakovosti so sušili na zraku v sušilnici pod streho. Suho žimo so mikali na železnih grebenih in jo namakali v petroleju. Zmikano žimo so ženske „ravnalke" lepo poravnale. Sledilo je barvanje. Do konca 18. stoletja so barvali tkalci sami. Podjetniki so dajali žimo v barvanje tudi v Tržič, kjer so uporabljali rdeči les za barvilo. Po letu 1820 se je barvarstvo tehnično izpopolnilo, tako so v tovarni barvali žimo za to izurjeni barvarji. Žimo so barvali črno, rumeno, oranžno in rdeče. Založniki so dajali sitarjem žimo v „butarcah", ki so imele štiri snope ali „knofe".

Zasnovo za tkanje so urejali, „navlačevali" skozi greben na ničalniku na posebni napravi „kozlu". Gostota grebena je določevala gostoto tkanega sita. Zasnovo so prenesli na statve. Navlačevale so navadno ženske, tkali pa so moški. V 19. stoletju je bil pomemben sitarski industrialec Anton Globočnik, ki je dobil na ljubljanski obrtni razstavi leta 1844 srebrno svetinjo za žimnata sita. Drugi podjetniki pa so prejeli pohvalna pisma prav tako za žimnata sita. Sredi druge polovice 19. stoletja se je število statev skoraj podvojilo. Tedaj je bilo v pogonu 700 statev, na njih je delalo 900 delavcev in delavk ter 600 otrok. V

osemdesetih letih 19. stoletja je za pet podjetnikov delalo še vedno 680 odraslih in 300 otrok, ki so tkali na 540 statvah.

Položaj sitarjev se je zelo zaostril v času gospodarske krize v sedemdesetih letih. Hud udarec sitarstvu je zadala uvozna carina v Belgijo in Francijo, kamor so dosti prodajali. Vse težave so seveda šle na račun sitarjev. Zaslužek se je še zmanjševal. Hkrati so se začela pojavljati na svetovnem tržišču žičnata sita, kar je pomenilo omejevanje proizvodnje in odpuščanje sitarjev. Prava kriza je nastopila ob prelomu stoletja. Da bi zavarovali sitarje in jim nudili nove možnosti zaposlitve, so ustanovili v začetku 20. stoletja sitarsko in žimarsko zadrugo, ki je skrbela za ugoden nakup surovine in posredovala prodajo izdelkov.

Viri in literatura

1. Rudolf Andrejka, Najstarejše ljubljanske industrije, Kronika, I, 1—2, Ljubljana 1934.
2. Rudolf Andrejka, Kropa in Kamna gorica, Ljubljana 1924.
3. Rudolf Andrejka, Mladostni spomini, Ljubljana 1934.
4. Angelos Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem, Ljubljana 1987.
5. Franjo Baš, Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini, SE III—IV, Ljubljana 1951.
6. Franjo Baš, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega, ČZN XXXIII, Maribor 1938.
7. Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Krain zu Laibach für Jahre 1852, 1853, 1860, 1870, 1875, 1880.
8. Bericht über Industrie — Ausstellung zu Klagenfurt 1838, Grätz 1841, Laibach 1844.
9. Ljudmila Bras, Lončarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1968.
10. Ljudmila Bras, Pletarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1973.
11. Ljudmila Bras, Lesne obrti na Slovenskem, Ljubljana 1979.
12. Ljudmila Bras, Izumrle panoge domače obrti, katalog ob III. razstavi obrti v Slovenjgradcu, Ljubljana 1980.
13. Ljudmila Bras, Obrt, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
14. Janez Bogataj, Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke, Novo mesto 1982.
15. Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972.
16. Anton Funtek, Obrtno spisje, Celje 1891.
17. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970.
18. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev II, Družbena razmerja in gibanja, Ljubljana 1980.
19. Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 2, Ljubljana 1974.
20. Heimarbeit in Österreich (Kärnten, Steiermark, Krain) III, Wien 1901.
21. Hermann, Reisen durch Oesterreich, Steiermark, Kärnten, Krain II, 1781.
22. Hermann, Abriss der physikalischen Beschaftenheit der Österreichischen Staaten und des gegenwärtigen Zustandes der Landwirthschaft, Gewerbe, Manufakturen, Fabriken und der Handlung in denselben, 1782.
23. Marija Jagodic, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958.
24. Janko Jovan, Domače obrti na Kranjskem, Dom in svet, 1903—1906.
25. Jože Karlovšek, Lončarstvo na Slovenskem, SE III—IV, 1951.
26. Katarina Kobe-Arzenšek, Sitarstvo na Gorenjskem, Ljubljana 1967.
27. Anton Koblar, Zgodovina železarstva na Kranjskem, LMS, 1892.
28. France Koblar, Moj obračun, Ljubljana 1976.

29. Janez Kos, Podoba mesta Loža v prvih desetletjih 19. stoletja, Notranjski listi I, Stari trg pri Ložu 1977.
30. France Kotnik, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943.
31. Fran Kovačič, Trg Središče, Maribor 1910.
32. Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848 Götha 1842, Ljubljana 1989.
33. Krnel-Šmitek,Kruh in politika, Ljubljana 1987.
34. R. Kyovsky, Socialne razmere našega delavstva v Kropi, Kamni gorici in v Železnikih proti koncu 19. stoletja, Kronika za krajevno zgodovino I, Ljubljana 1953.
35. Rajko Ložar, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944.
36. Rajko Ložar, Ljudska obrt in trgovina na Slovenskem, Zgodovinski zbornik, Buenos Aires 1959.
37. Anton Melik, Slovenija 1/2, Ljubljana 1936.
38. Anton Melik, Mlini na Slovenskem, Geografski vestnik XXV, Ljubljana 1953.
39. Ivan Mohorič, Problematika domače obrti v zadnjem stoletju, SE III—IV, Ljubljana 1951.
40. Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču I—III, Ljubljana 1965.
41. Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, I—II, Ljubljana 1970.
42. Monarchie im Wort und Bild, Kärnten und Krain, Wien 1891.
43. Anton Mrkun, Platnarstvo v Dobrepoljski dolini, Etnolog XIII, Ljubljana 1940.
44. Anton Mrkun, Obrti in trgovina velikolaškega okraja, Ljubljana 1943.
45. Vilko Novak, Lončarstvo v Prekmurju, SE III—IV, Ljubljana 1951.
46. Vilko Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960.
47. Vilko Novak, Lan in njegovi izdelki v Slovenski krajini, ČZN, Maribor 1936.
48. Boris Orel, Domača delavnost in obrt v etnografiji, SE III—IV, Ljubljana 1951.
49. Boris Orel, Piparstvo na Gorjušah v Bohinju, SE III—IV, Ljubljana 1951.
50. Boris Orel, O izdelovanju živinskih zvoncev v okolici Gorjan pri Bledu, SE III—IV, Ljubljana 1951.
51. Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, I—II, Celje 1974.
52. Božo Otorepec, Grb in pečat mesta Loža, Notranjski listi I, Stari trg pri Ložu 1977.
53. Božo Račič, Domače tkalstvo v Beli krajini, SE III—IV, Ljubljana 1951.
54. Joža Rus, Suha roba ali ribniški mali človek, Ljubljana 1941.
55. Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega.
56. Slokar-Valenčič, Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana 1977.
57. Matej Slekovec, Trg in župnija Ljutomer, rokopis, Ljutomer 1896.
58. Meta Sterle, Glavnikarstvo od srede 18. stoletja do sredine 19. stoletja na Loškem, Loški razgledi XXIII, 1976.
59. Meta Sterle, Barvarska obrt od srede 18. stoletja do začetka 20. stoletja, Loški razgledi XXVI, 1979.
60. Albert Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955.
61. Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984.
62. Janez Trdina, Spomini starega Mengšana, Zbrano delo, 2, Ljubljana 1948.
63. Janez Trdina, Podobe prednikov, 1—3, Ljubljana 1987.
64. Janko Trošt, Ribniška suha roba v lesni domači obrti, SE III—IV Ljubljana 1951.
65. Janko Trošt, Idrija — naše najstarejše rudarsko mesto, Idrija 1953.
66. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, II, 1689.
67. Marija Verbič, Železarstvo in žebljarstvo v Železnikih v prvi polovici 19. stoletja, Zbornik Selške doline, 1973.

68. Josip Vošnjak, Poročilo o kmetijski anketi, Ljubljana 1894.
69. Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982.
70. Ivan Vrhovec, Zgodovinski pregled kranjskega trgovstva in obrti, LMS, Ljubljana 1883.
71. Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979.
72. Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1982.
73. Josip Žontar, Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju, Loški razgledi III, 1956.
74. Josip Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja, Ljubljana 1957.
75. Niko Žumer, Obrt in obrtna podjetja po prenehanju železarstva, Zbornik Selške doline, 1973.

Summary

The paper comprises economic activities with a special regard to specific and principal branches of economy from the end of the 18th century until the end of the 19th century. Above all it follows the movements which brought about fatal changes in individual crafts, among other things in home-spun linen production, cloth trade and silk manufacture which have begun to be replaced by the cotton-based textile industry from the middle of the 19th century on.

A thorough housing reform at the end of the 19th century caused a strong decline in pottery. Open hearths were gradually replaced by stoves, aerthenware by iron pots and enamel sheet-metal dished which have begun to be manufactured by the vessel factory in Celje in 1884.

Workers in the 19th century iron-works produced steel, nails and iron implements. Strong centers of iron industry formed in individual parts of Slovenia, especially in Upper Carniola and Styria.

The work of blacksmiths, whether they made tools, horse-shoes or wagon parts, remained almost unchanged throughout the 19th century. Leaher-trade and shoemaking gradually acquired the characteristic features of an industry. Smaller leather workshops either vanished or grew into strong industries (such as the ones at Vrhnika or Šoštanj). Millers installed large roller-mills propelled by steam and later by electricity. The number of river mills therefore began to decline at the end of the 19th century, and large roller-mills acquired the characteristics of food industry.

Wood trade with all its numerous branches remained equally active throughout the 19th century and with no reductions. The only change were the new iron and tin rings which replaced wooden ones on vessels at the end of the previous century. The production of wood rings which had been an important branch of wood trade in the Notranjska region thus started to deteriorate quite visibly.

Cart-wright's trade was an important part of wood trade in the 19th century. Cartwrights made all kinds of waggons, sleds and, above all, special waggons for heavy loads called „parizer" which were used for long-distance transport, local transportation and for agricultural needs. After 1848 and especially after 1857 when a railroad connection between Vienna and Trieste began to operate, wagons as a hitherto the only impor-

tant means of transport were used less and less and the cart-wright's trade began to deteriorate as well.

Since it utilized very expensive woods the glass-making in the Pohorje region ceased to be profitable and became extinct at the end of the 19th century. The prices of wood were namely increasing all the time because of the development of wood industry and commerce.

Marija Makarovič

OBLAČILNA KULTURA AGRARNEGA PREBIVALSTVA V 19. STOLETJU*

O noši slovenskega agrarnega prebivalstva v 19. stoletju so znana, vsaj za nekatera območja, še kar številna pričevanja, vendar večinoma enostranska. Slikovno in pisno gradivo prikazuje, prav tako kot ohranjena oblačila in oblačilni dodatki zvečine le pražnjo, predvsem kmečko* žensko in moško nošo. O obleki podeželskih obrtnikov in delavcev so na voljo redke upodobitve iz prve polovice 19. stoletja in nekaj številnejše fotografije iz konca 19. stoletja. Podobno velja za otroško nošo, ki je nekajkrat upodobljena, opisana pa pravtako izjemoma (npr. Levstik, str. 101, 102).

Že v krajevnih, kaj šele pokrajinskih opisih je noša nenatančno in glede na oblačilne značilnosti manjših območij zvečine le posplošeno opisana. Opisi noš iz druge polovice 19. stoletja so, razen redkih izjem, le deloma pričevalni, ker so povzeti po opisih iz prve polovice 19. stoletja in pogostoma predelani. Upodobitve noš so, če izvzamemo pičle skupinske upodobitve, le unikatni in bržkone reprezentativni primerki moške in ženske obleke.

V muzejskih zbirkah ohranjena oblačila so na splošno zbrana po estetskih kriterijih, prevladujejo posamezni kosi, kompletov je malo (Makarovič, Zbirka, str. 70). In končno so v celotnem gradivu malokrat povsem določno opisani oblačilni razločki med revnejšimi in premožnejšimi in le nekajkrat razlike med pražnjo in delovno nošo ali med zimsko in letno obleko in obleko mlajših in starejših ljudi.

Takšna pričevanja o slovenski kmečki noši so bila doslej deloma upoštevana v obravnavah posameznih oblačilnih kosov (npr. Ložar, Rokavci; Makarovič, Srajce) in temeljnem pregledu slovenske ljudske noše (Ložar, Noša). V samostojnih in bolj celostno zastavljenih delih so upoštevani poleg naštetih še drugi pričevalni podatki o oblačilni kulturi v prvi (Baš, Kultura) in tudi drugi polovici 19. stoletja (Makarovič I, Makarovič II).

V naslednjih poglavjih navajam kar najbolj strnjen oblikovni in vsebinski pregled oblačilne podobe kmečkega in deloma tudi drugega podeželskega prebivalstva. Poudarjam, da sem v tem pregledu na podlagi danih in med njimi pretrežno osamljenih pričevanj, lahko orisala le posplošene vzorce oblačenja in raznih drugih sestavin oblačilne kulture v agrarnem okolju 19. stoletja.

I. Tipološka in pokrajinska opredelitev noše
II. Okoliščine oblačilnih sprememb
III. Posebni dejavniki oblačilnih sprememb
VI. Oblačilni pomeni in funkcije
V. Glavna družbena in gospodarska gibala razvoja noše

I. Tipološka in pokrajinska opredelitev noše

Spričo intenzivnejših družbenih in gospodarskih sprememb je bil razvoj slovenske kmečke noše v 19. stoletju zelo razgiban. Po oblikovni plati se razkriva noša dveh različnih videzov: na prehodu v 19. stoletje in približno do sedemdesetih let 19. stoletja so še vedno opazne večje razlike v noši prebivalcev posameznih pokrajin in nekaterih

* Zato je tudi v pričujočem besedilu večinoma govor o kmečki noši in manj o oblačenju drugega agrarnega prebivalstva.

manjših območij. Razločki v krojih moških in ženskih oblačil, blagu in barvah obleke so še očitnejši v primerjavi s sočasno meščansko nošo. Od srede 19. stoletja pa so se razlike v noši, ki so že na zunaj razločevale prebivalce posameznih območij, postopno zmanjševale. Proti koncu 19. stoletja je prevladal podoben, če že ne poenoten oblačilni videz skoraj na vsem slovenskem ozemlju.

Tako kot v kmečki noši prejšnjih stoletij se kažejo tudi v noši 19. stoletja poteze posameznih oblačilnih slogov. V noši prve polovice 19. stoletja so izpričane tudi nekatere podedovane sestavine iz prejšnjih stoletij. Poleg oblačil, ki sodijo še po sredi 19. stoletja med starodavnejše kulturno imetje (npr. kožuh iz ovčje kože, sl. 16; plašč iz ličja) in izpričujejo srednjeveške (npr. istrsko žensko srajčno oblačilo, sl 3) in baročne prvine (npr. škornji z zavihami, sl 2, nizki čevlji s peto in okrasno sponko, vezeninska ornamentika, sl. 16, se pojavljajo tudi sodobnejša, iz mestne mode prevzeta oblačila. Med njimi so bili nekateri oblačilni kosi prevzeti neposredno (npr. bidermajerski moški plašč z enim ali dvema večjima ovratnikoma (sl. 17), prileţno krojena ženska žlahtna jopa" (Kordesch, str. 4), „špenzer" (Goldenstein, sl. 9), drugi pa so bolj ali manj predelani, vendar ne toliko, da ne bi spoznali moških in ženskih oblačil, krojenih pod vplivom empirske (visoko krojeno krilo z modrcem, visoko krojene moške hlače in kasnejše bidermajerske mestne oblačilne mode (npr. klobuk z visokim oglavjem in ozkimi kraji, stoječ in poškrobljen srajčni ovratnik (Makarovič II, str. 21) in ugotovili bolj ali manj izrazitih prvih historičnih oblačilnih slogov.

Pri izbiranju kriterijev za tipološko opredelitev noše se je pokazal prav za 19. stoletje kot najustreznejši oblikovni, krojni kriterij. Predvsem na podlagi krojev in nekaterih dodatnih oblačilnih sestavin se kaže približno do sedemdesetih let 19. stoletja vrsta pokrajinskih in tudi krajevnih razlik v kmečki noši. Po sredi in zlasti proti koncu 19. stoletja pa je, kot rečeno, vsaj oblikovno izpričan enotnejši oblačilni videz v večjem delu slovenskega ozemlja.

Nekako do sedemdesetih let 19. stoletja razlikujemo na podlagi krojev ohranjenih oblačil in upodobljenih moških in ženskih noš tri poglavitne tipe noš. V glavnem so bili razširjeni na alpskem, panonskem in primorskem območju. Zato jim pravimo alpski, primorski in panonski oblačilni tip, čeravno sega na primer noša alpskega tipa na skrajnih mejah v primorski in panonski svet. Tako kot med nošami posameznih oblačilnih območij ni ostrih meja, so marsikje tudi pri nošah mejnih območij opazni oblačilni vplivi mejašev. V tej zadevi so poučna nekatera pričevanja. Pri opisu prekmurske noše iz leta 1820 je na primer omenjeno, da nosijo prebivalci ob Muri po zgledu svojih štajerskih sosedov črn kožuh do ledij, prebivalci okoli madžarskega kraja Šalovci pa po madžarski šegi kratek, bel in okrašen usnjen kožuh (Csaplovics, str. 76). O vzhodni Slovenski Štajerski obstaja podatek za leto 1845, da so nosili Podravci in Haložani daljše srajce, tako kot zagorski Hrvatje, tisti prebivalci pa, ki so „bliže Nemcov, imajo skoro celo nemško obleč" (Krempl, str. 235). Najbolj vsestransko je opozoril na oblačilne in druge neizrazitosti v mejnih področjih opisovalec noše za gospostvo Krka na Koroškem leta 1838, kjer da „v dolini Gline kmet ni ne Slovenec ne Nemec, nima ne te niti one ljudske noše, nima značaja tega niti onega" (Krka).

I.1. Alpski tip noše (alpsko oblačilno območje)

Podobno krojeno obleko so splošneje nosili približno do sedemdesetih let 19. stoletja na Gorenjskem, Koroškem (pri Zilji, v Rožu, Podjuni, Kanalski in Mežiški dolini), Notranjskem in Dolenjskem nekako do Kostanjevice, na Primorskem (razen v Slovenski Istri in nekate-

rih vaseh okoli Trsta) in na Slovenskem Štajerskem (razen v vzhodnem delu). Čeprav imajo poglavitna moška in ženska oblačila navedenih območij enak osnovni kroj, se kažejo pri posameznih nošah v raznih predelih večji in manjši razločki. Opaznejši so predvse v ženski noši, moška noša je precej podobna na vsem alpskem oblačilnem območju. Za žensko nošo na alpskem oblačilnem območju je značilno dolgo in široko krojeno krilo z modrcem (sl. 1), za moško pa oprijete ali ohlapne, toda krajše, nekako do pod kolen segajoče hlače (sl. 2).

Pri orisu moške in ženske noše so upoštevani poleg upodobitev in ohranjenih oblačilnih kosov tudi pisni viri, ki na splošno prikazujejo nošo v okolici mest in trgov, na območju okrajnih gosposk, nabornih okrajev, župnij in pokrajin. Največ pričevanj je za posamezna leta v obdobju od leta 1811 do leta 1844. Zaradi nazornejše predstave o obsegu tega krajevno določenega gradiva navajamo po posameznih pokrajinah kraje, odkoder izvira.

Koroško: Dobrla vas, Kapla — Zgornje in Spodnje Jezersko; Krka (upoštevani so podatki za dolino Gline), Osoje, Pliberk, Podklošter, Rožek, Šmohor; Vetrinj, Mežiška dolina, Slovenj Gradec; **Gorenjsko**: Bohinj, ljubljanska predmestja: Krakovo, Šiška, Tomačevo; Smlednik, Škofja Loka; **Dolenjsko**: Boštanj, Kostanjevica, Mirna, Ribnica, Ruperčvrh, Stična, Trebnje, Višnja Gora, Žužemberk; **Notranjsko**: Bistra, Idrija, Planina, Polhov Gradec, Postojna, Senožeče, Snežnik, Vremska dolina; **Slovensko Štajersko**: Brestanica, Fala, Hrastovec, Jarenina, Konjice, Podsreda, Ravno polje pri Ptuju, Slivnica pri Mariboru, Studenica, Savinjska in Šaleška dolina; **Tržaška okolica**: Znani so le posplošeni opisi noše v vaseh okoli Trsta; **Goriško**: Vipava; **Benečija**: Špeter Slovenov; **Rezija**: Posplošeni opisi rezijanske noše;

Na podlagi gradiva o moški in ženski noši v teh pokrajinah navajamo kar najbolj strnjen pregled posameznih oblačil in oblačilnih dodatkov (nadrobnejšo obdelavo glej: Makarovič I, str. 62—355).

Žensko nošo sestavljajo poleg belih, nekako do pasu segajočih rokavcev, večinoma dolgo krilo z modrcem in različna pokrivala, obuvala in vrhnja oblačila. Razlike se kažejo v krojih rokavcev in predvsem v dolžini ter gubanju kril in v pokrivalih.

Rokavci so bili na vsem območju žensko delovno in pražnje oblačilo, ki je spredaj do konca ali le do sredine prerezano (sl. 1). V gradivu se nekajkrat omenja pri rokavcih drobno počez rahlo prešito gubanje (Brestanica, Bohinj, Ruperčvrh), ki ga poučneje kažejo ohranjeni rokavci (npr. SEM, inv. št. 9301) in upodobitev Kranjice leta 1838 (Goldenstein, sl. 18). Okrasni pomen imajo tudi modri tkani trakovi na ozkem pokončnem ovratniku, ozkih manšetah (sl. 1) in ponekod tudi na ramenih, kot pričajo npr. rokavci iz Žabnic v Kanalski dolini (Deklica, str. 215 in sl. XXI). Poleg navadnih gumbov so rabili za zapenjanje tudi okrasno oblikovani kovinski gumbi. Rokavci so bili vedno krojeni iz belega blaga, npr. iz tanjšega pražnjega ali debelejšega grobega hodnega platna za delavnike ali iz tovarniških bombažnih tkanin, perkala in muslina, za pražnje dni.

Predvsem mandrijerski pražnji rokavci so bili vsaj že sredi 19. stoletja vezeni z belo bombažno nitjo (Zupančič, str. 121), kot kažejo ohranjeni rokavci iz konca 19. stoletja (sl. 15). Posebnost v izvedbi ovratnega dela kažejo ziljski rokavci, ki imajo večji, z drobnimi naborki obdan ovratnik (Šmohor, sl. 7).

Spodnje krilo se redkokdaj omenja, na primer leta 1812 za naborni okraj Fala (Fala), kjer je zapisano, da je telo „spačeno zavoljo množine spodnjih kril" (Baš, Opisi, str. 34) in za Ziljanke leta 1838, da nosijo čez kolena segajoče spodnje krilo, ki se pri plesu spodaj potegne skupaj s trakcem (Šmohor).

Sl. 1. Kmečka ženska pražnja noša, Škofja Loka, leta 1838 (Goldenstein)

O krojih spodnjih kril so poučnejša ohranjena krila iz druge polovice 19. stoletja. To so na pas krojena in v pasu drobno nabrana krila iz grobega ali finejšega domačega platna in tudi iz kupljenih belih bombažnih tkanin; pražnja so okrašena z belo ročno ali strojno vezenino, ročnimi ali strojnimi čipkami.

Krilo z modrcem sestavlja v pasu prerezano in drobno nabrano ali tudi v dolge gube položeno in večinoma do gležnjev segajoče krilo, ponekod, npr. pri Smledničankah (Makarovič II, sl. IX) in nekaterih Štajerkah (Pajek, str. 213) s krajšim, splošneje pa do pasu segajočim modrcem (sl. 2). Krojno različico pomeni kratko, približno do kolen segajoče krilo Ziljank (sl. 7). Kratko krojena krila so vsaj že leta 1815 nosile tudi Dolanke v jugovzhodnem delu Slovenskih goric (Hrastovec: Dolanci).

Krila so bila krojena iz doma pridelanih tkanin, to je iz črno, modro ali rjavordeče barvanega in tudi nebarvanega platna, iz črne, rjave, modre oziroma temno modre, rdeče in zelene raševine ali mezlana, iz sivega, črnega, rjavega in modrega sukna, tudi iz grobega sukna in rdeče-belo progastega blaga, tkanega iz turške in iz bele domače preje (Kordesch, str. 284). Že pred sredo 19. stoletja so pražnja krila in krila premožnejših kmetic krojena tudi iz tovarniških tkanin; na primer iz temnega, rdečega, zelenega in modrega volnenega blaga, dalje iz cica, rožastega cica, cajga, belega ali vzorčastega perkala, kambrika in tudi raznobarvnega kambrika, katuna, temno modrega kamelota, nankinga, zelenega ali črnega muslina, špangoleta in škotskega blaga. Temna enobarvna krila iz mezlana, raševine ali tudi platna in cajga so bila spodaj, predvsem na Gorenjskem in v delu Slovenskega Štajerskega zarobljena z zelenim ali modrim, za dlan širokim, večinoma svilenim trakom

(Podsreda), mandrjere pa so imele poleg zelenih tudi rdeče trakove (Zupančič, str. 21). Ohranjena krila iz druge polovice 19. stoletja imajo nad robom krila našite ožje žametne trakove (npr. SEM, inv. št. 6760).

V prvi polovici 19. stoletja so bili modrci večinoma krojeni iz drugačnega blaga kot krilo. Poleg domačih tkanin so bile cenjene tudi tovarniške: kambrik in rožasti kambrik, cajg, damask, volneno blago, pikčast menčester, svila in brokat. Zlasti brokatni modrci so bili okrasno pošiti ob robovih in po šivih z ozkimi črnimi žametnimi trakovi (npr. Goldenstein, sl. 18; npr. SEM, inv. št. 800).

Pod vplivom mode so vsaj ponekod krila razširjali obroči (Trdina I, str. 166), kar pa so kmečkemu modnemu oblačenju nenaklonjeni sodobniki ostreje obsojali kot druge, manj opazne modne vplive (Globočnik, str. 289—290).

Med pokrivali se največkrat omenja **peča**. To je štirikotno in na glavi v trikot preganjeno pokrivalo iz finega belega platna, muslina, perkala in batista. Poleg bele vezenine, s katero so bile peče okrašene na vsem območju, se osamljeno omenja leta 1814 tudi črna cvetlična vezenina (Slivnica). Znanih je več načinov zavezovanja: poleg preprosto položene peče tudi na vrhu glave ali na tilniku (sl. 1, 8, 17). Peča je bila najbolj razširjeno delovno in pražnje pokrivalo, ob cerkvenih praznikih in tudi posvetnih prireditvah (npr. ljudskih veselicah, Zarnik, št. 334). Peče „z mrežami in zobci" so izdelovale še leta 1870 šivilje v Višnji gori (Trdina I, str. 21).

Ženske so navadno nosile pečo samostojno, ponekod pa tudi z drugimi pokrivali. V delu Kranjskega so jo pokrile čez večjo **avbo** in jo zavezale pod brado (Kordesch, str. 108): po vsej verjetnosti so pečo nosile čez manjšo avbo ponekod na Štajerskem leta 1811 (Rogatec). V ljubljanski okolici so si ženske pozimi nadele najprej s kožuhovino obrobljeno **kapo**, čeznjo pa vrhu glave zavezale pečo (Kordesch, str. 4).

Ponekod na Štajerskem, na primer v nabornem okraju Fala in gosposki Jarenina, so nosile pečo in **klobuk** (Fala, Jarenina). Štajerke so klobuk poveznile čez pečo.

Na Koroškem (v Rožu, Podjuni, Mežiški in Kanalski dolini) so bile ženske pokrite z majhno prileženo **kapo** z okrasnim zadnjekom na tilniku (Makarovič, Pokrivala, sl. na str. 95; npr. SEM, inv. št. 6234). Vsaj na območju okrajne gosposke Osoje so nosile tudi Slovenke čez kapo polsten **klobuk** z nizkim okroglim oglavjem in velikimi kraji (Osoje). V okrajni gosposki Dobrla vas so nosile hkrati kar tri pokrivala, podobno kot vidimo na upodobitvi kmečkega para iz Savinjske doline iz leta 1811 (Geramb, sl. 140). Čez kapo so nosile pečo in vrh peče klobuk (Osoje).

Med Koroškimi pokrivali je nekaj posebnega ziljski **pintl** (Šmohor),iz tankega platna v obliki manjše rute krojeno pokrivalo, obdano na sprednjem robu s pasom v drobne gube položenega blaga. Pod pintl so Ziljanke zavezale še pisano svileno ali bombažno ruto (sl. 7).

Zavijačka, ki se omenja leta 1838 kot posebno pokrivalo v Bohinju (Kordesch, str. 248), je bila znana v Zgornje Savski dolini tudi še konec 19. stoletja (npr. Benesch). Po vsej verjetnosti so jo še v začetku 19. stoletja nosile ponekod drugod na Kranjskem (Obleka, str. 73).

Poleti so hodile ženske ob delavnikih marsikje **bose** (Goldenstein, sl. št. 48) ali pa so bile obute tako kot je bilo v navadi ob nedeljah in praznikih, ko so šle k maši. Za Kranjsko (npr. Kordesch, str. 4, 40) se leta 1838 omenjajo nižji **škornji**, v istem času so nosile škornje iz telečjega usnja tudi Idrijčanke (Idrija), dalje ponekod na Štajerskem (Hrastovec: Dolanci, Rogatec) in tudi na Dolenjskem (Heinko III, str. 214), Kostanjevica). Visoki čevlji, **vezivni**

čevlji ali podvezanke so v prvi polovici le redkokje izpričani (npr. Jarenina). Pod vplivom meščanske obutve krojeni čevlji so se splošneje razširili do konca 19. stoletja po večjem delu alpskega ozemlja. Izjemo pomenijo kraji okoli Trsta in na Goriškem. Tam so bili še vedno v navadi, podobno kot v prvi polovici 19. stoletja, nizki čevlji (sl. 8).

Poleg rdečih so ženske obuvale tudi bele **nogavice**, pletene iz domače volne in tudi že iz bombaža. Ponekod na Štajerskem (Slivnica, Jarenina), Koroškem (Rožek) in na Notranjskem (Senožeče) so bile v navadi poleg rdečih in belih tudi modre nogavice.

Na pas krojen in pod pasom drobno nabran **predpasnik** je znan kot dopolnilo pražnji in delovni ženski noši na vsem alpskem območju, razen v Osilnici (Kordesch, str. 320). Prevladovali so dolgi, do roba ali nekoliko nad rob krila segajoči predpasniki (sl. 1, 8).

Izjemo pomeni prav tako kot krilo, nekako do kolen segajoč in v drobne gube položen predpasnik Ziljank (sl. 7).

Poleg belih se omenjajo črni, modri in svetlo modri, rožasti, pisani in beli predpasniki z drobnimi belimi ali raznobarvnimi cvetličnimi vzorci. Krojeni so bili iz belega ali modro barvanega domačega platna, modrega ali črnega, škrobljenega in glajenega, tudi potiskanega platna, finega temno modrega in bleščečega glajenega platna, dalje cajga, cica, katuna, svile, tafta in tula.

Ovratna ruta je bila znana med oblačilnimi dodatki na vsem alpskem oblačilnem ozemlju. Tako sklepamo po pisnih pričevanjih. Na upodobitvah noš pa velikokrat manjkajo rute, vsaj pri delovno opravljenih ženskih (Goldenstein, sl. št. 48). K brokatnim, že tako okrasnim modrcem, večinoma niso nosile naprsnih rut. Rute so bile narejene iz platna in barvanega platna, damaska, kambrika, volne, svile. Poleg rdečih, rumenih, svetlih, rožastih in vzorčastih rut se omenjajo pisane bombažne ali svilene, progaste bombažne in rožaste iz rdečega grobega sukna. Razen Ziljank, ki so si trikotno preganjeno ruto polagale čez prsi in si jo zavezovale zadaj (sl. 7), so si na ostalem alpskem ozemlju polagale ruto okoli vratu in po prsih.

Poleg kovinskih **pasov** iz kositra, medenine in redkeje iz srebra (Heinko III, str. 214), so bili v navadi tudi usnjeni pasovi s kositrnimi ali srebrnimi zakovicami (Kordesch, str. 40). Kot pričajo tudi ohranjeni primerki so bili umetelno vkovani tudi razni cvetlični vzorci (npr. SEM, inv. št. 2442), Ziljanke (Šmohor) in če lahko verjamemo osamljenemu podatku, tudi nekatere Štajerke, so obešale okoli pasu (Pajek, str. 215) usnjen, s pavovimi peresi vezen pas (npr. SEM, inv. št. 5981). Pasovi so rabili za obešanje ključev ali noža (Russ, sl. 140), ponekod na Dolenjskem še leta 1870 (Trdina, str. 264), v ruperčvrski gosposki so si z njim tudi spodrecale krilo, vsaj tako piše leta 1838 v edinem viru o taki rabi (Ruperč-vrh).

Ob hladnejših dneh so bila v navadi različna vrhnja oblačila, nekatera so sodila tudi k letni pražnji noši. Poleg oprijeto krojene daljše **jope** (Kordesch, str. 248), je bil vsaj na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja razširjen tudi **špenzer**, oprijeta do pasu segajoča jopa (Goldenstein, št. 9). Jope so bile krojene iz modrega in črnega sukna, črnega in rjavega grobega sukna (npr. Podsreda), dalje iz flanele, špangoleta, kambrika in tudi svile. Do pasu krojeni špenzerji so pogosto, kot pričajo ohranjeni primerki iz črnega, temnorjavega in temnomodrega sukna (npr. SEM, inv. št. 9258), dalje rožastega cica, cajga, žameta in platna (npr. SEM, inv. št. 2869). Predvsem črne in rjave suknene jope so bile včasih podložene z rdečim (Kordesch, str. 4) ali modrim blagom (Dobrla vas).

V posplošenih podatkih o noši se zlasti za Gorenjsko večkrat omenjajo **kožuhi** (sl. 17). Stvarnih, na posamezna območja vezanih pričevanj pa je malo. Zato sklepamo, da so le

redke in med njimi verjetno bogatejše ženske pozimi nosile črn ali bel kožuh iz ovčje kožuhovine, po osamljenem podatku pa tudi iz kože govejih repov ali kastriranih ovnov (Slivnica).

Peščica virov o **pričeski** priča, da so starejše in mlajše ženske spletale lase v eno ali dve kiti in po podatku za ljubljansko predmestje iz leta 1838, lase razčesavale v prečo po sredini glave (Kordesch, str. 180). Vsaj za jugovzhodni del Slovenskih goric je sporočeno leta 1815, da so dekletom visele z rdečo turško prejo prepletene kite po hrbtu (Hrastovec: Dolanci). V Bohinju pa so poleg mlajših bržkone tudi starejše ženske nosile navzdol spuščene kite, kot pričata istočasni opis in upodobitev leta 1838 (Kordesch, str. 248). Po upodobitvah, na katerih se vidijo le nekoliko širši prameni las izpod pokrivala sklepamo, da so si ženske splošneje, kar potrjujejo tudi nekateri viri (Heinko III, str. 214), v kite spletene lase zvile okoli ali vrhu glave in jih pričvrstile z glavnikom (Goldenstein, sl. št. 18).

Še manjkrat kot pričeska so izpričani **trakovi** za lase. Dvoje, troje podatkov ne kaže posploševati. V Šiški so leta 1838 nosile nad čelom dva ozka, počezna trakova iz žameta (Kordesch, str. 180), v Savinjski in Šaleški dolini in na konjiškem območju pa prav tako v prvi polovici 19. stoletja dva črna žametna traka (Krempl, str. 214). Dekleta v jugovzhodnem delu Slovenskih goric so vsaj okoli leta 1815 imele privezane čez čelo štiri do pet svilenih trakov različnih barv, ki so viseli z enako dolgimi kitami čez hrbet. Trakovi so pričali o nedolžnosti dekleta — tisto, ki jo je zapravilo, ni smelo nositi trakov (Hrastovec: Dolanci).

Moško nošo sestavljajo poleg srajce, kratkih dokolenskih oziroma podkolenskih hlač in telovnika razna pokrivala, obuvala in druga dopolnila. Večje razlike med moškimi nošami so v glavnem le v hlačnih krojih. V večjem delu alpskega oblačilnega območja so bile v navadi oprijeto krojene hlače, pri mandrjerih v tržaški okolici pa podobno kot v Slovenski Istri ohlapno, hlamudravo krojene hlače.

Sl. 2. Kmečka moška pražnja noša, Smlednik, leta 1842 (Goldenstein)

Srajce so bile v vsem 19. stoletju krojene v dveh krojnih izvedbah, to je iz dveh stanov, prednjega in zadnjega, brez ramenskega šiva ali z ramenskim, trapezasto rezanim vstavkom, ki ločujeta prednji in zadnji del. Pri tej izvedbi srajce je značilno bogato gubanje na rokavih in pri vratnem delu (sl. 2). Tudi izvedba (Makarovič, Srajce, str. 43) ovratnika je bila različna. Nekatere srajce so imele ob vratu in zapestju ozek obrobek (sl. 2), druge pa manjši ali večji, koničasto ali zaobljeno krojen ovratnik. Vsaj že sredi 19. stoletja so ponekod moški nosili srajce z večjimi, trdo poškrobljenimi ovratniki (Heinko III, str. 378). Po osamljenem podatku so imele pražnje srajce našite na ovratnem in manšetnem obrobku okrasne plave trakove (Slivnica) ali rdeče vzorčaste trakove, kot kažejo ohranjeni primerki. Srajce so bile krojene iz domačega grobega lanenega ali tudi konopljenega platna, za pražnje dni pa iz finejšega platna, muslina, perkala in madapolana.

Oprijeto krojene **hlače** so segale navadno le do pasu, izjemoma so bile krojene tudi precej čez pas (Smlednik). Ob razporku na levi in desni hlačnici so se zapenjale z gumbi ali zavezovale s trakoma pod kolenom. Hlače so bile iz rjavega, črnega, sivega, redkokdaj belega sukna (Snežnik, Senožeče), dalje iz rjave raševine ali mezlana in črno barvanega platna ali iz črnega kozjega, ovčjega in po osamljenem podatku za ljubljansko okolico, tudi iz pasjega usnja (Kordesch, str. 4). Po podatku iz Slivnice pri Mariboru, leta 1814 naj bi moški nosili rumene usnjene hlače (Slivnica). Po osamljenem podatku pa so imeli leta 1845 hribovci okoli Šoštanja hlače iz domačega lodna, toda dolgo krojene (Musy, str. 47). Pražnje irhaste hlače so bile ob zunanjih robovih in na sprednjem delu okrasno vezene s črno, dobro povoskano nitjo. Ohlapno krojene hlače tržaških okoličanov črne ali modre barve pa so bile spodaj zarobljene ali podšite z rdečim suknom (J. G. V., str. 50, sl. 3). Dolgo krojene „pantalone" se na alpskem oblačilnem območju sredi 19. stoletja le izjemoma omenjajo, na primer za Ribnico leta 1842 (Heinko II, str. 378).

Telovnik je bil sestavni del moške obleke na vsem alpskem oblačilnem območju. Pri podobno krojenih telovnikih so bili manjši razločki le pri izvedbi ovratnega dela, ki je imel pokončni ali priležno krojen ovratnik (sl. 2, sl. 17). Kovinski in včasih tudi posrebreni gumbi, ki so prišiti enovrstno ali dvovrstno, so rabili za zapenjanje, pa tudi kot okras in znak premožnosti.

V prvi polovici 19. stoletja so bili telovniki pogosto krojeni iz rdečega in redkeje iz belega sukna (Senožeče); omenjajo se tudi grobo sivo in črno sukno, dalje črn, rdeč, črnomoder, barvast in rožast menčester, rožast pike in cajg ter karirasto blago in druge tovarniške tkanine, na primer kitaj, potiskano platno, katun, kambrik, cajg, žamet in svila. Poleg naštetih barv se omenjata še sinje modra in zelena barva telovnikov.

Nekateri škrlatni telovniki so prešiti ob robovih in okoli vratu z okrasno vrvico zlate barve, kot priča poleg ohranjenih telovnikov tudi osamljen podatek za okolico Polhovega gradca, Dobrovo in Vrhniko (Kordesch, str. 420) in na Zgornjem in Spodnjem Jezerskem so bili vsaj okoli leta 1838 črni sukneni telovniki obrobljeni z zeleno obrobo (Kapla).

Vrhnja oblačila, kot so kratek jopič (špenzer) in daljši suknjič, suknja, plašč, kožuh, v različnem obsegu dopolnjujejo moško nošo na alpskem ozemlju. V gradivu so jopiči in suknjiči večinoma premalo natanko opredeljeni, zato tudi glavne podatke o obeh oblačilih povzemamo skupaj. Za **jopiče** in **suknjiče** se omenja temna, svetla, bela, rdeča, svetlo modra, modra, temno modra in črnosiva barva. Krojeni pa so bili iz sukna ali ovčje, domače volne, dalje grobega sukna, lodna, menčestra, flanele, raševine, platna, cajga in kalmuka. Med barvami iz sukna krojenih oblačil so znane bela, siva, modra, zelena, temno rjava, črnosiva in črnikasta, suknjiči iz grobega sukna pa so bili beli, sivi, ščukastosivi, rja-

vi, črni in črnorjavi, iz menčestra najpogosteje modri in iz mezlana tudi beli (npr. Ruperč-vrh).

Prav tako kot na telovnikih so bili za zapenjanje in za okras tudi na jopičih in suknjičih prišiti kovinski, včasih tudi roževinasti gumbi. Okrasnega pomena je bila tudi rdeča podloga, ki je nekajkrat omenjena pri črnih, modrih ali zelenih suknjičih (npr. Kordesch, str. 4). V virih se le malokrat omenja **suknja**, ki je segala, kot pričajo tudi redke upodobitve, nekako do srede meč ali gležnjev (Kordesch, str. 108). Suknje so bile krojene iz sukna, grobega in padovanskega sukna ter lodna. Poleg zelene barve se omenja še siva, rjava in kavnorjava barva sukenj. Natančneje pa so bile suknje iz svetlorjavega, rjavega, sivega, črnega ali zelenega sukna (Rožek, Slivnica, Rogatec), iz grobega sukna pa črne ali rjave barve (Postojna, Ravno polje), dalje iz lodna sive ali rjave barve (Osoje) in iz rjavega padovanskega sukna (Kordesch, str. 4). Pri rjavih suknenih in padovanskih suknjah se omenja tudi rdeča podloga (Heinko III, str. 213; Kordesch, str. 4).

Iz meščanske bidermajerske noše prevzet **plašč** je značilno krojen z enim ali dvema večjima ovratnikoma (sl. 17). Po posplošenih pričevanjih so bili plašči modre ali črne in črnosive barve, nadrobneje pa iz sivega grobega sukna (Slivnica), svetlomodrega, črnega, sivega, temnozelenega ali rjavega sukna (Heinko III, str. 213; Kordesch, str. 420; Postojna).

Med pokrivali se na alpskem oblačilnem območju omenjajo poleg **klobukov** tudi **kape**. Splošneje razširjeni **klobuki** so bili dveh videzov: s širokimi kraji in nizkim oglavjem (sl. 2) ali višjim oglavjem in ožjimi kraji. Slednji so bili razširjeni predvsem na Koroškem (Šmohor, Vetrinj), pa tudi ponekod na Kranjskem (Stična, Postojna). Po vsej verjetnosti so kmalu po sredi 19. stoletja pomenili že staromodnejše pokrivalo (Levstik, str. 13).

Poleg črnih polstenih klobukov so v poletnem času nosili moški tudi svetle ali črne slamnike.

Kapa iz polšjih kožic je v prvi polovici 19. stoletja izpričana le za okolico Polhovega gradca, Dobrovo in Vrhniko (sl. 17; Kordesch, str. 420). Bržkone so jih tedaj kot kasneje nosili tudi drugje na Kranjskem. Sredi 19. stoletja so bile v navadi tudi krznene (Lippich, str. 107) in z zelenim žametom obdane kape v ljubljanski okolici (Kordesch, str. 4) in pri tržaških okoličanih (sl. 3).

Kožuh je izrazito zimsko oblačilo in je bil razširjen predvsem na Kranjskem in Koroškem. Za prvo polovico 19. stoletja je v tej zadevi najbolj poučna Goldensteinova upodobitev moškega iz ljubljanske okolice, ki je oblečen v kožuh bele barve (Kordesch, str. 4). Pričevalnejši ohranjeni kožuhi so na hrbtnem delu vezeni z raznobarvno volno (sl. 16), redki imajo uvezeno tudi letnico (npr. SEM, inv. št. 9950), proti koncu 19. stoletja pa so prišli v modo tudi kožuhi, okrašeni z raznobarvnim usnjem (npr. SEM, inv. št. 1618).

Med obuvali so bili najbolj razširjeni **visoki škornji** z zavihami (sl. 2), razen ponekod na Štajerskem (Jarenina) in tržaški okolici, kjer so nosili **nizke čevlje** (J. G. V., str. 50). Na Koroškem (Pliberk, Dobrla vas) in na Štajerskem pa so nosili tudi visoke čevlje, podvezanke (Fala, Jarenina). Poredko se že v prvi polovici 19. stoletja omenjajo kot delovno obuvalo tudi **cokle** (Kapla); čeprav domnevamo, da so jih vsaj v vseh hribovskih predelih že tedaj, kot vemo za konec 19. stoletja, splošneje nosili (Makarovič, Zapiski). Do kolen ali nižje segajoče **nogavice**, so bile večinoma modre, bledomodre ali bele barve in pletene ali valjane iz domače volne. V virih se za razne kraje omenjajo tudi bombažne nogavice (Rogatec, Ravno polje). V Benečiji so obuvali moški poleg modrih tudi rdeče nogavice (Procesia, str. 103).

Na Koroškem (Goldenstein, sl. 23) in ponekod na Štajerskem so moški nosili pod klobukom dolgo, proti vrhu glave koničasto **kapo s cofom**. Ohranjene kape so tkane iz črne

svile z raznobarvnimi progami (npr. SEM, inv. št. 7853), v pisnih virih so izpričane tudi kosmate kape (Krempl, str. 235).

Za alpsko oblačilno območje so večinoma izpričane **ovratne rute**. Kvadratno krojene in okoli vrata trikotno preganjene rute so bile iz svile ali bombaža, določneje iz cica, kambrika, pa tudi platnene in volnene, za Koroško (Dobrla vas) se omenja celo črna tančica. V nadrobnostih se omenjajo pisane svilene, bombažne in volnene rute, rdeča židana ruta, dalje navadna in posplošeno tudi rožasta ali raznobarvna ruta (npr. Kapla, Škofja Loka). Med dopolnili moške noše se le osamljeno omenja **trebušni pas ali opasica**. Tako za naborni okraj Rogatec leta 1811 volnen in za Zgornje in Spodnje Jezersko leta 1838 rdeč bombažni in svilen trebušni pas (Kapla). Na upodobitvi iz leta 1876, ki predstavlja moško nošo v Konjicah in Slovenski Bistrici pred sredo 19. stoletja, nosi moški preko hlač in suknjiča trebušni pas (Geramb, sl. 105). Po sredini 19. stoletja vsekakor redki pasovi so tudi že pred tem sodili v imetje premožnejših moških (Mencinger, str. 80).

V kakšnem obsegu so nosili moški ob delavnikih **predpasnike**, ne moremo ugotoviti. O tem vprašanju je na voljo le osamljeno pričevanje in sočasna upodobitev zimsko opravljenega moškega z modrim predpasnikom iz ljubljanske okolice sredi 19. stoletja (Kordesch, str. 4; Goldenstein, sl. št. 8).

Moški so imeli v glavnem enako **pričesko**, to je spredaj kratke, na tilniku pa nekoliko daljše lase (sl. 2).

I.2. Primorski tip noše (primorsko oblačilno območje)

V Slovenski Istri, Brkinih in nekaterih vaseh okoli Trsta (npr. Škedenj, v Bregu) je predvsem kroj ženskih oblačil bistveno drugačen kot na alpskem in panonskem oblačilnem območju.

Za žensko nošo jo značilno dolgo, v pasu neprerezano oblačilo z rokavi in brez rokavov, za moške pa široke, nekako pod kolena segajoče hlače, kakršne so značilne tudi za tržaške mandrijere.

Noša primorskega oblačilnega območja je v pisanih in slikovnih virih 19. stoletja skromno izpričana. Med pričevalnejšimi viri iz srede 19. stoletja je le Goldensteinova upodobitev ženske in moške istrske noše iz leta 1838 in sočasni opis obeh noš (Kordesch, str. 72), dalje Tischbeinova upodobitev Škedenjke, leta 1842, Vidmarjev opis istrske noše, leta 1857 (Vidmar, str. 338) in upodobitvi tržaških in koprskih okoličanov iz druge polovice 19. stoletja (sl. v: Spinčić, str. 217). O krojih, barvah in blagu oblačil pa se natančneje poučimo po ohranjenih nošah iz druge polovice 19. stoletja. Ohranjene so predvsem ženske noše, moška noša je izpričana le z nekaterimi kosi.

Ženske so splošneje do sedemdesetih let 19. stoletja nosile tale, po starejšem kroju narejena oblačila:

Z značilnim klinastim vstavkom na hrbtni strani krojena **srajca** iz belega lanenega ali bombažnega platna je spredaj neprerezana in z dolgimi širokimi rokavi. Rokava sta na zunanji strani okrašena po vsej dolžini, navadno s črno ali temnorjavo vezeno progo. Kadar je po vsej dolžini vstavljen čipkast vložek, je na vsako stran vezena po ena proga (sl. 4). Istranke so imele rokavne proge izvezene tudi z rdečo bombažno nitjo (Makarovič, Istra, str. 44). Z rdečo ali črno vezenino je bil okrašen tudi rokavni zavihek na vsaki strani z laneno ali bombažno nitjo šivane čipke. Vrhu srajce se oblači *spodnji in zgornji kamižot*. To

Sl. 3. Kmečka ženska pražnja noša, Škedenj pri Trstu, leta 1842 (Kandler)

je spredaj po vsej dolžini prerezano oblačilo, krojeno iz belega, rjavega ali črnega platna in tudi bombažnega blaga. Oblačilo, ki je v ramenih široko krojeno, ima prav tako kot srajca zadaj klinast vstavek. Zato je zadnja stran precej širša od prednjih dveh. Posebnost belih in temnih kamižotov pa je drobno ročno gubanje, ki teče nekako od srede hrbta navzdol (npr. SEM, inv. št. 5949).

V zimskem času so vsaj Istranke nosile enako krojeno in prav tako drobno nagubano **sukнjo** z rokavi ali brez njih iz grobega rjavega sukna,, podloženo z rdečim volnenim blagom (Kordesch, str. 72). Premožnejše so nosile suknje iz črnega finega tovarniškega sukna. Takoimenovana „žlahtna suknja" je bila prav tako kot suknja iz grobega sukna, okrašena na ramenskem in obeh prsnih delih z raznobarvno vezenino (npr. SEM, inv. št. 5943).

Po osamljenem podatku naj bi Istranke v drugi polovici 19. stoletja nosile tudi bele in skromno vezene **kožuhe** (Makarovič, Istra, str. 14). Kdaj so začele zlasti mlajše ženske nositi kratko, rahlo oprijeto jopico, **fanelco**, ne vemo natanko. Ohranjene jopice iz bele ali svetlomodre tovarniške volnene tkanine so iz konca 19. stoletja.

Edino žensko pokrivalo na primorskem oblačilnem območju je **peča**. To je prav tako kot na alpskem oblačilnem območju belo, iz finega platna ali perkala krojeno pokrivalo, največkrat obdano s čipkami in belo drobno vezenino (npr. SEM, inv. št. 6210). Istranke so si jo zavezovale pod brado (Prem) ali vrhu glave tako, da sta vogala trikotno preganjene peča štrlela levo in desno. Škedenjke so si vogal na desni strani spodvihale (sl. 3).

Zlasti Istranke so prav tako kot moški obuvale **opanke** (Kordesch, str. 72), nosile pa so vsaj že sredi stoletja tudi nizke čevlje, ki naj bi imeli, po osamljenem pričevanju „visoke podpetnice in so bili spredaj na dolgo vrezani" (Vidmar, str. 115). **Nogavice** so bile pletene iz bele ovčje volne in nad gležnjem prevezane z modrim trakom (Kordesch, str. 72). Sredi stoletja so najbrže za pražnje dni obuvale tudi že bele bombažne nogavice.

Preko vrhnjih oblačil so si vsaj še sredi 19. stoletja opasale pisan, volnen **pas** (Vidmar, str. 338).

Ne vemo natanko, kdaj so prišli v modo **predpasniki**. Na upodobitvah, ki kažejo žensko nošo po sredi 19. stoletja, so predpasniki že narisani (Spinčić, str. 217).

Moško nošo na primorskem oblačilnem območju so poleg bele srajce sestavljale že omenjene ohlapno krojene krajše hlače in oprijeto krojene dolge hlače, ter razna pokrivala in obuvala.

Sl. 4. Kmečka moška pražnja noša, Škedenj pri Trstu, sreda 19. stoletja

Po pičlih pričevanjih povzemamo, da so bile moške **srajce** podobno krojene kot na alpskem oblačilnem območju. Vsaj še sredi 19. stoletja so bile v navadi širše, z ramenskim vstavkom in naborki krojene srajce. Srajce so bile vedno bele, iz lanenega ali bombažnega blaga.

Poleg široko krojenih in že pri noši alpskega tipa opisanih **hlač** (sl. 4), ki so bile razširjene na vsem primorskem ozemlju, so predvsem Istrani, če ne že tudi Brkinci (S. P. str. 55), nosili verjetno v zimskem času bele, „po madžarski šegi" tesno oprijete hlače (Kordesch, str. 72), iz belega grobega sukna z modrimi obšivki ob stranskih hlačnih robovih in na trebušnem delu. V Istri in Brkinih so nosili še po sredi 19. stoletja, kot je izpričano tudi za leto 1838 (Prem), **telovnik** in daljšo **suknjo** iz rjavega, grobega domačega sukna. Oblačili sta bili obrobljeni z modrimi ali rdečimi trakovi (Prem). Po upodobitvah sodeč, so vsaj okoli Trsta nosili pražnje oblečeni moški tudi svetle telovnike, najbrž iz tovarniških tkanin (sl. 4).

Poleg **nizkih čevljev** so zlasti v Istri in Brkinih obuvali tudi še **opanke** (Prem) in bele ali modre **nogavice** (Vidmar, str. 338).

Od pokrival se je vsaj še v Istri in Brkinih ohranil sredi stoletja črn polsten klobuk, z nizkim oglavjem in širokimi kraji, okrašen z volneno vrvico zlate ali svetle barve (Prem) in z zelenim žametom obdana **kapa**. To sta pokrivali, ki sta bili v navadi tudi ponekod na alpskem območju (Kordesch, str. 4).

I.3. Panonski tip noše (panonsko oblačilno območje)

V Beli Krajini, jugovzhodni Dolenjski, na vzhodnem Slovenskem Štajerskem in v Prekmurju sta se moška in ženska noša bistveno razlikovali od noš na ostalem slovenskem ozemlju, in sicer v oblačilnih krojih in barvah uporabljenega blaga, beljenega ali nebeljenega domačega platna. Za žensko nošo je bila značilna dvodelna krojena obleka, to je krilo, na pas in rokavci, za moško pa daljše in tudi krajše, toda široko krojene platnene in v zimskem času ponekod tudi oprijete bele suknene hlače.

O noši panonskega oblačilnega območja so zlasti za Belo Krajino in del vzhodne Slovenske Štajerske na voljo dokaj poučni pisni in za Belo Krajino tudi slikovni viri. Edina starejša opisa moške in ženske noše v Prekmurju sta precej nenatančna in zato le delno pričevalna (Csaplovics, str. 75 ss in Bellosics, str. 22).

Krajevno opredeljen viri z Dolenjskega in Slovenskega Štajerskega so za **Dolenjsko** (Bela Krajina in jugovzhodno Dolenjsko): Osilnica, Poljane, Krupa, Kostanjevica, Čatež, Vinica, Pobrežje; za **Slovensko Štajersko**: Ormož, Hrastovec, Goričani, Slovenske gorice, Dravsko, Mursko in Ptujsko polje.

Žensko nošo so sestavljali rokavci, krilo na pas in poleg peče tudi nekatera druga, kapam podobna pokrivala. Poleg škornjev so bili ponekod v navadi tudi visoki čevlji in nogavično obuvalo, črapi. Redkeje se je nosil predpasnik in malokje ovratna ruta.

Tudi na panonskem oblačilnem območju so ženske nosile zgoraj kratke **rokavce**, ki so segali nekako do pasu in v delu Štajerske še višje. Vsaj tako razumemo zapis iz leta 1813 „Srajčka je najbrž za voljo svoje kratkosti, saj obstaja skoraj samo iz rokavov, dobila v domačem jeziku ime Rokavci" (Baš, Opisi, str. 42). V Beli Krajini (Krupa, Poljane) in občini Čatež (Kostanjevica) so bili rokavci, podobno kot na alpskem območju spredaj drobno nagubani in krojeni iz grobega ali navadnega domačega platna. Sklepamo, da so podobno

Sl. 5. Kmečka ženska pražnja noša, Poljanska dolina ob Kolpi leta 1838 (Goldenstein)

krojene rokavce oblačile tudi ženske na vzhodnem Slovenskem Štajerskem, le da so bili vsaj za pražnje dni iz perkala (Baš, Opisi, str. 18). Ponekod na Štajerskem (Ormož) so si ženske rokavce pod vratom zavezovale z rdečimi trakovi.

Na pas krojeno daljše **krilo** je bilo ponekod na panonskem oblačilnem območju po dolžini drobno nagubano (Krupa, Poljane, Hrastovec: Dolanci). Prevladovala so iz belega navadnega ali grobega platna krojena krila (Krupa, Kostanjevica, Ormož). Na Štajerskem so predvsem za pražnje dni oblačile tudi barvana platnena krila (Baš, Opisi, str. 18), ali krila iz zelene ali modre volnene preje (Hrastovec: Dolanci).

Splošno pokrivalo je bila tudi tukaj **peča**, krojena iz platna, perkala in pri premožnejših iz muslina (Ormož). Poleg čipk (Hrastovec: Dolanci) se omenja tudi vezenina, na primer iz rdeče volne (Krupa). Na ohranjenih belokranjskih pečah iz konca 19. stoletja je poleg rdeče pogostejša bela vezenina (npr. SEM, inv. št. 5904).

Ponekod v Beli Krajini (Krupa) in na Dolenjskem (Kostanjevica) so pokrivale pečo čez belo platneno **avbo**. To je bila bržkone manjša, glavi priležna avba, ki se omenja tudi za Prekmurje (Csplovics, str. 77). Samo v Poljanski dolini so poročene nosile koničasto oblikovano platneno kapo, **pocelj** (Poljane), okrašeno s klekljanimi čipkami (sl. 18), kot pričajo tudi ohranjeni primerki (npr. SEM, inv. št. 7444).

Poleg **nizkih čevljev** ali **škornjev**, ki so izpričani predvsem za čateško občino (Kostanjevica) in del vzhodne Slovenske Štajerske, so bili ponekod v navadi **visoki čevlji** (Baš, Opisi, str. 18) ali čevlji s približno 2,5 cm visokimi petami (Heinko III, str. 222). V Poljanski dolini so poleti obuvale volnene **copate** iz bele volne, okrašene z rdečimi in rumenimi nitmi (Poljane).

V Beli Krajini in čateški občini (Krupa, Poljane, Kostanjevica) so prevladovale rdeče in po podatku iz okrajne gosposke Krupa počez nagubane **nogavice** (Krupa). V Poljanski dolini so ženske obuvale iz debele črne in bele volne pletene nogavice, okrašene z raznobarvnimi čopi (Poljane).

Med vrhnjimi oblačili se le osamljeno omenja kratek **jopič**, špenzer za vzhodno Slovensko Štajersko (Baš, Opisi, str. 18). V občini Čatež in pri hribovitejših predelih kostanjeviške gosposke so prav tako kot v Beli Krajini oblačile daljše **suknje**. Iz belega, grobega domačega sukna krojeno oblačilo je bilo poleti brez rokavov, zimske suknje pa so imele rokave (Kostanjevica, Krupa, Poljane). Ob robovih so bile suknje okrašene z modrimi (Poljane) ali z rdečimi trakovi (Krupa). Suknen, iz grobe volne tkan „zobon" so pozimi oblačile tudi v Prekmurju (Csaplovics, str. 77).

Ponekod v Beli krajini so se vsaj že pred sredo 19. stoletja opasovale z daljšim, okoli 3 do 4 metre dolgim volnenim **pasom** iz črne (Krupa), ali rdeče, bele in modre volne (npr. SEM, inv. št. 1048).

Ovratne rute so nosile le redkokdaj; npr. v ormoški gosposki svilene (Ormož), Ščavničarke ter one z Murskega polja pa rdečeprogaste bombažne in le za pražnje svilene (Baš, Opisi, str. 18).

Kar zadeva **pričesko**, se nekajkrat omenja, da so neporočene nosile kite, prepletene z rdečimi volnenimi trakovi ali prejo (Hrastovec: Dolanci; Poljane, sl. 5), poročene so si v kite spletene lase zavijale okoli glavnika ali pa so jih spletle v eno kito, ki jim je izpod peče visela po hrbtu (Baš, Opisi, str. 18).

V kakšnem obsegu so ženske nosile **čelne trakove, parte**, ne vemo natanko. Po osamljenem pričevanju so nosile čez čelo trak iz žameta Ščavničarke in ženske na Murskem polju (Baš, Opisi, str. 18), belokranjska dekleta pa so si vsaj še sredi 19. stoletja privezovale okoli čela parto, to je trak iz rumene svile, ki je bil okrašen z lesketajočimi se kamni in biseri (Kobe, str. 164). Ali kot se prav tako posplošeno poučimo še za šestdeseta leta, da so ponekod v Beli krajini dekleta nosile „z baršunom obšit in z biseri in granaticami okrašen trak", parto (Barle, str. 25). Poučnejše so ohranjene parte. To so ožji rdeči sukneni trakovi, okrasno pošiti z raznobarvnimi koraldami (sl. 19).

Srajca, hlače, telovnik in razna vrhnja oblačila za hladnejše dni so bili glavni deli moške noše, ki jo dopolnjujejo razna obuvala, med pokrivali pa pretežno klobuk.

Moški so nosili na panonskem oblačilnem območju podobno krojene **srajce** kot na ostalem slovenskem ozemlju. Tako dommevamo po upodobitvah iz prve polovice 19. stoletja (sl. 6), ker se iz istega časa ni ohranila nobena moška srajca. Prevladovale so iz grobega domačega platna krojene srajce (npr. Kostanjevica, Krupa, Ormož). Za Poljansko dolino pa se poleg platna omenja tudi muslin (Poljane). Srajce so nosili k široko krojenim platnenim hlačam vedno vrhu hlač. Razlike so bile v dolžini srajce, ki jih opisovalci naše noše sredi 19. stoletja večkrat omenjajo. Na primer za vzhodno Slovensko Štajersko: „krez breguše imajo robačo (srajco). Pešničari dugo skoro do kolena, Ščavničari ino Murščanji celo kratko kumaj do breguš, Podravci ino Haložani pa dugšo, do pol bedre" (Krempl, str. 235).

Na vsem ozemlju so nosili na splošno iz grobega belega domačega platna krojene **hlače**. Tako kot pri srajcah so bile tudi pri hlačah razlike predvsem v dolžini in ponekod tudi v širini hlačnic. Bržkone so najširše krojene hlače nosili v Prekmurju, kot pričajo redki ohranjeni primerki (SEM, inv. št. 331) in upodobitev iz konca 19. stoletja (Makarovič II, sl. 41).

Sl. 6. Kmečka moška pražnja noša, Stari trg ob Kolpi, leta 1838 (Goldenstein)

Drugi podatki o tem so premalo natančni, ker posplošeno omenjajo samo „široke" hlače (npr. Velika N.). Kar zadeva dolžino hlač so Belokranjcem segale čez meča (sl. 6), prebivalcev Ptujskega polja do gležnjev (Baš, Opisi, str. 22), Pesničarjem pa do kolen (Baš, Opisi, str. 22). V večjem delu panonskega oblačilnega območja so nosili pozimi tudi dolge oprijete hlače iz belega sukna (npr. Krupa, Poljane, Kostanjevica, Ormož), v Prlekiji (Baš, Opisi, str. 29) in Prekmurju (Csaplovics, str. 76) so nosili modre hlače in v jugovzhodnem delu Slovenskih goric tudi črne (Hrastovec: Dolanci). Tako kot smo videli že pri istrski moški noši, so bile hlače ob stranskih robovih in spredaj na trebuhu okrasno pošite, na primer v Poljanski dolini z zelenim ali modrim (Poljane) in v čateški občini z rdečim ali modrim trakom (Kostanjevica).

Moški so nosili deloma podobno krojene **telovnike** kot na alpskem oblačilnem območju (sl. 6). Krojeni so bili, kot se v virih posplošeno omenja iz sukna, tudi grobega sukna, cajga in svile in natančneje iz temnega, rdečega, zelenega in modrega sukna, bele flanele, ali pikeja in pisanega blaga (npr. Poljane in Hrastovec: Goričani).

Vrhnja oblačila so bila razširjena v različnem obsegu. **Suknjič** iz grobega sukna se omenja leta 1838 za gosposko Krupa (Krupa). Do kolkov krojeno oblačilo iz belega sukna, je bilo okrašeno z modrim ali rdečim krajcem (Heinko, str. 221). Kratke bele **jopiče** iz grobega sukna so oblačili tudi v Poljanski dolini (Poljane). V Prlekiji so nosili bel suknen suknjič, „čoho". Kupovali so jih na Madžarskem (Baš, Opisi, str. 29), kot je sporočeno tudi za naborni okraj Ormož, kjer da so suknjiče bele ali pepelnato sive barve iz grobega sukna kupovali tudi na Hrvaškem (Ormož).

Suknje iz belega grobega sukna, ki so bile v letnem času brez rokavov so nosili na Dolenjskem predvsem v ravninskih predelih krškega okraja in v občini Čatež (Heinko III, str.

217), v Beli krajini pa v gosposki Krupa (Heinko III, str. 221) in v Poljanski dolini, odkoder je tudi podatek, da so bile okrašene z zelenimi ali modrimi vrvicami (Poljane).

Po pičlih podatkih povzemamo, da so **plašče** nosili predvsem na vzhodnem Slovenskem Štajerskem in v Prekmurju. Bili so dveh krojnih izvedb: **gaban** iz belega grobega sukna, z velikim četverokotnim ovratnikom, enako krojen kot na Madžarskem ali Hrvatskem (Velika N.) in iz črnega ali modrega sukna po bidermajerski mestni modi krojen plašč z enim ali dvema ovratnikoma (Krupa). Podobno krojen plašč iz rčedega sukna so si v Poljanski dolini ogrinjali — vsaj leta 1838 — le še poročni zastavniki (Kordesch, str. 212). Poprej pa so bili splošneje v navadi (Poljane).

V kakšnem obsegu so moški pozimi nosili **kožuhe**, ne vemo, ker so podatki o tem vprašanju pomanjkljivi. Pogosteje so jih oblačili na vzhodnem Štajerskem in v Prekmurju. Črne, do ledij segajoče kožuhe so nosili prebivalci Murskega polja, v okolici Šalovec pa kratek bel in okrašen kožuh, po madžarski šegi (Csaplovics, str. 76).

Med pokrivali je na panonskem oblačilnem območju prevladoval črn polsten **klobuk** z nizkim oglavjem in širokimi krajci. Torej enako pokrivalo, kot je bilo v istem času, to je v prvi polovici 19. stoletja, razširjeno na alpskem in deloma primorskem oblačilnem območju. Klobuke z visokim oglavjem, okrašene ob praznikih z velikim dišečim šopkom, so v istem času pokrivali le Ščavničarji in na Murskem polju (Baš, Opisi, str. 18). Natančneje je izpričana kapa le za Poljansko dolino, kjer so se pokrivali moški z okroglo kapo iz rdečega sukna, okrašeno s trakovi in z žametom (Poljane, sl. 6).

Če posplošimo podatke o obuvalih, so na primer v občini Čatež poleti hodili moški **bosi** (Heinko III, str. 217), v ormoškem nabornem okraju pa tako predvsem revnejši in posli (Ormož). Ob nedeljah in pozimi so obuvali **škornje**, in sicer v krški ravnini in občini Čatež iz govejega usnja (Heinko III, str. 217), na vzhodnem Slovenskem Štajerskem in v Prekmurju pa iz tanjšega kordovanskega usnja (Baš, Opisi, str. 18; Ormož, Velika N.). **Čevlji na vezalke**, podvezanke se le posamič omenjajo za Belo krajino (Krupa, Poljane), domnevamo, da so bili do neke mere razširjeni tudi na ostalem ozemlju. Vsaj ponekod v Beli krajini so nosili poleg **cokel** (Krupa) tudi **opanke** (Krupa, Poljane).

Nogavice se malokrat omenjajo. V gosposki Krupa so obuvali kratke iz belega grobega bombaža (Krupa), v Poljanski dolini pa prav tako kratke nogavice iz bele volne, ki so bile zgoraj različno barvane in pretkane s svileno nitjo (Poljane).

Na Krškem polju, v okrajni gosposki Kostanjevica in Krupa ter v Poljanski dolini so sredi 19. stoletja opasovali ožji (približno štiri prste širok) usnjen pas čez srajco (Krupa, Poljane, Kostanjevica; Heinko III, str. 221), v Osilnici pa pas z dvema majhnima zaponkama (Osilnica). Ponekod na Štajerskem so vsaj za pražnje dni opasovali svileno ruto (Baš, Opisi, str. 18), prebivalci jugovzhodnega dela Slovenskih goric pa rdeč pas iz kamelje dlake (Hrastovec: Dolanci).

Ovratne rute so ob praznikih nosili ponekod na vzhodnem Štajerskem (Baš, Opisi, str. 18; Hrastovec: Dolanci), v Poljanski dolini pa nekateri ženini tudi dve rdeči čez prsi prekrižani ruti (Kordesch, str. 274).

Moški so **pričesko** na panonskem oblačilnem območju oblikovali podobno kot na ostalem slovenskem ozemlju. Vsaj tako pričajo upodobitve, na katerih imajo spredaj kratke, zadaj pa daljše lase (sl. 6). Po nekem podatku so v Poljanski dolini pred letom 1838 nosili moški kito (Heinko III, str. 226).

Sl. 7. Kmečka ženska pražnja noša, Zilja, leta 1838 (Goldenstein)

Sl. 8. Pražnja noša tržaške okoličanke, prva polovica 19. stoletja

I.4. Različice noš v prvi polovici 19. stoletja

V pregledni obravnavi posameznih oblačilnih kosov so izpričane poleg podobnih in enakih tudi različne oblačilne sestavine, ki določujejo različice noš posameznih oblačilnih območij.

Na alpskem oblačilnem območju so različice v ženski noši določljive predvsem s pokrivali, z dolžino in gubanjem kril ter nekaterimi vrhnjimi oblačili.

V sestavi temeljnih oblačilnih sestavin ženske noše (krilo z modrcem in rokavci) so izpričane na alpskem oblačilnem območju te različice: noša s pečo, npr. na Dolenjskem, 1802 (Makarovič II, sl. XII), v Šiški, 1838, v okolici Škofje Loke, 1838 (sl. 1), v okolici Begunj na Gorenjskem okoli leta 1835 (NG), okoli Trsta prva polovica 19. stoletja (sl. 8) in v Goriških Brdih, 1812 (Baš, Kultura, str. 49), noša z avbo, npr. v Krakovem, 1838 (Kordesch, str. 144), noša s (koroško) kapo na vsem koroškem ozemlju razen pri Zilji (sl. 7), noša z zavijačko, npr. v Bohinju, 1838 (Goldenstein, sl. 15) in okolici Begunj na Gorenjskem, 1838 (NG), noša z visoko avbo in pečo, npr. v Trnovem okoli leta 1820 (Kordesch, str. 108), noša s prileţno avbo in širokokrajnim klobukom, npr. v Zgornji Savinjski dolini, okoli leta 1811 (Russ, sl. 140), noša s čelnim trakom in pečo, npr. v okolici Rogaške Slatine, okoli leta 1811 (Russ, sl. 137), noša s pintljem in kratkim, drobno nagubanim krilom pri Zilji (sl. 7), noša s tako imenovano žlahtno jopo v ljubljanski okolici (Kordesch, str. 4), med Rogaško Slatino in Brežicami okoli leta 1811 (Russ, sl. 138) in v Beneški Sloveniji, 1812 (Baš, Kultura, str. 53), zimska noša s kožuhom na primer v Tomačevem, 1838 (Kordesch, str. 4), v okolici Polhovega Gradca, Dobrove in Vrhnike 1838 (sl. 17).

Različice v moški noši so določene predvsem s kroji hlač, obuvali in nekaterimi gornjimi oblačili. To je noša z oprijetimi irhastimi hlačami, npr. v okolici Škofje Loke (Goldenstein, sl. 4) in noša z ohlapno krojenimi hlačami, kakršno so poznali v nekaterih vaseh okoli Trsta (sl. 4). Pri navedenih nošah so razločki tudi v obuvalih. Zato razlikujemo nošo s škornji na vihala, npr. v okolici Smlednika leta 1838 (sl. 2) in nošo z nizkimi čevlji, npr. na Vipavskem (Kordesch, str. 325), nošo s krajšo ali daljšo suknjo, npr. v Slovenskih goricah, v delu Dravskega in Ptujskega polja in na vzhodnem robu Pohorja okoli leta 1808 (Geramb, sl. 134), v Savinjski dolini, okoli leta 1811 (Russ, sl. 140), v Trnovem okoli leta 1820 (Kordesch, str. 108), v Beneški Sloveniji, 1812 (Baš, Kultura, str. 51) in v Goriških Brdih 1812 (Baš, Kultura, str. 47), nošo z bidermajerskim plaščem, npr. v okolici Polhovega Gradca, Dobrove in Vrhnike 1838 (sl. 17), zimsko nošo s kožuhom v Tomačevem, 1838 (Kordesch, str. 4).

Na panonskem oblačilnem območju oznamujejo različice posebna pokrivala oziroma glavna okrasja. To je noša poročenih Poljank s koničasto oblikovano kapo, **pocljem** (sl. 5), noša s šapljem okinčane poljanske neveste (Kordesch, str. 212) in poljanska dekliška noša s svojevrstno urejeno pričesko (sl. 5). Dvoje noš, to je noša v Rogaški Slatini, 1811, z ohlapnim padajočim, na vozel zavezanim oblačilom (Russ, sl. 136) in noša iz Osilnice 1838, ki imata sestavine panonskega (belo krilo in rokavci) ter alpskega (krilo z modrcem) oblačilnega območja, pa je prehodnega videza (Kordesch, str. 320).

Različic noš z ostalih območij (vzhodno Slovensko Štajersko, Prekmurje) zaradi pomanjkanja pričevalnejših upodobitev ali ohranjenih oblačilnih kosov ne kaže določati. Glede na dosedanje pičlo znanje o nošah navedenih območij, bi bilo določevanje bolj ugibanje. To velja tudi za moško in žensko nošo, ki naj bi jo nosili v pokrajini med Dravo in Muro (Goldenstein, sl. 35—49).

Različice moških noš so prav tako kot pri ženskah še najbolj jasno določljive za Belo krajino, zlasti za Poljansko dolino. Med njimi je bila v večjem obsegu razširjena moška noša z

Sl. 9. Kmečka moška in ženska pražnja noša, Mokrice, leta 1870 (Arsenović)

daljšo brezrokavno suknjo, **zobunom**, iz belega sukna, npr. v Osilnici 1838 (Kordesch, str. 320). Za moško nošo v Poljanski dolini ob Kolpi je značilno posebno pokrivalo, rdeča in okrašena kapa (sl. 6). Posebna noša ženitovanjskega zastavnika v Poljanski dolini je izpričana predvsem z rdečim suknenim plaščem, in že omenjeno rdečo kapo in dolgimi belimi suknenimi oprijetimi hlačami (Kordesch, str. 212). Moška zimska noša s škornji, belimi suknenimi hlačami in belo sukneno suknjo iz okolice Brežic okoli leta 1811, je tudi še kasneje značilna zimska noša na širšem območju (Russ, sl. 9); le da so npr. v pokrajini med Dravo in Muro ter v Prekmurju značilni iz belega sukna po madžarski šegi krojeni plašči, suknje in suknjiči (Goldenstein, sl. 66).

II. Okoliščine oblačilnih sprememb

Sredi 19. stoletja in nadalje se je predvsem pražnja kmečka noša postopoma spreminjala pod vplivom mestne mode. Spremembe so bile sprva opazne predvsem v oblačilnih tkaninah. Doma izdelano blago (platno, raševina, sukno) so nadomeščale tovarniške tkanine. Sčasoma so se uveljavila tudi vidneje pod vplivom mestne mode krojena oblačila. Uvajanje sodobnejših oblačilnih značilnosti ni potekalo povsem enakomerno.

1.

Na delu slovenskega ozemlja, zlasti na alpskem območju, je šel oblačilni videz že pred sredo 19. stoletja vštric s preprostejšo mestno oblačilno modo precej izenačeno. Noša na

večjem delu alpskega območja je bila tedaj najbolj razvita oblačilna oblika na slovenskem ozemlju. Takšna oblačilna raven se je oblikovala spričo ugodne zemljepisne lege, ki je omogočala neposrednejše stike z ostalo srednjo Evropo in njeno napredno oblačilno omiko, spričo dobrih prometnih zvez in dokaj trdne gospodarske podlage precejšnjega dela njenih prebivalcev.

Oblačilne spremembe, ki so se pokazale na alpskem območju v razmeroma kratkem obdobju so morale biti precej očitne. Vsaj tako sklepamo iz takratnih pričevanj. Ugotovitve sodobnikov o večjih oblačilnih spremembah na Gorenjskem, Notranjskem in Štajerskem so precej podobne kot iz leta 1838 za koroško gosposko Osoje: „Originalna obleka prebivalcev tukajšnjega okraja je bila zaradi želje po novi modi, ki je zajela tudi najnižje ljudske plasti, docela izpodrinjena, da so se razen omenjenih kap in klobukov, ki pa so čisto preoblikovani, vsi ostali kosi pri ženski obleki povsem spremenili v blagu in kroju in se vedno bolj približujejo siceršnji meščanski noši, kar se je zgodilo tudi z moško obleko" (Osoje).

V nekaterih opisih noše so dane še stvarnejše primerjave o manjšanju oblačilnih razločkov. Na primer opisovalci ljudske noše na Dolenjskem in Notranjskem so radi primerjali krajevno nošo z nošo ljubljanske okolice ali s kranjsko nošo. Tako je bilo npr. leta 1838 sporočeno za okrajno gosposko Snežnik, da „v okraju ni nikakršne posebne ljudske noše, kajti prebivalci Loža so že zdavnaj zamenjali svojo posebno dolgo suknjo s kratkim modernim suknjičem, pa tudi sicer se oblačijo moderno kakor v okolici Ljubljane" (Baš, Opisi, str. 160). Opisovalec noše iz okrajne gosposke Idrija pa je v istem letu zapisal: „Ljudska noša v tem okraju se tako pri moškem kakor tudi pri ženskem prebivalstvu v bistvu v ničemer ne razločuje od ljudske noše pri vseh drugih prebivalcih na Kranjskem" (Baš, Opisi, str. 168).

Prej, ko je stekla železnica, je skozi slovenske dežele tekel živahen promet iz severnih dežel v reško, tržaško in beneško pristanišče. V nekaterih predelih so se prebivalci dodatno ali pretežno ukvarjali s prevozništvom tudi za razne potrebe domačega prebivalstva. Prevozništvo, ki se je dalo še bolj kot nekdanje tovorništvo izkoriščati za trgovanje na svoj račun, je prav tako kot istočasno razvito krošnjarstvo vnašalo v našo kmečko nošo nove poteze. Furmani so prinašali ženskam svilene rute, blago in nakit (Makarovič, Noša II, str. 89). Spričo kolikor toliko uspešnega prometa se je povečala tudi kupna moč kmečkih, s prevozništvom zaposlenih družin. To se je kazalo tudi v obleki. Vsaj tako moremo razumeti pričevanja z dveh precej oddaljenih območij. „Predvsem zaradi neomejenega krošnjarstva je izginila noša med vsemi sloji" je bilo leta 1838 sporočeno iz gosposke Osoje (Osoje). In v istem času podobno tudi iz gosposke Ribnica: „Odkar je v tem kraju prišlo do prenaseljenosti in zato domači izdelki ne zadoščajo za obstanek, je večina prebivalcev v tukajšnjem okraju prisiljena, da se preživlja s kupčijo v raznih pokrajinah. Zato so šle v izgubo vse ljudske posebnosti in izvirnosti v naši noši" (Ribnica).

O približevanju ali zbliževanju z mestno nošo so sredi 19. stoletja poročali tudi iz štajerskih predelov: npr. leta 1846 iz župnije Dobje pri Planini (Dobje), Šentvid pri Planini (Šentvid) in leta 1844 iz okraja Žovnek (Žovnek).

2.

V delu slovenskega ozemlja je tudi v zadnjih treh desetletjih 19. stoletja izpričan počasnejši oblačilni razvoj — na primer v predelih in pokrajinah z nižjo življenjsko ravnijo, kot so Bela krajina, Prekmurje, Slovenska Istra, itn. Največkrat so bili to tudi odročnejši predeli s

slabimi prometnimi zvezami in tudi področja, v katerih so tudi v drugih kulturnih sestavinah izpričane počasnejše spremembe.

Navzven se je zamudništvo skoraj najočitneje kazalo v oblačilnem videzu. Ta je še vedno razločeval prebivalce nekaterih območij. Na podlagi redkih stvarnih pričevanj in med njimi zlasti upodobitev Nikole Arsenovića, okoli leta 1870 (Trdina I, str. 197; prim. tudi Orel, str. 179) so določljive različice moških in ženskih noš za naslednje kraje: Prosek, Breg pri Trstu, Gorjansko, Sežana, Vipava, Kras, Metlika, Mokrice (sl. 9; Arsenović).

V zadnjem četrtletju 19. stoletja (in v 20. stoletju nekako do prve svetovne vojne), so nosili po starejši modi krojeno, deloma pa tudi že preoblikovano starejšo obleko tudi še v nekaterih drugih odmaknjenih in hribovskih predelih, npr. v Zgornjesavski dolini, zlasti v Ratečah in Podkorenu, v Bohinju, na Zilji in ponekod v Beli krajini (npr. na Vinici, Preloki, v Adlešičih in Poljanski dolini). V istem obdobju so v nekaterih vaseh okoli Trsta zlasti starejše ženske nosile nekdanjo pražnjo nošo kot slovesno oblačilo za posebne, predvsem cerkvene priložnosti. To opažamo tudi v nekaterih drugih slovenskih krajih na Gorenjskem in Dolenjskem. V obeh pokrajinah so vsaj že v sedemdesetih letih za velike praznike rade pokrivale strojno tkane in vezene peče iz tila. Ali kot je zapisano o udeleženkah maše v Zalogu na Dolenjskem: „Ženske imele skoraj vse peče. Nekatere bile kaj malo oblečene (krilo kafe barve, zelene kočamajke ali surke, na glavah lepe svilnate robce ali drage mrežaste peče)" (Trdina I, str. 117).

Za zadnje četrtletje 19. stoletja potrjujejo tudi nadrobnejše primerjave noš podoben, če že ne poenoten oblačilni videz skoraj na vsem slovenskem ozemlju. Zanj so bila značilna sodobneje, pod takratnimi srednjeevropskimi modnimi vplivi krojena oblačila. To pa pomeni na splošno pri ženskah, vsaj za pražnje dni, iz raznih tovarniških tkanin krojeno krilo na pas, prileżno jopo in kot edino pokrivalo ruto in le ob nekaterih svečanostih tudi pečo (npr. Trdina I, str. 93), pri nedeljsko opravljenih moških pa prav tako iz tovarniških tkanin krojene dolge hlače z belo srajco, s telovnikom in z daljšim suknjičem (sl. 12). Starejše oblačilne sestavine so postale večinoma redkost. O tem so znana iz raznih krajev podobna pričevanja kot za Dolenjsko že leta 1870: „23. maja. Maša v Prečnem in prošnjena procesija v Stražo. Sila ljudi — Možki bili skoraj vsi v dolgih hlačah in zavihanih rekeljcih, ženskim videl sem na glavi več robcev kot peč" (Trdina I, str. 89). „24. maja procesija v Zalogu. Na 10 robcev komaj ena peča, na 20 dolgih hlač še ne ene kratke" (Trdina I, str. 89). O korenitejših spremembah oblačilnega videza se večinoma podobno poučimo, kot na primer leta 1878 za šentjernejsko okolico: „Pred nosili so vse iz domačega blaga, prtene hlače celo v nedeljo gruntarji, zdaj pa vlada dragi cajg in štof in sukno" (Trdina I, str. 170).

4.

Končno je sreda 19. stoletja (Baš, Kultura, str. 234 ss) in zlasti obdobje taborskega gibanja tudi čas, ko se je oblikovala narodna noša. To je nekakšna, na podlagi kmečke noše, oblikovana uniforma za izpričevanje slovenske nacionalne zavesti in pripadnosti slovenskemu narodu (sl. 10; Makarovič, Noša, str. 53, ss). Za nekatere kraje je značilno, kot se na primer poučimo za novomeško okolico leta 1870, da so ženske ponovno začele pokrivati za nekatere slovesnejše priložnosti že opuščene peče: „Peče bile so že močno opustile, ali so zmagale zdaj zopet popolnoma svoje tekmece robce (Trdina I, str. 123). Peče so zmagale tako odločno, da sem videl v Prečni komaj še dva ali tri robce. Kakor miasma širi

Sl. 10. Ženska narodna noša, Kamnik, leta 1894

se narodna misel in šega tudi v onih krogih, ki nimajo nobene politične in narodne zavesti (Trdina I, str. 150).

Narodna noša se je oblikovala v agrarnem in do neke mere še bolj v urbanem okolju. Poleg premožnejših kmečkih žensk so jo ob posebnih priložnostih oblačile tudi nekatere, predvsem uglednejše meščanke in druge ugledne ženske: „Še posebno pa sta vsem dopadli gospa baronovka de Treaux (Detro), rojeno Zoisovo in njena mala hčerka, obe napravljeni v narodno obleko z belima pečama na glavi" (Dopisi, str. 308). Tudi v kratkočasnici „Dobro jutro", ki so jo igrali v ljubljanski čitalnici leta 1863, so bili nastopajoči gospodje in gospodične oblečeni „v naši domači kmetiški obleki" (Čitavnica, str. 414). Pevke Glasbene matice iz Ljubljane pa so bile ob nastopu na Dunaju pokrite z avbo (Štritof, str. 19).

III. Posebni dejavniki oblačilnih sprememb

Razvoj kmečke noše ni potekal povsem enakomerno. Nekateri posebni dejavniki so imeli zdaj večji, zdaj manjši pomen za oblikovanje noše in so povzročali hitrejše ali počasnejše prevzemanje vsakokratnih sodobnejših oblačilnih značilnosti. Med najpoglavitnejšimi so bili: premoženjsko stanje, zemljepisni položaj, namembnost noše, starost in spol nosilcev. Določneje povedano: mestom bližji, premožnejši in mlajši ljudje so se na splošno hitreje ravnali po vsakokratni oblačilni modi kot revnejši in tisti v odročnejših krajih in kot starejši ljudje.

1.

Stopnja **gmotne ravni** je pospeševala ali zavirala prevzemanje sodobnejše oblačilne mode. To potrjujejo poleg posplošenih predvsem določneje opredeljena pričevanja. Tako je bilo na primer leta 1814 zapisano za okrajno gospodko grad Slivnica, da so ženske nosile ob nedeljah in praznikih platnena krila, premožnejše pa tudi že krila iz tovarniških tkanin, to je trpežne bombažne tkanine, modro ali rdeče progaste ali modre in granatne barve (Slivnica). Tudi iz opisa ženske noše v okrajni gosposki Ruprčvrh leta 1838 se poučimo, da so nosile npr. revnejše in tudi starejše ženske pretežno obleko iz domačih tkanin, premožnejše in bolj nečimrne pa kupivno volneno in bombažno blago, na primer kambrik, perkal, muslin in svilo (Ruperčvrh). Revnejši so v primerjavi s premožnejšimi zaostajali tudi v sprejemanju sodobnejše oblačilne mode ali nekaterih modernejših oblačilnih kosov. Vsaj tako sklepamo po opisu moške noše v gosposki Postojna iz leta 1838; v njem piše, da nosijo premožnejši tudi plašč iz temnozelenega ali rjavega sukna s srednjevelikim ovratnikom (Postojna). Pod vplivom bidermajerske mode krojen plašč iz črnega ali modrega sukna, z enim ali dvema ovratnikoma, je v istem času tudi v okrajni gosposki Krupa v Beli krajini izdajal premožnejšega nosilca (Krupa).

2.

V večjem obsegu se je kazal vpliv **zemljepisnega položaja** na oblačilne spremembe v vsem 19. stoletju, vsaj tako pričajo poleg pisnih tudi slikovni viri. Posplošeno povzemamo, da se je noša dosti hitreje spreminjala v bližini večjih središč kot v odročnejših in prometnim zvezam odmaknjenih krajih. Zato je splošneje označeval hribovske kmete staro-

Sl. 11. Ženska noša ob večjih praznikih, Moste pri Ljubljani, konec 19. stoletja

modnejši oblačilni videz, ki se je kazal v staromodneje krojenih oblačilih in domačih tkaninah (Russ, sl. 140). Ravninski in zlasti mestom bližji kmetje pa so ponekod prav izstopali s sodobneje krojenimi oblačili, narejenimi iz tovarniških tkanin.

Tako npr. piše v poročilu o noši v gosposki Konjice leta 1812, da se „obleka slovenskega kmeta v tem okraju v ravnini znatno razlikuje od obleke gorjancev" (Baš, Opisi, št. 52). Iz nadaljnjega opisa sledi, da so bili slednji še vedno pretežno oblečeni v staromodnejša oblačila izdelana iz grobega domačega sukna in platna. Ravninski kmetje pa so imeli sodobneje krojena oblačila in izdelana iz finejših in tudi že iz tovarniških tkanin. Podobne razlike so bile omenjene leta 1814 tudi za prebivalce na vznožju Pohorja in v ravnini ter hribovske Pohorce (Slivnica).

Poleg doma pridelanih tkanin so bila za hribovske kmete značilna bolj staromodno oblikovana pokrivala. Na primer leta 1838 so se v občini Kostanjevica pokrivali moški v ravninskih predelih s črnimi polstenimi klobuki z visokim oglavjem, v goratem svetu pa s klobuki z nizkim oglavjem in širokimi krajci (Kostanjevica).

V zvezi s tem so poučne tudi nekatere upodobitve noš. Po njih so bile npr. kmetice iz ljubljanske okolice leta 1838 moderneje oblečene kot tiste iz odročnejših pokrajin, na primer iz Bele krajine, Bohinja, pokrajine med Dravo in Muro (Kordesch, str. 180, 212). Za drugo polovico 19. stoletja so pričevanja o vplivu zemljepisne lege na oblačilni razvoj razmeroma skromna, vendar s podobno vsebino, kot je bilo zapisano leta 1864 za tržaško okolico: „Tisti, ki so bližje mesta posnemajo celo preproste meščane, kar se tiče oprave..." (J.G.V., str. 50).

Precej več podatkov navaja za konec 19. stoletja ustno izročilo, ki priča, da so ponekod v hribovitejšem svetu in odročnejših predelih (npr. na Paškem Kozjaku, v hribovju med Mozirjem, v južnem delu Bele krajine) še vedno izdelovali in nosili domače tkanine in iz njih staromodneje krojena oblačila, zlasti starejši (Makarovič, Zapiski).

3.

Ta podatek se ujema s starejšimi pričevanji, po katerih je tudi **starost** med dejavniki, ki so vplivali na hitrejše ali počasnejše sprejemanje oblačilne mode. Vsaj za prvo polovico 19. stoletja so znana dokaj številna pričevanja o tem, da so na splošno mlajši prej kot starejši prevzemali sodobneje in iz tovarniških tkanin krojena oblačila. In če primerjamo v tem oziru **razmerje med spoloma**, vidimo, da so se vsaj ponekod ženske prej kot moški oprijele sodobnejše mode in se oblačile, če so le mogle, bolj gizdavo in potratno.

Opisovalci noše največkrat posplošeno navajajo, da se mlajši oblačijo moderneje. Tako je bilo na primer zapisano za kuracijo Bele Vode leta 1845: „...tudi je opaziti, da začenjajo zdaj posebno mladi ljudje nositi meščansko nošo iz zelo finega sukna in cajga" (Baš, Opisi, št. 69). Podobno se poučimo za župnijo Dobje pri Planini leta 1846: „Mladi hočejo biti ob nedeljah in praznikih mestno oblečeni" (Dobje).

Poleg posplošenih podatkov o oblačilnih spremembah je tudi nekaj omemb o spremembah v posameznih oblačilnih sestavinah. Na primer leta 1838 je bilo zapisano za idrijsko gosposko, da si „mlajši moški ovijajo okoli vratu svileno ali bombažno ruto, pri priletnih pa je vrat navadno čisto gol" (Idrija). Za gosposko Beljak pa istega leta zvemo, da se „pri mladih ženskah, ki skrbijo same zase in so bolj seznanjene z mestno potrošnjo, često dobivajo krila, špenzerji, predpasniki cenenih, a ne posebno trpežnih vrst cica, bombažne nogavice, nizki čevlji..." (Beljak).

Pričevanja iz konca in srede 19. stoletja o vodilnejši vlogi žensk pri posnemanju sodobnejše mode so si dokaj podobna. Mimogrede povedano, so tudi vedno enako slikovita, če so jih prispevali moški. Na primer leta 1846 za župnijo Luče: „Ženske se bolj ženejo za luksuzom" (Luče) ali za lokalijo Gomilsko: „Posebno ženski spol noče od drugačnih oblačil celo nič več slišati..." (Cafov F, str. 43). Zanimivo je, da so oblačilne spremembe in z njimi povezano povečano oblačilno porabo sodobniki, in tudi podeželani ocenjevali na razne načine, toda vedno odklonilno. Na primer na Dolenjskem: „Lišp je prevelik, zl. ženski, včasih dosti bila je 1 kiklja iz domačega platna spodaj, zdaj mora jih biti 5, 7 in tem bolje, če jih je 10, in vse so kupevne. Spakarija je strašna" (Trdina I, str. 196).

4.

Če povzamemo na drugem mestu omenjena pričevanja, je bilo v agrarnem okolju prilaščanje vsakokratne oblačilne mode najprej opazno v **pražnji noši**. Zato posplošeno ugotavljamo, da je v primerjavi z delovno pražnja naprednejša oblika noše v agrarnem prav tako kot v „purgarskem" okolju. Vsaj tako priča podatek iz leta 1871 za Dolenjsko, po katerem so hodili po zgledu gospode tudi „purgarji, obrtniki kramarji... — saj v nedeljo s capami po naj novejem kroju sešitimi" (Trdina II, str. 471). Podobno se poučimo za nekatere druge kraje že sredi 19. stoletja. Na primer zapisovalec, ki je leta 1847 zbiral gradivo o noši v Šentvidu pri Ponikvah, je zapisal, da je „delovna obleka zlasti pri revnejšem razredu zelo cenena, pogosto zelo revna in izdelana iz doma pridelanega blaga, edino praznična (nedeljska) presega tako pri moških, kot tudi ženskah kmečke meje. Vse mora biti po najnovejšem kroju, večidel iz finega blaga narejeno tako, da človek vidi odlično damo namesto kmečkega dekleta" (Šentvid pri Planini).

Naj bo omenjeno, da se je nemalokrat kazal v pražnji noši, zlasti starejših vaščanov, staromodnejši tudi več desetletij star modni videz. Ohranjala sta ga varčnost nosilcev, skrbno varovanje pražnje obleke in tudi kakovost ter trpežnost blaga (Makarovič, Zapiski).

IV. Oblačilni pomeni in funkcije

Tudi v 19. stoletju je imela obleka poleg zaščite telesa še nekatere druge pomene in funkcije. Največkrat so izpričane z vso obleko, včasih pa le z nekaterimi oblačilnimi kosi ali samo z okrasjem. Nekako do sedemdesetih let 19. stoletja, ponekod pa tudi še kasneje, je mogoče šteti nošo v agrarnem okolju kot pokrajinsko razločevalno prvino. Dalje kaže noša socialno razslojenost. Zlasti pražnji oblačilni videz je praviloma razločeval revnejše in premožnejše vaščane in med njimi veljavnejše posameznike. Bile pa so tudi izjeme, ko so skušali npr. posli zakriti svoj nižji družbeni položaj z lišpavim oblačenjem. Poleg temeljne delitve na delovno in pražnjo nošo so opazni oblačilni razločki tudi v obleki za nekatere običajske in druge priložnosti. Oblačilne razlike (npr. v pokrivalih in pričeskah, barvah in kakovosti blaga), so opredeljevale starejše in mlajše ali poročene in samske ter zimsko in poletno opravljene vaščane.

Obleka ali nekateri oblačilni kosi so imeli v 19. stoletju tudi druge pomene. Obleka je bila v različnem obsegu še vse 19. stoletje del plačila kmečkim in drugim poslom, to je hlapcem, deklam, pastirjem, pesternam. Nekateri oblačilni kosi so pomenili po nenapisanih pravilih ljudskega prava obvezen ženitovanjski dar. O nekdanjem pomenu, oz. cenjenju

obleke pričajo oporoke in zapuščinski zapiski. Obleka je pomenila poleg hrane in stanovanja glavno sestavino preživnine staršev zapisano v izročilnih pogodbah.

1.

Če na kratko povzamemo, kar je bilo pri obravnavanju oblikovne oblačilne podobe obširneje povedano, je še po sredi 19. stoletja med nekaterimi drugimi kulturnimi sestavinami zlasti **noša vidneje razločevala prebivalce** na alpskem, panonskem in primorskem oblačilnem območju. Oblačilne razlike so bile tudi med prebivalstvom manjših območij, kot je na primer natančneje zapisano za Slovensko Štajersko leta 1853: „Tržni dnevi v Mariboru, Ptuju, Radgoni in Celju kažejo najboljši pregled noš in dialektov štejerskih slovenskih plemen, predvsem pa proščenja v Gradišču v Slovenskih Goricah, na Ptujski gori, pri Lovrencu, v Šentjurju pri Celju, pri Duhu na Ostrem vrhu, v Radmirju, Svetini,... Kakšna raznovrstna razločnost od obleke pol nemško napravljenega Goričana od navadne noše Poljanca, ki mu srajca in čez njo kožuhu podobna čoha vihra ob telesu, do Haložana v beli suknji, obrobljeni z rdečimi vrvicami, podobno kot praetexta, ali v plašču iz modrega grobega sukna" (Puff, nav. po Baš, Opisi, str. 20).

V zadnjih desetletjih 19. stoletja so naštete in številne druge krajinske oblačilne razlike s sprejemanjem mestne oblačilne mode vedno bolj izginjale. O tem priča tudi primerjava fotografij z nošami, ki izvirajo iz raznih slovenskih pokrajin. Fotografije in ohranjena oblačila pa sočasno kažejo skoraj od primerka do primerka manjše ali večje izvedbene razločke pri sicer podobno krojenih in zlasti ženskih oblačilih (sl. 12—14). Vse kaže, da so se proti koncu 19. stoletja z industrijskimi tkaninami in okrasnimi dodatki (trakovi, steklenimi koraldami, čipkami, itn.) povečale možnosti za oblikovanje osebnega, z unikatno obleko izraženega stila.

2.

Gmotno stanje štejemo med poglavitne dejavnike oblačilnih sprememb sredi 19. stoletja. Tudi pri pomenskih členitvah noše agrarnega prebivalstva opažamo, da je oblačilno razlikovanje posameznikov in družinskih skupnosti odsev njihove gmotne in družbene ravni. O tem so na voljo nekateri prav poučni podatki. Poleg posplošenih se omenjajo tudi povsem določne družbene oblačilne razlike, tj. med revnejšimi in premožnejšimi prebivalci, posli in drugim agrarnim prebivalstvom.

Če povzamemo, so se pogosto razlikovale obleke revnejših in premožnejših najprej po kakovosti blaga. Vsaj že sredi 19. stoletja, ko so revnejši vaščani splošneje nosili obleko iz domačih tkanin, so bile obleke premožnejših že iz tovarniškega blaga (npr. Ormož, Šentvid pri Planini, Ruperčvrh). Ob koncu 19. stoletja, ko je prevladovalo za krojenje moških in ženskih oblek tovarniško oblačilno blago, pa so imeli revnejši manj kakovostno volneno ali bombažno obleko (Makarovič, Zapiski). Bile pa so tudi izjeme, kot se lahko poučimo leta 1870 za novomeško okolico. Tamkaj so se dekleta bojda preveč lišpavo oblačile, ker so mnoge segale „v tem ali bi saj hotele segati čez svoj stan" (Trdina I, str. 245).

Revščina se je najočitneje kazala v bornih in zakrpanih oblekah tudi pri nekaterih popotnih vaščanih kot priča upodobitev in opis noše iz Istre ali okolice Prema (S. P., str. 55; Kordesch, str. 72). Berače pa je, kot povzemamo po osamljenih pričevanjih izdajal poleg bedne obleke tudi nenavadni oblačilni videz (npr. Levstik, str. 92).

Sl. 12. Kmečka moška in ženska pražnja noša, Ribnica na Pohorju, konec 19. stoletja

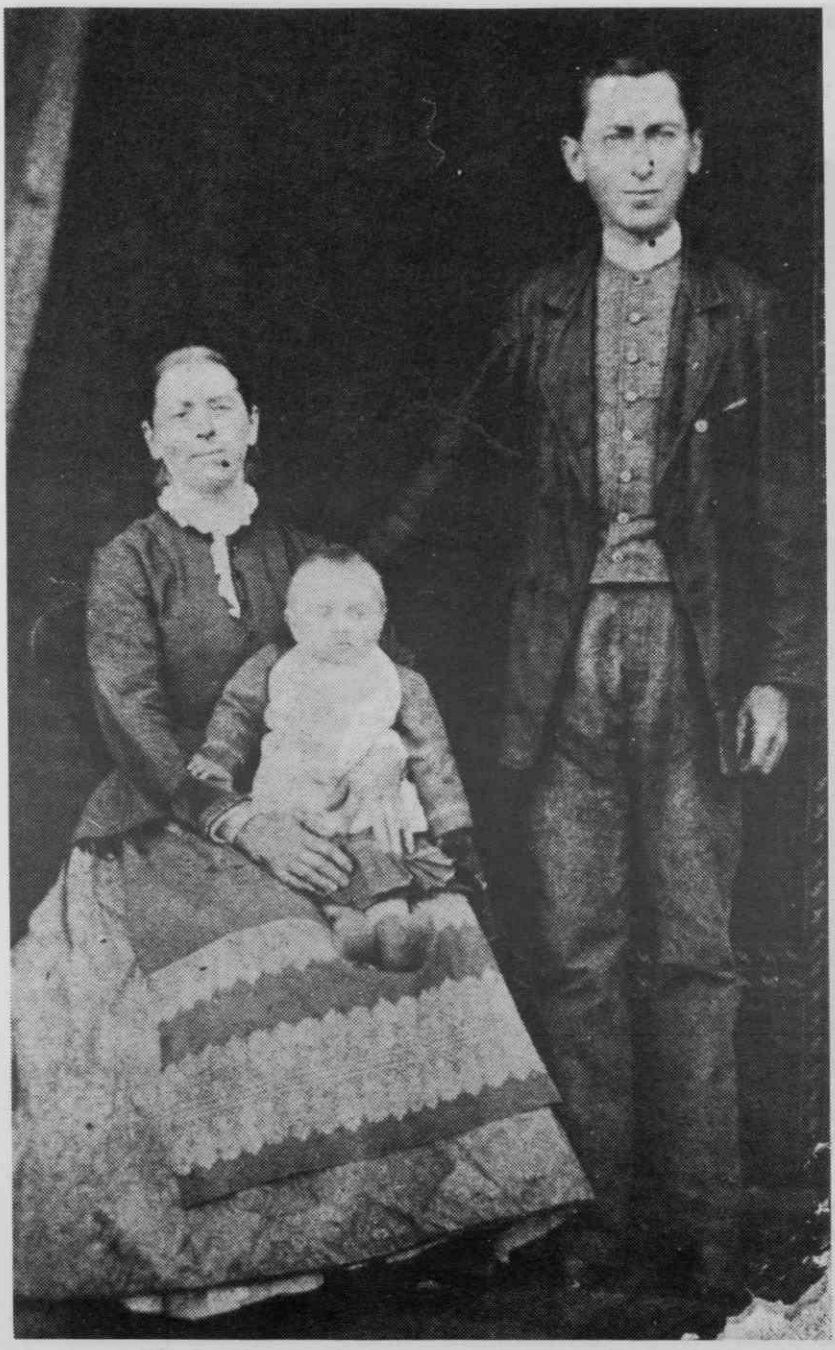

Sl. 13. Pražnje oblečena družina z velike kmetije, Sovjak, leta 1885

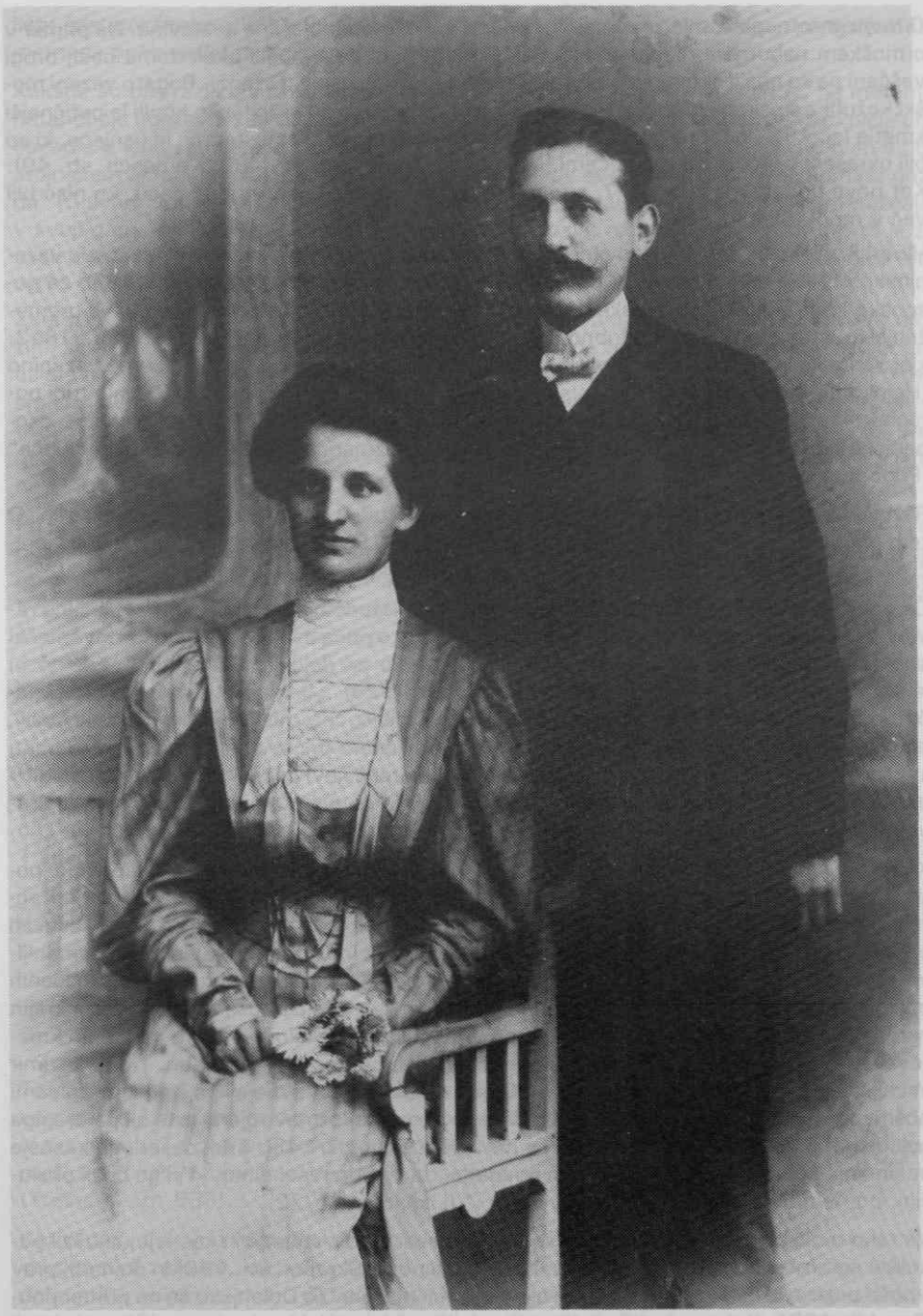

Sl. 14. Pražnje oblečen trgovec in posestnik z ženo, Pilštajn, okoli 1898

O ravni gmotnega stanja so marsikdaj pričale le nekatere oblačilne sestavine. Na primer v ormoškem nabornem okraju so leta 1813 revnejši in posli hodili okoli doma bosi, drugi vaščani pa so nosili škornje iz črnega ali kordovanskega usnja (Ormož). Bogato vezeni moški kožuhi z alpskega območja že sami po sebi pričajo, da so si jih lahko kupili le petičnejši kmetje (sl. 18). Podobno velja za ženske kovinske pasove, zlasti srebrne in usnjene, ki so bili okrašeni s srebrnimi zakovicami (Makarovič, Umetnost, str. 490; Kordesch, str. 40). Kot pove podatek iz leta 1877, so srebrni pasovi obdržali ceno tudi v času, ko niso bili več v modi (Svarilo, str. 22).

Hkrati z obleko ali celo bolj kot obleka, je nekatere premožnejše kmetice označevalo vezeninsko okrasje na pokrivalu. V tem smislu je treba razumeti podatek iz leta 1838 za gosposko Idrija. Tamkaj so ženske nosile peče z vezeninami ali brez njih, v skladu s premoženjskim stanjem (Idrija). Podobno velja tudi za Stično in novomeško okolico leta 1843, kjer so imele le premožnejše ženske čelnike avb vezene s pravo zlato ali biserno vezenino (Heinko III, str. 214). Nižjo življenjsko raven pa je poleg obleke lahko izpričevalo tudi poročno okrasje; tako priča sicer osamljen podatek iz leta 1846, da je imela nevesta, osobenjska hči na glavi le „prost šapeljc ali venec iz rožmarina, brez loša in druziga kinča" (Prigodbe, str. 24).

Razločki v noši bogatejših in revnejših so se kazali tudi v najbolj drobnih malenkostih. O tem priča na primer podatek za Vremsko dolino leta 1838. Tam so imeli revnejši na jopičih namesto belih ali rumenih kovinskih gumbov našite le zaponce (Senožeče).

Če povzamemo, je gmotno stanje omogočalo in tudi izpričevalo višjo ali nižjo oblačilno raven. Izjemoma pa je bilo lahko tudi drugače. Vsaj tako priča dvoje, leta 1876 v novomeški okolici zapisanih podatkov: „Baharija s slabo obleko pri dolenjskih bogatinih, češ jez bi lahko nosil se imenitno, pa nečem" (Trdina II, str. 528). „Bahatost kažejo na razen način, kmetiški tudi s tem, da se nenavadno borno oblačijo, češ, mi bi se lahko drugače nosili, ali nismo bahači..." (Trdina II, str. 612). Po osamljenem pričevanju ne moremo sklepati kakšen obseg je imel ta pojav. Primerjava s podobnimi pojavi priča o lažni skromnosti ali o pretirani varčnosti, ki je bila ponekod drugje značilna za nekatere velike kmeta (Makarovič, Zapiski).

Kljub velikim družbenim spremembam je v 19. stoletju še vedno prevladovalo podedovano mnenje, naj bi obleka odražala višji ali nižji družbeni položaj tudi med agrarnim prebivalstvom. V skladu s takšno naravnanostjo so člankarji v raznih zvezah pretirano obsojali oblačenje, ki se ni skladalo z omenjenimi normami. Zviška in posmehljivo napisani članki so se vrstili zlasti sredi 19. stoletja, ko je bilo zabrisovanje družbenih oblačilnih razlik dokaj očitno. Na primer leta 1845: „... Kdo pa nosi, kar se v naših krajih naredi? Kdo drugi, ko bolj premožni gospodarji, gospodinje, sinovi, hčere razumnih kmetovavcov in pa kak siromak: družini je vse to preveč priprosto — preslabo. Tibet, kazimir in clo žida mora hlapce, dekle pokrivati! Dekla, če nima zlate avbe ali pa z drazimi špicami obšite peče, tenjke, vse na drobno nakrišpane skoz in skoz navotljene rute ali pa dragiga pajčolana, pravi, da jo je sram v cerkev iti..." (Družina, str. 143). Tudi desetletje kasneje se omenja oblačilna potrata poslov in poudarja, da „gre kervavi dinar, ki si ga posli prislužijo, po nepotrebnem lišpu rakom žvižgat..." (Lišpanje, str. 22).

Ne tako redki podatki pričajo, da so se vsaj že sredi in 19. stoletja in kasneje, skušali ponekod agrarni proletarci in med njimi zlasti mlajši posli (Skraber, str. 190) in dninarji, prav z nošo poistovetiti z uglednejšimi in veljavnejšimi vaščani. Za Dolenjsko se na primer poučimo leta 1871, da so nekatere dekle zato, da bi se lepo oblekle, pretirano varčevale, tudi pri hrani, če so šle na dnino, da so nekaj več zaslužile: „... in tako si omišljajo laglje razen

lišp: šest pol široke kiklje s taceljni etc. Ena ima vsaki mesec novo kikljo s pomočjo čezmernega nečloveškega stradanja..." (Trdina II, str. 463).

Kakšne so bile razlike v oblačilnem imetju revnejših in bogatejših vaščanov, ne moremo natančneje ugotoviti zaradi pomanjkanja podatkov. Pomanjkljiva so tudi že tako pičla pričevanja o virih za oblačilno porabo, kot priča na primer podatek z naselje Sv. Ivan v postojnskem okrajnem glavarstvu leta 1889, ki pravi, da se „dobiva denar večinoma iz gozda" (Glavarstvo, str. 47). Zato tudi zelo posplošeno ugotavljamo, da so imeli premožnejši v svoji garderobi po več parov oblek, perila in obuvala, revnejši pa le za sproti, to je za vsek dan in za nedeljo po eno obleko. To je potrjeno tudi za šentjernejsko okolico leta 1870 (Trdina I, str. 245).

Zaradi več vzrokov (npr. izplačevanja deležev, odplačevanja dolgov, številnih otrok v družini) so se tudi na nekaterih večjih kmetijah skromno, če že ne revno oblačili, o čemer priča število oblačil. Med poučnejšimi pričevanji je zapis z Dolenjskega iz leta 1871: „Po dve srajci in dva ošpeteljna je navadno dolnje obleke za moške in za ženske. Če je več hčeri, v trdnih kmečkih hišah nimajo za nedeljo dostikrat vse skupaj več ko eno samo kikljo ali pregačo in zato gre zjutraj v cerkev ena, druga ob desetih, tretja pa včasih le k nauku" (Trdina I, str. 354).

Pri izpolnjevanju podobe o oblačilnem imetju si do neke mere lahko pomagamo tudi z zapuščinskimi zapisniki. V splošnem je bilo v zapuščinah manjših kmetov in bajtarjev precej manj oblek kot pri večjih kmetih. Na primer: v zapuščini 28. februarja 1838 umrle Manje Vertačnik s Planine pri Šentvidu sta bili le 2 slabi krili, 2 jopiča, 1 par nogavic, 1 ruta, 1 avba in 2 (nečitljivo). Vse skupaj je bilo ocenjeno na 4 goldinarjev in 37 krajcarjev (Vertačnik). V zapuščini leta 1842 umrle Marije Pečovnik s Pečovnikove hube na Razboru so bila poleg skrinje iz trdega lesa vpisana še naslednja oblačila: 1 novo, 1 ponošeno in 1 slabše krilo, 2 srajci, 2 modrca, 2 predpasnika, 1 ponošen kožuh, 1 suknen špenzer, 1 par volnenih nogavic in 1 par iz sukanca, 1 par suknenih podvezank. Obleka je bila ocenjena na 6 goldinarjev in 34 krajcarjev (Zapuščina). Prevžitkar Luka Skaberne pa je leta 1839 zapustil tudi naslednje oblačilne kose: 1 grobo srajco ocenjeno na 24 krajcarjev, 1 fino srajco (40 krajc.), 1 klobuk (20 krajc.), 1 modro pisano rutico (12 krajc.), 1 srajco (30 krajc.), 1 suknjič (20 krajc.), 1 rdeč (20 krajc.) in 1 črn telovnik (12 krajc.) (Skaberne).

Ti in še nekateri drugi podatki pričajo, da je vsaj v gospodarsko zaostalejših krajih prevladovala, sodeč po zapuščinah bajtarjev in kmetov, borna obleka, ki je bila pri bajtarjih že na meji oblačilne ravni.

3.

Temeljna delitev na **delovno in pražnjo obleko** je narekovalo po eni strani telesno in nemalokrat umazano delo agrarnega prebivalstva, po drugi strani pa posvečevanje nedelj in praznikov. To potrjujejo tudi podobni podatki, kot je na primer ta iz leta 1873 za novomeško okolico: „Za važno in potrebno smatra se dvojna obleka, delavna in praznična" (Trdina II, str. 536).

Kar zadeva delovno nošo, poudarjamo, da ne kaže posploševati peščice virov o njej, med drugim tudi zato ne, ker so z različnih območij sporočene do neke mere različne stopnje delavniške oblačilne ravni. Označene so kot raztrgana obleka (Dobje), v dobrem stanju ali raztrgana (Slivnica), starejša in slabša obleka (Rogatec). Bile pa so tudi izjeme, če verjamemo bržkone pretirani splošni oceni delovne noše na Kranjskem iz leta 1846. Poročeva-

lec je namreč zapisal, da so bili hkrati z domačimi tudi posli doma in na polju (torej ob delavnikih), oblečeni tako, „de bi skorej mislili, de mora biti tukaj izverstno bogastvo in premoženje" (Oglednik, str. 147).

V precejšnjem nasprotju s poročili o borni delovni obleki je pražnji videz leta 1838 upodobljene, sicer bosopete žanjice (Goldenstein, št. 48). Nemara je bilo tedaj v navadi, kot je znano za stoletje kasneje (Makarovič, Dobrepolje, str. 11), da so se ženske za nekatera kmečka opravila (npr. za žetev, spravilo krme) čedneje oblekle.

Nedeljam in praznikom, ki so bili v 19. stoletju povezani s splošnejšo udeležbo pri nedeljskih in prazničnih mašah, je bila namenjena posebna pražnja ali semanja obleka (Novičar, str. 139). Ta se je vsaj po snažnosti in kakovostnejšem blagu razločevala od vsakdanje. Kot je bilo že v drugi zvezi povedano, je bila ponekod nedeljska obleka vsaj pri mlajših vaščanih naprednejša, sodobnejša oblika noše. Pri starejših ljudeh, ki so zaradi

Sl. 15. Vezenina na ramenskem delu ženskih pražnjih rokavcev, okolica Trsta, konec 19. stoletja, (SEM)

varčnosti ali pomanjkanja denarja tudi po več let ali celo desetletij oblačili ob nedeljah isto pražnjo obleko, pa je marsikdaj izpričan staromodnejši pražnji oblačilni videz. O tem so znana poleg slikovitejših (npr. Levstik, str. 184) tudi skromna, vendar vseeno poučna pričevanja. Na primer iz leta 1865: „K stranski mizi se vsedeta moža v irhastih hlačah, jirhovina je bila kaj široka in zelo lepo napeta, v čevljih na kveder in štembalih čez koleno, v pruštofih po stari šegi, to se pravi: kolarje po koncu in vsaki svojo belo firmažasto marelo pod pazduho" (Zarnik, str. 305).

Koliko so se razlikovale obleke za večje in manjše praznike ne moremo natančno ugotoviti. Po nekaterih in med njimi le redkih povsem določenih podatkih iz srede in konca 19. stoletja sklepamo, da so se poleg žensk tudi moški za praznike čedneje oblekli. V tej zadevi je nadvse poučen opis dekliške in poselske obleke v Stični na šesto nedeljo po veliki noči iz leta 1844 (Skraber, str. 190). Z visoko oblačilno ravnijo so bile med njimi vsaj navzven, v obleki, zabrisane družbene razlike. Z Dolenjskega je tudi skoraj tri desetletja kasnejši opis pražnje noše v Prečni: „O s. rešnem telesu silen lišp povsod. Ženske skoraj vse v pečah, na premnogih kaj bogato omreženih in pripetih zgoraj v gizdav greben z brojnimi buckami" (Trdina, str. 213). Poleg vezenih peč so sodili k pražnji noši tudi vezeni rokavci (sl. 15).

Če povemo še drugače: po celotedenskem garanju in nemalokrat tudi umazanem delu so ljudje v agrarnem okolju le ob nedeljah in praznikih počivali in počitek oznamovali tudi s snažno pražnjo obleko. Ali kot je bilo slikoviteje zapisano leta 1873: „O praznikih mora vse čisto i doljne kiklje... delavnik je kmet, praznik gospod, 6 dni v dreku, blatu, 1 dan v škrlatu in zlatu" (Trdina II, str. 535—536). Peščica veljavnejših pričevanj o stanovanjski kulturi in higieni (gl. tudi Keršič) nam obenem govori tudi o oblačilni in osebni higieni. Ta je

Sl. 16. Z raznobarvno volno vezen moški kožuh, Gorenjsko, sreda 19. stoletja, (SEM)

bila med tednom, ob delavnikih, precej nižja kot ob praznikih, kar se sklada z obravnavanim delavniškim in svetešjim oblačilnim videzom. Na primer za arveški okraj na Slovenskem Štajerskem (danes je večidel v Avstriji) je bilo leta 1811 zapisano o podložnikih: „Leži namreč na golem lesu v svoji delavniški obleki. Ne umiva se, ne čedi svojega života in ne pere svojega bornega razcapanega oblačila ves teden, razen za nedeljo ali praznik, ko gre v cerkev" (Kuret, str. 58, 59).

V nizu oblačilnih opisov prevladujejo tisti o poletni obleki pri agrarnem prebivalstvu. Zato lahko sklepamo le na podlagi peščice pričevanj in ohranjenih zimskih oblačil, da so vsaj ponekod moški in ženske nosili pozimi vrhu enojne ali dvojne marsikje čisto letne obleke, zimska, kožuhovinasta ali suknena oblačila (primerjaj edini natančnejši opis letne in zimske noše za naborni okraj Ormož leta 1813: Baš, Opisi, str. 41, 42). Predvidevamo, da sta revščina in pomanjkanje zimskega oblačilnega blaga krojili borno in pomanjkljivo zimsko oblačenje. Vsaj tako sklepamo po dveh, treh opisih, ki sodijo v panonsko oblačilo območje. Za prebivalce jugovzhodnega dela Slovenskih goric je sredi 19. stoletja podobno zapisano kot o Belokranjcih in tistih iz Čateža: da je pomanjkljiva platnena obleka v zimskem času vzrok za številne epidemije, griže (Puff, cit. po Baš, Opisi, str. 21), prehlade (Delimarič, str. 15) in nezgodne porode (Delimarič, str. 19).

4.

Sredi 19. stoletja so različna pokrivala še vedno, zlasti v panonskem oblačilnem območju označevala **zakonski stan** žensk. Peča, ki naj bi bila nekdaj samo pokrivalo zakonskih žena (Ložar, Noša, str. 228), je do srede 19. stoletja ta pomen v glavnem že izgubila. Vsaj tako sklepamo po pomanjkanju pričevanj v tej zadevi. Izjemo pomeni pesem s Štajer-

Sl. 17. Kmečka zimska ženska in pražnja noša, Polhov gradec, Dobrovo, Vrhnika, leta 1838, (Goldenstein)

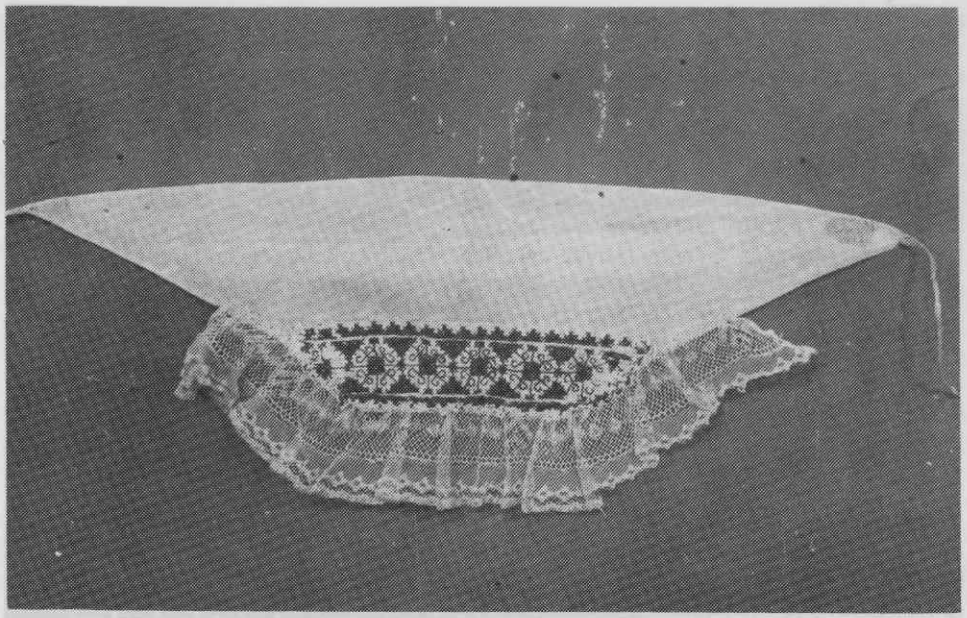

Sl. 18. Žensko pražnje pokrivalo „jalba", Podzemelj v Beli krajini, konec 19. stoletja, (SEM)

skega, v kateri se omenja peča kot zakonsko pokrivalo (Štrekelj, str. 329) in še peščica drugih pričevanj (npr. Heinko III, str. 222). Ohranila pa so ga ponekod tudi še po sredi 19. stoletja druga, kapam podobna pokrivala, ki se omenjajo za Prekmurje in Belo krajino (Bellosics, str. 262; Kobe, str. 164; sl. 5, 16). Zanimivo pa je, da so se proti koncu 19. stoletja, to je v obdobju uveljavitve sodobnejše mestne oblačilne mode v agrarnem okolju še nadalje ohranili marsikateri oblačilni znaki, oblačilna govorica v smislu razlikovanja samskih in poročenih pa je zamrla. Določneje povedano: z ruto so se pokrivale poleg samskih in poročenih žensk tudi deklice (Makarovič, Zapiski).

Med **življenjskimi** in zlasti ženitovanjskimi **šegami** ima povsem določene pomene tudi obleka in še bolj oblačilno okrasje. Za poroko sta imela ženin in nevesta praviloma novo obleko „snažno opravo" (Mulec, str. 15; Žurman, str. 30). Nekatere neveste so še v drugi polovici 19. stoletja imele obleko, za katero so same pridelale laneno in volneno blago, ker so prejo same spredle in tudi stkale. Za sredo 19. stoletja pa je o tem znan le osamljen podatek za osobenjsko hči (Prigodbe, str. 24). Vsaj v drugi polovici 19. stoletja je bilo v navadi, da je imel ženin, okoli Rogatca pa tudi starešina in svatje, ogrnjen plašč (Žurman, str. 30). Po podatkih iz konca 19. stoletja so si plašče večinoma izposojali prav za ženitovanje (Makarovič, Zapiski). V novomeški okolici je imel ženin plašč ali burnus že tedaj, ko se je šel ženit, ker „brez plašča ali burnusa bi se nevesti zamerili" (Trdina I, str. 16).

Na splošno je ženitovanjska noša malokdaj opisana (npr. Ripšl, str. 181; Krempl, str. 241) in še manjkrat istočasno opisana in naslikana (Kordesch, str. 212). V bistvu je bila ženitovanjska noša pražnja obleka, ki se ni razločevala od siceršnje pražnje noše. O tem pričajo podobni, kot navedeno redki opisi, na primer za okolico Rogatca: „Obleka ženina, starešine in svatov pa je: suknjena černa kamižola, irhače (irhaste hlače), iz rdečega suk-

Sl. 19. Okrasni ženski čelni trakovi „parte", Bela krajina, druga polovica 19. stoletja, (SEM)

na lajbelc (mala kamižola) in pa černe škornje. Ženske pa imajo bele janke (kikle), černe predpasnike (Szhurze) in rudeče robce okoli vrata" (Žurman, str. 30).

Pogosteje kot ženitovanjska obleka se omenja okrasje, ki je vidneje oznamovalo ženina, nevesto in svate. Na primer leta 1848 je zapisano za istrske Slovence, da imajo na dan poroke vsi svatje vence na klobukih, ženin in kum pa imata največji venec. Nevesta pa „se od drugih devic razloči, de ima vso glavo s svilnatimi verbci ovito, kteri po plečah doli visijo, in odzadej na glavi ima svitlo kronico" (Zdešar, str. 62). Za okolico Rogatca je podatek iz leta 1859, da ima nevesta „v nekaterih krajih veliko avbo vso ovenčano, na nji pa majhen venec na glavi kakor družice (Žurman, str. 30; prim. tudi Ripšl, str. 181). Šopke za ženina, obe starešini in za deverja, ki jih je kupila nevesta, so plačali njeni starši (Žurman, str. 30).

Nezakonskim materam ni bilo prizanešeno niti na poročni dan. Vsaj že v drugi polovici 19. stoletja je bilo oblikovano povsem določeno označevanje, ki jih je razločevalo od deviških nevest. O tem je bilo zapisano leta 1871 v novomeški okolici: „Nevesta imela že pred dete, ergo prišla poleg šege v cerkev brez venca z robcem krog glave. Sedela je v kotu vsa objokana, solze so ji padale na prsi, nič ni govorila (Trdina I, str. 330).

Venec je bil prav tako kot belo oblačilo znamenje devištva. Zato so ga imele, npr. v Zalogu na Dolenjskem, kot se poučimo leta 1870, prvoobhajanke (Trdina I, str. 117) ter mlade ali stare device tudi na parah. Ali kot se nazorneje poučimo leta 1842; „Čez eno uro jo tovarišice čedno umijejo, v belo krilo oblečejo, lep deviški venec iz zeleniga rožmarina v lase zapletejo, paternošter v roke in čeden zvezek dišečih rožic" (Slomšek, str. 236). Podobno tudi leta 1845 (Kruh, str. 112). Le osamljeno se poučimo o obleki pogrebcev pri istrskih Slovencih: „Moški, kteri gredo za mertvim so oblečeni v svoji sukneni obleki, če je ravno toplo in poleti" (Zdešar, str. 148).

Z ženitovanjskimi šegami je povezana tudi **oblačilna bala** in razno **oblačilno darovanje** (gl. tudi Tomažič). Najprej nevestina bala. Premožnejši starši so pripravili hčeram poleg pohištva tudi obleko (npr. Zdešar, str. 48; Matičetov). Revnejše so si morale balo največkrat same zaslužiti, najbolj uboge pa je niti niso imele. Izmed redkih znanih popisov bal izvirajo štirje s Krasa. Dekleta so se poročila v obdobju 1827 do 1893, to je leta 1827, 1837, 1842, 1853. Oblačilna bala prve je bila ocenjena v skupnem znesku 119 goldinarjev, druge 96, tretje 115 in četrte zaokroženo 226 gld. Po vrstnem redu pa so imele v bali po 10, 8, 14, 13 kril, 3, 4, 3, 1 jopo, 9, 6, 9, 14 spodnjih kril, 13, 10, 15, 6 rokavcev, 8, 9, 23, 5 pokrival (peče in rute), 7, 7, 10, 13 predpasnikov, 2, 2, 3, 3 pare čevljev, 2, 2, 0, 0 nogavic. Nevesta, ki se je poročila leta 1837 je imela še dve ovratni ruti, tista, ki se je poročila leta 1842 je imela križ in par uhanov in poročena leta 1893 pa 12 srajc in zlatnino vredno 45 gld. (Matičetov; Sirk).

Primerjava podatkov kaže, da sta imeli najbolj bogato balo nevesti, ki sta se poročili leta 1827 oz. 1893. Doma sta bili z večjih kmetij kot ostali dve — a tudi bala drugih dveh ni bila skromna.

Na ženitovanje so vezana še druga oblačilna obdarovanja. Na primer za Istrske Slovence je zapisano leta 1848, da takoj po končanem dogovarjanju in pogodbi o nevestini doti „daruje ženin nevesti kakošno ruto ali kakošni križ ali serce pozlačeno, kteriga potlej na persih nosi, nevesta pa vsim da cvetličice, ktere nosijo na klobuku do pira" (Zdešar, str. 48). Na dan poroke, ko pridejo v nevestino hišo, „poda ženin nevesti en par postoli (čevljev) in en par nogavic, tako tudi njeni materi, če je še živa, sicer pa tisti, ktera je hišna gospodarica. Nevesta obuje te nogavice in postoli, zakaj samo v teh sme iti k poroki (Zdešar, str. 62). Ko pride nevesta na ženinov dom „odpre mati ženina vrata, vrže ženinu in nevesti ruto za vrat in jih pelje tako v hišo, in jih objame; to ruto obderže nevesta za dar" (Zdešar, str. 136). Leta 1854 pa se poučimo za Goriško, da je družica darovala gonjačem belo ruto in šopek (Šege, str. 54).

Taka in druga obdarovanja z oblačili pri katerih vidijo nekateri strokovjaki tudi druga ozadja, pa pričajo predvsem o takratni veliki ceni oblačil ali oblačilnih dodatkov.

Naj na tem mestu omenimo, da je imelo cvetje v času snubljenja in svatovanja prav določen in s t.im. predmetno nemo govorico označen pomen. Na primer sredi 19. stoletja je istrska Slovenka poslala ženinu, če je privolila v snubljenje, cvetlice, v nasprotnem primeru pa pelin (Zdešar, str. 39). V novomeški okolici pa je bilo zapisano leta 1879, da so dekleta pošiljale, največkrat po prijateljicah, fantom v znak naklonjenosti ali v vzpodbudo šopek cvetja (Trdina I, str. 244).

5.

V 19. stoletju je bila vsaj na delu slovenskega ozemlja obleka (poleg hrane in stanovanja) **glavni zaslužek poslov**. Ponekod so prejemali poleg obleke tudi plačilo v denarju.

O plačevanju poslov z obleko, je ohranjen nadvse poučen zapis iz leta 1821 za gosposko Podsreda: „Tu je navada, da se posli ne plačujejo, temveč samo v obleki, in sicer hlapcu na leto kot nedeljska obleka srajca iz pražnjega platna, hlače iz črnega usnja, suknen telovnik z rokavi, podtelovnik ali telovnik, klobuk in hlače, nato druge, reševinaste hlače; škornje jim dajejo templati po potrebi.

Dekli se na leto plačuje kot nedeljska obleka muzelanka, zvečine iz sukna ali blaga iz kamelje dlake, redko iz (srednje dobrega) blaga iz debelodlake, močne volnene preje, spodaj obrobljena s širokim žametnim trakom, modrc iz svile, polsrajca iz finega platna, obšita z modrimi trakci, par novih škornjev, cajgast rožast predpasnik, naglavna ruta iz perkala, avba s formom po načinu, ki je tu v celjskem okrožju splošno v navadi, usnjen pas okrašen s kositrom ali tudi pas iz bele pločevine, naglavni, širok trak iz črnega žameta, kot delavniška obleka iz hodničnega platna, dve polsrajci, dve krili z modrcem, dva predpasnika, naglavna ruta in škornje jim dajo templati po potrebi" (Baš, Opisi, str. 50).

Vsaj kar zadeva denar, se je bolje godilo koroškim poslom, saj so prejemali poleg obleke tudi plačilo. Leta 1833 je prejemala dekla na večji Lamprehtovi kmetiji v Črni letno 14 gld (2 gld so ji dali za likof), v obleki pa eno modro krilo, svileno ruto, par nogavic in dva para čevljev (Protokol I). V Selah v Rožu je približno v istem času prejemal hlapec letno 14 gld plače in 3 gld za likof, dalje 2 para podvezank, 2 srajci, 1 usnjene hlače, 1 lodnaste hlače, 1 lodnast jopič in 1 par volnenih nogavic v skupnem znesku 11 gld in 12 krajcarjev. Dekla pa je zaslužila še te oblačilne kose; 2 srajci, 1 cicasto krilo, 2 avbi, 1 moder in 1 bel predpasnik, 1 životec, 2 para nizkih čevljev in 1 par volnenih nogavic v skupni vrednosti 8 gld in 10 krajcarjev (Protokol II).

Primerjava obeh zneskov kaže, da je skoraj pol več zaslužila črnjanska dekla, kar zadeva oblačil pa je imela več „lona" selška dekla. Zato ugotavljamo, da ni bilo bistvenih razlik pri že tako pičlem zaslužku.

V primerjavi s koroškimi posli so približno desetletje kasneje prejemali na primer na Kozjanskem hlapci in dekle poleg manjših plač tudi manj obleke. Na primer leta 1843 je zaslužil hlapec, ki se je udinjaj na območju planinske gosposke na leto 16 gld plače in obleko. Dekla pa je dobila letno 10 gld, par škornjev in eno obleko (Kuret, str. 133). V gosposki Jurklošter pa so bile nekaj bolje plačani kot v gosposki Planina, zato so prejemali manj obleke. Tamkaj je hlapec zaslužil navadno 20 gld na leto, dekla pa 12 gld, na leto so ji dali še par škornjev, hlapcu pa ene prtene hlače (Jurklošter). Približno enako so zaslužili posli tudi na Dolenjskemleta 1870, čeprav so po denarni reformi prejemali večje vsote, npr. hlapec 50 goldinarjev in obleko (Trdina III, str. 830), dekla pa 24 goldinarjev in obleko (Trdina I, str. 247). Naj bo še omenjeno, da so videli bajtarski pa tudi nekateri kmečki sinovi in hčere v udinjanju na kmetijah edino možnost, da si poleg hrane zaslužijo obleko ali denar za obleko. Ali kot se poučimo za novomeško okolico leta 1870: „Dekleta gredo rada od doma dostikrat še ko jim starši žive, zato ker jim ne napravljajo potrebne obleke..." (Trdina I, str. 289).

Če posplošimo sicer redka pričevanja o oblačilni porabi poslov, so letno lahko kupili komaj eno obleko. O tem priča tudi podatek za novomeško okolico leta 1870: „Plača dekelska je komaj za obleko, ker so cape drage in slabe..." (Trdina I, str. 289).

Kar zadeva nakup obleke, se je še slabše godilo tistim poslom, ki so del zaslužka ali ves zaslužek hočeš nočeš dajali staršem. Po podatkih za obdobje med svetovnima vojnama so največkrat tako ravnali hlapci ali dekle, ki so podpirali bolehne starše ali nepreskrbljene brate ali sestre (Makarovič, Zapiski) . Znane so poleg teh tudi drugačne porabe zaslužka in z njim povezano pomanjkanje obleke. O tem priča naslednji zapis za Dolenjsko iz leta 1870, ki pa ga ne kaže posploševati: „Dekle dobivajo tod kaj slabo plačo (po 24 f in le malo čez včasi), zraven pa nekatere še pijančujejo ali jim poberejo denarje ljubčki ali brezvestni starši in zato ima le malokatera dosti potrebne obleke. Ob nedeljah ali pozimi izposodijo si marsikako jopo ali kikljo etc. od tovarišic ali gospodinj" (Trdina I, str. 176).

O **pomenu**, ki ga je uživala v 19. stoletju (in še vse do srede 20. stoletja) **obleka ali posamezni kosi obleke**, priča tudi to, da se navaja v oporokah, izročilnih pogodbah in zapuščinskih zapisnikih.

Za ilustracijo navajamo le nekaj primerov: leta 1836 je bila pri sv. Lenartu v Zabukovju v slovenščini napisana oporoka. Hkrati z drugimi volili je zapisano, da izroča darovalka tudi morebitno obleko kot plačilo za dosmrtno oskrbo (Medvejšek). Posestniki npr. iz ljubljanske okolice so natančneje volili posamezne oblačilne kose in dodatke. Med njimi na primer Luka Traven z Glinc: „Imam jest en prou lepi pelc ali sukna tega dobo za menoj moj sin Jakob, ta bol ura žepna uzame mati ina da potlej kterima se bo nji za prav zdelo. Ta slaba sukna pa slabi žepno uro dobo moj mlajši Janez" (Oporoka J.T.). Polgruntar Tomaž Babnik iz Bizovika je med drugim zapustil. „Ta bolj suknjo volim stricu Janezu Babniku, spl. Pogačarju, en star kožuh pa Mraku" (Oporoka T.B.). Posestnik na Fužinah je daroval kompletno obleko in sicer „rekelc, lajbelc, hlače, čevle, srajco in gate" (Oporoka J.B.).

V izročilnih pismih so si prevžitkarji izgovorili poleg hrane tudi potrebno obleko, kar je običajno na kratko zapisano, na primer: „Svoji materi mora ženin dajati poleg hrane potrebno obleko" (Oporoka J.S.). Navedeni in tudi drugi, vsebinsko enaki podatki pričajo, da je pomenila poleg stanovanja hrana in obleka v 19. stoletju še vedno edine in glavne potrošne postavke slovenskega agrarnega prebivalstva.

Končno naj še omenimo, da je imela v 19. stoletju obleka velik pomen pri raznih človekoljubnih delih. Poleg denarja je bila najpogostejše darilo pogorelcem v raznih slovenskih vaseh. O tem pričajo zahvale župnikov, ki so največkrat prosili in se potem tudi zahvaljevali v imenu pogorelcev: „Iz domače fare sim le jez v roke dobil 111 gld, 37 krajc.; obleko pa posebno platnene tolikanj, da nisem le pogorelcev obilno obdaroval, temuč de sim zdaj še nekaj ušpetelnov na šentursko goro poslal" (Arko; Torkar).

Obdarovanje revnih otrok z obleko je med drugim sodilo tudi v čitavniško dejavnost, na deželi in zlasti v mestih (npr. Ljubljana, str. 429).

Vsaj že proti koncu 19. stoletja so začeli v nekaterih šolah praznovati t.i. božičnico. Ob tej priložnosti so marsikje obdarovali revnejše otroke z obleko. V črnjanski šoli so na primer leta 1892 obdarili 54 rudarskih otrok s čevlji in nekatere tudi z obleko (Kronika). Revnejšim šolarjem (74 po številu) v Kamni Gorici so leta 1895 razdelili razno obleko, vredno 200 gld. Obdarovanih je bilo 74 otrok (Kamna G.). V ljubljanskih mestnih šolah je bilo leta 1898 obdarovanih 197 ubožnih otrok s toplo zimsko obleko (Božičnica).

V. Glavna družbena in gospodarska gibala razvoja noše

Opaznejše oblikovne in vsebinske spremembe v kmečki noši 19. stoletja so omogočile nekatere, že proti koncu 18. in potem v 19. stoletju bistveno spremenjene družbene in gospodarske okoliščine. Njihov vpliv na sočasni razvoj kmečke noše se kaže, prav tako kot v nekaterih drugih sestavinah kmečke kulture, na različnih ravneh.

Če povzamemo, se je tudi v prejšnjih stoletjih razvijala kmečka noša v različnih okoliščinah, ki so oblikovale noše posameznih obdobij. Zato so bolj ali manj opazne v noši agrarnega prebivalstva, npr. poleg renesančnih in baročnih potez tudi sestavine kasnejše oblačilne mode. Vsekakor pa se je noša starejših obdobij v glavnem razvijala v okviru razlik, ki so jih razni družbeni redi uvajali med ljudi; njihova posledica je bila razločevanje prebivalstva po obleki glede na družbeni položaj (Vilfan, str. 26). Prav različna obleka je že na zunaj ločevala ljudi po njihovi družbeni pripadnosti. Še v 16. stoletju so bila prizadevanja po ločevanju ljudi na „žametasto in prteno gospodo" zelo velika. O tem priča vsebina predpisov o obleki in blagu, ki so ga smeli po takratnih policijskih redih nositi posamezni sloji. Kasnejši in v 18. stoletju vedno bolj redki oblačilni predpisi so bili le še moralnega značaja (Vilfan, str. 39). O tem pričajo tudi viri iz 19. stoletja, po katerih so zlasti duhovniki obsojali oblačilno nečimrnost. V prvi polovici 19. stoletja je na primer takratni metliški župnik skušal zatreti dolge črne pasove Belokranjic (Navratil, str. 391). Župnik v tržaški okolici pa je menda zatrl nošo razkošnih pokrival nevest na Primorskem (J.G.V., str. 50). Podobna in druga moralna prizadevanja, ki so se tikala tudi posnemanja sodobnejše preprostejše mestne oblačilne mode so bila večinoma neuspešna, zakaj uredbe, ki so nekdaj določevale razločevanje posameznih stanov že na zunaj, po obleki, že dve stoletji niso bile več v veljavi.

V tej zadevi so nadvse poučna še vedno s preostanki stare miselnosti o oblačilnem ločevanju ljudi prežeta pričevanja iz srede 19. stoletja (in še kasneje). V njih sodobniki — to navajamo tudi v drugi zvezi, tako rekoč samo še nemočno tarnajo in obžalujejo, da se kmet od meščana, hlapec od gospoda ne ločita več (npr. Pevec, str. 204; Metlar, str. 148).

Marčna revolucija leta 1848 na Dunaju je vsaj posredno vplivala tudi na spremembe v kmečki noši. Čeravno so bile nekatere svoboščine, ki jih je prinesla, znova odpravljene, je zemljiška odveza ostala. Kmet je postal lastnik zemlje. V letih po marčni revoluciji, ko nove davščine še niso bile urejene, so zlasti mestom bližji kmetje uspešno prodajali razne pridelke mestnim prebivalcem (Prijatelj, str. 85).

Takšno stanje je opisano tudi v Novicah leta 1851: „Tri leta skorej že kmet gosposkam desetine, davkov itd. ne plačuje, kar na polji pridobi, žito, živino itd. meščanom za dragi dnar prodaja. — Marsikteri kmet je zdaj bolj gospod, kot gospodi, ki v mestu žive. Pravijo, de je srebro večidel na kmetih (ne vem, če je res), pa to je gotovo, da grunt in se kar on pridela, veliko veči ceno ima kakor pred tremi leti (Melcer, str. 26).

Po marčni revoluciji izboljšana življenjska raven se je kazala tudi v noši (npr. Šege, str. 58). V zvezi s tem napisani članki pričajo o tem, da so bile oblačilne spremembe precej velike. Zato so jih sodobni člankarji večkrat omenjali. Vsekakor pa je treba imeti pred očmi, da so spočetka veljale le za del, mestom bližjega prebivalstva. V odročnejših in gospodarsko šibkejših krajih je bil oblačilni razvoj počasnejši. Prizadeto napisani članki pa sočasno izražajo tudi dokaj enostransko gledanje piscev na družbeno in gospodarsko napredovanje slovenskega kmeta (Makarovič, Noša II, str. 90).

Kmečka noša se je občutneje preoblikovala v spremenjenih družbenih in tudi gospodarskih razmerah. Kmetov družbeni in gospodarski položaj se je začel izboljševati že pod vlado Marije Terezije. Velikega pomena je bila ustanovitev okrožnih uradov „kresij", ki so sprejemale tudi kmečke pritožbe zoper zemljiškega gospoda. S terezijansko davčno knjigo je bila ločena podložniška posest od gosposke, davki pa so bili predpisani za vsako posebej. Tudi nekatere druge reforme so natančneje določile obveznosti podložnikov do fevdalnega gospoda in omogočile drugim kmetom, da so v večji meri razpolagali s svojim imetjem (Kardelj, str. 35). Jožef II je uvedel še naprednejše ukrepe. S podložniškim in nevoljniškim patentom je odpravil nevoljništvo, olajšal gibanje kmečkega prebivalstva in večjo izbiro poklicev (Kardelj, str. 134).

Zgodovinarji poudarjajo, da so omenjene reforme Marije Terezije in Jožefa II., čeravno niso nastale zavoljo kmetovih potreb, temveč zavoljo potreb nastajajočega meščanstva, zbudila kmetov družbeni ponos in dvignile ugled kmečkega stanu. Zemljiški gospodje so morali zmanjšati pritisk na kmeta, če so jih hoteli obdržati na svoji zemlji (Gestrin, str. 16). S spremenjenim stanjem, ki v 19. stoletju nikakor ne kaže idealne podobe, se je začel zmanjševati nekdanji veliki prepad med kmeti in gospodo. Postopno zbliževanje se je kazalo na raznih ravneh. Navzven je bilo opazno predvsem v noši.

Oblačilne spremembe so torej omogočile spremenjene družbene razmere. Istočasno pa so jih omogočale tudi velike gospodarske in med njimi zlasti tehnične spremembe in večje možnosti za zaslužek.

Pri opisih oblačilnih sprememb sredi 19. stoletja se večkrat omenjajo spremembe v uporabi oblačilnega blaga, kot smo natančneje navedli pri obravnavanju posameznih oblačilnih kosov. Če povzamemo, so prihajale v rabo za krojenje moških in ženskih oblačil zlasti na alpskem oblačilnem območju razne tovarniško izdelane tkanine iz volne, bombaža in svile v večjem obsegu pred sredo 19. stoletja. Tako sklepamo po zadevnih poročilih iz okrajnih gosposk na Koroškem (npr. Osoje, Pliberk, Dobrla vas), na Dolenjskem (npr. Stična, Ribnica, Ruperčvrh), Notranjskem (npr. Postojna, Vipava, Planina) in na Slovenskem Štajerskem (npr. Hrastovec, Ravno polje, Ormož).

Poraba tovarniškega blaga je bila v bližini mest še opaznejša kot na podeželju. Nekateri člankarji prav dramatično opisujejo takšno stanje, na primer: „Slovenc se pri obdelovanju zemlje še zmiram stare šege derži, pri obleki se pa po novih modah suče. Naši dedi so nosili sukne domačiga pridelka; ... Nima sadaj Slovenc razun srajce in včasi hlač ne ene niti domačega pridelka na životu. Vprašajmo da zakaj ne? — Odgovoril bi, da mu obleka drajše hodi, če si jo doma pripravi, kakor če jo kupi. — Zna to resnica biti, alj kako dolgo pa terpijo te pisane cunje? V gojzd se ne sme ž njimi prikazati" (Konšek, str. 129).

Že Ivan Prijatelj je leta 1938 navedel dejanske vzroke povečane porabe kupivniga blaga na kmetih v prvi polovici 19. stoletja. Med drugim pravi, da so „začele svobodna obrt, industrija in trgovina, neovirano od prejšnjih carinskih pregrad metati med kmete ceneno fabriško oblačilno blago, mnogo privlačnejše za oko" (Prijatelj, str. 86).

Tehnična revolucija, ki jo je povzročil izum parnega stroja in mehaničnih statev, je krepko posegla v dotedanje izdelovanje tkanin. V večjih tekstilnih industrijskih obratih so jo izdelovali hitreje in ceneje. Še v dobi fevdalizma so ustanovili na Slovenskem prve tekstilne obrate, med njimi predilnice, suknarne, tkalnice in barvarne. V letih 1724 do 1803 je delala suknarna v Ljubljani. Leta 1795 je začela obratovati suknarna v Zgošah pri Radovljici in delovala je še proti koncu 19. stoletja (Šorn, str. 116). Tovarna sukna v Škofji Loki je bila ustanovljena leta 1838, poslovala je še pred prvo svetovno vojno. Leta 1826 je bil

ustanovljen tekstilni obrat v Ajdovščini, leta 1837 pa bombažna predilnica in tkalnica v Ljubljani, čez 2 leti tekstilna tovarna v Št. Pavlu pri Preboldu (Kobe, A., str. 15 ss). V kakšnem obsegu so ti in drugi tekstilni obrati zalagali s svojimi izdelki kmečko prebivalstvo v 19. stoletju, ne vemo natančno. Na podlagi raznih podatkov lahko sklepamo, da so velik del proizvodnje pokupili tudi kmetje. O tem pove nekaj več podatek iz leta 1844: „Dva tržiška mojstra veliko tavžent vatlov pavolnika na leto izdelata in s svojo robo kmetice cele kranjske dežele in drugih bližnjih okrajev oblačita (Bleiweis, str. 179).

Za nazornejšo predstavo o obsegu tovarniške proizvodnje volnenih in bombažnih tkanin, ki so konec 18. in v večjem obsegu proti sredi 19. stoletja izpodrivale domače tkanine, navajamo še nekaj podatkov: Ob koncu 18. stoletja je samo stanovska suknarna v Ljubljana izdelala 3400 kosov sukna v približni dolžini 80.000 metrov (Šorn, str. 117). V tržiški barvarni in tiskarni so na leto izdelali 15.000 kosov barvaste in tiskane kotenine še v štiridetih letih 19. stoletja. V Zgošah pa od 1000 do 1400 kosov sukna (Šorn, str. 120). V ljubljanski predilnici in tkalnici so npr. leta 1875 izdelali 40.000 kosov raznih tkanin (Kobe A., stgr. 28).

Ti in drugi podatki pričajo, da so izdelovali v slovenskih tekstilnih tovarnah vedno več bombažnih in volnenih tkanin. Poleg domače proizvodnje pa je treba upoštevati tudi vedno večjo proizvodnjo tujih tovarn. Leta 1864 je bilo v vsej avstro-ogrski monarhiji 5.858 predilnih strojev (Kresz, str. 90).V osemdesetih letih so tekstilni izdelki iz čeških, moravskih in šlezijskih tovarn tako rekoč preplavili tudi naše ozemlje. Sejmarji in prekupčevalci so prinašali na letne sejme predvsem z Moravskega obilo tekstilnega blaga. Bilo je lepše za oko, primerno kmečkemu okusu in láhko v primerjavi s težkim platnom in suknom. Tudi cena blaga je bila ugodna, le v trpežnosti se ni moglo meriti z domačimi tkaninami. To so sodobniki, ki so se zavzemali za doma izdelane tkanine, radi poudarjali (npr. Konšek, str. 129). Kljub temu so kmetje kupovali za oko privlačno blago, ki je bilo narejeno po kmečkem okusu, sprva za praznično, kasneje pa tudi za delovno obleko.

Pri širjenju tovarniških tkanin in nekaterih oblačilnih izdelkov (npr. rute, nogavice, suknjiči, plašči, čevlji, klobuki) med kmečko prebivalstvo ima velik pomen sejmarstvo. Že sam način prodajanja je bil za kmete neke vrste družaben dogodek. Poseben čar mu je dajalo z barantanjem združeno (navidezno) popuščanje cene in z njim povezan občutek dobre kupčije.

V obdobju rasti slovenskih tekstilnih obratov in povečane porabe tovarniških tkanin sredi 19. stoletja je začelo zamirati izdelovanje domačega platna in sukna (npr. Mohorič, str. 171). V časnikih zasledimo že v štiridesetih letih 19. stoletja vse bolj pogoste ugotovitve, da lanarstvo in suknarstvo zamira (Bleiweis, Suknarji, str. 93 ss). Znane so različne pobude, da je treba lanarstvo ponovno pospeševati (Britovšek, str. 227).

Zaradi jasnejše predstave o tem vprašanju povejmo, da je bilo še v prvi polovici 19. stoletja na Kranjskem zasejanih z lanom in nekaj malega s konopljo približno 3.450 ha površine (Britovšek, str. 227). Po sredi 19. stoletja je gojenje lanu neprestano upadalo (Britovšek, str. 231). Na prehodu v 20. stoletje je pridelovanje lanu v oblačilne namene tako rekoč zamrlo (Makarovič, Zapiski). Podobno se je dogajalo tudi z ovčjerejo, ki je dajala surovine za izdelovanje volnenih tkanin, sukna in raševine. Tako so na primer samo na Slovenskem Štajerskem našteli 1857. leta 37.074 ovac (Kotnik, Sukno, str. 10). Na slovenskem ozemlju so po statističnih podatkih gojili na primer leta 1869 še 289.623 ovac, od tega največ na Primorskem, to je 88.428 repov (Novak, str. 384), proti koncu stoletja pa precej manj. To je obdobje, ko je vedno bolj zamiralo tudi pridelovanje volne v oblačilne namene, ohranjalo se je le še v hribovitejših območjih, npr. na Gorenjskem, Štajerskem in

Dolenjskem, kot se poučimo leta 1873 za Gorjance (Trdina II, str. 541). Še naprej pa so ženske predle volno za ročno pletenje rokavic, nogavic, ženskih in moških jopic (Makarovič, Zapiski).

Odmiranje obeh oblačilnih panog (platnarstva in suknarstva) je trajalo dobro stoletje. Povečana poraba tovarniških tkanin je do konca 19. stoletja zdesetkala poleg cehovskih tudi kmečke tkalce (gl. tudi Bras). Oblačilni obrtniki v agrarnem okolju so vedno bolj pogosto šivali obleko iz kupivnega blaga, sprva za pražnjo, ob koncu stoletja pa tudi vsakdanjo. Modni časopisi, ki so v prvi polovici 19. stoletja povzročili poenotovanje plemiške in meščanske noše na Slovenskem „s takratnim oblačilnim videzom na drugih srednjeevropskih ozemljih" (Baš, Kultura, str. 156), so vsaj že proti koncu 19. stoletja tu in tam zašli k podeželskim, zlasti trškim obrtnikom. Med knjigami podeželskih krojačev so tudi znane v slovenščini napisane knjige o krojaštvu iz konca 19. stoletja (npr. Kunc). Med krojaškimi in šiviljskimi strankami so bili poleg petičnejših in veljavnejših kmetov tudi drugi vaščani (Makarovič, Zapiski). Marsikje so bile družine gruntarjev poleg morebitnih učiteljev in nekaterih obrtnikov (npr. Črtice, str. 3) zgledi vsakokratne mestne, „purgarske" oblačilne mode. V želji po izenačenju so jih posnemali tudi manj premožni in manj ugledni vaščani. Oblačilno posnemanje pa je bilo praviloma v skladu z gmotnimi možnostmi nosilcev in z njihovim odnosom do sprejemanja in preoblikovanja vsakokratne oblačilne mode in osebnega oblačilnega izraza.

Viri in literatura

Alešovec — J. Alešovec, Kako sem se jaz likal, Ljubljana 1884.

Arko — J. Arko, Zahvala za Skaruškim pogorelcem podeljena darila, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.

Arsenović — N. Arsenović, Upodobitve slovenskih ljudskih noš, leta 1870, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

Barle — J. Barle, Iz narodne zakladnice, Letopis Matice Slovenske, za leto 1893.

Baš, Kultura — A. Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času, Ljubljana 1987.

Baš, Opisi — A. Baš, Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja, Gradivo za narodopisje Slovencev, Ljubljana 1984 — V tem delu je med drugim prevedeno v slovenščino tudi gradivo t.i. Göthove serije (Kuret I, str. 7 ss) in Deželnega prezidija (Arhiv Slovenije). Podpisana sem v svojih delih o noši (Makarovič I, Makarovič II), izrabila velik del omenjenega gradiva. Zato je tudi v pričujočem članku gradivo večinoma navedeno po primarnih virih. Ko navajam prevode, citiram Baševo delo.

Bellosics — V. Bellosics, Die Wenden im Zalaer und Eisenburger Comitat, Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Ungarn IV, Wien 1896.

Bele Vode — Poročilo kuracije Bele Vode, 1845, Göthova topografija (odslej GT), mapa 11, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani (odslej ISN).

Benesch — V. Benesch, Upodobitve noš in krajin z nošami, Grafični kabinet Narodnega muzeja.

Benkov — T. Benkov, Narodske starice, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, Ljubljana 1851.

Beseda — Keršanska beseda o spominu sv. Joana Kerstnika, Drobtinice za novo leto 1856, XI, Celovec.

Bilc — Bilc, Čičarija in pa Čiči, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIV, Ljubljana 1856.
Bistra — Poročilo okrajne gosposke Bistra, 1838, spis 1512, Deželno predsedstvo v Ljubljani, Arhiv SR Slovenije v Ljubljani (odslej DP AS).
Bleiweis — Dr. Bleiweis, Popis obertniske razstave v Ljubljani, Kmetijske in rokodelske novice II, Ljubljana 1844.
Bleiweis, Suknarji — Dr. Bleiweis, Zbudite se gorenski suknarji, Kmetijske in rokodelske novice I, Ljubljana 1843.
Boštanj — Poročilo okrajne gosposke Boštanj, 1838, spis 1516, DS AS.
Božičnica — Novice gospodarske, obrtniške in narodne LVI, Ljubljana 1898.
Bras — M. Bras (članek v pričujočem SE).
Brejčeva — M. Brejčeva, Slovenske narodne noše na Koroškem, Etnolog V—VI, Ljubljana 1933.
Brestanica — Poročilo nabornega okraja Brestanica, 1810, GT, mapa 34, ISN.
Brežice — Poročilo fizikatnega distrikta Brežice, 1841 GT, mapa 24, ISN.
Bunc — F. Bunc, Ženitnine Slovencov na Krasu, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIV, Ljubljana 1856.
C — C., Žalostna pustna zgodba, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Cafov — Cafov, Slovenska obleka pravih Pesničarjev na Štajerskim, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Cafov F. F. S. Cafov, Kmet na Tolminskem, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Csaplovics — J. Csaplovics, Croaten und Wenden in Ungern, Pressburg 1829.
Čitavnica — Dopisi, Iz Ljubljane 17. dne, Novice gospodarske, obrtniske in narodne XXI, Ljubljana 1863.
Črni Vrh — Iz Črnega Vrha, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XLVIX, Ljubljana 1891.
Črnomaljka — O narodni noši, Belokranjec, julij 1908.
Črtice — Popotne črtice, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXV, Ljubljana 1877.
Deklica — M. Košuta, N. Križčak, B. Pahor, F. Slavec, P. Suhadolc, D. Ule-Maver, B. Vatovec, Deklica podaj roko, Ljudski plesi, pesmi in noša Slovencev v Italiji, Trst 1985.
Delimarič — M. Delimarič, Beli Kranjci unikraj Kerke in Save od Kostanjevice do Jesenic, Kmetijske in rokodelske, novice III, Ljubljana 1845.
Despot — M. Despot, Maximilian Fischl o Istri 1800 godine, Jadranski zbornik, Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara, Vol, 11, Rijeka—Pula 1983.
Dobje pri Planini — Poročilo župnije Dobje, 1846, GT, mapa 47, ISN.
Dobrla ves — Poročilo okrajne gosposke Dobrla ves, 1838, spis 46/16, DPAS.
Dopisi — Dopisi, -v-, Iz Predoselj 13. sept., Novice gospodarske, obrniške in narodne XXIII, Ljubljana 1865.
Družina — Od družine, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Dular — O. Dular, Železna Kapla in njena okolica na spodnjem Koroškem, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXII, Ljubljana 1864.
Erjavec, 1875 — F. Erjavec, Iz potne torbe, Letopis matice slovenske 1875.
Erjavec, 1880 — F. Erjavec, Iz potne torbe, Letopis matice slovenske, 1870.
F. K — F. K. Žalostna in vesela velika noč, Koledarček družbe svetega Mohora za navadno leto 1870, V Celovcu 1869.

Fala — Poročilo nabornega okraja Fala, 1812, GT, mapa 71, ISN.
Fekonja — Pot v gornje strani, Pisma Stanka Vraza, Slovenski narod, 1879.
Geramb — V. Geramb, K. Mautner, Steirisches Trachtenbuch II, Graz 1935—1939.
Gestrin — F. Gestrin, V. Melik, Slovenska zgodovina, Ljubljana 1948.
Glavarstvo — Postojinsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis, V Postojini 1889.
Globočnik — Odperto pisemce „Novicam" Ženske, šalobarde v obročih, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVII, Ljubljana 1859.
Goldenstein — F.K. von Goldenstein, Upodobitve noš za Korytkovo zbirko Słowiańśćyzna, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja.
Gomilsko — Poročilo lokacije Gomilsko, 1840, GT, mapa 87, ISN.
Hauptman — S. Hauptman, Kozjak, Popotnik VII, 1886.
Heinko II — M. Heinko, Skizzen aus Krain II, Reifnitz, Carniolia IV, Laibach 1842.
Heinko III — M. Heinko, Skizzen aus Krain III, Volkstrachten in Unterkrain, Carniolia V, Laibach 1843.
Hoff — H.G. Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien I, Laibach 1808.
Holožan — (Holožan), Iz Haloz, Novice gospodarske, obertniške in narodne XIX, Ljubljana 1861.
Hr. — Hr., Iz Ormoža na Štajerskem, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči X, Ljubljana 1952.
Hrastovec: Dolanci — Poročilo okrajne gosposke Hrastovec, 1815, GT, mapa 116, ISN.
Hrastovec: Goričani — Poročilo okrajne gosposke Hrastovec, 1815, GT, mapa 116, ISN.
Hrašovec — Fr. Hrašovec, Dopis iz Ormoža, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
Idrija — Poročilo okrajne gosposke Idrija, 1838, spis 1512, DP AS.
J. D — J. D., Dopis starih slovenskih mater iz uniga sveta svojim sedanjim unukinam, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
J. G. V — J. G. V., Nošnja Slovencev tržaške okolice, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXII, Ljubljana 1864.
Jarenina — Poročilo gosposke Jarenina, 1815, GT, mapa 128, ISN.
Jenko — S. Jenko, Tilka, Zbrano delo II, Ljubljana 1965.
Jurčič — J. Jurčič, Črta iz življenja političnega agitatorja, Zbrano delo IV, Ljubljana 1951.
Kalobje — Poročilo župnije Kalobje, 1846, GT, mapa 143, ISN.
Kamna G. — Novice, Lepo božičnico... Novice gospodarske, obrtniške in narodne LIII, Ljubljana 1895.
Kapla — Poročilo gosposke Kapla, 1838, spis 4616, DP AS.
Kardelj — E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1957.
Keršič — I. Keršič (članek v pričujočem SE).
Kobe — J. Kobe, Beli Kranjci unkraj hribov Gorjancov in Kočevarjev ob reki Kolpi od Metlike do Osilnice, Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847.
Kobe A. — K. Kobe-Arzenšek, Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije 14, Ljubljana 1968.
Kociančič — S. Kociančič, Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853, Šolski prijatelj IV, 1855.
Konšek, Nova ustava in Judje, Slovenija II, Ljubljana 1849.
Konjice — Poročilo okraja državne gosposke Konjice, 1812, GT, mapa 349, ISN.
Korban — J. Korban, Kratek ozir na Poljance, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.

Kordesch — Erklärung der heutigen Bilderbeigabe (slike noš so opisane po mesecih, od januarja do decembra), Carniola VI, Laibach 1844.
Kordesch — L. Kordesch, Die Tracht der alten krainischen Slaven, Carniolia II, Laibach 1839/1840.
Kostanjevica — Poročilo okrajne gosposke Kostanjevica, 1838, spis 1516, DP AS.
Kotnik I — F. Kotnik, Narodna noša v Mežiški dolini, Naš dom XVIII, 1926.
Kotnik II — F. Kotnik, O narodni noši v Savinjski dolini, Naš dom XVIII, 1926.
Kotnik III — Narodna noša v Laškem okraju, Naš dom XIX, 1927.
Kotnik, Sukno — F. Kotnik, O valjanju domačega sukna, Slovenski etnograf II, Ljubljana 1949.
Kovačič — F. Kovačič, Stara narodna noša okoli Ljutomera, Časopis za zgodovino in narodopisje, 1922.
Kovačič, Trg — Trg Središče, Maribor 1910.
Kremenšek — S. Kremenšek, Vladimir Bogdanovič Bronevskij, Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije — 1, Ljubljana 1982.
Krempl — A. Krempl, Dogodivščine štajerske zemle, V Gradci 1845.
Kresz — M. Kresz, Ungarische Bauerntrachten, Budapest 1957.
Krickel — A. J., Krickel, Fussreise durch den grössten Theil der österreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829 II, Wien 1830.
Križnogorski — Šeprun ali pastirski deževni plajšč in cokle, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIV, Ljubljana 1856.
Krka — Poročilo gosposke Kr,a 1838, spis 4616, DP AS.
Kruh — Daj nam dans naš vsakdanji kruh, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Krupa — Poročilo okrajne gosposke Krupa, 1838, 1516, DP AS.
Kunc — M. Kunc, Knjiga krojaštva, Ljubljana 1890, Ljubljana 1893.
Lavtižar — J. Lavtižar, Kranjska Sibirija, Planinski vestnik XII, 1905.
Lesar — A. Lesar, II. Jernejček gre v šolo, Koledarček družbe svetega Mohora za navadno leto 1866, V Celovcu 1865.
Levstik — F. Levstik, Iz minule srečne mladosti, Pokljuk, Popotovanje iz Litije do Čateža, izbrano delo, Ljubljana 1976.
Lippich — F. W. Lippich, Topografie der K. k. Provinzialhauptstadt Laibach, Laibach 1834.
Lišpanje — Davki, ki si jih ljudje sami nakladajo, Potratno lišpanje, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XIII, Ljubljana 1855.
Ljubljana — Dopisi, Iz Ljubljane, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXIII, Ljubljana 1865.
Ljudmila — Ljudmila, Slavjanska serčnost, Slovenska Bčela II/2, Celovec 1851.
Lokar — J. Lokar, Iz Bele krajine, Carintia II, 1911.
Ložar, Rokavci — Ložar, Rokavci v slovenskih nošah, Etnolog XVII, Ljubljana 1952.
Ložar, Noša — M. Ložar, Slovenska ljudska noša, Narodopisje Slovencev II, Ljublajna 1952.
Luče — Poročila župnije Luče, 1846, GT, mapa 209, ISN.
Macher — M. Macher, Medizinisch-statistische Topografie des Herzogtumes Steiermark, Graz 1860.
Makarovič, Umetnost — G. Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981.
Makarovič I — M. Makarovič, Slovenska kmečka noša od srede 19. stoletja do danes, Inavguralna disertacija, Ljubljana 1964.
Makarovič II — M. Makarovič, Slovenska ljudska noša, Ljubljana 1971.

Makarovič, Dobrepolje — M. Makarovič—M. Klarer, Dobrepolje, Ljubljana 1986.
Makarovič, Istra — M. Makarovič—M. Klarer, Slovenska Istra, Ljubljana 1987.
Makarovič, Rateče — Govorica noše ob primeru Rateč v Zgornji Savski dolini, Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978.
Makarovič, Noša — M. Makarovič, Narodna noša, Slovenski etnograf XXII — IV, 1970—71, Ljubljana 1972.
Makarovič, Srajce — M. Makarovič, Moške srajce slovenske kmečke noše, Slovenski etnograf XVIII—XIX, Ljubljana 1966.
Makarovič, Zbirka — M. Makarovič, Tekstilna zbirka, Slovenski etnograf XXXII, 1982, Ljubljana 1983.
Makarovič, Pokrivala — M. Makarovič — Vezena ženska pokrivala na Slovenskem, v: Nicklsbacher—Bregar—M. Makarovič, Ljudske vezenine na Slovenskem, Ljubljana 1970.
Matičetov — M. Matičetov, Bala kraške neveste pred 100—130 leti, Ljudski tednik, Trst, 9. VI. 1950.
Medvejšek. — Oporoka Katarine Medvejšek, St. Lenart v Zabukovju, 13. 1. 1836, Zgodovinski arhiv Celje, Okrajno sodišče Kozje, škatla 3.
Melcer — D. Melcer, Ljubljanski časnik, Ljubljana 1851.
Mencinger — J. Mencinger, Moja hoja na Triglav, Izbrano delo, Ljubljana 1976.
Metlar — J. Metlar, Slovenski oglednik, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljublajna 1946.
Mirna — Poročilo okrajne gosposke Mirna, 1838, spis 1516, DP AS.
Mohorič — I. Mohorič, Škofjeloško platnarstvo in njegov zaton, Loški razgledi II, Škofja Loka 1955.
Mokronog — Poročilo okrajne gosposke Mokronog, 1838, spis 1516, DP AS.
Mrkun — A. Mrkun, Narodopisno blago iz Dobrepoljske doline, Etnolog VII, Ljubljana 1934.
Mulec — K. Mulec, Običaji štajerskih Slovencov, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIV, Ljubljana 1856.
Musy — P. Musy, V mladosti je treba skerbeti, kako si svoje dni pošteno kruh služiti, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Navratil — I. Navratil, Kako so Belim Kranjicam bili zatrti črni „repi", Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXVII, Ljubljana 1879.
Novak — V. Novak, 17. Živinoreja, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970.
Novičar — Novičar, Pomenki zastran vprašanja o besednih rečeh Slovenije, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Novo mesto — Poročilo okrožja Novo mesto, 1838, GT, spis 1516, DP AS.
Obleka — Stara obleka Gorencov, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
Oglas — Največja razpošiljalnica blaga J. &. S. Kessler, Brno, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XLVII, Ljubljana 1889.
Oglednik — Slovenski oglednik, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Ogrinec — P. Ogrinec, Največji revež, Koledar družbe svetega Mohora, 1877.
Oporoka J. S — J. Šliker (Josef Schliebier) v vasi Jevševec in Uršula Jerneja Kregarja iz Stovnika, dne 7. februarja 1811, AS, Dolski arhiv, fasc. 26.
Orel — B. Orel, Slovenska ljudska noša v zbirki Nikole Arsenovića, v: Zbornik etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd 1953.
Ormož — Poročilo nabornega okraja Ormož, GT, mapa 247, ISN.

Osoje — Poročilo okrajne gosposke Osoje, 1838, spis 4616, DP AS.
P — P., Od Bohinja Kaj, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, Ljubljana 1851.
Pajek — J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884.
Pajk — J. Pajk, Noša štajerskih Slovencev, Zora V, 1876.
Perpar — Fr. Perpar, Zakaj kmečko gospodarstvo propada?, Koledar družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1896, Celovec.
Pevec — Poharski pevec, Prevzetnija kmetov, Drobtinice za novo leto 1846.
Planina — Poročilo okrajne gosposke Planina, 1838, spis 1512, DP AS.
Pliberk — Poročilo okrajne gosposke Pliberk, 1838, spis 4616, DP AS.
Podlipski — Podlipski, Smešna noša o ženitninah, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
Podsreda — Poročilo gosposke Podsreda, 1838, GT, mapa 273, ISN.
Poljane — Poročilo okrajne gosposke Poljane, 1838, spis 1516, DP AS.
Ponikva — Poročilo župnije Ponikve, 1843, GT, mapa 286, ISN.
Popis — Popis obertniske razstave v Ljubljani, Kmetijske in rokodelske novice II, Ljubljana 1844.
Postojna — Poročilo okrajne gosposke Postojna, 1838, spis 161, DP AS.
Požek — Požek, Ženitba v Belokranjski, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXV, Ljubljana 1877.
Prem — Poročilo okrajne gosposke Prem, 1838, spis 1521, DP AS.
Prigodbe — Nektere prigodbe iz življenja dveh umnih kmetovavcev, Janeza in Mete, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Prijatelj — I. Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev, Ljubljana 1938.
Protocol I — Protocoll, Steuergemeinde Schwarzenbach, Schwarzenbach am 23 ten May 1833, Franciscejski kataster, Arhiv Slovenije.
Protocoll II — Protocoll Steuergemeinde Zell bei der Pfarr, št. 528/14, 12. 6. 1833, Koroški deželni arhiv v Celovcu.
Procesia — Procesia presv. rešniga Telesa pri starih Slavenih na Laškim, Slovenska Bčela IV, Celovec 1853.
Puff II — Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde den Steiermark und der an dieselbe grenzenden Länder, Graz 1853.
Ravno polje — Poročilo okrajne gosposke Ravno polje (pri Ptuju), 1811, GT, mapa 294 a DP AS.
Razdelitev — Razdelitev obleke revnim učencem, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Ljubljana 1892.
Reziani — Slovenski prijatelj, časopis za šolo in dom, Celovec 1856.
Ribnica — Poročilo okrajne gosposke Ribnica, 1838, spis 1516, DP AS.
Ripšl — D. F. Ripšl, Svatbine navade štajerskih Slovencov okoli Laškega, Slovenski glasnik, 2. zvezek, Celovec 1858.
Rogatec — Poročilo nabornega okraja gosposke Rogatec, 1811, GT, mapa 317, ISN.
Rohrer — J. Rohrer, Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie I, Wien 1804.
Rozman — Rozman, V. Ana Ribežl Brežnica (Pobožna kmetiška žena), Drobtinice 1855, X, V Celovcu.
Rožek — Poročilo okrajne gosposke Rožek, 1838, spis 4616, DP AS.
Ruperčvrh — Poročilo okrajne gosposke Ruperčvrh, 1838, spis 1516, DP AS.
Russ — K. Russ, Upodobitve noš v delu pod iztočnico Geramb.
Rutar I — S. Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Ljubljana 1893.

Rutar II — S. Rutar, Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra, Ljubljana 1896.
Rutar III — S. Rutar, Beneška Slovenija, Ljubljana 1899.
S. P — Prem 11. Sushza 1844, Njih svesti bravzi in poshteni Premzi, Kmetijske in rokodelske novize II, Ljubljana 1844.
Saria — B. Saria, Narodopisno iz Simon Povodnovega dela Bürgerliches Lesebuch, Etnolog V—VI, Ljubljana 1933.
Seidl — J. G. Seidl, Wanderungen durch Steiermark, Leipzig 1841—42.
SEM — Slovenski etnografski muzej, Depo tekstilne zbirke v Škofji Loki.
Senožeče — Poročilo okrajne gosposke Senožeče, 1838, spis 1512, DP AS.
Sič — A. Sič, Slovenske narodne noše, 2. izd., Ljubljana 1927.
Sirk — Inventar bale in Pogodba dote Ivane rojene Sirk, poročene Sedmak — št. 18. v Sv. Križu, dne 20. 11. 1893.
Skaberne — Popis inventarja, 8. 3. 1839 umrlega Luke Skaberneta, Zgodovinski arhiv Celje, Zapuščinski zapisniki, Okrajno sodišče Kozje, škatla 3.
Skraber — A. Skraber, Der Exaudi — Markt zu Sittich in Unterkrain, Carniolia VI, Laibach 1844.
Slivnica — Poročilo okraja gosposke grad Slivnica, 1814, GT, mapa 346a, ISN.
Slomšek, Blashe in Neshiza v nedelski šoli, V Zeli 1842.
Slovenjgradec — Poročilo distriktnega fizikata Slovenjgradec, 1842, GT, mapa 347, ISN.
Snežnik — Poročilo okrajne gosposke Snežnik, 1838, spis 1512, SIN
Solčava — Poročilo župnije Solčava, 1846, GT, mapa 351, ISN.
Spinčić — A. Spinčić, Volksleben der Slaven in Istrien, Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Kuestenland, Wien 1891.
Sreznievski — Cosmorama Pittorico 1841.
Stična — Poročilo okrajne gosposke Stična, 1838, spis 1516, ISN.
Studenice — Poročilo državne gosposke Studenice, 1811, GT, mapa 380.
Svarilo — Mnogovrstne novice, Svarilo, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXV, Ljubljana 1877.
Šantel — S. Šantel, O ženski narodni noši v Julijski krajini, Jadranski koledar 1935.
Šašelj I — Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada I, 1906.
Šašelj II — Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada II, 1909.
Šehel — J. Šehel, Žena — da je kaj!, Drobtinice za novo leto 1857, XII, Celovec.
Šege — Ženitvanske šege Slovencov Goriške doline, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1954.
Šentvid pri Planini — Poročilo župnije Šentvid pri Planini, 1846, GT, mapa 397, ISN.
Šentvid pri Ponikvi — Poročilo župnije Šentvid pri Ponikvi, 1847, GT, mapa 448, ISN.
Šmarje pri Jelšah — Poročilo dekanijske župnije Šmarje pri Jelšah, 1846, GT, mapa 403, ISN.
Šmihel nad Mozirjem — Poročilo lokalije Šmihel nad Mozirjem, 1846, GT, mapa 411, ISN
Šmohor — Poročilo okrajne gosposke Šmohor, 1838, spis 4616, DP AS.
Šorn — J. Šorn, Začetki industrije na Slovenskem Ljubljana 1984.
Štrajbarjev turn — Poročilo okrajne gosposke Štrajbarjev turn, 1838, spis 1515, DP AS.
Štrekelj — I. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi III, Ljubljana 1904—1907.
Štritof — A. Štritof, Slovenski pevci na Dunaju, Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1898, Celovec.
Tinje — Poročilo župnije Tinje, 1846, GT, mapa 424, ISN.
Tomažič — T. Tomažič (članek je objavljen v pričujočem SE).

Torkar — M. Torkar, Iz. Mozlja 20. okt., Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXII, Ljubljana 1874.
Tomasin — P. Tomasin, Volkscharakteristik in der Umgebung von Triest, Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Küstenland, Wien 1891.
Trdina I — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 1. knjiga, Ljubljana 1987.
Trdina II — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 2. knjiga, Ljubljana 1987.
Trdina III — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 3. knjiga, Ljubljana 1987.
Trbovlje — J. Trdina, Nekdanji Mengšanje, isti, Spomini starega Mengšana, Zbrano delo II, Ljubljana 1984.
Trebnje — Poročilo okrajne gosposke Trebnje, 1838, spis 151, DP AS.
Ubogi — Razdelitev obleke ubogim... Novice gospodarske, obrtniške in narodne LII, Ljubljana 1894.
Velika N. — Poročilo župnije Velika Nedelja, 1846, GT, mapa 443, ISN.
Verdelski — J. G. Verdelski, Iz opisa Patonovega potovanja po jugoslovanskih krajih, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXI, Ljubljana 1863.
Vertačnik — Zapuščina Marije Vertačnik, 1. 12. 1838, Zgodovinski arhiv Celje, Zapuščinski zapisniki, Okrajno sodišče Kozje, škatla 3.
Vetrinj — Poročilo okrajne gosposke Vetrinj, 1838, spis 4616 DP AS.
Vidmar — F. Vidmar, Potopis po Istri od Tersta do Pazina, Novice gospodarske, obertnijske in narodske, XV, Ljubljana 1857.
Vilfan — S. Vilfan, Predpisi o obleki in blagu v policijskih redih 16. stoletja, Slovenski etnograf II, Ljubljana 1949.
Vipava — Poročila okrajne gosposke Vipava, 1838, spis 1512, DP AS.
Višnja g. — Poročilo okrajne gosposke Višnja gora, 1838, spis 1512, DP AS.
Vitomar — Vitomar, Pisma o Slovencih in Slovenkah, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
Vrhovec — J. Vrhovec, Cesarjev prihod, Koledar družbe sv. Mohora za navadno leto 1885, V Celovcu 1884.
Vrhovnik — I. Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljana, Ljubljana 1933.
Vurnik I — S. Vurnik, Doneski k študiju slovenske avbe, Ljubljana 1926, Etnolog.
Vurnik II — Slovenska peča, Ljubljana 1928, Etnolog II.
Woltersdorf — E. Woltersdorf, Die Illyrischen Provinzen und ihre Einwohner, Wien 1812.
Zapuščina — Zapuščina Marije Pečovnik, zapisnik z dne 27. novembra 1842, Zgodovinski arhiv Celje, Zapuščinski zapisniki, Okrajno sodišče Kozje, škatla 3.
Zarnik — En teden na Dolenskem, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, XXIII, Ljubljana 1865.
Zdešar — A. Zdešar, Istrijanski Slovenci med Tržaškim in Reškim morjem, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Zupančič — V. Zupančič, Popotovanje po Istri, Slovenski glasnik X, Celovec 1867.
Žovnek — Poročilo okrajne gosposke Žovnek, 1838, spis 4616, DP AS.
Žurman — J. Žurman, Narodne šege štajarskih Slovencov, Ženitovanje okoli Rogatca na Štajerskem, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVII, Ljubljana 1859.
Žusem — Poročilo župnije Žusem, 1846, mapa 505, ISN.

Summary

The principal findings of the article The Clothing Culture of the Agrarian Population in the 19th Centur are:

1. Due to the intensive social and economic changes, the 19th century saw a most dynamic development of the Slovene national costume. As to the formal appearance, there were two different types of the costume; in the transitory period between the 18th and the 19th century until around 1870, considerable differences in the costume of particular provinces and some smaller regions were still noticeable. Differences in the cuts, textiles and colours of male and female dresses were even more noticeable when compared to the contemporary wear of the townspeople. On the basis of form, cut and morphological criterion, one could, in this time, distinguish between three big clothing districts with their respective costumes, i.e. the Alpine, the Pannonic and the Meditterranean clothing region.

   The differences in costume, on the basis of which inhabitants of particular regions were clearly distinguishable, were gradually dimishing from the midst of the 19th century. Towards the end of the 19th century the costume of peasant population changed to such a great extent that a similar, if not even formally uniform clothing appearance prevailed in almost the whole Slovene territory.

2. In the middle of the 19th century and onwards, festive costume of the agrarian environment was gradualy changing under the influence of the town fashion of clothing. At first, changes were more observable in textiles.

   Home women cloths (linen, sackcloth, woolen cloth) were superseded by industrial textiles. In the course of time, also cuts of peasant wear got under the influence of the town clothing fashion. But the process of introducing a more up-to-date style of dressing was not quite equable. Especially the clothing style of the Alpine region was keeping up with the simpler town fashion even before the midst of the 19th century. The wear of the greater part of the Alpine region was the most developed clothing form in the entire Slovenia at that time. But in some parts of the Slovene territory the development of clothing was much slower even in the last decades of the 19th century, especially in the regions and provinces with lower standard of living like the Bela krajina and Prekmurje regions, and Slovene Istra. These were mostly out-of-the-way regions with bad traffic connections where cultural changes were on the whole very slow to come.

3. The development of peasant costume was not quite uniform. There were certain factors regulating it, and the significance of their influence upon forming of the costume and upon the promptness of response to contemporary fashion of clothing varied according to the period. The most important, mutually interwined factors were: wealth, geographic position, the purpose of the costume, age and the sex of the person. Or, to be more precise: younger and wealthier people living near towns were on the whole much quicker to follow the contemporary fashion of dressing than old and poor people or those living in remote villages.

4. Beside protection of the body clothes had several other functions and meanings in the 19th century as well. They were usually expressed with the entire clothing but sometimes just certain garments or even decoration were sufficient. In this sense, the co-

stume of agrarian regions served as the destinctive element of the respective province until the seventh decade of the 19th century and in some regions even later on. Social distinctions in clothing were noticeable on different levels. As a rule, festive clothes functioned as an element of distinction between the poorer and the wealthier villagers. However, there were exceptions to the rule, for example servants trying to conceal their low social status by wearing showy dresses. Beside the fundamental distinction between the working and the festive costume, clothes differed with respect to occassions as well. There were certain distinctions in the clothing of old and young people, married and single, winter and summer costumes. In the 19th century clothing and certain pieces of clothes had other functions as well. Clothes were a part of the payment to domestic servants and farmhands. Certain items of clothing were, according to the unwritten rules of the folk lore, the obligatory wedding gift. Wills and legacy records testify to the meaning and value clothes had in the former times.

Clother were, besides board and lodging, the main constituent of the alimony of parents which writen down in the contract.

5. The formal and substantial changes in the peasant costume of the 19th century were made possible by the social and economic changes that began already at the end of the 18th century. Their influence upon the simultaneous development of the costume in the agrarian regions is noticeable on different levels, as in also the case with some other constituents of the peasant culture.

Ivan Sedej

STAVBARSTVO DEPRIVILIGIRANIH DRUŽBENIH SLOJEV NA SLOVENSKEM V DEVETNAJSTEM STOLETJU

V slovenski literaturi o ljudskem (regionalnem, kmečkem) stavbarstvu dominira tipološka metoda — njen namen je ugotavljanje razlik med hišnimi (domačijskimi, naselbinskimi) tipi na Slovenskem. Tipologiziranje je imelo tudi stranske posledice — saj so najbolj značilne stavbne oblike, ki so večinoma nastajale v 18. in 19. stoletju, postale simboli, ki veljajo v času za nazaj in celo za naprej. Večina piscev je sicer upoštevala (domnevno) najbolj dominantno obliko na nekem ozemlju, zavestno pa so izključili vse kar se jim je zdelo sekundarnega. V kratkem lahko rečemo, da so dajali prednost (navidez) najbolj primitivnim oblikam, praviloma gradnji v lesu. Iskali so predvsem "pristne" in „nepokvarjene" oblike (1).

V obravnavi stavbarstva na zaokroženih območjih, so raziskovalci ubirali drugačna pota. V teh okvirih je več avtorjev nakazalo povezave med ljudsko in „visoko" arhitekturo, razvoj tipov oblikovanja in tudi tipe funkcionalne prostorske izrabe, vplive iz sosednjih regij itd. Precej razprav s to tematiko pa se ukvarja z izrazito arhitekturnimi (oblikovnimi) in umetnostnimi vprašanji — največkrat v povezavah z ohranjevanjem etnološke dediščine (2). Zanimive so tudi raziskave, ki iščejo korenine nekaterih stavbarskih pojavov v daljni preteklosti in jih smiselno povezujejo s tipom prevladujoče produkcije (3). Razen redkih izjem so se pisci trudili, da bi podali kompleksno podobo stavbarstva in sicer tako, da so bodisi pokrili celotno obdobje od naselitve Slovencev do 19. stoletja, bodisi tako, da so stavbarstvo obravnavali kot pomemben del krajinske tipike danes, ne glede na čas nastanka, korenine itd.

Če vzamemo kot izhodišče najbolj pogosto trditev, da je etnologija veda, ki se ukvarja z načinom življenja — potem lahko ugotovimo, da so se pisci o „ljudski" arhitekturi in stavbarstvu ukvarjali s svojim predmetom kot s kulturnim elementom. Po drugi strani pa se nam zdi, da je formula o „načinu življenja" zelo ohlapna in prav lahko pokriva tudi vse tisto, kar je bilo o stavbarstvu in arhitekturi depriviligiranih slojev na Slovenskem napisanega (4).

Podpisani je v več razpravah in člankih razvil poglede na kmečko in ljudsko stavbarstvo (5) iz dveh izhodišč — stavbarstvo depriviligiranih slojev pred industrijsko revolucijo je obravnaval kot kulturni element in kot problem stilnega razvoja v minorni arhitekturi. Zanimal ga je stil „vsakdanjega stavbarstva", zato je poudarjal predvsem likovne dimenzije, obenem pa je tehtal likovne (oblikovne) vrednosti v odnosu do tako imenovane „visoke" arhitekture. Zato so imele mnoge razprave pridih likovne (arhitekturne) kritike. Potemtakem lahko govorimo o vrednotenju likovnega pomena, ki ga ima kmečka arhitektura danes.

1 Glej: Rajko Ložar: Kmečki dom in kmečka hiša, Narodopisje Slovencev I., Ljubljana 1944, stran 66—67. Poenostavljene Ložarjeve teze pa so prisotne predvsem v geografski literaturi: M. Natek: Podkoren, Prispevek k geografiji Zgornje Savske doline, Geografski zbornik, VIII, 1963, stran 218—194.

2 Primerjaj predvsem Gorazd Makarovič: Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981 in Ivan Sedej: Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana 1985.

3 Primerjaj: R. Ložar: o.c. in predvsem: Tone Cevc: Stavbe, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, stran 93—109.

4 Podpisani je mnenja, da o načinu življenja in o bivanjskih razsežnostih kmečkega stavbarstva govore tudi (na videz) ozko specializirana dela, pa naj gre za umetnostna ali arhitekturna izhodišča.

5 Primerjaj: Ivan Sedej: o.c. in med topografijami istega avtorja predvsem: Etnološki spomeniki na območju občine Tolmin, Topografsko gradivo, Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana 1974.

Nekoliko bliže etnološki problematiki je kriterij konzuma, ki smo ga uporabili pri razmejitvah med posameznimi socialnimi tipi stavbarstva na slovenskem podeželju (kmečko, meščansko, cerkveno itd.). Globlje je v teh smereh šel v svojih raziskavah slovenske ljudske umetnosti Gorazd Makarovič (6). Kljub temu so tudi navidez izrazito likovni problemi (vplivi in vrednotenje form, ki žive v različnih socialnih mijejih) hkrati tudi vprašanja, ki si jih zastavlja etnologija. Nekoliko širši kontekst, ki zadeva probleme konzuma in razmerja med obliko (hiše, likovnega izdelka itd.) in življenjskim stilom smo zato opredelili kot fenomen, ki dokumentira vsakdanje življenje v določenih družbenih slojih (omejili smo se na depriviligirano družbeno plast) ali še bolj točno — ki funkcionira kot „izraz" življenja. Zato lahko ugotovimo, da nudi umetnost (arhitektura) sicer svojski, vendar zelo globok vpogled v dogajanja v času, prostoru in v okvirih določenega socialnega sloja.

Estetski in umetnostni pogled na fenomen ljudskega (minornega) stavbarstva ima omejitve in „stranske učinke". Po likovni plati je namreč baročna gruntarska hiša z množico stilno oprijemljivih detajlov, dosti zanimivejša kot domovanje kajžarja, ki je praviloma brez likovnih povdarkov in v bistvu predstavlja zelo poenostavljeno shemo — estetski mik pa mu daje predvsem groba obdelava in poenostavitve. Iz likovnega vrednotenja pa lahko izhaja tudi vprašljiv razmislek o „pristni" in „nepristni" (ljudski) arhitekturi, ki naj bi jo pokvarili slabi vplivi iz predmestne in malomestne stanovanjske „arhitekture" (7). Kot primer vzemimo le najbolj pogoste očitke na račun sodobne gradnje v vaseh in s starejših naseljih. Krivdo za uničevanje stare arhitekture smo prevalili na „slabe" zglede iz predmestij in ljudi, ki naj bi nekritično prevzemali pobude iz moderne (nekmečke) stanovanjske gradnje. Za starejša obdobja pa smo večkrat govorili, da je prevzemanje pobud in njihovo prevrednotenje iz drugih socialnih okolij — kvaliteta! Tako operiramo z dvojnimi merili, temelječimi na kriteriju „dobrega okusa"!

Zanimanje za lepo in nepokvarjeno kulturno krajino, za „pristno" slovensko domačijo in za lepo kmečko (ljudsko) arhitekturo je gotovo legitimni del splošne kulture, je izraz zgodovinskega spomina in kolektivne nostalgije, je tudi spodbuda za raziskovanje — ni pa izhodišče za raziskovanje, na katerem bi lahko gradili (recimo) etnološko podobo stavbarstva na Slovenskem v 19. stoletju. To seveda ne pomeni, da sta arhitekturna „kritika" in umetnostnozgodovinska obravnava predmeta nepotrebni. Izraz „pristen" je pač votla fraza, ki izhaja iz apriornega vrednotenja, predvsem pa iz nerazumevanja določenih pojavov v družbi. Še tako nebogljena folkloristična izpeljanka arhitekture ali uporabnega predmeta (največkrat gre za spominke) je na svoj način „pristna", saj je nihče ne pojmuje kot dediščino, ampak kot na novo oblikovan predmet (stavbo), ki zadovoljujejo določene čustvene in likovne potrebe v današnjem času. Zato je stavbarstvo, ki je pod vtisom izpraznjenega historicizma, nastajalo v 19. stoletju na Slovenskem prav tako pristno kot so starejši primerki renesančne ali baročne kmečke arhitekture — le kvaliteta in likovna intenziteta sta drugačni. Pa še tu si lahko privoščimo malce zlobnega relativizma. S precejšnjo gotovostjo lahko napovemo, da bo čez dobrih sto let dobro ohranjena hiša srednjega obrtnika nekje na robu Domžal, okrašena s fresko Bleda, zanimiv in cenjen etnološki spomenik. V njem pa bodo naši potomci našli tudi marsikaj tistega, kar danes vidimo (in iščemo) v „ljudski" umetnosti (8).

6 Primerjaj predvsem G. Makarovič: o.c., stran 5—6.

7 Vrednotenje ljudskega stavbarstva v nasprotju z gradnjo domov v novejšem času, je spremljalo skorajda vsa povojna razpravljanja, prednjačili pa so predvsem pisci iz arhitekturnih vrst. Glej predvsem: Marjan Mušič: Obnova slovenske vasi, Celje 1947 in Peter Fister: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1986.

8 Primerjaj: I. Sedej: Ljudska umetnost, o.c. Sklepno poglavje. Ugotovitev nas navaja k razmisleku, da bi morali tudi te „sprotne" pojave temeljito dokumentirati. Ne glede na namen teksta in razstave je pionirske korake v tej smeri opravil G. Makarovič. Glej: G. Makarovič: Kič, Vodnik po razstavi, SEM, Ljubljana 1971.

1) GORELJI RAVEN. Tonina hiša. Oljčni mlin in stanovanje. Prva polovica 19. stoletja.

2) BREGINJ. V popotresnem času (1976) porušena hiša iz prve polovice 19. stoletja. Členjena stavba je sestavljena iz dveh „stolpastih" enot, ki ju povezuje v celoto „ganjk". Surovi kamnoseški detajli so poenostavljena izpeljanka oblik, kakršne srečujemo v istem času v Brdih in na Krasu. Motiv pokritega zunanjega hodnika (ganjka) ima podobno funkcijo, kot nekaj kasnejše „linde" na stavbah v Breginjskem kotu.

3) LOGATEC. Bogata gostilniška hiša Pri Ipavcu iz leta 1807.

4) OTOK PRI RADOVLJICI. Rahotova domačija. Nekdanja gostilna s prenočišči iz prve polovice 19. stoletja. Zasnova je starejša. Posebnost notranjega ustroja je „garsonjera" (kamra in majhna črna kuhinja v nadstropju) namenjena veliki dekli. Gre za enega prvih primerov notranje diferenciacije na sorazmerno visoki ravni (posebno „stanovanje" za deklo).

Kljub temu je način obravnave stavbarstva, ki upošteva in poudarja likovno plast problematike in posebej oblikovno strukturo korekten in izredno poveden tudi za etnologa.

Problemi kulturne krajine, naselij, domačij in stanovanjskih stavb na podeželju v 19. stoletju se nam kažejo v protislovni podobi. Metodološko smo pred dilemo — ali naj v tem okrilju obravnavamo pojave na področju stavbarstva, ki so v tem času nastali, ali pa naj upoštevamo prav vse gradivo, ki je takrat obstajalo. Verjetno so za opredelitev stavbarstva in bivalne kulture na slovenskem ozemlju v 19. stoletju pomembne vse sestavine — tako po obliki arhaična pohorska in koroška dimnica (Ložar jo označuje kot preostanek iz srednjega veka), kot baročni kmečki dvorec in kajža, ki je nastala sredi stoletja, velika furmanska gostilna in zidani stegnjeni dom nekje na obrobju Ljubljane. 19. stoletje označujejo tudi vasi z izrazitim poznogotskim naglasom, kot so Goče in Štanjel pa tudi v tem stoletju kolonizirana Črna vas na Ljubljanskem barju. Poznogotsko akcentuirana vas pač živi tudi v 19. stoletju, čeprav imajo dominantne likovne sestavine drugačen pomen kot ob času nastanka — zato ni anahronizem, ampak priča o strukturi življenja v tem stoletju (9).

Hiša iz 19. stoletja je tudi znameniti Zegov dom v Koprivi na Krasu, ki so ga zaokrožili leta 1839 — kot priča letnica na „klasicističnem" portonu — čeprav je del domačije nastal v začetku 17. stoletja. Navsezadnje so v 19. stoletju s pridom uporabili (na novem mestu) tudi staro gotsko oblikovano kamnito okno. Oblika ni motila nikogar — seveda pa so okenski okvir kljub temu diskretno vzidali na gospodarski del retrofasade. To pomeni, da je struktura oblikovanja iz renesančnega obdobja še vedno živela (čeprav v spremenjenih razmerah). Zavedati se moramo, da so na Krasu (tako kot na Gorenjskem in v Ziljski dolini) že v 16. stoletju uvedli v oblikovanju zunanjščin zelo strog funkcionalni sistem: stanovanjski del hiše so praviloma poudarili z lepše in bogateje oblikovanimi detajli, kot pa tisti del, ki je „skrival" gospodarske prostornine. Na nekoliko višji ravni se je ta pojav uresničil tudi v spreminjanju videza naselij v času, ko so začeli po meščanskih zgledih obračati v komunikacijo široke reprezentativne fasade. Stalnica v oblikovanju sovpada s trajanjem fevdalne agrarne strukture, ki je z novimi načini gospodarjenja izzvenela prav v 19. stoletju.

Družbeni okvir likovne dejavnosti in konzuma v depriviligiranih plasteh lahko opredelimo na dvoje načinov. V arhitekturi in deloma v notranji opremi (predvsem pri večinskem kmečkem prebivalstvu) se različice sočasnega likovnega (in tudi življenjskega) sloga pojavi kot kmečke renesansa, kot pokmeteni barok in celo kot kmečki klasicizem. V ožjem pomenu besede pa zajema „umetnost za kmetije", kot jo imenuje Makarovič čas od srede 18. do srede 19. stoletja (z odmevi v 20. stoletje). Gre potemtakem za obdobje posebnega, integralnega sloga na nižjih ravneh, ki je v določeni zamudi za dogajanja v vodilnih socialnih sferah, v svojem okolju pa ima funkcijo izrazito „pravočasnega" dogajanja. Na paradoksni način je prav kmečka umetnost pomenila zadnji odsev dolge epohe, ki se pri nas konča z zemljiško odvezo (10).
V stavbarstvu depriviligiranih plasti je brez dvoma najštevilnejše kmečko stavbarstvo. Dogajanja v stavbarstvu, ki je bilo namenjeno fužinarskim delavcem in drugim nekmečkim slojem pa so v precejšnji meri podobna — čeprav gre za naročnike gradbenih podvigov predvsem z vrst podjetnikov, lastnikov fužin, rudniških uprav (kot v Idriji) in ne na-

9 Gre za podoben pojav, kot smo ga zaznali ob funkciji lesenega pluga v materialni kulturi v 19. stoletju. Življenje se namreč odvija v okolju, ki je z vsemi navideznimi in resničnimi anahronizmi del celokupne družbene strukture.

10 V tem kontekstu bi kazalo upoštevati Le Gofovo periodizacijo, ki ugotavlja, da srednji vek (kot vsebina in struktura) traja prav do konca 19. stoletja. Primerjaj: Jacques Le Goff: Za drugačni srednji vek, Čas, delo in kultura na Zahodu, 18 esejev, Ljubljana 1985, stran 21 (uvod).

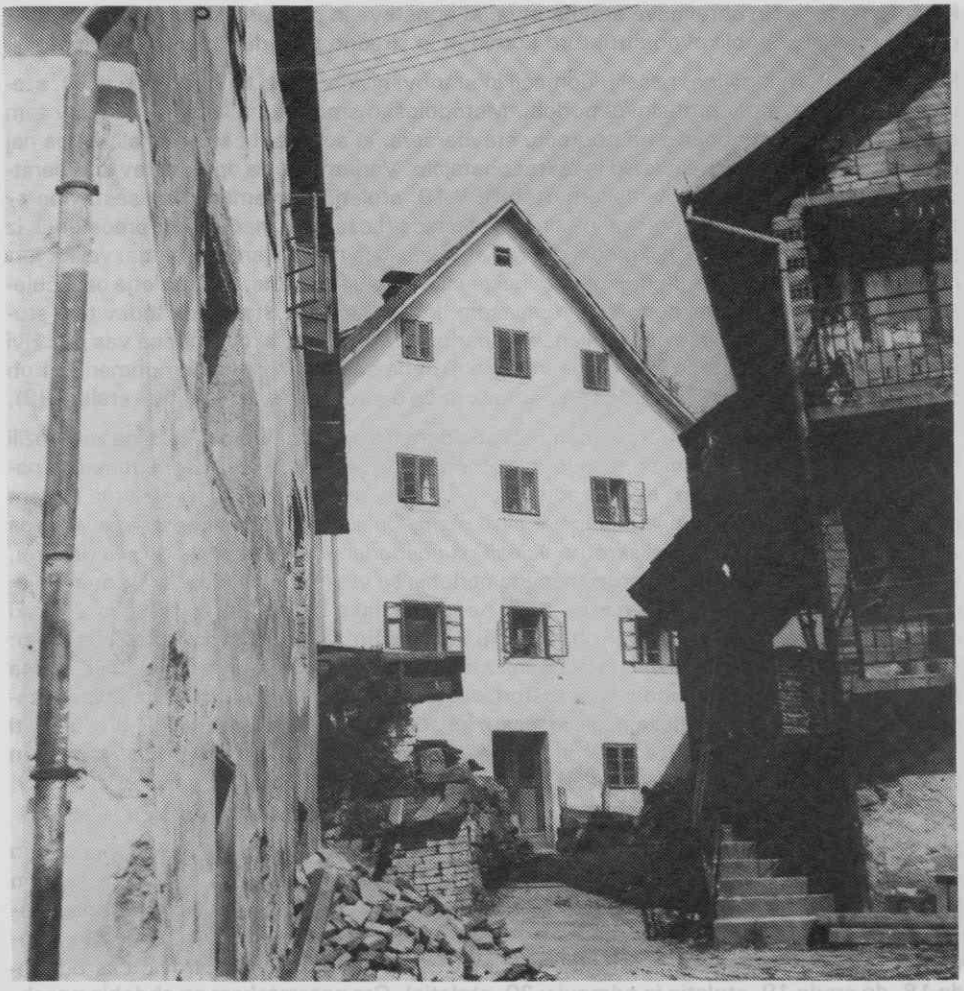

5) IDRIJA. Hiša v Rožni ulici. Večstanovanjska hiša z ometano in beljeno fasado iz 19. stoletja, o čemer pričajo proporcije in dimenzije oken in vhoda. Kletni in pritlični del sta zidana, višji nivoji so izvedeni v preprosti skeletni konstrukciji (polnilo sta kamen in slabša opeka).

zadnje meščanstva (solinarske hišice). Velike hiše v Kropi in v Kamni Gorici po dimenzijah pogosto presegajo kmečke hiše, okrasje na njih (kamnoseški in slikani) dekor pa je največkrat na isti kvalitetni ravni (seveda ne štejemo izjem kot so Kapusova graščina v Kamni gorici ali „dvorci" v kropi). Razlika je predvsem v funkciji, saj so v rudarskih in fužinarskih okoljih hiše praviloma večstanovanjske (z lastnikovim ali mojstrovim stanovanjem v prvem nadstropju). Likovno obzorje, ki ga prezentira stavbarstvo v „delavskih" središčih pa se giblje na podobnem likovnem nivoju kot kmečka arhitektura z mnogokrat identičnimi akcenti. Številčno je „delavsko" stavbarstvo (v primerjavi s kmečkim) skoraj zanemarljivo — čeprav so njegov pomen v sedemdesetih letih našega stoletja skušali kar se da na-

pihniti in ga na neki način konfrontirati s kmečkim. Po drugi strani pa je delavski sloj odločilno vplival na življenje in tudi na stavbarstvo v nekaterih (maloštevilnih) nekmečkih središčih. Seveda pa na oblikovni (arhitekturni) ravni ni mogel prispevati ničesar omembe vrednega, kar je zaradi grozljivih življenjskih razmer več kot razumljivo. Bistveno se je v 19. stoletju spremenila tudi arhitektura „ikonografija". Ob zbliževanju regionalne stavbne tipike se namreč v tem času uveljavi precej novih, socialno naglašenih stavbnih tipov, ki so imeli tudi velik vpliv na kulturno krajino in obliko naselij. V začetku stoletja je bistveni poudarek še vedno cerkev, ki je sestavni in izpostavljeni del naselja. Ta poteza v slovenski krajini ima živo moč tudi danes — vendar se ob koncu stoletja pojavijo tudi „civilni" poudarki, ki so ostali v senci cerkvenih vertikal, gre predvsem za gasilske domove ob katerih je praviloma stal opazovalni stolp. Nov pomen v naseljih so dobile hiše obogatenih posameznikov (trgovcev, trgovcev z lesom, lastnikov žag, itd.) župnišča in največkrat na robovih naselij velike gostilniške hiše (Otok pri Radovljici, Šiška v Ljubljani, Logatec itd.).

6) DOLNJI LAKOŠ. Ornamentirane in poslikane svisli. 19. stoletje.

7) TRETJINEKOVA HIŠA NAD SVETIM DUHOM iz leta 1874 (Dravograd).

V Žireh, v Kozjem, v Savinjski in v Zadrečki dolini, v vaseh blizu Maribora, na južnih obronkih Pohorja in Kozjaka, ponekod na Ptujskem polju, v Zasavju in drugod je postal paradigma dom bogatega posestnika, gostilničarja, lesnega trgovca ali kakega drugega predstavnika podeželske smetane. V načelu gre za nadstropno zidano hišo podolžnega tlorisa s somerno oblikovano fasado, ki jo pudarja zakasnelo bidermajersko okrasje (kot na Kozjanskem) ali pa prvine iz sočasnih historičnih slogov. Potemtakem gre za stavbno gmoto, ki po obrisu in dimenzijah nadaljuje tradicijo kmečkega dvorca (kot ga poznamo na Gorenjskem in na Loškem ozemlju), v drobnih detajlih pa se navezuje na retardirane in poenostavljene historicistične sheme. Proti koncu 19. stoletja in še kasneje se okrasje in način oblikovanja fasade prenese na „nižjo" raven — v stavbarstvo skromnejših posestnikov in obrtnikov. Zanimiv primer so pritlične hiše s sorazmerno velikimi okni in s fasadnim

dekorjem v ometu, ki posnema (v poenostavljeni obliki) „modne" likovne sheme, seveda iz druge roke.

Podoben je tudi „razvoj" notranje prostorske organizacije — od preprostega somernega tlorisa s črno kuhinjo, do talne zasnove, ki namesto črne, že vsebuje kuhinjo s štev ilnikom. Kljub funkcionalni spremembi pa je shema talne organizcije ista. Nekoliko drugače so stvari potekale na Krasu in v Vipavski dolini (11). Nekatere značilnosti kmečkega in ljudskega stavbarstva (stavbarstva depriviligiranih plasti na Slovenskem) so sorazmerno dobro obdelane (12). Nekoliko manj pozornosti pa so raziskovalci posvečali vprašanjem o pomenu in funkciji informacij v ljudskem okolju. Kmetje in (recimo) fužinarski delavci so dobivali o stavbarstvu podobne informacije, gibali so se v okolju, ki je vplivalo na vse plasti prebivalstva. Vendar je lahko kmečki posestnik deloval bolj ustvarjalno — saj je bil naročnik arhitekture in zelo pogosto tudi likovnega (kamnoseškega, slikanega, plastičnega) okrasja. Tako se je obseg informacij v gmotno bolje stoječih plasteh lahko samo povečeval — tudi z aktivno udeležbo pri posredovanju informacij okolju. Po drugi strani pa je bil „delavski" sloj bolj pasivni sprejemnik — svojemu obzorju, potrebam in možnostim je v večji ali manjši meri lahko priličil le najožje bivalno okolje.

8) DRNOVO PRI KRŠKEM. Stegnjeni dom, mala kmetija, sreda 19. stoletja.

11 Na Krasu in v Vipavski dolini (na obeh ozemljih se srečujemo s čistimi pojavi) kuhinja v 19. stoletju nima stalnega mesta v odnosu na ostale prostore in jo najdemo tako v sredini niza kot na njegovem robu, včasih ima hkratno funkcijo veže, včasih med kuhinjo in ostalimi prostori ni nikakršnih notranjih povezav.

12 Večina avtorjev, kamor sodi tudi podpisani, je problem vplivov obdelal na najbolj neposrednih relacijah med vasjo in najbližjim mestnim ali trškim središčem in precej pavšalno na relaciji kmečko stavbarstvo—stavbarstvo višjih socialnih sfer (vključno s cerkvenim in fevdalnim).

9) LIPA PRI BELTINCIH. (pri Duhovih). Na zatrepni fasadi kmečke hiše (lesena konstrukcija je ometana in beljena) so okrog 1820, kot odmev baročnega oblikovanja nastala okna z značilnimi „baročnimi" okviri in svisli s silhuetnimi motivi svečnikov.

V starejšem stavbarskem gradivu zasledimo sorazmerno skope, predvsem pa enosmerne informacije iz arhitekture drugih socialnih in geografskih okolij. Gre predvsem za posnemanje in prilagajanje otipljivih zgledov. Velikokrat so v svoje okolje prenesli oblike, ki so kaj kmalu postale nosilke novih (drugačnih) pomenov. Velikokrat so z novimi oblikami le prekrili starejšo vsebino. Že v 16. stoletju pa gre za višje oblike sprejema in izrabe „zunanjih" (izvenslojnih) informacij — vzemimo (alpsko) hišo iz 16. in 17. stoletja, ki v izrazito renesančno sintezo združuje starejše, poznogotske drobne detajle (portali s posnetimi robovi, kamnoseško oblikovana poznogotska okna itd.). Z likovnega vidika so najbolj origi-

10) GOLAC. Stanovanjska hiša z arkadnim motivom (lopo) pred vhodom iz okrog 1820. Sicer izrazito baročni motiv (poudarjata ga kamniti glavi v sklepu lokov) se je na ozemlju med Istro in Pivškim uveljavil kmalu po letu 1800 in spremlja ambicioznejšo kmečko arhitekturo na tem ozemlju do druge polovice 19. stoletja.

nalne tiste rešitve, ko gre za dobesedni prevod neke forme, ki pa dobi popolnoma novo funkcijo in tudi drugačno mesto v hierarhiji poudarkov. Tak primer so baročno oblikovana okna, ki so malodane oznaka kmečkega stavbarstva na Gorenjskem v 18. in v prvi polovici 19. stoletja.

Šele v 19. stoletju postane pomembnejši vir pobud in informacij tudi tisk. Oblike, ki so jih prej lahko doživeli le na arhitekturi (doma ali v tujih in bolj oddaljenih krajih) so postale dostopnejše, močan vpliv je imela tudi prosvetiteljska dejavnost. V 19. stoletju je tako informacij mnogo več kot prje. Vendar ni primerjave z današnjimi časi, ko je informacij toliko,

da so ljudje prav zasuti z njimi. Zato je obdobje „kmečkega klasicizma", ki sega do druge tretjine stoletja, še vedno ujeto v sorazmerno umirjene oblike. Ne gre le za zunanje manifestiranje „stilnih" značilnosti, ampak tudi za težnjo po skladnosti (arhitekture, stavbarstva) s soseščino, s pridihom tekmovalnosti, ki je nekoliko manj opazna kot je (recimo) danes. Novi „slog" je sicer zajel celotno slovensko ozemlje — med posameznimi regijami pa so še vedno obstajale precejšnje razlike.

Subpanonski domovi so bili v 19. stoletju, kar zadeva talno zasnovo in oblikovanje izrazito unificirani. Domačije na Krasu in v Vipavski dolini pa so učinkovale zelo individualno, med seboj so se razlikovale tako po okrasju kot po velikosti. V nasprotju z bogato nadstropno hišo na Gorenjskem iz druge polovice 18. stoletja, je sto let mlajša hiša enako bogatega posestnika dosti bolj diferencirana, saj so pobude za oblikovanje prevzeli z različnih virov — od baročne zasnove do historicističnega dekorja, kjer se ob kamnoseških in slikanih podrobnostih uveljavljajo tudi prvine v štuku in ometu, pač po vzoru stavbarstva v trgih in bližnjih mestih. Svoj delež so v prostoru med Postojno in Ljubljano pa tudi na Gorenjskem prispevali furlanski zidarji in kamnoseki, ki so delali pri gradnji Južne železnice.

11) STOPE (Stope 31, Brkini) pri Počkarjevih. „Kalone" na stanovanjski hiši. Prva polovica 19. stoletja. Baročni motiv arkadnega hodnika v nadstropju je izrazito reprezentativna struktura. Zanimiv pa je spoj ambicioznega kamnoseškega dekorja s slamnato kritino in drugače zelo rustikalno obdelanimi kamnoseškimi detajli (okenski okviri). Za 19. stoletje je tipična sestava kritine — gre namreč za kombinacije skrli (kamnitih plošč), korcev in slame. Anonimni graditelj je tako rešil problem likovnega prehoda med „gosposkimi" kalonami in „kmečko" kritino.

Po slogovni plati gre torej za poenostavljene klasicistične prvine in za mehkejše bidermajerske oblike, ki so zaradi poenostavitev in brezobzirnega spajanja dobile, sodobno rečeno izrazito „naivni" naglas.

Na zunanjo podobo kmečke hiše na Gorenjskem (v mislih imamo predvsem dominantne kmečke „dvorce" in hiše bogatejših kmetov in prebivalcev vasi) so v 18. stoletju vplivali: izročilo (stalna tlorisna zanova) in pobude iz mest, ki jih je posredovala s svojimi izdelki predvsem kamnoseška delavnica v Peračici. Ta je zalagala Gorenjsko in del Loškega ozemlja še daleč v 19. stoletje. Zelo enovito je bilo v 18. stoletju tudi slikarsko okrasje na fasadah. V naslednjem stoletju so se stvari spremenile. Velika večina portalov in okenskih okvirov na hišah na Gorenjskem je izhajala iz znane peraške kamnoseške delavnice. Ponudba se je v 19. stoletju močno obogatila. Okna in portale so producirali v mnogih različicah in dimenzijah, prilagojenih potrebam in zahtevam naročnikov. Ob kamnoseškem dekorju se je uveljavilo dosti bolj individualizirano okrasje v ometu in celo v štuku. Prelomni trenutek pa je nastopil okrog srede stoletja, ko so se uveljavile hiše (najprej gre za bogatejše domove) s somernimi pročelji. Na likovni in arhitekturni ravni pomeni somerna fasada slovo od zunanjščine, ki je bila od 15. stoletja naprej čista podoba notranje prostorske delitve s hierarhično razdelitvijo fasadne ploskve na stanovanjski in „manj pomembni" gospodarski del. Na tej ravni gre za izenačitev s principi oblikovanja fasad v mestih. Tako je bil sklenjen svojevrstni razvoj oblikovanja kmečke arhitekture. Od takrat naprej je kmečka hiša drugačna — saj gre za bolj dosledno ločitev delovnih in stanovanjskih funkcij v domačiji. Po drugi strani pa so ohranjene starejše hiše, ki so jih v 19. stoletju opremili le z večjimi okni, še vedno nudile zadovoljiv okvir za življenje družine z nekoliko večjimi potrebami. Če bi bilo drugače, se najbrž ne bi ohranlo tolikšno število baročnih in celo renesančno oblikovanih stanovanjskih hiš in domačij na slovenskem podeželju.
Na obronkih Pohorja začenjajo v tem času opuščati dimnične izbe in uvajajo črne kuhinje v nekdanjih (čistih) lopah ali pa gradijo (tako kot na Paškem Kozjaku) hiše s čistimi bivalnimi prostori in izredno velikimi kuhinjami, ki so neposreden potomec dimnične izbe. Izginjati začenja tudi panonska dimnica. V obeh primerih pa se zunanjščina komajda kaj izpremeni. Na Pohorju gradijo velike hiše s tesanimi bruni, v Prekmurju se dimnična izba (hiža) spremeni v kuhinjo, način gradnje v lesu, ki ga varujejo obloge v blatnem ometu pa ostane isti kot v predhodnih obdobjih. Na podoben način se spremenijo tudi hiše na Krasu — kjer gre za dvoje poudarkov. V tem času se domačija dokončno sklene v formo zaprtega dvora, pomemben akcent pa postane kaminska spahnjenca. Spahnjence poznamo tudi iz starejših obdobij — vendar se v večjem številu pojavijo šele v obdobju po letu 1800.

V zunanjščinah in v notranjščinah kmečkih hiš se je takrat pojavilo precej novih prvin, nekaj smo jih že omenili. Gre za „sintezo" mnogih vplivov in vedno večjega števila informacij — navsezadnje se navodila za gradnjo higiensko in funkcionalno bolj primernih domačij (stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij) zelo pogosto pojavljajo tudi v Novicah (13). Hkrati s temi vplivi so se mimogrede cepile na nove stavbne zasnove tudi oblike, ki so odsev sočasnega arhitekturnega oblikovanja v trgih in mestih. Po drugi strani pa velika množina ohranjenih načrtov za gradnjo hiš priča, da so ljudje večinoma vztrajali pri podedovanih zasnovah, ki so jih obogatili z novimi rešitvami in seveda z novimi oblikami. V primerjavi s prvo polovico 19. stoletja pa večina načrtov (bolj upravičeno bi lahko rekli — skic) kaže izredno skromnost v uporabi arhitekturnih poudarkov (14).

13 Primerjaj: J. Š. Kakšna mora hiša biti, da je ljudem prijetno in zdravo bivališče?, Novice X, 28. avgust, 1852, list 69, stran 274.

14 Primerjaj: Sergij Vilfan: Kmečka hiša, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, slika — Gradbeni načrt hiše v Brodeh v Poljanski dolini iz leta 1882, stran 581.

12) OREHEK PRI POSTOJNI. Središčni ambient. Hiša z arkadnim motivom sodi kot značilni primer v zvrst „kmečke klasicistične" arhitekture, ki je na formalni ravni sinteza primorskih in alpskih prvin, v likovnem pogledu pa gre za pokmeteno izpeljavo baročnih in klasicističnih likovnih principov. Velike hiše na tem območju so nastale večinoma v obdobju velike prevozniške konjunkture.

Starejše zasnove so potemtakem tudi v 19. stoletju veljale kot stalnica. Zato je arhitektura na Krasu in v Vipavski dolini izzvenela v 19. stoletju na precej nenavaden način. Zaradi solidne gradnje v kamnu in zaradi kamnoseško oblikovanih podrobnosti (od žlebov do portalov in pohodnih površin) so bile tovrstne hiše manj primerne za sprotno prilagajanje likovnim in funkcionalnim inovacijam. Po drugi strani pa je domačija na Krasu (v mislih imamo veliko kmečko domačijo) otrdela v „klasicistični" obliki. Dobila je „dokončno" obliko (obzidan zaprti dvor, sklenjeno pozidan niz stavb v okviru dvora, prestižni kamnoseški dekor itd.), ki ni več dopuščala „razvoja". Po likovni plati gre potemtakem za hkratni vrh in konec arhitekturnega razvoja. Prav ta „dokončnost" ima zanimive posledice v današnjem času. Na Krasu in v Vipavski dolini namreč opazujemo zanimiv način prilagajanja kmečkega stavbarstva novim zahtevam v 20. stoletju. Prilagajanje pa poteka v navidez iracionalnih okvirih. Večinoma so „posege" na starih domačijah izpeljali na podoben način — z rušenjem obzidja in uvoznega portala (portona, kalone). Tako so na strukturalno logičen način uničili staro likovno kvaliteto in jo žrtvovali novi „funkcionalnosti". Z rušenjem obzidja so namreč domačijo kot stavbni organizem „odprli", s čemer so nakazali pot k novemu tipu domačije in stanovanjske hiše, ki je v načelu bliže idealu samostojno stoječega doma obdanega z vrtom. Pri hišah, ki nastajajo na Krasu in v Vipavski dolini na novo, je ta koncept izpeljan do konca.

V 18. stoletju so se kmetje v okoljih, ki so bila najbolj obremenjena z dajatvami in tlako (Dolenjska) ozirali predvsem na primere iz neposredne bližine. Na stavbarstvu v teh krajih pa so tako kot drugod vplivala tudi obvezna in neobvezna navodila, vzemimo le požarne rede, ki so z administrativno prisilo uvajali nove načine gradnje. Ohranjeni spomeniki kmečkega stavbarstva na podeželju pričajo, da se kmetje v pretežnem delu subpanonskega območja (pa tudi drugod) teh navodil vendarle niso držali. Navsezadnje so v Beli Krajini še v začetku našega stoletja gradili lesene, s slamo krite hiše z odprtimi ognjišči in odprtimi ostrešji nad njimi (15). Tudi v bogatejših regijah so se kmetje neradi odločali za dražjo kritino — zato je bila še v našem stoletju na Dolenjskem, v Beli Krajini, v Prekmurju pa tudi na Gorenjskem, na Notranjskem in celo na Krasu slamnata streha tako pogosta, da so pisci tipoloških oznak uporabljali samoumevni sedanjik.

Daljnosežne posledice skromnih informacij iz drugih socialnih in geografskih okolij so se kazale v obliki konservativnih hišnih tipov na mnogih območjih. Pomembnejše likovne in druge pobude so izvirale iz prav tako „tipiziranega" sveta skromne meščanske arhitekture. Zato (recimo) na Dolenjskem v 18. stoletju skorajda ni bilo izrazitejših individualnih poudarkov na stanovanjskih hišah. Izjeme pa le potrjujejo pravilo — vzemimo kmečki dvorec na Pugledu pri Karlovici iz sedemdesetih let 18. stoletja ali pa veliko zidano Štadlerjevo domačijo iz konca 18. stoletja v Hrastju ob Bistrici v Posotelju (16). Zato pa so se bistveno drugače odzivali kmetje na Koroškem, na Gorenjskem, na Primorskem in še kje.

Prostori, ki jih je v 18. stoletju obvladovala večja gospodarska konjunktura, so v stavbarstvu ohranili baročne poudarke tudi v 19. stoletju. Velike trdno zidane in bogato okrašene hiše so postale vzor v svojih okoljih, pomenile so več kot le statusni simbol. Ta vpliv pa je odvisen od številčnosti in ekonomske moči vsake regije — na Kozjanskem so primerki bogatejše podeželske arhitekture ostali brez posnemovalcev (razen v drobnih detajlih). Zunanje pobude so pač šle skozi filter (nezavedne) socialne selekcije. Zato je med pravila „lepega vedenja" sodilo tudi vedenje o mestu, ki ga nekdo zaseda v navzven komaj opazni hierarhiji. Bogati kmetje so na Pohorju in na Kobanskem še v drugi polovici 19.

15 Primerjaj: Janko Lokar: Belokranjska hiša, Carniola III, 1912, stran 1—27.
16 Primerjaj: Ivan Sedej: Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem, Ljubljana 1988, stran 162—163.

stoletja gradili lesene hiše na identičen način kot kajžarji in mali kmetje — vendar so hiše pogosto razširili do monumentalnih razsežnosti. Mali kmetje pa so, čeprav je bil les skoraj zastonj, gradili svojemu stanu primerno manjše domove. Lep primer hiše obogatelega kmeta, je leta 1874 nastali Tretjinekov dom na sv. Duhu nad Dravogradom, ki priča, da se je obogateli kmet začel izvijati iz podedovanih spon sorazmerno pozno (17).

Tretjinekova hiša priča o trenutku, ko so se začele informacije gostiti v tolikšni meri, da so začele razkrajati tradicionalne odnose. Zato je druga polovica 19. stoletja tudi obdobje konca „tipične kmečke" arhitekture. Po drugi strani pa se gospodarska struktura še ni spremenila v tolikšni meri, da bi se bistveno spremenila tudi podoba domačije. Precejšnje število gospodarskih poslopij (marofov, kašč), ki so nastala v drugi polovici 18. stoletja ali pa okrog leta 1800, je ostalo v funkciji prav do srede in druge polovice našega stoletja. Marofi in kašče v severovzhodnih delih Slovenije so po funkciji in smotrnih zasnovah prav dobro ustrezali tudi gospodarskim pogojem in zahtevam v kasnejšem času. Po tej plati bi bila še najbolj primerna primerjava s kozolcem in njegovo funkcionalnostjo. Na teh objektih so se v drugi polovici 19. stoletja uveljavile le manj pomembne spremembe — predvsem gre za malce „modernejše" likovne poudarke, za okrasje okrog oken, za obliko lin in za drugače formulirala vratna krila. Zanimivo je, da tudi zidani marofi (Savinjska dolina, Zadočka dolina, okolica Šoštanja itd.) pomenijo le izboljšano varianto lesenega objekta — seveda s poudarki, ki jih je narekoval drugi material (18).

Na stanovanjskih hišah na Pohorju in na Gorenjskem (kjer so še prevladovale lesene hiše) pa je bil še najbolj opazen začetni proces večanje oken. V tem času so začeli tudi že nadomeščati kamnoseška poznogotska in baročna okna z novimi, večjimi. To je sprememba, ki govori o uvajanju zasteklitve, o opuščanju „okenc na smuk" in seveda o malce višjih bivalnih standardih. Zelo težko pa je na primer ugotoviti, kdaj se je na podeželju in posebej v kmečkem okolju začelo pojavljati preprosto stranišče. Prav tako pomembne so funkcionalne spremembe, ki jih na zunaj skoraj ne opazimo — gre za prilagajanje dimničnih zasnov konceptu hiše s črno kuhinjo. Čeprav je črna kuhinja po zasnovi in funkciji nastala v srednjem veku, je na določenih območjih predstavljala novost in bistveno izboljšavo — hkrati pa je vplivala (in vice versa) na način bivanja, posredno pa tudi na uporabo umetnostnih (likovnih) izdelkov.

V tem času začno uvajati visoko pohištvo v „hiše" (izbe). Omare različnih oblik so do začetka 19. stoletja uporabljali le v najbolj bogatih hišah (Španova hiša na Suhi pri Škofji Loki, Kalanova hiša na Visokem itd.). Velika večina omar pa sodi v kategorijo kuhinjskih omaric (morajn). Ker so bile stene starejših kmečkih hiš večinoma predrte z okni kar na treh stenah, za omare pač ni bilo prostora. Ko so začeli uvajati omare, so število oken zmanjšali (okna hkrati povečajo). Navidez gre za marginalijo, ki pa je imela usodne posledice na oblikovanje in preoblikovanje podeželskih stanovanjskih hiš.

Spreminjanje starega koncepta, ki ga dokumentirano sledimo od 15. stoletja naprej, je v 19. stoletju sprožilo pravo verižno reakcijo. Z uvedbo visokega pohištva sta se spremeni-

17 V tem primeru lahko opozorimo na paradoks. Kot kaže prezentirana in obnovljena domačija z mlinom in žago v Ribnici pri Premu (druga pol. 17. stoletja), so si bile hiše v 16. in 17. stoletju na Krasu in na Pivki precej podobne, saj je takrat tudi na Krasu pomenila slamnata streha zelo pogost pojav. Ko se v istem času začenja na Krasu uveljavljati korčasta kritina, se Brkini in Pivško še vedno drže slame. To pomeni, da je vsaj na zunaj med temi domačijami nastala velika razlika. Ko začno množično prekrivati strehe s korci tudi tu, se razlike zabrišejo.

18 „Poenostavitve", uvajanje velikih oken in nov način oblikovanje fasadnega dekorja je v veliki meri rezultat vplivov iz bogatejših podeželskih slojev. Neposredno pa so vplivali na novo obliko hiš gradbeni mojstri s svojimi načrti.

13) STRAŽIŠČE PRI KRANJU. Bitonova hiša iz začetka 19. stoletja. V tem času in tudi kasneje je kot večinski stavbni tip prevladovala pritlična, deloma zidna, deloma lesena, s slamo krita stanovanjska hiša, ki se ni bistveno razlikovala od sto ali več let starejših objektov. V 19. stoletju so nekoč v dve bruni vrezana mala okna nadomestili z večjimi.

la ritem oken in njihova velikost. Večja in manj številna okna pa so vplivala na oblikovanje fasad. Ker so (pri zidanih hišah) odstranili starejša okna in jih nadomestili z novimi, so bistveno okrnili obliko in „vsebino" fasade. Ker je fasada postala nefunkcionalna so starejše okrasje odstranili, nove dekorativne prvine na pročelju pa so prilagodili novi obliki in velikosti oken. Tako so se približali idealom sodobne „boljše" podeželske in predmestne arhitekture — hkrati s tem pa je postal anahronizem „klasični" dekorativni sistem. Hitro so se namreč začela uveljavljati somerna (ali približno somerno) pročelja. Tako so drobne oblike na določeni ravni vplivale celo na oblikovanje domačije! Somerna fasada namreč pomeni, da so se „umazane" dejavnosti preselile iz hiše v posebej locirano gospodarsko poslopje.

Stavbarstvo na pretežnem delu Slovenije kaže, da se je v 19. stoletju začel intenzivnejši proces zbliževanja med posameznimi stavbnimi (arhitekturnimi) različicami znotraj regij pa tudi med regijami. V začetku 19. stoletja dobi navzven precej enovito podobo stavbarstvo na velikem ozemlju med Postojno in Brkini, ki se je zaradi nove kritine (korci), ki je nadomestila prej prevladujočo slamo, precej približalo "klasičnemu" stavbarstvu na Krasu in v Vipavski dolini (19). V prostorih okrog večjih mest (Ljubljana, Celovec) in na zelo prometnih območjih pa se uveljavi zelo poenostavljena izvedenka alpske hiše, ki jo karakterizira predvsem poenostavljeno historicistično fasadno okrasje (20). Zanimiva so arhitekturna dogajanja med Mariborom in Postojno — ob stari prevozniški poti, kjer se je ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja razvil tip velike gostilniške hiše (skupaj z velikimi gospodarskimi stavbami), ki je vplival tudi na kmečko stavbarstvo v širšem okolju. „Praos-

19 V Vipavski dolini so se korci uveljavili vsaj že v 16. stoletju.
20 Okrasje ima neposredne vzore v arhitekturi bližnjih mest in trgov.

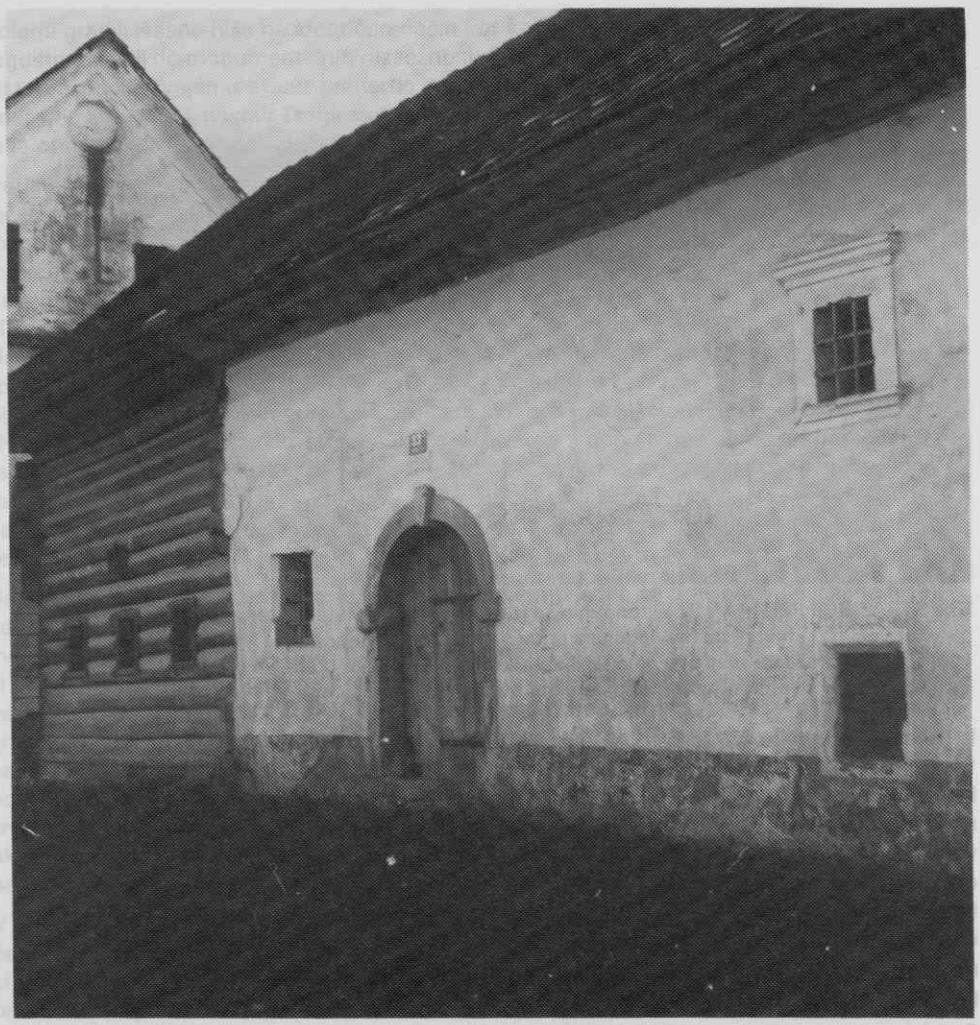

14) VOKLO PRI KRANJU. Žigovčeva hiša. Zasnova iz 16. stoletja. Lesena „hiša" iz srede 18. stoletja. Portal in okno v nadstropju so vzidali, kot odmev novih oblikovnih zahtev okrog 1830. V 19. stoletju sodi med tipične stavbe tudi vrsta objektov (arhitektur), ki v nenavadnih kombinacijah združujejo na fasadah poznogotske, baročne in „klasicistične" poudarke.

nova" zanjo so bile velike poštne postaje, eno od njih omenja v Lukovici že Valvasor (21). Tako se je razvila velika nadstropna hiša z okrasjem, ki ima še vedno regionalni nadih (oblike streh in kritina, oblika kamnoseškega dekorja itd.). Pozornost zaslužijo predvsem podobne talne zasnove v različnih regijah. Stara poštna postaja in Rahotova gostilna na

21 Primerjava med bakrorezom poštne postaje na Lukovici, ki ga objavlja Valvasor in današnjim stanjem (v grobem gre za obliko kakršna se je ohranila iz srede 19. stoletja) pokaže, da so v 19. stoletju ohranili staro stavbno gmoto in obris, spremenili so le zunanjščino in uvedli nekaj novosti v notranjščini (oboki v veži, novi stropovi, večja okna itd.).

Otoku pri Radovljici iz prve polovice 19. stoletja, sta bili po zasnovi precej podobni velikim gostilniškim hišam (recimo) v Planini pri Postojni. Vendar pa sta bili opremljeni z izrazito „gorenjskim" kamnoseškim dekorjem, ki se je navezoval na lahkotnejšo baročno tradicijo. Tako je bila poglavitna razlika v naklonih in kritju streh ter v likovni govorici podrobnosti. Velike baročne in „klasicistične" gostilniške stavbe v Planini so zato učinkovale dosti bolj strogo kot furmanske oštarije na Gorenjskem.

Prva polovica 19. stoletja je torej rodila v kmečkem in podeželskem okolju posebne oblike, ki smo jih označili kot „kmečki klasicizem". Na Gorenjskem gre za izpeljanko iz baročno naglašene arhitekture. Nov stilni izraz so namreč dosegli z nekaterimi novimi poudarki (portali) in z nekoliko bolj strogimi oblikami — najpogosteje pa z detajli, ki so jih cepili na baročne osnove („klasicistični" gautri v kamnitem okenskem okviru baročnih oblik itd.). Na Štajerskem, v prostoru med Savinjsko dolino, Mežiško dolino, Prekmurjem in Kozjanskim se je pod vplivom trške arhitekture razvila zidana pritlična pa tudi nadstropna stanovanjska (kmečka) hiša s štukiranimi okviri okrog oken in s specifično obliko bidermajerskega portala, ki je to ozemlje obvladoval kar pet desetletij (22). Samosvoje „klasicistične" oblike pa so se razvile v Vipavski dolini, na Krasu in na nekaterih mejnih področjih (zelo zanimiva je Notranjska). Tu je postal dominanta tip velikega zaprtega dvora z obzidjem in z monumentalnim portonom (uvoznim portalom), ki ga krona mogočna trikotniško formulirana preklada. Posebno pozornost na Krasu in v Vipavski dolini zasluži figuralno okrasje na kamnoseških podrobnostih.

Nove formulacije reprezentativnih stanovanjskih hiš in domov v celoti so močno vplivale tudi na krajinsko podobo in seveda na pomen vaškega prostora. Novi način kmetijske produkcije so že v 18. stoletju spremenili pejsažno sliko, saj so začeli plotovi in ograje, ki so nekoč obdajale vsako njivo izginjati. Še bolj (čeprav posredno) so vplivali tudi premiki v živinoreji — predvsem uvajanje hlevske živinoreje. Na Pohorju se začenjajo tako kot v Savinjski dolini pojavljati veliki „marofi". Ob koncu 18. stoletja se je zaokrožila in otrdela v togi shemi tudi kraška domačija. Katastri iz začetka 19. stoletja večinoma že kažejo podobo, ki jo opredeljujemo kot značilnost 19. stoletja. To pa pomeni, da se ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja odigra tisti prelom, ki so ga nakazale gospodarske spremembe v terezijanskem in predvsem v jožefinskem obdobju. Za stavbarstvo je namreč značilno, da je med vsemi dejavnostmi najbolj „konservativno" — predvsem zato, ker so hiše gradili za več rodov. Pobudam iz drugih socialnih in geografskih okolij pa so se odzivali s precejšnjo zamudo — ne toliko zaradi pregovornega konservatizma, kot zaradi stroškov, ki jih je vsak resnejši poseg v stavbno tkivo zahteval. Zato je v prvi polovici 19. stoletja dozorela žetev zasejana sto let prej. To obdobje, ki je (pri nas) tudi čas množične produkcije likovnih izdelkov za kmečke domačije, je najbolj krepko zaznamovalo kulturno krajino; v oblikovanje utilitarnih in malce bolj reprezentativnih stanovanjskih stavb pa je vtisnilo nekatere „stalnice", ki so živele še v času po Prvi svetovni vojni v bolj odročnih predelih. Vzemimo le Belo Krajino, Prekmurje in severne obronke Pohorja.

V času postopnega zbliževanja med regionalnimi „tipi" in notranjega razslojevanja, so na paradoksni ravni kot „regionalni" poudarki funkcionirale tudi oblike, ki jih je gosposka

22 Portali z ravno preklado in motivom opornih konzol pod njo in običajno s cofasto ornamentiko, se med Kozjanskim in Koroško pojavljajo najprej kot poenostavljena izpeljanka značilnega „copf stila", nato pa (po letu 1810) z bolj bidermajersko zvenečimi drobnimi okraski. Med portali, ne glede na čas nastanka in prostor (okolica Celja, Kozjansko, Mežiška dolina, okolica Maribora itd.), ni bistvenih razlik v obrisu in likovnem razpoloženju — gre le za nekaj variant bogatejše in skromnejše izvedbe, kar priča o (verjetno) eni sami, zelo plodoviti kamnoseški delavnici. V bistvu gre za vzporednico znameniti kemnoseški delavnici v Peračici pri Radovljici, ki ima precej daljšo tradicijo.

uvedla z administrativno prisilo ali pa s prepričevanjem in prosvetljevanjem kot ga je opravljal nadvojvoda Ivan (23). Kljub temu imajo „prelomni datumi" v gradnji hiš in domačij ter v preoblikovanju naselij le orientacijski pomen. Spremembe na „tradicionalni" stavbni gmoti, ki jih je prineslo 19. stoletje, so nastajale počasi. Agrarno tehnična revolucija, ki je radikalno spremenila zasnovo slovenske domačije, je kljub poimenovanju, ki predstavlja hitre spremembe, trajala zelo dolgo. Pomlad narodov in zemljiška odveza pa sta bili le trenutek, ki na oblike gradnje ni imel takojšnjega vpliva. Postopne spremembe od radikalnejšega socialnega razslojevanja do večje pismenosti, od uvajanja novih agrotehničnih ukrepov do produkcije za trg, so se kot nova kvaliteta uveljavili šele kasneje. Nekaj podobnega velja tudi za množico drugih vplivov iz druge polovice 19. stoletja — od historicizmov v likovni sferi do zadružništva. Počasi nastajajo novi sloji, pojavljata se specializirana proizvodnja in indutrija, umirajo stare obrti in dejavnosti, spreminjajo se tradicionalni medčloveški in družbeni odnosi itd. Svoje so prispevale k spremembam tudi kmetijske šole, izseljevanje itd.

Seveda se v 19. stoletju (čeprav mu pravijo tudi „svoletje napredka") še vedno ohranjajo številne sestavine iz starejših obdobij. Obenem pa se začenja spletati drugačna struktura. Ne gre le za drugačne odnose med ljudmi, ampak tudi za dogajanja v materialni sferi in ne nazadnje tudi v stavbarstvu. Kot primer vzemimo Črno vas na Ljubljanskem barju. Vas so po natančnih načrtih postavili v 19. stoletju na kolikor toliko izsušenem in melioriranem zemljišču. Na formalni ravni je oblika naselja sorodna (ali celo enaka) kolonizacijskim vasem iz 13. in 14. stoltja — sicer pa so geometrijsko parcelizacijo uvajali že kolonizatorji (in kolonisti) v antiki. Bistveno drugačen pa je bil družbeni in gospodarski položaj kolonistov. Prav zato Črna vas dopolnjuje naše vedenje o razvoju naselij v 19. stoletju kot svojevrstna izjema. V tem času so dobile vasi tisto „dokončno" obliko, ki je našla svoj odsev v tipologijah. Tako se Črna vas komajda razlikuje od načrtno koloniziranih naselij v ravninskih predelih — vzemimo na Sorškem ali na Ptujskem polju. Po drugi strani pa gre tudi za nekaj bistvenih razlik. Tudi ob natančno razparceliranih starih ravninskih naseljih so se razvili socialno poudarjeni prostori s skromnejšo kajžarsko, bajtarsko „arhitekturo". Še bolj pa se je socialno razslojevanje odražalo v gručastih in drugače organiziranih starejših naseljih. Vzemimo Podkoren. Staro gruntarsko jedro je formirano ob stari cesti, ki je preko Korenskega sedla vodila na Koroško. V pravilnem ritmu si ob cesti slede parcele z domačijami. Večinoma gre za bogate nadstropne domove ali pa za starejše hiše s sledovi poznogotskega oblikovanja. V prostoru pod cesto (ob potoku) pa se stiska gručasti del naselja z domačijami malih kmetov in ljudi brez zemlje. Na podoben način so se v 18. in posebej v 19. stoletju razširile tudi mnoge druge vasi na Slovenskem. Marsikje pa so vaško obrobje „razrahljali" z monumentalnejšimi in ambicioznejšimi gostilniškimi stavbami, tako kot v Logatcu ali v vaseh med Ljubljano in Vrhniko (Log). Tako so se že v 19. stoletju začeli kazati zametki pojava, ki mu danes pravimo „nekontrolirano širjenje naselij" ob komunikacijah in na obdelovalno zemljo. Na sploh lahko ugotovimo, da so nove hiše začeli seliti k cesti. Gre za enega pomembnejših nasledkov gospodarskega razcveta, ki ga povezujemo s furmanstvom.

Furmanski in kmečki „klasicizem", je kot dominantni arhitekturni pojav na podeželju v 19. stoletju, vplival na podobo prostora (na obliko naselij in na kulturno krajino) predvsem ob glavnih cestah. Vendar je šel vpliv tudi globlje, celo v precej izolirane in odmaknjene kraje. S tega vidika je več kot zanimiv pojav po bidermajerskih vzorih oblikovanih fasad in posebej portalov na Kozjanskem in celo na obrobju Pohorja. V načelu gre za izdelke zelo moč-

23 Primerjaj:

15) ČEZSOČA. Hišni niz. Zidane, vrhkletne in vrhhlevne hiše (Melik jih je označil kot „bovške hiše") so se kot posebna varianta alpske hiše uveljavile predvsem v 19. stoletju.

ne delavnice (bilo jih je morda tudi več), ki je s svojimi izdelki (portali) zalagala velik del Štajerske. Druga plast vplivov furmanskega in kmečkega klasicizma pa se kaže v razširjenosti preproste zidane pritlične kmečke hiše (večinoma gre za stegnjene domove ali pa za domačije pravilnih oblik), ki je v različnih tipologijah dobila naziv „osrednjeslovenska hiša" — Melik pa jo določa v prostor med Ljubljano in Celjem ter na širok prostor okrog Celovca (24).

24 Anton Melik: Slovenija I, Ljubljana 1963, stran 520—558.

Pomembna novost v 19. stoletju je v celinski Sloveniji postopno uvajanje varnejših kritin. Na alpskem ozemlju se je v Selški in Poljanski dolini na bogatih domovih uveljavil skrilj, na Gorenjskem pa so najbogatejše hiše krili z bobrovcem, tako kot v prostoru med Ljubljano in Postojno. Korci so se v tem stoletju razširili po dolini Soče skoraj do Bovca — vendar so celo v Kobaridu še do pričetka 1. svetovne vojne prevladovale slamnate strehe. Bobrovec in skrilj sta bila v tem stoletju zelo pogosta tudi na Štajerskem. Še najbolj trdovratna je bila lesena kritina — ki je še v 18. stoletju veljala za kar reprezentativno (skodle na graščinah in cerkvah in celo na skromnejših meščanskih hišah v Škofji Loki in v Kranju).

Poleg likovnih dominant, predstavljajo jih velika zaprta kraška domačija, gruntarska nadstropna hiša z drobnimi klasicističnimi formami na Gorenjskem in na Notranjskem ter samosvoj tip furmanske gostilne, pa je fenomen kmečkega (podeželskega) stavbarstva na Slovenskem v 19. stoletju označen še z nekaj drugimi poudarki. Stavbne oblike, ki prihajajo iz meščanskega in trškega okolja ne pomenijo le prevzema forme, gre tudi za nekatera zbliževanja v načinu življenja. Vendar se tako kot arhitektura, tudi življenje odigrava na drugačnih, večinoma nižjih ravneh. Obogateli podeželski sloji (gostilničarji, podjetniki, lastniki žag, duhovščina, del izobraženstva in uradništva) so živeli vsaj tako dobro kot boljše stoječe meščanstvo — zato je tudi arhitektura teh plsati pogosto bližje idealom podeželskih graščin, kot pa udobnih meščanskih hiš. Župnišča so večinoma velika nadstropna poslopja (z vsemi gospodarskimi pritiklinami), ki so po gmotah zelo podobna velikim kmečkim hišam, opremljena pa so večinoma s sorazmerno „naprednim" fasadnim dekorjem. Na podobni ravni je tudi stavbarstvo obogatelih slojev, posebej v drugi polovici stoletja. Redki ohranjeni inventarji ali pa vsaj njihovi sledovi kažejo, da je bilo tudi pohištvo umejeno po mestnih šegah s specifičnimi poudarki, ki pričajo o življenju v vendarle bolj konservativnem okolju.

Stanovanja v Kasarni na Stari Savi (Jesenice), stanovanja v značilnih idrijskih „golobnjakih" (ki so v svoji ekstremni obliki prav tako rezultat dogajanj v 19. stoletju) in skromna bivališča v podjetniških hišah v Kropi in v Kamni gorici (gosposko prvo nadstropje je navadno zasedal podjetnik ali mojster) pa so druga plat življenja. V tem okviru je posebej zanimiv pojav prevžitkarskih hiš in kajž, ki so jih za posle postavljali bogatejši posestniki na svojem zemljišču. Gre za sistem najemništva, za dvojno izkoriščanje in za kontrolo. Prevžitkarska pa nakazuje razmerje med novim in starim gospodarjem, ki si je dal zapisati prevžitek in kot. Oferske bajte (kot jim pravijo na Pohorju) so bile skromne dvoprostorske bajte — s svojo pojavnostjo so razglašale nov, precej nižji status starega gospodarja. Ker so v enakih hišah marsikje prebivali tudi gostači in posli, ki so stanovanje odrajtovali z delom, lahko sklenemo, da je socialni položaj gospodarja, ki je predal posestvo, komajda prekašal status prvega hlapca ali velike dekle (25). Pričevanja, ki segajo le do začetka našega stoletja navajajo, da so ofersko bajto največkrat opremili z odsluženo opremo (26).

Bivalno okolje v kmečkih hišah pa je bilo v primerjavi s stanovanjskimi razmerami najemnikov vendarle znosno — obilica otrok in poslov se je ob času spanja pač porazgubila po hlevih, na senu ali kam drugam. Velike družine v delavskih kasarnah ali hišah, kot jih poznamo v Idriji, Kropi ali v Kamni Gorici teh možnosti niso imele. Številna družina je pač morala najti prostor v enem (le redko dveh) prostoru, kjer so polegli po tleh, po klopeh in še kje. Marsikje so manjše otroke „pospravili" kar v odprte predale (27) predalnikov in podobnega pohištva.

25 Ustni podatki dr. Marije Makarovič.
26 Pričevanje Jožefa Jeznik, Šentjanž nad Dravčami (Draučbaherjeva dimnica), I. Sedej: Terenski zapiski 1965.
27 Ustni podatek dr. Marije Makarovič.

Življenje v kmečkih hišah in v stanovanjskih hišah, kjer so stanovali najemniki (rudarji, fužinarski delavci itd.) je v navideznem protislovju z obliko naselij, z reprezentativno arhitekturo in notranjo opremo. Čeprav imamo na voljo zelo malo podatkov se nam zdi, da se za del populacije v 19. stoletju življenje ni bistveno spremenilo — vsaj v primerjavi z drugo polovico 18. stoletja. Arhitektura in notranja oprema (oboje v tem kontekstu obravnavamo kot likovno kategorijo) sta kljub formalnim in celo funkcionalnim spremembam in prilagajanju, le variacija na poznobaročno temo.

Bohkov kot, kot stalna likovna shema z izrazitim baročnim naglasom, živi na alpskem ozemlju pa tudi drugod še daleč v drugo polovico 19. stoletja. Podnartovčeva Micka, slikarica iz Selc (28) slika podobe na hrbtno stran stekla še v sedemdesetih letih, v istem času je še vedno živo slikarstvo panjskih končnic. V začetku in v sredi 19. stoletja sledimo razcvetu figuralnih poslikav na fasadah kmečkih hiš. V Zadrečki in v Zgornji Savinjski dolini je v šestdesetih in sedemdesetih letih doživelo razcvet slikanje panjskih končnic in ljudsko freskantstvo. Največ „ljudske" plastike je v prostoru med Žirmi, Idrijo in Tolminom nastalo v začetku 20. stoletja. Največ je Ferjanov (sv. Florijan) in Madon, ki so nastajale za niše na pročeljih hiš in za niše v stebrih zidanih kozolcev. Najbolj zanimivo pa je, da so te kipce največkrat posnemali po množični sadreni in porcelanski plastiki. Cvetoče podobarstvo je v 19. stoletju (precej podobarjev je na tradicionalni način živelo in delalo še daleč v 20. stoletje) streglo obnovitvenim potrebam cerkve. Za srenjske potrebe pa so številni podobarji (samo na Gorenjskem in na loškem ozemlju jih je delalo nekaj deset) izdelovali opremo za znamenja in kapelice, za bogatejše posestnike pa slikano in plastično okrasje. Iz delavnice Štefana Šubica je prišlo tudi nekaj zanimivih rezljanih, s figuraliko okrašenih vrat (Stara Loka, Poljane, Žiri). Podobarska raven arhitekturnega in drugega dekorja je predstavljala zlato poprečje in v bistvu tudi ideal likovne opreme. Na tej ravni se je odigravalo tudi oblikovanje v trškem in malomestnem okolju.

V 19. stoletju je postalo pomemben del interierja visoko pohištvo, ki so ga izdelovali podeželski mizarji po konjunkturnih vzorcih. Druga ob drugi pa se ohranjajo različne oblike stavbarstva in različni tipi bivalnih navad, ki vsaka zase sodijo v nek drug čas. V bogatih, pretežno zidanih hišah na loškem ozemlju, so v drugi polovici 19. stoletja v bohkovem kotu že viseli oljni tiski poleg uvožene (pretežno tirolske) lesene plastike in porcelanastih kipcev. V starejših domovih, predvsem pa v revnejših hišah je še vedno živel „klasični" bohkov kot s slikami na steklo! Konservativna likovna oprema pa ni živela le v zatišnih hribovitih krajih ampak tudi v dolinah — vzemimo le domove v okolici Kranja in v krajih, ki so veljali za bogate že v prejšnjem stoletju.

V „mikroregijah" (vzemimo okolico Brezij na Gorenjskem) so stvari še bolj zapletene. Velike kmečke hiše, ki so nastale v poznem 19. stoletju po zaslugah „verskega turizma", so poudarjali z zelenimi peraškimi portali s „klasicističnimi" trikotniško zaključenimi prekladami, ki so sicer kraška posebnost. Stavbe imajo tako bolj „klasicistični" pridih in se po formah približujejo starejšim tipom stanovanjskih (in gostilniških) stavb, kakršne so nastajale med Ljubljano in Planino v času velike furmanske konjunkture.

V Beli Krajini je nekoliko drugače. V Poljanski dolini (Radenci) se je okoli 1840 razvil tip deloma zidane, deloma lesene (ometene) hiše s poudarjenimi kamnoseško oblikovanimi detajli — predvsem s portali, ki po oblikah sodijo v kategorijo kraške kamnoseške umetnosti s preloma 18. stoletja. Drugod, v širokem okolju Črnomlja in Metlike pa v istem času nastajajo lesene (beljene) hiše, ki so na zunaj take kot v 18. stoletju — večinoma ohran-

28 Ivan Sedej: Podobarstvo na loškem ozemlju v 19. stoletju, Loški razgledi VIII, Škofja Loka 1961.

jajo celo tako arhaično prvino kot je odprto ostrešje v kuhinji! Nekaj podobnega bi lahko rekli tudi za Kozjansko in predvsem za Prekmurje, kjer so začele nastajati številnejše zidane hiše šele v našem stoletju, po oblikovni plati pa so zanimiva mešanica historicističnih in celo secesijskih prvin — prinesli pa so jih prekmurski zidarji, ki so delali v Budimpešti in drugih ogrskih mestih.

Stavbarstvo, ki se v mnogočem navezuje na furmansko obdobje in konjunkturo je tudi s svojimi malce bolj oddaljenimi odmevi opredelilo arhitekturno tipiko na slovenskem podeželju. V nekaterih primerih (Brezje, Bled, gostilne ob glavnih cestah) pa je prišlo do skorajda bizarne navezave na popolnoma nov pojav — na „turistično stavbarstvo", ki začenja uporabljati folkloristične prvine v oblikovanju zunanjščin — najprej po paradoksnih švicarskih zgledih. Poudariti pa moramo, da razlikujemo med „dominantnim" in stavbarskim poprečjem. Žal pa nimamo statističnih raziskav, ki bi pričale v kako starih domovih je v 19. stoletju živela večina slovenskega prebivalstva na podeželju. Lahko si sicer pomagamo s starejšimi katastri, tudi s pričevanjem ohranjenih spomenikov, s starejšimi etnološkimi in podobnimi zapiski in celo s panoramskimi fotografijami, vendar je to naloga, ki jo moramo šele opraviti. Z gotovostjo lahko trdimo le, da se je stanovanjska in stavbarska kultura v 19. stoletju spreminjala hitreje kot v prejšnjih obdobjih in da so bile reakcije na nove sestavine vsakdanjega življenja bolj opazne. Navsezadnje je tudi šlo za bistvene spremembe.

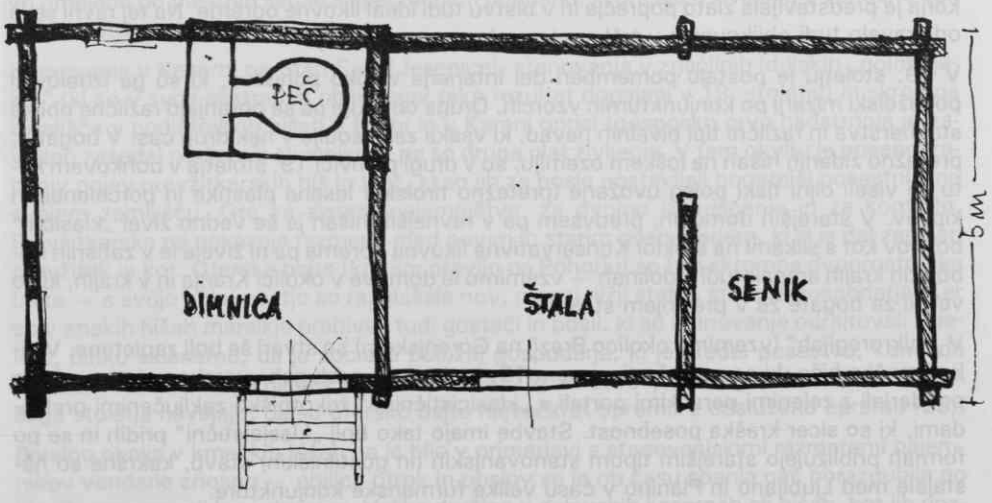

1.) Enocelična dimnična hiša — Poberska bajta na Šentjanžu nad Dravčami. Arhaično zveneča lesena stavba je nastala v prvi polovici 19. stoletja kot hiša za prevžitkarje.

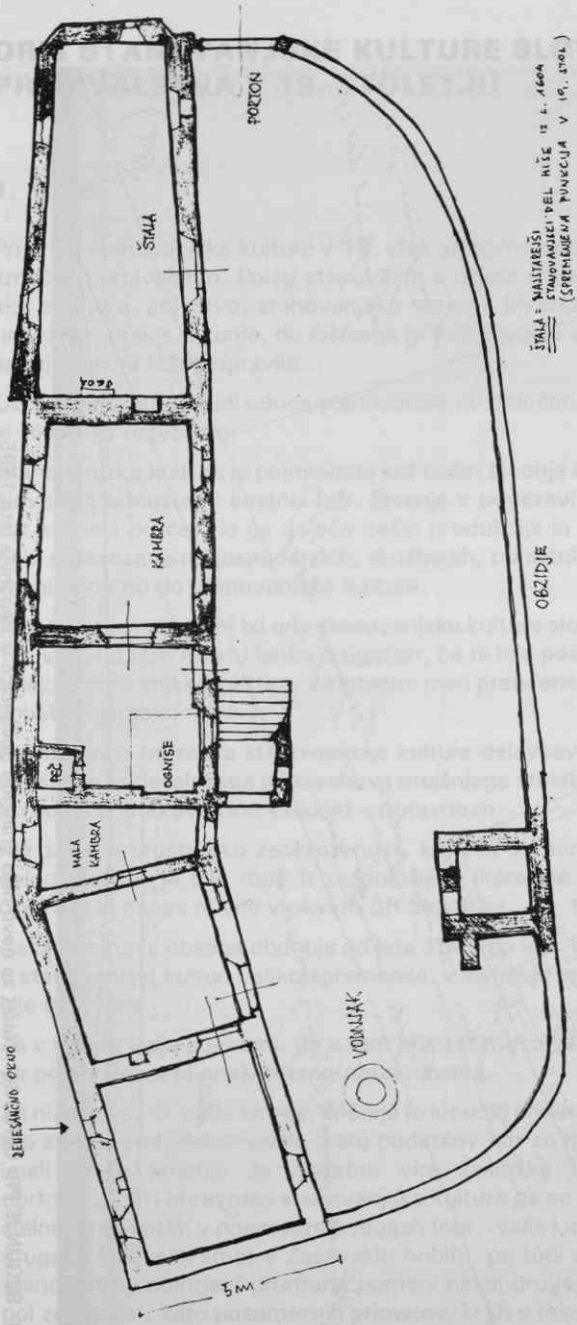

II.) KOPRIVA NA KRASU. Velika Zegova domačija. Domačija je rasla kot zanimiv stavbni organizem od leta 1604 (letnica nad kaminom v najstarejšem, čelnem delu hiše) do leta 1839, ko so jo zaokrožili z obzidjem in ambicioznim portonom. Starejše renesančne kamnoseške detajle so vzidali na retrofasado.

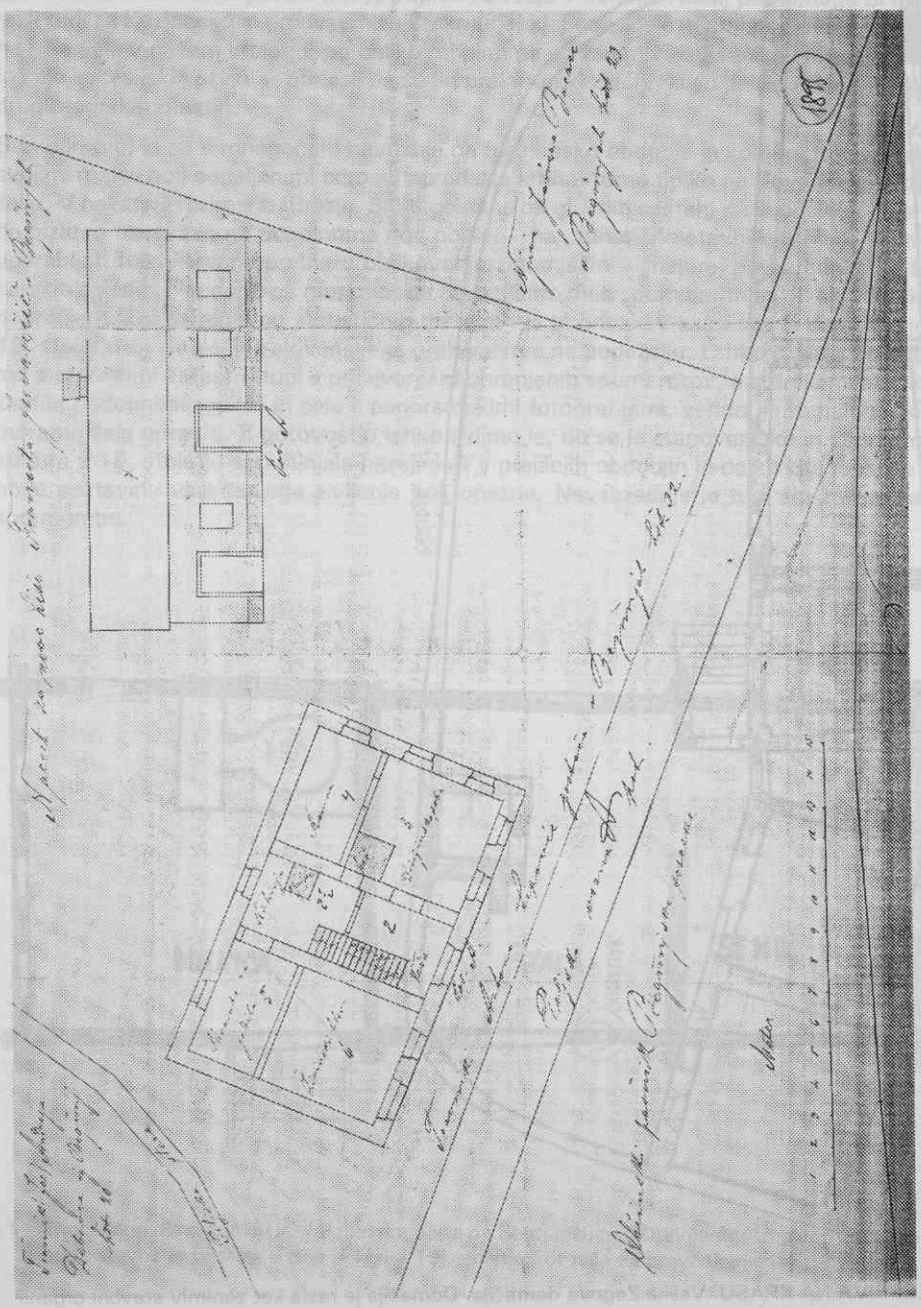

III.) BEGUNJE PRI CERKNICI. Načrt za novo hišo Franceta Juvančiča iz Begunj iz leta 1895.

Irena Keršič

ORIS STANOVANJSKE KULTURE SLOVENSKEGA KMEČKEGA PREBIVALSTVA V 19. STOLETJU

1. Uvod

Pri orisu stanovanjske kulture v 19. stol. se bomo omejili le na en sloj oziroma stan — na kmečko prebivalstvo. Poleg stanovanja v ožjem smislu bomo obravnavali še stanovanjske prostore, pohištvo, stanovanjsko okrasje, bivanjske higienske razmere (od osebnih: umivanje, pranje, likanje, do čiščenja in vzdrževanja stanovanja), tudi kurjenje, kuhanje, spanje, razna hišna opravila...

Obravnavali bomo tudi odnos stanovalcev do določenega bivalnega okolja oziroma prvin, ki to okolje ustvarjajo.

Stanovanjska kultura je pojmovana kot način bivanja in vključuje prepletenost vseh medčloveških odnosov v kmečki hiši. Bivanje v povezavi s stanovanjsko kulturo razumemo kot socialni proces, ki ga določa način produkcije in ekonomsko-tehnični nivo družbe.[1] Šele s povezavami gospodarskih, družbenih, političnih in kulturnih razmer z načinom bivanja pridemo do stanovanjske kulture.

Treba je priznati, da bi bil oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stol. na tem mestu lahko drugačen, če bi bile posamezne kulturne prvine, ki opredeljujejo stanovanjsko kulturo, v zadostni meri preučene in bi bili razrešeni problemi, ki jih tu le nakazujemo.

Razprava ne bo zajela stanovanjske kulture delavcev, tržanov in drugih iz strukture slovenskega podeželskega prebivalstva prejšnjega stoletja, ker jih iz razpoložljivih virov ni bilo mogoče enakovredno vključiti v obravnavo.

Kar zadeva prostorsko zaokroženost, ki jo tu obravnavamo, je treba povedati, da smo delno, kolikor je bilo moč iz razpoložljive literature priti do podatkov, upoštevali tudi ozemlje, ki danes ni več v okvirih SR Slovenije.

Čas obravnave obsega obdobja od leta 1800 do leta 1900 — dolgih sto let, v katerih se je v stanovanjski kulturi veliko spremenilo, v življenju ene generacije pa te spremembe niso bile drastične.

Že v uvodu velja povedati, da v tem orisu stanovanjska kultura pri vseh plasteh kmečkega prebivalstva ni enakomerno obravnavana.

Za nižje plasti — male kmete, kočarje in kmečki proletariat smo namreč z obravnavano temo za 19. stol. dobili veliko manj podatkov kot za bogatejše kmete oziroma tiste, ki so imeli poleg kmetije še dodatne vire zaslužka (gostilničarji, prekupčevalci, drugi obrtniki...). Pri obravnavi stanovanjske kulture pa se moramo zavedati velikih razlik v socialnih standardih v posameznih regijah (npr.: velik kmet na Sorškem polju pomeni vse kaj drugega kot velik kmet v Zasavskih hribih), pa tudi znotraj vaške strukture (npr.: dober stanovanjski standard gruntarja pomeni nekaj drugega kot dober stanovanjski standard pol zemljaka). Zato posameznih primerov, ki jih v tekstu navajamo, ne moremo posploševati za celotno vas ali celo regijo, kaj šele za celotno Slovenijo.

1 Z.B. Sievers, Bauernstuben, str. 67.

V pričujočem orisu podajamo, poleg splošnega povzetka dejstev, še posamezne primere, ki te potrjujejo ali pa nakazujejo drugačne poglede na stanovanjsko kulturo kot so bili doslej splošno znani.

Iz franciscejske katastrske mape, ki so jo risali od približnoi leta 1825 dalje, lahko razberemo, koliko hiš je bilo po vaseh takrat še lesenih.

Za drugo polovico 19. stol. pa imamo na razpolago dodatek k franciscejskemu katastru, ki so ga risali v šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

Čeprav naj bi bila strop in dimnik po F. Bašu[2] splošni pridobitvi stanovanjske hiše na Slovenskem že po 16. stol., lahko ugotovimo, da je bilo še proti koncu 19. stol. ponekod na našem podeželju kot v Beli Krajini, ponekod na Dolenjskem in v Primorju ter na Notranjskem in Tolminskem, veliko hiš brez stropov, ki bi ločili podstrešje od spodnjih prostorov, in tudi brez dimnikov.

Uvajanje dimnikov (pletenih, lesenih, zidanih) je prineslo v stanovanjsko kulturo podeželskega prebivalstva revolucionarne spremembe. Stanovanjski prostori odslej niso bili več zakajeni, življenje v njih je bilo mnogo bolj zdravo in prijetno in kar se zdi še najvažnejše — bilo je veliko manj možnosti, da bi požar uničil dom. Za določena območja Slovenije lahko celo ugotovimo, da so bile v prvi polovici 19. stol. vse hiše v vasi še lesene in je bila zidana le cerkev. Nekatera območja so ostala takšna do konca stoletja.

Npr. za belokranjske vaške hiše poroča J. Lokar,[3] da so bile še do konca 19. stol. lesene, pritlične in nizke ter brez dimnikov in ker so bile hiše po večini krite še s slamo, je bila velika nevarnost požara. Hiše so sicer imele nad ognjiščem iz protja spleteno leso, ki je bila ometana z blatom, da je lovila iskre, vendar se je kaj rado zgodilo, da so ognjene iskre dosegle leseno ostrešje, slamo in povzročile požar.

Tudi drugod po Sloveniji je bilo podobno. Na Gorenjskem so dimnike začeli uvajati že prej kot v Beli Krajini ali na Dolenjskem. Tako najdemo v Karavankah že v 18. stol. zidane in obokane črne kuhinje, zavarovane proti ognju z obokano pečjo in dimnikom.[4]

Za drugo polovico 19. stol. pa je poročal A. Haruzin,[5] da so imele hiše v blejskem kotu že zidane dimnike.

Iz kronik in drugih poročil iz 19. stol. zvemo za veliko primerov, ko je naenkrat pogorelo na desetine hiš ali pa so pogorele cele vasi (npr.: vas Petelinje na Notranjskem leta 1873 — pogorelo je 16 hiš od 40-tih in ko so hiše na novo postavljali po požaru, so jih prekrili z opeko — koritarjem. Hiše, ki niso pogorele, so ostale še vedno prekrite s slamo.)

Že v 18. stol. je prevzela iniciativo za urejanje kmečkih domov država, ki je uvedla gradbeno policijo, ki naj bi preprečevale požare. J. Lokar poroča, da sta ob koncu 19. stol. v okolici Črnomlja hodila po hišah po dva občinska moža, ki sta pregledovala hiše zaradi varnosti pred ognjem. Celo sama sta podirala slabe in nevarne lese nad ognjiščem.[6]

Država je izdajala za posamezne dežele požarne rede,[7] ki so sicer določali razne omejitve in prepovedi, vendar iz njih ni moč razbrati realnega stanja hiš na podeželju.

2 F. Baš, Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem, Stavbe in gospodarstva na Slovenskem, Izbrani etnološki spisi, Ljubljana 1984, str. 17.
3 J. Lokar, Belokranjska hiša, Carniola III, Ljubljana 1912, str. 1.
4 F. Baš, n.d., str. 25.
5 A. Haruzin, Žilišče Slovinca verhnej Krajni, Peterburg 1902, str. 36.
6 J. Lokar, n.d., str. 4.
7 K. Merfort, M. Hofer, Ergänzungsband zum alphabetischen Nachschlage — Register zu den österr. Reichsgesetzen, Landesgesetzen und Verordnungen, Wien, Leipzig 1911.

Za svet med Muro in Rabo imamo podatke, da so do prvih desetletij 19. stol. postavljali hiše iz smrekovega lesa, le temelj iz hrastovega ali kostanjevega lesa. Dolnjeseniški lastnik grof Batthyani pa je ukazal, da novih hiš ne smejo več postavljati iz lesa, temveč iz opeke ali iz glinene opeke. Tu sta se ujela gospodov interes za štednjo z lesom in požarno-varnostni razlog.[8]

Požarni predpisi se niso lotevali samo hiš, temveč tudi njihove okolice. Predpisovali so zasajanje sadnega drevja okoli hiš, ki naj varuje stavbo v primeru požara pred vetrom.

Kmetijske in rokodelske Novice so v štiridesetih letih 19. stol. prinašale opozorila, kako se je treba varovati ognja, zlasti na kmetih, kjer je srečati veliko malomarnosti in neresnosti glede nevarnosti ognja: „Gospodinje in dekle hodijo z gorečo tresko v hlev, nesejo vroč pepel in živo oglje pod streho, gospodar ali hlapec hodita s pipo v hlev in na pod, hiše so brez dimnikov itd., itd., Vse te reči povzročajo, da en nemarnež lahko deset, dvajset in še več premožnih kmetov v eni uri na beraško palico pripravi!" Zato ljudem svetujejo, naj bodo z ognjem pazljivi, za zaščito pred ognjem jim priporočajo na stropovih ilovnat tlak ter močne oboke.

L. 1847 poroča J. Pajk, da „je malo hiš po kmetih, ki bi imele dimnike ali obokano kuhinjo, in veliko je celo tacih, da v veži, kjer ogniše stoji, clo stropa ni, in de iskre iz ogniša kar naravnost pod slamnato streho lete, ravno tako tudi plamen vnetiga masla ali kake druge goreče reči."[9]

Novice so za varnost pred ognjem priporočale zaščitni protipožarni zid med poslopji (Veuermauer) ter vključitev v družbo sv. Florjana, ki naj bi oblažila posledice ognja.[10]
Tudi v revnejših predelih Bele Krajine, npr. Podgorci, so v sedemdesetih letih 19. stol. že zavarovali hiše zoper ogenj.[11]

Kako se varovati ognja, je učil kmečke otroke tudi A. Slomšek v nedeljski šoli.

Na razvoj hiš so vplivali tudi gradbeni predpisi, ki so bili večkrat neživljenjski, a kmetje so jih lahko prilagajali svojim potrebam. Na velikih kmetijah so zlasti v zadnji tretjini 19. stol. novim potrebam po prostoru zadostili z dozidavami hiš.

Odprava dimnic in obokanje kuhinj sta bila gotovo eden izmed uspehov gradbenih predpisov in gradbene uprave.[12]

Vsaj omeniti velja tudi vpliv gradbenih mojstrov na razvoj hiše, ki so bili zlasti v prvi polovici 19. stol. nosilci stereotipnih slogov.[13]

Čeprav po zemljiški odvezi ni sledilo obdobje konjukture za slovenskega kmeta, moremo vseeno ugotoviti napredek pri hišah. Zlasti po petdesetih letih so se lesene hiše vidno umikale zidanih (vsaj na določenih območjih Slovenije), hiše so menjale kritino. Tam, kjer so začeli uporabljati mlatilnice, slame niso mogli več uporabljati za kritje strehe. Zlasti pri novogradnjah je moč slediti zidanim objektom, ki so bili povečini kriti že z opeko.

8 S. Vilfan, Kmečka hiša, GDZS, Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 587.
9 J. Pajk, Kako pohištva v mestih in po kmetih ognja varovati, Kmetijske in rokodelske Novice, Ljubljana 1847, list 39.
10 A. Slomšek, Blaže in Nežica v nedeljski šoli, Ljubljana 1943, str. 56.
11 J. Trdina, Izprehod v Belo krajino, Zbrani spisi X, Ljubljana 1912, str. 45.
12 S. Vilfan, n.d., str. 589.
13 Prav tam.

Za izboljšanje gospodarstva in stanovanjskega standarda so si prizadevale tudi kmetijske družbe. Podeželska hiša, ki jo imenujemo osrednjeslovenska hiša, z vežo in kuhinjo v prečni osi, s sobo in kamro na eni in hišco in kmetijo na drugi strani je tip hiše, ki je nastal ob koncu prve polovice 19. stol.[14] Kmetijske družbe so v drugi polovici 19. stol. med drugim propagirale zračnost stanovanj in svetlost — večja okna in večjo higieno — beljenje z apnenim beležem. Poznamo primere, ko so mračne notranjosti kmečkih hiš prebelili in z beležem premazali tudi stare okajene lesene strope.

Otroci, pa tudi odrasli, ki niso obiskovali uradne ljudske šole, so dobili najpotrebnejša znanja (branje in računanje) v župnišču. Tam so tudi prvič zvedeli o snažnosti, lepem vedenju, gospodarjenju, gospodinjstvu itd.

Pridna dekleta so se lahko v župnišču naučila tudi praktičnih reči: kuhe, pospravljanja, kako se miza pogrne, postelja pospravi itd.[15]

Pred zemljiško odvezo so se dekleta tudi praktično podučila o kuhi in gospodinjskih delih pri gospodi. Zlasti na Dolenjskem, kjer je bilo veliko graščin, so dekleta in žene hodile delat h gosposki in tam dobile prva praktična znanja za življenje.

Treba je poudariti, da kmečki otroci pogosto niso redno obiskovali šole niti štiri leta. Ponekod so mislili, da je dovolj, da znajo brati iz molitvenih bukev, pisati pa že ni treba znati. Menili so: „Naši otroci bodo le kmetje, zatorej je dosti, da le eno leto hodijo v šolo..."[16]

Poleg cerkve, samostanov in šole je za izobrazbo podeželskih fantov in deklet zlasti ob koncu stoletja veliko storila Kmetijska družba. Ustanavljati je začela razne šole in tečaje, ki so imeli za cilj izboljšanje gospodarstva in življenja na sploh. Tako je npr. leta 1898 po vzoru severnih dežel Kmetijska družba ustanovila v Ljubljani Kmetijsko-gospodinjsko šolo za vzgajanje in izobrazbo kmečkih gospodinj. Tečaje so imeli tudi po drugih krajih po Sloveniji. Učili so se praktičnega dela: kuhanja, pranja, likanja, šivanja in tudi teoretično so se dekleta in žene podučile o uredbi domače hiše, o pohištvu, snažnosti in redu v hiši, o perilu, o skrbi za zdravje, o spanju in o hišnem proračunu.[17]

14 F. Baš, n.d., str. 25.
15 A. Slomšek, Nauki za domačo snažnost, Blaže in Nežica v nedeljski šoli, Celovec 1857, str. 53, 54.
16 J. Lapajne, Kranjsko ljudsko šolstvo, Ljubljana 1871, str. 38.
17 Arhiv Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana, Mapa: Kmetijske šole in Kmetijsko-gospodinjske šole.

Bivališča

Stanovanje je služilo na vasi za skupno življenje družine, njihovih proizvodnih sredstev in pridelkov. To je veljalo tako za gruntarje in male kmete kot za dninarje. Opozoriti velja na bistveno razliko med bivanjem v mestu in bivanjem na deželi. Mestnemu stanovalcu pomeni dom njegovo stanovanje, vaškemu pa njegova posest. Ta odnos se kaže tudi v najbolj elementarnih bivanjskih funkcijah vaških prebivalcev, npr.: spali niso samo v stanovanjskih poslopjih, temveč tudi v hlevih, na senikih, podih itd. Jedli niso samo doma za mizo, temveč tudi na njivi, na travnikih po košnji, v gozdu po sečnji...

Torej so se bivanjske funkcije odvijale širše, v okviru kmečke posesti in ne samo v okviru stanovanjskega objekta.

Kot se kaže v življenju oziroma bivanju rodbine in družine,[1] nosi kmečki dom v sebi sedem „idej bivanja",[2] oziroma sedem osnovnih funkcij:

1. kurjenje
2. kuhanje
3. razsvetljava
4. zauživanje hrane
5. spanje
6. shranjevanje pridelkov, hrane, vode, posode, obleke, orodja in drugih reči
7. higienske in druge razmere.

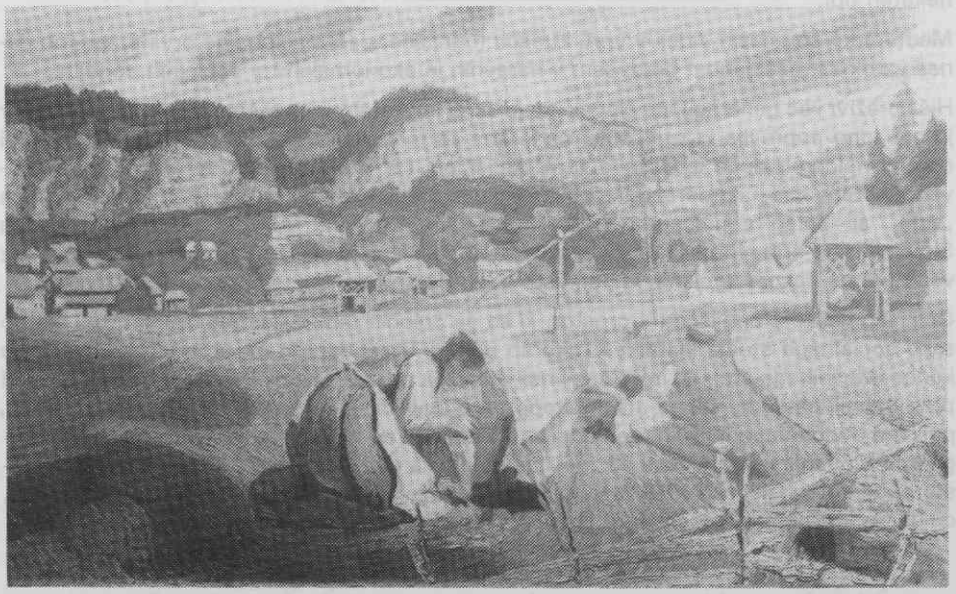

Otroke so z zibelko vred žene nosile s seboj na njivo (Ivan Grohar, Pod Koprivnikom 1902) (neg. last NG v Lj.)

1 V 19. stol. so imenovali hlapce in dekle družina, domačo družino pa rodbina. (Prim. R. Ložar, Kmečki dom in kmečka hiša, NS I., Ljubljana 1943, str. 84)

2 Prim. E. Meier — Oberist, Kulturgeschichte des Wohnens im abendländischen Raum, Hamburg 1956 ali S. Vilfan, Kmečka hiša, GDZS I., Ljubljana 1970, str. 572.

Tem vodilnim „idejam bivanja" so odgovarjali vsaj nekateri prostori v hiši, tudi v enoceličnі. Pri opremi prostorov pa lahko sledimo takšne ali drugačne načine gospodarjenja v določenem kraju in času in tudi bogastvo in revščino vaščanov. Največkrat je, v času, ki ga tu obravnavamo, novo pohištvo prišlo v kmečke domove z balo, torej s poroko mladih.

Na prvem mestu je kurjenje, ki je v tesni povezanosti z drugo funkcijo — kuhanjem, zato bomo obe funkciji obravnavali skupaj.

V časovnem obdobju, ki ga tu obravnavamo, je kmečka hiša doživela največje spremembe prav zaradi sprememb ognjišča.

Tudi v 19. stol. je bil prostor, kjer se je kurilo — osrednji del stanovanja.

Glede na kurišče in odvajanje dima in glede na lego kurišča v tlorisni zasnovi razločujemo tudi v 19. stol. po S. Vilfanu naslednje hišne tipe:[3]

a) ognjiščnico
b) dimnico
c) hišo s črno kuhinjo
d) kaminsko hišo
e) štedilniško hišo

Večino gornjih tipov je 19. stol prevzelo že iz prejšnjih obdobij. Vendar je potrebno poudariti, da se vsi tipi niso povsod razvrstili po kronološkem redu in da so nekateri značilni le za določen geografski prostor. V posameznih regijah so se pojavljali zapored ali istočasno le nekateri tipi.

Medtem ko so včasih videli v vrsti kurišča (ognjišče, peč) nacionalne prvine, vidimo danes vzrok za razširjenost predvsem v naravnih in ekonomskih ter socialnih pogojih.

Hiša preživi več generacij, če človek zanjo skrbi in je stalno naseljena. Vsak nov gospodar jo navadno popravlja in izboljšuje, če le ima za to gmotne zmožnosti. Tako ob starejši opremi najdemo nove izboljšave. Kot dediščino 19. stol. najdemo še danes v severovzhodni Sloveniji najpreprostejše oblike zidanih štedilnikov, ki so predelani iz dimničnega „zidu" ali poleg dimničnega „zidu" prislonjen štedilnik. Ali pa na drugem koncu Slovenije, na hribovitem pobočju Jelovice, v vasi Kupljenik, črno kuhinjo, ki je ostala z vso opremo nespremenjena, le namesto ognjišča so po vojni vanjo postavili štedilnik.

Oblika in velikost ognjišča ter prostor, ki so ga določili zanj, daje med drugim tudi očitno sliko socialnega stanja lastnika. Tako so bajtarji v zahodni in jugozahodni Sloveniji do konca prejšnjega stoletja in še čez imeli ognjišča na prvi razvojni stopnji, bajtarji drugod po Sloveniji pa so kuhali na majhnih odprtih ognjiščih ali pa v peči, oziroma na majhnih, policam podobnim ognjiščih pred odprtino v peč. Za dom srednjega in večjega kmeta drugod po Sloveniji v istem času so značilna povišana ognjišča in predelitev veže v dva prostora, od katerih je drugi rabil za kurjenje in kuhanje.[4] Navadno je znak premožnejše hiše, določitev posebnega prostora za ognjišče, izveden že v tlorisni zasnovi.

3 S. Vilfan, Kmečka hiša, GDZS I., Ljubljana 1970, str. 562.
4 F. Šarf, Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje, SE XVI—XVII, Ljubljana 1964, str. 375.

Posl. št. 955. Pri c.k. okrajnem

Eingemeldet am 26/5. 1897 Tom. 220
Razumeno Pan
K. K. Bezirksamt Adelsberg
C. K. Okrajna Sodnija Postojna
Srebrna n. Debelabo n.r.

NOTARSKI AKT.

50

Pričujoč po mudi Gustavu Omahen c.k. notarju v Postojni dne 26. petindvajsetega majnika 1897 petsto osem sto sedemindevetdeset:

1. Dodopivec Andrej posestnik iz Sovo hiš. štev: 6. kot izročevalec in

2. njegov dedič sin France Dodopivec razven, ki kot pooblaščenik, katerih osebno istost mi je pričujoče osebno mi znana aktova, sveda gospod Emilij pl. Gnamb pl. posestnik v Postoj ni hiš. št. 167 in France Oblizek čevljar v Postoj ni hiš. štev: 110 dogovorila in sklenila sla sle deče:

izročilno pogodbo:

Prvič: Andrej Dodopivec izroča in odstopa za se in svoje pravne naslednike svojemu dolet nemu sinu Francetu Dodopivcu svojo celo in nepremakljivo last svoje od njega ob delovano zemljišče vlož. štev. 7. kat. občine Sovo, k katerimu spada, ludi vdavčeni občini Lože ležeča gozdna parcela štev: 1485/61 in s solastninskim deležem zemljišča vlož. št. 16 kat. občine Sovo, dva konja, dve krave, dva juneca, drugo živino, vso pridelkino in vso

Izročilna in ženitno-dedinska pogodba iz leta 1897 iz Selc (hišni arhiv polzemljakarja iz Selc št. 41)

Posl. št. 956. Smrt odpravnik.

NOTARSKI AKT.

Sinu po umrli Gustavu Omahen c. k. notarju v Postojni dne 20. dvajsetega maja 1897 pl. štev. sem sledečim dovoldesel:

1. Goleiu France Dodopivec posestnikovemu sinu iz Sela štev. 6 pol. žensin.

2. Goleiu Frančiška Čelbar posestnikova hčer iz Radelinovasi štev. 22 kakih osem ur istot. sni prebrivajoča osebno mi znana ali kot sveda ga gospod Emilijan Gazzarolli posestnik v Postojni štev. 67 in Franc Cigrizek čevljar v Postojni št. 140 doge meriti in skleniti sledečo

ženitno in dedinsko pogodbo:

Prvič: Imenovan obljubuje ni rakroni in vnjemu, bivšo zvesto in ljubezni, ter določujeta, da zadobi ženin sledujoča, le pogodbeveljavno moč še le po zvršenj poroki:

Drugič: Ker vesta doneseženino dote 400 gl. beri: štiri sto goldinarjev av. veljave, katero se zaveruje nevesti oče Simon Čelbar v odkupnem zneskn 50 gl. beri: petdeset goldinarjev, katerej danes po podpisu te pogodbe v odkupnem znesku 350 gl. beri: tristopet deset goldinarjev av. velj. pa v desetih letih po

1. in 2. Kurjenje in kuhanje

a) Ognjiščnica

Pri tem tipu lahko sledimo različne razvojne faze v posameznih območjih.

— Najpreprostejša je stavba, kjer je odprto ognjišče pomaknjeno k steni ali pa je na tleh sredi prostora. Dim se dviga v ostrešje, ker stropa ni.
Tak tip je bil še v 19. stol. razširjen v Primorju — v Brkinih, Goriških brdih, v Vipavski dolini, na Notranjskem ter na Tolminskem, pa tudi v Beli krajini.[5]

Kurišče je bilo dostopno iz treh ali iz vseh štirih strani. Na Primorskem je bil ta tip razširjen vzporedno s sredozemskim kaminskim tipom hiše. Tudi proti koncu 19. stol. so imele srednje premožne in revnejše hiše na Krasu ognjišče še na tleh.[6]

V takšnih ognjiščnicah so navadno kuhali v kotlih, ki so viseli na verigi. Kruh so pekli na ognjišču pod lončeno ali železno skledo oz. pokrovom (čepna ali krušnica, črpnja)[7] v pepelu med razdebeljenimi kamni. Če je bilo ognjišče vsaj nekoliko dvignjeno, se je oblikovala peč pod ognjiščem (pečka) — (v Istri, v Goriških Brdih in v Prekmurju).[8] Ogenj so netili z drgnjenjem jeklenega ognjila ali kresala ob kremen, s katerega je skočila iskra na posebej pripravljeno drevesno gobo.[9]

Prostor z ognjiščem je bil osrednji prostor, ki je bil lahko tudi edini. Dim se je prosto dvigal v ostrešje. Če so napravili odprtino za dim, so jo naredili v strehi, ali pa so bila vrata predeljena vodoravno na dve polovici in so spuščali dim iz prostora z odpiranjem zgornje polovice vrat. Med drugimi je tudi S. Rutar ob koncu stoletja zapisal za Beneško Slovenijo, da so hiše v glavnem brez dimnikov, tako, da mora dim skozi isto odprtino kakor ljudje.[10]

V tem prostoru je bila gospodinja izpostavljena prepihu in mrazu z ene, ter vročini z druge strani, bila je v dimu, ki je ob nizkem pritisku tiščal k tlom. Pri pripravljanju hrane je morala delati čepe ali kleče. Ves čas je morala paziti, da ogenj ni pošel, hrano je bilo treba stalno kontrolirati, toplota pri kuhi je prihajala samo s spodnje strani. Izbor prehrane je bil zaradi načina kuhanja omejen. Nizko ognjišče ni bilo tako enostavno za kuho, zato so največ kuhali v kotlih, ker je bil ta način priprave hrane enostavnejši. Poleg kotla so uporabljali pri ognjišču še železen zglavnik (zaglavnik, zajec, maček, konj, kobila, koza, kozel),[11] na katerega so polagali panje in polena, povišana konca zglavnika pa sta rabila za ogrevanje hrane. V Istri so za oporo drv največkrat uporabljali neobdelan kamen.[12] Na trinožne železne podstavke (trinfes — Kras, trpiš — Kobarid) so gospodinje dajale kozice in lonce iz lončevine ali iz litega železa.

V „hiši" je navadno stala še omara s predali in policami za shranjevanje živil. Za vrati je bil pogosto kurnik za kokoši, nanj so postavljali škafe z vodo.[13] V tem prostoru so tu-

5 Glej: Arhiv SEM Ljubljana, Terenski zapisi ekip I.—XVIII.
6. F. Šarf, Notranja oprema kraškega doma, Kraška hiša, Vodnik po razstavi, Ljubljana 1969, str. 14.
7 V. Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960, str. 162 in Z. Ciglič, Ljudsko izročilo na območju Marezig, Marezige; Krajevni zbornik, Koper 1986, str. 80.
8 F. Šarf, Vrste ognjišč ..., str. 368.
9 V. Novak, n.d., str. 160.
10 S. Rutar, Slovenska zemlja III., Beneška Slovenija, Prirodoznanski in zgodovinski opis, Ljubljana 1899, str. 44.
11 Tudi pri sosednjih narodih za ta predmet najdemo podobna animalična imena (V. Novak, n.d., str. 162).
12 Z. Ciglič, n.d., str. 80.
13 F. Šarf, Notranja oprema kraškega doma ..., str. 14.

di zauživali hrano, opravljali razna opravila in spali. Ker pa je bil prostor še najmanj zadimljen pri tleh, so uporabljali nizke mize, nizke stole (največkrat na treh nogah, kakršne še danes uporabljajo pri molži), delali so čepe, spali na tleh; stanovanjska kultura se je držala *talnega horizonta.*[14]

Narava kmečkega dela je taka, da so bili ljudje pretežno zunaj. V prostoru se je še največ zadrževala gospodinja, ker je morala skrbeti za prehrano ljudi in živine. Le pozimi je bila družina več doma. Ognjiščnica je bila v krajih, ki smo jih omenili, običajno edini zakurjen prostor v hiši. Ker je v teh krajih podnebje milo, v stavbah skoraj nikjer niso imeli posebnih dnevnih prostorov in tudi ne zakurjenih ločenih prostorov za spanje.

Ker je bilo uporabljanje ognjišča pri tleh naporno, so nivo ognjišča dvigovali. Najprej le nekoliko od tal, 5 do 10 cm, nato do 30 cm in končno do visokega ognjišča *z miznim horizontom.*[15]

— Visoko odprto ognjišče kot naslednja stopnja v razvoju, je bilo v 19. stol. v veljavi na območju, ki je bilo zgoraj omenjeno, kot splošno razširjen tip pa na Gorenjskem, v osrednji Sloveniji in tudi v Prekmurju.[16] Na Gorenjskem in ponekod v osrednji Sloveniji so bila ognjišča tudi v povezavi s predpečkom. Dvignjena odprta ognjišča pred pečjo (zid) so poznali še v prejšnjem stol. tudi v tistem delu Koroške, Štajerske in Prekmurja, kjer je bila še dimnica.[17]

Ko so dvigovali ognjišča, se je pri mediteranskem tipu z njim vred dvignil tudi prostor okrog njega in tako je bil dostop na ognjišče po stopnicah. Primer takega ognjišča v župnišču v Senožečah nam je opisal F. Šuklje: „Velikanski prostor, v kotu veliko kamenito odkrito ognjišče; posebne kamenite stopnice so držale gori na površje"...

Gospodinji pri pripravi hrane in pri kuhi v tem primeru ni bilo treba več čepeti, temveč je lahko stala. Delo ji je bilo s tem precej olajšano.

Tipična posoda za ognjišče je posoda iz lončevine, ki je bila lahko tudi opletena z žico (vezana), da je bila ojačena, ali posoda iz litega železa. Tudi pri tovrstnih ognjiščih so pri kuhi uporabljali še kotle.[18]

Ogenj na odprtih ognjiščih je imel poleg osnovne naloge, kuhanja vsakodnevne hrane, še drugo pomembno nalogo, t.j. ogrevanje ob mrzlih dnevih.
Ognjišča, ki so bila povezana s predpečki, so rabila le za kuhanje, ne pa tudi za segrevanje prostora.

Za visoka odprta ognjišča moremo ugotoviti, da so jih v zadnji četrtini 19. stol., ko so začeli opuščati kuhanje na njih, marsikje preuredili za namestitev svinjskega kotla ali pa so ognjišče prezidali in nanj namestili štedilniško ploščo.[19]

b) Dimnica (nem. Rauchstube)

Dimnica je bila prvotno enocelična stavba, kasneje pa je postala dvo ali več celična. Bistvo tega tipa je, da sta bila v enem prostoru krušna peč s kurilno odprtino in ognjišče (zid),

14 S. Vilfan, n.d., str. 572.
15 S. Vilfan, n.d., str. 573.
16 F. Šarf, Vrste ognjišč ..., str. 360.
17 Glej M. Murko, J. Čaplovič (Košič) in A. Pavel — n.d.
18 Prim. R. Ložar, Kmečki dom in kmečka hiša, N S I., Ljubljana 1944, str. 67.
19 F. Šarf, Vrste ognjišč ..., str. 370.

ki je stalo pred to odprtino ali samostojno. Zid in peč sta zavzemala najmanj tretjino prostora. Ker ni bilo dimnika, je dim uhajal skozi odprtino nad vrati, ki se je lahko tudi zapirala z desko (šubarjem), ali skozi lijakasto leseno pripravo, ki je molila vodoravno ven iz stene, ali kot poroča Pajek za pohorsko dimnico, da je imela v stropu zapornico (okinjak). Vendar se je kljub temu dim širil po vsem prostoru. Zanimivo pri tem pa je, da je pri tem tipu kljub dimu prevladoval v 19. stol. *mizni horizont*, se pravi, da je bilo pohištvo normalno visoko.

Ker je bila stavba lesena, razen tiste strani, kjer je bil zid, je bila nevarnost, da bi se strop vžgal. Da bi se to preprečilo, je bil narejen nad zidom iskrolovec (klobučnjak), ki je bil lesen in ometan z ilovico in sta ga običajno nosila dva tramova.[21] Na stropu so bile pritrjene palice (gliste) za sušenje drv in trsk, s katerimi so svetili.

Dimnica je služila za prebivališče ljudem in živalim, v njej so kuhali, jedli, spali, opravljali razna hišna in druga opravila, sprejemali obiske. Pod zidom je bil navadno kotiček za kokoši (kurji kotec), nahajal pa se je tudi pod mizo in pod klopmi. Tudi krave so prignali na molžo na toplo v dimnico. V tem edinem toplem prostoru je bilo tudi korito za krmo za krave in prašiče. Če so prašiči zaostajali v rasti, so zimo prebili v kakem kotu dimnice.[22] In za „živadjo" so posedli k mizi ljudje h kosilu ali večerji. Kako je bilo pri takšnem obedu okrog leta 1820 v dimnici, v kmečki bajti blizu Nemškega, nam je slikovito opisal A.M. Slomšek:

„Vsa vkajena dimnica je bila, černa in temna ko noč. V enem kotu so prasci jedli, v drugem so kure zobale. Dvoje otrok na ogniši (kameni) sedi in muha, ker gospodinja kosilo kuha ..... lačen sem bil; ..... pa kaj da se mi začne gabiti, ko njo pogledam. Bila je vsa umazana in kuštrava; — otroci marogasti, muh po hiši vse živo."[23]

Tudi Vraz je v zvezi z nesnago v hišah omenil leta 1840 dimnice[24] in zapisal poglavitne značilnosti tega tipa.[25] Zelo poveden je tudi Košičev opis dimnice iz hribov med Muro in Rabo: „Hiše" so dolge in široke, ampak nizke in običajno tako temne, da ne glede na tri do štiri majhna okna, (ki jih vidimo običajno le pri novejših premožnejših gostilničarjih in katerih naoknice so pri starejših hišah opremljene z deskami na smuk, namesto s steklom), ljudje še ob belem dnevu v bližini peči komaj kaj vidijo. Tudi, če bi bila luč, je le malo za videti — le nekaj črnih loncev, dve do tri nezaslišano velike sklede, dva do tri vrča za vodo in ena ali največ dve obrabljeni in umazani postelji brez blazine, pokrite le z nečisto laneno rjuho ali grobo deko. V kotu stoji grobo tesana miza z dvema na steno pritrjenima klopema. To je vse pohištvo. Stol z naslonjalom se pri hribovskih Slovencih šteje že za luksusni artikel. V takšni „hiši" stoji tudi velika podolgasta štirioglata, zgoraj ravna peč z ognjiščem spredaj in okrog nje enako debele klopi, kjer pozimi spijo fantje. V peči in pred njo se peče in kuha. In ker stanovalci namesto sveč kurijo lesene bakle, so stene „hiše" do polovice črne od dima. Ker peč nima dimnika, ampak mora dim ven skozi majhno odprtino med dvema oknoma, poleg tega pa, dokler gorijo drva v peči, odpirajo še okna."[26]

Košič nadalje pove, da v takšni hiši običajno živijo dve ali tri družine, ena poleg druge — trije bratje z ženami in otroki. Gospodar je samo eden in sicer najstarejši sin. Le on ima

20 S. Vurnik, Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp, E IV., Ljubljana 1930 — 31, str. 59.
21 R. Ložar, n.d., str. 83.
22 F. Kotnik, Dimnica, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943, str. 32.
23 A. Slomšek, Blaže in Nežica v nedeljski šoli, Celovec 1857, str. 50, 51.
24 S. Vraz, Dêla I., Zagreb 1863, str. 238.
25 Po A. Baš, Poglavja in etnološka dela Stanka Vraza na Slovenskem, Traditiones 7—9, Ljubljana 1982, str. 203—206.
26 J. V. Csaplovics (Košič), Croaten und Wenden in Ungern, Pressburg 1829, str. 62—63.

pravico koristiti umazano posteljo v „hiši". Če slabo gospodari, mora mesto gospodarja prepustiti sposobnejšemu.

Če je vsaka od treh družin imela pet otrok[27] in če so bili živi še starši, je v takšni „hiši" živelo 23 ljudi. Stanovanjski standard s tako številnimi stanovalci se še poslabša.

Ta tip hiše ne pozna stenskega okrasja. Murko poroča, da na pr. v dimnici v Vuzenici v začetku 20. stol. nimajo slik, le okajeni rožni venec visi v kotu vsake hiše.[28]

V dimnicah so imeli tudi omare, sklednike, žličnike, posodje, nekatere dimnice so imele v kotu tudi kotel za svinjsko kuho, včasih so imeli napeljano celo vodo (studenec), kot na primer v dimnici iz Šent Janža nad Dravčami.[29] Tla so bila ilovnata, zbita, trda.

Kako se je v dimnicah živelo, nam dobro ilustrira Prežihov Voranc: „Pri nas smo stanovali v veliki, prostorni dimnici, ki je bila pozimi prijetno topla, ker se je v njej kuhalo za ljudi in za svinje. Tudi poleti se je kuhalo v njej, vendar je bila zato poleti v njej neznosna vročina. Bila je to velika, zelo prostorna soba z lesenimi, stoletja starimi stenami, ki so bile na debelo pokrite s plastjo svetlikastih, strjenih saj. Po stenah so se videli curki strjene smole. Tudi strop je bil ves črn od saj. V ta veliki prostor je kukal dan skozi štiri majhna, zamrežena okenca, zato je bilo v dimnici tudi čez dan vedno mračno. En kot je zavzemala velika, črna peč, velika za dvajset hlebov kruha. Pred pečjo je bil ogromen, štirioglat zid, kakor se je imenovalo odprto ognjišče, na katerem je noč in dan tlel ogenj. Nad zidom se je sklanjal zaokrožen obok enake velikosti, ki se je imenoval klobučnik. Vse je bilo črno in sajasto.
.....
V dimnici je navadno dim ležal do kolena nizko, in kdor ni bil tega vajen ni mogel zdržati.
.....
Domači smo bili tega dima vajeni in nam ni bil nič nadležen. Babica je celo takrat nemoteno predla, kadar se je kolovrat popolnoma skril v dim. .....

Tudi pri sosedovih so imeli dimnico, dasi mnogo manjšo in tesnejšo, zato so bili tudi sosedovi otroci navajeni dima in saj. Med našo in sosedovo dimnico je bila razlika še v tem, da je bila sosedova mnogo bolj mrzla od naše, ker pri sosedu niso imeli toliko drv, kakor pri nas."[30]

Čeprav je bilo gospodinji pri kuhi v dimnici zelo vroče, vsaj pozimi ni bila izpostavljena takšnim temperaturnim razlikam, kot pri prvih dveh opisanih tipih. Pri delu je bila skupaj z družino, ni bila izolirana.

Kot je razbrati iz Vorančevega opisa, vse dimnice niso bile enako tople. Kjer niso imeli zadosti drv, je bilo v dimnici mrzlo.

Najstarejši tlorisi zahodnoštajerskih dimnic, kakor jih popisujejo Murko, F. Baš[31] in drugi, imajo na eni strani lope dimnico, na drugi pa novo ali kahljasto hišo, ki ima lončeno peč, ki služi le za gretje in se običajno kuri iz veže.

27 Za 19. stol. imamo npr. podatke, da se je rodilo povprečno po 8,2 otroka na družino za vas Kupljenik in 7 otrok za vaščane v obmestju (Glej: Irena Kunčič, Življenjski stil Kupljenčanov, diplomsko delo, Ljubljana 1976; S. Kremenšek, Vaščani v obmestju, SE XX., Ljubljana 1968, str. 64.

28 M. Murko, Zur Geschichte des Volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, MAG, Wien 1906, str. 25.

29 M. Murko, n.d., str. 28 — tloris 6.

30 P. Voranc, Levi devžej, Ljubljana 1980, str. 5—10.

31 M. Murko v n.d., F. Baš, Kobanjski hram, ČZN XXIII., Maribor 1928; isti, Dravčarjeva dimnica, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Ljubljana 1984, str. 97—108.

Geramb domneva za dimniško ozemlje (v pozneje ugotovljenem obsegu), da je bilo pred drugo polovico 16. stol. vsaj 90% vseh hiš dimnic.[33] Že od srede 18. stol. naprej so si oblasti z raznimi ukrepi prizadevale odpraviti dimnice, vendar so se ohranile na določenem območju vse do začetka 20. stol.

Če pogledamo Gerambovo karto[34] razširjenosti dimnic v Alpah ter Dachlerjevo karto hišnih tipov,[35] vidimo, da so se ohranile v najvišjih hribih.

Murko je zanje slišal ob koncu 19. stol. v Slovenskih goricah, v Slovenj Gradcu, na levem in desnem dravskem bregu, na vsem področju Pohorja do Dravinje in tudi na Koroškem.[36]

Ko Urban Jarnik leta 1813 opisuje koroške hiše, zlasti iz Zilje, Roža in Kanalske doline, pravi, da imajo ostale srednje in spodnje koroške hiše le dimnice, katerih stene in strop so okajeni, črni, medtem ko imajo v prej imenovanih dolinah čiste sobe, ker imajo tu kamine.[37] Tako je moč sklepati, da v Ziljski, Rožni in Kanalski dolini že v začetku 19. stol. ni bilo več dimnic.

Murko poroča, da je na prehodu iz 19. v naše stoletje v fari Vuzenica še polovica hiš pripadala temu tipu.[38]

Pajek pa poroča, da so koncem 19. stol. živeli v dimnicah viničarji.[39]

Po Gerambu teče meja dimnice po Karavankah, vendar nekateri avtorji pišejo, da obstajajo tudi južneje od Karavank. Pri tem je zanimivo, da Vurnik piše, da se dimnice nahajajo često v bovških hribih.[40]

Na skrajnem vzhodnem delu naše dežele pa o dimnici na Gornjem Seniku poroča J. Bárdosi.[41]

Drugo vprašanje pa je, koliko ljudi je na opisanih območjih v 19. stol. še živelo v dimnicah. Za dobo okrog 1700 Pirchegger domneva, da je morda še 80% štajerskih kmetov živelo v primitivnih dimnicah. Še leta 1770 je vojaška popisovalna komisija poročala, da mnogi stanujejo v zakajenih dimnicah.[42]

Konec 19. stol. so dimnice še prevladovale na Kóbanskem in v Dravski dolini,[43] pa tudi v Prekmurju in Porabju ter v Posotelju, kjer jih je bilo najti še v 20. stol.

32 Po S. Vilfanu, n.d., str. 583.
33 S. Vilfan, n.d., str. 585, 586 in F. Kotnik, n.d., str. 33–34.
34 V. Geramb, Die geographische Verbreitung und Dichte der ostalpinen Rauchstuben, Wiener Zeitschrift für Volkskunde, XXX., Wien 1925, str. 82, zemljevid.
35 A. Dachler, Karte der Österr. Bauernhausformen, Zeitschrift für österr. Volkskunde, Supplement – Heft, VI., Wien 1909, 1–10, zemljevid.
36 M. Murko, n.d., str. 22.
37 U. Jarnik, Über die Kailthaler in Kärnthen, Baterlandische Blatter für den österr. Kaiserstaat, 1813, str. 267.
38 M. Murko n.d., str. 23.
39 J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, 1884, str. 32.
40 S. Vurnik, n.d., str. 45.
41 J. Bárdosi, Slovenska dimnica na Gornjem Seniku, Savaria a vas meggyei múzemnok értesítője bulletin der musseen des komitats vas 11–12, 1977–1978, str. 272, 273.
42 Po S. Vilfanu, n.d., str. 587.
43 P. Baš, Kobanski hram..., str. 29.

c) Hiša s črno kuhinjo

Hiša s črno kuhinjo je bila že bolje urejena, kajti pri tem tipu so bili stanovanjski prostori, razen kuhinje oziroma veže, brez dima. „Hiša" je imela lesen strop in peč, ki se je kurila iz veže ali kuhinje. V veži ali kasneje predeljenem prostoru za kuhinjo (iz prvotne dolge veže) je bilo poleg kurišča za peč (istije) ognjišče, ki je bilo v povezavi s predpečki ali je stalo samostojno.[44] Črne kuhinje so bile skoraj vedno zidane, iskre so se lovile pod kamnitim velbom in tudi dim se je dvigal pod velb, od tam pa našel izhod skozi odprtino v ostrešje ali pa je silil ven pri oknih in vratih ali kasneje v dimnik. Kuhinja je bila običajno nasproti vhodnih vrat.

Črna kuhinja ni bila bivalna. Tu se je v glavnem zadrževala gospodinja pri kuhi ali, ko je kurila peč. Ta tip kuhinje je bil pomemben tudi zaradi sušenja mesa pod obokom; prav zaradi te slednje funkcije se zdi, da so uporabniki toliko časa vztrajali pri njej in so se, ko so vpeljali štedilniško kuhinjo, raje odločali za nov prostor in črne kuhinje niso opustili ali predelali.

Pri preprostejših tipih oziroma pri revnejših se je kurilo in kuhalo v veži. Ponekod se je kasneje kuhinja oddelila od veže. Večina premožnejših hiš je imela v 19. stoletju vežo ločeno od kuhinje, vendar ponekod le deloma. Tako je bil kuhinjski prostor omejen od veže z zidom ali velbom (šipovnikom) pri bohinjski in ziljski hiši. Kuhinjski prostor je bil večinoma v nižjem nivoju, tlak je bil iz ilovice ali iz kamna in opeke, pa tudi iz zmesi apna, blata in slame (šternik, ješternik, ješternek).[45]

A. Haruzin je v Blejski kotlini v drugi polovici 19. stol. našel ognjišče v veži v starih hišah in pri revnih, pri bogatejših pa je bilo ognjišče že v posebni kuhinji, ki je bila tudi v velikih hišah navadno majhna.[46]

Če je bilo v kamniti veži ognjišče, je bil njen strop velban. Če ni bilo velba čez celo vežo ali kuhinjo, je segal vsaj od ognjišča do nasprotne stene. Dim je šel pod velbom na drugo stran v dimnik. Ognjišča so bila v glavnem visoka okrog 70 cm. Zgrajena so bila iz kamna, pozidana z malto, pod njimi je bila niša za drva.

V črnih kuhinjah je imela gospodinja slabe pogoje za delo. Izpostavljena je bila stalnemu prepihu, pri ognju je bilo vroče, z druge strani pa mraz, v prostoru se je kadilo. Od sten in od stropa so padale črne smolnate saje. Zato v tem prostoru ni bilo dosti pohištva. Ob kuhanju in kurjenju peči je bila tu gostota dima še večja kot v kuhinjah, združenih z vežo. Zato so bili škafi z vodo, jedilna omara, skledniki in žličniki v veži. Povsod je v črni kuhinji stalo orodje za kurjenje in kuhanje v peči: burklje, lopar, omelo, valji (ki so jih uporabljali pri prestavljanju večjih in težjih posod, da so nanje naslonili burklje). Na tleh so stale posode za pripravo svinjske krme, navadno pa še manjša tnala in sekira. Edini obvezni kos pohištva je bila klop brez naslonjala za odlaganje loncev. Majhna zidna vdolbina ob odprtini za peč je rabila za shranjevanje solnice in kasneje tudi vžigalic.[47]

V drugi polovici 19. stol. so se uveljavili svinjski kotli, ki so bili poslej sestavni del črnih kuhinj.[48]

44 S. Vilfan, n.d., str. 563 in F. Šarf, Vrste ognjišč..., str. 370.
45 R. Ložar, n.d., str. 88.
46 A. Haruzin, Žilišče Slovinca, Petersburg 1903, str. 34–40.
47 F. Šarf, Kmečka hiša na Slovenskem alpskem ozemlju. Notranjost. Vodnik po razstavi, Ljubljana 1970, str. 19.
48 F. Šarf, prav tam, A. Haruzin, n.d., str. 34–40.

Črna kuhinja iz Ilirske Bistrice iz leta 1888 (Ivana Kobilica, Stara Popovka) (neg. last Narodne galerije v Ljubljani)

Kuhali so na odprtem ognjišču v kozicah na nogah ali s podstavkom, pa tudi v kotlu ali v peči. Kotel je visel na verigi (na četni — Bohinj, na lancu — Bela Krajina, na muši — Vrata, na renku — Vipavsko), na kateri je bil kavelj, ki se je imenoval cigan. Veriga je bila pritrjena na vratilu, tako da je bil kotel premakljiv tudi v vodoravni smeri, ne le po višini. V kotlu so še kuhali ob koncu 19. stol. še v premožnejših hišah v okolici Bleda, na Kupljeniku in v

Zasipu hrano za boljše prilike in praznike ali če so imeli koline, kot je zabeležil v začetku našega stoletja Murko.

Kot je bilo že povedano, so kuhali tudi v peči — zaprtem ognjišču. Peč je bilo treba predhodno zakuriti, da se je ogrel ves prostor v peči in so lahko spekli kruh ali dušili jedi. Prava peč se sestoji iz kurišča, ki se zapre, niše za žerjavico in prostora pred ustjem peči, ki služi za odlaganje stvari pa tudi kot lovilec za dim iz dimnika. In kako so živeli v črnih kuhinjah? Vse je bilo zavito v saje, pri južnem vremenu je kapalo iz sten in oboka. Ivan Tavčar je zapisal, da se nad tem tiste dni ni nihče spotikal; „... bila je to nekdanja navada, tako da je kapalo že pri starem očetu in brez dvojbe že pri tega očetu."[49]

Hiša s črno kuhinjo je glavni tip hiše, ki ga je razširjala kolonizacija.[50] Razširjena je bila na Gorenjskem, v osrednji Sloveniji, na ozemlju med Idrijo in Cerknim ter na Dolenjskem in Štajerskem.

d) Kaminska hiša

Kaminska hiša je imela v kuhinji odprto ognjišče z urejenim odvodom dima, z napo, ki je lovila iskre in dim in z zidanim dimnikom.

V več primerih sta bila ognjišče in dimnik (kamin) potegnjena ven iz ravne črte sten. V tem primeru gre za prizidek (spahnjenca ali kavada). Ta je navadno imel eno ali več oken. Napa je bila približno 1,8 m nad ognjiščem pritrjena na grede in je bila spojena z dimnikom. Bila je okrogle ali štirikotne oblike.[51] Na napi je bila običajno polica, na katero so odlagali posodo. V notranjosti nape so bile obešene razne ponve (fersora ali fersorin), ki so bile vse črne od dima. Tu so dimili tudi pršute. V zidovih so bila pogosto slepa okna, kamor so dajali svetilko in druge predmete. Nekatera večja okna so imela vratca in so dobila izgled zidne omarice (armareto), kjer so shranjevali sol, olje, kis...[52]

Ogenj so prižigali s kresalom, s katerim so zelo varčevali, tako da je gospodinja zvečer zbrala žerjavico na kupček in ga pokrila s pepelom, da je imela naslednji dan za zakurit.[52]

Nedaleč od ognjišča je bila miza, za katero so jedli družinski člani in ostali.

Kot je bilo že omenjeno, je bilo v starejših hišah ognjišče na tleh, kasneje so se ognjišča dvigovala. Z ognjiščem vred se je dvignil tudi prostor okrog njega, kjer so bile ponavadi klopi za sedenje. Če se je dvignilo samo ognjišče, prostor ob njem pa se ni dvignil, je šlo že za prehod k štedilniškemu tipu. Pod ognjiščem so imeli drva. Nekatere kaminske hiše so imele tudi peč za peko kruha, ki so ga na Primorskem pekli tudi za prodajo.[54] Z ognjiščem te peči niso bile skoraj nikoli neposredno povezane, čeprav so bile blizu njega.[55]

Peč se je lahko nahajala ločeno od hiše in je služila več družinam. Lastnik peči je dobil običajno za vsako peko kruha en hleb.[56]

49 I. Tavčar, Izbrano delo III., Cvetje v jeseni, str. 155.
50 S. Vilfan, n.d., str. 582.
51 J. Mikac, Istarska škrinjica, Zagreb 1977, str. 291.
52 A. Grbac, Kmečka hiša v severozahodni Istri, Lasa pur dir n° 4, Periodico della comunita degli Italiani di Pirano, str. 42—46.
53 J. Mikac, n.d., str. 291.
54 S. Vilfan, n.d., str. 563.
55 A. Grbac, n.d.
56 A. Grbac, n.d.

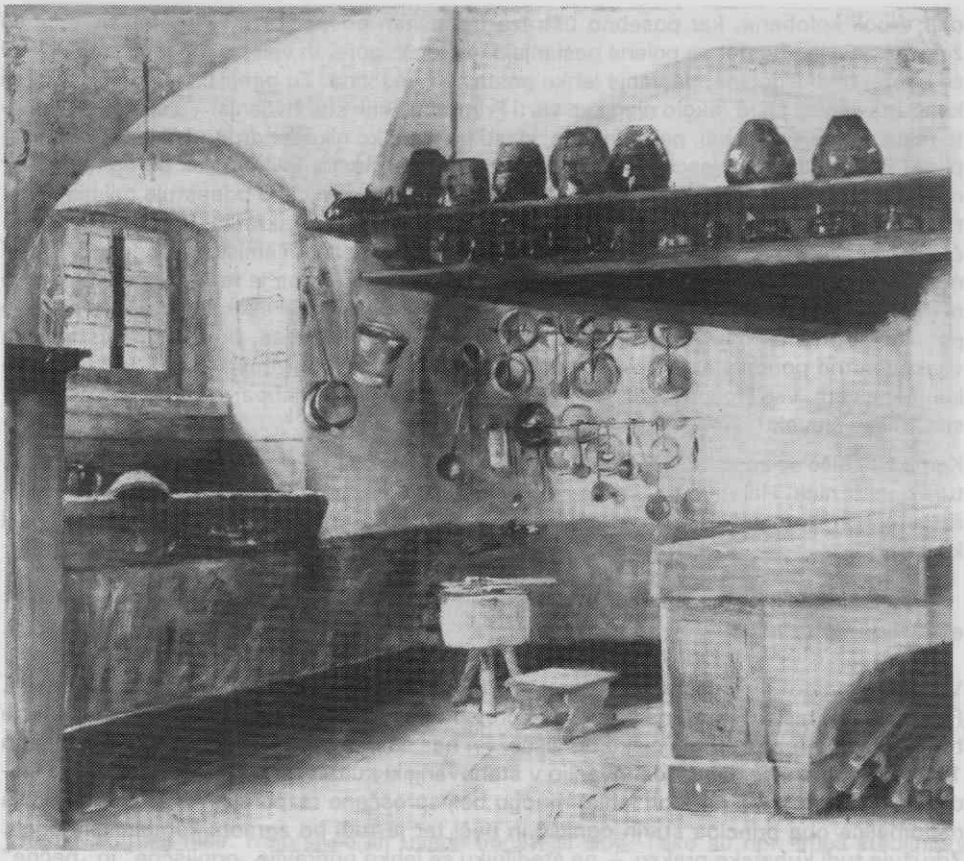

Interier kmečke kuhinje z napo, iz ok. 1889. iz Ilirske Bistrice (Ivana Kobilica) (neg. last NG v Lj.)

Zanimive variante odprtega ognjišča so bile tudi „poletne kuhinje" (fogon). To ognjišče je bilo zelo grobo zgrajeno, na njem so kuhali za živali, poleti pa tudi za ljudi. V večini primerov je bila ena stena povezana s hišo, s treh strani pa je bilo odprto. V hišnem zidu je bilo pritrjeno železo, na katerem je visela veriga. Fogoni so bili lahko zaprti s treh strani. Niso imeli oken, vrata so bila brez vratnic, tla pa iz zemlje. Včasih so v fogon postavili tudi mizo.[57]

Zelo ilustrativen je opis primorske kuhinje pisatelja Frana Erjavca, ki ga je podal v potopisnem spisu Na kraški zemlji:
„Primorci stavijo svoja prebivališča drugače nego mi, dalje za njimi v deželi stanujoči. Kar je pri nas „izba" s častitljivo velikansko pečjo, to je njim „hiša" z velikim, kake tri pedi od tal vzdignenim ogniščem, na katerem gori ogenj skoro ven in ven. Na samem ognjišči stoje nizke klopi ob treh obzidanih straneh, samo prednja stran je prosta, ondi se suče gospodinja, in da mora laže do kozic in loncev in do kotla nad ognjem, izrezano je ognjišče spre-

57 A. Grbac, n.d.

daj, v poli kolobarja, kar posebno ustreza trebušnim gospodinjam. Na ognjišči stoji še železno zglavje, kamor se polena naslanjajo, da lepše gore, in velikanske ročice na zglavji so zgoraj tako izdelane, da vanje lehko postaviš bučo vina. To ognjišče je središče, okoli katerega se vse zbira, okolo njega se verti Primorcu velik kos življenja. Tu se najrajše gnete mladina, pa tudi živali, psi in mačke, zlasti po zimi, ko nikoder drugod ni blagodejne topline. Zato bode tudi vsacemu doumno, zakaj po teh krajih toliko otrok po ognji pride v nesrečo. Tu si gospodar počije po trudapolnem delu, tu nekoliko popestuje najmlajšega, tu se pripovedujejo novice in pravlice v dolgih zimskih večerih, skratka: Primorcu je domače ognjišče v resnici to, kar je nam drugim samo v prenesenem smislu, v podobi. V „hiši" ni druge oprave, nego mize, stoli in kaka omara, po stenah pa je razobešeno vse polno medenega in kositarnega posodovja, ki se mora vedno svetiti kakor solnce. S to posodo ponaša se pridna gospodinja. Po drugi strani so pa dolge police, po njih je razstavljena vsakoverstne porcelanasta posoda, sklede in skledice, pladnji in še drugo, kateremu še imena ne vem, vse lepo po velikosti in obliki razveršeno. Vse skupaj stori, da se ta primorska „hiša" človeku hitro priljubi in čuti se v njej domačega."[68]

Kaminske hiše so značilnost Primorske. Vendar so vzporedno z njimi tod živele v 19. stol. tudi ognjiščnice. Haberlandt je zapisal, da imajo na Krasu primitivne kamnite dimnične hiše (s tem izrazom je verjetno mislil ognjiščnice, op. I.K.), na jugu pa že poznajo italijanski kamin.[59]

e) Štedilniška hiša

Vsi zgoraj našteti tipi hiš niso imeli urejenega odvoda dima ali pa vsaj ne v bližini kurišča. Pri štedilniški hiši 19. stol. pa se začenja urejen odvod dima že blizu plamena. Štedilnik je torej brezdimno zaprto kuhinjsko ognjišče. Pri nas se je začel pojavljati v petdesetih letih 19. stol. Pomenil je največjo inovacijo v stanovanjski kulturi tega stoletja. Z uvedbo štedilnika so se notranji prostori lahko mnogo bolj sproščeno razporejali.[60] Ta konstrukcija nadomešča oba principa starih ognjišč in peči ter je tudi po zgradbi kombinacija obeh. Združuje tudi kuharsko prakso — na štedilniku se lahko pripravlja „ognjiščne" in „pečne" jedi. Razlika je v tem, da se pri štedilniku za obe funkciji hkrati, — torej za kuho in peko, kuri samo na enem mestu.

Vzrok za razvoj štedilnika je v tem, da so postala drva redkejša in dražja, saj je les potrebovala tudi vedno bolj razvijajoča industrija. Premog za odprto ognjišče ni bil primeren. Štedilnik pa se je lahko kuril tudi na premog. Izboljšana transportna sredstva (vlak) so omogočala, da so premog lahko razvažali tudi na velike razdalje.[61]
Iznajdba štedilnika gre prav gotovo tudi na račun tehničnih izboljšav in iznajdb v prvi polovici 19. stol. V sredi prejšnjega stoletja začeta inovacija je prodrla na našem podeželju najprej v domove bogatejših kmetov, ki so imeli poleg kmetije še gostilno ali kako drugo obrt. Prve štedilnike pa srečamo v drugi polovici 19. stol. tudi pri novogradnjah.

S podatki o razširjenosti štedilnikov v 19. stol. na Slovenskem podeželju ne razpolagamo. Iz posameznih podatkov lahko le sklepamo, da so štedilniki odsevali predvsem socialno

58 F. Erjavec, Na kraški zemlji, Zvon 1877, Ljubljana 1877.
59 M. Haberland, Die nationale Kultur der Slowenien, Die nationale kultur der österr. Völkerstämme, Wien, Lepzig, 1917, str. 76.
60 S. Vilfan, n.d., str. 563.
61 E. Hörandner, Herd und Ofen, Das Zeitalter Keiser Franz Josephs; Niderösterrlandes — austellung, Beitrage; Katalog, Wien 1984, str. 84.

Kuhinja s štedilnikom na Haringerjevem posestvu v Črnomlju leta 1888 (Ferdo Vesel) (neg. last NG v Lj.)

stanje lastnika hiše. Najprej so jih uvedli bogatejši sloji. Tako so npr. imeli štedilnik v osemdesetih letih 19. stol. (ali že prej) na Haringovem posestvu v Črnomlju. Kuhinjo s štedilnikom s tega posestva je okoli 1888 opodobil Ferdo Vesel.[62]

Bolj množična uvedba štedilnikov v kmečke domove se je začela šele v 20. stoletju.

Prve štedilnike so imenovali kar železna ognjišča, ker so na obzidana ognjišča vgradili železne štedilniške plošče. — „Tudi železna ognjišča si omišljajo zdaj meščani in deželani, ker se porabi zanje dosti manj drv in so baje narednejša za kuho in peko."[63] je zapisal J. Trdina v zadnji četrtini 19. stol.

Na Kranjskem so uporabljali za štedilnik izraz „šparhet, šporhet", prevzeto iz nemščine der Sparherd, kar dobesedno pomeni varčevalno ognjišče.

62 Glej slikovno prilogo.
63 J. Trdina, Zbrani spisi IV., Bajke in povesti o Gorjancih III., Pod hruško, Ljubljana 1907, str. 18.

Pregled hišnih tipov glede na kurišče po območjih, ki so bili v veljavi v 19. stoletju*

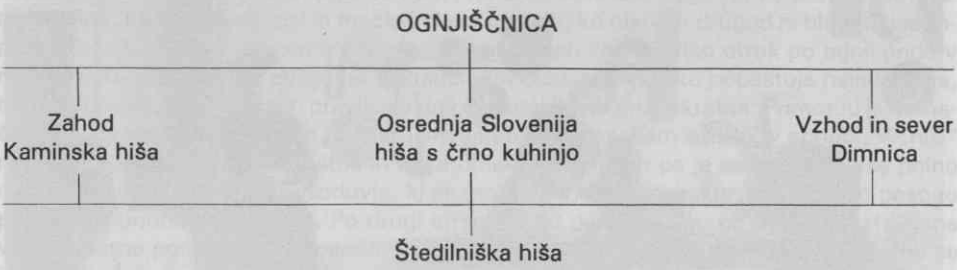

*Po S. Vilfanu, Kmečka hiša, v GDZS, I., Ljubljana 1979, str. 575

Prednosti in pomanjkljivosti posameznih hišnih tipov glede na kurišče

Prednosti in pomanjkljivosti	**Ognjiščnica**	**Dimnica**	**Črna kuhinja**	**Štedilniška kuhinja**
Vrsta ognjišča	Odprto ognjišče	Odprto + zaprto ognjišče (ognjišče + peč)	Odprto ognjišče + kurišče za peč (peč je v sosednjem prostoru)	Zaprto ognjišče (združuje kombinacijo ognjišča + peči)
Odvod dima	Prosto pod ostrešje	Skozi majhne odprtine med okni in nad vrati	Pod velb	v dimnik
Zavarovanje pred požarom	Odprto leseno ostrešje (kritina slama!) ni lovilca isker	Lovilec isker nad ognjiščem — klobučnjak (iz protja + ometan z ilovico)	Skoraj vedno zidan velb	Vsaj kuhinja je zidana
Horizont stanovanjske kulture	Talni	Mizni (! presenetljivo! kljub zadimljenosti)	Mizni	Mizni
Bivalnost (možnost zauživanja hrane v prostoru)	da	da	ne	da
Segrevanje prostora in pogoji dela zlasti za gospodinjo	Gospodinja je bila izpostavljena neenakomernemu izžarevanju	Gospodinja je delala v zakurjenem prostoru; poleti vročina	Gospodinja je bila izpostavljena neenakomernemu izžarevanju in prepihu	Tèmperatura se je dala enakomerno regulirati
Kurjava	Drobne veje, hitro izgorevanje, stalno nalaganje	Les uporabljali dvojno: za ognjišče in peč stalno nalaganje	Les uporabljali dvojno: za ognjišče in peč stalno nalaganje	Les uporabljali le enkrat: za kuho in peko, možna je tudi uporaba premoga
Strop	Brez stropa	Lesen — robusten	Velb	Velb in tudi raven
Način pripravljanja jedi	Jedi na vroči masti ali le v vreli vodi (segrevanje le s spodnje strani); le „ognjiščne" jedi	„Ognjiščne + pečne" jedi	„Ognjiščne + pečne" jedi	Izbor prehrane mnogo širši „ognjiščne + pečne" jedi in tudi bolj zahtevne — zaradi možnosti regulacije temperature

3. Razsvetljava

B. Hacquet[1] je koncem 18. stol. za Gorenjsko hišo zapisal, da si v kamrah svetijo le s trskami in da imajo v steni odprtino za odvajanje dima.

Podobne razmere so bile še v začetku 19. stol.
Za začetek 19. stol. imamo podatke, da so kmetje med Muro in Rabo za razsvetljavo uporabljali lesene bakle, zato so imeli stene „hiše" do polovice črne od dima.[2]
Tudi v Korytkovi zapuščini[3] je najti risbo svečnika za trske (kajfeža), ki so ga v začetku stoletja pa vse do srede 19. stol. in še čez uporabljali na kmetijah.

Na področju dimnic so tudi svetili s trskami, ki so jih vtikali v „svetnjak". Po stari navadi je moral paziti na trske pastir, če je bil pri hiši, drugače pa kak najmlajši član družine. Do splošne uvedbe dimnika kaže, da je za razsvetljavo služil ogenj na ognjišču.[5] Nato pa so za razsvetljevanje rabili trske. Največ so kurili bukove in borove trske.[6]
V steni poleg vhoda v „hišo" so imeli ponekod votlino, nišo, v kateri so kurili trske za razsvetljavo. Na Gorenjskem jo imenujemo leva, na Jezerskem dimnjek. V Ratečah je imela leva skozi zid izpeljan dimnik v vežo za odvod dima. V Bohinju pa se je ime leva preneslo tudi na leseno piramido, dimnjek, pod katerim so gorele trske na pločevinasti posodi.[7] Poleno, od katerega so tesali trske za svečavo, se je na Primorskem imenoval tresilnik.[8]

Ker so svetili tudi v hlevih in na senikih s trskami, je prišlo pogosto do požarov. Zato je vlada že v 18. stol. začela prepovedovati uporabo trsk. Priporočali so uvedbo lojevih sveč ali železnih svetilk, ki so bile značilne za Francijo in Nizozemsko. Zanje se je lahko uporabljala nerabna mast, loj in različno olje.[9]

Oljenke so postavljali v stenske leve ali pa so visele izpod stropov.[10] Oljenke so uporabljali le v bogatejših hišah in v župniščih.[11] Sveče so rabili že v 18. stol., vendar očitno le pri bogatejših. Tako jih v večjem številu omenja star kmečki inventar iz 18. stol.,[12] vendar pa je bila v tej hiši gostilna in je razumljivo, da so rabili za razsvetljavo več sveč. Za sveče so uporabljali svečnike različnih oblik.

Premožnejši kmetje so uvajali svetilke in sveče, revnejši za to niso imeli denarja, zato so za razsvetljavo, kot je bilo že omenjeno, rabili isti ogenj kot za kuho in gretje.[13]

1 B. Hacquet, Physikalisch — Politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen, In Jahre 1781 und 1783, Leipzig, 1785.
2 J. Csaplovics, n.d., str. 63.
3 E. Korytkova zapuščina, MC 455/1., Rokopisni oddelek NUK, Ljubljana.
4 L. Kuhar — Prežihov Voranc, Jamnica, Zbrano delo 8. knjiga, Ljubljana 1965, str. 243.
5 F. Baš, Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Izbrani etnološki spisi, Ljubljana 1984, str. 22.
6 M. Sterle, Občina Škofja Loka, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1984, str. 128.
7 R. Ložar, n.d., str. 92.
8 F. Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1880, str. 196.
9 F. Kotnik, n.d., str. 33.
10 Prim. sliko Šubica — notranjost kmečke izbe v Kärnten und Krain, Die österr.-ungarische Monartchie in Wort und Bild, Wien 1891, str. 355.
11 J. Lavtižar, v Spominih piše, da so imeli v župnišču v Gorjah pri Bledu (med leti 1875—1877) svetilko iz rumene kovine, napolnjeno z laškim oljem
12 R. Andrejka, n.d., str. 46.
13 F. Kotnik, n.d., str. 35.

Masti in olja za svetilke in sveče niso imeli, ker revni npr. na Koroškem (in gotovo tudi drugod) večkrat vse leto niso uživali mesa, zato niso imeli masti, da bi jo uporabili za svečavo.[14] Na planini pod Mangartom so si svetili z „lukežem", to je bila železna ponev, napolnjena s smolo.[15]

V Črnem potoku so si svetili z lojem, ki so ga nalili v izvotljeno repo.[16]

V Porabju[17] so uporabljali oljenke, ki so jih naredili iz pese in preje, za gorivo so uporabljali mast ali bučno olje. Zlasti v kamri so uporabljali tudi sveče, prej pa so si svetili s „skâlami" (trskami).

Ob koncu stoletja so si na kmetijah nasplošno svetili s petrolejem.[18] Ker pa je bil petrolej drag, so revnejši za svečavo še naprej uporabljali trske, loj in olje.

14 Prav tam.
15 F. Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1882–1883, str. 212.
16 Z. Šmitek, Občina Kočevje, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1981, str. 68.
17 M. Kozar-Mukič, Slovensko Porabje, ETSEO, 20. stol., Ljubljana–Szombathely 1984, str. 69.
18 M. Murko, Das Haus der Slowenen, Zur Geschichte des Volkstümlichen Hauses, bei den Südslawen, MAG in Wien, XXXVI Band, Wien 1906, str. 21.

4. Zauživanje hrane

Družino pri jedi za mizo ob koncu 19. stol. je umetniško upodobil med drugimi slikar Petkovšek na sliki Doma.

Zauživanje hrane, vsaj glavnega obroka, je bil neke vrste obred, združen z molitvijo, pri katerem se je zbrala vsa družina.

„Mati mi je povedala, da jih je bilo običajno s posli vred 19 za mizo. Ko je zvonilo poldan, so morali biti vsi doma. Oče je začel z očenašem in vsi so molili za njim, ko je rekel „bog žegnaj" so ostali odgovorili "bog lonej" in šele takrat so smeli zagrabiti za žlico", je pripovedovala Rožičeva mama.[1]

Število obedov in čas njihovega zauživanja so se v času, prostoru in pri določenih slojih spreminjali.

Hrano so uživali le ob določenih obrokih, redko vmes oziroma takrat, ko je bil kdo lačen. Število obrokov je bilo odvisno od teže dela. Če je bila trgatev, žetev, košnja ali druga težka dela, so bili obroki krepkejši in številčnejši. Od pozne jeseni in do konca zime, ko ni bilo težkih kmečkih del in so bili dnevi krajši, so navadno jedli le trikrat dnevno le po eno „rihto". Ponekod celo treh obrokov hrane na dan niso imeli. Preprosto za to, ker niso imeli kaj jesti. Zlasti v hudih letih, ko so bile zapovrstjo zaradi raznih ujm slabe letine (leta 1814, 1815, 1816) so nekateri, posebno po vinskih goricah „veliko glada prestali, ino eni celo od glada umerli."[2]

Kjer je bilo veliko otrok pri hiši in je primanjkovalo hrane, so prav za to otroci še majhni morali s trebuhom za kruhom, da so bila ena lačna usta manj pri mizi.

V začetku 19. stol. lahko zlasti za revnejše kmete ugotovimo, da kraj, kje se bo odvijal družinski obed, ni bil tako strogo določen, oziroma je bil nestalen — kajti nizke stolčke so iz ognjišča premikali k nizki mizici. Jedli so ali na ognjišču — v naročju ali pri nizki mizi. Saj na tej stopnji kuhinja, jedilnica in spalnica niso bile ločene. Vse te funkcije so se odvijale v enem prostoru.

Pri dimničnem tipu hiše, zlasti pa z uvedbo „čiste sobe", dobi miza s klopmi svoje stalno mesto v kotu nasproti peči. Dimenzije mize so navadno prilagojene velikosti družine in rodbine. Poznamo pa tudi take, ki so se dale raztegnit, če je bilo potrebno (ob praznikih, ob porokah itd.).

„Hiša" dobi med drugim tudi funkcijo jedilnice. Vendar pa so v tem primeru jedli tudi v veži, zlasti poleti. Tu je bila običajno ob steno postavljena dolga miza s premično klopjo (dolgim stolom) brez naslonjala.

Ob velikih kmečkih opravilih so najpogosteje jedli za mizo vsi skupaj le zjutraj in zvečer. Med tema obedoma so običajno zaužili južino na njivi ali na travniku, ko so za kratek čas prekinili delo. Če so bili blizu doma, so opoldne prišli tudi domov.

Običajno je pri revnih in pri bogatih imel pri mizi vsakdo določen prostor. „Vsak ima svoj določen prostor. Na glavnem oglu mize sedi ob steni gospodar, na njegovi levi gospodinja, okoli njiju otroci. Najmanjše dete drži mati na kolenih. Na nasprotnem oglu imajo prostor stari oče in stara mati ali mladi par, ki še nima gospodarstva v roki. Okrog tega sedi njegova deca, potem drugi člani družine, strici, tete... in naposled posli. Sede pa tudi ta-

1 Pripoved Razinger Ivane, Rožičeve mame, r. 1907, iz Kupljenka št. 6, zapisala I. Kunčič-Keršič, l. 1977.
2 A. Krempl, Dogodivščine Štajerske zemlje, Z posebnim pogledom na Slovence, V Gradcu, 1845, str. 234.

ko: Na enem oglu ob steni gospodinja, poleg nje gospodar, potem ostale k rodbini spadajoče odrasle osebe (stari oče, stara mati, stric, teta...), za temi otroci. Dekle in hlapci sede na protivnah (na klopeh, ki se lahko prenašajo — op. I. K.) pred mizo, ne na klopeh ob steni. Jedo vsi iz ene sklede. Te so bile prej lesene, zdaj imajo lončene (ribniške). Iz lesenih skled jedo samo še otroci. Tudi žlice in vilice so bile lesene, zdaj so kovinske. Vsak ima svojo žlico, ki jo pozna dobro ali po kaki zarezi, ali po kakem okrasku. Tudi vilice ima vsak svoje. Te imajo dva ali tri roglje za nabadanje mesa. Če ga jedo, ga zreže gospodar na „pladnju", t.j. na velikem, lesenem krožniku. Nož ima torej samo gospodar. Vino pijejo redko iz poliča, navadno iz barilca ali iz čutare, ki kroži okrog mize tako, kakor kroži solnce, t.j. od vzhoda proti zahodu."[3]

Opis velja za belokranjsko hišo ob koncu 19. stoletja, verjetno pa je bilo tudi drugod po Sloveniji v tem času podobno.

Pri velikem številu lačnih ust za mizo, je dober prostor pomenil tisti prostor, kjer so se nosile jedi na mizo, da si lahko „prežal kakor jastreb — in kadar je prihajala nova skleda do mize, tedaj jo je že iz daljave z bliskajočimi očmi pozdravljal in kakor strela jo pomiril, tako, da je že vselej popred vedel, kje je najbolj polito,"[4] je slikovito povedal pisatelj Ivan Tavčar, kako pomembno je bilo, na katerem prostoru si sedel za mizo.

Krvno sorodstvo, spol in zakaj je bil kdo zadolžen pri hiši, so med stanovalci, ki so bivali pod isto streho, ustvarjali razlike, hierarhijo, ki se je kazala tudi pri razporeditvi ljudi za mizo. Ni pa bilo razlike v hrani in vsi so jedli za isto mizo.

Le berači, če so prišli v hišo, so dobili jesti, če so imeli kaj zanje, na „beraški klopi" za durmi, ob peči in ne za mizo.[5] Pri revnih in bogatih so se berači držali tega nepisanega pravila, še na misel jim ni prišlo, da bi sedli za mizo.

Število ljudi za mizo je bilo na kmetijah v obravnavanem obdobju precej nestalno. Za isto mizo kot družina so se zbirali k jedi tudi posli, dninarji in drugi. Na dom so npr. tudi hodili delat krojači in čevljarji, ki so imeli tudi svoje mesto za mizo.

V 19. stol. so bile povsod po Sloveniji ob mizi za sedenje le klopi. V izbi oziroma „hiši" so bile kotne klopi običajno pritrjene na steno ter na drugi strani mize po eden ali dva dolga stola — premične klopi, navadno brez naslonjal. Sicer so bile te klopi zelo enostavne, sestavljale so jih deske s štirimi luknjami, v katere so bile zabite paličaste noge. Te klopi so največkrat izdelovali kmetje sami. Ob koncu stoletja so se pojavile še premične klopi z naslanjali iz letev.[6]

Kot je bilo že omenjeno, so bili stoli v kmečkih domovih še v 19. stol. redki. Stol je bil na kmetijah častni sedež za goste. Prav za to si lahko razlagamo dejstvo, da so bili stoli običajno likovno oblikovani. Najpogostejši stol iz 19. stol., ki ga srečamo po vsej Sloveniji, ima deskasto okrašeno naslanjalo, sedalo je navadno trapezne oblike in ima štiri luknje, v katere so zasajene štiri paličaste razkrečene noge. Konstrukcija tega stola je nastala v renesansi.[7] Po sredi 19. stol. se v nekaterih kmečkih domovih pojavijo tudi preprosti bidermajerski stoli. Naslanjala najbolj pogostih stolov iz 19. stol. so bila različno krašena. V večini primerov se naslanjalo iz širšega dela ob sedalu zoži in se proti vrhu ponovno razširi. V zgornjem delu naslanjala je bilo običajno izžagano stilizirano srce, ki je rabilo za držaj pri

3 J. Lokar, Belokranjske hiša, Carniola, 1. III, Ljubljana 1912, str. 7, 8.
4 I. Tavčar, Med gorami, Slike iz Loškega pogorja, Izbrano delo III, Ljubljana, str. 59.
5 Z. Kumer, Od Dolan do Šmohora, Celje 1981, str. 77.
6 Prim. G. Makarovič, n.d., str. 199.
7 Prim. G. Makarovič, n.d., str. 197.

premikanju stolov. Naslanjala so bila največkrat rezljana ali krašena v intarzijski tehniki oziroma so bili vzorci izžgani, le redko so bila poslikana.

Težkih kmečkih miz niso uporabljali šele v 19. stol. Poznali so jih že prej. Inventarji svobodnikov na Kranjskem iz 17. stol. omenjajo mize le poredko, v 18. stol. postanejo mize vsaj pri omenjenem sloju pogostejše.[8] V večjem številu so jih imeli v 18. stoletju zlasti tisti kmetje, ki so imeli poleg kmetije tudi gostilno.[9] Iz tega inventarja pa ni moč sklepati, da je bila miza v rabi na običajnih kmetijah. Še v prvi polovici 19. stol. so v nekaterih regijah le posamezni kmetje imeli mize, tako jih je imela v ljutomerski okolici le četrtina podložnikov.[10] Za Štajersko, za čas pred marčno revolucijo 1848, pa imamo podatke, da so zlasti večje kmetije imele po več miz, več klopi pa tudi več stolov.[11]

Hkrati mizo v kotu omenjata v prvi četrtini 19. stol. dva opisa hiš in sicer opis prekmurske hiše[12] in kmečke hiše iz zilske doline na Koroškem.[13] Vse kaže, da so bile mize v kotu vsaj v omenjenih pokrajinah že v prvi četrtgini 19. stol. običajne. Za drugo polovico 19. stol. že lahko sklepamo, da so bile mize običajen kos opreme v kmečkih hišah, saj imamo za to več podatkov. Običajno je bila iz javorjevega lesa, bela, nepobarvana. Mizne plošče so bile pogosto kvadratnih ali pravokotnih dimenzij. Ženske so pred prazniki mize ribale s peskom, da so bile bele. Ribale so tudi klopi in stole.[14] Mize so bile tudi iz jesena in belina in čistoča mize so bile ponos gospodinje, zato so jo ponekod ribale vsak dan.[15]

Tudi v hišah z dimnico je bila običajno v enem kotu velika javorova miza, za katero je lahko jedlo tudi 20 ljudi. „Kakor so bile stene v dimnici strašno črne, tako je bila miza v kotu čudno bela. Ob eni mizni nogi je viselo omelo, s katerim se je miza sproti čistila", je zapisal Prežihov Voranc za Vohnečo domačijo na Koroškem, za čas pred sredino 19. stol.[16]

Ponekod so rabili za serviranje hrane tudi menterge, ki so jih sicer rabili za mesenje kruha. Na Gorenjskem in na Koroškem so imeli v veži, kot je bilo že omenjeno, navadne podolgovate mize, kjer so jedli največkrat poleti. Na Primorskem in ponekod na Kranjskem so imeli tudi kamnite mize pred hišo, ki so verjetno tudi služile za serviranje hrane. V Istri so poleti pogosto jedli v letni kuhinji (fogonu).[17]

Funkcijo mize so v 19. stol. verjetno imele tudi police na ognjišču, klopi brez naslonjala, na katerih so imeli postavljene škafe za vodo, klopi ob zidu in peči v dimnici, pa tudi ognjišče in peč.

8 Prim. A. Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stol., SE VI—VII, 1953—1954, Ljubljana 1954, str. 133.
9 R. Andrejka, Star kmečki inventar iz 18. stol., E VII, Ljubljana 1934, str. 38—50.
10 A. Baš, Hišna notranja oprema podložnikov v ljutomerski okolici v prvi polovici 19. stol., Svet med Muro in Dravo, Maribor 1978, str. 141.
11 N. Kuret, Inventar kmetije pod Pohorjem, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnico nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Prvi del, 2. snopič, Ljubljana 1987, str. 201.
12 J. Csaplovics, n.d., str. 62.
13 Von einem Eingebornen, Über die Kailthaler in Kärnthen, Baterlandische Blatter für österr. Kaiserstaat, 1813, št. 44—46, 48, 49, 70, str. 265—267.
14 U. Jarnik, n.d., str. 265.
15 J. Franke, Burgen, Ortsanlagen und Typen von Bauernhäusern, Die österr.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain, Wien 1891, str. 396—402.
16 L. Kuhar — Prežihov Voranc, Skrivna bralnica, Poglavje iz romana Pristrah, Zbrano delo VIII, Ljubljana 1965, str. 237.
17 A. Grbac, n.d., str. 42—46.

Kmečki stol z oblikovanim naslanjalom iz Dola pri Sori 1812 (SEM inv. št. 11522)

Končnica poslikanega posteljnjaka iz Kranjske gore iz leta 1846 (SEM, inv. št. 11263)

Interier kmečke „hiše" s pečjo (Ivan Grohar, Brna) (neg. last NG v Lj.)

Tistim, ki so v 19. stol. imeli že štedilnike, je bilo omogočeno, da so lahko jedli v kuhinji, ker je bila le-ta brez dima. Gospodinji ni bilo treba nositi hrano daleč v drug prostor. Treba je poudariti, da se je tudi izbor hrane s tem načinom kuhanja povečal. V „hiši" oziroma v izbi so v hišah s štedilnikom običajno jedli le za praznike.

Za posamezne obroke ob delavnikih miz niso posebno pripravljali. Na nepogrnjeno mizo so razdelili žlice in vilice, le gospodar je dobil tudi nož. Gospodinja pa je postavila na sredo mize skledo z jedjo. Najprej so rabili lesen jedilni pribor, ki so ga raje uporabljali tudi kasneje, ko so ponekod že imeli železnega. Ta je namreč hitro zarjavel in so ga težko čistili.[18]

Nekoliko bolje so nekatere družine na kmetih pripravljale mize za nedeljska kosila in zlasti za cerkvene praznike ali kadar je prišel v hišo kdo na obisk. Že za začetek 19. stol. imamo za Zilsko dolino podatke, da so mize pogrinjali s prtom (pertizh), včasih celo s tepihom (pleteniza).[19]

Tudi v revnih hišah v Beli Krajini so že pred sredo prejšnjega stoletja, če so dobili obisk v hišo, mizo in klopi pomedli in pogrnili prt.[20]

Zlasti proti koncu 19. stol. so veliko novosti pri kuhi in pri serviranju hrane prinesla v kmečke domove dekleta, ki so obiskovale gospodinjske tečaje.

18 J. Mencinger je zapisal, da so na Bovškem jedli približno ob polovici 19. stol. z lesenimi, doma narejenimi žlicami, „ki so narejene bolj za pobijanje kakor za jedenje, tako so debele in široke, kot bi bile ostale iz časov gigantovskih," J. Mencinger, Zlato pa sir, Slovenski glasnik, Celovec 1860, št. 3, 6. zv. str. 69.

19 U. Jarnik, n.d., str. 265.

20 S. Vraz, Put u Gornje strane, Dela S. Vraza V, Zagreb 1877, str. 69, 70.

Obed v „hiši" (Jože Petkovšek, Doma) (neg. last NG v Lj.)

Kakšna hrana je bila na mizi, v kakšnih okoliščinah in tudi kako je bila servirana, je bilo vse največ odvisno od materialnih možnosti družine, nekaj pa tudi od navad.

V 19. stol. srečamo na kmetijah izrazito patriarhalni tip družine. Zanimiva je vloga ženske-gospodinje znotraj družine. S. Rutar je za Beneško Slovenijo za drugo polovico 19. stol. zapisal, da so žene tako podložne možu, da ga vikajo in da še ne dolgo tega žena ni sedela pri skupnem obedu za mizo, temveč je stregla.[21]

V nasprotju z razmerami v tistih mestnih družinah, kjer so imeli služkinje in so te pri obedih stregle, gospodinja pa je za mizo sedela, je pri bogatejših kmečkih družinah, kjer so imeli tudi več dekel, gospodinja stregla in stalno vstajala od mize, dekle pa so sedele in mirno jedle.

Žena — gospodinja je imela v hiši posebno vlogo. Skrbela je za kuhinjo in hrano in tudi za porazdelitev le-te. Stalno je bila na očeh „ta starim", koliko in kako je skuhala. Ni smela biti ne potratna in ne preskopa. Če je hotela privoščiti otroku ali bolniku kak priboljšek (npr. kakšno jajce), je to morala storiti na skrivaj. Če je ugotovila, da je skuhala premalo, je morala sebi odtegniti, ne dekli ali hlapcu — ti so morali jesti. Če je bilo meso na mizi, ga je moral dobiti gospodar in drugi moški, za gospodinjo in otroke ga je pogosto zmanjkalo.[22]

21 S. Rutar, Slovenska zemlja III. del, Beneška Slovenija, Prirodoznanski in zgodovinski opis, Ljubljana 1899, str. 174.

22 Terenski zapiski, Notranjsko, Arhiv SEM, Ljubljana.

5. Spanje

Postelje so bile tudi v 19. stol. na kmetijah dokaj redek kos pohištva. Imele pa so poseben pomen. Prav pri postelji se izrazito kaže, kako nimajo posamezni kosi opreme na kmetijah le praktične funkcije temveč še pravno-socialno, ki se odraža tudi pri urejanju osebnih odnosov v hiši.

Postelja je bila „nedotakljiva".[1] Sesti na posteljo čez dan, to je bil tak greh, kakor sesti na mizo! Otrokom ni bilo dovoljeno skakati po postelji. Postlano je moralo biti že zjutraj.

Postelje so bile spremljevalke važnejših mejnikov v človeškem življenju: v posteljah so žene rodile, skupno posteljo sta ženin in nevesta uporabljala z vstopom v zakon, v postelji so ljudje umirali in ležali na parah. Zato so bili s posteljo povezani tudi številni običaji in verovanja.[2]

Postelja je v 19. stol. pomenila izrazito prestižni objekt v hiši, saj je navadno v njej spal le gospodar z ženo in ponekod še stari[3] in bolni.[4] Drugi v hiši običajno postelje niso imeli. Iz inventarnih popisov iz 18. stol. lahko sklepamo, da so bile postelje dokaj redke in po vsej verjetnosti jih niti niso vse kmetije imele.[5] Ostalinski popisi podložnikov na Podčetrtkovem gospostvu iz 18. stol. kažejo na to, da je posteljnjake imela le dobra devetnajstina hiš. Tiste hiše, ki so jih imele, so v povprečju imele le eno posteljo,[6] dočim so svobodnjaki na Kranjskem imeli v istem obdobju v povprečju nekaj manj kot 3 postelje na družino.[7]

Ker vemo, da so bile družine v povprečju precej večje kot so danes in ker je bila družina na kmetiji v prejšnjem stoletju razširjena (z osnovno družino so živeli pogosto še stari starši, neporočeni strici in tete ter posli), ali tudi večcelična (pod isto streho je živelo več poročenih sester oziroma bratov), se moramo vprašati, kje so vsi ti spali. Večina gotovo ni spala na posteljah.

Iz začetka 19. stol. imamo opis goričanske kmečke hiše,[8] kjer živijo tri družine ena poleg druge, namreč trije bratje z ženami in otroki. Le gospodar je imel pravico koristiti umazano posteljo v hiši. Vsi ostali so se spravili spat kamorkoli — v kamro, v vežo ali hlev. Skoraj odrasli otroci, ki so bili zreli za poroko, so bili brez lastnih postelj in so spali deloma na klopi, deloma na peči ali za njo, dekleta navadno na kosu krp, fantje pa na grobih volnenih suknjah, ne da bi si želeli mehkejše postelje, ker je tudi poznali niso, ker takšne še niso videli pri nobenem od sosedov.

V začetku 19. stol. so na Koroškem imeli pri hiši običajno zakonske postelje, katerim so posvečali posebno pozornost. Ta je bila tako visoka, da so morali podstaviti stol, da so zlezli nanjo. Za vzglavje so običajno imeli dve blazini.[9]

Iz opisa prekmurskega doma iz konca stoletja[10] lahko vidimo, da so se sobe proti koncu

1 Z. Kumer, Od Dolan do Šmohora, Celje 1981, str. 78, 79.
2 F. Šarf, Kmečka postelja na Gorenjskem v 19. stol., SE XII, 1959, Ljubljana 1959, str. 92.
3 J. Kernik, Mačkova očeta, Kmetske slike, Izbrano delo I, Ljubljana 1969, str. 42.
4 F.S. Finžgar, Iz modernega sveta, Izbrana dela II, Celje 1960, str. 37.
5 R. Andrejka, Star kmečki inventar iz XVIII stol. E VII, Ljubljana 1934, str. 38—50 — inventar gruntarske kmečke hiše v kateri je bila tudi gostilna, omenja štiri špampete.
6 A. Baš, Pohištvo podložnikov na Podčetrtkovem gospostvu v 18. stol., SE X, 1957, Ljubljana 1957, str. 53.
7 A. Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stol., SE VI—VII, 1953—54, Ljubljana 1954, str. 133.
8 J. Csaplovics, n.d., str. 133.
9 U. Jarnik, n.d., str. 128.
10 V. Bellosics, Die Wenden im Zalaer und Eisenburger Comitat, Die österr.—ungarische Monarchie in Wort und Bield, Ungaren IV., Wien 1896, str. 262 in d.

stoletja napolnile s preprostim pohištvom. Med inventarjem srečamo tudi po eno ali dve postelji iz neposlikanega ali s cvetlicami okrašenega smrekovega lesa, ki so zelo visoko postlane in segajo s svojo posteljnino skoraj do stropa.

Med opremo štajerskih kmetov se konec stoletja med drugim omenjajo postelje in klopi ob stenah in peči, ki pozimi služijo tudi za spanje.[11]

V belokranjskem kmečkem domu[12] je bil na prehodu v naše stoletje posteljnjak navadno narejen iz navadnih, pooblanih desk in so ga imenovali oder. Nanj so razgrnili par škropnikov slame in jo pogrnili s plahto iz domačega debelega platna. Čez so dali odejo. Pozimi pa še „kuter" ali „belec". Ponavadi sta spala na eni postelji oče in mati. Poleg njiju pa še kak dojenček. Ostali otroci so spali na drugih posteljah, če so bile pri hiši ali na peči. Za srečo so si šteli, če so starši vzeli katerega k sebi. Poleti so spali vsi odrasli — fantje in dekleta — razen gospodarja in njegove žene, včasih pa tudi ta dva, na senu nad hlevom ali skednjem.

Vendar pa še proti koncu prejšnjega stoletja nekateri domovi niso imeli niti po eno posteljo, ali le eno, kot npr. kmetje med Gorjanci in Krko.[13]

Še proti koncu obravnavanega obdobja so istrski kmetje spali na kavaletih, na katerih so bile slamnjače — žagance. Spali so tudi po tleh na platnenih vrečah (pejeričih), ki so bile napolnjene s koruznim ličkanjem.[14]

V obravnavanem času so bile najpogosteje v rabi preproste postelje enostavnih oblik ali pa tudi likovno bogato okrašene, čeprav se zdi, da poslikavanje postelj ni bilo tako splošno kot poslikavanje skrinj in da je bil tudi čas poslikavanja krajši.[15] Pri poslikanih končnicah posteljnjaka je zanimivo to, da so bile vzglavne končnice poslikane na zunanji strani, ker je bila postelja v hiši obrnjena tako, da je bila ta stran obrnjena proti vratom. Tako je lahko vsakdo, ki je vstopil v „hišo" poslikavo takoj opazil.[16] Kaže, da je bilo poslikavanje posteljnjakov najbolj razširjeno v zgornjesavski dolini. Očitno je bil tu zaradi povezav, ki so jih ljudje imeli s sosednjimi deželami (tovorništvo, trgovina...), močan vpliv ostalega alpskega kulturnega prostora.[17]

Veliko posteljnjakov iz 19. stol. je bilo le rjavo popleskanih. V zadnjih destletjih 19. stol. so se zlasti na bogatejših kmetijah že pojavili tudi furnirani posteljnjaki.

V tem času je v mesta prihajalo pohištvo bidermajerskega stila. To pohištvo je bilo s poslikanim kmečkim pohištvom v pravem nasprotju. Težnje, naj bo pohištvo predvsem funkcionalno in ne zgolj dekorativno, sicer kmetje niso takoj povsem upoštevali, prva stopnja k temu pa je bila, da so postelje prenehali krasiti.

Postelje so bile običajno delane iz mehkega lesa, le noge in letev za namestitev desk na notranji strani so iz tršega lesa. Presenečajo pa danes mere postelj. Notranja dolžina se giblje med 160 in 178 cm, širina pa med 78 in 96 cm. Vemo, da so bili ljudje v 19. stol. manjši (predvsem zaradi slabe prehrane). Razpolagamo tudi s podatki, da so bile v zadnji

11 F. Hubad, Volksleben, Sitten und Sagen der Slovenen, Die öster.—ungarische Monarchie in Wort und Bield, Steiermark, Wien 1890, str. 213, 214.
12 J. Lokar, n.d., str. 10.
13 J. Trdina, Izprehod v Belo krajino, Izbrani spisi X, Ljubljana 1912, str. 25.
14 Z. Ciglič, n.d., str. 80.
15 F. Šarf, Kmečka postelja na Gorenjskem v 19. stol., SE XII, 1959, Ljubljana 1959, str. 88.
16 Več o poslikanih posteljnjakih G. Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah, Ljubljana 1981, str. 200—204.
17 Prim.: L. Schmidt — A. Müller, Bauernmöbel im Alpenraum, Innsbruck 1982.

četrtini 19. stol. na nekaterih kmetijah postelje za ženo za nekaj centimetrov krajše kot za moža. Ali je bil vzrok za to varčevanje z lesom? Postelje so bile vsaj do srede 19. stol. in še čez precej visoke — od 35 do 55 cm od tal.

Kako so bile postelje postlane?

Oprema postelje oziroma posteljnina je bila v celoti domače delo. Običajno jo je prinesla k hiši nevesta z balo.[18] Iz časa pred zemljiško odvezo imamo ohranjen delni seznam posteljnine iz Ribnice,[19] ki ga je dobil E. Korytko, ko je zbiral gradivo. Našteva: pernico, rjuho, blazino, plevnico, plahto, koter in še eno rjuho. Očitno je šlo tu za boljšo družino, saj so bile pernice na kmetijah precej redke. Običajna oprema postelje na Gorenjskem[20] v obravnavanem času je bila naslednja: dno postelje — deske so prekrili z ovseno ali rženo slamo. Glavno dopolnilo je bila „pleuênca" iz platna, domačega dvonitnika ali vrečevine sešita vreča, napolnjena z „rezanco" (zrezano slamo), plevami, koruznim ličkanjem, senom, pa tudi z bukovim listjem. Pirnico, polnjeno s kokošjim perjem, so imeli le premožnejši. Preko plevnice so pogrnili platneno spodnjo rjuho, ki so jo na Krasu imenovali prostiralo.[21] Vrhnja rjuha je imela čipke ali vezenine. Ponekod so imeli še tretjo rjuho, ki je bila še posebno lepo okrašena in je rabila za pregrinjalo. Pokrivali so se s „kovtrom" ali s pisanimi odejami. Blazine so bile ozke in dolge, da so segale čez vso širino postelje, napolnjene s plevami ali rezanico, tudi s senom. Samo premožnejši so imeli v blazinah perje. Prevleke za blazine so bile platnene, vezene z rdečo, modro in črno volno. Poznali so tudi bele platnene prevleke, okrašene z inicialkami in drugimi vzorci, zlasti v drugi polovici 19. stol.

Ker so bile postelje zelo visoko postlane in ker so bile stranice nizke, so za posteljo zatikali lesene škarje, ki so bile pogosto tudi krašene.

V 19. stol. na kmetijah prostor za spanje ni bil strogo določen. V Prekmurju so v začetku prejšnjega stoletja redke postelje stale celo v veži.[22]

V Beli krajini so na prehodu v naše stoletje postelje navadno postavili v prvo hišo, če tu ni bilo prostora, pa v zadnjo. Tu sta spala gospodar in gospodinja. Večkrat so bivali v zadnji hiši različni užitkarji: stari starši ali neoženjeni strici in tete.[23]

Na Gorenjskem je bila postelja v kamri ali večkrat tudi v „hiši".[24] Če je bilo več postelj pri hiši, so jih postavili tudi v čumnato, kjer so navadno spali odrasli otroci ali „ta stari", če so že dali mladim „čez".[25]

Na Koroškem so se stari izselili v posebno kajžo, imenovano „bajštva" (Beistübl).[26] Če je bila hiša nadstropna, je bila lahko zgoraj „gornja kamra" ali „gornji štibeljc", kjer je bila običajno spalnica za družino.

V Istri in v Primorju je bila postelja postavljena v kamro. Če je bila hiša nadstropna, so imeli tudi po dve kamri, ki sta služili za spalnico.

18 Prim.: J. Csaplovics, n.d., str. 144, H. Ložar-Podlogar, Svatbene šege v spominu Ziljanov, Traditione 14, 1985, Ljubljana 1985, str. 152.
19 Korytkova zapuščina, MC 455/I., Rokopisni oddelek NUK, Ljubljana.
20 F. Šarf, zgoraj navedeno delo str. 90, 91.
21 F. Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1882, Ljubljana 1882.
22 J. Csaplovics, n.d., str. 62.
23 J. Lokar, n.d., str. 10.
24 Prim.: A. Haruzin, n.d. — tlorisi z vrisanim pohištvom ter Franketov opis v n.d., str. 398.
25 S. Vurnik, n.d., str. 61.
26 Prav tam.

Ležišče ovčjega pastirja v staji (sign. Petkovich 1908) (neg. last NG v Lj.)

Na Štajerskem je bila na območju dimnic v dimničnem prostoru tudi postelja,[27] največkrat pa so posteljo postavili v novo hišo.

Kaže, da je to naključno postavljanje postelj v razne prostore v kmečkem domu, ki je bilo brez ustaljenega reda, nastalo zaradi pozne uveljavitve postelje kot običajnega dela notranje opreme. Po Gleichmannu je tudi drugod po Evropi šele okrog leta 1900 prišlo do splošne koncentracije spanja v posebnih, za to predvidenih, prostorih.[28]

Za spanje najmlajših pri hiši so običajno uporabljali v 19. stol. iz lesa izdolbene kadunje ali nečke in zibelke. Nečke so najpogosteje uporabljali v Prekmurju, v Beli krajini in tudi na Štajerskem. Konec 18. stol. so otroško korito začele nadomeščati zibelke in so ga v 19. stol. na Gorenjskem in deloma na Dolenjskem popolnoma izpodrinila.[29]

Pri opisu notranjosti prekmurskega kmečkega doma[30] v začetku 19. stol. zibelka še ni omenjena, pri opisu iz konca stoletja pa že.[31] Tako lahko sklepamo, da so v drugi polovici in proti koncu stoletja zibelke uporabljali tudi v Prekmurju in v Beli krajini.

Nečke in kadunje so rabile tudi za prenašanje otrok, ker v prejšnjem stoletju na podeželju še niso uporabljali otroških vozičkov v te namene. Mati je odnesla dojenčka v nečkih ali zibelki s seboj na njivo ali košenico, da ga je imela pri sebi.[32] Doma pa so bile nečke podnevi na postelji, pozimi ob peči, ponoči pa jih je mati postavila ob posteljo.

27 Prim.: P. Voranc, n.d., ter R. Ložar, n.d., str. 84.
28 I. Weber-Kellermann, n.d., str. 212.
29 M. Jagodic-Makarovič, Zibelka na Slovenskem, CE XII, 1959, Ljubljana 1959, str. 27.
30 J. Csaplovics, n.d., str. 60 in d.
31 V. Bellosics, n.d., str. 202.
32 Z. Šmitek, Občina Kočevje, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1981, str. 568.

Posebno lepo so bile okrašene nečke in zibelke, s katerimi so prenašali otroke h krstu. Ponekod so za to uporabljali kar iste nečke, ki so jih doma rabili za prenašanje bremen, kot je za Dolenjsko za konec 18. stol. zaipsal Hacquet.[33] Nečke so bile navadno krašene z geometrijskimi vzorci, zibelke pa so bile navadno poslikane. Največkrat je bila poslikana celotna zunanjost zibelke, najpogostejši motivi poslikave so bili: Kristusov in Marijin monogram, božjepotna Marija z otrokom, cvetlice in trutino znamenje — morina taca — pentagram — znamenje, ki naj bi po ljudski veri odganjalo moro, ki otrokom pije kri.[34] Seveda pa vse zibelke niso bile krašene.

Nečke in zibelke so v 19. stol. pogosto prišle v hišo z nevestino balo.[35] Pomenile so simbol rojstva.

Zibelke so pogosto imele preluknjajo dno, da je iz njih odtekala voda, ko se je dojenček pomočil, ker je zibelka morala vzdržati za veliko otrok. Hiše z večjim številom otrok so imele tudi po več zibelk. Na dnu zibelke so dali slamo ali ličkanje, čez pa kakšne cunje. Otroka so pokrili z odejo in prevezali s pasom, ki so ga pritrdili za lesene gumbe, ki so bili na stranicah.

„u zibeli detece,
na detetu srebrn pas,"

poje belokranjska ljudska pesem.[36]

Ko so dojenčki zrasli v malčke, so ti navadno spali skupaj s starši ali v predalih ob postelji staršev, ponekod so zanje naredili zibko — posteljico, kot npr. v Beli krajini. Ko so otroci nekoliko zrasli, so v premožnejših hišah imeli posebne otroške posteljice,[37] povečini pa so spali na peči, na klopeh, na senu ipd. Na Koroškem so imeli nad pečjo pod stropom lesen oder, ležišče z dvignjenim mestom za glavo, ki so ga imenovali pograd.[38]
Preproste, nekrašene nečke in zibelke so pogosto izdelovali kmetje sami.
In kje so spali vsi tisti, ki postelje niso imeli? Hlapci in domači sinovi v hlevih na pogradih,[39] otroci za pečjo[40] ali poleti na listju ali senu,[41] tete in strici na klopi ob peči, v kleti,[42] v čumnati ali v zgornji kamri, poleti tudi občasno v stanovih na planini...
Če niso spali v postelji, so običajno spali kar oblečeni na cunjah in starih kožuhih oziroma rekelcih.

Poleg postelj je torej za ležišče pozimi najpogosteje služila peč, klopi ob peči in klopi pri mizi (premične klopi so pogosto zvečer prenesli k peči), spali so tudi na skrinjah,[43] v predalih —

33 B. Hacquet, Abbildung und Beschreibung der südwest und sudliclichen Wenden, Illyrren und Slaven, Leipzig 1801, str. 72.
34 Več o okrašenih zibelkah G. Makarovič, v n.d., str. 205—207.
35 Prim.: H. Ložar-Podlogar, n.d., str. 152 in F.S. Finžgar, Po balo, Gostač Matevž, Izbrana dela VI, Celje 1961, str. 250.
36 K. Štrukelj, SNP I—IV, št. 1716.
37 Kot npr. otroci nekaterih svobodnjakov na Kranjskem v XVIII. stol.
38 S. Vurnik, n.d., str. 58.
39 Spanje v hlevih pa npr. na območju Gor. Radgone ni bilo v navadi. — F. Šarf, Občina Gor. Radgona, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1981, str. 79.
Spanje v hlevu pa med drugimi omenja J. Kersnik, Kmetske slike, Izbrano delo I, Ljubljana 1969, str. 28 in F.S. Finžgar, Dekla Ančka, Izbrana dela I, Celje 1959, str. 81.
40 J. Kersnik, n.d., str. 26.
41 Kmetske in rokodelske Novice XV, list 59, Ljubljana 1857, str. 234 in J. Mencinger, Zlato pa sir, Slovenski glasnik, Celovec 1860, št. 3, 6. zv., str. 72 ter J. Tušek, Potovanje okrog Triglava, Slovenski glasnik, Celovec 1860, št. 3, 5. zv., str. 66—69.
42 D. Predan, Kmečki domovi in hišna oprema, Kotnikov zbornik, Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega, Celje 1956, str. 21.
43 Kmetijske in rokodelske novice XV, list 59, Ljubljana 1857, str. 235.

„brlužjaku" (Gor. Radgona),[44] ki so bili na kolesih, da so jih čez dan potisnili pod posteljo. Ponekod so spali v „tublih"[45] — to je bila miza s pokrovom, pod katerim je bilo ležišče. Mnogim viničarskim družinam je „tubl" podnevi rabil za mizo, ponoči pa za ležišče otrokom. Nekateri „tubli" so imeli spodaj še predal, ki so ga zvečer potegnili ven in so ga prav tako rabili za ležišče. Na nekaterih kmetijah je „tubl" stal v hlevu in rabil za spanje hlapcu ali pastirjem. Poleti pa so pogosto spali na mrvi — na senu ali listju.

Do zadnjih desetletij 19. stol. neveste običajno niso prinesle postelje k hiši z balo. Na Primorskem in na Krasu je ženin poskrbel za „kavalete", ki jih je navadno naredil sam. To je bilo dvoje stojal v obliki nekakšnih koz, na katere so položili deske.
V zadnji četrtini 19. stol. sta vsaj pri bogatejših z balo običajno prišli k hiši tudi po dve zakonski postelji namesto ene in prve nočne omarice.[47] Spet drugod pa postelja ni bila del bale še v obdobju med obema vojnama.[48]

Če ocenimo stanovanjsko kulturo upoštevajoč počivanje in spanje, lahko rečemo, da je bila v 19. stol. na zelo nizki stopnji.

Če upoštevamo, da je bilo v prejšnjem stoletju kmečko delo še precej težje kot je danes, ker so večino dela opravljali ročno, da so morali vstajati že pred dnem, da so lahko opravili večja dela, se zdi čudno, da niso počitku ponoči posvetili več pozornosti. Spanje na trdem in kar v obleki gotovo ni prineslo istega učinka kot spanje v postelji. Čudno se zdi, da tudi v bogatejših hišah, kjer so imeli celo žage in les ni bil tak problem kot pri revnih, otroci, strici in tete pa hlapci in dekle niso imeli postelj. Gotovo ni bil edini vzrok za tako stanje v varčevanju, nekaj tega je bilo tudi v mentaliteti ljudi.
Pozimi niso vsi spali v zakurjenih prostorih.Ti so se ob mrzlih dneh greli le s toploto teles — zato sta bila tudi v postelji običajno po dva ali celo več skupaj. Zanimivo pa je, da so ponekod beraču, ki je prišel v hišo, dali prostor za spanje ob peči ali za pečjo, da je bil na toplem,[49] medtem ko so domači sinovi spali v hlevu ali kjerkoli.

Za današnji čas se nam zdi tudi nenavadno, da kljub strogim krščanskim dogmam, ki jih je cerkev proklamirala in so se jih otroci učili pri verouku, pri spanju ni bilo nobene zasebnosti. Na peči so pozimi spali mladi, ki so bili godni za ženitev in to fantje in dekleta,[50] na senu poleti prav tako...

Čeprav je bila cerkev strogo proti uporabi skupne postelje, je bilo v 19. stol. veliko nezakonskih otrok. Tudi v zakonski postelji so pri očetu in materi pogosto spali tudi otroci. Če so bile še druge postelje pri hiši, ni skoraj nikoli v njej spal en sam. Skupaj so običajno spali prebivalci istega spola, ni pa bilo nujno, da so bili v krvnem sorodstvu. Tako razpolagamo s terenskimi podatki,[51] da sta v čumnati spali v isti postelji domača hči in „ta mala" dekla. Spanje v isti postelji z osebami istega spola, naj so bila v sorodu ali ne, je bilo v 19. stol., kot kaže običajno.
Po drugi strani pa se zdi, da je skupno spanje, ob skupnem delu, skupnem zauživanju hrane itd. tudi eden od vzrokov družinske povezanosti ter sploh izraža občutek pripadnosti neki skupnosti v obravnavanem času.

44 F. Šarf, Občina Gor. Radgona, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1982, str. 79.
45 F. Šarf, Občina Ljutomer, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1981, str. 67.
46 Prim.: F. Šarf, Notranja oprema kraškega doma, Kraška hiša, Vodnik po razstavi, Ljubljana 1969, str. 13.
47 F. Šarf, Notranjost kmečke hiše, Kmečka hiša na slovenskem alpskem ozemlju, Vodnik po razstavi, Ljubljana 1970, str. 22 in Terenski zapisi, Bela cerkev, Arhiv SEM, Ljubljana.
48 A. Novak, Poslikano pohištvo v Dolini, SE XXIII—XXIV, Ljubljana 1972, str. 35.
49 Z. Kumer, n.d., str. 79.
50 J. Csaplovics, n.d., str. 64, 65.
51 Terenski zapisi, Kupljenik, Arhiv SEM Ljubljana.

Poslikana zibelka iz Gorenjske iz leta 1890 (iz zbirk SEM)

Poslikana zibelka iz Gorenjske iz leta 1890 (iz zbirk SEM)

Poslikana omara za shranjevanje jedil z Gorenjske iz leta 1842 (iz zbirk SEM, inv. št. EM 9377)

6. Shranjevanje hrane, posode, obleke, vode, pridelkov, orodja in drugih reči

Za shranjevanje pridlekov, hrane, vode, posode, obleke, orodja in drugih reči, ki jih človek hrani v hiši, so kmetje v 19. stol. rabili skrinje, omare, stenske omarice, police, sklednike, žličnike, šatulje, zaboje, pleteno pohištvo itd. Ta inventar je bil v osnovnih potezah na kmetijah po vsej Sloveniji podoben in so ga menjavali z generacijami. Razlike so se kazale v izboru materiala, v krasitvi teh predmetov in tudi v velikosti. Seveda pa se posamezni kosi pohištva niso v istem času pojavili pri bogatih in revnih kmetih in tudi ne istočasno v vseh kulturnih pokrajinah.
Zdi se, kot da so ti predmeti že od nekdaj stali v kmečkih domovih, pa vendar raziskave kažejo, da ni bilo tako.

Skrinje so bile najstarejši in najpogostejši kos pohištva za shranjevanje. Šele pozneje so jih začele delno nadomeščati omare. To kaže tudi število ohranjenih nedatiranih in datiranih skrinj iz prejšnjega stoletja v etnografskih muzejih.

Zanimivi so podatki iz inventarja župnišča na Dolenjskem iz prve polovice 18. stol.: pri popisu inventarja je bilo omenjenih osem skrinj z njihovo vsebino (razno platno, preje, obleke, prtiči) in ena sama omara, v kateri se je nahajala steklena posoda za žganje in vino.[1]

Omare so bile pri svobodnjakih in v župniščih v 18. stol. še precej redke. Kmečki inventar iz 18. stol.[2] sicer omenja tri stare omare, zraven pa dvanajst skrinj. Vse kaže, da so bile skrinje še do polovice 19. stol. na kmetijah bolj pogosto v rabi kot omare. Skrinje so se uporabljale najpogosteje za shranjevanje pridelkov (žitne skrinje), za živež, obleko, dokumente in drugo.

Za podložnike na Podčetrtkovem gospostvu iz 18. stol. imamo podatke, da so bile pri hiši povprečno po tri in pol skrinje.[3] Število skrinj je bilo tudi v 19. stol. predvsem odvisno od premoženjskega stanja uporabnika. Bogatejši kmetje so imeli večje število skrinj, ker so pač imeli več pridelkov in živeža, pa tudi obleke.

Po načinu izdelave ločimo tesarske (ali tesane) in mizarske skrinje.

Tesarske skrinje so bile starinskih konstrukcij, narejene za posebno vezavo brez žebljev in brez lepljenja. Običajno so bile izdelane iz trdega lesa. V 19. stol. so jih najpogosteje imeli v Prekmurju, v Slovenskih goricah, Halozah, Beli krajini[4], Istri[5] in na Dolenjskem.[6] Tesarske skrinje so imele raven pokrov ali v obliki dvokapne strehe. Najbolj pogosto so bile okrašene z geometrijskimi vzorci.[7] Večino teh skrinj je prišlo v domove z nevestino balo. Skrinje z vzorci so služile za shranjevanje obleke, za shranjevanje živil (moke, zrnja, fižola, suhega sadja...) pa so rabili običajno nekrašene skrinje. Tesarske skrinje so po izročilu iz Veržeja in Srednje Bistrice izdelovali tesarji, ki so bili pozimi brez stavbarskega dela, po izročilu iz Haloz pa tudi Medjimurci, od koder so bili cigani, ki so prvi izdelovali nečke.[8]

Mizarske skrinje so bile po velikosti navadno večje. Do zadnje tretjine 19. stol. so bile najvažnejši kos pohištva na kmetijah. V kmečke domove so običajno prihajale z nevestino

1 L. Steklasa, Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem, Ljubljana 1913, str. 103.
2 R. Andrejka, n.d., str. 38–50.
3 A. Baš, Pohištvo podložnikov na Podčetrtkovem gospostvu v 18. stol., SE X, 1957, Ljubljana 1957, str. 53.
4 F. Kos, Slovenska kmetska skrinja, E XIV, Ljubljana 1942, str. 57.
5 Terenske risbe ekip, Arhiv SEM, Ljubljana.
6 Terenske risbe ekip, Arhiv SEM, Ljubljana.
7 Več o tem G. Makarovič, n.d., str. 155 in d.
8 F. Baš, Kmečko pohištvo v Podravju in Pomurju, SE XII 1959, Ljubljana 1959, str. 53.

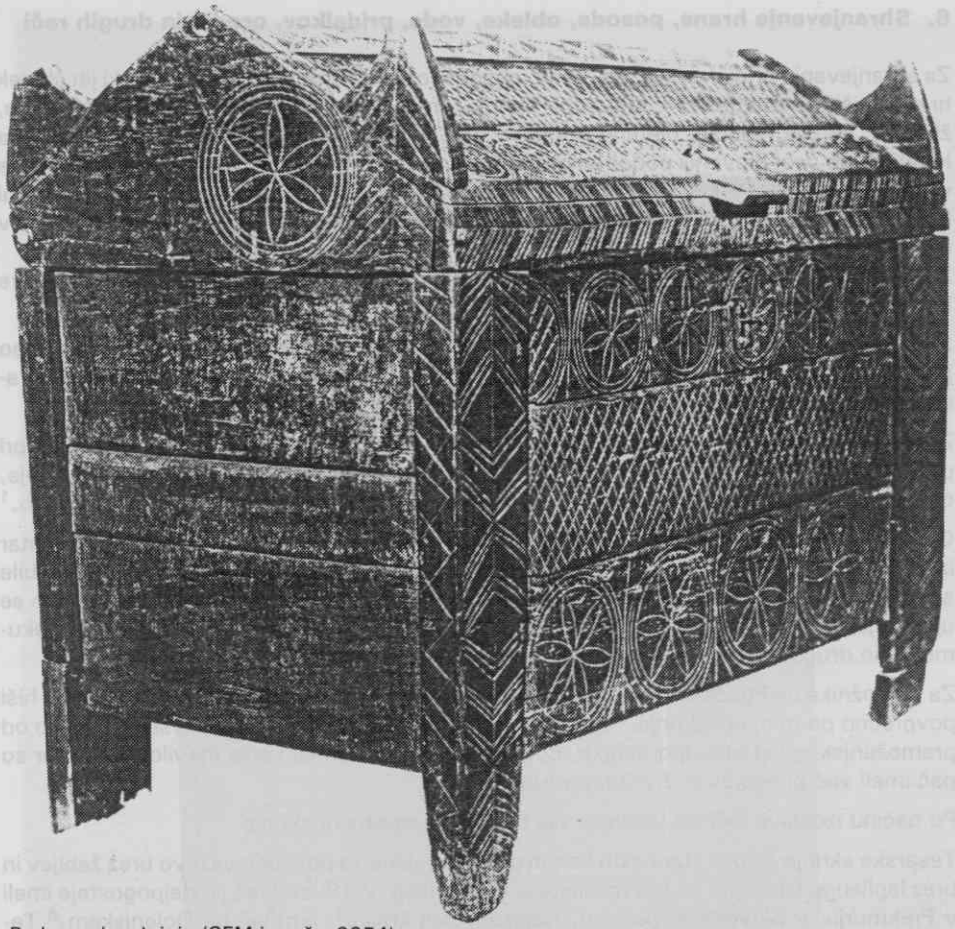

Prekmurska skrinja (SEM inv. št. 3054)

balo.[9] Pogosto so bile krašene in so imele tudi letnico sklenitve zakona. Nova oprema je običajno zamenjala opremo ostarelega kmeta, ki je svoje pohištvo odnesel s seboj v preužitkarski kot. Ko pa so stari umrli, so njihovi pohištveni kosi navadno doživeli socialni propad. Skrinje za obleke so degenerirale v skrinje za moko ali skrinje za stare obleke na podstrešju. Če je bila pri hiši revščina, so uporabili tudi stare skrinje in drugo pohištvo.

V skrinjah so shranjevali obleko vseh družinskih članov. Znotraj so navadno imele v levem gornjem delu pod pokrovom predalnik za drobne stvari — dokumente, denar, pisma... Skrinje za obleke so bile običajno poslikane, redkejše so bile rezljane, zlasti v zahodni Sloveniji, na Tolminskem, Goriškem, na Krasu in v Istri.[10] V ostalih pokrajinah v Sloveniji so se rezljane skrinje pojavile na kmetijah le sporadično in so jih posedovale verjetno le boga-

9 Terenski zapisi ekip, Arhiv SEM, Ljubljana.
10 Prim. G. Makarovič, n.d., str. 158.

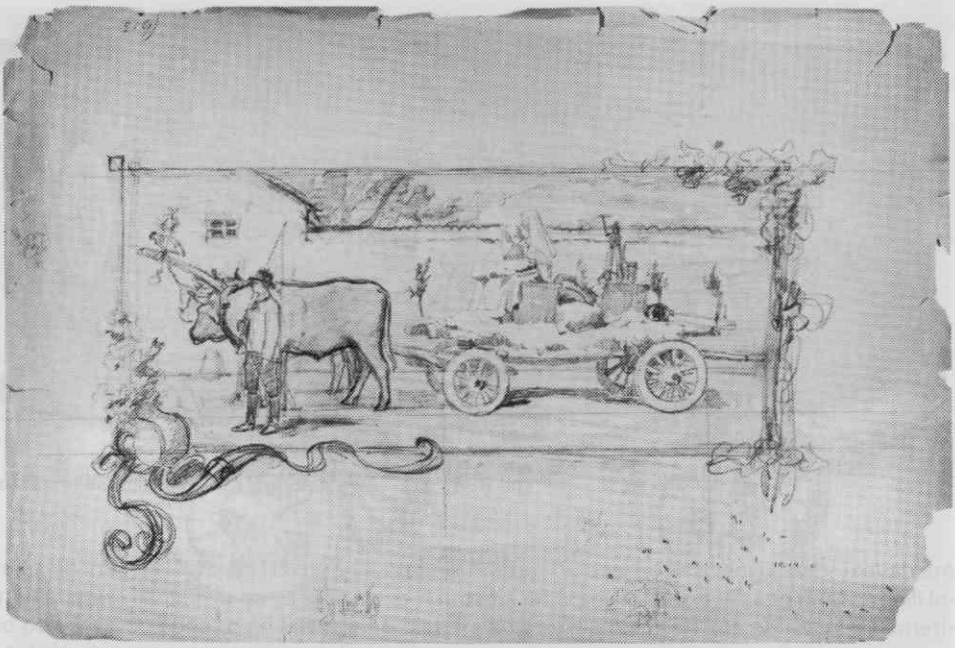

Prevoz bale v Šenpetru na Krasu leta 1888

te kmetije, saj je bil način krašenja zahtevnejši in je zahteval tudi boljše obrtnike, ki so bili tudi dražji.

Na Goriškem, Vipavskem, v Beli krajini in v osrednji Dolenjski so bile hkrati v rabi še intarzirane skrinje, ki so jih izdelovali do zadnje tretjine 19. stol., le v Beli krajini pa do konca stoletja.[11] Tudi te skrinje so bile ženitovanjske, vanje so naložili balo. Izdelovali so jih le kvalificirani mizarji.

Na poslikanih skrinjah iz 19. stol. najdemo najpogosteje z oljnimi barvami naslikane cvetlične motive. Na Gorenjskem, zlasti v Dolini, na Koroškem, na Štajerskem in Notranjskem so delovale slikarske delavnice za poslikavanje skrinj, od katerih je vsaka izoblikovala svojski stil poslikav.[12]

Zlasti poslikane skrinje so bile del bale.[13] Zanimivo pa je, da so imele tudi revnejše neveste za balo poslikano skrinjo, ki je bila navadno manjših dimenzij in skromnejše krašena — skratka, skrinja je ustrezala družbenim normam.

Poslikane skrinje so neveste imele v bali najpogosteje na Gorenjskem, v drugih pokrajinah pa bolj redko, verjetno so jih imele le bogatejše neveste.

Če je bila hiša nadstropna, so bile skrinje pogosto v gornji sobi, kjer so hranili vse, kar je bilo vrednejše, sicer pa je bilo njihovo mesto v kamri ali čumnati, pa tudi v „hiši".[14]

11 G. Makarovič, n.d., str. 166.
12 Prim. A. Novak, n.d.
13 F. Kos, n.d., str. 53.
14 Gl. tlorise z vrisanim pohištvom.

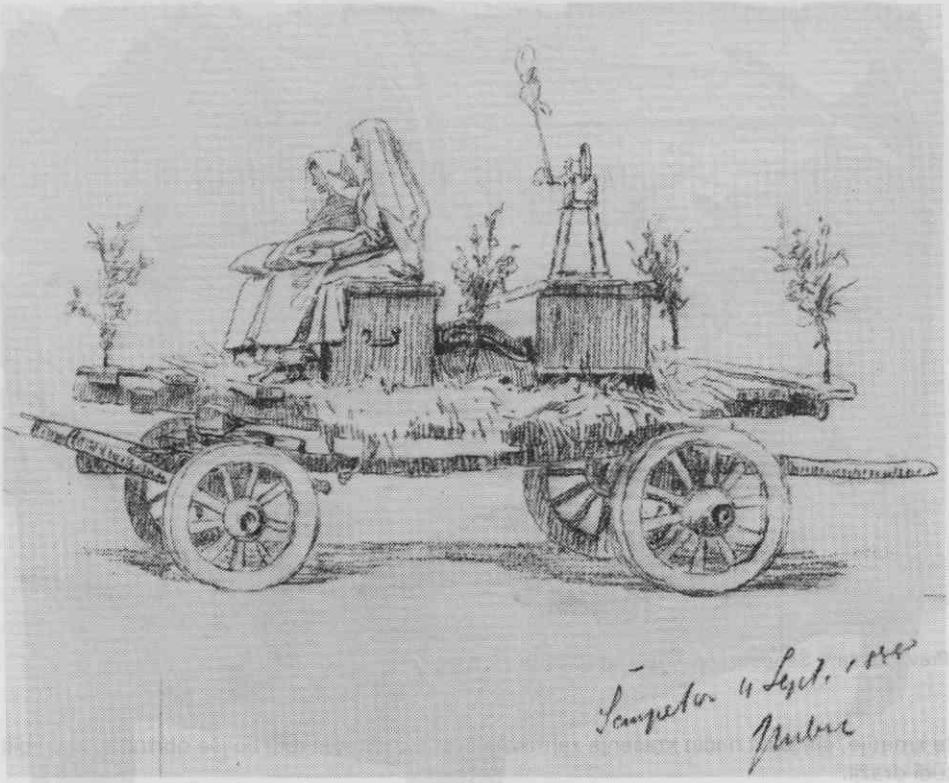

Prevoz bale (detajl), (oboje risba Janeza Šubica za Monarhijo)

Konkurent in naslednik skrinje, ki je v meščanskem stanovanju izgubila svojo pomembnost že v 17. stol., je omara. V prvi vrsti je na kmetijah služila za shranjevanje živil in je običajno imela svoje mesto v veži ali kuhinji, v drugi vrsti pa je rabila za shranjevanje oblek in lanenih predmetov (posteljnine, prtov, krp...) in je običajno stala v kamri, čumnati ali tudi v gornjih prostorih, če je bila hiša nadstropna.[15]

Omare za obleko so bile pogosteje v rabi v drugi polovici 19. stol. Iz inventarjev svobodnikov na Kranjskem v 18. stol.[16] lahko ugotovimo, da so bile omare pri svobodnikih redke. Posedovali so jih bogatejši in bile so močno podobne meščanskim oziroma plemiškim. Tudi po podložniških domovih pri Podčetrtkovem gospostvu[17] je bilo v 18. stol. malo omar. Dokaj podroben popis inventarja bogatejše kmetije pod Pohorjem iz začetka 19. stol. ne omenja nobene omare.[18] Po opisu iz Prekmurja iz l. 1829 po pretežnem delu Prekmurja na kmetijah še niso imeli omaric. V nekaterih domovih podložnikov lendavskega gospost-

15 Prim. Tlorise z vrisanim pohištvom.
16 A. Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stol., SE VI—VII, 1953—1954, Ljubljana 1954, str. 132.
17 A. Baš, Pohištvo podložnikov na Podčetrtkovem gospostvu v 18. stol., SE X, 1957, Ljubljana 1957, str. 53.
18 N. Kuret, Slovensko Štajersko..., Ljubljana 1987, str. 201.

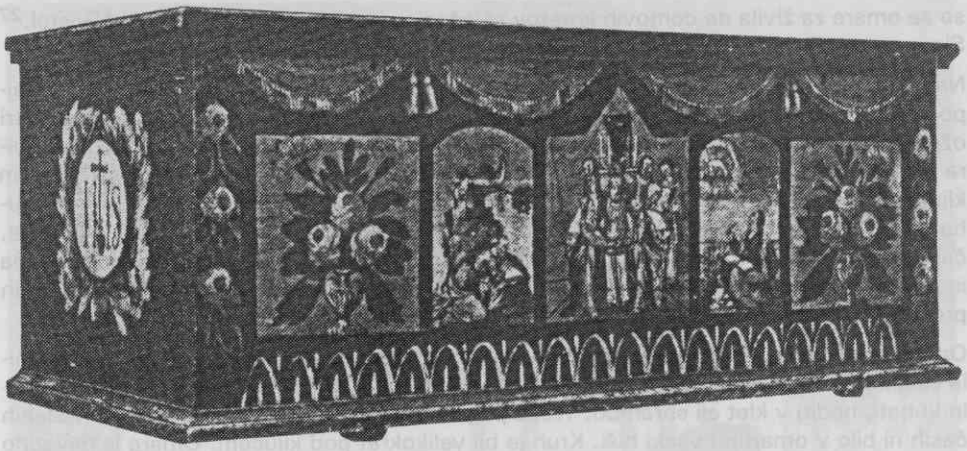

Poslikana skrinja iz Zaloga pri Cerkljah iz leta 1836 (inv. št. EM 2523)

va pa so imeli celo po več politiranih omar iz oreha.[19] Denar so si zaslužili z obrezovanjem trt, s pospravljanjem sena ali s prešanjem grozdja pri Madžarih in so si za ta denar kupili lepo pohištvo.[20] Toda to so bile izjeme. Omare so postale običajen kos pohištva na kmetijah šele ob koncu prejšnjega stoletja.[21]

Starejše omare za obleko so imele navadno enokrilna vrata in včasih na spodnjem delu predal ali pa je bil predal v notranjosti omare. Sedaj oblek ni bilo treba več polagati kot v skrinje, temveč so jih obešali. V predalih oziroma policah so shranjevali lanene predmete (posteljnino, prte, krpe itd.). Pogosto so bile krašene (poslikane ali intarzirane) in so imele tudi letnico, po kateri je moč sklepati, da so prišle v hišo z nevestino balo.[22]

V kmečke domove so prišle pogosteje zlasti v zadnji tretjini 19. stol., ko so bogatejše neveste že pripeljale na dom polirano opravo.[23]

Z balo sta prišli tudi po dve omari in tako so začeli shranjevanje obleke ločevati, posebna omara je bila za nevesto in posebna za ženina. Približno v istem času je iz mest prišla na podeželje moda bidermeierskih komod, ki so rabile pretežno za perilo.

Omara za živila (na Notranjskem in Gorenjskem marajna, morejna, morajna,[24] na Koroškem kanterle[25] je bila po starih kmečkih inventarjih sodeč pred drugo polovico 19. stol. redko v rabi. Inventarji svobodnikov na Kranjskem iz 18. stol.[26] jih sicer omenjajo, vendar so jih imeli le bogatejši. Glede na omare, ki jih poznamo iz muzejskih zbirk, in glede na opise in tlorise z vrisanim pohištvom iz druge polovice in konca 19. stol. bi lahko sklepali, da

19 J. Csaplovics, n.d., str. 62 in 65.
20 Prav tam.
21 Prim. Tlorise z vrisanim pohištvom.
22 Prim. G. Makarovič, n.d., str. 183–188.
23 Terenski zapisi, Bela cerkev, Arhiv SEM, Ljubljana.
24 Po Pleteršnikovem slovarju.
25 Z. Kumer, n.d., str. 77.
26 A. Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stol., SE VI–VII, 1953–1954, Ljubljana 1954, str. 124.

so se omare za živila na domovih kmetov splošneje uveljavile v drugi polovici 19. stol.[27] Sicer pa so bile pogosteje v rabi kot omare za obleko.

Navadno so bile narejene iz mehkega lesa, večkrat so bile tudi poslikane. Spredaj ima najpogosteje na desni enokrilna vrata, znotraj ima tri police, ob vratih na levi pa največkrat tri ožje predale in spodaj dva širša predala. Največkrat ima kovano okovje. Ključavnica zapira vrata in istočasno pripira robove petih predalov tako, da jih ni moč odpreti. Z enim ključem se vse zapira in odpira. Običajno so v teh omarah shranili steklenice, hlebec kruha, lesen zabojček za žlice, vilice in nože, lončene sklede za zabelo, sladkor, kavo, jajca, čaj, latvico mleka, včasih tudi skrit denar. V predalih je bila shranjena koruzna, pšenična in ajdova moka. Predale je gospodinja lahko nesla k ognjišču, ko je kuhala. V večjih dveh predalih so navadno imeli kašo in ječmen.[28]

Omara je bila zelo pripravna, saj je služila kot priročna shramba. V njej je gosopdinja hranila vse, kar je rabila sproti za kuho, da ji ni bilo treba, ko je začela po kakem drugem opravilu kuhati, hoditi v klet ali shrambo. Treba pa je reči, da marsikaj od naštetih jedi v slabih časih ni bilo v omari pri vsaki hiši. Kruh je bil velikokrat pod ključem. Omara je navadno stala v veži ali v kuhinji.[29]

Kruh so shranjevali tudi v „hiši" v miznem predalu.[30]

Poleg omar za živila so imeli na kmetijah proti koncu stoletja tudi posebne omare za mleko, imenovane mlečnice.[31] Narejene so bile iz mehkega lesa z dvokrilnimi vrati, na katerih so bile rešetke za zračenje iz okrogle preluknjane pločevine.

Zidane hiše na Kranjskem, Koroškem in na Štajerskem so imele v 19. stol. vgrajene tudi zidne omarice. Navadno so bile v „hiši" postavljene med oknom ali ob vhodu v kamro. Večkrat so bile tudi poslikane. V njih so shranjevali zdravila, pratiko, molitvenik, žganje ipd.[32]

Za shranjevanje posodja so rabili sklednike, ki sicer v kmečkih inventarjih 18. stol. še niso omenjeni. V 19. stol. so imeli svoje mesto navadno v veži ali v „hiši", včasih tudi v kuhinji.[33] Posodje je bilo zataknjeno za letev sklednika tako, da so saje in prah padali samo na zunanji rob posodja, notranjost je ostala čista. V Istri, na Primorskem, na Krasu in na Notranjskem pa so posodo zlagali na polico okrog nape. Navadno so jo poveznili, ker je bil prostor zakajen, da je notranjost posode ostala čista.
Na „vešalo"[34] je gosopdinja obesila vso kuhinjsko orodje, ki se ga je dalo obesiti, od pokrovk, cedil, zajemalk itd.

Za shranjevanje pribora so rabili žličnike, ki so bili izdelani iz lesa ali tudi pleteni iz žice. Leseni so bili pogsoto krašeni, rezljani ali poslikani. Njihovo mesto je bilo običajno ob ognjišču, pa tudi v „hiši".[35]
Žlice, vilice in nože so shranjevali tudi v miznem predalu.

27 J. Lokar, n.d., str. 6.
28 Terenski zapisi, Bohinj, Arhiv SEM Ljubljana in v J. Franketovem urisu v n.d.
29 Prim. Tloris z razporeditvijo pohištva.
30 J. Franke, n.d., str. 396–402.
31 Terenski zapisi, Kupljenik, Arhiv SEM, Ljubljana.
32 Glej tlorise z vrisanim pohištvom.
33 Terenski zapisi ekip, Arhiv SEM, Ljubljana in J. Franke, n.d., str. 396, R. Ložar, n.d., str. 92, J. Lokar, n.d., str. 5.
34 F. Erjavec, Vešalo, Iz potne torbe, LMS 1880, Ljubljana 1880, str. 202.
35 J. Lokar, n.d., str. 5.

Po vodo so hodili k vodnjaku (Ivana Kobilica, pri vodnjaku 1889) (neg. last NG v Lj.)

Vodo so običajno nosili na ramenih moški iz skupnih vaških vodnjakov ali iz studencev. V hiši je gospodinja običajno imela vodo pri roki v veži in sicer v banjah ali kablicah (Bela krajina), ki so stale na „kableniku".[36] To je bila v lesenih hišah polica na steni, v zidanih pa vdolbina v zidu, v katero so postavljali banje oziroma škafe za vodo. Namesto „kabljenika" so imeli ponekod samo klop, na kateri je stal škaf z vodo.

36 Prav tam.

Za shranjevanje živil, zlasti mesa, so imeli predvsem v Prekmurju omare, ki so bile pletene iz šibja, imenovane „lese". Običajno so jih imeli na podstrešju ali v kleti. Bile so zračne, hkrati pa so bila živila zavarovana pred podganami, mišmi in drugo nadlogo.[37] Semena so shranjevali v visokih lesenih bednih.[38]

Ponekod na Gorenjskem,[39] v osrednji Sloveniji in v Beli krajini[40] so imeli kmetje izven hiše posebno hišico (kaščo) z enim prostorom, kjer so bile skrinje z žitom in skrinje za obleko. Hiša je bila ali lesena ali zidana in je stala proč od hiše zato, da bi se stvari ohranile v primeru požara.

Krompir, repo, korenje in ostale poljščine so pospravili v klet kašče ali v klet v hiši. Revnejši, ki niso imeli ne prve ne druge kleti so poljščine pospravili kar v vežo. V hišni kleti so imeli običajno v velikih lesenih kadeh spravljeno „kiselino" — kislo zelje in repo ter škafe z mastjo.

V kleti je bila pogosto tudi shramba za kruh. Ker je gospodinja navadno spekla kruh za več dni skupaj, ga je spravila v klet na posebno „polico", ki je visela približno 20 cm od stropa. Na dveh železnih rinkah sta bili zaporedno zataknjeni dve palici, tako da se je kruh zračil in ni splesnel na deski.[41]

Kjer so pridelovali več poljščin, so imeli navadno tudi dobre senike, v hribih so ponekod v Porabju stlačili večino žita kar v vežo.[42] Slamo in seno so pogosto spravili na podstrešje, kjer se je vsa zakadila, ker ni bilo dimnikov in je bila praktično neuporabna za krmo.[43]

Priročno orodje (lopate, sekire, motike ipd.) so navadno pospravljali za vežnimi vrati.[44] V „hiši" je bil ponekod na Gorenjskem lesen zabojček za orodje pod klopjo ob peči.[45] Spet drugod je v „hiši" ob vratih visel sekirnik, ogrodje za zatikanje sekir in drugega tesarskega ter mizarskega orodja, ki so ga često zasajali in spravljali za tram,[46] da ni bil dosegljiv otrokom.

Za kmečki srednji sloj lahko približno govorimo o naslednjem pohištvu

	1. POL. 19. STOL.	2. POL. 19. STOL.
V „HIŠI"	Miza, dve vzidani klopi, dve premični klopi, klopi ob peči, eventuelno en stol, in ena postelja	Miza in še menterga, dve vzidani klopi, ena premična klop, ena — dva stola, klopi ob peči, ena — tri zidne omarice, sklednik, ura, ogledalo, eventuelno ena ali več postelj
V KAMRI	Postelja — špampet, nečka ali zibelka, ena ali več skrinj	Ena ali več postelj, zibelka, ena ali več skrinj, omare za obleko, ena ali več komod
V KUHINJI oz. VEŽI	Posodnik — klini na steni ali v tleh ali deska oz. polica za posodo, klop s škafi za vodo, nizka miza, nizki trinožni stoli, ognjišče, klopi — z ali brez naslonjal	Sklednik, omara za jedi, klop s škafi za vodo, kotel, miza in dolgi stol (klop)

37 V. Koren, Soboški muzej II, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, Ljubljana 1978, str. 13.
38 Prav tam.
39 Terenski zapisi, Kupljenik, Arhiv SEM Ljubljana.
40 J. Franke, n.d., str. 396–402.
41 Ustno izročilo F. Benedik, r. 1908 v Sori.
42 J. Csaplovics, n.d., str. 62, 64.
43 Prav tam.
44 J. Lokar, n.d., str. 6 in J. Csaplovics, n.d., str. 60–66.
45 J Franke, n.d., str. 396–397.

7. Higienske in druge razmere

Hiša kmeta nikoli ne more biti tako čista kot so domovi drugih stanov, že zaradi narave kmečkega dela.
Trdina je slikovito opisal misli belokranjskih kmetov glede snažnosti: „Nam je bog naložil dolžnost potiti se, cokljati po blatu, pehati po prsti in prahu, gnoju in v vsaki drugi grdobi... Mi se niti ne žalostimo, niti ne jezimo, kajti vemo, da raste iz te nesnage lepa pšenica in sladki vinček, da se kujejo in režejo iz nje tisti srebrnjaki in bankovci, ki kupujejo nam in gospodi lepa oblačilca."[1]

Narava kmečkega dela je pač taka, da so bili ljudje veliko zunaj, na svežem zraku in to je bilo dobro in zdravo zlasti za ubožnejše, ki so doma imeli zelo slabe stanovanjske razmere.

V prvi polovici 19. stol. so bile razmere glede higijene na kmetijah še zelo slabe. Ponekod so ljudje živeli še skupaj z živalmi.[2]
Na območjih, kjer so bila ognjišča in dimnice, pa tudi črne kuhinje, so bili prostori, kjer se je kurilo, črni in zakajeni in nesnažni. V takih razmerah je bilo tudi težko vzdrževati čistočo.

Okna so bila v začetku stoletja povečini še majhna, zračili so malo, tako da je bil po hišah slab zrak.
„Kdor ima pamet in um, naj nikoli ne terpi, da bi v njegovem stanovanju smerdelo", so oglašale Novice[3] v petdesetih letih in zraven dajale primere, kako je v kmečkih domovih, kjer še poleti kurijo peč.

Zlasti v bornih kočah je bila higijena na zelo nizki ravni. „Celo zraka ni po teh bornih luknjah. Okna imajo zabita in zamašena z mahom. Človeku se zdi, kakor bi se bali zraka, ki bi prešinil zatohli duh in bi v njem preveč zadišalo iz cunj in smeti po revščini in zanemarjenosti."[4]

Slomšek je v prvi četrtini 19. stol. opisal, kakšno nesnago je dobil kot dijak pri kmečki bajti blizu Nemškega. Muh je bilo po hiši vse živo.[5] Pri nekaterih je bilo pred vrati vse polno „človečnikov",[6] da je vse naokrog smrdelo.

Po hišah je bilo polno mrčesa; stenic, bolh, ščurkov...[7] Novice so v 40. letih objavljale navodila za odstranjevanje stenic in bolh.[8]

Ker se nesnaga in mrčes pimeta in se držita bolj lesa kot kamna, je sklepati, da so bile na območju kamnitih hiš higienske razmere boljše kot tam, kjer je prevladovala lesena gradnja. Na sploh je bila higiena boljša tam, kjer so uvedli dimnik. V tem primeru je bilo moč vzdrževati snažnost na višjem nivoju kot v zakajenih prostorih, v katerih so kapljale črne smolnate kaplje na ljudi, na opremo in na tla.

V dimničnih hišah in tam kjer je bilo ognjišče so bila tla običajno prstena, ilovnata. Taka tla skoraj ni bilo mogoče čistiti. Šele z uvedbo „čiste sobe", ko so začeli kuriti peč iz veže oziroma kuhinje, so uvedli lesene pode v „hiši", v veži oziroma kuhinji pa so dali na tla

1 J. Trdina, Izprehod v Belo krajino, Zbrani spisi X, Ljubljana 1912, str. 235, 236.
2 F. Kotnik, n.d., str. 32.
3 Novice XV, list 58, 22. julij 1857, str. 229.
4 F.S. Finžgar, iz modernega sveta, Izbrana dela II, Celje 1960, str. 38.
5 A. Slomšek, Blaže in Nežica v nedeljski šoli, Celovec 1857, str. 50.
6 A. Slomšek, n.d., str. 51.
7 A. Slomšek, n.d., str. 55.
8 Kmetijske in rokodelske Novice, V/9, l. 1847, str. 75, Novice 24, 1844, str. 95.

kamnite plošče oziroma skrli, kar je omogočalo vzdrževanje večje snažnosti v hiši. Lesene pode so proti koncu stoletja ribali vsak konec tedna.[9]

Vzrok za nemarnost po hišah je bila med drugim tudi revščina. J. Trdina pa je npr. za Podgorce zapisal, da še bolj kakor ubožnost ljudi pesti zanikarno gospodarstvo.[10] Po mnogih hišah se je razpasel alkoholizem in tam je bila navadno beda. Hiše so bile zanemarjene, otroci razcapani, lonci na ognjišču prazni. O razširjenosti alkoholizma v začetku 19. stol. poročata med drugimi tudi B. Hacquet za Dolenjce[11] in J. Csaplovics[12] za Gorjance ob Rabi.

Tudi osebna higijena je bila v 19. stol. na zelo nizki ravni. „Gospodinja je bila vsa umazana in kuštrava, otroci vsi marogasti," je zapisal Slomšek[13] pred letom 1830 za razmere nekje na Koroškem. Otroci so ponekod po več let imeli garje in so hodili vsi hrastavi na okrog. Ljudje so se praskali po glavah ter si obirali uši. V slamnata ležišča se je mrčes rad ugnezdil. Ljudje se niso dosti preoblačili, pogosto so legli kar oblečeni k počitku.

Na kmetijah nimamo nikjer dokumentiranih kopalnic za obravnavani čas. Umivali so se redko in sicer v škafih oziroma lavorjih.[14] Po drugi polovici 19. stol. pa so bogatejše hiše imele že porcelanaste lavorje in poleg njih porcelanaste vrče za vodo.[15] Bünker pravi za koroške kmete, da so imeli velik odpor proti vodi, da se sploh niso kopali, niti svojih lepih jezer niso za to uporabljali.[16]

Kaže, da je bila higienska kultura v prvi polovici prejšnjega stoletja še na tako nizki ravni, da niso poznali niti najbolj preprostih stranišč. Leta 1844 so Novice objavile članek o stranišču, ki nam kaže na to, da Slovenci do takrat še niso imeli imena za to reč." Saj še imena med Slovenci nima, tako malo se zmenijo za njo. Kdor jo imenuje, ji pravi po ptujih jezikih: „Abtritt, Retirad, Privet; in če ji sekrit reče, misli, da jo je imenoval po slovensko. Jas ji za to dobo vstraniše rečem zavoljo tega, ker se vse vnjo vstran spravlja."[17]

Novice so propagirale izdelavo stranišč blizu doma, da bi bilo moč tudi ob dežju po suhem priti do njega. Izkoplje naj se precej globoka jama, v katero naj se mečejo stare cunje... in večkrat tudi listje in slama, da se smrad zaduši.

Še v drugi polovici 19. stol. so bila stranišča na kmetijah, kjer so jih imeli, vedno izven hiše. Običajno pa si prišel pod napuščem do tja. Večina stranišč je bilo takih, da se ni dalo vsesti, „na štrbunk". Največkrat so naredili jamo blizu svinjaka, na vsako stran dali desko, da se je dalo počepnit. Kasneje so ta prostor še ogradili z deskami in ga prekrili.[19]

Za belokranjske hiše omenja J. Lokar,[20] da so imele ob začetku tega stoletja stranišče na koncu „gan'ka", oboj pa ni vedno segal do tal, kamor je padalo blato. Ali pa so imeli na enem oglu hiše za stranišče par desk za silo zbitih v obliki pokončnega zaboja. Prav pogo-

9 Terenski zapisi, Notranjsko, Arhiv SEM, Ljubljana.
10 J. Trdina, Podgorje in Podgorci, Izprehod v Belo krajino, Zbrani spisi X, Ljubljana 1912, str. 21.
11 B. Hacquet, Dolenjci, Abbildung und Beschreibung..., str. 67.
12 J. Csaplovics, n.d., str. 70–71.
13 A. Slomšek, n.d., str. 50.
14 J. Csaplovics, n.d., str. 113.
15 Terenski zapisi, Bela cerkev, Arhiv SEM, Ljubljana.
16 A. Dachler, Baden und Badestuben, Zeitschrift für österr. Volkskunde, XV., 1909, Wien 1909, str. 6–18.
17 Novice 39, 1844, str. 155.
18 Prav tam.
19 Ustno izročilo F. Benedik, r. 1908 na Sori.
20 J. Lokar, n.d., str. 12.

sto pa je bilo stranišče ves dvor, se pravi, da ga marsikje še v prehodu v naše stoletje sploh niso imeli. Tudi drugod je bilo pred hišami in ob potih vse polno gnoja.[21]

Ljudje se niso veliko preoblačili, tudi oblek niso imeli veliko, kljub temu, da je bilo kmečko delo naporno in da so se pri delu z zemljo in živino umazali in spotili.

Na Notranjskem so še ob koncu stoletja ženske hodile prat običajno k potoku.[22] Škaf s perilom so nesle na glavi ali so ga peljale s „krjolo". Pozimi so ženske prebijale led na potoku, da so prišle do vode. Običajno so perilo namočile čez noč, zjutraj so ga zmencale in ga v „urni" (lesen visok škaf) na perilniku — „plohu" oprale. Potem so dale perilo kuhat, zatem so ga nesle na potok prat. V Kobaridu so ženske perilo tolkle z „lopuško" (tolčnico — Tolmin).[23]
V zadnji četrtini 19. stol. so prali z lugom,[24] prej pa s pepelom.

V drugi polovici 19. stol. so hiše imele običajno ob ognjišču kotel, v katerem so kuhali za živino in tudi „žehtali perilo".[25] Ker je bila higiena na nizki stopnji in ker je bilo pranje zelo naporno, ženske niso pogosto prale. Otroke, ki so se še močili, so oblačili v krilca, da je od njih kar odtekalo. Cunje so večkrat dajali kar posušit na peč, ne da bi jih prej oprali.[26] „Po tleh se vidi na več krajih, kjer se je otroče očedilo; celi potočki otročje vode curljajo sem ter tje, in če kdo v hišo stopi, mu smradljivega duha toliko na sprot puhti, da se mu pri vhodu že gabi."[27]

Okrog peči v „hiši" so bili pogosto leseni „gavtri" za sušenje perila.[28] Zlasti na Gorenjskem so perilo sušili tudi na „ganku". Za likanje so uporabljali težke železne likalnike z vložki, ki jih srečamo že v inventarjih svobodnikov na Kranjskem v 18. stol.[29] V kuhinjah je bilo najti umazane posode, ki jih pred drugo uporabo niso umili. Žlice pogosto niso umivali, ampak so jih le obrisali ob obleko.

Po nekaterih hišah bakrenih ponev, v katerih so kuhali, niso pomili do čistega, da se posoda ne bi obrabila in bi morali kmalu kupiti novo.[30] To pa je bilo zdravju škodljivo, ker se je na bakreno posodo rad nabiral zalenec.
Za Primorsko imamo podatke, da so ženske nosile posodo k vodnjaku in so prav tekmovale med seboj, kateri se bo bolj svetila.[31]

Imamo pa tudi nasprotujoče si podatke o snažnosti v kmečkih hišah v 19. stol.
S. Vraz npr. v svojem popotovanju po Beli krajini[32] v začetku 19. stol., ko potuje do Drage in se ustavi v neki hiši, opisuje, da je hiša siromašna, a čista.

21 S. Rutar, Beneška Slovenija, Slovenska zemlja, III. del, Prirodoznanski in zgodovinski opis, Ljubljana 1899, str. 49.
22 Terenski zapisi, Notranjsko, Arhiv SEM, Ljubljana.
23 F. Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1879, Ljubljana 1879, str. 144.
24 F. Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1882—1883, Ljubljana 1883, str. 273.
25 J. Lokar, n.d., str. 3.
26 J. Šubic, Snažnost gospodinje je hiše nar lepši kinč, Novice XII, 1854, str. 221, 222.
27 Prav tam.
28 S. Vurnik, n.d., str. 58.
29 A. Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stol., SE VI—VII, 1953—1954, Ljubljana 1954, str. 127.
30 J. Šubic, n.d., str. 221.
31 Terenski zapisi ekip, Arhiv SEM, Ljubljana.
32 S. Vraz, Put u Gornje strane, Delo S. Vraza, V., Zagreb 1877, str. 70.

Nadalje U. Jarnik v začetku 19. stol. pri opisu koroške hiše zlasti poudarja čistost (ribanje pohištva in stropa pred nedeljo in prazniki, čiste visoko postlane postelje, prte na mizah...).[33]
Tudi F. Hubad[34] pri opisu štajerskih hiš ob koncu prejšnjega stoletja, navaja, da so hiše videti čiste in čedne, saj je čista hiša najboljše priporočilo za godno hčer.
Pomladi so očedili tudi lesene hiše in jim na novo pobarvali cokel s pisanimi barvami.
Enako v J. Franketovem orisu[35] gorenjskih hiš iz konca stoletja, zvemo, da gospodinje dnevno pomivajo jesenove mize, ki jih ob nedeljah in praznikih pregrnejo s platnenim prtom. Podatek, da gospodinje vsak dan opmivajo mize, se nam zdi pretiran. Nasploh je opaziti, da so se avtorji v velikem interdisciplinarnem delu Österr.-ungar. Monarchije in Wort und Bild, ki je izšel koncem stoletja, vsesplošno trudili, da bi prikazali vse, kar je bilo od tradicionalne ljudske kulture še živo. V glavnem so se več razpisali o lepih, snažnih hišah in pridnih gospodinjah, skoraj nič pa ne zvemo iz tega velikega pregleda o smradu, ki je vel okrog hiš, o hišnem mrčesu, stopnji osebne higijene itd.
V hiši in okrog hiše so čistili pred večjimi prazniki. To opravilo je bilo za ženske. Na veliki teden so znosili ven vse pohištvo in ga zribali s peskom.[36]
Za panonske hiše, ki so bile povečini grajene iz lesa in zunaj in znotraj ometane, imamo podatke, da so jih ženske vsaj enkrat, najraje dvakrat na leto prebelile in prečistile.[37]
Ženske so ribale pode pa tudi strop v „hiši" in ga ponekod premazale z govejo krvjo kot npr. v Koprivnici pod Peco še sredi 19. stol.[38] ali še konec prejšnjega stoletja na Kupljenku na Gorenjskem.[39] Vsaj dvakrat na leto so ponekod gospodinje nesle na zrak posteljnino.[40]
Ženske, ki niso pometale hiše in dvorišča so na Dolenjskem imenovali „zanikrnice, ciganke, dihurjeve botre, ki so se od lenobe usmradile".[41]

Velike izboljšave glede higienskih razmer je v kmečke domove prinesla splošna uvedba stranišč „na štrbunk" izven stanovanjskega objekta po sredi 19. stol.
V samih domovih je pomenila velik napredek v higienskih razmerah uvedba dimnika in kasneje štedilnika ter splošna uvedba „čiste sobe".
Za osebno higieno pa je bila pomembna uvedba kotlov po sredi 19. stol., v katerih so med drugim prekuhavali tudi perilo ter pogostejše umivanje, pranje, preoblačenje itd., ki je prišlo na kmetije predvsem z večjo vsesplošno prosvetljenostjo ljudi. Kajti razne nalezljive bolezni, ki so se širile v 19. stol., so zahtevale večjo higieno in drugačen odnos do snažnosti kot so ga bili ljudje vajeni do tedaj.

33 U. Jarnik, n.d., str. 265.
34 F. Hubad, n.d., str. 214.
35 J. Franke, n.d., str. 396 in d.
36 F.S. Finžgar, Gostač Metevž, Izbrana dela III., Celje 1960, str. 262.
37 F. Šarf, Kmečka hiša v slovenskem panonskem svetu, Vodnik po razstavi, Ljubljana 1971, str. 12.
38 N. Kuret, Praznično leto Slovencev IV. del, Celje 1970, str. 117.
39 Terenski zapisi, Kupljenik, Arhiv SEM, Ljubljana.
40 Terenski zapisi, Notranjsko, SEM, Ljubljana.
41 J. Trdina, Izprehod v Belo krajino, Zbrani spisi X, Ljubljana 1912, str. 236.

Tlorisi in razporeditev pohištva v hiši

Ker ne razpolagamo z načrti hiš z vrisano opremo iz 19. stol., smo uporabili tlorise iz začetka našega stoletja. Ti kažejo stanje, ki je bilo v stanovanjski kulturi prisotno še v zadnji četrtini 19. stol., kar dokazujejo tudi opisi hiš iz prejšnjega stoletja, katere navajamo v tekstu pri posameznih poglavjih.

Tlorisi zastopajo slovenska etnološka območja (alpsko, sredozemsko, osrednjeslovensko in panonsko). V vsakem od njih so se v stanovanjski kulturi kazale določene specifičnosti oziroma razločki, zlasti do prve polovice 19. stol. Proti koncu stoletja so se ti razločki v hišah med posameznimi regijami vedno bolj zabrisovali. Hiše in njihova oprema so postajali vedno bolj enotni zaradi uvajanja tipiziranih stavbnih načrtov, dalje materialov in stavbnih predpisov ter zaradi uporabe tipiziranega pohištva pri opremi hiš. Lahko pa rečemo, da tudi kasneje, vse do danes, v stanovanjski kulturi po posameznih regijah opazimo določene specifičnosti, ki jih v drugih ne. Tako npr. najdemo v prekmurskih hišah značilno pisano okrasje (pisane umetne rože in vence, ki obdajajo svete podobe na steni v izbi, pisane vezene prte itd.), ki jih npr. v gorenjskem kmečkem domu ne najdemo.

Tlorisi nam, poleg razporeditve pohištva in njegove količine, kažejo tudi razporeditev prostorov in njihovo namembnost. Po številu pohištvenih kosov lahko sklepamo, da gre pri navedenih tlorisih za bogatejše hiše. Tlorisa hiše iz Zilske doline in iz Bleda predstavljata nadstropni hiši, kar sploh kaže na to, da gre za bogatejši hiši. Žal pa razpolagamo s podatki, koliko ljudi je v hiši živelo, samo za eno hišo. Za kmečki dom na Bledu[1] imamo tele podatke: v spodnji etaži sta živela mož in žena s tremi otroki, v zgornji etaži pa sta živela ostarela lastnika — brat in sestra, ki sta dajala prostor v najem vrtnarju z ženo in štirimi otroki. Prostor nad kletjo sta dajala v najem žandarjem za ječo. Torej je ob koncu 19. stol. v tej hiši živelo več kot 13 ljudi.

Ker ne razpolagamo s popisi inventarjev malih kmetov in bajtarjev iz 19. stol., lahko iz opisov stanovanjskih razmer le-teh, ki jih poznamo iz leposlovja v 19. stol., rečemo le, da so živeli v zares skromnih stanovanjskih razmerah in da so imeli le najnujnejše pohištvene kose.

Tlorisi:

1. Hiša na Bledu l. 1902[1]
2. Hiša v Zagoričah pri Podkloštru v Zilski dolini l. 1905[2]
3. Hiša v Kobdilju l. 1906[3]
4. Hiša v Malem Gaberju l. 1914[4]
5. Belokranjska hiša l. 1912[5]
6. Dimnična hiša iz Svetega Križa nad Mariborom iz l. 1906[6]

1 A. Haruzin, n.d., Čert 30, str. 64.
2 J.R. Bünker, Windische Fluren und Bauernhäuser aus dem Gailtale in Kärnten, MAG in Wien XXXV, Wien 1905.
3 Das Büernhaus in Österr.-Ungaren und seinen Greuzgebieten, Herausgeben vom Österr Ingenieur und Architekten Verein, Dresden, 1906.
4 Tloris je narisal Peter Žmitek, Arhiv SEM, Ljubljana.
5 Tloris je narisal akad. slikar M. Kambič, J. Lokar, n.d., str. 2.
6 Tloris Smolnikove dimnice je narisal Fr. Jul. Hauptmann, M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen III, das Haus der Slowenen, MAG in Wien XXXVI, Wien 1906, str. 24.

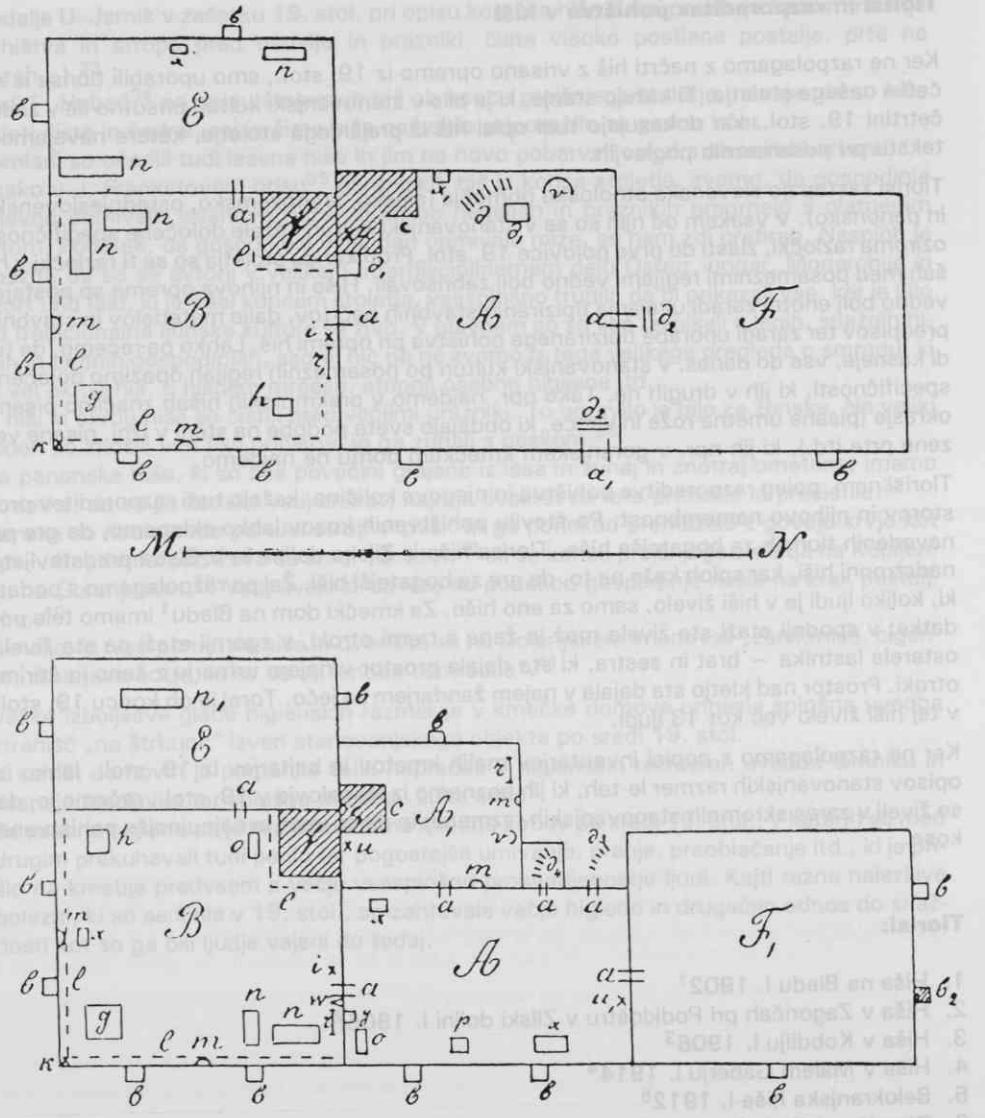

Tloris hiše in razporeditev pohištva v kmečki hiši na Bledu leta 1902 (po A. Haruzinu)

Razporeditev pohištva v kmečki hiši na Bledu leta 1902

a) pritličje (v katerem je živela družina: mož, žena in trije otroci)

Oznake:

A — veža, B - hiša, E — kamra, F — klet
c — ognjišče, f — peč, g — jedilna miza, h — mentrga, i — kropilček, k — križ, l — klop, m — omara, n — postelje, r_1 — sklednik, u — kurišče, v — peč, v — niša, x — omara, x_1 — stenska omara

b) nadstropje (kjer sta živela starca: brat in sestra, ki sta dajala del prostora v najem vrtnarju z ženo in štirimi otroki)

Oznake:

A — veža, A_1 — kuhinja, B — hiša, E — kamra, F_1 — prostor nad kletjo
c — ognjišče, c_1 — odprtina za izhod dima s spodnjega ognjišča, f — peč, g — jedilna miza najemnika, h — jedilna miza lastnikov etaže, i — kropilček, k — križ, l — klopi, m — omarice, n — postelji najemnika, n_1 — postelja lastnika (sestra spi na podstrehi), o — skrinja, p — komoda, r — palica, u — kurišče peči, u_1 — opuščeno kurišče, v — niša, w — leva, x omari, y — dimnik leve

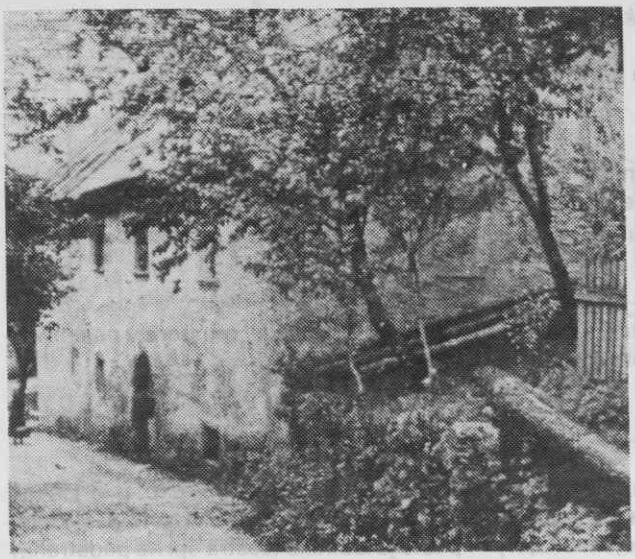

Fotografija nadstropne hiše iz Bleda iz leta 1902 (1. tloris po A. Haruzinu)

Risba obokane veže s kuhinjo iz iste hiše (po A. Haruzinu)

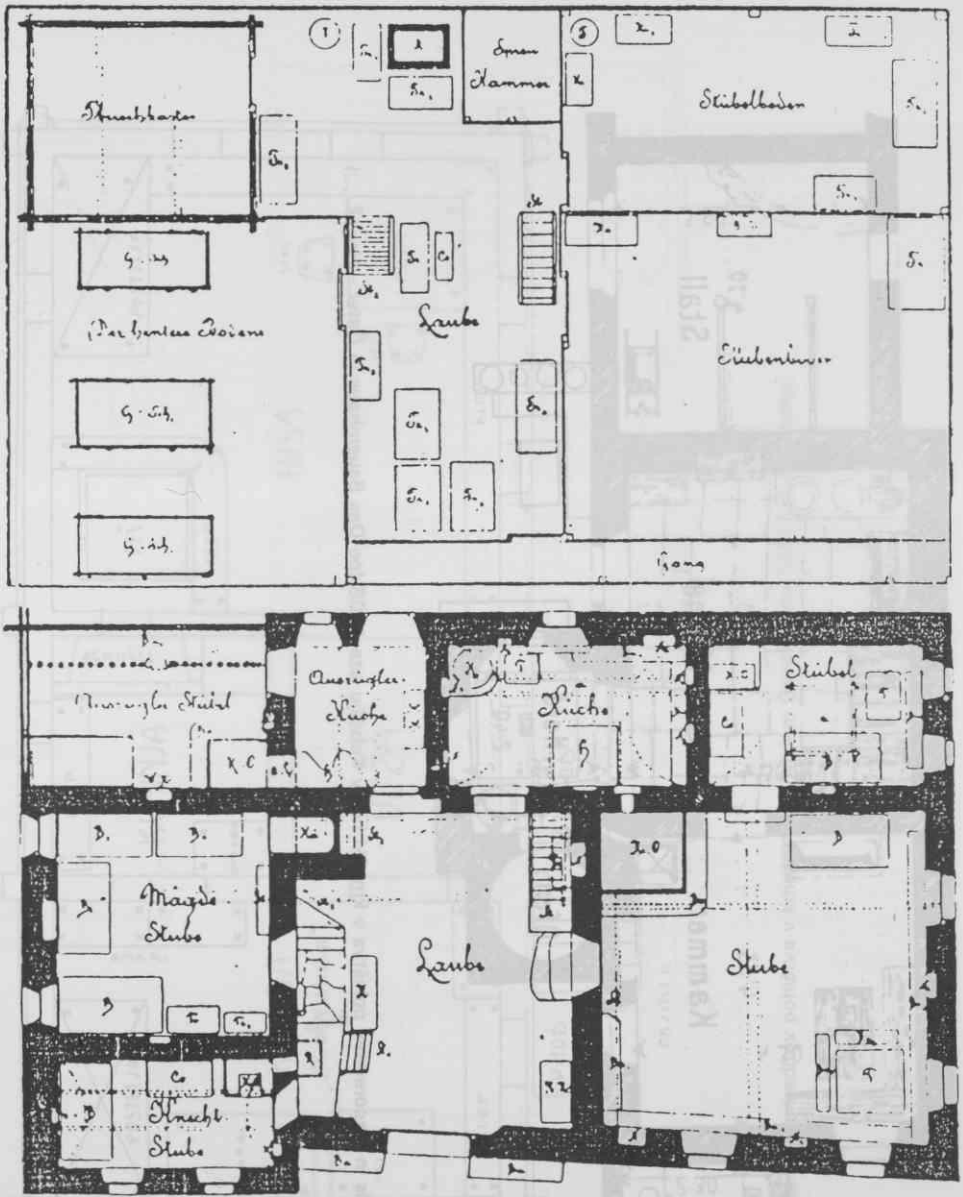

Razporeditev pohištva v pritličnih in podstrešnih prostorih kmečke hiše v Zagoričah pri Podkloštru v Ziljski dolini leta 1905. (po J.R. Bünkerju)

Oznake:

B — postelje, Ba — klopi, Co — predalniki, G Sch — žitne skrinje, Ka — omare, KK — kuhinjske omare; KO — lončene peči, N — zidne niše, T — mize, Tr — skrinje, WK — stenske omarice.

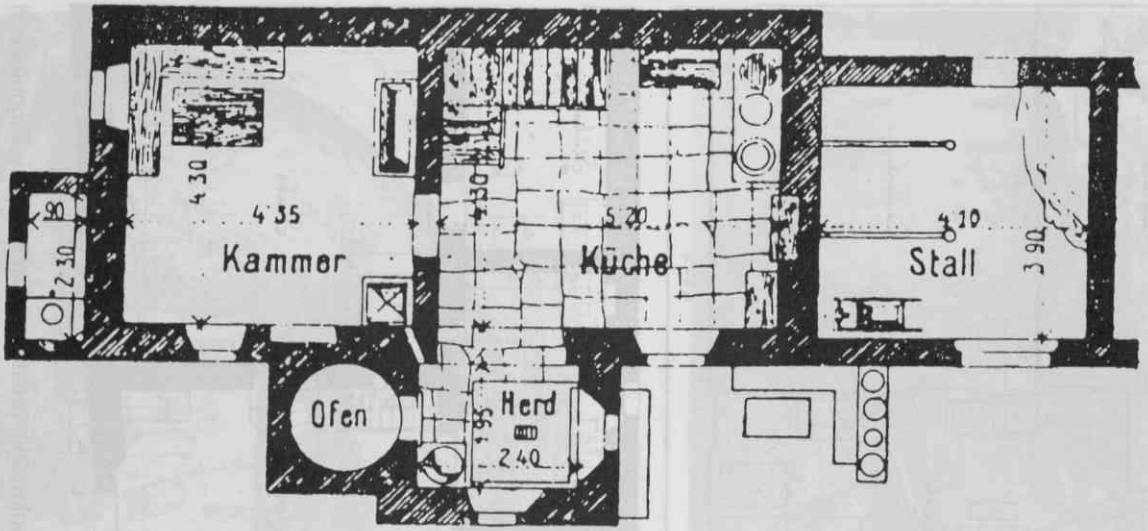

Tloris in razporeditev pohištva v kmečki hiši v Kobdilju leta 1906 (po Das Bauernhaus in Öster.- Ungar. ...)

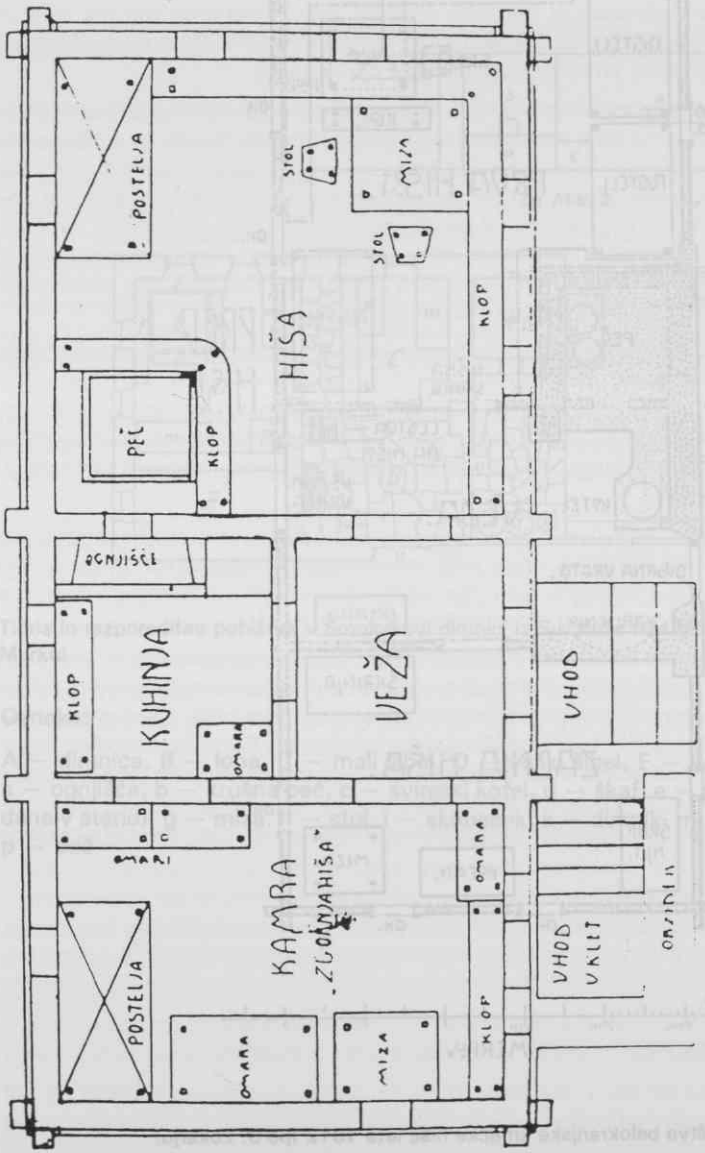

Tloris in razporeditev pohištva v kmečki hiši v Malem Gaberju leta 1914 (po P. Žmitku)

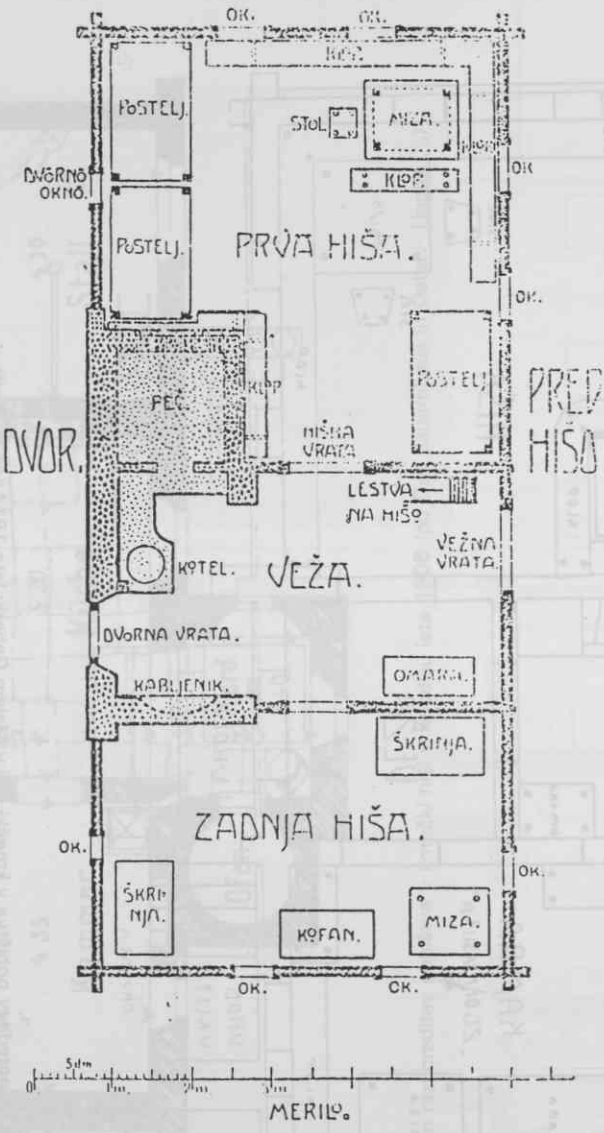

Tloris in razporeditev pohištva belokranjske kmečke hiše leta 1912 (po J. Lokarju)

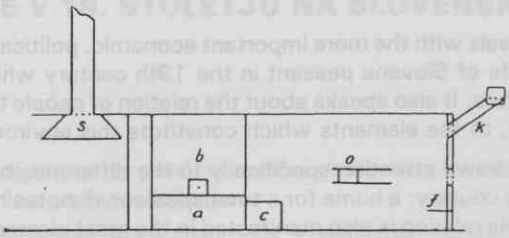

Zu Abb. 2.

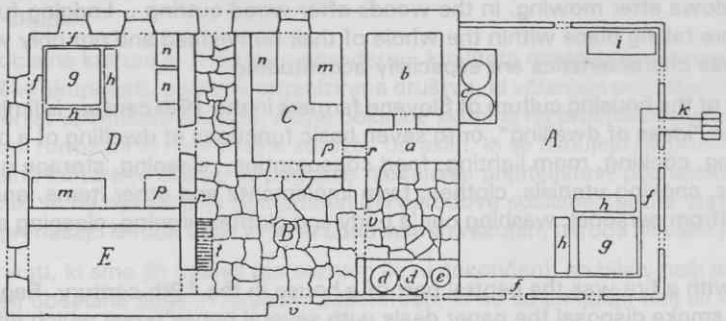

Tloris in razporeditev pohištva v Smolnikovi dimnici iz Sv. Križa nad Mariborom leta 1906 (po M. Murku)

Oznake:

A — dimnica, B — lopa, C — mali šibel, D — veliki šibel, E — velb
a — ognjišče, b — krušna peč, c — svinjski kotel, d — škaf, e — pominjak, f — klop (vzidana v steno), g — miza, h — stol, i — skobelnik, k — dimnik, m — postelja, n — omara, p — peč

Summary

The paper deals with the more important economic, political, historic and cultural influences in the life of Slovene peasant in the 19th century which characterized the level of housing culture. It also speaks about the relation of people to their lodging enviroment or, respectively, to the elements which constitute this enviroment.

The survey draws attention specifically to the difference between and apartment in the city or in the country: a home for a townspearson denotes his apartment, to a villager his property. This relation is also manifested in the most elementar lodging functions of villagers, i.e.: they did not sleep solely in their houses, but also in stables, hay-lofts and barns. Furthermore, they did not eat only at home, around the table, but also in the fiels, in the meadows after mowing, in the woods after wood-cutting... Lodging functions of farmers were taking place within the whole of their homestead and not only within their house. These characteristics are especially accentuated.

The survey of the housing culture of Slovene farmers in the 19th century is limited chiefly to the seven "ideas of dwelling", or to seven basic functions of dwelling of a peasant family: heating, cooking, room lighting, food consumption, sleeping, storage of produce, food, water, cooking utensils, clothes, farm implements and other items, and hygienic conditions (from personal: washing one's body and clothes, ironing, cleaning and housekeeping).

The place with a fire was the central part of a house in the 19th century. Regarding the hearth and smoke disposal the paper deals with several house types which differ according to the room in which a fire is lit, from the simplest one with an open hearth to the room with a stove. Advantages and disadvantages are being discusses.

Outlined is a rough scheme of furniture pieces of the village middle class in the 19th century. The ground-plans of peasant houses with outlined pieces of furniture in each of the rooms represent Slovene housing territories (Alpine, Meditteranean, Central and Pannonic). The housing culture of each of them exhibited specific features or differences, especially until the first half of the 19th century. Towards the end of the century these regional differences started to vanish. Due to uniform housing designs and also materials and regulations as well as the use of uniform furniture, houses and their interiors became more and more unified.

Tanja Tomažič

NEKATERA BISTVENA DOGAJANJA IN POJAVI NA PODROČJU DRUŽBENE KULTURE V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM

Uvod

Ljudje živimo v skupnostih, za katere so značilni različni družbeni odnosi. Ti odnosi se spreminjajo skupno z materialno podlago življenja.

To so vezi, ki se prepletajo med družinskimi člani, vezi, ki povezujejo prebivalce sosesk, župnij, krajevnih skupnosti, pa tudi soglasja ali nasprotja, ki prihajajo na dan med interetničnimi odnosi, različne stopnje družbenega razlikovanja med pripadniki posameznih družbenih skupin.

Vsebina socialne kulture je življenje v sosedstvu, kvaliteta medsebojne pomoči, fantovske in dekliške skupnosti, upravno organizirana društva, ki včlanjajo pristaše istega političnega mišljenja, apolitičnih društev, razne poklicne skupine na prostovoljni ali službeni osnovi, pa tudi formalne in neformalne združbe odraslih, ki se osnujejo na prostovoljni podlagi. Socialna kultura je stanje, ki pogojuje nastajanje prijateljstev, poznanstev ali pridobitniških klik. In ne nazadnje je pomemben del narodove socialne kulture vrsta šeg in navad, ki se prenašajo iz roda v rod in so skupna lastnina skupin, naroda ali vseh prebivalcev.

Od vseh zvrsti, ki smo jih našteli (pa seznam še ni dokončen), so bile v naši etnologiji gotovo najbolj obdelane šege in navade. Zakonitosti, ki so se jih ljudje bolj ali manj zvesto držali, ne da bi zmerom spraševali za njih pomen ali vzrok, so pri opisovalcih navadno vzbujale največ zanimanja. Zapisi, ki se o slovenskih šegah zvrstijo do 19. stoletja, so bili bolj naključni, v 19. stoletju pa so z večjo močjo tiskane besede tudi bolj pogosti in namenski in s povratno informacijo dostopni tudi tistim, ki so bili vir zapisovanja. Vsekakor lahko rečemo, da so s sočasnimi zapiski zelo dobro, če ne prav odlično obdelani vsi tako rekoč tehnični podatki o poteku ženitovanjskih šeg po različnih pokrajinah, četudi ne vseh slovenskih pokrajinah. Ti in podobni podatki, ki so bili zapisani v 19. stoletju, so bili poglavitni pri vseh prikazih slovenske ljudske kulture za starejša obdobja.

Ob tem se je pri prikazovanju življenja kmečkega prebivalstva v 19. stoletju pokazalo, da bi bilo dobro ob vseh že obdelanih podrobnostih osvetliti bolj tim. socialno plat vseh teh dogajanj. Ob prikazovanju tako rekoč brezhibnih scenarijev, ki so jih pisali sočasni zapisovalci, denimo, za ženitovanje, bi se nam mimogrede vzbudila misel, da so se kmetje, ki so sicer živeli v različnih gmotnih razmerah, v istem času in ob priložnostih, ki so zahtevale posebne vedenjske obrazce (izpolnjevanje šeg), na moč hitro zbližali in poistovetili, ne glede na to, ali so (njeni člani) pripadali družinam bogatih kmetov, poslov ali gostačev.

V pričujočem razmišljanju je pač hipotetično navzoča misel, da je bilo takih dogajanj, ki so vaško občestvo postavljala v neko imaginarno idealno skupnost, zelo zelo malo.

Naj bo torej že v uvodu povedano, da so za vsakogar, ki se želi poučiti o natančnejših potekih življenjskih, letnih in delovnih šeg, tovrstni podatki na voljo v drugi strokovni literaturi, denimo, avtorjev: N. Kureta, B. Orla, V. Novaka, R. Ložarja, A. Ložar-Podlogarjeve in ostalih, ki pa jih navajam tudi v opombah in so bili uporabljeni kot pomoč tudi v tem etnološkem razmišljanju.

Življenjske šege

Pri neukem prebivalstvu, med katerim je pismenost šele v drugi polovici 19. stoletja začenjala počasi prodirati na podeželje, so bile šege in navade pomemben del življenja. Poleg tega, da so pomenile njegovo popestritev, so pomenile tudi svojevrstne zakone, ki jih je bilo treba ubogati. Vzrokov za to pa je bilo več: lahko bi nastopile neznane in sovražne sile, ki bi že itak težko življenje še otežile, njihovo neizpolnjevanje pa bi posameznika lahko tudi izločilo iz skupnosti. Vsekakor je bilo pri posameznih šegah cel kup elementov, ki so pomagali vzpostavljati red v hierarhiji vaške skupnosti.

Šege in navade ob otrokovem rojstvu

Šege in navade ob otrokovem rojstvu so bile številne in so bile povečini naravnane tako, da bi se mater in otroka obvarovalo pred zli duhovi in sploh slabimi stvarmi, ki bi otroka še lahko doletele v nadaljnje življenju. Tudi tukaj so se krstni darovi razlikovali, če drugega ne, vsaj po količini, glede na to, ali se je otrok rodil v bogati kmečki hiši ali gostačevi koči.

V zvezi s porodom so se za današnji čas dogajale naravnost fantastične in nerazumljive reči, o katerih so pisali z grozo redki prosvetljeni duhovi v tistem času. Že v zadnji četrtini 18. stoletja so izšle tri knjige porodničarja Antona Makoviza, na začetku 19. stoletja pa še Vodnikova navodila za babice ter knjigi Jana Matosheka in Bernarda Pacherja. Ni sicer znano, če so omenjene izdaje sploh kaj pripomogle k temu, da so se opravila z otročnicami in dojenčki kaj spremenila (60, str. 68), dejstvo je, da so se v vsem 19. stoletju (in tudi kasneje) enakovredno prepletali zakoni vraževerja in naravne, domače vzgoje.

Skozi vse 19. stoletje lahko natančneje sledimo naravnemu prirastku po slovenskih deželah, ki je večji v pokrajinah z izrazito agrarnim prebivalstvom, in manjši v pokrajinah z naraščajočo industrializacijo. Dve najbolj različni pokrajini sta, denimo, Prekmurje in Gorenjska. (17, str. 114).

Istočasno s tem gre tudi za pojav zakonskih in nezakonskih otrok. V krajih z močnejšimi kmetijami, ki jih ne delijo, se pojavlja več neporočenih družinskih članov in s tem tudi več nezakonskih otrok. Koroška je imela vse 19. stoletje največ nezakonskih otrok med vsemi avstrijskimi deželami. Avstrijsko povprečje je bilo 14,99 odstotkov, koroško pa 44,48 odstotkov. Tudi po (delnih) podatkih iz Göthove serije za prvo polovico 19. stoletja na Slovenskem Štajerskem je razvidno, da je bila po nekaterih krajih v desetletnem povprečju tudi petina ali celo četrtina otrok nezakonskih.

Umrljivost otrok je bila ogromna. Zato so do neke mere razumljiva tudi številna opravila, ki so, pomešana z vraževerjem, pomagala v ljudeh ustvarjati obrambne mehanizme, ki naj bi njihove otroke puščala pri življenju oziroma jih vsaj obvarovala hujših bolezni. (Za obširnejši prikaz vraževerja, pomešanega z ljudsko medicino, glej prispevek Marije Makarovič).

Že sam način dela na kmetih je silil starše, da so s svojimi otroki ravnali kot z napol odraslimi, kar je mnogokrat prinašalo hude posledice. Otroška življenja so bila na kmetih resnično malovredna, pogoji življenja so bili tako kruti, da se je celo Bleiweisu v Novicah zdelo potrebno, da je priobčil kar precej prispevkov na témo o varstvu in vzgoji otrok. Odvisno je bilo najbrž od župnika in kaplana, če so ta svarila in priporočila kmetom tudi prebirali. V letu 1852 se je oglasil v Novicah dopisovalec s tem prispevkom: „Veliko staršev po kmetih ima poleti od jutra do večera polno dela na polji. Majhne otroke pustijo doma velikokrat same s silno nevarnostjo. V ta namen bi utegnilo prav dobro biti, ako bi imeli v vsaki vasi

1. Otroške igre, avtor Ladislav Benesch, 1891, Kamna gorica, fotoarhiv Narodne galerije

posebno varuhinjo za celo vas. Mogla bi biti pobožna, poštena in nekoliko podučena oseba... Koliko (otrok) jih zgori, se zaduši, potone, pobije, (je) od svinj raztrganih..." (29, str. 358)

Poleg krstnih šeg, ki so bile zelo številne in so zadevale tako otroka kot starše in botre, so si proti zlim duhovom in moram, ki bi utegnili tlačiti ali celo ugonobiti otroka že v zibki, zarisali na zibel pentagram ali morno taco. Na vse načine so skušali otroku pomagati k dobremu zdravju in sreči in predvsem ohraniti ga pri življenju.

Izbira krstnega botra je bila povsod zelo slovesno opravilo. Institucija krstnih botrov je bila v 19. stoletju še zelo resno dejanje, o čemer priča tudi to, da zaprošeni boter ni smel odkloniti in je imel tudi kasneje določene obveznosti pri preživljanju osirotelih otrok. Vendar pa smemo tudi to šego imeti le za neobvezujočo, če pomislimo, da je bila še vse 19. stoletje institucija otroških poslov tista, ki je v veliki meri reševala vprašanje javnega skrbstva za sirote in otroke ubožnih staršev.

Šege ob smrti

Tudi ob smrti so poznali posebne navade in šege, ki so se jih držali bodisi iz strahu pred neznanim bodisi iz spoštovanja pred smrtjo. Iz strahu, da bi se mrlič vrnil, kar bi imelo slabe posledice za preostale žive, so počenjali vrsto dejanj, ki naj bi prinesla mir in pokoj tako pokojnikom kot njegovim bližnjim, ki so ostali za njim.

Nadvse pomembna je bila navada, da so si še za živega pripravili obleko, v kateri naj bi jih dali na pare. Vsekakor je danes težko dognati, koliko je imel slabo vest tisti, ki je v hudi stiski poročno obleko nosil tudi ob manj slovesnih priložnostih, namesto da bi jo shranil za na pare. Shranjanje obleke so si lahko privoščili le dokaj premožni, šega je ljudi diferencirala.

„Mrtvaško obleko je že imela mnogo let pripravljeno in shranjeno v omari. Nekaj dni pred smrtjo si je vse dala prinesti, da pregleda, ali je v redu. Nad črno obleko je ležala bela srajca; videti je bila zastarelega kroja, s čipkami ob vratu. Razgrnila jo je pred seboj in ko jo je dalj časa gledala, razlegel se je po njenih licih nekak svit notranje radosti. Potem je rekla s tihim glasom: 'Da mi gotovo to srajco oblečete, ko bom umrla. V njej sem pred 70 leti z rajnim očetom stopila pred oltar k poroki. Še isti dan sem jo slekla in shranila, da bi bila, kadar umrjem, v njej pokopana." (79, str. 14)

Tako dosledni so bili lahko le redki. Tudi parne rjuhe, izvezene kot del dekletove bale (glej več o tem v prispevku M. Makarovič o noši), so bile le pri tisti hiši doma, kjer so si to lahko privoščili. Sicer pa je bilo v navadi, da si je kar cela vas sposojala ene parne rjuhe, kadar je bila potreba.

Šege, ki so bile v zvezi s pokojnikom, so bile tako rekoč obrambnega značaja in niso ogrožale moralnih norm vaškega občestva. Vsekakor pa so obnašanje tistih, ki so čuli pri mrliču, molili in prepevali, vse večkrat pa počenjali še kaj drugega, velikokrat presegale meje dobrega vedenja. Zoper tako vedenje, ki pa je bilo močno v navadi, je povzdignila glasove cerkev in posvetna oblast. Velikokrat so se takšna nočna „varvanja" sprevrgla v popivanja, ki niso imela nobene zveze s krščanskimi šegami in obredi. Ob tem so pojedli in popili več hrane in pijače, kot bi si jo na kmetiji lahko privoščili. Mrliške šege so postale pokazatelj gospodarjevega položaja v skupnosti tudi na tak način. Prav v zvezi s sedminami (izraz se spreminja po pokrajinah, pomeni pa pogrebno gostijo ali pogrebščino, če nastopi takoj po pogrebu) so znane oblastne prepovedi, češ naj pri gostijah ne pretiravajo in ne razmetavajo z jedjo in pijačo.

Ženitovanjske šege

Ob ženitovanjskih šegah, ki so izredno dobro obdelane že od sočasnih piscev, sumarno pa tudi v delih etnologov v 20. stoletju, ki so bili že navedeni, bi skušali zdaj osvetliti le tisto podobo, ki je bila do zdaj morda bolj zakrita in nemara tudi manj pomembna: ženitovanjske ceremonije v barvi denarja in njihov pomen za hierarhijo v vaški skupnosti.

Po današnjem prepričanju in védenju je bila poroka še v 19. stoletju dejanje, ki je vsebovalo veliko predpisanih in neformalno zahtevanih dogodkov, predvsem seveda veselih, pri njej pa naj bi sodelovalo čim več ljudi. To naj bi bila tim. kmečka poroka par excellence.

Po vseh slovenskih pokrajinah so upoštevali utečena dogajanja ob pripravah za poroko in ob sami poroki, seveda pa so bile povsod tako rekoč neštevilne variante, pa tudi različna poimenovanja za dejanja in za sodelavce.

Uzakonjene prepreke, s katerimi je fevdalni red uravnaval poroke med podložniki, in s tem tudi migracije ljudi, so veljale vse do zadnjih desetletij 18. stoletja. Seveda ni bilo zaželeno, tudi če ni bilo zakonsko prepovedano, da bi se podaniki različnih gospodstev kar meni nič tebi nič selili iz kraja v kraj.

V 19. stoletje pa je večina slovenskega prebivalstva, torej podložniki, že vstopila z manj številnimi preprekami, kar je vsaj teoretično ponujalo bolj svobodno izbiro zakonskih tovarišev.

2. Sprejem neveste na Štajerskem, ilustracije iz Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Dunaj 1890

Vsekakor moramo reči, da je bil položaj pri sklepanju zakonskih zvez še vedno prav tako težak kot nekaj desetletij prej, le da zaradi neenakih socialnih stopenj, ki so same po sebi preprečevale večje mešanje prebivalstva.

Ženitve, ki naj bi v ljudskih šegah pomenile nekako najbolj vesel čas v življenju, kjer je navadno sodelovalo večje število ljudi, so postale dejanja, kjer so venomer nastopale takšne ali drugačne ovire.

Ljudje so bili pri izpolnjevanju nepisanih pravil primorani ubirati nič koliko poti, da so lahko zadostili šegam, življenju „po starem", ki je v okolju, v katerem so živeli, imelo značaj zakona.

In tako se pojavljajo razmeroma številni podatki v sočasnem časopisju in literaturi, ki objavljajo in opisujejo izredno razgibane dogodke v času ženitovanj, razčlenjujejo šege po dolgem in po čez, hkrati pa velikokrat obupujejo nad revščino, ki mnogim onemogoča tak način proslavljanja, druge pa pripelje na beraško palico.

V ureditvi, v kakršni je morala soseska oz. občina skrbeti za svoje reveže, je bilo vsekakor razumljivo, da so želeli zaščititi svojo blagajno tudi s takimi predpisi, ki naj bi zagotavljali, da bosta dva, ki se bosta vzela, sposobna preživljati sebe in otroke. Tako se je bilo mnogim hlapcem in deklam skoraj nemogoče poročiti brez premoženja in šele, ko je imel tak par več nezakonskih otrok, je dobil dovoljenje za poroko. Še leta 1864 se je kranjski deželni zbor skoraj v celoti izjavil za to, da morajo občine še v bodoče izdajati dovoljenja za

poroke, „... Saj revežem ne gre dovoljevati svobodne sklenitve zakonske zveze, ker bi sicer raslo v deželi število ubožnih otrok, sirot, beračev in tatov." (16, str. 468 in dalje)

V takih primerih je kajpak iluzorno pričakovati, da se je odigrala taka ohcet, kot so jo opisovali pri bogatinih.

V letu 1854 pravi poročevalec o domačih šegah iz Goriške doline takole: „... Dragi bravci pa si morajo premožnega kmeta (kmeta v pravem pomenu besede) misliti, ne pa tacega kateremu pri obhajanju ženitnine revščina predpisuje postave." (30, str. 58)

Dejstvo je, da je revščina vedno predpisovala postave in so bila opisovana ženitovanja s kompletnimi elementi starih šeg gotovo zelo redka in predvsem rezervirana za neštevilno zgornjo plast v vasi. Sčasoma pa se je, s poslabšanjem splošnega položaja kmetov v zadnji četrtini 19. stoletja, ta plast še razredčila.

Kmetje so se tudi v 19. stoletju še trdno držali ženitovanjskega urnika, posebno primernega časa za poroke, ki je bil zakoličen s cerkvenimi, še bolj pa s praktičnimi gospodarskimi pogoji življenja. Večina porok je bila v predpustu oziroma o pustu, ko naj bi še imeli zaloge hrane, predvsem moko, mast in pijačo. V hudih časih, zaradi pomanjkanja ali različnih nesreč, pa so se večinoma skušali porokam izogniti, če se je le dalo. Poroka je vključno z ritualom, namreč pomenila dejanje časti za tistega, ki jo je plačal, zakaj pri tem je navadno sodelovalo veliko opazovalcev.

To lahko sklepamo tudi po tem, da niso redki spomini, ko „... govorilo se je še dolgo potem, da take svatbe še ni bilo v tem kraju." (1, str. 15, 16) To se je dogodilo leta 1843, ko je ženitovanje trajalo tri dni. Takih navedb je še dovolj, vsepovsod pa se pritakne beseda o mizah, „ki so se šibile od jedi in pijače". Prireditelj, ki je kaj dal nase, je bil torej dolžan pripraviti hrano, pojedino. Ob neznansko slabi in nezadostni hrani, ki jo je bil deležen slovenski kmet, ni čudno, da so se pojedine, če se je le dalo, razširile v požrtije čez vse meje.

Znana so svarila, ki so izhajala v Novicah o vse preveč dolgih gostijah. V letu 1851 se zavzema dopisnik za to, da bi sprejeli nekakšno zapoved o le 24-urnem pirovanju, predvsem pa bi želel ovreči „... škodljivo postavo, ki v zakon stopiti dovoli brez ozira na premoženje, in je rodovitna mati tatinstva." (28, str. 85)

Primerjava je prilika in podoba svojega časa, a samo kratek ekskurz na finančno področje nam drastično pokaže podobo kmetove zmožnosti in nezmožnosti.

Poroke so enako prizadele proračun ženinove in nevestine družine. Trdina takole navaja lamentacije dolenjskega kmeta v letu 1876: „... Ali bomo ženili Janeza ta predpust? Letos ni mogoče. Saj veš našo navado, da delajo ženitev dobre letine in ne predpust. Mi pa nismo dobili ne žita ne vina... Vzemimo, da je svatba le osrednje, to se pravi, da trpi le dva dni in da ni svatov več kot dvajset. Kjer je svatba velika, ga poločejo za 100 goldinarjev. Toliko stane samo pijača, kaj pa moka, jajca, cuker in druge reči. Že brez tega naklada stroške poroka, narejanje pisem pri gosposki... Tudi bi morala priti krojač in čevljar, da nam fanta spodobno oblečeta in obujeta. Treba bi nama v roko vzeti najmanj 150 goldinarjev... Kakor vidiš, letos ni pa ni mogoče... (76, str. 753/42). Stroški za licenco na občini, za sestavo ženitne pogodbe pri notarju, za poročno opravilo pri župniku (Trdina navaja za leto 1876 za župno takso 12 gold., (75, str. 486/63) so bili dejansko malenkostni v primeri s stroški za pojedino, ki si jo je kmet, glede na svoj status, moral privoščiti zaradi sorodnikov in sovaščanov. Ne glede na previdnost je bila svatba mnogokje dovolj velik vzrok za zadolžitev.

Zvečine je bila poroka „zgol Geschäftssache" (75, 566/88), ki so jo resno jemali vsaj tisti, ki so se za svoje premoženje bali, da bi si ga preveč zmanjšali s prevelikimi stroški.

Ob tem pa bi si ga lahko tudi zvečali. Kjer je bilo pričakovati, da dekle lahko dobi doto, so se o tem vedno dovolj na široko menili, kar je dejansko spominjalo na kupčijo.

Jernej Andrejka takole pravi o poroki svojih starih staršev: „... Drugič se je Martin oženil 6. avg. 1801 z Meto Dolar, p.d. Ulčarjevo iz Palovč. Prinesla mu je 370 gold. dote." (1, str. 9). Ta dota se je, kolikor lahko sledimo naključno zbranim podatkom, ki jih imamo za področje Dolenjske in Gorenjske, vztrajno dvigovala in je tako, če vzamemo obenem še zniževanje splošnega kmetovega življenjskega standarda, postajala že resnično zelo visoka in dostikrat vzrok za propad kmetije, če se je naključilo še kaj več slabih letin ali bolezni zraven. Seveda se ti podatki nanašajo na večje kmete, obenem pa nam tudi povedo, da so jih ponavadi na široko razglašali. Zakon je bil za kmečko dekle edino zagotovilo za relativno preskrbljenost v življenju. Najbrž ni treba posebej opozarjati na mnogoštevilne literarne opise takih „marriages de raison" izpod peresa naših pisateljev v 19. stoletju.

Sredi 19. stoletja so veljale „boljše neveste" že okrog 500 goldinarjev dote, en par volov pa je bil na semnju v Ljubljani po 155 goldinarjev. Če povemo, da je imel ljubljanski župan leta 1850 poleg ostalih dobrin še 1500 goldinarjev na leto, istočasno pa so ponujali županjskemu hlapcu v Štrukljevi vasi na Blokah po 70 goldinarjev na leto (28, str. 27), šele vidimo, kako je bilo najbrž težko postati bogata nevesta, in kako malo jih je bilo. Po sredi 19. stoletja je cena živine in hkrati posestev vedno bolj padala, zadolžitev je bilo vedno več, višina dote pa se je kljub temu zviševala, vsekakor pri maloštevilnih, pa še ti so zaradi taks in pristojbin v pogodbah navajali manjše zneske. Tako nas vsaj poduči Trdina v svojem dnevniškem zapisku v letu 1871: „... Čofovo dali zapisati le 500 dote, zato da se plača manj procentov. Imela pa bo 700..." (75, str. 398/115)

Zadolžitve zaradi stroškov ob porokah so bile vsesplošen pojav, na katerega so grmeli istočasno s prižnic in županstva. Pomagalo pa je bolj malo, ker so tudi tako kmetje želeli dokazovati svoje „stare šege" in veljavo, kar naj bi jim pripadalo od nekdaj.

Ob koncu 19. stoletja piše Ivan Tavčar o nevesti, ki je imela 1200 goldinarjev dote in še dva voliča zraven. (72, str. 71)

Ne moremo se znebiti misli, da so bile ženitve, ki so v 19. stoletju potekale po „starih šegah", kar naj bi pomenilo ženitev z vsemi elementi, s kompletno zasedbo oseb in popolno proceduro, vseeno nekaj, kar ni bilo docela vsakdanje ali celo dostopno vsem. Taka paradna šega je prav gotovo predstavljala statusni simbol in je bila v dogajanju neke vaške skupnosti redka. Povečini pa so se pri manj razkošnih porokah ohranjali le posamični elementi obredja: ostal je starešina, čeravno so bili svatje samo štirje in je vsa pojedina v gostilni trajala le kratek čas.

Dopisnik Novic s Slovenskega Štajerskega se je pritoževal, da „... stare šege naših prednikov pri snubljenju in svatbah so se jele v mnogih krajih vnemar puščati... Včasih pa ovira tudi siromaštvo ženina in nevesto, da se opravi vse bolj po tihem. Vendar tam pa tam so se še ohranile stare navade..." (31, str. 14)

Ženitev ni bila pomemben dogodek le za najožje sorodstvo, ampak za vso župnijo. Tako so bile vanjo vključene različne osebe, ki so po svoje vzdrževale „stare šege". V Kapli pri Arvežu „so imeli posebne šege pri ženitovanjih s prizori in zabavo" (45, str. 64/I). Ta podatek izvira iz leta 1843 in pomeni, da so tako imenovani nepristranski opazovalci, kar naj bi bil tudi izpolnjevalec tega anketnega lista, res pojmovali dogajanja v zvezi z ženitvami

kot gledališko delo, kjer so sodelovali glavni in stranski igralci, predvsem pa znane osebe, ki so se gibale in igrale po ustaljenem besedilu.

Še za starejši čas, iz leta 1810, so v Göthovi seriji naslednji podatki: „... Fant dobi ženo ne iz poprejšnje ljubezni in ne da bi jo poprej poznal. Če še ima očeta, potem mu le-ta določi ženo. Če ga nima, si tudi poišče med zaupnimi znanci posebnega posrednika. Oba hodita po hišah, tudi v oddaljene kraje, kamor mu posrednik svetuje, ali pa naravnost tja, kjer meni, da bo našel fantovim razmeram primerno dekle. Posrednik pove z obrednimi besedami, po kaj sta prišla, in s prav takimi besedami mu odgovorijo, ali privolijo ali ne. Če nista bila uspešna, iščeta naprej. Če kje uspeta, dá fant bodoči nevesti aro. Tako pogosto stopajo v zakonski stan ljudje, ki so si povsem tuji in neznani." (45, str. 86/87). Pričujoči podatki izvirajo iz Brestanica. Povedo nam, da kakšnih posebnih zavor v pogledu iskanja nevest niso poznali, vsaj na tem koncu Slovenskega Štajerskega ne, seveda če si predstavljamo, da je poročevalec že tako rekoč odpisal socialno stanje in da je bilo samo po sebi umevno, da so se iskali le enaki med seboj.

Vsekakor pa smemo sklepati, da so se še večje prepreke glede iskanja zakonskih partnerjev začele po sredi 19. stoletja, ko se je začel znan gospodarski razkroj in še večja socialna diferenciacija.

Poroko je navsezadnje v veliki meri nadomeščala tudi institucija nezakonskih otrok. Ponekod je bilo zanemarljivo malo pomislekov glede nezakonskega otroka, ki naj bi ga nevesta pripeljala v zakon, če je le imela dovolj dote. Takole poroča Trdina: „... če so pankrti in zraven novci — naredi se pogodba dosti lahko." (75, str. 566/88). Do srede 19. stoletja kažejo podatki prvih dveh snopičev Göthove serije, da je bilo razmerje med zakonskimi in nezakonskimi otroki na Slovenskem Štajerskem od 1:7 do 1:3 (Celje-mesto). To vsekakor ne gre posploševati, vendar so podatki tudi za druge slovenske pokrajine precej podobni. (17, str. 114 in dalje)

To je dovolj dober pokazatelj ne toliko o moralnih kot o socialnih zavorah, ki so veljale v tistih časih.

Boris Orel piše, da so slovenske ženitovanjske šege že od Valvasorja naprej najbolj pogosto opisovane in da imamo o njih največ podatkov. Obenem toži, da je to opisovanje precej enostransko, saj nam ponuja povečini le najbolj živahne, vesele, slikovite dogodke, manj opazne, zato pa nič bolj pomembne, pa prepušča pozabi (57, str. 264). Kar se opisovalcev tiče, bi dejali, da že pregled njihovega seznama po kazalih v Novicah pokaže, da je prikaz ženitovanj res najbolj številen, kar pa nam pove lahko tudi naslednje: ženitev je bila dogodek, ki so ga pomnili, ki so ga komaj čakali, kjer je sodelovalo veliko ljudi, ki so ob večinoma stalni revščini in lakoti, bodisi iz potrebe ali zaradi moralnih norm, videli v tem enkratno priložnost za spremembo, za veselje, za pozabo vsega hudega, predvsem pa so si ga izjemno dobro zapomnili. Od tod tudi stalni epitetoni: „Take svatbe ni bilo daleč naokoli, teklo je od brade in od mize," in podobno. Taki dogodki sicer niso bili pogosti, a so se v spominu revežev še dolgo ohranjali ravno zaradi velikih količin hrane in pijače. Ob dokaj pogostnem poročanju sočasnih piscev o revščini in o neprimernih porokah, ki da naj bi si jih bili privoščili tudi reveži in s tem obremenjevali kasneje občinski proračun, pa je več kot jasno, da so bile bogate paradne poroke z vsemi dramatičnimi elementi bolj malokdaj.

Vloge nastopajočih v ženitovanjskih šegah so podrobno opisane v literaturi, ki je navedena na koncu. Imena so bila po različnih slovenskih pokrajinah različna, vendar sta bila njun izgled in vloga večinoma podobna, če ne celo popolnoma identična. Tudi v Novicah iz sre-

de 19. stoletja že jadikujejo posamezni avtorji, kako izumirajo stare šege, a da se jih vendar še tu in tam drže. Izvajanje teh šeg je bilo torej med kmečkim ljudstvom vedno v pohvalo in ponos. Smemo pač sklepati, da so se različni elementi vendarle skozi 19. stoletje spreminjali oziroma predelovali, saj pišejo tudi o tem, „... da jim revščina kroji šege". (31, str. 14)

Glavna dejanja so bila: snubljenje, kar je bilo zelo pomembno in je prav gotovo vsebovalo polno strogo določenih dejanj pri tistih parih, ki so jih, kot že omenjeno, ženili starši. Smemo pa vendar upati, da so se, posebno kočarji in posli poročali tudi bolj na svojo roko in brez hudih obveznosti v smislu starih šeg.

Snubači so bili v različnih pokrajinah različno imenovani. Par je moral biti pred poroko trikrat zapovrstjo oklican, medtem pa so se pripravljali na ženitovanjsko gostijo. Ponekod so imeli tako rekoč poklicno osebo, ki je vabila ženinove in nevestine svate in je bila v različnih pokrajinah tudi različno imenovana, včasih tudi tako rekoč uniformirana (npr. pozvačin ali pozavčin na severovzhodu Slovenije, mandirar na Slovenskem Koroškem). Navadno pa sta vabila kar ženin in nevesta vsak svoje goste.

Tudi na pojedini, ki je potekala po ustaljenem redu, so imeli gostje določene dolžnosti in poimenovanja (za vse podrobnosti glej B. Orel, Narodopisje I; V. Novak, Slovenska ljudska kultura, idr.). Z različnimi določenimi dejanji (kar je v bistvu pomenilo t.im. „stare šege"), so sprejemali nevesto, želeli srečo v zakonu, veliko otrok, se obvarovali hudih duhov in podobnega. Obredna dejanja so bila smiselno in obenem zelo praktično povezana z docela ekonomičnimi.

Ob vsem tem, ko smo že govorili o večjih ali manjših dotah oziroma stroških pri prirejanjih velikih ženitovanj, kaže spregovoriti še o tem, da so ponekod neveste že pred poroko ob vabljenju nabirale darila, še večkrat pa kar na sami svatbi.

Tudi ti načini so bili zelo različni: licitacija za ples z nevesto, prodaja kakšne druge stvari in podobno, nabiranje denarja v jabolko, na krožnik in podobno.

Poroka je bila menjava dobrin, saj sta se prodaja in nakup menjavala na več nivojih. Stroški naj bi se nekako porazdelili med družini ženina in neveste, gosti pa so pravzaprav tudi plačali svoj delež z denarnim darilom. Navadno so na pojedini pobirali še za kuharice, za muzikante, za starešine in še za koga. Dobiček so imeli le člani fantovščine, ki so pobirali odkupnino za dekle, če se je možila v drugo vas.

Iz leta 1876 izvirajo tile podatki: „... Ženin odkuplja nevesto i tod od fantov, preprega nareja se tudi manj bogatim ko na gorenskem. Odkupa dal Milic 10 goldinarjev. Nagel dal za preprego do 5 goldinarjev, revni svatje, ki so prišli po naključju pod isto vrv, pa 14 grošev." (75, str. 332/33). Plačilo se je torej očitno določalo po socialnem položaju obeh mladoporočencev, veljalo pa je prav gotovo za stvar časti in ponosa.

Iz več poročil zvemo tudi za stalne goste pri ženitovanjih, ki pa so prihajali nepovabljeni. To so bili mladi fantje iz vasi, verjetno tudi revnejši sosedje, tudi berači, ki so pri vsaki poroki pobrali svoj „davek", če se je le dalo. Ti obiskovalci so imeli ravno tako svoj obredni pomen in so dejansko spadali v „stare šege", v resnici pa so ob večjih pojedinah le zastonj prišli do hrane in pijače. Znano je, da so ponekod nastopali tudi v maškarah, obvezno pa je bila z njimi tudi kakšna pustna žival, s katero so zbijali šale na gostiji: brna, kamela, rüsa, kozli in podobno.

O žalostni svatbi nam poročajo Novice iz leta 1846: „... V vasi Šk. na Dolenjskem je bilo 9. dan svečana imenitno ženitovanje. Ko se noč naredi, pridejo fantje iz dveh nasprotnih

vasi na prežo ali voglarit, kar je gerda navada na kmetih. Fantje iz obeh vasi so si že pred žugali pretepati se..." (Ko so se začeli pretepati, so fantje ene vasi pobegnili, fantje iz druge pa so nedolžnega prišleka pobili na tla in ga s kolom tako premlatili, da je drugi dan umrl). Poročevalec takole zaključi zgodbo: „... Da bi se to gerdo voglarjanje ali prežanje per ženitninah skoraj vstavili in tolikim nesrečam konec storili!" (26, str. 36)

Naj navedem še eno svaritev, ki so si jo privoščile Novice skoraj ob istem času: „... Konec pusta se bliža in z njim tudi čas, de bo po kmetih več ženitnin. Pri tacih priložnostih pa kmečki fantje mislijo, de brez streljanja ni pravega veselja, torej s pištolo strelja, kdor le more. Lani v Juvarjim Gradu na Krasu nek tak norec deklico na plesišu ustrelil." (25, str. 28)

To so bile stranpoti, vendar dovolj pogoste, kot bi lahko sodili po objavi v časniku. Vsekakor je pomenilo to, da je bilo pri velikem ženitovanju obvezno (in zaželeno) tudi streljanje in pokanje.

Ob bogatem jedilniku so bili po različnih pokrajinah poznani tudi stalni obredni kruhi, ponekod bogato okrašeni z raznobarvnimi okraski, različno poimenovani: ženitovanjska pogača na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem, presneci na Kranjskem, bosman in vrtanik iz Prekmurja, vrtanj iz Bele krajine, podirjanica iz Roža na Koroškem. (57, str. 296–298).

Na vsakem ženitovanju so plesali. Ravno v zvezi s plesom so bile znane šege o prodajanju plesa, o obveznem plesu z nevesto ali katero drugo osebo in podobno. Glede godbe pa so bile tudi razlike, bogatejši so si lahko privoščili tudi ves orkester. Franc Ženica, kapelmajster novomeške mestne muzike v Novicah leta 1857 priporoča, torej objavlja plačano reklamo, vseh svojih 30 godcev vsem tistim, ki si žele dobre muzike na ženitninah. (32, Oglasnik št. 2) Na marsikateri svatbi pa so bili dobri tudi posamezni samouki, tudi potujoči berači, „... lahko pa je godel tudi kak svat na orgeljce in plesa in druzega veselja je bilo ravno toliko, kakor za veliko muziko." (74, str. 335/48).

Čeprav se zdi, da stare šege in denar nimajo nič skupnega, bi vendar lahko dejali, da je imel splošen gospodarski položaj kmeta, predvsem njegovo naglo obubožanje in s tem izrazito povečanje t.im. „proletarskih porok", precejšen vpliv predvsem na kvantiteto ženitovanj.

Paradnih porok po starih šegah je bilo vedno manj, ne zaradi tega, ker bi jih ljudje po nemarnem pozabljali, pač pa zato, ker so si jih težko privoščili. Kdor je imel možnost, da si je privoščil tako ženitovanje, o katerem so ljudje govorili, da je po starih šegah, ta je v skupnosti nekaj veljal, ali vsaj želel veljati. Stare šege so v takšnih okoliščinah postale pomembne zaradi ugleda. Enako tendenco lahko opazimo tudi danes.

Letne šege

Letni prazniki so bili številni in so jih raziskovalci etnologi zaradi lažje preglednosti razdelili po letnih časih, skratka po letnem koledarju.

Prazniki so bili tako rekoč brezštevilni in zelo vprašljivo je, če so jih nekdaj res lahko vse praznovali. Vsekakor je obstajala nekakšna vrednostna lestvica, ki je praznike tudi po pokrajinah razvrščala na svoja mesta, in smemo sklepati, da so bili ponekod nekateri bolj drugi manj popularni in spoštovani.

Že po svojem značaju so različni, saj so večinoma cerkveni in jih je cerkev tudi propagirala, vendar pa so nekateri tako očitno poganskih korenin, da jih je tudi cerkev le stežka

posvojila in jim določila mesto v svojem koledarju. Po navadi so jih oznanjali z lece, prav tako pa tudi kdaj pa kdaj prepovedovali. Vsekakor pa so bile tiste šege, ki so bile zvezane z letnimi šegami, veliko bolj neodvisne od družbenega statusa prebivalcev kot tiste, ki so zadevale ključne dogodke v življenju posameznika. A tudi tukaj se je pokazala družbena ureditev, ki je določala mesta posameznim udeležencem v procesu različnih šeg.

Pustovanje

je bila šega, ki so jo poznali po vsem slovenskem ozemlju. Po današnjih ostankih pustnih mask oziroma rekonstrukcijah dogajanj bi smeli sklepati, da je bilo tudi včasih, torej vsaj še v 19. stoletju, pustno veselje in praznik eden največjih kmečkih zabav. Treba je priznati, da je za prvo polovico 19. stoletja malo ali skoraj nič podatkov o kakšnih posebnih ali večjih pustnih norčijah v vaškem okolju. Več pričevanj se javlja šele v drugi polovici 19. stoletja.

Maskiranja oziroma maškaranje je bilo še do nedavnega skrb fantovskih združb na vasi (40, str. 92) in ženske niso smele sodelovati. Različni tipi mask oziroma preoblek so bili značilni za različne pokrajine, vsem pa so bili skupni obhodi po vasi, nabiranje prispevkov v denarju ali hrani in večinoma pokopavanje pusta na pepelnico. Dasiravno se je obrednega obhoda mask-maškar udeleževalo več gledalcev kot neposrednih igralcev, je bil čas v predpustu znan kot čas veselja in norenja in zato tudi ne posebno čislan od cerkvene in posvetne gosposke. To je bil praznik mladine, kjer gospodarji niso imeli kaj iskati: „Brez

3. Orači na Štajerskem, ilustracije iz Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Dunaj, 1890

vednosti gospodarjeve vzame se konj, vpreže v mal voziček i naj naloži Kurent — dedec v plevnici... Poleg voza koraka Kurentovka, tudi ona moledova za jajca. Dajo joj zaprtke itd. V sredo pa vlačijo po babje oblečeni fantje ploh." (75, str. 558/35) Na svojo roko so ponekod župniki poskušali preveliko norenje za pusta omejevati in celo prepovedovati, a jim ni uspelo (75, str. 490/101)

Niko Kuret v svojem obširnem delu o maskah našteje veliko različnih tipov, ki se pojavljajo po slovenskih pokrajinah.

Na Slovenskem Štajerskem — na Dravskem polju, ponekod v Slovenskih goricah — so bili najbolj znane maske koranti z grozljivo usnjeno-kožuhovinasto masko. Koranti so bili nekdaj izključno privilegij tistih, ki so bili že dovolj stari, da so bili sprejeti v fantovsko združbo. Spremljali so jih orači, tajfli, poberači. Današnje maske, ki so ohranile isto karakterizacijo, so brez dvoma tudi po videzu zelo podobne kot v 19. stoletju.

Njihova predstava se je na vsakem dvorišču ponavljala: s plugom, ki so ga vlačili s seboj, so podorali zemljo na dvorišču, posejali repno seme, poskakovali in pobirali darove, ki jih je dal gospodar ali gospodinja.

Na Slovenskem Koroškem so prav tako poznali kamele ali gambele, šimeljna, košuto, glavni igralec pa je bil fant, našemljen v Pusta. Na Koroškem so poznali tudi lik Pehtre, ki je hodila po hišah v dneh pred pustom.

Na Gorenjskem so hodile v pustnih dneh okrog našemljene „šeme" in „otepovci" (Bohinj). Najznačilnejša pustna šega na Gorenjskem pa je bilo zažiganje Pusta.

Na Dolenjskem so hodile okrog dobrepoljske „maškare" in kostanjeviška „šelma". Znan je bil tudi pustni sprevod in pokopavanje pusta.

V Brkinih so poznali škoromate in škoromatijo. Škoromat je imel leseno masko, ki si jo je moral fant sam izdolbsti. Prav tako so imela lesena obličja pusti iz Drežnice nad Kobaridom in lavfarji iz Cerknega.

Po navedbah G. Makaroviča so bile lesene rezljane maske na slovenskih tleh v rabi verjetno že od 18. stoletja naprej. Nekaj omemb iz konca 19. stoletja pa je tudi o maskah, ki so jih fantje izdelovali iz platna in usnja. (49, str. 398)

Tudi o pustnih živalih (rüsa ali rusa, gambela, srna, košuta, brna in podobno), ki so nastopale še ob drugačnih priložnostih, so avtentični podatki izpričani šele iz druge polovice 19. stoletja, kar pa nikakor ne pomeni, da so te vrste zoomorfnih mask nastale šele tedaj ali celo kasneje. Po izčrpnih primerjalnih raziskavah N. Kureta je dokazano, da so bile te vrste maske tudi na Slovenskem najbolj pogostne in znane (z različnimi imeni) po vsem slovenskem ozemlju.

Preostanki pustnih šeg, vključno s šemskimi tipi in izdelanimi „scenariji" so še v našem stoletju tako številni in dobro dokumentirani, da je popolnoma gotovo, da se vsa ta množica ni mogla pojaviti šele v zadnjem času. Folklorizirane šege prinašajo poenotenje ali posploševanje po pokrajinah ali celo posameznih krajih šele po drugi svetovni vojni.

Za 19. stoletje bi bilo pač najbolj zanimivo ugotavljati, kako živ je bil med kmečkim prebivalstvom še primarni mitološki element, ki ga posebno ob vraževerju in šegah še radi iščemo po „rdeči niti iz sive poganske davnine". Kaj so pustne šege, podelitev ali izdelava mask pomenili v vaški fantovski združbi? Kako se je njena vloga krepila ali razpadala, kje in kako je prodiral na vas vpliv družabnih navad iz novo nastalih društev, ki so se s svojimi

obrobji dotikala tudi kmečkega življenja, hkrati pa črpala pobude in želje v glavnem iz meščanskih vrst?

Privlačna bi bila hipoteza, da je individualno močnejši kmečki prebivalec postrevolucijske dobe občutil pustno veselje kot del svoje osebne svobode, brez tajinstvenih magičnih moči in verovanj.

Dejstvo je pač, da je v primeri z ženitovanjskimi šegami, mnogo manj zapisov ali poročanj o pustnih šegah iz ust sodobnikov.

Vprašanje je nadalje, zakaj je tako malo materialnih preostankov, pustnih mask, kalupov, lesenih ali železnih, ki bi nam lahko povedali, kako so se konkretno šemili oziroma opremljali za pusta v 19. stoletju. Analogno šemskim običajem v zgodovini evropskega meščanstva (o čemer dovolj na široko razpravlja Kuret), bi pričakovali, da so se tudi akterji v kmečkih pustnih komedijah (ali tragedijah) skozi stoletja spreminjali. Ali in koliko časa je bila vloga glavnih igralcev in organizacije določena za pripadnike vaških fantovskih združb? Če je bila združba socialno diferencirana, pripadnikom katerega stanu je bilo dano enakopravno sodelovati?

V 19. stoletju je bila odsotnost žensk in otrok pri pustnih šegah (ne pa pri šemskih!) v kmečkem okolju zagotovljena. Vsem je bilo skupno večinoma nabiranje daril v hrani in denarju in obiskovanje hiš, kjer so po svoje zaplesali za dobro letino, za zdravje živine, za srečo in podobno.

O pustu so ljudje dobro jedli, kdor je le mogel in imel, saj so verovali, da se mu bo potem celo leto tako godilo. Ker pa so bili vedno tudi reveži med njimi, ni čudno, če so se bogatini takole zavarovali: „Na Martinovo opoldne juha, govedina, prikuha, praščevina, tudi kopun, potica, včasi krofi — kdor hoče, jé ostanke popoldne. Zvečer zaužijejo vsi kavo in grejo prav zgodaj spat. Že ob 7. uri. Ta šega je tudi pustni dan, že zato, da ne pridejo šeme delat nadlego. (74, str. 264/246)

Na Dolenjskem so si ob koncu šestdesetih let 19. stoletja tudi že upali zapreti vrata pustnim šemam, čeravno bi si s tem lahko nakopali težave z letino in živino — magičnih pomenov se zagotovo niso več zavedali!

Maškare ob različnih priložnostih

Neuki ljudje so si velikokrat na svoj način pomagali iz težav, ki so jih imeli v vsakdanjem življenju. Na vse načine so si želeli več sreče in manj gorja. Tudi med letom so se ob različnih praznikih maskirali, da bi s tem vplivali na vse tiste znane in neznane sile, ki so bile v škodo ali v pomoč pri dobri letini, in odpodili različne zoprnije, ki so jim grozile.

Spomladi, v aprilu so po vsej Sloveniji nekdaj praznovali Zelenega Jurija. Ta šega se je najdlje ohranila v Beli krajini in na Slovenskem Koroškem (41, str. 271).

Tudi pri delu so včasih poznali maškaranje. Tako so se s sajami namazale terice, iz leta 1853 pa je poročilo o maškarah iz Savinjske doline, ki nastopajo pri mletvi prosa (44, st. 435)

V Prekmurju so se maškarali pri ličkanju koruze, na Kozjanskem pa so hodili v maškarah na koline.

Druge letne šege

Fantje, ki po svojih letih še niso bili godni za fantovsko družbo, so v 19. stoletju radi hodili po hišah kot sv. Trije kralji. Še iz prejšnjih stoletij obstojajo poročila, da je bilo za koledovanje potrebno prositi za dovoljenje, sicer pa je bilo prepovedano in so udeležence kaznovali. Brez dvoma je šlo za zbiranje prispevkov, preprosto povedano, za beračenje. Še iz začetka 19. stoletja je znan podatek z današnje avstrijske Koroške, da so bili fantje, ki so jih zalotili pri koledovanju, tudi kaznovani. Proti sredini 19. stoletja pa so na koledovanje tudi posvetne oblasti že gledale z drugačnimi očmi in ga dovolile. (44, str. 151) Za kolednike so hodili mladi fantje, ponekod tudi dekleta. Od sredine 19. stoletja je dovolj pisanih podatkov za to šego na slovenskih tleh.

Ko so bile pustne norčije končane, je nastopilo obdobje posta. Slovenski kmet ni bil nikoli tako sit, da bi si iz zdravstvenih razlogov privoščil manj jedače, saj je bila hrana bolj ali manj minimalna tudi za gospodarja, kaj šele za posle ali gostače. Prazniki, ki jih je kmet slavil, so se merili tudi po hrani, ki jim je pripadala. (Glej prispevek G. Makaroviča o prehrani). Vendar je bilo revežu težko dohajati bogatega. Zato so bile najbrž redke družine, ki so si privoščile vse, kar je bilo v navadi.

Praznik, ko naj bi se šibila miza, je bila tudi velika noč. Ko so dekleta in ponekod žene nosile (v okolici Ptuja samo moški) jerbase k žegnu, so bili pokriti z vezenimi prtički in so skrivali, kaj je notri. Ni bilo pri vseh enako. V 19. stoletju so barvali in tudi že krasili veliko-

4. „Strelanci", vaški fantje s Planine pod Golico na velikonočno jutro streljajo z možnarji. Okrog 1925, fotoarhiv Gorenjskega muzeja v Kranju

5. Kadilo na Sveti večer, ilustracije iz Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain, Dunaj, 1891

nočna jajca, pirhe ali pisanice, remenke. Enotnih vzorcev so bila velikonočna jajca v Beli krajini, Prekmurju, v Beneški Sloveniji, posebno lepa so bila namenjena obdarovanju.

Tudi božič je bil praznik, ki je veliko pomenil in je skrival v sebi obilo skrivnosti in obrednih šeg, ki so jih izvrševali različno po raznih pokrajinah. Že za božični kruh, ki je bil tako rekoč obvezen pri vsaki družini (seveda je vprašanje, kaj je obveza v razslojeni družbi revežev), je več izrazov.

Jaslice so na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja splošno poznali in so jih postavljali navadno v bohkov kot. Bile so manj znane in tudi kasneje so se razširile po severovzhodni Sloveniji. V zvezi z jaslicami, ki so po svojem nastajanju rezultat dela bolj ali manj likovno nadarjenih posameznikov, je tudi stalen vezen prtič, ki ni smel manjkati pod njimi. Figure so lahko rezljali, lahko so jih modelirali iz gline in žgali v pečeh, ali izrezovali iz tiskanih pol, ki so se v 19. stoletju že v večjih množinah pojavljale na prodaj.

V 19. stoletju na kmetih takih božičnih drevesc, kakor danes, niso postavljali. Včasih in ponekod so v hišni kot obešali manjšo smrečico, vendar neokrašeno.

Ob praznovanju božiča pa je bilo še pomembnejše opravilo sprehod s kadilom po vseh prostorih v hiši in po gospodarskih poslopjih, ki ga je moral opraviti hišni gospodar ali hišna gospodinja.

Prav gotovo se je kmečki človek najbolj družabno razživel pri raznovrstnih šegah in praznovanju. Marsikatero od njih sta podpirali cerkvena in posvetna oblast, ker je bilo pač bolje vedno vedeti, kje bodo in kaj bodo delali ljudje v prostem času. Poleg praznikov so se

kmetje našli tudi pri skupnem delu, ob mašah, posebne vrste sprostitev pa so bila nekdaj tudi romanja, žegnanja in podobni shodi. O tem govori poseben sestavek.

Združevanja in prva društva med kmečkim prebivalstvom

V organizirane oblike družabnega življenja so skušali pritegniti posebno žensko prebivalstvo navadno župniki, z različnimi družbami v okviru ene župnije. To so bila v splošnem smislu razmeroma malo pomembna združenja, ki pa so s svojim pojmovanjem, denimo morale, precej vplivala tudi na ravnanje v farni skupnosti.

Kmalu po sredini 19. stoletja so z znanimi političnimi spremembami in ukinitvijo Bachovega absolutizma nastopile tudi ugodnejše razmere za nastanek tim. nepolitičnih društev. Sprva so bila to društva, ki so kljub deklariranemu nepolitičnemu delovanju v svojem bistvu skušala propagirati slovensko nacionalnost. V čitalnicah, ki so bile najzgodnejši primer takih združevanj, so se tudi slovenski tržani in meščani še največ pogovarjali v nemščini.

Sredi leta 1869 je bilo na slovenskem ozemlju že 57 čitalnic, ki pa so praviloma ostale kmečkemu življu zaprte. Nekaj članov iz vrst kmetov je bilo samo na Primorskem in Notranjskem. (15, str. 472) Ta pojav torej za slovenskega kmeta ni bil kaj prida pomemben, kaže pa tudi, da slovenskemu meščanstvu, ki se je v tistem času že zavedalo svoje nacionalnosti, kmet ni pomenil kaj dosti. Obdobje čitalnic se je razmeroma hitro preživelo. Kljub svoji kratkotrajnosti je imelo razmeroma velike posledice v sočasni slovenski literaturi.

Vzporedno s čitalnicami so delovala tudi sokolska društva. Tim. Južni Sokol je bil ustanovljen v Ljubljani že leta 1863, vendar je prišlo do večjega širjenja sokolskih odsekov na podeželju šele ob koncu 19. stoletja in po letu 1900.

Zanimivo je, da so bila politična društva sprva strogo prepovedana za ženske in mladino. Ti so lahko delovali le v cerkvenih kongregacijah in kasneje v nepolitičnih kulturnih društvih (npr. različnih odsekih prosvetnih društev). Kmečko prebivalstvo je živelo v drugi polovici 19. stoletja tako rekoč mimo vseh političnih društev, ki so jih meščani ustanavljali v mestih in trgih.

Sicer pa je ravno v društvenem življenju najbolj prišla do izraza družbena diferenciacija, saj so bila društva deljena na tista za bolj in tista za manj situirane prebivalce, oziroma se je ta delitev videla pri društvenih funkcijah. Notranja ureditev kateregakoli društva je upoštevala hierarhično lestvico.

Gasilska društva

Ni naključje, da so se prav med kmečkim prebivalstvom v zadnji tretjini 19. stoletja razmeroma hitro in trdno uveljavila nova gasilska društva, formalno tako rekoč državno ustoličena in dovoljena.

Ogenj je bil vedno šiba božja, nesreča in nepredvidljivo dejanje. V sklenjenih mestnih naseljih so bili požari tako pogosti, da so se meščani že razmeroma zgodaj v srednjem veku skušali vsaj delno organizirati, da bi s skupno močjo odvrnili nesrečo. Gašenje ni bilo odvisno toliko od tehničnih pripomočkov, ki so bili primitivni, kot od uspešne organizacije vseh tistih, ki so bili dolžni pri požarih pomagati.

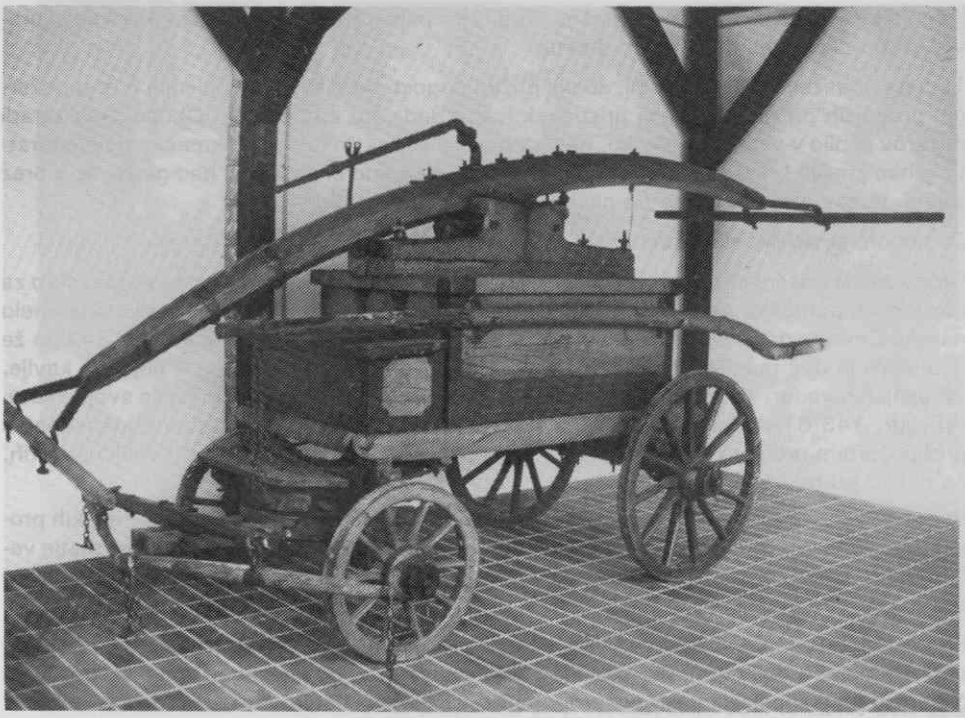

6. Najstarejša gasilska brizgalna, iz Grahovega pri Cerknici, 1836, sedaj v muzeju v Metliki

Občasni izumi, še bolj pa izboljšave, ki so se vrstile od 15. stoletja naprej, so počasi prodirali v mesto. Leta 1518 je augsburški zlatar Plattner izumil uporabno brizgalno, pot do platnenih cevi je bila še dolga, prevoz pa kompliciran in odvisen od mnogočesa.

V 19. stoletju so že poznali brizgalno s sesalnimi cevmi. Najbrž pa so bile take naprave dokaj drage tudi za občinske blagajne. Vsekakor je požarna varnost v glavnem slonela na zasebnih lastnikih hiš, ki so morali imeti predpisano število protipožarnih orodij (vedra za vodo, požarne lestve, požarne kavlje, kadi za vodo). Posebne obveznosti pa so imeli tisti, ki so bili lastniki vozov in vprežne živine.

Po požarnih redih v mestih so bili za pomoč določeni v glavnem „ognja vajeni rokodelci", za nadziranje in povelja pa mestni sodnik, župan in svetovalci. Tak je bil že predpis v požarnem redu za Ljubljano iz leta 1676.

Skladno z drugimi reformami sta Marija Terezija in Jožef II izdala tudi nove požarne rede in druge odloke. Razdelitev del, pomoč in poveljevanje se ni kaj prida spremenilo: gašenje je še vedno predstavljalo pomembno zadolžitev posameznih obrtniških cehov. Določila hišnim lastnikom so bila poostrena, kazni večje.

Sredi 18. stoletja je „kresijsko glavarstvo za Gorenjsko prvič sprožilo vprašanje, da bi se v Ljubljani ustanovilo posebno gasilsko društvo." (3, str. 27 in dalje). Glede na ustaljen red pa meščanom ni bilo do tega, da bi se organizirali v „delovna društva", ki so bila očitno namenjena rokodelcem in so obenem še za njih pomenila neke vrste prisilo, saj je bilo do-

ločenih cela vrsta kazni za neposlušne. Tudi 25 s palico za tistega voznika, ki se ne bi pravočasno prikazal na določenem mestu.

Tudi na podeželju, ali pa še bolj, so bili požari pogosten pojav. (Za pojasnilo o protipožarnih predpisih pri gradnjah glej prispevek Ivana Sedeja o arhitekturi). Obubožanih zaradi požarov je bilo v vsaki vasi veliko, nenadoma, od danes do jutri se je kmečko gospodarstvo lahko znašlo brez vseh sredstev za življenje, ne samo brez strehe nad glavo, tudi brez živine, vozov, orodja, hrane do naslednje letine.

Za pogorelce so veljali posebni predpisi, posebna dovoljenja za beračenje.

Organizacija gašenja požarov je v vaški skupnosti pač ostala na ramenih sosedov, skrb za gasilske pripomočke pa je bila poverjena posameznikom. Po podatkih iz ankete je imelo naselje Cmurek na Slovenskem Štajerskem v letu 1811 eno brizgalno, v letu 1844 pa že dve veliki in dve manjši brizgalni, 3 sode za vodo, 10 požarnih lestev, 4 požarne kavlje, 26 usnjenih veder. To orodje je bilo v občinski lasti, vsaka hiša pa je imela še svoja vedra. (46, str. 143/61). Lahko domnevamo, da vse občine niso bile tako dobro opremljene s protipožarnim orodjem, dasiravno tudi to orodje ni kaj prida pomagalo pri večjih požarih, če ni bilo pri roki še vira vode.

Posebno skrb za požarno preventivo so uvedli Francozi v štiriletni okupaciji v Ilirskih provincah. Ta skrb je večinoma ostala še po njihovem odhodu. Vsekakor pa so bili kmetje večinoma še naprej več ali manj odvisni od svoje lastne sposobnosti in vzajemne pomoči pri večjih požarih.

Po nesrečah se je število beračev povečalo. V Novicah iz leta 1846 izvemo za 12 skoraj popolnoma pogorelih vasi, pa še ta številka je najbrž nižja od realnega stanja, saj gotovo v časopisu niso zabeležili vseh požarov na Slovenskem v tistem letu.

Ni čudno, da si je Bleiweis v Novicah precej prizadeval, da bi kmete vzpodbudil, da bi se zavarovali in bi imeli ob nesrečah vsaj nekaj odškodnine. Na slovenskem ozemlju so zavarovali v glavnem pri Notranji avstrijski zavarovalnici, ki je imela sedež v Gradcu, ustanovil pa jo je nadvojvoda Janez leta 1828 (45, str. 10), ali pa pri italijanski zavarovalni družbi s sedežem v Trstu.

V letu 1843 so v Novicah objavili Postave pogorelske družbe ali bratovščine sv. Florjana na Štajerskim, Koroškim in Kranjskim. Tekst je bil zelo obširen in ga je bilo potrebno objaviti kar v več številkah (22, str. 61—70)

Razloženo je bilo, kaj je namen te družbe, kako se ocenjuje premoženje in kako poravnavajo škodo. Glede na splošno raven pismenstva v prvi polovici 19. stoletja pa je malo verjetno, da bi si kmetje sami brali dobronamerna obvestila. Splošna raven požarne varnosti in zavarovanja je bila v tem času odvisna od naklonjenosti cerkvene gosposke, pa tudi zmožnosti in pripravljenosti občinskih uradnikov, vsekakor pa je bil poglaviten in končen vzrok za zavarovanje posameznikov njihovo premoženjsko stanje in prosvetljenost.

Že leta 1848 pa se je v Novicah pojavilo novo opozorilo: „Kmetje, ne pozabite bratovšnje sv. Florjana!... Tak pomoček, se nesreče ognja obvarovati, je asekuracija ali bratovščina sv. Florjana, in zdej se boste zamogli lože v to družvo stopiti, ko bojo desetinske in tlačanske reči poravnane in vam po tem ne bo treba davkov odrajtovati..." (25, str. 204). Seveda kmetje zaradi odprave tlake in desetine niso prav nič več „zamogli", kot je pokazal razvoj. Požari pa so bili še prav tako pogosti kot prej.

Razvoj gasilskih društev, ki jih danes še vedno pojmujemo kot društva, ki so pisana na ramena kmetov, pa je v drugi polovici 19. stoletja pokazal, da je bilo ozračje večje indivi-

7. Gasilsko društvo v Novem mestu, slikano ob svoji desetletnici, 1886, fotoarhiv Dolenjskega muzeja, Novo mesto

dualne svobode vsekakor primerno tudi za te vrste organizacij. Obenem pa je bila hierarhična ureditev, ki so si jo institucionalizirani gasilci prisvojili, absolutno najbolj primerna za istočasno razslojenost v kmečki skupnosti.

V sedemdesetih in osemdesetih letih pa so ustanavljali gasilska društva iz obrambnih vzrokov, zakaj „... treba je omeniti posebnost, ki je bila lastna le gasilskim društvom na Slovenskem, da je bila namreč večina članov Slovencev, vodilne položaje v njih pa so imeli Nemci in nemčurji. Uradni jezik v društvih je bil nemški. Prvo gasilsko poveljevanje v slovenščini je imel leta 1880 Ignacij Merhar v Ljubljani." (3, str. 61)

Po letnici 1869 je bilo prvo gasilsko društvo na Slovenskem društvo v Metliki. V naslednjih dveh desetletjih so gasilska društva kot gobe rasla po Kranjskem, Štajerskem, Dolenjskem, najkasneje na Primorskem.

Vsekakor so gasilska društva pokrivala vse slovensko ozemlje in so v tem pogledu tvorila mrežo enakih ali podobnih društev po vsej Avstro-Ogrski. S svojo notranjo ureditvijo, razdelitvijo na čine, s poveljevanjem, z uniformami je bila to skoraj pol vojaška organizacija. Slovence pa je poživljala še dodatna dejavnost: zavzemanje za uporabo slovenščine, in na ta način se je ta tako rekoč izrazito nepolitična organizacija natančno pokrivala s političnimi zahtevami.

Težko je reči, koliko so se vsa ta dogajanja dotikala, denimo, nekega aktivnega člana, gasilca v manjši vaški skupnosti, ki je po svojih močeh pomagal pri gašenju, osebno pa

predvsem užival ob dejstvu, da je bil član organizacije, ki mu je pripadala svečana uniforma (ki si jo je moral v večini primerov celo sam kupiti), v kateri je blestel na paradah, procesijah, pogrebih ali na gasilskih veselicah.

Gasilstvo se je ob koncu 19. stoletja, torej v začetnih tridesetih letih svojega obstoja od začetnih cehovsko in obrtniško naravnanih posebnosti uspešno preorientiralo na kmečki življelj.

V društvih se je zbirala vaška gospoda: župani, posestniki, gostilničarji, trgovci, čestokrat kar v eni in isti osebi. Za njih je bilo rezervirano predsedstvo, poveljstvo, nadpoveljstvo in kar je bilo še bolj pomembnih funkcij. Aktivne vloge gasilcev (brizgalničar, trompetar, plezavec in podobno) pa so v manjših vaških skupnostih prevzeli kmečki sinovi. V gasilskih društvih so naprej živele šege, ki so jih poznali ponekod na Florjanovo (4. maj), ko so koledovali od hiše do hiše in prepevali razne pesmi.

Pregled društvenih arhivov nam tudi pove s svojimi podatki o članih, prispevkih, funkcionarjih, podpornih in častnih članih, prireditvah, kako globoka je bila socialna diferenciacija v vaškem okolju zadnje četrtine 19. stoletja. Za hlapce in dekle ni bilo niti zanimanja niti prostora na kakršnikoli prireditvi, pa saj si jo tudi niso mogli privoščiti, če so bili vpreženi v delo skoraj dan in noč.

Kmečkim fantom ali obrtniškim pomočnikom, ki so večinoma ostali aktivni člani, je veliko pomenilo, če so bili člani društva. Zato so bili tudi zunanji znaki članstva (uniforma, članska izkaznica, sodelovanje v uniformah pri raznih, že naštetih prireditvah) tako zaželeni in tudi s težavo pridobljeni za večino, saj so si jih morali še sami plačevati.

V zadnji četrtini 19. stoletja in kasneje je nastalo mnogo skupinskih gasilskih slik. Seveda gre za srečno okoliščino, da je bila tehnika fotografije že tako razvita in razprostranjena, da si je že utrla pot tudi na obrobje avstro-ogrske države, dasiravno ni bila poceni. To dokazuje, da so bili dogodki tako pomembni za posameznike, da jih je bilo treba ovekovečiti za sedanjost in za prihodnjost.

Začetki socialne demokracije so se slovenskega kmeta bolj malo dotaknili, razen če pomislimo na to, da so izvirali prvi proletarci vendarle iz kmečkih vrst in so tako ohranjali še dolgo časa kmečko miselnost. Vendar na podeželje socialno demokratske ideje niso segale.

Ideje socialne demokracije so razširjali bivši Bleiweisovi „rokodelci". To je bila že zadnja četrtina 19. stoletja, ko se je na podeželju začenjala največja obubožanost, zadolževanje, izseljevanje in obenem tudi največja socialna diferenciacija. Šele ob koncu osemdesetih let 19. stoletja so se pojavile ideje o kmečkem zadružništvu, ki jih je zastopal Janez Ev. Krek in ki so prodrle v življenje že pred koncem 19. stoletja. (14, str. 564)

Božjepotništvo, romanja, cerkveni shodi in prazniki

Prav gotovo je bilo božjepotništvo, romarstvo, obiskovanje cerkvenih shodov, zahajanje na žegnanje in kar je še podobnih dogajanj ena od svetlejših strani v življenju kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. Priložnosti za tovrstne obiske cerkva je bilo dovolj skozi vse leto. Nekatere cerkve so bile bolj znane kot druge, njihova popularnost pa se je spreminjala. Prosti čas je omogočil kmetom v poznem poletju več popotovanj oziroma več shodov in srečanj.

Božjepotništvo v svojem tisočletnem razvoju ni bilo deležno le hvale in priznanj. Kot vsak drug kulturni element se je s časom spreminjalo, nanj pa so vplivali predvsem neposredni

8. Procesija na Telovo v Novem mestu, okr. 1900, fotoarhiv Dolenjskega muzeja v Novem mestu

udeleženci. Ti so ga tako rekoč gnetli in oblikovali po svoje, kar je povzročilo pri posvetnih in cerkvenih oblasteh večkratne posege, z večjimi ali manjšimi posledicami.

Slovenci so se tako rekoč že „od nekdaj", kmalu po pokristjanjevanju, udeleževali romanj na daljše razdalje, v večja in znana krščanska središča srednjega in novega veka: Jeruzalem, Rim, Kompostela, Köln, Aachen, Trier, o čemer obstoje pisani podatki. V tistih časih so bili to gotovo podvigi, ki so zahtevali globoko religioznost, vsaj malo pa tudi avanturizma. Poleg tega so včasih romarske poti, ki so trajale (po evropskem ozemlju) tudi po več mesecev in celo let, romarji prehodili ali se prevozili z namenom, da vmes trgujejo, da opravijo mimogrede še kakšen diplomatski posel (80, str. 225—230) in obenem izprosijo milost za nazaj in za v prihodnje.

Znano je bilo, da so Slovenci v skupinah romali v Köln (ali Kelmorajn) že stoletja dolgo, saj so že od 9. do 14. stoletja znani številni romarji, v naslednjih stoletjih pa so bila skupinska romanja Slovencev (ki jih v zapisih čestokrat imenujejo Ogre) vsakih sedem let, vse do leta 1776, ko je bilo z odlokom dunajske dvorne pisarne prepovedano vsako romanje cesarskih podanikov v Porenje. Ta odlok je trajal le slabih trideset let (68, str. 143—213), kar je bila usoda večina Jožefovih preveč radikalnih sprememb.

V zvezi z vsakoletnimi romanji v porenska mesta se je dogajalo cel kup stvari, tako da so taki in podobni odloki prizadeli pravzaprav bolj domačine kot romarje.

Prav ob koncu rednih sedemletnih skupnih romanj se pojavijo poročila nekaterih graščinskih oskrbnikov (68, str. 165, 164), ki večinoma poročajo, da so se v Porenje podajali največkrat kočarji in obubožani ljudje, ki doma niso imeli dela, spotoma so beračili in si s tem celo pridobili nekaj premoženja ob vrnitvi. Prav tako so se z romanjem fantje lahko uspešno izognili vojaščini. Omenjajo tudi tatove, ki da so se močno namnožili in se ponavadi priključili romarjem.

Taki podatki in poročila so bili seveda voda na mlin Jožefu II, ko je pripravljal odloke v zvezi z ukinitvijo oziroma zmanjšanjem števila samostanov in romanj. Kljub vsemu pa najbrž niso povsem iz trte zviti, dasiravno pravi Jože Stabej v nav. delu takole: „Šele potem, ko je bilo za sedaj že vse končano in se oblateni niso mogli braniti, je zlilla za 'ljudstvo vsa od ljubezni in skrbi vneta' gospoda z Gorenjskega v svojih poročilih kresijskemu uradu v Ljubljani leta 1775 kar cele golide objedanja na svoje 'podanike', ki so si bili kdaj upali božjepotiti v Porenja." (68, str. 164).

V 19. stoletje je torej cerkev popeljala ljudstvo še z ostankom posvetnih prepovedi in odlokom Jožefa II, ki pa niso prišli do prave veljave niti v času, ko so nastali, še hitreje pa so ponehavali po Jožefovi smrti leta 1790. Ljudi, ki so morali po enkrat ali večkrat v Kelmorajn, je bilo vedno manj, so pa zagotovo pridobivali na pomembnosti vsaj po pripovedovanju o svojih dogodivščinah. (Glej podatke o Davorinu Trstenjaku, ki je kot dvajsetletni študent zapisal pripovedovanje kelmorajnskega romarja in spet čez dvajset let sam odšel v Köln na poizvedovanje (68, str. 178). Kasneje so se poredkoma in posamično odpravljali na romanja na daljše razdalje v tuje dežele.

Zato pa so v 19. stoletju poznali vse polno romanj v okoliške cerkvene hrame. Celo v najbolj neugodnem času za božjepotništvo so nastajale nove romarske poti, na primer Mati božja Dobrega srca nad Kostanjevico ob Krki, leta 1777. (42, str. 223).

Na Slovenskem so prevladovale Marijine božjepotne cerkve, sicer pa so častili tudi druge svetnike. Popularnost božjih poti ni bila vedno na isti ravni. Tako so jo nekatere zgubljale, druge pridobivale, vsekakor pa so večje razlike v obiskovanju nastale šele v 20. stoletju. Po podatkih, ki jih lahko črpamo iz literarnih ali dokumentarnih zapiskov slovenskih pisateljev in zapisovalcev, lahko sklepamo, da so bile romarske poti, shodi, žegnanja in podobni cerkveni prazniki skoraj enaki ali vsaj zelo podobni v prvi in drugi polovici 19. stoletja.

Še najmanjšo spremembo so doživeli vzporedni pojavi, ki so obvezno spremljali cerkvene shode, tako rekoč posvetna dogajanja, ki pravzaprav sploh niso zadevala religioznega momenta, pomenila pa so stalno in obvezno scenerijo. To so bili kramarji, godci, pijanci, berači, in kar je še takih reči, ki so bili za cerkvene oblasti vedno moteči, a so jih vseeno tolerirali do največje možne mere.

Tudi na romanjih so se zbirali pripadniki različnih družbenih skupin, od gruntarjev in kočarjev, do meščanov in poslov. Do neke meje je bila ta pripadnost označena že s karakterizacijo patrona (nekateri so sloveli za zaščitnike otrok, vojakov, popotnikov, zaljubljencev, za zaščitnike v bolezni, za živino, za letino in podobno). Še bolj so se romarji ločevali po krajevni pripadnosti, kar najbrž ni vedno izvenelo čisto miroljubno. Tako Trdina pripoveduje o belokranjskih romarjih v Novem mestu, ki da so kradli češplje, sicer pa so vedno nosili s seboj čebulo (75, str. 444/312), drugod pa v zvezi s plesom pove, da „vrtec plešejo posebej Slovenski Štajerci in posebej Dolenjci-domačini." (74, str. 38/232).

Romarski shodi so bili v 19. stoletju po vsem sodeč eden najbolj slikovitih in pomembnih dogodkov v sferi družbene kulture in so odzvanjali večplastno tako na same udeležence kot na kraj, kjer so se dogajali.

9. Romarji iz Bohinjske Bistrice na Višarjih, ok. 1900, fotoarhiv Gorenjskega muzeja v Kranju

V času božjepotniških praznikov se je dogajalo toliko stvari, da so s kakršnokoli zakonsko prepovedjo vedno prizadeli preveč kompliciranо strukturo trgovine, prometa, ljudskega prava, šeg in vere. Zato se taka prepoved za dalj časa ni uveljavila brez prave prisile. Tako rekoč institucionalizirane funkcije so si sčasoma kljub rahlemu prenehanju ponovno utrle staro uhojeno pot.

Niso želeli prizadeti verskih čustev prebivalcev 19. stol., zaradi katerih so se konec koncev romarji povečini podali na pot, zagotovo pa jih je vodil tudi še kakšen drug vzrok. V najboljšem primeru so torej združevali koristno s prijetnim. Tako se poleg religioznih namenov večkrat navaja kot vzrok za romanje še veselje do sprostitve, do družbe, do spremembe, do spoznavanja ljudi in krajev, do trgovskih poslov in podobno. Jernej Andrejka se spominja svoje matere, ki da si „... je želela več deklet nego fantov, zato je hodila pred vsakim porodom na božjo pot k sv. Ani v Tunjce po punce, a sv. Ana jo je izmed dvanajstkratnih obiskov uslišala samo trikrat..." (1, str. 26).

Ljudje so romali zaradi zaobljub, zaradi prošenj, iz zahvale, in v tem pogledu jih je prav gotovo vodila prava in trdna vera. Tudi Trdina je v letu 1877 slišal za dekle, ki „... je večkrat rekla, da za denar se nikoli ne bi hotela bog ve kako potruditi, ali za ljubčka pa bi šla po golih kolenih čeprav v Brezje na Gorenjsko." (76, str. 923/38).

Vzroki so bili čestokrat bolj naivni, kot si jih je želela cerkev, zato pa so nemara prav ti romarji pomenili tisto število, po katerem so „... vaščani sklepali, za koliko se bode obogatela cerkev..." (50, str. 340).

Cerkveni shodi so bili na vsak način eden najbolj pomembnih priložnosti za nabiranje prispevkov.

Obiski cerkva ob določenih datumih so imeli več vzrokov, ki za cerkveni koledar niso bili nepomembni, za vsesplošno doživljanje obiskovalca pa so si bili zelo podobni. Taki so tudi spomini različnih romarjev in obiskovalcev, ki opisujejo, kaj vse se je takrat dogajalo, oziroma, kaj vse so takrat lahko videli in slišali. (8, str. 27—98)

Že od nekdaj so imeli v fari največji praznik za obletnico posvetitve cerkve svojega patrona, tim. dedikacijo (78, str. 16—26). Med odloke Jožefa II, s katerimi je skušal omejiti ali celo odpraviti, vsekakor pa zmanjšati praznovanja in prireditve v zvezi s cerkvenimi prazniki, je v letu 1768 spadal tudi tisti, s katerim je prenesel vsa žegnanja na tretjo nedeljo v oktobru, kakor je ostalo do danes.

S tem pa se v praznovanjih kmečkih ljudi ni kaj dosti spremenilo, saj so vse šege prenesli na god svojega patrona tim. patrocinij. Žegnanje so ustoličili navadno na nedeljo, ki je sledila godovnemu dnevu svetnika.

Žegnanje je bilo prav tako eden največjih praznikov v župniji, kar priča izredno bogato besedišče, primerjalna simbolna, opisna imena za skoraj vsako pokrajino posebej: proščenje ali smenj v Prekmurju, cerkvanje na Koroškem, opasilo ali opasilnica na Goriškem in Notranjskem, žegnanje v osrednji Sloveniji, šagra na Primorskem.

Še v 20. stoletje sega žegnanjska šega, da je treba pogostiti vse znance in sorodnike, ki so z obiskom počastili praznik domačega patrona. Iz druge polovice 19. stoletja je opis Josipa Stritarja: „... V srečnem Prilesju se je danes jelo z veliko žlico. Po stari in recimo, tudi lepi navadi, je vabil vsak Prileščan svoje sorodnike in znance, ki so bili prišli na romarski shod, v gôstje..." (69, str. 35—39). Za udeležence je bilo torej romanje in žegnanje združeno v končni fazi: v pojedini in plesu po cerkvenem opravilu. Tisti domačini pa, ki so vabili na dom, so očedili hišo in dom, poskrbeli za osebno higieno še bolj kot na navadno nedeljo.

Ne smemo računati, da so se na žegnanje zbrali sami sorodniki in znanci, tako so si tudi tisti, ki niso imeli svojih sorodnikov po vaških hišah, lahko pošteno odteščali. Ni ga bilo žegnanja ali romarskega shoda, ki bi minil brez kramarjev, krčmarjev, vsakovrstnih beračev, padarjev, zobodercev, prodajalcev lastnih ali tujih izdelkov.

V tem posvetnem obrobju cerkvenih dogajanj so si bila enaka tako žegnanja kakor romarski shodi. Še več, ob vseh cerkveno zapovedanih praznikih, ki naj bi jih verniki zbrano slavili, se je nabralo toliko obrobnih dogodkov, da so ponekod skoraj prekrili prvotni pomen. Zato se je bila tudi cerkev prisiljena braniti prehudega posvetnega balasta. Iz leta 1878 je takle opis shoda pri sv. Roku: „... Devet krčmarjev, vsak je stočil najmanj po 3 vedra vina (1 vedro je približno 56 l). Kmetiški fantje so divje razgrajali okrog cerkve med službo božjo, tako da je dal župnik cerkvena vrata zapreti. Tudi godcem je vikar prepovedal igrati pred oltarjem poskočnice in marše, pa ga niso poslušali. (76, str. 919/33)

Tako posvetna kakor cerkvena oblast sta večkrat prepovedovali tiste „božje poti, na katerih je prišlo do zlorab, kjer je bilo božjepotništvo povezano s praznoverjem, z vero v magično moč svetih podob, kjer se je božjepotništvo izrodilo v veseljačenje, popivanje in

10. Romarji na Šmarno goro, Franc Kurz v. Goldenstein, fotoarhiv Narodne galerije

nravne pregreške, v brezdelje, v kramarski sejem, v pohujšanje, namesto da bi ohranilo značaj pobožnosti, zbranosti, molitve, spokornosti in verske spodbude." (8, str. 26).

Tako niso kaj prida pomagala niti večna opozorila iz ust ali izpod peresa pomembnejših cerkvenih dostojanstvenikov (npr.: Slomškova navodila glede cerkev in romanj).

Shajanje ljudi ob cerkvenih praznikih, pa naj bo to na žegnanje ali na romarskih shodih, je bilo v pojmovanju kmečkega človeka vse 19. stoletje praznik, ki jim je pripadal tako zaradi molitve, prošenj in pokore, kot zaradi veselja in drugih koristnih opravil, ki jih je bilo mogoče opraviti spotoma. Zato ni čudna pripomba Trdine, ki nasploh zelo kritično opisuje cerkvene shode, da „... sploh so se jezili tudi vsi drugi ljudje, kaj je začela duhovščina delati 'žegnarjem' napote, zmanjševati slovesnosti in groziti celo z odpravo te starinske šege." (76, str. 919/33).

Žegnanja so imela svoj ustaljeni čas, navade in število obiskovalcev. Število le-teh pa se je menjalo ne samo zaradi verskih vzrokov (večje ali manjše pobožnosti prebivalstva), ampak tudi zaradi gospodarskih razmer, ki so pogojevale boljše ali slabše kupčije.

Poleg manjših, tako rekoč lokalnih priprošnjikov, kamor so romali z bližine, so bile nekatere cerkve, ki so imele več veljave, in so jih obiskovali tudi romarji iz bolj oddaljenih krajev. Zelo znana romarska cerkev, kamor so romali iz vseh slovenskih pokrajin, so bile Višarje, prav do srede 19. stoletja, ko si je začela pridobivati sloves vseslovenske zaščitnice brezjanska Marija. Obiskane so bile še Šmarna gora, Ptujska gora, Devica Marija v Polju pri Ljubljani, Dobrova pri Ljubljani, Puščava na Pohorju, Sveta Gora nad Gorico, Svete gore ob Sotli, Nova Štifta pri Ribnici, Olimlje, Zaplaz nad Čatežem (ki je novejšega datuma),

Blejski otok. V 19. stoletju so romali Slovenci zelo pogosto še v Mariazell (ali Marijino Celje).

V Stični je bila v 19. stoletju znana t.im. portna nedelja, ko se je na stiško žegnanje raztegnil sejem na tri dni, predvsem za drobnico, konje in govedo, zraven pa so prišli še številni kramarji od vsepovsod. Omenjena portna nedelja je bila pomemben dan predvsem za posle in služinčad. Imeli so ga pravico izkoristiti prav v določen namen: za spoznavanje in navezovanje stikov. Menda so si dekleta že pri pogajanju za službo izgovorila prosto portno nedeljo (42, str. 200). V tem primeru je stranski pomen žegnanje popolnoma nedvoumno definiran in uveljavljen.

Ko omenjamo romarje in obiskovalce žegnarij, cerkvenih shodov in podobnega, nikakor ne smemo mimo stalnih, rednih in številnih obiskovalcev-beračev. Imeli so tako rekoč permanentno pravico zbiranje prispevkov in so bili navzoči na vseh podobnih prireditvah.

Berači so bili tako rekoč nujno zlo. Bili so neprijetni za vsako kolikor toliko urejeno skupnost, a oblast si pred njimi v 19. stoletju ni zatiskala oči. Bili so uradno potrjeni, priznani, domači in tuji berači. Imeli so celo različne pravice, razlikovali so se med seboj, a bili so tudi stalni privesek romanj in shodov, semnjev in trženj. Če je bilo potrebno, so imeli tudi uradna potrdila o svojem poklicu in dovoljenja za „nabiranje prispevkov". Njihove pravice so bile torej formalne in neformalne, pridobljene s časom in ljudje so jih upoštevali. Vsak romar, če se že sam ni posluževal takega načina preživljanja, je vedel, da bo dal vbogajme, četudi bo s soldi podprl žganjarja, h kateremu jih bo ob prvi priložnosti nesel berač. Beračev je bilo vseh vrst, saj je bilo tudi vzrokov, da so prišli na beraško palico, dovolj. Tako se jih je gotovo precej nabralo iz vrst starih in onemoglih, poškodovanih vojakov, ki so še pred letom 1802 (ko je bila uveljavljena 14-letna vojaška služba), dobivali skupaj z odpustnico tudi uradno dovoljenje za beračenje, pogorelcev in tistih, ki so z kakršnihkoli drugih manj opravičljivih vzrokov pristali na tak način življenja.

11. Berač pred ljubljansko stolnico, Ladislav Benesch, grafika, konec 19. stoletja, fotoarhiv Narodne galerije

Biti berač je sicer pomenilo najnižjo stopnico na družbeni lestvici, vendar pa splošno vzdušje beračem ni bilo sovražno, dasiravno že dolgo ni več upoštevalo še iz srednjega veka izhajajočega spoštovanje tistih, ki so si ubožni način življenja izbrali „po božji in lastni volji". Ko se je v drugi polovici 19. stoletja zelo poslabšal položaj kmeta, ni bilo nič nenavadnega, da so se ljudje iz vaške skupnosti navadili na tak način življenja. Takrat so se tudi nekoč bogati kmetje čez noč spreminjali v berače.

Dolgovi so v tem času v Avstriji naraščali, dražbe pa so postajale običajne. Od leta 1870 do 1880, torej v 10 letih, je šlo v Avstriji na boben 62.119 kmetij, v naslednjih letih pa še več: 78.093. V letu 1889 je imela Kranjska izmed vseh avstrijskih dežel največ malih prisilnih prodaj, velika posestva so prenekaterikrat prodajali za smešno nizko ceno. (11, str. 8, 9). Večina teh ljudi se je res proletarizirala v mestih, nekaj jih je šlo s trebuhom za kruhom še dlje, nekaj pa jih je odplavilo na socialno dno.

Prav tako je bila družba beračev zadnje pribežališče ostarelih hlapcev in dekel. Splošni socialni čut je sicer nalagal kmetom, da so onemogle posle obdržali na kmetiji, a v neugodnih gospodarskih razmerah so bili ti odveč.

Ljudski glas berače na splošno slika kot pijance in postopače, ki bi sicer še zmogli kakšno delo, a se jim ne ljubi. Včasih pa tudi pri beračih nastane vrednostna gradacija, saj so ponavadi najslabši tisti, ki prihajajo od drugod, ki niso „naši". Na Dolenjskem so bili najslabši Hrovatarji, Kočevarji in Gorenjci. (74, str. 293/47) Priložnostno so se največkrat ukvarjali z igranjem na kakšen instrument, s prepevanjem, tudi vedeževanjem, kar je marsikomu prinašalo kar lepe „dohodke" in celo določen ugled v okolici. Bili pa so tudi taki, ki so si s pripovedovanjem zgodb in prebiranjem tiskanih besedil po hišah služili svoj kos kruha in prenočišče. S tem so marsikaterega kmečkega otroka vzpodbudili, da se je z večjim veseljem učil branja.

Nasploh so bili ljudje prijaznejši in radodarnejši do domačih revežev, tuje pa so naganjali iz vasi. Iz Sv. Trojice na Slovenskem Štajerskem so se pohvalili v Novicah z novim srenjskim redom, ki je vseboval tudi določila o beračih. Takole pravijo: „... Beračija se v naši srenji ne terpi; domačim ubogim se bo iz srenjskih dohodkov pomagalo, ptujim se pa primerno delo dà, iz ali se pa iz srenje odpravijo." Še en člen se ukvarja z nadlego: „... Če pravičen ubošček pomanjkanje terpi, naj se pri županu oglasi, da se mu živež da in njemu primerno delo oskrbi." Primerno delo je v tem primeru pomenilo vzdrževanje srenjskih poti, ki se ga najbrž niso mogli lotiti vsi „pravični ubožčki". (29, str. 131, 132)

Berače so v bistvu preganjali iz vseh srenj, učinkovite socialne podpore s strani oblasti ni bilo. Za beračenja so bili cerkveni shodi najbolj primerni. Tu je bila organizacija najbolj utečena in je hkrati odvzemala oblasti del njenega deleža v skrbi, skratka pomenila je socializacijo, ki je bila uveljavljena na vseh ravneh: pri beračih, pri tistih, ki so dajali denar in pri oblasti, ki ji je bila s tem odvzeta delna skrb.

Kdorkoli in kjerkoli je v 19. stoletju opisoval cerkvene shode, ni mogel mimo te zvrsti obiskovalcev.

S tem, kdo so bili božjepotniki na daljših romanjih v porenska mesta v časih pred prepovedjo Jožefa II, smo se že seznanili. Jože Stabej sicer trdi, da so poročila graščinskih oskrbnikov grdo opravljanje, ki nima podlage, predvsem pa se oblateni niso mogli braniti. Vendar se pojavlja vprašanje, če so vsa ta poročila iz trte izvita, oziroma le zlonamerna. Ker so ta romanja trajala po več mesecev (najmanj pa dva), je zares sprašljivo, kdo si jih je lahko privoščil, še posebno, če so romale kar cele družine.

Na dlani je, da se ti ljudje niso mogli pohvaliti s trdnimi grunti ali sploh z večjo posestjo, ki bi jo prepustili poslom ali kar tako vnemar za ves tisti čas, ki so ga nameravali prebiti na romanju. Romanje v daljni Kelmorajn je prineslo romarju, če se je seveda srečno vrnil, veliko krajevno slavo in bil je absolutno povzdignjen na hierarhični lestvici. To lahko sklepamo iz številnih ljudskih pesmi, ki omenjajo romarje — vsekakor ne bi zašli v pesem, če bi bilo to nekaj povsem navadnega in nezanimivega.

Dasiravno so številke, ki jih navaja Stabej za romarje v posameznih sedemletnih romanjih v Porenje, prav impozantne in pomenljive (leta 1713 je prišlo v Köln 306 slovenskih romarjev, leta 1720 350 do 400 romarjev, leta 1727 109 romarjev in tako naprej), ob prepovedi Jožefa II to vendar ni moglo prizadeti večjega števila prebivalstva. Je pa popolnoma razumljivo, da kakršnokoli premikanje prebivalstva na take razdalje in za daljše čase gotovo ni bilo po volji gosposki. V 19. stoletju so popotniki za Kelmorajn še vedno vzbujali pozornost. Vprašanje pa je, če bi se romanje na vsakih 7 let še vedno tako vneto ponavljalo, četudi bi ne bilo za nekaj časa prepovedano. Napoleonove vojske niso bile pomirjujoče za tiste, ki so se le odpravili po svetu.

Božja pota na domačih tleh so tudi v 19. stoletju lahko trajala po več dni ali tednov. In ravno tako je spet vprašanje, kdo se jih je lahko udeleževal. Preprosti kmečki ljudje so bili bolj pobožni in so se bolj pogosto odpravili na božjo pot. Vendar pa so prav tako povsem upravičeni pomisleki, da božjepotništvo ni bilo ravno najbolj priporočano ali priljubljeno pri kmečkih gospodarjih z večjo posestjo in večjo družino. Kdo si je pa lahko privoščil, ne glede na dneve, ko ni bilo večjih kmečkih del, odhod od hiše za nekaj dni, če je le bilo v hlevu nekaj repov? Tudi božja pota so imela svoje stalne obiskovalce. Izjema so bile seveda le večje zaobljube ali pa obisk najbližjih cerkva, kar ni vzelo veliko časa.

Iz leta 1845 je članek v Novicah z naslovom Od družine. Neznani avtor v treh zaporednih številkah moralizira o delovnih gospodarjih in njihovih navadah, življenju njihovih družinskih članov, hlapcev, dekel, o vzgoji otrok, prav ob koncu pa se mu pritakne še tole: „... Cerkve imajo za to, kar so — za božje hiše; in družini je perpušeno si po željah ob nedeljah in praznikih dušo per božji službi okrepčati. Na božjo pot se od tih dveh hiš le malo hodi. Lipovšek rad reče: Premnogi pravi, de gre na božjo pot, pa gre le Bogu na pot; če gre od doma še kaj pobožen, pride rad brezbožen domu..." (24, str. 150).

Vprašljivo je tudi, koliko so bila romanja v 19. stoletju še skupni družinski praznik. Da so se radi združevali po župnijah, je znano, prav tako več avtorjev tudi omenja, da so romarji radi plesali vrtec in prepevali romarske pesmi (58, str. 80), včasih tudi kakšne drugačne pesmi, manj pobožne. Tedaj so se radi združevali po skupinah. Skupino so ponavadi tvorili verniki ene župnije, vodil pa jo je nekdo, ki je znal pevske viže.

Ob pojavu romarstva navadno omenjamo še votivne podobe. Res je bilo 19. stoletje na Slovenskem tudi čas, ko je prišlo do kvantitativne širitve tega pojava, obenem pa tudi do njegove spremembe.

Darovanje podob cerkvi v zahvalo ali v priprošnjo se je pojavilo najprej v Italiji že v prvi polovici 14. stoletja. Širilo se je v latinsko cerkvene evropske dežele, na Slovenskem je ohranjena najstarejša votivna slika z letnico 1599 v cerkvi v Kokarjih pri Mozirju. (49, str. 117).

V 16. in 17. stol. so bile votivne podobe skoraj izključno stvar plemičev, duhovščine in bogatih meščanov. Šele v 18. stol. je po sklepanju glede na ohranjeno gradivo, darovanje votivnih podob že zašlo tudi med kmečko prebivalstvo. Primerki z upodobitvami figur s kmečkimi nošami ali prizori s kmečkega življenja so tako redki, da lahko rečemo, da je bila to še navada, ki je bila tako rekoč rezervirana za višje družbene sloje. V primeri s sosed-

njimi avstrijskimi in nemškimi deželami (36, str. 88) je ostalo na slovenskem ozemlju zanemarljivo malo votivnih podob, pa naj so plemiške ali meščanske iz 17. in 18. stoletja, ali pa kmečke iz 19. stoletja.

Podobe, ki so v 19. stoletju izhajale večinoma iz domačih podobarskih delavnic (82, str. 47, 48) so bile verjetno tako drage, da so bile predrage za večino romarskih popotnikov. Kdor pa si je tako podobo le lahko privoščil, se je v enaki meri, kot se je hotel zahvaliti za izkazano mu milost božjo, tudi želel izkazati se pred svojimi sovaščani in ostalimi obiskovalci romarske cerkve.

Okamenele in za naš čas naivne podobe ljudi, živali in arhitekture imajo podoben razstavni pomen, kot so ga imele pozerske fotografije ob svojih prvih začetkih.

Seveda je to le ena od razlag, ki ne upošteva religioznega momenta, ki je vsebovan v zahvalnih podobah, ki razlagajo nesrečo in čudežno božjo pomoč.

Ob tako majhnem številu ohranjenih votivnih podob (82, str. 23), govorimo o slikanih podobah, večinoma na platno in les, redkeje na steklo, ni mogoče misliti, da je to samo slučajnost. Navada, ki je prišla med kmečke romarje iz duhovniških, plemiških in meščanskih vrst, je bila še vedno tako dragocena in draga, da se verjetno samo iz tega razloga ni bolj množično razširila po slovenskih cerkvah.

V 19. stoletju so kmetje, po slikah sodeč, prosili ali se zahvaljevali v glavnem za osebno zdravje ali za zdravje svojih družinskih članov. V 18. stoletju pa od ohranjenih slik prevladujejo prošnje za živino. (49, str. 120) Ob koncu 19. stoletja začno slikane votivne podobe nadomeščati s cenejšimi barvnimi tiski, ki jih po svoje opremljajo z napisi. Ta razvoj traja v današnje dni.

Romarji in obiskovalci cerkva so v 19. stoletju pogosto darovali tudi votivne figurice. Tudi ta pojav se je med kmečko prebivalstvo razširil iz višjih družbenih plasti. Figurice so bile lahko ulite ali ročno modelirane iz voska, rezljane iz lesa, ulite iz srebrne pločevine ali iz železa. (49, str. 122 in dalje) Predstavljale so konjička, kravico s teličkom, ovco, prašička, dojenčka, molivca in molivko, krastačo, par oči, roko, nogo in srce. Figure živali so darovali zaščitnikom teh živali. Najbolj znan je bill gotovo sv. Štefan kot zaščitnik konj.

V družinskem proračunu je nakup teh figuric gotovo predstavljal precej manjši strošek od votivnih podob. Figure iz voska so izdelovali lectarji in svečarji.

Šolanje in znanje

Kaj je pomenila šola preprostemu kmečkemu prebivalcu slovenske vasi v 19. stoletju?

V veliki večini mu je pomenila prisilo, nebodigatreba, ki poštenemu človeku krade čas in denar, odvrača otroka od dela, staršem pa nalaga dolžnosti pri preživljanju lenih učiteljev. To je najbolj splošna ugotovitev, ki pa je spet tako splošna, da ne more veljati ne za vse prebivalce ne za ves obravnavani čas.

V 19. stoletju se je prav v zvezi s šolo in šolanjem zgodilo veliko pomembnih in ključnih stvari, ki so privedle do velikih sprememb v številu opismenih ljudi ob koncu 19. stoletja. Seveda to ni karakteristično samo za Slovence, zadeva vse narode v avstroogrski monarhiji, ki so se ravnali po tamkajšnjih zakonih.

Za uvod samo nekaj splošnih podatkov o razvoju (6) šolstva.

V 18. stoletju je jezuitsko šolstvo kot organizacija doseglo svoj višek in svoj padec. V Ljubljani je bilo takrat od 500 do 800 dijakov, od katerih je bilo približno tretjina do polovica plemiških sinov, ostali pa so bili meščanskega porekla. Jezuitski red je bil uzakonjen leta 1773, s tem pa se je končal tudi sistem jezuitskega načina šolanja. Avstrijska vlada je že v naslednjem letu, 1774, izdala temeljni zakon iz tega obdobja — Splošno šolsko naredbo, s katero naj bi bilo načelno rešeno najosnovnejše šolanje širokega kroga prebivalstva. Vsekakor pa je bilo tudi to šolanje kmečkih prebivalcev določeno predvsem do tiste stopnje, ki naj bi ustrezala obzorju in razumevanju čedalje bolj potrebne plasti delavcev. Naraščajoča industrija je delovno silo rekrutirala iz delavskih-tlačanskih vrst.

Po zakonu so bile torej ustanovljene naslednje šole: na podeželju trivialke, v mestih pa glavne šole in normalke. Okrog leta 1790 naj bi bilo na celotnem slovenskem ozemlju nekaj nad 8000 učencev, šole pa so bile razporejene takole: trivialk je bilo: 5 na Tržaškem, 5 na Goriškem, 12 na Slovenskem Koroškem, 56 na Kranjskem, 58 na Slovenskem Štajerskem in 10 v Prekmurju. V mestih so bile normalke v Trstu, Gorici, Celovcu in Ljubljani. Glavne šole so ustanovili v Beljaku, Velikovcu, Novem mestu, Mlinu pri Bledu, Kamniku, Idriji, Celju in Mariboru. Poleg vseh teh šol, ki jih je predpisoval zakon, je bilo še nekaj dekliških samostanskih šol v Trstu, Gorici, Celovcu, Ljubljani in Škofji Loki.

Leta 1784 je izšel odlok Jožefa II, po katerem je bilo treba učencem trivialk delati za nadaljevanje pouka na gimnaziji sprejemne izpite, treba pa je bilo plačati tudi šolnino. Popolnoma razumljivo je, da se je s tem ustvarila za pripadnike nižjih družbenih plasti nepremagljiva ovira za nadaljevanje šolanja.

Za tako imenovano „umno gospodarjenje" je bilo dovolj pripeljati prebivalstvo vsaj do tiste stopnje, ko so lahko brali in pisali. Vsekakor se je izkazalo pozneje, da je tudi to šolanje komajda pustilo kakšne sledi v človekovi izobrazbi. Po zakonu je bilo sicer splošno in obvezno, niso pa bile predvidene nobene kazni za izostajanje od pouka. Kmečki otroci naj bi povečini hodili k pouku v neproduktivnem zimskem času in slabem vremenu, ko so jih starši lahko pogrešili pri domačih delih.

Dasiravno se zdi, da so spremembe, ki so nastale po sprejetju šolskega zakona leta 1774, spravile šolstvo v državne roke (ker so pač prenehali jezuiti kot usmerjevalci šolskega procesa), so vendar z novim šolskim zakonom leta 1805, ki je trajal z raznimi dopolnitvami vse do 1869, ponovno zaplavali v že preizkušene vode: vodstvo in nadzorstvo vseh osnovnih šol je spet prišlo pod cerkveni in duhovniški vpliv. Župnik je tako postal neposredni nadzornik šole v župniji, višje nadzorne instance pa so bili dekani in škofijski šolski nadzorniki. Reformiranje šolstva v kratkem obdobju Ilirskih provinc (1809—1813) ni pustilo praktično nobenega vpliva na kasnejše osnovno šolstvo. Pomen teh reform sploh ni dosegel kmečkih plasti. Francozi so namreč namesto prejšnje organizacije trojnih različnih šol: trivialk, normalk, gimnazij, zasnovali enotno štirirazredno osnovno šolo. Štirirazrednice naj bi bile praviloma v vsaki občini, iz njih pa bi imeli učenci možnost prestopa na gimnazijo ali strokovno šolo brez kakršnihkoli omejitev. V tem smislu je bila reforma seveda v prid nižjim plastem, vendar nerazumljena in predvsem prekratka.

Še bolj pa je šolstvo za časa Ilirskih provinc zgubljalo simpatije, ker so organizacijo šol in preživljanje učiteljev oblasti obesile na občine, ki so se v okupacijskem času ubadale že s povečanimi davki. Šolniki so tako kot zajedalci občine izgubljali še tisto malo spoštovanja, ki naj bi ga bili deležni v vaški skupnosti.

Univerza, ki so jo pod imenom „centralne šole" ustanovili Francozi v Ljubljani, leta 1810, je dala poudarek Ljubljani kot središču Ilirskih provinc, sicer pa je zaradi svoje kratkotraj-

nosti pomenila samo bežen intermezzo brez kakršnegakoli vpliva na nadaljnje izobraževanje Slovencev. Vsega skupaj so centralne šole štele v začetku prvega leta 300 študentov, med njimi je bilo dve tretjini Kranjcev, med temi sorazmerno več Gorenjcev in Idrijčanov kot drugih. Na teologiji so prevladovali kmečki fantje, na inženirstvu-arhitekturi obrtniški sinovi, drugod je bila približno polovica kmečkih sinov. (6, str. 50).

Po odhodu Francozov so Avstrijci ponovno uvedli isto mrežo osnovnih in drugih šol, nove pa so postale tim. ponavljalne ali nedeljske šole, ki so postale obvezne za dečke in deklice od 12. do 15. leta.

Položaj šol in učiteljstva je bil torej do srede 19. stoletja nekako zapisan in urejen na papirju do tistega nivoja, ki je ustrezal načrtom razvijajoče se družbe. Vsekakor že s samim sistemom denarnega vzdrževanja ni vzpodbujal k rasti in širjenju.

Z novim šolskim zakonom 1869 so šole postale državne in deželne. V letu 1870 pa je bilo vsaj za prihodnost poskrbljeno tudi za učiteljski kader. V Ljubljani, Celovcu, Mariboru in Kopru so bila ustanovljena učiteljišča. Od tedaj naprej se je ugled šole in učitelja začel počasi spreminjati tudi med kmečkim prebivalstvom.

Pred tem so se namreč za učitelje izobraževali na pedagoških tečajih na normalkah. Vsekakor pa je bilo dosti več „neregularno" šolanih samozvanih učiteljev, ki so bili sicer izučeni obrtniki, odpuščeni vojaki in podobno in so se ravnali po reklu: Med slepimi je enooki kralj.

Tudi šolske zakone in odloke je kmečko prebivalstvo najprej spoznalo kot prisilo: neposredno so kmeta prizadeli obvezni prispevki za gradnjo ali vzdrževanje šol in prispevki v denarju ali naturalijah, ki jih je bil dolžan odšteti za učitelja.

Najpogosteje se je kmet-tlačan v svojem življenju srečeval z enim samim zares šolanim človekom, to je bil župnik ali kaplan. Kot šolanega človeka je morda priznaval še pisanja zmožnega grajskega upravitelja, grajski gospod pa ni bil več predstavnik šolanih ljudi, ampak predstavnik absolutno višjega razreda, ki si je za to vrsto dela (pisanje, branje) lahko najel uslužbence.

Zmožnost branja in pisanja so še v začetku 19. stoletja kmetje v veliki meri povezovali z različnimi čarovniškimi posli, zagovarjanjem in podobnim. Zanimivo pa je, da so to zmožnost najčešče povezovali z ljudmi, ki so hodili v visoke šole, kar naj bi pomenilo, da so se šolali za gospoda. Težko bi našli primer, da so za čarovnij in raznih ukan zmožnega imeli npr. vaškega učitelja ali organista. Določen strah pred učenostjo ni pomagal učiteljem, da bi si s tem priborili kaj višji status med vaškim občestvom.

Poklic učitelja na hierarhični lestvici kmečkega prebivalstva ni kaj dosti pomenil niti na začetku niti na koncu 19. stoletja, kljub temu da se je število šol ob koncu stoletja že bistveno povečalo, s tem pa tudi število pismenih.

To nehvaležno in slabo plačano delo so ob koncu 19. stoletja v večjem številu opravljale tudi ženske.

Šolanje je v začetku 19. stoletja kljub zakonskim določilom zajelo manj kot polovico šoloobveznih otrok. Generacija, rojena še v 18. stoletju, je bila torej na podeželju še bolj ali manj nepismena. Tem staršem se je redko posrečilo, da so si dopovedali, da je dobro in nujno za njihove otroke, da hodijo v triletne šole, kjer naj bi se naučili branja in pisanja. Redki izobraženci neduhovniške smeri so sicer izhajali iz kmečkih vrst, a njihova pot je bila po odhodu v šole za sorodnike in sovaščane zavita v skrivnost. Vprašanje je, če sta skrivnost ali radovednost vzbujali tudi spoštovanje. Dovolj je pisanih dokazov v slovenski bele-

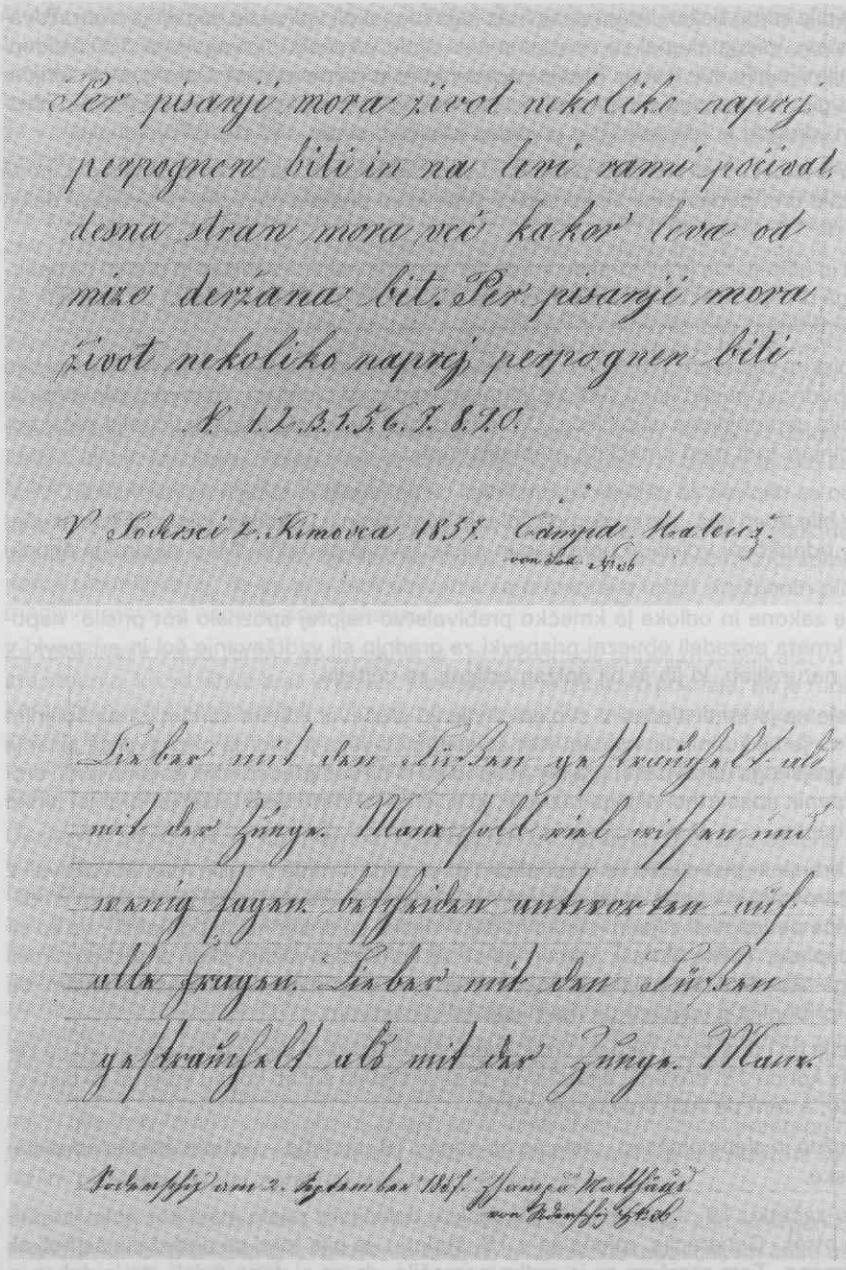

12. Probschriften, primer pisanja v slovenščini in nemščini leta 1857, Sodražica, slika 13a in 13b

tristiki in spominih, ki pripovedujejo, da so učenost in prebiranje knjig najpogosteje povezovali s črno magijo, s pojavi vraževerja in konec koncev s strahom in nelagodnostjo.

Učitelj po svoji izobrazbi ni bil enak duhovniku, dasiravno tudi za večino duhovnikov v prvi polovici 19. stoletja ne moremo pričakovati, da so se po župniščih naseljevali kot eruditi. Župnikova moč ni delovala s stališča izobrazbe, ampak s stališča cerkve, cerkvene hierarhije. Kmetje so cenili njegovo moč, cerkveno oblast in ne znanje. Spoštovanje, ki so ga preprosti kmetje gojili do „gospodov", je bilo morda enako, če ne včasih celo večje, kot so ga občutili do zemljiškega gospoda.

Pri tem pa je bilo pomembno še nekaj: plemič oziroma lastnik zemlje je bil v fevdalni dobi po svojem poreklu tako oddaljen, da si kmet ni mogel na noben način predstavljati, da bi se mu lahko približal kot enakovreden. Župnik pa je bil lahko eden izmed njih. Redko sicer, a z „božjo pomočjo" je lahko prišlo celo do tega.

Spoštovanje, ki so ga najožji sorodniki izkazovali celo študentom teologije, se ni dalo primerjati najbrž z nobeno vrsto spoštovanja. Od tod tudi odrekanja lastnim sinovom, če so izstopili iz semenišča, kar se je dogajalo še vse 19. stoletje. (60, str. 235 in dalje)

Določeno vrsto intelektualca so v pretežno kmečkem okolju pomenili tudi razni graščinski in sodnijski pisarji, ki so bili zaposleni pri gosposki. Kmet se sicer ni želel ukvarjati s pisanimi dokumenti, a je bil vendar prisiljen kdaj pa kdaj uporabljati tudi take stvari. V prvi polovici 19. stol. so se s tem srečavali povečini pri oporokah, pri pisanju ženitovanjskih pisem, verjetno pa manj pri raznih pravdah. Z ukinitvijo fevdalnega reda in novo upravno razdelitvijo pa je prišlo tudi na tem področju do sprememb.

Za Slovence vprašanje izobrazbe ni bilo povezano samo s šolstvom in osvojitvijo najbolj osnovnega znanja. Za kakršenkoli napredek oziroma komunikacijo z ljudmi zunaj njihove družbene strukture je bilo potrebno poznati tudi nematerin jezik, nemščino ali italijanščino. Znanje jezika je bilo tako rekoč kot privilegij omogočeno v teh časih le vojakom, trgovcem, rokodelcem, tistim pač, ki so se ga naučili po sili razmer, ki so bivali ali potovali po nemško ali italijansko govorečih krajih. Prav tako je bilo najbrž delno znanje tujega jezika omogočeno tudi poslom, ki so služili v meščanskih in plemiških družinah. Uporaba nemščine po kmetih gotovo ni bila udomačena v pogovornem jeziku, sicer pa pri uradnih aktih do nje niso imeli kaj prida drugačnega odnosa, kakor sploh do pisanja, oboje jim je bilo tuje in neznano.

Od srede 19. stoletja je institucija notarjev prevzela posle bivših grajskih in sodnijskih pisarjev. Njihovo število pa je bilo omejevano in je bilo leta 1857 naslednje: Slovenska Štajerska je imela 69 notarjev, Slovenska Koroška 21, Kranjska 19 in Gorica z Istro in Trstom 40 notarjev. (32, str. 253)

Notarji so v hierarhiji sodnih uradnikov verjetno predstavljali tisto plast pismenih ljudi, ki je imela seveda natančno določena in dovoljena opravila in je bila kmetom, neukim nemščine in pisanja, še najbolj pri roki. Ne glede na to, kakšne šolske kvalifikacije so bile potrebne za dosego tega stanu, je moral biti to poklic, ki je privabljal več izvrševalcev kot jih je lahko dobilo dovoljenja. V istem letu (1857) je namreč članek v Novicah tudi svaril pred nepravimi notarji, ki da se množe, a nimajo pravice izvrševati tega poklica, zato se njihovi izdelki ne bodo upoštevali.

Za te vrste pisarjev smemo domnevati, da so se rekrutirali iz vrst nekdanjih vojakov, obrtnikov, šolnikov in podobnih, ki so z nižjo ceno konkurirali uradnim notarjem.

Glede na podatke, ki jih razberemo iz spominskih zapisov slovenskih pisateljev ali drugačne vrste izobražencev, ki so bili sprva namenjeni duhovniškemu poklicu, pa so se kasneje posvetili odvetništvu (60, str. 240 in dalje), lahko sklepamo, da tudi odvetniški poklic pri kmetu ni imel prave veljave. Toliko časa, dokler kmet ni vedel, kaj mu piše na papirju, je gotovo, da je bil nezaupljiv in nejeveren. V drugi polovici 19. stoletja, ko se je, denimo, že kot samostojen gospodar, vešč pisanja, pogosteje srečeval z notarji in odvetniki predvsem pri manj prijetnih dogodkih (pobiranju davkov, rubežu, dražbah), mu je verjetno to bolj oblikovalo sliko o tej vrsti izobražencev. Pojem „škrica" je izzvenel v absolutno negacijo šolanja in v splošni zavesti ni pripomogel k temu, da bi kmeta vzpodbudil k šolanju lastnih otrok zaradi neke splošne koristi, ampak le zaradi izboljšanja položaja posameznika.

Iz mnogih t.im. „ljudskih modrosti", rêkel, verzov, upodobitev je pojem „škrica" istoveten s pojmom nepoštenega človeka. Dokler je bilo nepismenosti več kot pismenosti, je bilo vse tisto znanje, ki so si ga ljudje lahko pridobili iz knjig, sumljivo, nepriljubljeno in strah vzbujajoče.

Če opazujemo (proučujemo) razvoj odnosa do šol, do znanja in do položaja šolanega človeka v kmečkem okolju, bi se bilo potrebno ustaviti ob najpomembnejšem dejanju za kmeta, ob zemljiški odvezi v letu 1848. Ali je imelo to dejanje sploh kakšen vpliv na kmetovo dojemanje svojega lastnega spremenjenega položaja, na njegovo spremenjeno samozavest?

Do leta 1848 govorimo o fevdalni ureditvi na naših tleh. Podložniki so, ponekod bolj, drugod manj, trpeli zaradi davkov in obveznih del. Zato so po letu 1848 osvoboditev od tlake verjetno doživeli kot največjo spremembo, odkupa pa v bistvu še niso dojeli, saj je bilo plačevanje le-tega raztegnjeno na več let. V teh letih po letu 1848 se vrste objave v Novicah, ki pozivajo bivše podložnike različnih gospostev, naj do tega in tega datuma plačajo zaostale obroke, sicer zapadejo rubežu. (27, str. 90)

Kmetje so z odkupom zemlje povečini zapadli še v večjo revščino. Občutek, da niso več dolžni odrajtovati svojemu gospodu tlake in desetine v denarju in naturalijah, pa se je vendar moral poznati tudi na njihovi samozavesti. Tako vsaj danes sklepamo.

S tem v zvezi naj bi bil tudi odnos do šol, dostopnost šol in spoznanje kmetov, da je šolanje tudi za njihove otroke koristno.

Glede na mizerno stanje šolstva v prvi polovici 19. stoletja lahko sklepamo, da je bil učitelj tedaj na najnižji hierarhični stopnji vrednostne lestvice za izobraženstvo. Kmetje pravzaprav niso vedeli, kaj početi z njim. Navadno se je moral preživljati še z dodatnim delom, o čemer priča vrsta zapisov, tudi upodobitev, vsekakor pa je bil oziroma naj bi bil v oporo in pomoč cerkvenim oblastem.

Nedeljske ponavljalne šole so bile pri kmetih veliko bolj v čislih, ker so bile predvsem krajše, obenem pa so starši pričakovali od njih pomoč prav pri svojem starševskem delu: učenju krščanskih resnic in navajanju na krščansko pokorščino, kar naj bi otroke spravilo na pravo pot pridnih in pokornih. Kljub temu bi bilo mogoče misliti, da je vendar vpliv župnika in kaplana izviral predvsem iz njunih položajev v cerkveni hierarhiji. Z raznimi potrdili, ki jih je izdajala cerkvena gosposka, predvsem pa z javno kritiko, ki si jo je cerkveni gospod lahko privoščil z lece, je njegova oblast postala neke vrste prisila v kmetovem življenju.

Če se povrnemo v prvo polovico 19. stoletja, ki jo je kmet preživel v odvisnosti od zemljiškega gospoda, bi se veljalo ozreti še na nekaj zanimivih podatkov, ki si jih je zapisal Trdina v sedemdesetih in začetku osemdesetih let. Pričajo nam, kako so kmetje sprejemali samostojnost oziroma kako so se po (komaj!) dobrih dvajsetih letih spominjali tlačanstva.

Ker so večino nekdanjih tlačanskih del opravljali (pri premožnejših kmečkih posestnikih) posli, ženske in otroci, je bila tlaka v resnici dvakrat manjvredno delo: ker so ga opravljali manj pomembni ljudje in ker ni bilo plačano. Zato ni čudno, da se pri opravljanju tlake, kjer se je to pač dalo, niso preveč trudili in Trdina je zvedel naslednje: „...Na tlaki naučili so se ljudje kleti, kvantati, kurbati se in lenčariti." (75, str. 461/36), ali: „...Tlačanov se je še bog ognil, tako so kleli in kvantali. Pri njih se je le grdobij naučila." (75, str. 491/109).

Po takih izjavah bi lahko celo mislili, da so bili tlačani ena od plasti v vaški skupnosti enakih, v resnici pa bo najbrž veljalo, da je bilo to le posledica vrednotenja prisilnega in neplačanega dela. Tudi naslednja izjava, ki se ji Trdina čudi, ni nenavadna: „... In vendar je bilo včasi bolje ko zdaj, v veliki potrebi dobil je kmet pomoč pri graščaku, zdaj nima nič. Noben kmet nima zato več premoženja, da je podložnost nehala. Koliko več so zdaj davki..." (75, str. 456/4).

In koliko je bilo kmetov, nekdanjih podložnikov, ki so si v časih, ki so sledili, naivno želeli, da se vrnejo njihovi gospodje? Komu in za koliko je zrasla samozavest, ko ni bilo treba več hoditi ali pošiljati svojih ljudi na tlako?

Kmet je bil kmet in ni bil ne gospod niti ni bila njegova žena gospa ali hči gospodična. Kdaj se torej dogodi, da si kmetje sami priznajo, da tudi njim (seveda ne vsem, le gospodarjem z imetjem ali z izbranim položajem v skupnosti) pritiče naslov zgornjih plasti? Približno 30 let za tem ima Trdina zapisano: „... Andrejeno punco zval pop na oklicu gospodična. Do zdaj je bilo to obično le za uradniške in patriške uscanke. Gospoda godrnjala na popa." (75, str. 537/88). Prav tako se mu je nekako v istem obdobju zazdelo, da se dogajajo spremembe tudi pri porokah: „... Popi zdaj zelo vičejo poročevaje ženina in nevesto. I to (je) novo. Marsikateri Dolenjec čuti se žaljenega, ako ga tičeš. Veli, da je čast vikanja plačal oženivši se, da mu gre kot kupljena pravica, ne kot priljudnost." (75, str. 537/89). Zapiski so iz začetka osemdesetih let 19. stoletja in seveda ne morejo povedati, če se je kaj podobnega dogajalo še kje drugje in ne samo na Dolenjskem. Vsekakor pa kaže, da se je kmetova samozavest v tridesetih letih po zemljiški odvezi dvignila tudi na tem tako rekoč vzporednem področju.

Občutek, da je znanje pisanja in branja nujno in potrebno, je bil brez dvoma močnejši v mestu kot v kmečkem okolju. V Novicah se je leta 1844 pojavil takle oglas: „... Nekaj za tiste, ki ne znajo pisati, ali pa slabo pišejo. Pred kratkim je prišel v Ljubljano učitelj pisarije iz Dunaja, Jožef Juri po imenu, kteri si upa vsacega, če še tako slabo čečka, v 15. do 20. urah lepo pisati izučiti. (Reklama se vidi v izložbi pri knjigarju Giontiniju.)" (23, str. 124). Za vaško okolje pa neznanje branja in pisanja še dolgo ni pomenilo sramote, dasiravno je pismenost naraščala. Vendar bi lahko rekli, da je večina odraslih, ki niso znali pisati ali pa so bili napol pismeni, v mladih letih le hodila v šole, le da je bilo poučevanje tako pomanjkljivo, da je kasneje privedlo do takšnega rezultata. Izdajo knjig po letu 1870, ki so imele še za današnje pojme nenavadno visoke naklade, vsekakor pričajo, da je bilo bralcev dovolj tudi med kmečkimi prebivalci. S šolskim zakonom iz leta 1774 naj bi bilo torej načelno rešeno vprašanje splošne izobrazbe za široko populacijo. To naj bi pomenilo, da se bo vsak naučil vsaj toliko branja in pisanja, da bo znal prebrati molitve iz molitvenika, svete zgodbe in da bo znal tudi kaj malega zračunati.

To je bila seveda utopija. Tudi pri najboljši volji vseh sodelujočih se cilj ni dal doseči pri vseh šolarjih že zaradi samih šolskih razmer. Šol je bilo premalo, njihovo vzdrževanje pa je bilo prepuščeno občinam, vsekakor pa veliko preveč odvisno celo od dobre volje tistih, ki bi bili lahko kaj storili. Navadno se je v enem razredu drenjalo veliko preveč otrok. Značilen je eden (od mnogih podobnih) odgovorov na anketo iz leta 1811 iz Cmureka, ki pravi

13. Šolarji pri pouku, panjska končnica, 1865, last SEM

takole: „... Slabo stanje trivialne šole, nimajo svojega prostora, 80 otrok, pouk dopoldne in popoldne, pojavljajo se izpuščaji na otrokih in na učitelju. Iz vse župnije je sicer 300 šoloobveznih otrok, hodi pa jih samo 80." (46, str. 140/49). Kot kaže, se Cmureku še po 32 letih ni kaj prida spremenilo, ker so v letu 1843 za nad 300 šolarjev imeli še vedno samo tri sobe, pouk pa v dveh izmenah. (46, str. 140/49) Zato ni prav nič čudnega, da je avtor članka o stanovanjskih razmerah delavcev v Novicah v letu 1857 dodal še tak stavek: „... Zadosti je, da je rekel neki šolski poveljnik: V šoli mora vedno smerdeti!" (32, str. 234) Danes take izjave res lahko vzbujajo smeh, v razmerah 19. stoletja pa so bile vsakdanje.

Verjetno so bile nedeljske šole, ki so jih vodili župniki in kaplani, prav tako odvisne predvsem od zmožnosti in volje poučevalcev, ukvarjale pa so se po večini z versko vzgojo. V številnih primerih pa so zaradi oddaljenosti občinskih trivialk kar nadomeščale redno šolo.

Obseg znanja po treh letih obveznega šolanja je bil bore majhen, če si predstavljamo, da je bilo aktivnega pouka najbrž zelo malo. Vzroki, zakaj otroci niso prihajali redno ali pa sploh ne h pouku, so bili različni, predvsem pa številni: delo, ki so ga morali opravljati, pomanjkljiva obleka in obutev je preprečevala obisk v slabem vremenu, oddaljenost šole in nasploh neprehodnost cest ob snegu in dežju, nenaklonjenost okolja, tako domačega kot splošnega, zmožnost ali nezmožnost učitelja, ki se je za preživetje loteval še dodatnega dela in zaposlitev, in podobno.

V prvi polovici 19. stoletja si je šolstvo zelo težko utiralo pot po slovenskem podeželju. Kljub temu moramo priznati, da so knjigotržci proti sredini 19. stoletja že uspešno prodajali vedno bolj številne izdaje molitvenikov in druge izdaje večinoma pobožne literature.

Imeti molitvenik je sprva gotovo spadalo k modi (glej prispevek M. Makarovič o noši) in ni imelo nobene zveze s pismenostjo lastnika. Pisarije v molitvenikih so bile vedno iste in so jih čez čas znali na pamet, držati v roki molitvenik, ki se je svetil in dišal po usnju, pa je pomenilo, da imaš nekaj, česar nima vsak. V 18. stoletju so tudi za nepismene romarje izdajali pesmarice z dolgimi besedili, ki bi bila zaprta knjiga za večino njih, če jih ne bi prebiral en sam pismeni vodja romanja. Molitveniki so bili različno obdelani in različnih cen.

Najdražji so bili z zlato obrezo in v usnje vezani. Njihova cena je bila v petdesetih letih 19. stoletja od 12 do 50 krajcarjev, kar je bilo najbrž precej, saj je bil na primer istočasno 1 bokal vina od 24 do 28 krajcarjev. Po objavah v Novicah (32, Oglasnik), so prodajali Jeranovo Abecednico po 3 krajcarje, Slomškovo knjigo Blaže in Nežica pa kar po 1 goldinar in 12 krajcarjev.

V spominih na domači Mengeš je zapisal Trdina: „... Leta 1850 ni prišlo nobeno dekle več v cerkev brez čednega žepnega robca in molitvene knjižice" (77, str. 189).

Življenje svetnikov in podobne zgodbe so morali kmečki otroci spoznavati v šolah, navadnih ali nedeljskih. Koliko pa je do njih prispela druga literatura, ki je sicer gojila moralistične religiozne nauke, pa je bilo brez dvoma odvisno od stopnje splošne razvitosti kraja oziroma okolja.

Poljudno in gotovo zanimivo za širok krog bralcev je pisal nemški pisatelj, duhovnik po poklicu, Krištof Šmid (Christoph v. Schmid), rojen 1768, umrl 1854. Izdaje njegovih knjig so bile ene od prvih uspešnic na slovenskem knjižnem trgu. Tiskati so jih začeli že kar kmalu po izidu izvirnika. Prvo izdajo Zgodb svetiga pisma za mlade ljudi je prevedel duhovnik Matevž Ravnikar in je izhajala od 1815 do 1817. Kasneje je bila še večkrat ponatisnjena. Potem se od 1830 do konca 19. stoletja vrstijo številni prevodi Šmidovih povesti, mnogi tudi po večkrat. Nobenega vzroka nimamo, da bi mislili, da so te knjige dobivali v roke samo mestni šolarji. Nasprotno, po mnogih opombah v slovenskem leposlovju je slabega vpliva na mlade (predvsem) gospodične obtožena nemška ljubezenska literatura, ki je bila kmečkim dekletom zaradi neznanja nemščine nedosegljiva.

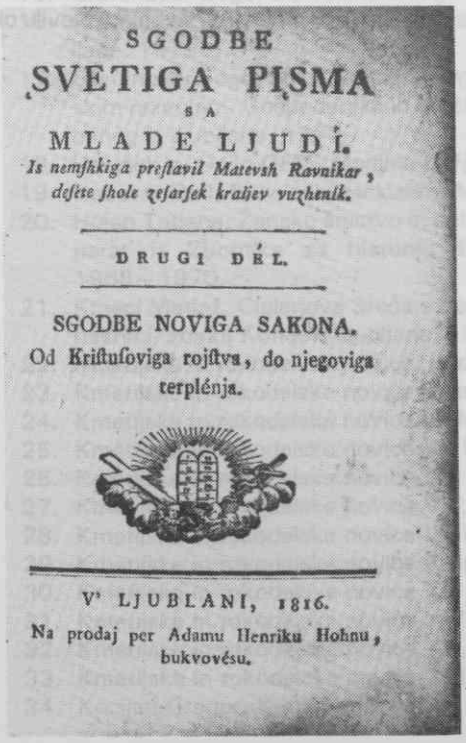
SGODBE
SVETIGA PISMA
S A
MLADE LJUDI.
Is nemſhkiga preſtavil Matevsh Ravnikar,
defiſte ſhole zeſarſek kraliev vuzhenik.

DRUGI DÉL.

SGODBE NOVIGA SAKONA.
Od Kriſtuſoviga rojſtva, do njegoviga terplénja.

V' LJUBLANI, 1816.
Na prodaj per Adamu Henriku Hohnu, bukvovésu.

14. Zgodbe svetega pisma, II. del, izdaja Matevža Ravnikarja, 1816, last SEM

Izdaje slovenskih prevodov so bile namenjene torej tudi, če ne sploh samo njim, kmečkim bralcem. (64)

Takoj po sredi 19. stoletja je začela z izdajanjem svojih knjig Mohorjeva družba. (53) Dokler so izdajali knjige v nakladah do 1000 izvodov, še nekako lahko mislimo, da so bili nanje naročeni le duhovniki in drugi redki slovenski izobraženci. Po letu 1870 se naklade začno vzpenjati nad 17.000 izvodov, in popolnoma jasno je, da so te knjige brali tudi kmečki prebivalci. To je bila že generacija, rojena po zemljiški odvezi.

Pismenost in bralne navade kmečkega življa so se po sredini 19. stoletja že toliko izboljšale, da je sploh lahko prišlo do tolikšnih naklad. Tik pred koncem 1. svetovnem vojne je bila naklada tiskov največja, kar se potem ni nikoli več ponovilo.

Izobrazba kmečkega človeka je v drugi polovici 19. stoletja dosegla neko stopnjo, ki je bila občutno višja kot v prvi polovici, vsekakor pa je bila bolj množična. Verjetno so bile velike razlike glede na različne slovenske pokrajine. Še vedno so podatki, ki kažejo, da so s šolami ravnali enako mačehovsko kot desetletja nazaj. „... V šoli (v Fužinah na Dol.) do 200 otrok. Kakor drugje so tudi tukaj malo sposobni za nauk, sosebno računstvo jim ne gre v glavo, komaj če jih zna kakih deset nekaj računiti, drugi nič. Starši zalivajo jih z vinom. Pepelnično sredo pokozlalo se jih je 13 v šoli..." (76, str. 929/10).

Strokovno obrtno in kmetijsko šolstvo, ki se je, vzpodbujeno od države, pojavljajo že od začetka 19. stoletja, kasneje pa vedno bolj pogosto (glej prispevek Ljudmile Bras o obrteh), je sicer spremljala nezaupljivost kmečkih ljudi, vendar je pripomoglo k širitvi obzorja in končno k prisvajanju občutka o potrebi neke izobrazbe.

Za to pa so svoje storila tudi različna društva, ki so se začela pojavljati v večjem številu ob koncu 19. stoletja.

Seznam opomb in literature

1. Andrejka Jernej, Mladostni spomini, Ljubljana, 1934.
2. Baš Angelos, Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času (1. pol. 19. stol.), Ljubljana, 1987.
3. Božič Branko, Razvoj gasilstva na Slovenskem, Ljubljana, 1968.
4. Britovšek Marijan, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana, 1964.
5. Ciperle Jože in Vinko Skalar, Vzgojni zavodi, vodnik po razstavi, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1987.
6. Ciperle Jože in Vovko Andrej, Šolstvo na slovenskem skozi stoletja (do 1848), katalog stalne razstave, Ljubljana 1988, Slovenski šolski muzej.
7. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Dunaj, 1890; Kärnten und Krain, Dunaj 1891; Küstenland und Dalmatien, Dunaj 1891; Ungarn, Dunaj 1896.
8. Dolenc Jože, Slovenski romar, Celje 1987.
9. Dular Jože, Metliška mestna godba, Ob 130 letnici, Metlika, 1980.
10. Dular Jože, Vodnik po slovenskem gasilskem muzeju v Metliki, Metlika, 1985.
11. Erjavec Fran, Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Ljubljana, 1928.
12. Gestrin Ferdo in Melik Vasilij, Slovenska zgodovina od osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966.
13. Grafenauer Bogo, Zgodovina slovenskega naroda, V. zvezek, Ljubljana, 1974.
14. Grafenauer Bogo, Politične stranke, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979.
15. Grafenauer Bogo, Do volilne zmage 1867, Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979.
16. Grafenauer Bogo, Afirmacija slovenske narodne celote, Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979.
17. Grafenauer Bogo, Struktura agrarnega prebivalstva in njena povezanost z demografskim razvojem, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I, Ljubljana, 1970.
18. Hanjšek p. Odilo OFM, Marijine božje poti, Mohorjeva družba v Celovcu, 1971.
19. Hočevar Ciril, Sokolski katekizem, Maribor, 1923.
20. Hojan Tatjana, Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih (separat iz Zbornika za historiju školstva i prosvjete 1968—1970), Zagreb, 1968—1970.
21. Kmecl Matjaž, Ciglerjeva Sreča v nesreči, spremna beseda v: Janez Cigler, Sreča v nesreči, zbirka Kondor, Ljubljana, 1977.
22. Kmetijske in rokodelske novice, leto 1843.
23. Kmetijske in rokodelske novice II, leto 1844.
24. Kmetijske in rokodelske novice III, leto 1845.
25. Kmetijske in rokodelske novice VI, leto 1848.
26. Kmetijske in rokodelske novice VII, leto 1849.
27. Kmetijske in rokodelske novice VIII, leto 1850.
28. Kmetijske in rokodelske novice IX, leto 1851.
29. Kmetijske in rokodelske novice X, leto 1852.
30. Kmetijske in rokodelske novice XII, leto 1854.
31. Kmetijske in rokodelske novice XIV, leto 1856.
32. Kmetijske in rokodelske novice XV, leto 1857.
33. Kmetijske in rokodelske novice XVI, leto 1858.
34. Kocijan Gregor, Kratka pripovedna proza od Trdine do Kersnika, Ljubljana, 1983.

35. Komelj Ivan, Slovenski kraji in naselja v preteklosti, vodnik po razstavi, Narodna galerija, Ljubljana, 1978.
36. Kriss Rudolf, Volksreligiose Opfergebrauche in Jugoslawien, Etnolog IV, Ljubljana, 1930/31.
37. Kriss R.-Rettenbeck L., Wallfahrtsorte Europas, München, 1950.
38. Kumer Zmaga, Ljudska glasbila in godci, Ljubljana, 1983.
39. Kuret Niko, Jaslice na Slovenskem, Ljubljana, 1981.
40. Kuret Niko, Maske slovenskih pokrajin, Ljubljana, 1984.
41. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 1. del, Pomlad, Celje, 1965.
42. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 3. del, Jesen, Celje, 1970.
43. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 2. del, Poletje, Celje, 1966.
44. Kuret Niko, Praznično leto Slovencev, Starosvetne šege in navade od pomladi do zime, 4. del, Zima, Celje, 1970.
45. Kuret Niko, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Gradivo za narodopisje Slovencev 3, 1. del, 1. snopič, Ljubljana, 1985.
46. Kuret Niko, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Gradivo za narodopisje Slovencev 3, 1. del, 2. snopič, Ljubljana, 1987.
47. Lah Marija, Etnografsko gradivo v Bleiweisovih Novicah od 1843 do 1853, diplomska naloga, 1955, tipkopis, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo, Ljubljana.
48. Lozar-Štamcar Maja, Božjepotne grafične podobice v 18. st. na Slovenskem, diplomsko delo, tipkopis, 1986, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino.
49. Makarovič Gorazd, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana, 1981.
50. Maselj Fran-Podlimbarski, Kako sem prvikrat romal, Ljubljanski Zvon 1890, str. 340—353, iz: Dolenc Jože, Slovenski romar, Celje, 1987.
51. Melik Vasilij, Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva, vodnik po razstavi Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860—1914, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj, 1980.
52. Meze Ljudmila, Etnografsko gradivo v Bleiweisovih Novicah od 1853 do 1863, diplomska naloga, 1955, tipkopis, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo.
53. Moder Janko, Mohorska bibliografija, Ljubljana, 1957.
54. Moder Janko in Žvab Janez, Dol pri Ljubljani, Izdalo in založilo Gasilsko društvo v Dolu pri Ljubljani, 1982.
55. Novak Vilko, Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana, 1986.
56. Novak Vilko, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana, 1960.
57. Orel Boris, Slovenski ljudski običaji, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana, 1944.
58. Orel Boris, Slovenska božja pot in izvori njene ljudske umetnosti, Umetnost 1, VII, Ljubljana, 1942/43.
59. Partizan Ljubljana, Narodni dom 1863—1983, Vodnik po razstavi ob 120-letnici društva.
60. Puhar Alenka, Prvotno besedilo življenja, Ljubljana, 1983.
61. Schmidt Vlado, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II (1805—1848), Ljubljana, 1964.
62. Schmidt Vlado, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem III, (1848—1870), Ljubljana, 1966.

63. Salzburgs Wallfahrten in Kult und Brauch, Katalog, XI. Sonderschau des Dommuseums zu Salzburg, 1986 (več avtorjev).
64. Simonič Franc, Slovenska bibliografija I, 1550—1900, Ljubljana, 1903—1905.
65. Slekovec Matija, Trg in župnija Ljutomer, župnijska kronika, rokopis, hrani Župnijski urad v Ljutomeru.
66. Spamer Adolf, Das kleine Andachtsbild, München 1930, ponatis 1980.
67. Stabej Jože, Prava stoletna pratika in njena zgodovina, Ljubljana, 1986.
68. Stabej Jože, Staro božjepotništvo Slovencev v Porenju, Razprave VI, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1965.
69. Stritar Josip, Sodnikovi, Zbrano delo, 4. zvezek, str. 35—39, iz: Dolenc Jože, Slovenski romar, Ljubljana, Celje 1987.
70. Šorn Jože, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor, 1984.
71. Štrukelj Pavla, Etnografsko gradivo v Bleiweisovih Novicah od 1863—1873, diplomska naloga, 1955, tipkopis, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo.
72. Tavčar Ivan, Kako se mi ženimo, Med gorami, Ljubljana, 1966.
73. Tomažič Tanja, Društva, Življenje idrijskega rudarja, razstavni katalog, Idrijski razgledi 3, 4/75, letnik XX.
74. Trdina Janez, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 1. knjiga, ...pohujšljive za vsakogar, ur. S. Štabi in I. Kramberger, Ljubljana, 1987.
75. Trdina Janez, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 2. knjiga, „Vsaka svinja naj si rije svoje korenje", ur. S. Štabi in I. Kramberger, Ljubljana, 1987.
76. Trdina Janez, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 3. knjiga. Trezne vinske in praznoverne... zapisal Janez Dermavov, ur. S. Štabi in I. Kramberger, Ljubljana, 1987.
77. Trdina Janez, O Mengšu in Mengšanih (Pisma J. Trdine Antonu Koblerju), Uvod in opombe Ivan Vidali, 800 let Mengša, Mengeški zbornik I, Mengeš 1954.
78. Vilfan Sergij, Žegnanja v slovenski pravni zgodovini, Etnolog 17, Ljubljana, 1944.
79. Vošnjak Josip, Spomini, Ljubljana, 1982.
80. Vojé Ignac, Ulrik II. Celjski roma v Kompostelje, Zgodovinski časopis 3, 38, 1984.
81. Zbornik Sto deset let Gasilskega društva Ljubljana-mesto, ur. Franci Tomše, Ljubljana, 1980.
82. Zupan France, Votivne podobe, Informativni bilten Instituta za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, 10, Ljubljana 1964.
83. Žontar Majda, Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem 1860 do 1914, Vodnik po razstavi: Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860—1914, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj, 1980.

Summary

Social culture is a sphere encompassing so to say countless connections between people, individuals and groups. The contents of social culture is also living in a neighbourhood, the quality of mutual help, boys' and girls' communities, administratively organized societies, various professional groups on voluntary or official basis, formal and informal associations of adults founded on voluntary basis and behaviour of people on special occasions which is simply called manners and customs.

The most studied part by Slovene ethnology was the one on customs. Customs were the subject of interest of observers since Valvasor, and in the 19th century, which is the period studied in our treatise, there can be found many records in books and magazines.

Following is a summary of principal findings by ethnologists who had already written on the subject, especially on life cycle, baptismal and funeral customs and on annual customs which in the life of peasants in the 19th century often meant rare opportunities when they were allowed to celebrate by permission of the church and lay authorities. Although it was a matter of regular holidays, they were often also banned.

The paper contains a number of data on baptismal and funeral customs describing habitual developments on such occasions, whereas it deals more in detail with marriage customs. Efforts have been made to describe especially those aspects that usually remained concealed, yet they allowed peasants to organize the so-called weddings "in the old way" i.e. ceremonial weddings which remained deep in the people's memory.

The fact is that also in the 19th century such weddings which would take place in conformity with all prescribed "old customs" were fewer. Already in "Novice" and in the writings of contemporary authors (Trdina) one could find plenty of information and observations on how "poverty determined the customs" and there were becoming increasingly frequent wedding-parties where little attention was paid to established practices. Also in the study of customs there is quite clearly noticeable the pauperization of the rural population which had slowly been progressing since 1848. Land release brought no expected improvement of these conditions. However, the reason that an increasing number of weddings took place in haste does not lie in wilful forgetting or rejection of old customs which were both honoured and desired, but in the lack of money. Ceremonial wedding was more and more becoming a matter of honour and pride, an explicit symbol of social position.

In what concerns annual customs, Slovene ethnology has extremely well studied carnival usages which have been mentioned in principal traits only. Otherwise, more attention has been paid to the so-called church gatherings and pilgrimages, which were also one of the finer points in the life of the country folk in the 19th century. There were enough opportunities for such visits all the year round, yet some churches were more famous than others. The spare time, which peasants had after the completion of major farm works, brought in the late summer longer journeys and more gatherings and meetings.

Pilgrimage was already a very old institution, and ever since the 14th century Slovenes made mass pilgrimages every seven years to Cologne or Kelmorajn. At the same time it was the period of flourishing pilgrimages to churches in Slovenia. At the end of the 18th century emperor Joseph II issued a number of prohibitions in connection with pilgrimages to which people paid but little attention, for in the same period a new place of pilgrimage emerged (1777 — Kostanjevica na Krasu).

Nowadays it is certainly difficult to imagine what effect these bans had on the rural population. From some records it can be discerned that there was no mass participation in longer pilgrimages and that it was generally undesirable. This is, of course, understandable, for farmers, even if they owned but a small plot of land, could not just simply abandon it and set out on a peregrination lasting several days (or even months).

Pilgrimage holidays and benediction Sundays were a special kind of festivities. They are described by contemporaries as a number of events that often had nothing in common with religious purposes which would lead pilgrims on such a journey. This was, in fact, a combination of the useful and the pleasant: an opportunity for confession, prayer and thanksgiving, for purchases and encounters, meeting new people, visit to a dentist and for an indulgence acquired by a donation for beggars.

In return for the recieved or expected pardon, pilgrims donated votive pictures of figurines. This custom, too, reached its heyday among broad masses of peasants in the 19th century when the nobility and the middle classes already began abandoning it.

The last major chapter is dedicated to education and knowledge. In the majority of cases, peasants at the beginning of the 19th century considered education a constraint and, whenever possible, tried to dissuade their children from attending school. More successful were parish priests and vicars in Sunday schools since parents expected them to educate their children into submissive and obedient assistants at work. The most highly esteemed were those who were educated to become priests. They enjoyed a limitless respect even from the part of their parents. Schoolmasters were usually superfluous and mainly belonged to the village proletariat. This was largely contributed to the fact that people had to raise funds for them, which in the eyes of peasants made them look like the poor supported by the community.

The situation began to change after the land release, with the emergence of a new generation which, for the most part, could read and write and did, therefore, not refuse education in advance.

The rising level of education, i.e. the mass achievement of the minimum level of education is also demonstrated by editions of books, especially those published by Mohorjeva založba, which since the last quarter of the 19th century until 1914 constantly increased the volume of its editions.

Marija Makarovič

KMEČKI POSLI*

V pričujočem Slovenskem etnografu so obdelane poglavitne kulturne sestavine, ki kažejo bivanjsko podobo slovenskega agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. Vsebina pričevanj je v glavnem omogočala le splošnejši oris življenja in kulture kmečkega, v 19. stoletju prevladujočega prebivalstva. To potrjujejo statistični (šele za posamezna leta v drugi polovici 19. stoletja popolni) podatki, ki so omogočili izračun vsega in podeželskega prebivalstva (tab. 1), dalje kmečkega prebivalstva (tab. 2) in delež poljedelskih delavcev, med njimi tudi poslov (tab. 3).

Tabela 1. Število vsega (1 =) in podeželskega prebivalstva (2 =) po deželah za posamezna leta v obdobju 1869—1900 (Blaznik, str. 109)

		1869	1880	1890	1900	Razlika v obdobju 1869—1900	
Prekmurje	1 =	65.126	74.222	82.276	87.320	mesta	22.194
	2 =	62.022	70.556	78.136	82.670	dežela	23.511
Slovenska	1 =	406.180	426.975	444.300	457.837	mesta	51.657
Štajerska	2 =	369.774	385.513	393.546	394.499	dežela	24.725
Slovenska	1 =	147.444	152.951	157.697	161.309	mesta	13.865
Koroška	2 =	124.954	123.657	125.340	121.599	dežela	3.355
Kranjska	1 =	463.273	481.243	498.958	508.150	mesta	44.877
	2 =	410.354	422.644	433.343	428.906	dežela	18.552
Goriška	1 =	137.474	145.296	151.002	159.243	mesta	21.769
	2 =	109.823	113.323	116.886	118.240	dežela	8.417
Trst	1 =	123.098	144.844	157.466	178.599	mesta	55.501
	2 =	6.350	6.069	6.637	3.474	dežela	2.876
Slovenska	1 =	58.432	65.082	69.172	73.036	mesta	14.604
Istra	2 =	36.824	41.852	45.269	48.136	dežela	11.312

Tabela 1 kaže, da je v obdobju 1869—1900 močno prevladovalo podeželsko prebivalstvo in da je, razen na Slovenskem Koroškem in v Trstu, postopoma naraščalo.

V deležu celotnega in podeželskega prebivalstva je v opazovanem obdobju (1867—1900) prevladovalo kmečko prebivalstvo. Leta 1869 je znašal delež kmečkega prebivalstva v celotnem prebivalstvu, računan po podatkih za tedanjih 30 krajev, od 59,8 (izračun velja za Radovljico) do 94,3 % (izračun velja za Volosko-Podgrad). Prevladovale so večje vrednosti: v šestih okrajih od 75,8 do 79,2 %, v trinajstih okrajih od 80,2 do 88,4 % in v šestih okrajih od 90,6 do 94,3 % (Blaznik, str. 111).

Tudi za posamezne pokrajine obdelani podatki za leta 1880, 1890 in 1900 (tab. 2) še vedno pričajo o prevladovanju kmečkega prebivalstva v celotnem prebivalstvu. Vendar sočasno opažamo postopno upadanje kmečkega prebivalstva, razen v Prekmurju (Blaznik, str. 110).

* Članek je bil oddan v juniju 1988.

Tabela 2. Kmečko prebivalstvo in njegov delež v celotnem prebivalstvu v letu 1880, 1890 in 1900 (Blaznik, str. 110)

	1880		1890		1900	
	Absolutno	%	Absolutno	%	Absolutno	%
Slovenija	958.758	81,1	935.194	75,8	929.027	73,3
Prekmurje	59.665	80,8	67.249	82,2	77.010	87,6
Slov. Štajersko	350.005	82,6	351.790	77,5	345.008	73,9
Kranjska	378.353	78,7	354.617	71,2	349.503	68,9
Primorje	146.487	84,4	148.180	81,9	144.975	77,5

O deležu poljedelskih delavcev, poslov in dninarjev so znani popolnejši podatki šele iz leta 1900. V avstrijskem štetju prebivalstva leta 1900 je bilo zajeto poleg števila v kmetijstvu zaposlenih družinskih članov, svojcev in vzdrževanih svojcev tudi število delavcev, dninarjev in hišnih poslov (tabela 3).

Tabela 3. Socialna struktura agrarnega prebivalstva leta 1900 (Blaznik, str. 117)

1900	Samostojni v kmetijstvu	Zaposleni svojci	Delavci	Dninarji	Hišni posli	Vzdrževani svojci
Slovenska Štajerska	60.034	108.129	34.569	20.419	573	116.181
Južna Koroška	15.991	27.097	23.483	12.289	1.037	40.871
Kranjska	55.192	130.717	28.109	16.929	545	123.355
Goriška	23.994	61.091	6.970	6.564	264	58.788
Severna Istra	15.785	39.680	3.513	1.211	119	34.473

Tabela 3 kaže, da so imeli med poljedelskimi delavci (posli in dninarji) hišni posli najmanjši delež, celo na Južnem Koroškem, kjer je razmerje med delovnimi družinskimi člani in najetimi delavci na prelomu 19. stoletja 1,2:1 (Blaznik, str. 117). Najmanj najetih delavcev je bilo v Istri, to je 11,5:1 (Blaznik, str. 117). Med ostalimi pokrajinami sta dosegli leta 1900 nekoliko večja razmerja le še Kranjska (4:1) in Štajerska (3:1). Primerjalno lahko sklepamo, seveda z določenim pridržkom, da so podobna razmerja vladala vsaj že od sredе 18. stoletja naprej (prim. Blaznik, str. 116). Tedaj sta bila, tako kot v 19. stoletju, za alpsko območje značilna prevladovanje srednje in velike kmečke posesti in velik delež agrarnih delavcev (poslov in dninarjev) med agrarnim prebivalstvom (Blaznik, str. 116). Število poslov na posameznih kmetijah v 19. stoletju pa je bilo iz več vzrokov v posameznih obdobjih različno, kot se natančneje poučimo v ustreznem poglavju.

V zvezi z delavci v agrarnem gospodarstvu in med njimi tudi poljedelskimi posli imamo krajši, vendar temeljni pregled poselskih razmer (Vilfan, str. 371—377; prim. tudi Vilfan, Zgodovina, str. 501 ss) in oris načina življenja kmečkih poslov na Slovenskem od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne (Makarovič, str. 275 ss). Literarno delo F.S. Finžgarja Dekla Ančka in predvsem Ivana Cankarja Hlapec Jernej in njegova pravica pa pomenita izredno umetnostno predstavitev družbenega položaja kmečkih poslov (Finžgar; Cankar).

O hišnih in med njimi predvsem kmečkih poslih so znana še druga, dokaj številna in mnogostranska pričevanja, ki bolj celostno razgrinjajo podobo življenja in dela poslov na kmetijah. Ta je v primerjavi z drugimi poljedelskimi delavci, dninarji, dosti bolj svojevrstna. Čeprav so eni in drugi pomenili najemno in pogostoma slabo plačano delovno silo, „se je posebno dninarstvo pri kmetih izognilo vsaki kontroli in statistični obravnavi, ker so bile dnine v veliki meri naturalne in ker je bilo dninarstvo priložnosten zaslužek pri različnih delodajalcih" (Vilfan, str. 379).

Delovno razmerje poslov so natančneje, vsaj de iure, urejali od 16. stoletja naprej posebni in v času Marije Terezije in Jožefa II. obširni pravni predpisi. V letih 1854—1859 so za razne avstrijske dežele izšli t.i. provizorični poselski redi, ki so ponovno in podrobneje urejali delovno razmerje poslov v drugi polovici 19. stoletja (Vilfan, str. 375). Kar zadeva dninarje, je šele splošna zakonodaja o poljedelskih delavcih iz obdobja med svetovnima vojnama uredila položaj tistih dninarjev, ki so bili v nekoliko stalnejšem delovnem razmerju (Vilfan, str. 379).

Tudi v družbenem položaju poljedelskih delavcev, poslov in dninarjev, se kaže poleg skupnih precej več razločevalnih značilnosti. Poslom in dninarjev je bilo poleg podobnega socialnega izvora (eni in drugi so pretežno izhajali iz vrst kajžarjev, gostačev in včasih tudi kmetov) skupno delo na tuji zemlji. Razlike pa se kažejo v trajanju zaposlitve, premoženju (prim. Vilfan, str. 357) in predvsem v osebnih svoboščinah.

Posli so bili conditio sine qua non neporočeni. Z morebitno poroko jim je prenehalo delovno razmerje, če izvzamemo osamljene primere. S sklenitvijo delovnega razmerja so se tako ali drugače vključili v življenje in delo družin, pretežno na večjih kmetijah. Poleg hrane in stanovanja so praviloma prejemali plačilo vsaj v obleki, ponekod tudi denarju. Z delodajalcem jih je na splošno vezala le ustna, vendar dokaj trdna pogodba o enoletnem delovnem razmerju. Praviloma je niso pretrgali niti v težavnih življenjskih razmerah. S sklenitvijo delovnega razmerja, ki je obsegalo preselitev na gospodarjev dom in vključitev v njegovo družinsko skupnost, so bili posli udeleženi ne samo v delovnih, marveč tudi v drugih procesih na kmetiji. Na neki način so postali družinski, toda nikoli ali le v izjemnih primerih, dolgoletnega službovanja tudi enakovredni člani (Praprotnik).

V primerjavi s posli so bili dninarji samski ali poročeni. Praviloma niso bili vezani, če izvzamemo ustno dogovorjeno odsluževanje stanovanja in včasih tudi zemlje pri gostačih, na nobeno trajnejšo pogodbo. Za eno- ali večdnevno delo so bili plačani po koncu dela. Višina zaslužka je bila odvisna tudi od tega, ali so bili na dnini (tudi na hrani) ali na deri (brez hrane). Kmetje so občasno najemali dninarje predvsem v poletnih mesecih, ob raznih sezonskih delih. Nekoliko drugače je bilo z dninami tistih družin, ki so bivale v kmetovi bajti. Na voljo so morale biti tako rekoč vse leto. Dninarsko zaposlovanje v večjem obsegu je vsekakor vplivalo na življenjske razmere dninarjev in njihovih morebitnih družin, vendar še zdaleč ne v takšnem obsegu kot eno- ali večletno poselsko udinjanje. O tem pričajo, poleg boljšega ali slabšega gmotnega in družbenega položaja poslov v delodajalčevi družini, tudi druge in samo za poselski stan značilne življenjske razmere.

O družbenem izvoru poslov

Posli so pretežno izhajali iz agrarnega proletariata. Nemalokrat so se udinjali po kmetijah tudi sinovi in hčere z manjših in poredkoma celo z velikih kmetij. O tem pričajo tudi podatki v matičnih, zlasti poročnih in rojstnih knjigah, ki so še skoraj neizrabljeni.

Zaradi pomanjkanja kompleksno obdelanih podatkov o družbenem izvoru poslov navajamo za ilustracijo povedanega le nekaj krajevno veljavnih pričevanj. Tako so na primer v Črni na Koroškem služile v drugi polovici 19. stoletja pri tamkajšnjih gostilničarjih in posestnikih večinoma hčere okoliških bajtarjev ali rudarjev, pogostoma pa tudi hčere dekel, le tu in tam se omenjajo med deklami kmečke hčere. Na primer: Dekla Marija Gutovnik, ki je bila vpisana v rojstno knjigo leta 1871 kot mati nezakonskega Franca, je bila doma s kmetije, istega leta vpisana Ana Lampret pa je bila kajžarica. Samska dekla Klara Štefun je bila prav tako hči samske dekle Katarine Štefun (Črna R in Črna P). V Strojni na Koroškem so sredi 19. stoletja poleg poslov, ki so izvirali iz gostaških, ofarskih družin, služili hlapci in dekle, katerih matere so bile prav tako dekle. Tako sta, na primer, navedena v rojstni knjigi kot starša leta 1842 rojene Marije hlapec Matevž, nezakonski sin Neže Zabernik, in Marjeta, nezakonska hči Elizabete Tratnik, Utkove dekle. Stovnikova dekla je bila nezakonska hči dekle Marije Schmiedel (Strojna R, Strojna RK).

V Bohinju so prevladovale, vsaj v obdobju 1828—1896, dekle, katerih starši so bili kajžarji. Tako je bilo med tridesetimi deklami, ki so delale po raznih bohinjskih vaseh, 20 kajžarskih, 3 gostaške in tri polgruntarske. Ena je bila kmečka hči (velikost kmetije ni označena) in ena hči dekle (Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Srednja vas).

O proletarskem izvoru poslov se poučimo tudi v narodopisnih zapiskih z Dolenjskega: „I letos žene se v Š. Jerneji in M. peči večidel sebenci. Bo še manj hlapcov in dekel..." (Trdina I, str. 314).

Med posli je bilo tudi nekaj zapuščenih otrok, sirot. Za gojenke dekliške sirotišnice na Spodnjih Poljanah v Ljubljani je bilo leta 1875 celo zapisano, da „deklice, ko dorastejo, postanejo izrejene, dobre in izvedene krščenice" (Ljubljana, str. 397). Podobno velja tudi za zapuščene podeželske otroke. Kmetje so jih pogostoma jemali v rejo, da so si tako zagotovili najprej pastirja, kasneje pa še posla (Makarovič, Zapiski). Z istim namenom so jemali nekateri kmetje sirote iz ljubljanske porodnišnice, kot je bilo zapisano leta 1886 (Dežela, str. 127).

Vzroki zaposlovanja in najemanja poslov

Udinjanje po kmetijah je pomenilo predvsem za bajtarske in gostaške, nemalokrat pa tudi kmečke sinove in hčere, zlasti tiste z manjših kmetij, marsikdaj edini možni vir preživljanja. S takšno zaposlitvijo so zadovoljili osnovne življenjske potrebe po hrani in obleki.

Zlasti v družinah s številnimi otroki je vladalo nenehno pomanjkanje hrane in obleke. Da bi si to zagotovili, so se udinjali po kmetijah. „Dekleta gredo od doma dostikrat še ko jim starši žive, zato ker jim ne napravljajo potrebne obleke" (Trdina I, str. 289). Starši z več otroki tako rekoč niso imeli druge izbire, kot da so jih dali služit. „Sedem ust — za delo pa le moja roka. Vsi bodo morali za kruhom", pravi literarni zapis (Finžgar, str. 5).

Velikost kmetije in število za delo sposobnih družinskih članov sta v glavnem odločala o tem, koliko poslov so najeli (prim. tudi Vilfan, str. 361). Vsaj na nekaterih kmetijah pa so, kot je znano tudi za 20. stoletje, najeli po enega ali več poslov tudi za izpričevanje družbene veljave (Makarovič, Zapiski). Varčni, če že ne skopi gruntarji so ponekod ravnali tudi nasprotno. Tako so na primer za veliko kmetijo v Bršlinu pri Novem mestu, kjer sta bila v družini le mati in sin, udinjali le deklo in pastirico. Na drugem, prav tako velikemu gruntu v novomeški okolici pa so imeli le deklo (Trdina I, str. 113).

Sklepanje delovnega razmerja

V poselskih predpisih sta bila določena način sklepanja službene pogodbe in pomen are (Red I, II, III). Glede tega so bila manjše razlike v poselskih redih za posamezne pokrajine. Bržkone pa so povsod sklepali le ustne pogodbe, kot je znano za konec 19. stoletja (Makarovič, Zapiski).

To je tudi v skladu s poselskimi postavami, v katerih piše, da je službena pogodba sklenjena, če gospodar in posel vzajemno skleneta ustno ali pismeno pogodbo o udinjanju (Podravniški, str. 122). Edino v poselskem redu za Koroško je zapisana še posebna zahteva, da se mora pogodba skleniti pri županstvu (občinskem predstojništvu) ali vpričo dveh prič ali pismeno (Podravniški str. 122).

Službena pogodba je dobila na Štajerskem, Primorskem in Koroškem veljavo, ko je posel vzel aro od gospodarja. Po poselskih postavah za Kranjsko pa je bilo dajanje are obojestransko (Red II, str. 20). Tako je dal aro gospodar poslu (podobno kot v drugih pokrajinah), če si je hotel zagotoviti, da bo prišel k njemu v službo. Vendar je potem gospodar, če se s poslom ni drugače pogodil, odštel aro poslu pri prvem plačilu (npr. Red II, str. 20). Če pa se je gospodar premislil in posla, ki mu je že izročil aro, ni hotel vzeti v službo, je aro izgubil (Red II, str. 21). Posel, ki se je premislil, pa je moral aro vrniti (Red II, str. 21). Po kranjskih poselskih postavah višina gospodarjeve are ni smela presegati dvajsetega dela letne poslove mezde (Red II, str. 20). Leta 1843 sta na primer na Bizeljskem hlapec ali dekla prejela likof v višini 1—2 goldinarjev, letna mezda pa je znašala za hlapca 14—16 goldinarjev in za deklo 10—12 goldinarjev (Kuret I, str. 76).

Na Kranjskem je moralo biti v navadi vsaj že pred sredo 19. stoletja, da je tudi posel dal aro gospodarju kot zastavo, da se je pogodil za službo pri njem. Tako sklepamo po Začasni postavi za posle za vojvodino Kranjsko, ki priporoča, naj se omenjena navada ohranja še naprej. V postavi tudi piše, da je gospodar dolžan poslu izročiti aro pri izplačilu prve mezde, če ga ne sprejme v službo, pa mu mora vrniti dvakratni znesek are. Zapisano je tudi, da mu mora v primeru, če se je posel vdinjal za eno leto, plačati enomesečno mezdo, sicer pa za pol meseca. Če se je posel premislil in ni nastopil službe, je moral aro pustiti gospodarju, s katerim se je pogodil (Red II, str. 20, 21).

Podatkov o spoštovanju ali kršenju medsebojnih pogodb o vdinjanju tako rekoč nimamo. S precejšnjo gotovostjo lahko sklepamo, da niso bili tako redki posli, ki so se pogodili z več gospodarji in so tudi vzeli aro od vsakega. O takšnem ravnanju priča posredno tudi poselska postava iz leta 1858, ki določa: „Ako je vzel posel aro od več gospodarjev, je dolžan k tistemu služit iti, od kterega je najpervo aro vzel" (Red II, str. 21). V primerjalni obravnavi poselskih redov iz leta 1891 pa pisec sestavka tudi opozarja na „slabo navado poslov, da se za jedno in isto leto pri dveh, treh ali še celo več gospodarjih vdinjajo" (Podravniški, str. 122). Znani so tudi vzroki za takšno ravnanje, na primer, da so gospodarji ob nedeljah v gostilni obetali poslu, ki so ga vabili v službo, manj dela pa boljšo plačo in hrano, hvalili njegove dobre lastnosti itn. (Podravniški, str. 122). Nič drugače ni bilo na prelomu stoletja in desetletje kasneje, ko so posli menjali gospodarje zaradi podobnih obetov (Makarovič, str. 284).

Naj še omenimo, da so poselske postave določale celo kazni za takšno ravnanje. V poselskem redu iz leta 1787, ki je veljal še leta 1820, je celo zapisano, da mora biti kaznovan tudi gospodar s primerno denarno ali telesno kaznijo, če je vedel, da se posel že udinja pri drugem gospodarju, pa ga je vseeno zaaral zase (Red I, čl. 22).

Spričo pomanjkanja podatkov o dejanski ponudbi poslov v 19. stoletju povzemamo posplošeno ugotovitev, da je bila ponudba poljedelske delovne sile razmeroma majhna (Vilfan, str. 363), če že ne povsod, pa vsaj v nekaterih pokrajinah in v določenem času. Pomanjkanje poslov pa je do neke mere tudi spremenilo pogoje najemanja. Ali kot je bilo slikovito povedano za Dolenjsko okoli leta 1870: „Hlapca dobiti je laglje nego deklo. Zato odžene gospodar prav kmali, če mu ne dela po všeči. Če pa pobegne dekla, pošlje gospodinja po njo kako zgovorno punico ali ženo, da jo pregovori na povrat. Ta čast daje se tudi deklam, ki so očitne kurbe. Tako hudo je za ženske posle..." (Trdina I, str. 234).

Odpovedovanje delovnega razmerja

V poselskih redih je za gospodarje in za posle navedenih več primerov, v katerih je gospodarju dovoljeno takoj odpovedati službo poslu. Navedene pa so tudi okoliščine, v katerih je dovoljeno dati predčasno, a z odpovednim rokom povezano odpoved delovnega razmerja. Te določbe se v posameznih poselskih redih le deloma razlikujejo.

V poselskih redih je navedenih enajst sklopov okoliščin, ki so dopuščale gospodarju, da je poslu takoj odpovedal službo. Obsežne in ohlapno izražene določbe pričajo, da so imeli gospodarji velike, če že ne neomejene možnosti predčasnega odpuščanja poslov. Tako je gospodar lahko odpustil posla, če je ugotovil, da posel iz kateregakoli razloga ni sposoben za opravljanje službe, če zanemarja službene dolžnosti, če je neposlušen ali kljubovalen, če razžali gospodarja ali člane njegove družine (npr. z zmerjanjem ali obrekovanjem) in ščuva posle zoper gospodarja ali posle zoper posle, dalje, če kaj ukrade ali goljufa ali k temu napeljuje druge posle, če neprevidno ravna z ognjem, kljub temu da je bil ponovno opozorjen, in slabo ravna z živino ali če si v gospodarjevem imenu izposoja denar ali razno blago, če ga za več kot tri dni (velja za Štajersko) ali osem dni (velja za Kranjsko) zaprejo, če pijančuje, igra in če se „drugim nemarnijam in gerdemu vedenju vda, zlasti če otroke ali žlahtnike gospodarjeve v to zapeljuje" (velja za Kranjsko) ali če „drugače razuzdano in nenravno živi (velja za Štajersko), če ga ni čez noč domov brez gospodarjevega dovoljenja ali prenočuje tuje ljudi, če po lastni krivici dobi nalezljivo ali „ostudno bolezen", če je brez gospodarjeve krivde bolan več kot štiri tedne (Red II, čl. 28, Red III, čl. 20).

Poselski redi so le malo ali nič ščitili posle, ki so jim gospodarji odpovedali službo zunaj navedenih vzrokov. Gospodarja namreč ni bilo mogoče prisiliti, da bi posla zoper svojo voljo vzel v službo. Dolžan pa mu je bil, po postavah za Kranjsko in Primorsko, dati mezdo in hrano za preostali pogodbeni čas, vendar največ za četrt leta (Red II, čl. 31) oziroma za šest tednov, kot je zapisano v postavi za Štajersko (Red III, čl. 23) ali za osem, kot je zapisano v postavi za Koroško (Podravniški, str. 126).

O tem, v kakšnem obsegu so gospodarji predčasno odpovedali službo poslom, skorajda ni podatkov. Kazno je le, da so jim v obdobju, ko je primanjkovalo poslov, redkokje odpovedovali, čeravno so bili „posli uporni in zabavljivi" (Trdina III, str. 864).

Med vzroki, ki naj bi dopuščali poslu, da bi predčasno in brez odpovednega roka zapustil službo, pa so bili tile: če posel ne more brez škode za svoje zdravje še naprej opravljati službe, če ga gospodar čezmerno in zdravju škodljivo kaznuje (Red II, čl. 29) ali če z njim grdo ravna (Red III, čl. 21) ali ogrozi njegovo zdravje (Red II, čl. 29), dalje, če gospodar napeljuje posla k nemoralnim ali protipostavnim dejanjem (Red II, čl. 29) in če gospodar namerava iti na potovanje, ki bo trajalo dlje časa kot dogovorjeno službovanje, če se preseli drugam (postava za Štajersko) ali tri (postava za Koroško) ali šest milj (postava za

Kranjsko) proč od dotedanjega bivališča in hoče posla vzeti s seboj (Red, II, čl. 29, III, čl. 21).

Po šestmesečnem odpovednem roku pa je, kakor so velevali poselski redi, posel lahko zapustil službo, če se je npr. poročil ali če je dobil svoje lastno gospodarstvo ali obrt, ali če so ga potrebovali starši (Red II, čl. 29, Red III, čl. 21).

V matičnih knjigah 19. stoletja in družinskih popisih je na stotine podatkov o tem, da so posli večinoma naglo menjavali gospodarje (npr. Strojna, R, Črna, R). Le malo podatkov priča o vzrokih takšnega ravnanja. Med njimi so znani: slaba hrana, ali „hrana pod ključem", nizka plača, težko delo (Trdina I, str. 6, 239). Če lahko verjamemo pričevanju z Dolenjskega iz leta 1876, so „zlobne dekle", ki so odhajale od hiše, nagovarjale še druge posle, naj store isto, da bi prišel „gospodar v neprilike" (Trdina II, str. 616).

Po prenehanju delovnega razmerja so se posli dostikrat ponovno zaposlili kot posli pri drugem gospodarju. O tem je dosti, vendar le malo uporabljenih podatkov v matičnih knjigah. Nadrobnejši podatki o ponovnem zaposlovanju poslov so zbrani tudi v poselskih knjižicah. Na primer: leta 1862 na Glogovici (občina Radohova vas) rojeni Jožef Hren je v letih 1887 do 1908 delal kot hlapec. Medtem je osemnajstkrat menjal gospodarja, k istemu gospodarju na Hudo se je celo trikrat vrnil (Hren). Trikrat se je vrnil k velikemu kmetu Končniku v Toplo tudi hlapec, ki se je vmes udinjal po drugih kmetih v Topli in v črnjanskem župnišču (Makarovič, Črna, str. 159).

Nekdanji posli so se v želji, da bi bolje zaslužili in da bi bili bolj svobodni, zaposlovali tudi kot delavci zunaj kmetijstva. Na primer v Mežiški dolini so se zaposlovali v rudniku svinca v Črni, v leškem premogovniku ali ravenski železarni (Makarovič, Zapiski), odhajali pa so tudi v druge kraje in države. Zlasti moški. Nemalokrat so se izseljencem v Francijo in Ameriko pridružile tudi ženske (Makarovič, Predgrad, str. 170; Trdina II, str. 247, 641). Naj še omenimo, da so ponekod omalovažujoče gledali na zaposlovanje žensk zunaj domačega kraja. O tem priča tudi zapis z Dolenjskega, češ da dekle, ki gredo služit v tuje kraje, npr. na Hrvaško, niso nič vredne (Trdina I, str. 314).

V skladu s poselsko postavo so kmečki gospodarji udinjali posla za eno leto (npr. Red II, čl. 9). Posli so nastopali in tudi zapuščali službo ob določenih in tudi v poselskih postavah zapisanih rokih. Ti so bili za posamezne pokrajine različni in v praksi so bili marsikje drugačni od uradno določenih. Na primer v poselskem redu za vojvodino Kranjsko iz leta 1858 piše, naj bi se posli menjavali (to je nastopali službo ali odhajali iz službe) o božiču (Red II, čl. 9). Pričevanja za konec 19. stoletja pa povedo, da so na primer v Poljanski dolini ob Kolpi (Makarovič, Predgrad, str. 61), prav tako kot na primer v Bohinju (Makarovič, Bohinj, str. 108), „basali" hlapci o sv. Juriju (24. 4.). Na Koroškem, v Mežiški dolini, so jih najemali v dveh rokih, na primer v Strojni okoli božiča ali novega leta (Makarovič, Strojna, str. 63), v Črni pa o sv. Mihaelu (29. 9.) (Makarovič, Črna, str. 156), kot je predpisoval poselski red za sosednjo Štajersko še leta 1895 (Red III, čl. 5).

Po enoletnem udinjaju so posli, če jih je gospodar prosil, lahko podaljšali službeno pogodbo še za leto dni in potem spet tako. Zato so nekateri posli služili pri istih gospodarjih tudi po več let, drugi pa so se vsako leto menjavali. O tem imamo na voljo dosti, a doslej le malo obdelanih podatkov v matičnih knjigah. Na primer v Strojni na Koroškem je pri srednjem kmetu Kobovcu služila dekla Jera vsaj od leta 1830 do 1833. Pri Šopku pa je služil pastir vsaj od leta 1836 do 1846 (Makarovič, Strojna, str. 63).

Spomin na dolgoletne t.i. zveste posle, ki so po več desetletij ali celo dosmrtno služili pri istem gospodarju, je ohranjen v redkih pričevanjih za 19. stoletje (Makarovič, Zapiski).

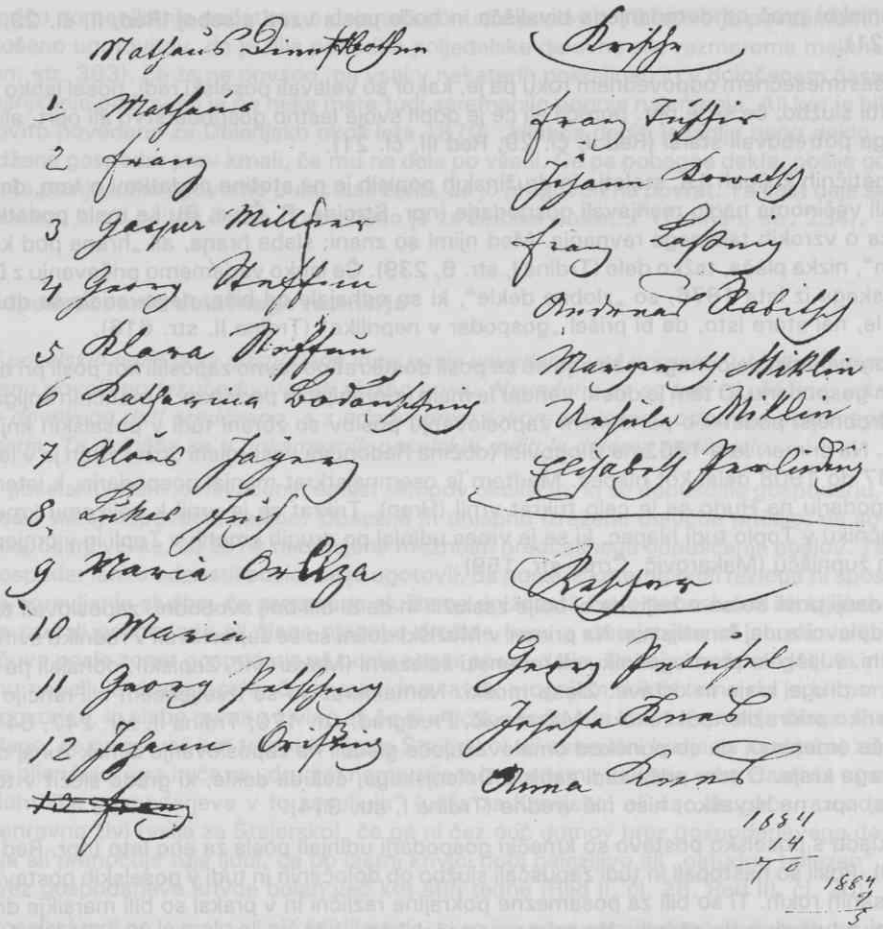

Posli na gostilnah in manjših kmetijah pri Matevžu, Krišeju in Rešerju, Črna na Koroškem okoli 1870 (Župnijski arhiv, Črna na Koroškem)

Bržkone se je spomin nanje ohranil zavoljo tega, ker so bili takšni posli na splošno redki. Vsaj tako beremo v zapiskih z Dolenjskega iz leta 1870: „Po Dolenjskem posli še zmirom nahajajo se taki, ki ostajajo često do sive starosti in smrti pri hiši, kar je za njih dobro, ker so preskrbljeni" (Trdina I, str. 138). Pri nekem koroškem kmetu je hlapec služboval kar sedemdeset let in menda ga je za takšno zvestobo, če lahko verjamemo pričevanju, odlikoval cesar s srebrno medaljo (Hlapec, str. 385).

Posli so se začeli udinjati in so se udinjali v različnih letih starosti. Nekateri so se udinjali že v najstniškem obdobju. Med njimi je bilo tudi precej starejših hlapcev in dekel. To potrjujejo ne tako redki, doslej le deloma obdelani podatki v matičnih, zlasti družinskih pa tudi poročnih in mrliških knjigah. Naj omenimo nekaj primerov s hribovskih kmetij v Mežiški dolini: V Topli so pri Kordešu udinjali okoli leta 1870 vsaj deset poslov. Pri petih je zapisana tudi starost poslov. Najmlajši hlapec je imel 11 let, ostali pa 13, 18, 20 in 50 let (Status

1870). Sredi 19. stoletja so pri Šumahu v Podpeci služili vsaj štirje hlapci. Najmlajši je imel 15, dva pa 20 in 28 let (Status 1844). Podobno kot pri Kordešu so tudi na Pikovi kmetiji v Podpeci zaposlovali sredi 19. stoletja komaj enajstletnega hlapca (Status 1844). V istem času so udinjali na Jesenikovi kmetiji v Podpeci dve dekli, stari po 12 in 40 let, in šestdesetletnega hlapca (Status 1844). Najmlajši Najovnikov hlapec s Podpece, je imel 17 in najstarejši 65 let (Status 1844).

V mrliških knjigah fare Kozje je v obdobju 1826 do 1881 vpisanih med umrlimi farani tudi precej poslov. Med njimi so bili umrli hlapci stari 26, 30, 42, 57 in 63 let, dekle pa 14, 28, 35, 40, 48, 50, 52, 55, 56 in 69 let (Kozje). Od podatkov, ki pričajo o starosti poslov v posameznih krajih, so doslej obdelani le iz treh bohinjskih župnij. Tamkaj je v obdobju 1843 do 1935 umrlo 46 poslov v starosti od 16 do 92 let. Med njimi naštejemo 42 odstotkov poslov, ki so se udinjali tudi po petdesetem letu. Med umrlimi je bil najstarejši dvaindevetdesetletni hlapec (Makarovič, Bohinj, str. 114).

Na splošno so ostarele posle le redkokje udinjali. Samoumevno so jih pognali na cesto. Tega so se socialno nezavarovani posli večinoma zavedali že v mladih letih. Tudi tale zapis z Dolenjskega iz leta 1870 potrjuje to: „Mi dekle delamo samo za hrano, da ne poginemo lakote — prihraniti ne da se nič. Tako nam preteče mladost. Starih dekel se ljudje boje, potikajo se sim ter tje po tabernih, dokler jih tudi za najemne več nete in kaj potem. Treba pa vzeti v roke beraško palico..." (Trdina I, str. 182). Bržkone je bilo med starimi berači, ki so v drugi polovici 19. stoletja pogostoma beračili po deželi tudi precej nekdanjih poslov (Vlačugarji, str. 220). Leta 1854 je bilo celo zapisano, da je beračev „sada več kot zvezd na nebu" (Miroslav, str. 95). Zapuščeni hlapci in dekle so samotno umirali na svojih bednih poteh in včasih tudi na kmetijah, če so se jih usmilili in jih vzeli pod streho (Makarovič, Strojna, str. 82—83).

Posli po posameznih kmetijah

O številu poslov po posameznih kmetijah so za 19. stoletje na voljo razni viri. V cenilnih operatih franciscejskega katastra se okoli leta 1830 omenja za številne katastrske občine, koliko poslov je povprečno zhaposlovala posamezna večja kmetija. V matičnih knjigah so posli zapisani, na primer, ob rojstvu otrok, smrti ali poroki. Podatki o poslih so tudi v družinskih popisih. Znani so tudi, sicer redki, popisi poslov pri posameznih kmetijah ali farah.

Največ poslov so udinjali na velikih samotnih, zlasti koroških kmetijah, po osem in tudi več. Tako so na Lešah, kot je bilo zapisano leta 1833, imeli večji kmetje po 4 hlapce in dekle (Leše). Za katastrsko občino Črna na Koroškem je bilo leta 1830 zapisano, da udinjajo na večjih kmetijah po dva moška in dva ženska posla (Črna). Povsem konkretni podatki pričajo, da so na primer leta 1844 pri velikem kmetu Pongračiču udinjali prav toliko poslov, to je dva hlapca in dve dekli, pri velikem kmetu Cvelbarju pa štiri hlapce (Status 1844). Dosti poslov so udinjali tudi gospodarji na Ludranskem vrhu, če že ne sočasno, pa vsaj v krajšem obdobju. Na Permanšekovi kmetiji so služile okoli leta 1840 tri dekle in 7 hlapcev, na Božičevi pa dva hlapca in dve dekli (Status 1844). Dalje sta vpisana med družinskimi člani Dretnikove družine na Javorju dva hlapca in štiri dekle, pri Vesevku pa prav toliko (Status 1844). Za k.o. Topla je bilo leta 1832 zapisano, da imajo pri večjih gospodarstvih 4 do 5 moških in 3 do 4 ženske posle. Leta 1870 pa so imeli pri večjem kmetu Kordežu 3 hlapce in pri velikem kmetu Končniku 4 hlapce in 3 dekle (Status 1870). V

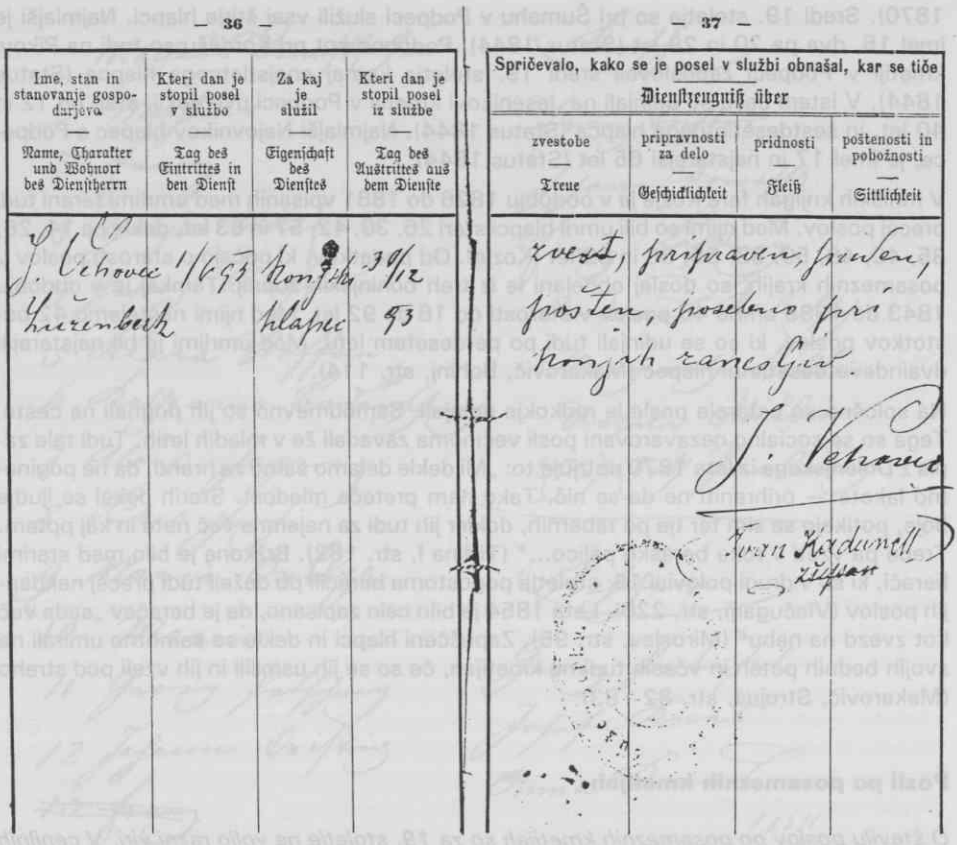

— 36 —

Ime, stan in stanovanje gospodarjeva — Name, Charakter und Wohnort des Dienstherrn	Kteri dan je stopil posel v službo — Tag des Eintrittes in den Dienst	Za kaj je služil — Eigenschaft des Dienstes	Kteri dan je stopil posel iz službe — Tag des Austrittes aus dem Dienste
J. Čehovec Hrenberk	1/6 93	konjič hlapec	30/12 93

— 37 —

Spričevalo, kako se je posel v službi obnašal, kar se tiče Dienstzeugniß über			
zvestobe — Treue	pripravnosti za delo — Geschicklichkeit	pridnosti — Fleiß	poštenosti in pobožnosti — Sittlichkeit
zvest, pripraven, pridan, pošten, posebno pri konjih zanesljiv.			

J. Čehovec

Ivan Kleduncll
župan

Spričevalo iz leta 1893: Poselske bukvice leta 1862 na Glogovci (Radohova vas) rojenega Jožefa Hrena (Zasebni arhiv)

Strojni so v posameznih letih v obdobju 1836—1894 udinjali po večjih in srednjih kmetijah od 1 do 5 hlapcev, od 1 do 4 dekle (le-te so nemalokrat imele pri sebi od 1 do 5 manjših otrok) in od 1 do 4 pastirje, kar nadrobneje kaže priložena tabela (Makarovič, Strojna, tab. VII).

V ostalih slovenskih pokrajinah so udinjali po kmetijah od 2 do 4 posle. Za ponazoritev navajamo nekaj podatkov. Okoli leta 1830 so udinjali večji kmetje v Adlešičih, Čatežu, Knežaku in Višnji gori po 1 hlapca in 1 deklo, v Draščičih, Stični, Šentrupertu in Trebnjem, po 1 hlapca in 2 dekli; v Ratečah po 1 hlapca, 1 deklo in 1 pastirja; v Lozicah po 2 hlapca in 1 deklo; v Vodicah po 3 posle in v Gorenji vasi po 4 posle (Cenilni operati za naštete kraje).

Leta 1870 je bilo na Tolminskem 5380 zemljiških posestnikov. V istem času so našteli na Tolminskem 15.308 poslov, kar pomeni, da so na kmetijah povprečno zaposlovali malo manj kot tri posle (Rutar, str. 317)

Na območjih s prevladujočimi manjšimi kmetijami so le redki večji kmetje po potrebi najemali posle. Na primer v Predgradu v Poljanski dolini ob Kolpi, kjer sta bili samo dve večji kmetiji (polkmetiji) in 36 četrtkmetij, so povprečno zaposlovali ob koncu 19. stoletja le tri posle v vasi (Makarovič, Predgrad, str. 59, 108).

Podobno velja tudi za nekatere vasi na Dolenjskem. Na primer v Kamenicah pri Novem mestu so okoli leta 1870 le pri enem posestniku in gostiničarju udinjali hlapca (Trdina I, str. 266).

Delo

Posli so na kmetijah opravljali različna poljska in druga dela. Predvsem na večjih, pretežno hribovskih kmetijah, kjer so marsikje udinjali po več poslov, so imeli nekoliko bolj odmerjene vrste dela. Odtod tudi izvirajo poimenovanja, na primer volar, kravarica, svinjarica itn.

V poselskih redih 19. stoletja je zapisano, kakšen mora biti odnos poslov do dela in tudi koliko in kakšnega dela jim smejo nalagati gospodarji (Red II, čl. 11, 18). Maloštevilni konkretni podatki pa pričajo, da je bilo v praksi to različno urejeno.

Podatki iz konca 19. stoletja pričajo, da so delali posli praviloma, tako kot domači, od jutra do večera (Makarovič, Zapiski). V zimskem času so delali malo manj kot poleti, ko so, na primer, vstajali ob košnji že s prvim svitom, to je okoli tretje ure. Zlasti na velikih kmetijah so ponekod delali posli tudi po 20 ur na dan. O tem obstajajo pričevanja tudi za novomeško okolico iz leta 1870 (Trdina I, str. 188). Izjemoma pa so ponekod dolgo delali tudi v zimskem času. V novomeški okolici, na primer, so delale dekle od 4^h do 22^h, to je 18 ur na dan (Trdina I, str. 180). V zimskih večerih so dekle tudi predle. O tem so znana pričevanja iz srede 19. stoletja za okraje Bizeljsko, Cmurek in Jelše (Kuret I, str. 76, Kuret II, str. 137, 192). Prav tako kot hlapci so pozimi tudi mlatile. Hlapci so bili zaposleni tudi s sekanjem drv, popravljanjem ornih naprav in drugega orodja, kot je zapisano leta 1843 npr. za bizeljski okraj (Kuret I, str. 76 in Kuret II, str. 137). Med slovesnejšimi opravili poslov je bila, kot se omenja leta 1854 za Goriško, vožnja nevestine bale (Šege, str. 54).

Čeravno je bilo v poselskih postavah zapisano, da „Gospodar ne sme poslu več in težjih del nakladati, kakor jih more s svojo močjo opravljati" (Red II, čl. 18), so nekateri gospodarji ravnali tudi nasprotno. V zvezi s tem je zanimiv zapis iz leta 1870: „V mestu igrajo proti nim (poslom) preveč gospoda, na deželi pa neusmiljenega tirana, porabivši zadnjo iskro njih moči za svojo službo in ne privoščivši jim ne veselja ne pravega počitka" (Trdina I, str. 180).

Poslom so večinoma odrejali delo vsak dan sproti: gospodarji hlapcem in gospodinje deklam. Po poselskih predpisih je bil „Posel dolžan, vse opravila, za ktere se je vdinjal, in tudi druge, ktere se morejo po pravici in pameti med vdinjanje šteti, natanko in voljno tako opravljati, kakor gospodar ukaže" (Red II, čl. 11). Vsekakor ne kaže zanikati, da je bilo za uspešno gospodarjenje na kmetijah potrebno avtoritativno vodenje družinskih članov. Nedvomno pa so brezpogojna poslušnost in pokorščina ter hkratna zavest poslov, da ne delajo zase in da za svoje delo niso dovolj plačani, hromili, če že ne zatrli njihovo delovno pobudo in ustvarjalnost. To potrjujejo takale pričevanja: „Že tako delajo dolenjske dekle le to, kar se jim ukaže; če se jim nič ne reče, ne pojdejo pomagat, ko bi hiša gorela. Če zadržuje kak posel gospodinjo zunaj hiše, ne bo dekla, če je tudi v kuhinji, nikoli pogledala v peč, da odmakne kak lonec ali ponev, da se ne prismodi jed ali sicer ne spridi. Pokarana

brani se ravnodušno z izgovorom: Saj mi niste nič rekli" (Trdina I, str. 283). „Dekle če so tudi poštene, nimajo nič svoje misli in brige za hišo, nič izrajtala, kakor mašine treba jih je premikati in tako rekoč vsako delo v roke dati in zraven biti, da ne zastane posel" (Trdina I, str. 180).

Praviloma so domači in z njimi večinoma tudi gospodarji delali skupaj s posli. Drugače povedano: garali so prav tako kot posli. Bržkone so posli najbolje delali takrat, kadar so delali skupaj z domačimi. O tem so znana poleg resnih tudi šaljiva pričevanja (npr. Trdina I, str. 26). Domnevamo, da so tudi v 19. stoletju, vsaj spočetka, gospodarji opazovali posle, kako opravljajo svoje delo. To so gospodarjem svetovale tudi Kmetijske novice (Bleiweis, str. 163).

Hrana

V poselskih redih iz 19. stoletja beremo med dolžnostmi gospodarjev nekaj malega tudi o prehrani poslov. Splošne določbe o hrani poslov v postavah za Kranjsko, Primorsko, Štajersko in Koroško so se le malo razlikovale.

O prehrani poslov je na voljo le peščica konkretnih pričevanj. V njih so največkrat opisani jedilniki poslov z večjih koroških kmetij, kot piše na drugem mestu (gl. Makarovič, Prehrana). Iz konca 19. stoletja so večkrat potrjeni podatki, da je poslom največ pomenilo, če so jedli isto hrano oz. za „isto mizo z gospodarjem" (Makarovič, Zapiski). Bržkone tudi poprej ni bilo dosti drugače.

Poročevalec, ki je opisoval življenjske razmere v brestaniškem okraju, je leta 1810 zapisal, da „Posli in gospodar uživajo isto hrano, ker sedijo skupaj za isto mizo. Kot vsakdanjo hrano je naštel močnik, kašo, žgance, ričet, fižol ali bob na juhi, zelje, reop in krompir. Ob nedeljah in praznikih pa meso, pečenko in tudi pečene štruklje. Jedli so trikrat na dan (Kuret I, str. 83).

Domači pridelki so sestavljali prehrano kmečkih poslov tudi v drugih slovenskih predelih (Makarovič, Prehrana). To je bilo tudi v skladu s poselskimi redi iz druge polovice 19. stoletja. V postavah za Koroško iz leta 1874 in za Štajersko iz leta 1885 izrecno piše, da more posel zahtevati tako hrano, kakršna je v navadi v kraju, kjer se udinja. Postavi za Primorsko iz leta 1857 in za Kranjsko iz leta 1858 pa pravita, da mora biti hrana poslov zdrava in zadostna (Podravniški, str. 124).

Naj še omenimo, da so v vinorodnih krajih ponudili tudi hlapcem in deklam k dnevnim obrokom vino. Zlasti ob dobrih vinskih letinah pa so poleg nekaterih hlapcev tudi dekle pile čezmerno. O tem je bilo zapisano leta 1871, da „deklam ni se mogla nikoli žejna rit zaliti" (Trdina II, str. 463). Pa tudi sicer so menda dekle, vsaj tako priča o tem edini podatek iz novomeške okolice za leto 1877, rade pile po krčmah „na račun ljubčkov in drugih dobrotnikov" (Trdina II, str. 641).

Zaslužek

V predpisih, ki so urejali poselska razmerja v 19. stoletju, če izvzamemo poselski red za Štajersko, prejemki poslov niso bili natančno določeni. Na splošno je bil njihov zaslužek precej različen. Če izvzamemo hrano, ki je pomenila del plačila, so ponekod prejeli samo še obleko enkrat letno. Drugje so dobili poleg hrane in obleke tudi plačilo. Redkokje so se

udinjali samo za denar, ki so ga gospodarji na splošno izplačali enkrat na leto, proti koncu 19. stoletja pa tudi že vsak mesec.

O poselskih prejemkih so na voljo redka pričevanja za posamezna območja ali posamezne kmetije. Če posplošimo, so na slovenskem ozemlju prejemali posli pol plače v denarju in pol v obleki. To potrjujejo predvsem podatki za prvo polovico 19. stoletja. Tedaj so na kmetijah večinoma še pridelovali oblačilne tkanine, platno, raševino in sukno (gl. tudi Makarovič, Kultura). Zato je bilo delno, ponekod pa tudi celotno plačilo v naravi vsaj za gospodarja ugodnejše. V drugi polovici 19. in zlasti proti koncu 19. stoletja, ko je zamiralo pridelovanje domačih tkanin, se je vsaj ponekod uveljavljalo plačevanje samo z denarjem. Bržkone je bil takšen način plačevanja za posle ugodnejši, saj so v celoti razpolagali s plačilom. Nekaj podatkov priča tudi o nasprotnem, na primer z Dolenjskega leta 1871 „... dekle se ve, da imajo raje obleko nego novce. Že samo obuvalo bi izdalo 8 for." (Trdina II, str. 474).

Primerjava podatkov iz raznih slovenskih pokrajin, okrajev in krajev priča, da so bili prejemki v obleki in denarju precej različni. Na primer v podsredčki gosposki so prejemali, kot je bilo zapisano leta 1821, poleg hrane le obleko. Dekle oziroma hlapci so se na leto udinjali za eno pražnjo in dve delovni obleki (Baš, str. 50). V okraju Brestanica so že leta 1810 prejemali hlapci poleg obutve (tj. para novih škornjev in podšiv treh starih parov) še v denarju 50 gld. Dekle pa so bile še vedno plačane samo z obleko, ko so prejele eno delovno in eno pražnjo obleko, tj. delovno krilo iz hodničnega platna in prav tak predpasnik, rokavce in ruto, za nedeljo pa fino platneno avbo s pisanim čelnikom, boljše rokavce, mezlanasto krilo z raševinastim modrcem, katunast predpasnik, fino platneno naglavno ruto, usnjen pas, lodnasto jopo in še par novih škornjev in podšiv treh starih parov (Kuret I, str. 85). Samo hrano in potrebno obleko so prejemali tudi pastirji, otroci od 10. do 17. leta, v davčni občini Sv. Bolfenk v Slovenskih goricah okoli leta 1840 (Kuret I, str. 77). Sredi 19. stoletja se poučimo za gosposko Planina, da so prejemali posli poleg obleke tudi že plačilo. Leta 1843 so zaslužili hlapci na leto po 16 gld. in obleko. Dekle pa so dobile na leto 10 gld., 2 para škornjev in obleko iz hodničnega platna. Pastir je prejel 6 gld., par škornjev in eno obleko na leto (Kuret, str. 133). V istem času so imeli posli v okrajni gosposki Jurklošter nekoliko večje mezde, zato pa so jim dali manj obleke. Hlapec je zaslužil navadno 20 gld. na leto, dekla pa 12 gld. Zaslužila je še par škornjev, hlapec pa še ene prtene hlače (Jurklošter). Po podatkih iz kuracije Bele vode iz leta 1843 so bili pastirji v planinah med najbolje plačanimi posli. Poleg plačila so dobili delež ovsa in dovoljenje, da so pasli poleg tujih tudi svoje ovce in koze (Kuret I, str. 67).

Sredi 19. stoletja so bile precejšnje razlike v denarnih prejemkih poslov tudi v drugih okrajih na Slovenskem Štajerskem. Na primer v Jelšah so hlapci in dekle prejemali poleg ene delovne obleke 8 do 12 goldinarjev na leto (Kuret II, str. 192). Malo več so zaslužili posli v bizeljskem okraju, kjer je leta 1843 prejel hlapec na leto 14 do 16 goldinarjev, dekla pa od 10 do 12 goldinarjev; oba sta prejela tudi pripadajočo aro v znesku 1 do 2 goldinarjev (Kuret I, str. 76). Primerjalno navajamo, da je tedaj zaslužil ranocelnik 80 gld. in babica 20 gld. na leto (Kuret I, str. 77), seveda brez hrane. V istem času, to je leta 1843, je bilo zapisano, da so v brežiškem okraju prejemali posli poleg obleke in obutve od 18 do 24 gld. na leto (Kuret I, str. 96), v okraju Cmurek pa je bila letna plača hlapca 46 gld. in dekle 28 gld. Prejela sta tudi obutev in po 6 vatlov platna ter ob vsakem žegnanju po 1 goldinar za pijačo (Kuret II, str. 137). Primerjava prejemkov kaže, da so bili vsaj na Slovenskem Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja po do sedaj znanih podatkih najbolje plačani hlapci in dekle v okraju Cmurek. Zaslužili so približno štirikrat več kot, na primer, na območju gosposke Jelše (Kuret II., str. 137).

Zakon z dne 27. junija 1895 je za vojvodino Štajersko določal višino poselskih prejemkov po četrtletjih. Razlike v višini zneskov kažejo da so bili glede na stopnjo delovne obremenitve v raznih letnih časih predpisani tudi različni prejemki. Kolikor se posel in gospodar nista pogodila drugače, naj bi posel prejel konec marca 10 kron, konec junija 25 kron, konec septembra 40 kron in konec decembra 25 kron (Red III, čl. 16).

Vsaj v tridesetih letih so posli na koroških kmetiiah približno enako zaslužili (gl. tudi Makarovič, Kultura). Na primer v Črni na Koroškem je prejel leta 1833 hlapec na veliki Lamprehtovi kmetiji z aro vred 30 goldinarjev, dekla pa 14 goldinarjev in obleko (Protokol I). V Selah v Rožu pa je prejel hlapec malo več kot 28 goldinarjev z všteto obleko in dekla malo več kot 16 goldinarjev, prav tako z všteto obleko (Protokol).

Za drugo polovico 19. stoletja so znani določnejši podatki o poselskih prejemkih za del Dolenjskega, Bele krajine in Koroškega. Na primer v novomeški okolici so bili okoli leta 1870 posli ponekod plačani še vedno na leto, drugje pa tudi že na mesec. Tako je leta 1871 prejemala mala dekla 24 goldinarjev, velika pa 30 goldinarjev na leto (Trdina II, str. 473). V istem času je v novomeški okolici zaslužila dekla v denarju 25 goldinarjev na leto, z všteto obutvijo, rutami, spodnjimi krili in drugo obleko pa tudi do 35 goldinarjev (Trdina I, str. 246). Dekla, ki je prejemala mesečno mezdo, pa je leta 1870 zaslužila po 8 dvajsetic (Trdina I, str. 166). Mezde dekel so se v naslednjih letih nekoliko zvišale. Tako sklepamo po podatku z Dolenjskega za leto 1876, ko je prejela dekla 3 goldinarje na mesec, z darili vred (npr. za god, žepnina ob semanjih dneh) pa je prejela v celem letu 55 goldinarjev (Trdina II, str. 608). Vse kaže, da so v istem času na nekaterih kmetijah v novomeški okolici še vedno odrajtali velik del plačila v obleki. V Irči vasi, na primer, je prejela dekla, ki je prišla služit šele ob veliki noči, poleg 12 goldinarjev še „vso obleko dvojno, dva robca, dve kiklji eno spodnjo 2 rokavov 1 čižme 1 škornje. To je zgled velike plače na kmetih" (Trdina II, str. 474).

Na Dolenjskem, kolikor lahko sklepamo po nekaj podatkih, so okoli leta 1870 zaslužili hlapci približno toliko kot dekle. Med njimi so bili tudi takšni, ki so postavljali posebne pogoje. Tako v narodopisnih zapiskih z Dolenjskega iz leta 1870. Eden izmed hlapcev je terjal poleg 24 goldinarjev letne mezde še tri pare čevljev in dovoljenje, da se lahko udeleži vseh sejmov in ostane na njih do konca (Trdina I, str. 266). V istem času so tudi hlapce že plačevali na mesec, vendar samo v denarju in nekoliko več. O tem priča podatek, da je hlapec v novomeški okolici prejemal po 4 goldinarje na mesec (Trdina I, str. 166).

V Poljanski dolini v Beli krajini so bile vsaj proti koncu 19. stoletja velike razlike v plačah posameznih poslov. Pri kmetu in krošnjarju s Pake je pastir leta 1881 prejemal skromno plačilo v denarju in obleki, kot sklepamo po zapiskih o celoletni porabi: „Za platno čobani sum dal 1 gld" in „čobani mali leibec 50 kron" (Makarovič, Predgrad, str. 203). Pri istem gospodarju je pastir prejel poleg hrane v letih 1886/87 klobuk, vreden 50 kron (Makarovič, Predgrad, str. 205). Tudi dekla je bila precej slabše plačana kot, na primer, njene vrstnice na Dolenjskem. V letih 1890 in 1893 je prejela le po 7 goldinarjev (Makarovič, Predgrad, str. 207). Na prelomu stoletja pa so ponekod v Poljanski dolini posli zaslužili precej več, hlapci po 80 in dekle po 60 goldinarjev na leto (Makarovič, Predgrad, str. 63).

Če povzamemo, so na velikih koroških kmetijah udinjali po več poslov. Posamezni posli so opravljali različna dela in bili zato tudi plačani po delu. V Črni in okolici so, na primer, prejemali na leto takele mezde: prvi hlapec 50 do 60 gld., drugi hlapec, volar, 50 gld., tretji hlapec 45 do 50 gld., prva dekla, kravarica, 30 do 35 gld., druga dekla, svinjarica 30 gld., pomočnica, iberžnica, 5 gld. ter obleko in čevlje, pomočnik, ibržnik, pa poleg obleke

in obutve 10 gld.; ovčji in goveji pastir pa sta zaslužila le obleko in škornje (Makarovič, Črna, str., 163).

Nekatere dekle so imele, zlasti na koroških samotnih kmetijah, pri sebi še nezakonskega otroka. Zato so prejemale manjšo mezdo. Na primer na prelomu stoletja je prejemala kravarica na večji kmetiji v Strojni samo po 20 goldinarjev na leto, ker so ji ob koncu leta odračunali oskrbnino za otroka (Makarovič, Strojna, str. 70).

Zanimivo bi bilo natančneje ugotoviti vsakokratno vrednost poselskih prejemkov, vendar zvečine nimamo dovolj podatkov o tem za posamezne pokrajine. Zato le posplošeno ugotavljamo po podatkih o koroških poslih, da bi si okoli leta 1830 kupila dekla za celoletni zaslužek v denarju malo več kot eno pražnjo obleko, hlapec pa malo manj kot dve pražnji obleki (Protokol). Podobno je bilo tudi leta 1870 v novomeški okolici: „Plača dekelska je komaj za obleko..." (Trdina I, str. 289).

Za svoje marsikdaj res trdo garanje so bili posli večinoma slabo plačani. Ponekod so bolje zaslužili celo berači, če lahko verjamemo zapisu z Dolenjskega iz leta 1870: „Berač Pavle, bahal se s svojim stanom, da si pridobi zmirom toliko kakor dva hlapca, zato da je vsaki osel, ki hodi k kmetom v službo, delat ko pes" (Trdina I, str. 32—33).

Nekaj podatkov priča o tem, da so ponekod posli dodatno zaslužili kakšen dinar. Z zaslužkom pa je bilo takole: v okraju Fala so hlapci na hribovskih kmetijah pozimi približno leta 1840 lahko izdelovali različne lesene predmete in jih prodajali za svoj račun (Kuret II, str. 218), v novomeški okolici pa je okoli leta 1870 eden od tamkajšnjih gospodarjev pošiljal deklo na dnino, da mu je prislužila „nekoliko soldov" (Trdina I, str. 113).

V želji, da bi zadostile svojim željam in potrebam po obleki, so si nekatere dekle v novomeški okolici leta 1870 pomagale tudi drugače: „Dekle misli, kako bi si kupilo kak svilen robec, pa ni dosti soldov, ker je še bolj treba omisliti si črevlje in kikljo — vot zdaj pride ljubček in ponudi razen srca tudi kak goldinarček" (Trdina I, str. 188).

Za 20. stoletje imamo kar precej podatkov, da so gospodarji posle občasno obdarovali. Za 19. stoletje je znanih le malo podatkov. Tako je, na primer, kmet in krošnjar s Pake v Poljanski dolini ob Kolpi podaril pastirju občasno nekaj žepnine. Leta 1890 je namreč zapisal: „Čobani sum dal za šenk 30 krajc" in leta 1893 „Čobani za šenk 2 for" (Makarovič, Predgrad, str. 206, 207). Eden izmed dolenjskih gospodarjev pa je dajal dekli poleg plačila še darila o godeh in za vsak semenj po 60 soldov (Trdina II, str. 608).

Poraba zaslužka

Maloštevilna pričevanja o tem, kako so posli porabili zaslužek, so znana komaj za zadnja desetletja 19. stoletja in večinoma izvirajo z Dolenjskega.

Posli so s prisluženim denarjem različno ravnali. Varčnejši so ga hranili in po potrebi gospodarno porabljali, največkrat za nakup obleke (prim. Trdina I, str. 181). Nekateri, med njimi zlasti hlapci, so borne prejemke pognali, na primer na semnjih ali veselicah. Nedoletni posli so morebitni prisluženi denar večinoma dajali staršem.

O tem govori nekaj pričevanj z Dolenjskega in Bele krajine, ki jih lahko z manjšim pridržkom posplošimo tudi na ostale slovenske pokrajine, odkoder so znani podobni podatki o poselski porabi na prelomu stoletja (Makarovič, Zapiski).

Na splošno so bile dekle varčnejše kot hlapci. To potrjuje tudi zapis iz leta 1877 za novomeško okolico (Trdina II, str. 641). Zato so imele med posli zlasti dekle precej privarčevanega denarja v hranilnici (Trdina III, str. 833).

Nekateri posli so menda celo pretirano varčevali, da bi si kupili posestvo in se osamosvojili. Tako lahko razglagamo tudi dvoje zapisov z Dolenjskega iz leta 1877: „Hlapec Martin nosil je tudi fižol v žepih, kedar je prišel zastonj do jedi, nametal se je za tri dni... Kupil si je kmetijo, vinograd etc. Dekla in pozneje sebenica Meta ni kakor Martin nikoli dala za vino — in za noben lišp nič, prihranila si je v službi 1.000 f" (Trdina II, str. 463).

Nekatere mlajše dekle so pretirano varčevale in potem porabile denar za gizdavo oblačenje. O tem so znani podatki, ki razkrivajo tudi namen takega oblačenja. Vsekakor jih ne kaže posploševati: „Ena (dekla op. pisca) ima vsaki mesec novo kikljo s pomočjo čezmernega nečloveškega stradanja... včasi steče nekteri uloviti ženina in to je tudi kaj vredno" (Trdina II, str. 464).

Med posli so bili tudi takšni, ki so zasluženi denar potratili. V zapiskih z Dolenjskega iz leta 1870 so navedeni — za današnje pojme večinoma prav skromni — primeri nekdanje razsipne porabe: „Posli ne morejo si nič prihraniti zato ker **a** hodijo na vsako žegnanje in pušćajo tu saj po pol forinta **b** če je treba kamo iti se najraje vozijo, kar tudi ni zastonj **c** o novini sadja kupujo si črešenj, kostanj, hrušek etc. posebno pa trošijo radi o vsaki priliki vino, ki ni zastonj" (Trdina I, str. 308). Domnevamo, da so posli nekaj več porabili okoli božiča in novega leta, ko so jim gospodarji izplačali celoletni zaslužek ali ostanek denarja, če so ga že med letom občasno „jemali ven". V novomeški okolici so vsaj nekateri posli del prisluženega denarja zapili, kot beremo v zapiskih iz leta 1876: „Dobivši ostanek plače o božiču npr. kakih 20 for da prvi dan za vino in žganje po 3 do 5 f. Žganja toliko da ga tovaršija ne more popiti, tudi drugi in tretji dan še poločejo po kakih 5 — 6 litrov" (Trdina II, str. 622—623).

Redki podatki, ki jih ne kaže posploševati, pričajo o tem, da so ponekod tudi dekle tratile denar za pijačo (Trdina I, str. 176).

Nedoletni posli, pastirji, pa tudi dekle in hlapci so morebitne borne prejemke v denarju marsikje dajali staršem. Domnevo potrjuje peščica podatkov, med njimi dvoje zapisov v knjižici izdatkov kmeta in krošnjarja s Pake v Poljanski dolini ob Kolpi iz leta 1893: „Sem dal v čobanov lon očetu Petru Majerle 10 for" in „Čobanoveme oči sum dal ve lun 10 for" (Makarovič, Predgrad, str. 206, 207). Tudi deklam v novomeški okolici so, kot je bilo zapisano leto 1870, denar pobrali starši (Trdina I, str. 176). Brezvestni starši pa so, če smemo verjeti bržkone pretiranemu ali vsaj preveč posplošujočemu zapisu, denar zapili: „Otroke poženo v službo potem jemljo od njih zasluženi denar na 'posodo' in ga zapijujo sede v krčmi po 3 in več dni do zadnjega solda. Uboge hčeri si pa ne morejo še potrebnih cunj omisliti" (Trdina I, str. 24).

Nezakonski otroci poslov

V rojstnih matičnih knjigah so vpisana poleg zakonskih tudi nezakonska rojstva. Med starši nezakonskih otrok, ki jih je bilo največ na Koroškem, se omenjajo tudi posli. O tem imamo le redke krajevne raziskave, ki pa jih ne kaže posploševati. V statističnih popisih nezakonski otroci poslov niso posebej navedeni.

Statistični popisi iz druge polovice 19. stoletja pričajo, da je bilo največ nezakonskih otrok v vseh avstrijskih deželah na Koroškem, 34 in 47%. Sledila ji je Štajerska s 23 in 30%. Na Kranjskem in Primorskem pa se je rodilo le 6 in 10% nezakonskih otrok (Vilfan, str. 367). Na samotnih koroških kmetijah je bilo število nezakonskih otrok veliko tudi v prvi polovici 19. stoletja. Na primer v obdobju 1830 do 1840, ko se je v strojnski fari rodilo 81 otrok, je bilo več kot tretjina oz. 28 nezakonskih (Strojna, R). Med njimi so v posameznih letih prevladovali nezakonski otroci poslov. Tako se je leta 1830 rodilo deset otrok, pet otrok je bilo nezakonskih. Eden je bil otrok hlapca (ki je bil tudi sam nezakonski) in hčere velikega kmeta s Strojne, matere drugih štirih nezakonskih otrok pa so bile Kobovčeva in Novakova dekla in ženski, za kateri župnik ni pripisal poklica. Bržkone sta se vsaj občasno preživljali kot dekli. V letu 1831 se je rodilo osem otrok, polovica je bila nezakonskih. Dva izmed njih sta rodili Šopkova in Branatova dekla (Makarovič, Strojna, str. 75).

Za primerjavo še podatek o nezakonskih rojstvih za posamezne župnije na Kranjskem. V župniji Bohinjska Bistrica so v obdobju 1851 do 1900 dekle rodile 24 nezakonskih otrok (Makarovič, Bohinj, str. 111). V župniji Srednja vas pa so jih v istem obdobju dekle povile 18 (Makarovič, str. 111).

V bohinjskih farah so med nezakonskimi materami prevladovale takšne, ki so rodile le po enega nezakonskega otroka (Makarovič, Bohinj, str. 112). Na Koroškem so dekle rodile tudi po več nezakonskih otrok. Na primer v Strojni jih je imela dekla s sinom večjega kmeta pet. Rodila jih je v obdobju 1896 do 1906, ko se je končno poročila z očetom svojih otrok (Makarovič, Strojna, str. 76). Leta 1864 je novomeško sodišče zaradi umora obsodilo na smrt sedemintridesetletno deklo, mater štirih otrok (Sodba).

Po vpisih rojstev v rojstnih knjigah sklepamo, da je bilo nezakonsko rojstvo večinoma povod, da so dekle morale zapustiti službo. Tako sklepamo, ker so, na primer, ob ponovnem rojstvu nezakonskega otroka zapisane že pri drugem gospodarju (Makarovič, Bohinj, str. 112).

Na Koroškem so bila, kot rečeno, nezakonska rojstva številnejša in zato bolj običajna. Bržkone so tamkaj tudi zaradi tega vladali nekoliko bolj človečni odnosi do nezakonskih mater. O tem pričajo vpisi dekel v matične knjige, ki so se tudi potem, ko so rodile nezakonskega otroka, še naprej udinjale pri istem gospodarju. Bržkone pri takšnem ravnanju gospodarja niso vodili samo človeški nagibi. Računali so s tem, da so bile dekle „pankrtnice" v večnem strahu, da jih bodo odpustili, in zato ubogljivejše, potrpežljivejše in bolj delavne. Malce večji otroci dekel pa so že odslužili hrano in borno bivališče, saj so morali pomagati po svojih močeh pri vseh kmečkih delih. Z istim namenom so na nekaterih koroških kmetijah dekle z večjim otrokom sprejeli v službo, ker so tako dobili „poldrugo" delovno silo. To so navadno utemeljevali takole: „Ga je prignala pankrta s seboj, pa kaj hočemo, saj otrok ni kriv" (Makarovič, Strojna, str. 76).

Vzroki, da so tudi dekle ali celo pogosteje kot kmečke hčere rojevale nezakonske otroke, so tile: Dekle so bile tako kot drugi posli sicer članice gospodarjeve družine in gospodarji so prevzeli tudi odgovornost za njihovo nravno življenje (npr. Slomšek, str. 96). Očitno pa so v patriarhalnem družinskem okolju vseeno bolj trdo držali svoje hčere kot dekle. Vsaj ponekod so dekle imele zelo neurejene stanovanjske razmere. O tem je poučno tole, po vsej verjetnosti nekoliko pretirano in preveč posplošeno pričevanje za Dolenjsko iz leta 1870: „Brezštevilne dekle blagoslovil je bog s pankrti. Gospodinje se le premalo menijo, kam bi spadala postelja, da ni prilike za greh. Po letu spe mnoge zunaj, v senici, pod kozovcem ali za kakim plotom. Dedci to vedo in pridejo se kurbat..." (Trdina I, str. 181). Če

je kmečko dekle zanosilo, so starši večinoma naglo poskrbeli, da so hčerino „sramoto" prekrili s poroko. To potrjuje primerjava datumov porok in rojstev prvega otroka za razne kraje na slovenskem ozemlju (npr. Makarovič — Predgrad, Strojna, Črna). Dekle pa so le malokdaj imele možnost, da bi se hitro poročile, potem ko so zanosile, in tudi sicer so poroke poslov, poroke „na roke", zadevale na razne ovire, pri gosposki in pri ljudeh.

Nosečnost in porod zunaj zakona sta bržkone bolj prizadeli dekle kot kmečke hčere. V času, ki ni bil naklonjen izvenzakonskim rojstvom, je za oboje pomenil izvenzakonski porod sramoto in velik greh. Dekle pa je v tedanjih, po tej plati nerazumljivo nehumanih časih spremljala še skrb za svoje in otrokovo preživetje, saj so, kot je bilo že povedano, gospodarji neradi najemali dekle z otrokom. V tej povezavi laže razumemo, da so se nekatere dekle skušale znebiti nezaželene nosečnosti. O tem je znan tudi grob, žalostno šaljiv zapis z Dolenjskega: „Dekla pri Oblačici kuhala si neko rastlino, o kteri je menil, da jej bo izgnala iz vampa pankrta ali gospodinji se zdela ta kuha sumljiva. Vzemši iz lonca strupeno zel natlačila vanj kurjih črevec in kurba potem hlastno to juho posrkala" (Trdina II, str. 621).

Dekle so podobno ali še bolj kot druga dekleta prikrivale svojo nosečnost. Gospodarji so namreč pogostoma nosečim deklam ali deklam tik pred porodom ali po porodu odpovedali službo (Makarovič, Zapiski). Podobno so ravnale tudi glede očetovstva. Nekatere tudi ob otrokovem krstu, tako kot kmečka dekleta, niso hotele izdati, kdo je otrokov oče. Druge so si v stiski izmišljevale nenavadne zgodbe (npr. Trdina II, str. 546). V zvezi s prikrivanjem očetovstva so zanimivi podatki v rojstnih knjigah koroških in drugih župnij. Na primer: od staršev Štefana Gašperja, rojenega v Strojni 25. 12. 1831, je vpisana samo njegova mati Marija Kotnik, Šopkova dekla, od stgaršev 23. 1. 1832 rojenega Pavla pa Zabernikova dekla Elizabeta Plaznik in od 31. 1. 1835 rojene Agate prav tako samo mama Uršula Trabej, prav tako Zabrnikova dekla v Strojni (Strojna, R). Druge so bodisi prostovoljno ali na prigovarjanje župnika povedale, kdo je otrokov oče. Na primer: 27. 8. 1830 rojenemu Matevžu je bila Mati Helena Štefel, dekla, oče pa Andrej Černjak, hlapec; 14. 5. 1833 rojenemu Janezu Nepomuku je bila mati Jera Čegovnik, Kobovčeva dekla, oče pa Luka Motnik, Požegov hlapec; 24. 9. 1935 rojeni Mariji je bila mati Pečnikova dekla, Marija Klemen, oče pa je bil Pernatov hlapec, Janez Jelen. Pri vsakem očetu je pripisal strojnski župnik tedaj običajno besedilo o priznanju očetovstva z navedbo dveh prič. Naj je bilo priznanje prostovoljno ali ne, glasilo se je vedno enako možato: „Navedeni nezakonski oče je podpisanemu dobro znan, je (naveden je datum) prostovoljno prišel in priznal očetovstvo in zahteval vpis v krstno knjigo" (Strojna, R).

Če povzamemo, so bili vsaj na Koroškem hlapci pogostoma očetje nezakonskih otrok dekel na kmetijah. S hlapci pa so ne tako redko zanosile tudi druge vaščanke in med njimi ne nazadnje tudi hčere večjih kmetov. O tem pričajo podobni vpisi v rojstnih knjigah vseh koroških župnij, na primer: 4. 6. 1830 je bil rojen v Strojni nezakonski Primož, starša sta bila: Lovrenc Resar, hlapec, in Neža Stovnik, Janeževa hči z velike kmetije. Dne 17. 8. 1835 se je rodil nezakonski Jernej, oče je bil Mavrelov hlapec, Aleš Plašiner, mati pa Neža Turner, Smrečnikova gostačka. Starša 28. 3. 1843 rojenega nezakonskega Filipa pa sta bila hlapec Rok Peršat in kmečka hči Marija Smrečnik (Strojna, R).

Prav tako pa so tudi dekle nemalokrat rodile otroka kmečkim sinovom in gospodarjem kmetij. O tem so zapisani podatki v rojstnih knjigah raznih slovenskih župnij (npr. Kozje, Bohinjska Bistrica, R). Za ilustracijo navajamo še nekaj podatkov: 12. 3. 1831 rojeni Matevž v Strojni je bil sin dekle Marije Nobrat in kmečkega, Zabernikovega sina Gabrijela Strovnika; starša 18. 12. 1841 rojenega Tomaža pa sta bila Rebernikova dekla Marija Mojkar in Simon Močnik, lastnik Pokržnikove kmetije (Strojna, R).

Kolikor lahko posplošeno sklepamo na podlagi natančneje pregledanih priimkov nezakonskih otrok dekel s šestih župnij (Črna, Kozje, Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Stari trg ob Kolpi, Strojna), so na splošno dobivali tedaj običajna imena. Zato niso bili že ob rojstvu zaznamovani z nenavadnimi imeni, kot sicer piše v literaturi.

Naj še omenim: umrljivost otrok, zlasti v rani otroški dobi, je bila v 19. stoletju na Slovenskem, kljub napredovanju zaščitnega cepljenja zoper nekatere otroške bolezni, še vedno zelo velika. Sočasno pa ugotavljamo vsaj za nekatera območja, da je bila umrljivost otrok poljedelskih delavcev in med njimi zlasti nezakonskih otrok dekel ena največjih. Navajamo nekaj podatkov. Leta 1878 je, na primer, v Strojni umrlo pet otrok, med njimi so bili štirje otroci dekel. Leta 1888 je bilo med osmimi umrlimi pet otrok dekel in gostačev, leta 1893 je bilo med petimi otroki dvoje otrok dekel in en gostaški otrok (Makarovič, Strojna, str. 388).

Poroke poslov

V poročnih matičnih knjigah so dokaj pogosto vpisane tudi poroke poslov. Pričevanja o tem pa so le malo obdelana. Dosedanje ugotovitve o porokah poslov pričajo, da so si našli življenjske sopotnike oziroma sopotnice med agrarnim proletariatom. Znane pa so tudi izjeme, ko so se hlapci in še pogosteje dekle poročili na kmetijo. Dekle so se možile tudi z obrtniki.

Zaradi pomanjkanja statističnih podatkov o porokah poslov navajamo nekaj neposplošenih pričevanj. V Črni na Koroškem se je v obdobju 1800 do 1900 poročilo 34 dekel. Služile so večinoma pri tedanjih črnjanskih obrtnikih in trgovcih, ki so se sočasno največkrat ukvarjali tudi s kmetijstvom. V obrtniško-delavskem okolju so se dekle pogosteje kot njihove vrstnice, ki so služile v kmečkem okolju, poročale z delavci in obrtniki. V omenjenem obdobju sta se po dve omožili s čevljarjem, delavcem, drvarjem, gostačem, hlapcem, kajžarjem, posestnikom, rudarjem, tesarjem in žagarjem, po ena pa z dninarjem, gostilničarjem, ključavničarskim mojstrom, kmetom, krojačem, kurjačem, paznikom, sedlarjem, tesarskim pomočnikom in tesarskim polirjem, tobačnim nadzornikom, topilničarjem, usnjarskim mojstrom in žičarjem (Makarovič, Črna, str. 295—298). Njihove vrstnice, ki so služile pri hribovskih kmetih, na primer v Strojni, so se pogosteje poročale z gostači, ki so delali kot dninarji na kmetijah ali drvarili (Makarovič, Strojna, str. 78).

V bistriški župniji v Bohinju se je od leta 1839 do 1850 poročilo 8 poslov, 5 dekel in 4 hlapci. Dve dekli sta se poročili s posestnikom, po ena s tretjakom, posestnikovim sinom in kajžarjem (Makarovič, Bohinj, str. 112). V isti župniji se je v obdobju 1850 do 1900 poročilo 23 dekel in 6 hlapcev. Deset dekel se je poročilo s kajžarskimi sinovi, 3 s kajžarji, 2 s sinom tretjaka, po ena s kmetom, polkmetom, tretjakom, gostačem, čevljarjem in premogovnim pisarjem, pri dveh ženinih poklic ni naveden. Bržkone sta bila nezaposlena. Trije hlapci so se poročili s hčerami tretjakov, po eden pa s kajžarico, kajžarsko hčerjo, hčerjo kovača in obenem posestnico (Makarovič, Bohinj, str. 112).

Doslej imamo edinole za bohinjske dekle izračunano povprečno starost ob poroki. Starost dekel in njihovih ženinov je bila razmeroma visoka. Zgodnejše poročanje je najbrže oteževala nizka gmotna raven.

Tabela 1. Povprečna starost dekel (Ž) in njihovih ženinov (M) v Bohinju ob poroki v 19. stoletju (Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Srednja vas)

Župnija	Število parov	Poročeni od prve omembe do leta 1850		Število parov	Poročeni v obdobju 1851–1900	
		M	Ž		M	Ž
B. Bistrica	5	38,8	31,8	25	29,0	24,8
Koprivnik	2	30,0	28,0	2	28,0	30,0
Srednja vas	16	34,4	30,7	14	31,7	31,5

Tabela kaže, da je bila povprečna starost ženinov in nevest v posameznih obdobjih v bistriški župniji, prav tako kot v drugih dveh, različna. Gibala se je od 28 do 38 let pri ženinih in od 24 do 35 let pri nevestah. Na splošno so bile neveste mlajše od ženinov (Makarovič, Bohinj, str. 113). Podobno se poučimo tudi v nekaterih, v zvezi z obravnavanim vprašanjem, pregledanih poročilih matičnih knjig (npr. Črna, P; Predgrad, P, Kozje, P, Strojna, P). Bile pa so tudi izjeme, ko je bila, na primer, nevesta precej starejša od ženina in narobe. Največkrat pričajo takšni podatki o tem, da se je dekli ali hlapcu posrečilo poročiti na kmetijo, a večinoma le z vdovcem oz. vdovo. Za ilustracijo navajamo nekaj pričevanj s Kozjanskega: Leta 1899 se je poročila tridesetletna dekla s petinštiridesetletnim kmetom na Pristavi. Leta 1898 se je poročil štiriintridesetletni hlapec s štiridesetletno vdovo in posestnico iz Zeč. Leta 1899 se je poročil triinšestdesetletni hlapec s triinsedemdesetletno posestnico z Drenskega Rebra (Kozje, P).

Vsaj ob koncu 19. stoletja so nekateri ljudje sprejemali poroke poslov z negodovanjem, češ da se s tem množijo vrste bajtarjev (Kmet, str. 87). Strpnejši so poroke poslov zagovarjali. Bili so mnenja, da so pri ljudeh pomembnejše njihove moralne lastnosti kot premoženjsko stanje (Ribnica, str. 103).

Vrednotenje poslov

Posle so marsikje ocenjevali bolj kritično kot druge vaščane. V 19. stoletju so jih večinoma nizko cenili, sodeč po ne tako redkih pričevanjih, v katerih jim pripisujejo same slabe lastnosti. Le redki, zato pa tembolj dragoceni podatki, kažejo posle tudi v boljši, če že ne najboljši luči.

Sredi 19. stoletja in ponovno proti koncu 19. stoletja zasledimo v tedanjih časnikih tožbe o sprijenosti poslov (npr. Besedica, str. 44 ss, Br., str. 93). Čeprav sodimo, da so pričevanja marsikdaj tudi pretirana in predvsem preveč posplošena, pojav najbrž ni bil ravno neznaten, zakaj nanj so poleg gospodarjev opozarjali tudi posli sami. Zlasti posli so navajali tudi vzroke za sprijenost: predvsem neurejene razmere v svojih družinah in tudi razmere v družinah, pri katerih so se udinjali (Posli str. 98, 99; Besedica, str. 44). Ali kot je bilo zapisano leta 1846: „...za to se tudi po družini pozna, kakiga gospodarja ino gospodinjo ima... družine grehi so tudi gospodarja ino gospodinje grehi" (Slomšek, str. 96, 97).

Zanimivo je, da je skupina poslov že leta 1847 v Novicah nanizala vzroke, ki da povzročajo sprijenost poslov. Na prvo mesto so postavili slabo vzgojo v družinah in slabe zglede ter popustljivost staršev, dalje „pankrtski" izvor, ki jih je že v ranem otroštvu pahnil v bedno in človeka nevredno življenje, prav tako kot tiste, ki so jim starši prezgodaj umrli. Sprijenosti poslov so bile krive tudi neprimerne razmere v družinah, v katerih so se udinjali, na

primer grd odnos do poslov, lenoba in lakomnost gospodarjev. Ali kot pravi pregovor: Kakoršen gospodar, tak njegov volar (Posli, str. 94, 98 ss). Zato so nekateri člankarji o tem podobno pisali: „Če hočemo posle poboljšati, moramo pri gospodarjih in gospodinjah začeti" (-O-, str. 150; prim. tudi: Pomanjkanje, str. 265).

V narodopisnih zapiskih z Dolenjskega so posli nemalokrat kar najslabše ocenjeni. Naslednja, bržkone preveč posplošena ocena to tudi potrjuje. „Ponosa pravega imajo posli prekleto malo, v pijanstvu in jezi so nesramni in surovi, sicer pa podli psički in prilizave kuzle" (Trdina I, str. 221).

Poleg lenobe, pijanosti in priliznjenosti so poslom, zlasti pastirjem in deklam, ki so pasle živino, očitali tudi malomarnost: „... V tem ni nič razločka med otroci in odraščenimi. Stare dekle še zaganjajo včasi same krave na deteljo ali v žito, le da se brž naje..." (Trdina II, str. 461). Pa tudi sicer so bile po pričevanjih z Dolenjskega okoli leta 1875 dekle na splošno slabo zapisane. Koliko resnice in koliko zlobe je v temle pričevanju, ne moremo ugotoviti: „Dekle jemati za žene, pravijo, je neumno, ker so lesene mašine, ki nič same ne domislijo, zato so tudi v zakonu neokretne avše za nobeno rabo sposobne" (Trdina II, str. 516). Nedvomno so bile med deklami tudi takšne, ki so rade opravljale, a najbrž je tale sodba vseeno pretirana: „Glavni posel in strast premnogih dekel je poslušati marne, vohonariti in raznašati svoje in tuje gospodarje" (Trdina II, str. 644).

V okoljih vaške skupnosti so bili posli, tako kot drugi domačini, vsem in vsakomur na očeh. Vendar je kazno, da so prestopke poslov huje ocenjevali kot postopke drugih domačinov, predvsem so jih večinoma posploševati na ves poselski stan. O tem dva zapisa: „Zagorka kupovala ukradene reči, dekla ve in molči. Ko se sprete, jo ovadi in ljudje jej to zelo zameriše, češ taki so posli" (Trdina II, str. 509). „... Kako potrebno de je paziti na oginj, zakaj gotovo je, de med 100 je 80 krat po nemarnosti poslov goreti začelo" (Kraner, str. 51).

O odklonilnem vrednotenju poslov so poučni tudi reki. Leta 1870 zapisano besedilo z Dolenjskega uvršča posle med drugim tudi v skupino nepoštenih in nezanesljivih ljudi: „Ne delaj nikoli nobenega baranta s pijanci, kvartači, lovci, babami, doktorji, soldati, otroci, posli in Kočevarji, ker so vsi ti ljudje ali nezanesljivi ali pa taki, da se zastaven in pošten človek ne more z njimi pogajati" (Trdina I, str. 650).

Vsaj nekatere in med njimi praviloma zvestejše posle so poleg gospodarjev cenili tudi drugi družinski člani. O tem priča poleg posplošenih, večinoma literarnih pričevanj (npr. Finžgar, str. 20) tudi tale (in edini takšen) zapis o hlapcu na veliki Praprotnikovi kmetiji v Lovčah pri Mozirju. Njegova pričevalnost je nedvomno velika, zato ga navajam v celoti:

„Janez je svoje precej obsežno posestvo večinoma s služabniki obdeloval. Imel je navadno po 2 hlapca in 2 dekli, izjemno pa tudi po 3 hlapce in 3 dekle, potem pa še kravjega in ovčjega pastirja. Posli so bili seveda jako različni, nekateri prav pridni in vestni, drugi manj zanesljivi. Obče se mora pa vendar reči, da je bila takrat družina bolj skromna in skrbna ter manj razvajena, kakor je pa dandanes. Da-si so imeli takrat hlapci na leto le po 20 do 24, dekle pa po 12 — 16 goldinarjev plačila, tako so vendar prav dobro izhajali in so si še toliko prihranili, da so tudi na stara leta še prav lahko dobro živeli.

Kot lep izgled pridnega in marljivega, zvestega ter svojemu gospodarju popolnoma udanega hlapca nam je Martin Stober, kateri je pri naši hiši služil celih 28 let. Rodil se je l. 1800 v Št. Janžu pri Velenju. V 20. letu so ga vzeli k vojakom, pri katerih je 19 let, 5 mesecev in 23 dni zvesto služil cesarju. Po odpustu od vojakov je prišel zopet v svoj rojstni kraj, kojega tako dolgo ni videl. 'Četudi je lepa laška dežela, kjer je takrat domači slovenski

polk mnogo let bival, tako je vendar v domačem kraju še bolj prijetno', je večkrat rekel, kadar nam je od svojih vojaških let pripovedoval.

Bilo je leta 1840. Moj dedec Franc so iskali ravno pridnega hlapca. Brat Urban, ki je bil v Št. Janžu oženjen jih opozori na Martina Stoberja, ki je ravno takrat prišel domu od vojakov. Dedec Franc toraj Martina naprosijo in ta jim obljubi, da pride k njim služit za hlapca. Martin je tedaj prišel k naši hiši leta 1840. Gotovo pač takrat ni mislil, da te hiše ne bode več zapustil in da bode pri tistej tako dolgo ostal, dokler bo živel na svetu.

Martin je bil hlapec, kakoršnega dandanes pač ni lahko dobiti. Bil je zvest in priden ter je svoje delo vedno vestno in natančno opravljal, naj si je bil gospodar navzoč ali ne. Nikdar ni kaj počel, kar bi bilo na škodi gospodarju in tudi od druge družine kaj takega ni trpel. Martin je bil tako rekoč drugi hišni gospodar, da rečem naravnost, bil je Francova desna roka. Lahko je toraj umevno, da je bil Franc svojega hlapca Martina prav iz srca vesel... Tako je postal Martin pravi ud domače hiše, katerega je vse čislalo in visoko spoštovalo. Ko je Franc I. 1849 umrl, je hotel Martin hišo zapustit vendar pa se je dal od Janeza preprositi in ta je ostal pri hiši do svoje smrti.

Dobro se še spominjam, kaki strah smo otroci pred Martinom imeli. Njegova beseda nam je več veljala, kakor beseda starišev. Nasprotno smo ga pa tudi otroci čez vse ljubili in spoštovali, kakor nas je tudi on kaj rad imel. Ni je bilo nedelje, da bi nam ne bil kaj prinesel, ko je prišel popoldne domu iz cerkve, bodi že kako žemljo ali pa košček belega kruha...

Martin je oskrboval le vole, katere je krmil, napajal in čedil... Voli so bili torej prav dobro rejeni, da si so morali veliko delati in voziti. Nikakor pa Martin krme ni tratil temveč je z isto jako varčno ravnal in je z isto tudi prav dobro izhajal. Zgodilo se je prav pogostokrat, da je s starim senom izhajal do nove košnje. Tako je Martin povsod gledal in pazil na gospodarjeve koristi. Bil je torej v vsakem oziru prav vesten in uzoren služabnik.

V mladih letih, ko je bil zdrav in krepak je Martin tudi že skrbel za stara leta, ko ne bode mogel več delati. Da si je imel takrat le 24 goldinarjev (48 kron) letnega plačila, tako si je vendar še vsako leto nekaj prihranil. Tako si je v času svojega službovanja prihranil okoli 400 goldinarjev. Pri vsem tem pa ni bil nikak skopuh, ki bi ne imel kaj obleči temveč si je kupil vse, kar je nujno potreboval in je prav rad dal v prijetni in njemu ugodni družbi za kupico vina... Zadnja leta v svojem življenju ni opravljal več težavne hlapčevske službe temveč je živel pri hiši tako rekoč kot prevžitkar...

To je gotovo prelep izgled pridnega hlapca in pametnega človeka, ki je gotovo vreden, da se še pri poznih rodovih v živem in hvaležnem spominu ohrani..." (Praprotnik).

Medsebojni odnosi

Poselski predpisi 19. stoletja so do neke mere določali, kakšni morajo biti odnosi med posli in gospodarji ter med posli samimi (npr. Red II, čl. 10 ss). Peščica podatkov o tem pa priča, da so marsikje v praksi ravnali drugače. Tako po eni strani vemo za slabo, če že ne surovo ravnanje gospodarjev in marsikdaj tudi njihovih otrok s posli, po drugi strani pa pričajo, sicer redki, podatki tudi o „zadrtem" obnašanju poslov do gospodarjev.

V podeželskem okolju so se morali zlasti v kmečkih, patriarhalno urejenih družinah podrejati gospodarjevi avtoriteti vsi družinski člani, torej tudi posli. To pa je pomenilo izkazovati gospodarju brezpogojno poslušnost in pokorščino, kar je v 10. členu poselskega reda za vojvodino Kranjsko iz leta 1858 takole zapisano: „Posel je dolžan, gospodarju pokorn,

priden, zvest, spoštljiv, pazljiv in resničen biti... Podvreči se ima vsemu, kar gospodar pri hiši ukaže. Spoštlivo in pohlevno mora poslušati gospodarjeva povelja, opomine in svarjenja" (Red II).

Koliko so posli upoštevali postave, zavoljo pomanjkanja pričevanj nismo mogli ugotoviti. Domnevamo pa, da je takšno ravnanje v kali zatrlo pristnejše in človečnejše odnose med posli in gospodarji. To potrjujejo tudi podatki o zveriženih (npr. Trdina III, str. 864) in hinavskih odnosih poslov do gospodarjev. Na priliko: „Krasne sluge krasnega gospodarja. Tone Jel. zbolel — legel na smrtno posteljo, dali mu svečo v roko. Nekaj hlapcev šlo pit, misle da bo kmalu fuč, ali večina je dvomila o resnici bolezni, imajoč vse za hinavščino. Ti jeli glasno jokati in kazati svoj lažno togo!" (Trdina II, str. 442).

Bržkone so bili boljši ali slabši medsebojni odnosi poslov in gospodarjev do neke mere odvisni tudi od vsakokratne ponudbe poljedelske delovne sile. Ko je obstajal, na primer, presežek hlapcev v novomeški okolici (pred letom 1870), „so ravnali z njimi le premnogi gospodarji tako grdo, jih pretepali, zapodili za vsako malenkost iz službe in jih sploh na vsaki način poniževali in demoralizirali" (Trdina I, str. 247). Ko je primanjkovalo delovne sile, pa so se tudi nekateri posli mogočno vedli, ker so se zavedali, da jih gospodarji potrebujejo. O tem obstajajo v narodopisnih zapiskih podobna, nedvomno tudi pretirana in preveč posplošena pričevanja: „Posli uporni in zabavljivi i proti dobrim gospodarjem" (Trdina III, str. 864).

Domnevamo, da so marsikje vladali med posli in gospodarji tudi skladnejši odnosi, čeprav imamo o tem le redka pričevanja. O odnosih poslov z domačimi otroki ne kaže dajati posplošenih ocen. Redki podatki o tem niso dovolj, da bi lahko posplošeno sklepali, ali so bili dobri ali slabi. V pričevanjih se večinoma navajata dve skrajnosti: na eni strani zelo dobri odnosi poslov z otroki (Praprotnik), na drugi strani pa prav nasprotno. Tako je bilo zapisano tudi leta 1870 za novomeško okolico: „Včasi pa se tudi hudobno ponašajo zlasti domači otroci proti deklam in družini sploh. Črnijo jih kar jih morejo in mečejo nanje tudi krivice in napake, kadar jih niso deležne... Opazuje se sploh, da ima družina pred otroci malo pravice in miru nič" (Trdina I, str. 221).

Če povzamemo, se gospodarji in sinovi s kmetij občasno omenjajo med očeti nezakonskih otrok dekel. Ljubezensko razmerje pa po vsej verjetnosti ni rojevalo trdnejših medčloveških odnosov. To potrjuje tudi naslednji zapis z Dolenjskega iz leta 1870: „Posebno dekle so prave sužnje. Ali se obnašajo mnogokrat tudi tako, da niso vredne nič spoštovanja. Domačim fantom dajo se metati in povaljati brez vsake brambe..." (Trdina I, str. 221).

In kakšni so bili medsebojni odnosi poslov? V poselskem redu iz leta 1858 je sicer zapisano, da mora „posel z drugimi posli v miru živeti" (Red II, čl. 10). Domnevamo, da so se posli tudi ravnali po tem. Marsikdaj pa je bilo prav nasprotno. Ponekod, kjer so udinjali več poslov, so bili ti ljubosumni drug na drugega in so ravnali drug zoper drugega (Trdina I, str. 114).

O družbenem položaju poslov

V 19. stoletju je poselstvo pomenilo pogosten način preživljanja s prodajo ženske in moške delovne sile pri večjih kmetih. S takšno zaposlitvijo, ki je na eni strani omogočala preživljanje (marsikje zgolj preživetje), so se sinovi in hčere iz bajtarskih in delavskih družin, včasih pa tudi sinovi in hčere iz kmečkih družin, uvrstili med agrarni proletariat, to je, če izvzamemo berače, na najnižji klin družbene lestvice. Posli namreč, v primerjavi z deloda-

jalci niso uživali nobene socialne varnosti. Z nastopom službe so postali vsaj de iure člani delodajalčeve družine. Toda čeprav so enako (ali še bolj trdo kot domači) delali na kmetiji, za svoje delo delo niso bili deležni primernega gmotnega plačila in družbene veljave. Zavest poslov, da ne delajo zase, da za svoje delo niso ustrezno plačani, je nedvomno hromila njihovo moralo. V želji, da bi si izboljšali vsaj gmotni položaj, so večinoma hitro menjavali gospodarje, z nestalnostjo pa se je še povečevalo omalovaževanje poselskega poklica.

V družinah 19. stoletja so se morali poleg domačih tudi posli podrejati gospodarjevi avtoriteti. V poselskih predpisih, na primer za vojvodino Kranjsko iz leta 1858, je v raznih zvezah poudarjeno, da se mora posel pokoravati gospodarjevi volji. Tako, na primer, piše v 17. členu: „Ko posel v službo pride, stopi v število hišne družine in torej v posebno oblast gospodarjevo" (Red II). V skladu s tem so lahko gospodarji posle kaznovali, tudi s telesno kaznijo. To so jim vsaj posredno dovoljevali tudi starejši poselski predpisi. Še sredi 19. stoletja, če citiramo poselski red iz leta 1858, so namreč gospodarji lahko izvajali strožje ukrepe: „... če resne opominovanje, svarjenje in sicer bolj rahlo okreganje nič ne pomaga, se bolj ojstrih sredstev pokorivnosti zmerno in tako poslužiti, da zdravje poslovo škode ne terpi" (Red II, čl. 17). V nadaljnjem besedilu sicer piše: „Nikdar pa nima gospodar oblasti, posle pretepati, da bi na životu škodo terpeli, ker bi se sicer z gospodarjem po kazenski postavi ravnalo" (Red II, čl. 17). Mimogrede omenjamo, da so lahko s tepežem kaznovali mladoletne in odrasle posle tudi na pristojnih sodiščih, na katerih so urejali spore med gospodarji in posli (Red II, čl. 42).

V poselskih redih iz konca 19. stoletja se med postavami, ki so odrejale vrste kazni za posle, tepež ne omenja več (Red III, str. 35). Vendar je bilo tudi še tedaj v praksi precej drugače, vsaj ponekod, če se lahko zanesemo na sicer redke podatke (npr. Trdina I, str. 8, 247, 283). O tem piše za novomeško okolico leta 1870: „... Dragman ostal je v službi, tepen ože mnogokrat navadilo se je truplo udarcev, duše pa falot tako nima. — Enakih primerljajev slišal sem še več drugih, da se dajo odraščeni močni sluge pretepati za vsako malo reč svojim poživinjenim gospodarjem" (Trdina I, str. 114).

Socialna neenakopravnost je prizadevala posle tudi v njihovem zasebnem življenju. Z morebitno poroko je poslom tudi pri najboljših gospodarjih prenehalo delovno razmerje. To je bilo povsem v skladu s poselskimi predpisi, ki so v primeru, če je imel posel priložnost za poroko, dovoljevali le, da sme službo predčasno zapustiti z odpovednim rokom 14 dni (Red III, čl. 22). Veliko ugodnost je pomenilo že to, da so se nekateri nekdanji poročeni posli lahko nastanili v gospodarjevi bajti in so potem delali, kot je znano tudi za druge dežele, pri istem gospodarju kot dninarji. Bolni in ostareli posli so bili na splošno prepuščeni sami sebi. O poslovi bolezni so veljale zamotane določbe, ki so v bistvu dajale gospodarjem na voljo ali poslu streči ali ne, glede na to, ali je zbolel zaradi lastne nemarnosti, ali je bil kriv njegove bolezni gospodar ali pa „bolezni ni zakrivil niti posel niti gospodar" (Podravniški, str. 124). Pri ugotavljanju vzroka bolezni so imeli gospodarji vse možnosti, da so ga pripisali poslu in se s tem razbremenili stroškov zdravljenja. Nekdanji posli, tudi tisti, ki so dolga leta služili pri istem gospodarju, so bili na stara leta „odvisni od dobre volje prejšnjih delodajalcev, sosedov ali vaške skupnosti oziroma od občinskega skrbstva in so tako bili eden izmed glavnih virov nekdaj tako pogostega beraštva na podeželju (Vilfan, str. 368). Bile so tudi izjeme pri velikih in pobožnih kmetih, ki so po besedah poslov dali poslu pošteno „oskrbljenje v času bolezni" in ki ga na starost niso nagnali od hiše (Posli, str. 98).

Ta oris življenjskih razmer poslov priča, da je bila kakovost njihovega življenja na nizki ravni. Take življenjske razmere kmečkih poslov pa so laže razumljive, če vemo, da so tudi nji-

hovi delodajalci marsikdaj težko in v splošnem skromno živeli. Predhodne razprave vsestransko argumentirajo to ugotovitev.

Viri in literatura

Adlešiči — Franciscejski kataster, Catastral Schaetzungs Elaborat der Gemeinde — Cenilni operati (odslej C) Adelschitz, fasc. 1, Arhiv Slovenije (odslej AS).

Baš — Angelos Baš, Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem, Ljubljana 1984.

Blaznik — Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Milko Kos, Fran Zwitter, 2. Kolonizacija in populacija, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek, Ljubljana 1970.

Besedica — Besedica o tožbah zoper posle, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, XXXVII, Ljubljana 1879.

Bleiweis — Dr. Bleiweis, Dvanajst zlatih svetov hišnim gospodarjem, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.

Bohinjska Bistrica — Poročna knjiga župnije Bohinjska Bistrica, 1835—1910 (prepis, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, odslej NŠALj).

Bohinjska Bistrica, R — Rojstna in krstna knjiga župnije Bohinjska Bistrica, 1835—1910 (prepis, NŠALj).

Br. — Br., O zadevah poslov, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.

Cankar — Ivan Cankar, Hlapec Jernej, Ljubljana 1924.

Čatež — Franciscejski kataster, C Tschatesch, fasc. 316, AS.

Črna — Franciscejski kataster, C Schwarzenbach 1833, AS.

Črna, P — Poročna knjiga župnije Črna na Koroškem, 1849—1885, Župnijski urad Črna na Koroškem (odslej ŽUČ).

Črna, R — Rojstna knjiga župnije Črna na Koroškem 1871—1885 (ŽUČ).

Drašiči — Franciscejski kataster, C Draschitz, fasc. 43, AS.

Finžgar — F.S. Finžgar, Dekla Ančka, Strici (Celje) 1971.

Gebhard — Torsten Gebhard, Aus der Arbeitswelt der Bauerin und ihrer Mägde, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, Volkach am Main 1988.

Gorenja vas — Franciscejski kataster, C Goreina vas, fasc. 70, AS.

Gruden — Dr. Josef Gruden, Das Soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diozese Laibach, Laibach 1906.

Hlapec — Zvest hlapec, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Ljubljana 1892.

Hren — Jožef Hren, Poselske bukvice, izdane 16. svečna 1880 v županiji Radohova vas.

Jurklošter — Poročilo okrajne gosposke Jurklošter, leta 1843, mapa 139, snopič 4, št. 34. Prepis iz Göthove topografije hrani Narodopisni institut pri ZRC SAZU.

Kersnik — Kersnik, Dopis iz Mirne, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1848.

Kmet — Dolenjski kmet, Iz Trebnjega, 16. maja, Dolenjske novice, št. 11, Novo mesto 1886.

Knežak — Franciscejski kataster, C Grafenbrunn, fasc. 40, AS.

Knjižica — Dienstbotenbuch — Družinska knjiga vsled družinske postave od 27. junija 1895. L., Za Štajersko 1897 (št. 1953, Arhiv Kulturne skupnosti Mozirje).

Koprivnik — Poročna knjiga župnije Koprivnik, 1835—1964 (prepis, NŠALj).

Kozje, M — Mrliška knjiga župnije Kozje 19, stoletje, AS.

Kozje, P — Poročna knjiga župnije Kozje, 1827—1867, 1870—1939, AS.

Kozje, R — Rojstna knjiga župnije Kozje, 1835—1873, AS.
Kraner — Franc Kraner, Gospodarji in gospodinje glejte na oginj, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Kuret — Niko Kuret, Planina pred poldrugim stoletjem, v: Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju — Šmarje pri Jelšah 1984.
Kuret I — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 1. snopič, Ljubljana 1985.
Kuret II — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 2. snopič, Ljubljana 1987.
L-z — L-z., Kako bi moglo kmetijsko pohištvo postavljeno in sozidano biti, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Lendovšek — Mih. Lendovšek, 19. Amalija Hagenauer ali poldrugi dan na mislinjskih fužinah, Drobtinice 1861.
Leše — Franciscejski kataster, C Liescha, fasc. 238, AS.
Lozice — Franciscejski kataster, C Lositze, fasc. 94, AS.
Makarovič — Marija Makarovič, O načinu življenja kmečkih poslov na Slovenskem, v: Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978.
Makarovič, Bohinj — Marija Makarovič, Kmečki posli v Bohinju, Bohinjski zbornik, Radovljica 1987.
Makarovič, Črna — Marija Makarovič—Ivan Modrej, Črna in Črnjani, Črna na Koroškem 1986.
Makarovič, Kultura — Marija Makarovič, Oblačilna kultura kmečkega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju (objavljeno v tem SE).
Makarovič, Predgrad — Marija Makarovič, Predgrad in Predgrajci, Ljubljana 1985.
Makarovič, Prehrana — Gorazd Makarovič, Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem (v tem letniku SE).
Makarovič, Strojna — Marija Makarovič, Strojna in Strojanci, Ljubljana 1982.
Makarovič, Zapiski — Marija Makarovič, Terenski zapiski — fascikel „Posli" (zvezek 1—23).
Melik — Vasilij Melik, Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija 7, Ljubljana 1956.
Miroslav — Miroslav, Iz Senožeč, 19. marca, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
-O- — -O-, Od družine, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Posli — Posli iz K.P.R., Odgovor na vprašanje, Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847
Pajek — J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884.
Predgrad, P — Poročna knjiga župnije Stari trg ob Kolpi, 1816—1883, NŠALj.
Podravniški — Janko B.K. Podravniški, Poselski red, to je: Postava za posle in njih gospodarje, Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1891, V Celovci.
Pomanjkanje — O pomanjkanju dobrih poslov, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXII, Ljubljana 1864.
Praprotnik — Praprotnik, Spominska knjiga rodbine Praprotnik, Lovče, župnija sv. Andrej — Mozirje, okoli 1900 (rokopis hrani Arhiv Kulturne skupnosti Mozirje).
Protokol — Protocol welches „uber die Gestehungs-Kosten... in der Gemeinde Zell bey der Pfarr, Franciscejski kataster, fasc. 528/4, Koroški deželni arhiv — Celovec.
Protokol I — Protokoll Steuergemeinde Schwarzenbach 1833, Franciscejski kataster, CO, AS.
Rateče — Franciscejski kataster, C Ratschach, fasc. 223, AS.

Red I — Postave sa dersino dane v letu 1787. se oponove, Sammlung der Normalien und Circularien ab anno 1814 bis 1822 inclusive, I. Band, V Ljubljani 11. prosenza 1820.
Red II — Začasna postava za posle na deželi v vojvodini Kranjski, Landes-Regierungs-Blatt für das Herzogthum Krain, X. Jahrgang, 1858 — Deželni vladni list za Kranjsko Vojvodino, X. tečaj, 1858, V Ljubljani.
Red III — Gesetz vom 27. Juni 1895 — Zakon z dne 27. junija 1895, v: Dientsbotenbuch (Izdano za Štajersko III/1897).
Ribnica — Iz Ribnice, 8. junija, Dolenjske novice, št. 13, Novo mesto 1886.
Rutar — Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega, U Gorici 1882.
Slomšek — A. Slomšek, V. Andre Čresnik, pošten kmet, Drobtinice za novo leto 1846.
Sodba — Smrtna sodba, V Novem mestu 12 Junija 1865.
Srednja vas — Poročna knjiga župnije Srednja vas v Bohinju, 1816—1856, AS.
Stara fužina — Rojstna in krstna knjiga župnije Bohinjska Bistrica, 1835—1919 (prepis, NŠALj).
Status 1844 — Seelenbeschreibungs Protocol der K.K. Pfarr Schwarzenbach, 1844, Župnijski urad Črna na Koroškem.
Status 1870 — Seelenstands Protocoll, okoli 1890—1910, Župnijski urad Črna na Koroškem.
Stična — Franciscejski kataster, C Sittich, fasc. 273, AS.
Strojna, R — Rojstna knjiga župnije Strojna 1788—1854, Župnijski urad Šentanel.
Strojna, RK — Rojstna in krstna knjiga župnije Strojna, 1855—1934, Krajevni urad Prevalje.
Suhor — Franciscejski kataster, C Suchor, fasc. 294, AS.
Šege — Domače šege. Ženitvanske šege Slovencov Goriške doline. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
Šrol — Fr. Šrol, IV. Tonika Tretlerjeva, pridna deklica, Slomšekove Drobtinice za leto 1864, V Mariboru.
Št. Rupert — Franciscejski kataster, C St. Ruprecht, fasc. 237, AS.
Topla — Franciscejski kataster, C Topla, fasc. 448, AS.
Trdina I — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 1. knjiga, Ljubljana 1987.
Trdina II — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 2. knjiga, Ljubljana 1987.
Trdina III — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 3. knjiga, Ljubljana 1987.
Trebnje — Franciscejski kataster, C Obertreffen, fasc. 313, AS.
Uratnik — F. Uratnik, Poljedelsko delavstvo v Sloveniji, Socialni problemi slovenske vasi II, Ljubljana 1938.
Vilfan — Sergij Vilfan, 33. Delavci v agrarnem gospodarstvu, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 2. zvezek, Ljubljana 1980.
Vilfan, Zgodovina — Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961.
Visoko — Franciscejski kataster, C Visokim, fasc. 324, AS.
Videčnik — Aleksander Videčnik, Kmečko delavstvo v Gornji Savinjski dolini med prvo in drugo svetovno vojno, Mozirje 1986.
Višnja gora — Franciscejski kataster, C Weixelberg, fasc. 346, AS.
Vlačugarji — Družinske stvari. Kaj storiti, da ne bode vlačugarjev beračev?, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXVI, Ljubljana 1868.
Vodice — Franciscejski kataster, C Voditz, fasc. 325, AS.
Vogelnik — A. Vogelnik, Gradivo k poklicni razdelitvi slovenskega prebivalstva za razdobje od 1890—1931, Tehnika in gospodarstvo 6, Ljubljana 1940.
Walleitner — Josef Walleitner, Der Knecht, 1947 Salzburg.

Žontar — Majda Žontar, Gospodarski in družbeni razvoj Bohinja v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja, Bohinjski zbornik, Radovljica 1987.

Summary

In the 19th century the population in Slovenia was predominantly agrarian. Statistical data on the share of farmhands within population are available for the transitory period between the two centuries only. Most of the farmhands of that time worked on large highland farms in the Southern Carinthia. From the register books and other sources from the period we learn that working on farms was a frequent and sometimes even the only possible way of making a living for the agrarian proletarians of the whole 19th century. Even sons and daughters from smaller and sometimes even bigger farms were often hired as farmhands.

The labour relations of farmhands were, at least de iure, precisely regulated by extensive legal prescriptions from the 16th century onwards and in the time of Maria Theresia and Joseph II. In the period between 1854—1859, the so called provisional farmhand ordinances for different Austrian countries were published in order to introduce a new, accurate regulation of the labour relations of farmhands in the second half of the 19th century. These regulations were in practice mostly ignored by the farmers. Moreover, the regulations were more protective to the employers than farmhands.

The entire picture of life and work of farmhands is outlined in the following chapters:

On Social Origin of Farmhands. Reasons of Employment ang Engagement. Entering Labour Relation. Quitting Labour relation. Farmhands on Particular Farms. Work. Wages. Spending of Earnings. Illegitimate Children of Farmhands. Marriages. Evaluation of Farmhands. Mutual Relations. On Social Status of Farmhands.

Compared to other farming workers, day-labourers for example, farmhands were socially and economically the most exploited workers. The awareness that they were not working for themselves and were not adequately paid for their work (they often worked for food and housing only) had no positive influence upon their working morality or attitude to work. Led by the wish to improve their life situation, they often kept changing employers. Instability and unreserved obedience to their master was the main hindrance to establishing and cultivation of more humane relations between hands and masters. Even the yearlong farmhands were socially completely unprotected. In accordance with the evaluation of farmhands that prevailed in that time, they were usually cast off by farmers when they got old. As a consequence, farmhands were often forced to stick to beggary and their lives were most likely to end on the very bottom of the social scale.

The outline of Slovene farmhands' lives testifies to the fact that the quality of their life was at an extremely low level in the 19th century. Yet these unfavourable living conditions are easier to understand in the light of the standard of living of farmers which was hardly any better. The above findings were given manysided argumentation in the preceding discussions.

Gorazd Makarovič

O VLOGAH IN POMENIH LJUDSKE UMETNOSTI V ŽIVLJENJU AGRARNEGA PREBIVALSTVA

Pojem „19. stoletje" je seveda časovno naključno zamejen z začetkom evropskega štetja let in decimalnim sistemom; in vendar pomeni v naši zgodovinski zavesti posebno zgodovinsko celoto. V tem času je nastalo toliko novega kot še nikoli prej v razmeroma kratkem obdobju stotih let: od industrijske do družbene in miselne revolucije z usodnimi posledicami za ves svet. Toda ko strmimo nad dosežki 19. stoletja, pač dostikrat pozabljamo, da je to čas zmagoslavja zahodne kulture in kulture meščanstva, ki je za neprimerno številnejša ljudstva z drugačnimi kulturami pomenilo samo tegobe, tragedije in katastrofe. Najbrž šele iz današnje časovne oddaljenosti in z današnjimi mišljenjskimi načini spoznavamo usodne pomene dogajanj in dosežkov tega časa, ki so nasilno in kruto, pa vendarle prvič v zgodovini povezali celotni planet.

Toda kaj so tedaj o vsem tem vedeli povprečni prebivalci Avstrije in povprečni Slovenec, ki je živel v omejenem vaškem okolju? Skoraj celo stoletje so mu bila poglaviten vir informacij ustna sporočila, iz lastnega okolja in tista, ki sta jih dajali oblast in Cerkev — in praviloma prav bridke izkušnje na lastni koži. Bela suknja, fronki, dajatve, tlaka, razočaranje nad stvarnostjo zemljiške odveze, dolgovi, težko vsakdanje delo, boj za preživetje — to so bili izrazi stvarnosti, ki so obvladovali zavest. Podobo resničnosti je izkustveno ustvarjalo mikrookolje, vse zunaj tega prostora je bilo fragmentarno, največkrat neprijazno in nejasno, prepleteno z mističnimi in praznovernimi prvinami. Toda ta svet je bil zgodovinsko povsem stvaren. Čeprav je bil za potek slovenske zgodovine in preseganje danosti malo pomemben, je tvoril daleč največji del zgodovinske stvarnosti 19. stoletja.

Del te stvarnosti je bila tudi likovna umetnost. Za agrarno prebivalstvo, ki je celo 19. stoletje tvorilo veliko večino Slovencev, sta obstajali predvsem dve umetnostni kategoriji: cerkvena umetnost in umetnost na kmetijah; ta je v strokovni in poljudni rabi največkrat imenovana kar „ljudska" umetnost. Na tem mestu je treba povedati nekaj besed o teh pojmih in ustreznih nazivih. „Ljudska umetnost" je sintagma, ki je nastala v 19. stoletju kot izraz meščanskih pogledov na svet in določneje priča o pogledih tega razreda kot o umetnostni stvarnosti; po njej so bili ljudstvo predvsem kmetje, njihova umetnost pa nekaj neodvisnega od zgodovinskega razvoja. Danes moremo z imenom ljudstvo pogojno označevati nižje družbene plasti od višjih, ki jih moremo spet pogojno označevati z nazivom gospoda; v vsakem zgodovinskem obdobju obsegata pojma različno vsebino. Ljudska umetnost je torej izraz, ki more v 19. stoletju na Slovenskem pomeniti predvsem umetnost agrarnega prebivalstva, sem pa sodi tako umetnost iz njihovega ožjega okolja kot podeželska cerkvena umetnost. V pričujočem članku obravnavamo predvsem likovno umetnost na kmetijah; razlogi za takšno odločitev so razvidni iz celotnega nadaljnjega besedila.

• • •

Likovno umetnost na kmetijah v 19. stoletju na Slovenskem moremo obravnavati z raznih vidikov. Na tem mestu želimo orisati vlogo te kulture v življenju kmečkega prebivalstva, torej takó, kot so jo doživljali, sprejemali in vrednotili njeni uporabniki. Taka obravnava seveda ni ne boljša ne slabša kot npr. obravnava stilnega razvoja, umetnostne strukture in izrazne kvalitete ali ikonologije te umetnosti — je samo drugačna in naravnana k drugemu cilju. Likovna umetnost ima nešteto obrazov, izrazov, slogov in kakovostnih

gradacij; vedno pa zanesljivo kaže različna razmerja do sveta in s tem odkriva tudi notranjo podobo ljudi, ki so jo ustvarjali in sprejemali.

Kmetije so bile temelj obstoja slovenskega podeželja celo 19. stoletje. Preživljale so kmečke družine, njihova produkcija je do zemljiške odveze vzdrževala zemljiško gospodo z dajatvami, po odvezi pa v precejšnji meri še z odškodnino; kmetije so omogočale sicer bedno preživetje agrarnemu polproletariatu in proletariatu, seveda v zameno za plačano delovno silo. Z davki so kmetije posredno sodelovale pri vzdrževanju malih in velikih oblastnikov ter preštevilnih parazitov. Višje družbene plasti so silno izkoriščale kmetije na neposredne in posredne načine, kmetije same pa so po svojih močeh izkoriščale polproletarske in proletarske agrarne plasti prebivalstva. V prvi polovici 19. stoletja so bile kmetije skoraj edina osnova, v drugi polovici stoletja pa še vedno poglavitna osnova obstoja večine Slovencev. Seveda niso bile samo agrarni proizvodni obrati — bile so tudi družbene, kulturne in prostorske strukturne enote. Umetnost na kmetijah je bila vedno povezana z naravo življenja na njih in z njihovo vlogo v vaškem mikrosocialnem svetu. S tega vidika so obstajale v kmečki umetnosti 19. stoletja precej izrazite kategorije: umetnost, s katero so se kmetije obračale k okolju, umetnost v notranjščini kmečke hiše, umetnost pri delu, umetnost za osebno rabo in umetnost za posebne in praznične priložnosti.

Med okolju namenjeno umetnostjo je bila najpomembnejša arhitektura kmečkega doma. Čeprav so se kmečki domovi na Slovenskem pokrajinsko zelo razlikovali po gradivu, videzu, nadrobnostih in oblikah, je vsem skupno izražanje samostojnosti v vaškem prostoru: stvarne in nestvarne omejitve so jasno kazale: do tod je skupni prostor, od tod naprej pa kmetija. Na samotnih kmetijah je bil začetek zasebnega prostora dostikrat označen z znamenjem, v strnjenih naseljih pa praviloma z ograjami najrazličnejših oblik, od preproste lesene ograje z leso do mogočnih obzidij z velikimi kamnitimi portali na Krasu. Skupine stavb kmečkega doma so navzven učinkovale tako z velikostjo in gmoto kot z medsebojnimi smotrnimi razporeditvami dvorišča, gospodarskih in stanovanjskih delov. Pomemben poudarek so dajali zunanjemu videzu domačij različno oblikovani arhitekturni členi; praviloma so bili nameščeni na tistih delih doma, ki so bili iz skupnega vaškega prostora najbolj vidni. Pokrajinsko slogovno različni členi so izražali enako težnjo in prav tako tudi členi iz različnih gradiv. Zidani, leseni ali kamniti dvoriščni portali, iz ometa oblikovani, leseni ali kamniti okenski okviri, zidci iz ometa ali konzolni sklepi oklepij tramastih stavb, lesene ali železne polknice, okrasno izžagani leseni zatrepi ali mrežno zidani zatrepi opečnih stavb itd. so poudarjali stavbe, njihov značaj in pomembnost. Podobno je bilo s poslikavo. Zidane stavbe so dobile naslikane vogale, vence, arhitekturno in zgolj ornamentalno okrasje; vrhunec tega okrasja so bile pročelne nabožne figuralne upodobitve. Na lesenih stavbah so poslikavali stike tramov z ornamentalnimi pasovi in redno so belili ometane hiše. Čeprav je bilo slikarstvo na panjskih končnicah zemljepisno omejeno — v vzhodnih in južnih slovenskih območjih ni bilo v navadi — je vendarle bilo kot drugo slikarstvo na zunanjščinah kmetij del arhitekture. Prav tako je bilo s slikami in kipci v hišnih znamenjih — bili so del arhitekture kmečkega doma kot celote. Številne oblikovane nadrobnosti so še poudarjale individualnost kmetij: železni ali lončeni strešni petelini, kovane okenske mreže, oblikovani dimniki, vodnjaki, vratnice, kljuke, tečajni sklepi itd. Kaj vse je torej pomenilo takšno reprezentiranje navzven? Tenkočutni literati so takšne kmetije prav dobro označili za bahave in posrečeno zapisali, da je kmetija zrla na vas. Takšen arhitekturni izraz še danes zasledimo pri nekaterih kmečkih domovih iz 19. stoletja, čeprav je njihov nekdanji videz v fragmentih in spremenjen in čeprav je tudi okolje drugačno. In vendar kmetije niso bile samo prostorske enote; predstavljale so se tudi zunaj svojega prostora z votivnimi slikami in z votivnimi kipci v cerkvah, s postavljanjem znamenj ob poteh in z obliko-

Sv. Florijan. Slikarija s pročelja kmečke hiše v Hosti. Konec 18. stoletja ali začetek 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Zadnja večerja. Relief iz pročelne vdolbine na kmečki kašči v Podpečah. Druga četrtina 19. stoletja, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

vanimi nagrobniki na pokopališčih. Dejansko so velike kmetije morale tudi navzven izražati gospodarsko moč in družben ugled; likovna umetnost je bila seveda samo del tako naravnane dejavnosti. S potrjevanjem svojega pomena v vaškem mikrosvetu so bile namreč povezane razne ugodnosti, zlasti še glede odločanja v vaški skupnosti. Ne more biti naključje, da številne hiše, iz katerih so bili doma župani, še danes kažejo takšno lice. Poleg tega je bila umetnost na zunanjščinah kmetij še znak vlaganja sredstev v predmete trajne vrednosti kot izraz razumne gospodarske naravnanosti; znak izročanja kmetije upodobljenemu svetniku v varstvo, znak pripadnosti veljavnemu, z vero prežetemu družbenemu vaškemu redu in še česa.

Drugačen pomen v vsakdanjem življenju je imelo likovno oblikovanje v notranjščinah; naravnano je bilo k rodbini oziroma družini. Osredotočeno je bilo največ v glavnem bivalnem prostoru, v „hiši", kot ga je značilno poudarjal kmečki izraz za ta prostor. Poglavitni oblikovani predmeti v notranjščinah so bili leseni profilirani stropi, peči z reliefnimi, praviloma loščenimi pečnicami, rezljane, intarzirane in poslikane skrinje, skledniki in žličniki, omare in omarice, mize, klopi in stoli, posteljnjaki in zibelke, ure, razno posodje in drugo. Med plastiko so bila silno množična razpela, redkejši pa oltarčki in drugi nabožni kipci. Med slikami so se najbolj uveljavile slike na steklo in v drugi polovici 19. stoletja nabožne večje in manjše litografije. Prav tako kot pri oblikovanju na zunanjščinah so tudi pri oblikovanju v notranjščinah obstajale velike regionalne razlike glede drobnih oblik, sloga in tehnik izdelave. Toda povsod je bila likovno oblikovana oprema vključena v smotrni red razporeditve pohištva in ureditve notranjščin; povsod je bila del vsakdanjega rodbinskega oziroma družinskega okolja. Tudi ta oprema ni bila iz enega liva in ni nastala sočasno. Bogatila se je iz roda v rod; krašeni, imenitnejši kosi opreme so največkrat prihajali na kmetijo z nevestino balo; stalno mesto v hiši so dobili šele potem, ko so odigrali primerno reprezentančno vlogo ob ženitovanju. Številni kosi pohištva in druge notranje opreme so bili označeni z letnicami in tudi inicialkami; na kmetijah so bili svojevrstna rodbinska kronika oziroma mejniki menjave rodov. Nekatere starejše kose pohištva in notranje opreme so sčasoma selili v stranske prostore ali na podstrešje; opremljenost glavnega bivalnega prostora se je dopolnjevala in spreminjala. Vendar je ta proces potekal po precej strogo določenih načelih prostorskih ureditev in na podlagi obstoječega stanja; dejansko je vsaka sprememba ali dopolnitev pomenila kontinuiteto. Pomembna posledica tako uravnanega postopka je bila internalizacija, sprejemanje vrednot in pogledov na smisel notranje ureditve in poistovetenje novega rodu s kmetijo. V vaškem mikrosocialnem svetu so bile takšne identifikacije vsesplošno priznane kot veljaven vzorec; prav nazorna ilustracija tega je bilo stalno enako imenovanje družin in posameznikov z domačim imenom kmetije ali iz njega izpeljanim svojilnim pridevnikom tudi takrat, kadar so se rodbine in priimki na kmetiji menjali.

Likovno oblikovanje ob delu: dajanje estetskega videza delovnim pripravam in napravam je bilo na kmetijah redko ali izjemno, kar kaže na ustrezno razmerje do vsakdanjega težkega kmečkega dela, ki je pomenilo nujnost in je le izjemoma in le redkim posameznikom omogočalo ustvarjalno samouresničevanje. Le tisti predmeti ali deli delovnih naprav, ki so bili povezani z dodatnimi pomeni, kot npr. rezljane preslice, ki so bile darila dekletom, ali okrasno oblikovani jarmi in druga vprežna oprema, ki je izražala ponos na vprežne živali, so bili v večji meri likovno oblikovani.

Likovno oblikovanje za osebno rabo je bilo v 19. stoletju na kmetijah množično in raznovrstno. Sem so sodili zlasti deli noše: belovezene peče, zlato- ali črnovezene ali brokatne avbe, z raznobarvno volno vezeni ali z usnjenimi aplikacijami krašeni kožuhi, kovinski, s kovinskimi aplikacijami opremljeni, vezeni in tkani pasovi, kovinski in steklen nakit v

ožjem pomenu besede, pričeske, roženi glavniki za pričeske, razne pipe, kresilni pribor, rezljane palice, molki, molitveniki in drugo. Likovno oblikovani predmeti osebne rabe so v precejšnji meri izražali spol, stan, starost, veljavo pa tudi okus in osebnost posameznikov. Tako na kmetijah kot v vaškem okolju so posamezniki zavzemali precej srogo določena mesta; temu primerno so imeli tudi ustrezen družbeni ugled in družbeno moč. Med agrarnim prebivalstvom so imeli največjo veljavo gospodarji kmetij. Pri tem je bila najpomembnejša velikost kmetije; pripadnost takšni kmetiji je bila pomembnejša kot osebna sposobnost ali razmeroma večja uspešnost na manjši kmetiji. Manjši ugled in manjša družbena moč sta pripadala starcem in ženskam, skoraj nikakršne veljave pa niso uživali otroci in mladostniki. Med ženskami je spet največja veljava pripadala gospodinjam velikih kmetij; poročene pa so bile nasploh uglednejše kot dekleta. Ustrezni vzorec se je spet ponovil na nižji stopnji, na manjših kmetijah, in najnižje, pri vaškem polproletariatu in proletariatu. Takšna vaška mikrodružbena hierarhija se je izražala tudi v oblikovanju noše oziroma predmetov za osebno rabo tako tipološko kot v gradivih in umetelni izdelavi. Nasploh so likovno izraziteje poudarjeni predmeti sodili na velike kmetije; nošenje zlatovezenih avb, posrebrenih kovinskih pasov, vezenih kožuhov, štikanih pip in podobnega pri prebivalcih majhnih kmetij ali celo kajž bi bilo v vaškem okolju deležno obsojanja. Takšni predmeti pa so bili tudi dragi in si jih revnejše vaške plasti sploh niso mogle privoščiti. Tudi zaradi tega so bili pričevalni; kljub temu, da se je moda oblačenja v 19. stoletju spreminjala, so ostali v rabi celo stoletje nespremenjeni ali le nebistveno ornamentalno izpopolnjeni.

Izrazito vlogo v kmečkem življenju so imeli likovno oblikovani predmeti za praznične in posebne priložnosti. Na kmetijah je imelo praznovanje življenjskih, cerkvenih in drugih letnih praznikov izreden pomen za proces internalizacije, socializacije in poistovetenja družinskih članov s kmetijo. Brez določenih običajskih in ceremonialnih dejanj v tedaj veljavni kulturi na kmetijah najbrž sploh ne bi bilo mogoče ustvarjati trdno povezanih družin z enakimi ali podobnimi vrednotami in nazori in jih utrjevati. V tedanjem družbenem redu s tedanjo kmetijsko tehnologijo pa so bile takšne družine temeljni pogoj delovanja in uspešnega produciranja kmetij; bile so nujnost tako za kmetije kot za ostalo od kmetij odvisno agrarno prebivalstvo. Praznovanja so seveda bila večpomenska, toda prej označeni pomen je bil več kot verjetno temeljni tako znotraj kmečke družine kot v razmerju družine do vaške skupnosti in tudi znotraj celotne vaške skupnosti. V nadrobnostih so se oblike praznovanj sicer po pokrajinah razlikovale in so se v 19. stoletju tudi razvijale, vendar so bile povsod po Slovenskem v agrarnem okolju célo 19. stoletje v bistvu enake. Takšen pomen je seveda narekoval stalne določene vzorce obnašanja, ceremoniala in občasnih ureditev praznicnih okolij. Nekateri likovno oblikovani predmeti so ob praznovanjih in običajih rabili kot znak, darilo ali rekvizit; za uresničitev takšnih vlog so nekateri predmeti morali biti likovno poudarjeni. Kadar so bili na kmetijah ponujeni na ogled razni vezeni tekstilni predmeti, kot prti, prtiči, rjuhe ali brisače, dalje pirhi, jaslice, različno krašena in oblikovana peciva, kot božičniki, bosmani, menihi ali krašeni sirčki, maske in drugo, je bilo takoj vsem jasno, katero praznovanje ali običaj se pripravlja ali dogaja in kateri predmeti in kako se uporabljajo pri določenih dejanjih in vzorcih obnašanja. Likovno oblikovana jedila so za takšne dni seveda posebej pripravljali; ostali ustrezni likovno oblikovani predmeti pa so bili ob vsakdanjih dneh skrbno spravljeni.

• • •

Za likovno umetnost na kmetijah v 19. stoletju je značilno tesno povezovanje oblikovanja s praktično uporabnimi predmeti; samostojnih likovnih del ali uporabnih del, pri katerih bi

Sedeči premišljujoči Kristus. Kipec v zgornjem delu znamenja, ki je stalo v Kočicah pri Žetalah. Druga polovica 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

bil umetnostni izraz primaren, na kmetijah ni bilo. Zato so toliko bolj razumljive prej opisane vloge te umetnosti v kmečkem življenju. Toda v teh vlogah likovno oblikovanje ne bi bilo zares učinkovito, če ne bi bilo umetnost: v tem primeru sicer preprosta, pa vendarle specifična dejavnost vzpostavljanja odnosa do sveta in preseganja danosti. Prej opisane pestre zvrsti te umetnosti najbrž na nobeni kmetiji niso bile iz enega liva ali sočasno ustvarjene: inventar likovnega oblikovanja in ustreznih predmetov se je na vsaki kmetiji postopoma dopolnjeval. Govoriti moremo o takšnem procesu na posameznih kmetijah in o podobnem procesu oblikovanja in razvoja kmečke umetnosti v celoti. Ustvarjalci te umetnosti nikakor niso bili samo razni polpoklicni, poklicni in samouški slikarji, podobarji, klesarji, zidarji, lončarji, vezilje, krojači in drugi, ampak v odločilni meri tudi kmečki naročniki. Ti so se namreč natanko zavedali večplastnih funkcionalnosti in potreb kmetij kot prostorskih, kulturnih in družbenih struktur; kupovali in naročali so tamo takšne izdelke, ki so ustrezali njihovim predstavam, okusu in potrebam, izdelovalci pa so se temu kar najbolj prilagajali. Le takšen ustvarjalen proces je lahko v likovno slabo izobraženem okolju ustvaril dela z lastno slogovno identiteto in likovno strukturo; le tako so lahko nastale celote oblik in vsebin z večplastnimi pomeni in sporočili.

Čeprav je bilo število umetnostnih spomenikov na kmetijah v 19. stoletju v slovenskem okviru zelo verjetno absolutno največje v primeri s številom spomenikov drugih zvrsti likovne umetnosti, ne moremo ovrednotiti relativnega pomena umetnosti na kmetijah, ne da bi se ozrli na umetnost v domovih višjih družbenih plasti, kjer sta bila v bolj ali manj dosledni obliki veljavna le meščanski in plemiški oziroma veleposestniški model opremljanja domov z umetnostjo.

O umetnosti meščanskega doma smo sicer slabo poučeni; kar vemo, ne temelji na celotah, ampak na nekaterih inventarnih popisih in doslej znanih, razmeroma številnih predmetnih ostalinah. Meščani so največkrat živeli v starejših stavbah, ki so jih bolj ali manj ustrezno predelovali; nove hiše pa so delovale navzven z lično proporcioniranimi pročelji, praviloma oblikovanimi predvsem z ometno plastiko arhitektonskih členov; plemenitejši material, kamen, so redkeje uporabljali, predvsem za portale. V starih in novih domovih pa je bila pozornost posvečena oblikovanju notranjščin, zlati opreme. V prvi polovici 19. stoletja je na meščanskih domovih prevladoval bidermajerski slog, v drugi polovici stoletja pa historizirajoči slogi. Pohištvo se je bilo izdelovalo ali kupovalo v serijskih kompletih, zlasti za sprejemnice, torej precej drugače kot na kmetijah, kjer so ga praviloma postopoma dopolnjevali. Prostori so bili lični in vzdrževani; zlasti v salonih so stene dostikrat oblepili s cvetličnimi progastimi tapetami, enaki vzorci so se ponavljali na udobnem tapeciranem sedežnem pohištvu. Inventar večjih pohištvenih kosov je bil mnogo obsežnejši kot na kmetijah: prostori so bili opremljeni z mizami in mizicami za razne namene, stoli, naslonjači, kanapeji, različnimi omarami in omaricami, skrinjami in skrinjicami, predalniki, urami, zrcali, posteljnjaki, policami, poličkami in drugim. Sobe so grele in krasile lončene peči, največkrat iz loščenih pečnic čednih svetlih barv. Med številnim in raznoličnim prav fino izdelanim posodjem sta se odlikovala steklenina in poslikan porcelan, med tekstilom pa nadrobne vezenine in mojstrsko tkane vzorčne tkanine. Slike v meščanskem domu so bile nabožne in posvetne. Med posvetnimi so bili pomembnejši portreti rodbinskih članov: bogatejši meščani so jih naročali pri boljših in slabših slikarjih celo 19. stoletje. V drugi polovici stoletja pa so zlasti v salon sodile tudi že krajine in še kakšni pripovedni figuralni motivi. Plastika je bila največkrat omejena na porcelanske ali kovinske odlite kipce nabož-

Marija z mrtvim Kristusom v naročju. Kipec iz hišnega znamenja v Kamni gorici pri Trebnjem. Druga polovica 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

ne vsebine; v drugi polovici stoletja pa so bili številneje v navadi tudi posvetni majhni kipci, kot npr. cesarjev doprsni portret ali portreti slavnih evropskih osebnosti, sentimentalni pari, predelani drobni posnetki antičnih in renesančnih del in podobno. Oblikovanje za osebno rabo in za praznične priložnosti je imelo v meščanskem domu majhen pomen; poudarek ni bil na posebnih predmetih, ampak zlasti na občasnem aranžiranju. Meščan ni bil ljubitelj umetnosti; podobno kot na kmetijah so tudi v meščanskem domu cenili le z uporabnimi predmeti povezano likovno oblikovanje. Podobno velja tudi za portrete; zaželena je bila zunanja podobnost in nadrobna upodobitev lepih oblek in nakita — če je kdaj slikar te zahteve presegel, pa tudi ni bilo nič narobe, saj je komaj verjetno, da je naročnik to opazil. Vendar so za vse likovno oblikovane predmete v meščanskem domu v 19. stoletju značilni številnost, visoka stopnja prav dobre ali odlične obrtne izdelave in vzporeden korak s stilnimi in modnimi menjavami, povečini z Dunaja.

Razlika med likovno umetnostjo na kmetijah in umetnostjo v meščanskih domovih je bila torej zelo velika. Razlikovali so se slog, dovršenost, stopnje in vrste izdelave ter tehnike, gradiva, tipologija, ikonografija, številnost ustreznih predmetov v domu in zlasti vloge in pomeni likovnega oblikovanja v življenju.

Nekoliko nejasne predstave imamo tudi o likovnem oblikovanju v plemiških oziroma veleposestniških domovih; temeljijo predvsem na posameznih predmetnih ostalinah in redkih fotografijah iz začetka našega stoletja, ki kažejo starejše stanje. Plemiški model likovnega opremljanja notranjščin ni bil vodilen; njegovo nekdanje mesto so v 19. stoletju zavzeli meščanski vzori. Vsekakor so bile notranjščine plemiških domov v 19. stoletju še vedno v precejšnji meri opremljene s starejšim baročnim, rokokojskim in klasicističnim pohištvom in tovrstno drobno opremo, opravo, slikami in v manjši meri tudi s plastiko. V prvi polovici 19. stoletja so notranjščine dopolnjevali v meščanskem bidermajerskem slogu, v drugi polovici stoletja, ko se je ta družbena plast že dobro zavedala izgubljanja starih družbenih pozicij, pa zlasti še z značilno nostalgično mešanico pristne starejše reprezentativne opreme in novih izdelkov v historizirajočih slogih. Podobno je bilo pri visoki duhovščini; tudi ta ni zavračala meščanskega, k udobju naravnanega modela urejanja notranjščin; zdi se da se je tako pri plemstvu kot pri visoki duhovščini precej razločevala oprema reprezentativnih in drugih prostorov.

Govoriti torej moremo o treh tipih opremljanja domov z likovno oblikovanimi predmeti: kmečkem, meščanskem in plemiškem oziroma veleposestniškem. Toda to so bili le vzori, h katerim so težile te družbene plasti, in norme, ki naj bi jih njihovi pripadniki uresničevali glede na pričakovanje okolja. V resničnem življenju so se ti modeli bržkone le redkokdaj povsem dosledno uresničevali. Vsaj del plemstva je živel po meščansko, del meščanov je imel in uporabljal „kmečke" likovno oblikovane predmete, kot avbe, slike na steklo, sklepance in podobno, in na nekaterih velikih kmetijah so pestrili notranjo opremo z redkejšimi bidermajerskimi in stilno historizirajočimi umetnoobrtnimi predmeti.

Toda na domovih večine Slovencev: na majhnih kmetijah, na domovih agrarnega polproletariata ter na domovih podeželskega in mestnega proletariata je bilo povsem drugače. Tam se ni zastavljalo vprašanje, kakšna likovna oprema naj bi bogatila notranjščine in zunanjščine, ampak ali si kaj takšnega sploh lahko privoščijo. V teh domovih so običajno imeli le malo grobo izdelane opreme zgolj utilitarnih oblik. Tu ni bilo poslikanega pohištva, slik na steklo, vezenin in podobnega; ognjišče ali navadna peč, klop, ne vedno in ne povsod tudi groba miza, navadna skrinja ali zaboj, nekaj nujnega posodja in orodja je bilo bolj ali manj vse, kar so premogli. Kakor tudi drugod po Evropi so bili ti domovi napol prazni, napolnjeni le z bedo in umazanijo. Tudi v drugi polovici 19. stoletja se stanje ni bistveno

izboljšalo; od likovne opreme pa so notranjščine že v upoštevanja vredni meri opremljali s podobicami, prilepljenimi na steno, uokvirjenimi večjimi nabožnimi litografijami in vsaj ob koncu stoletja tudi s preprostimi razpeli.

Seveda pa to ne pomeni, da je bilo večinsko slovensko prebivalstvo brez likovne kulture; njegove likovne predstave sta oblikovali umetnost na kmetijah in umetnost podružnične in farne cerkve. Podeželska cerkvena umetnost v 19. stoletju je bila slogovno, izrazno in kakovostno silno raznolična kultura: največkrat so jo sestavljali skromna gotska predelana arhitektura; oltarji, poslikave, slike, kipi in ornamentika iz 17., 18. in 19. stoletja. Vendar je bilo vse to za prebivalstvo, živeče v skromnih razmerah, prava paša za oči; z nabožno povzdignjenostjo so se družili bleščeča pozlata, barvitost, nadrobna izdelava in razčlenjenost oblik. Cerkvena umetnost je v zavesti večinskega prebivalstva povezala pojem plastične ali slikarske figuralne upodobitve z nabožnimi predstavami. To je odsevalo tudi v umetnosti na kmetijah — le na drobnih sličicah pripovednega značaja na panjskih končnicah je bila v večji meri zastopana posvetne figuralna motivika, pa tudi tu je prevladovala nabožna ikonografija. Enako velja za ornamentalne prvine v umetnosti na kmetijah. Največkrat so bile prevzete iz cerkvene podeželske umetnosti; tako so v primerni predelavi že v prvi polovici 19. stoletja ponovno oživele številne renesančne, baročne in rokokojske prvine. Nedvomno so se likovne predstave, ki jih je oblikovala podeželska cerkvena umetnost, trdno zasidrale v zavesti podeželskega prebivalstva. Razlike med domovi agrarnega prebivalstva in vaškimi podružničnimi ali farnimi cerkvami so bile z likovnega vidika neznanske; vsakotedensko obiskovanje cerkva je utrjevalo poznavanje cerkvene umetnosti, občasna obiskovanja imenitnejših, zlasti romarskih cerkva pa so takšne vtise samo še poglabljale. Toda to je vendarle bila sakralna umetnost, nekaj, kar je bilo neločljivo povezano z bogoslužjem in transcendenco, nekaj posebnega in izjemnega v življenju agrarnega prebivalstva. Vsaj precejšen del ikonoloških vsebin in pomenov cerkvene umetnosti je ostal nerazumljen in neznan ne samo cerkvenim obiskovalcem ampak tudi številni, večkrat prav preprosti podeželski duhovščini. Nerazumevanje ikonologije pa največkrat povzroča tudi nerazumevanje celostne forme — skratka — del cerkvene umetnosti je ostal nerazumljen in ni mogel zavzeti avtentično funkcionalnega mesta v zavesti agrarnega prebivalstva. Nasprotno pa v umetnosti na kmetijah bržčas ni bilo ne oblike ne vsebine, ki agrarnemu prebivalstvu ne bi bila vsesplošno razumljiva in sprejemljiva. Zato je za razodevanje likovne zavesti večine Slovencev v 19. stoletju prav ta umetnost najbolj povedna.

• • •

Že prej smo opisali razne vloge, ki jih je imela umetnost v življenju na kmetijah. In vendar je bil pomen umetnosti na kmetijah za agrarno prebivalstvo tudi še drugačen: ta umetnost nikakor ni bila pomembna samo kot znak in sporočilo o družbeni pomembnosti velikih kmetij, kot izraz osebnih in skupinskih identitet, kot sredstvo internalizacije in socializacije v kmečkih družinah in v celotnem vaškem mikrodružbenem okolju. Vse to se je uresničevalo tudi z neumetnostnimi sredstvi in dejanji. Zato se samo po sebi zastavlja vprašanje: na kakšen specifičen način je ta umetnost oblikovala zavest agrarnega prebivalstva oziroma kateri je bil ta način, ki ga ni mogla nadomestiti nobena druga človeška dejavnost?

Poleg tega, da ima likovna umetnost razne druge pomene, je vedno tudi način videnja in pojmovanja sveta. Tako podeželska cerkvena umetnost kot umetnost na kmetijah sta med celotno agrarno prebivalstvo širili inventar likovnih prvin iz zakladnice evropske

Biblijska zgodba o izgubljenem sinu. Slika na steklo, naslikana v Selcih v Selški dolini med leti 1840 in 1891. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Sv. družina pri delu. Slika na steklo, naslikana v Selcih v Selški dolini med leti 1840 in 1891. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

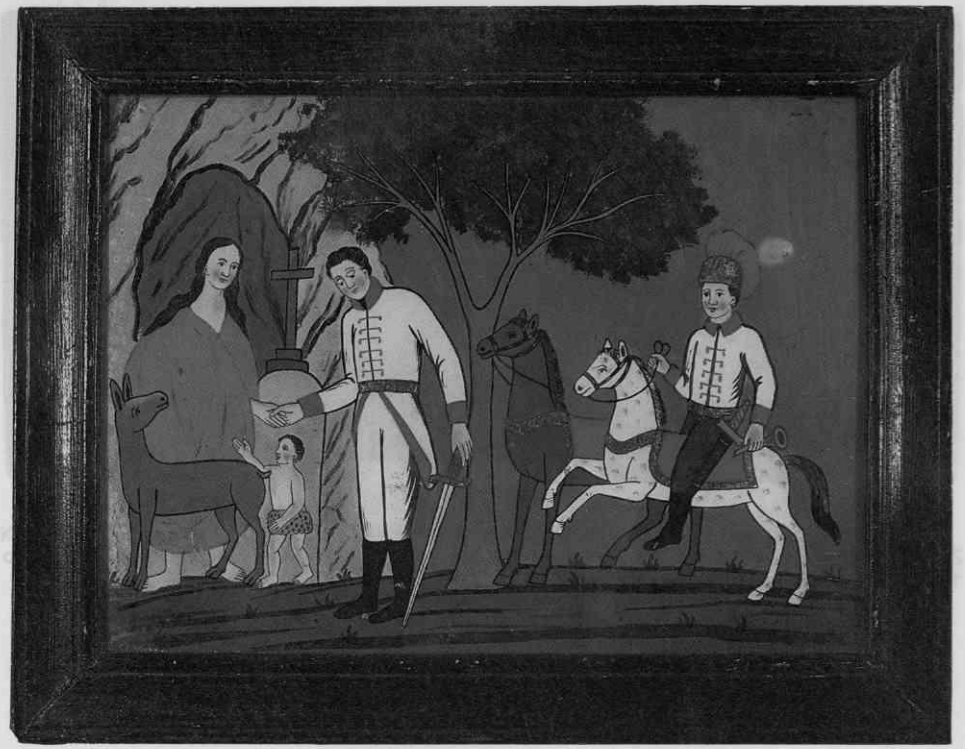

Najdenje Genovefe Brabantske. Slika na steklo, naslikana v Selcih v Selški dolini med leti 1840 in 1891. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Poljsko delo. Panjska končnica. Z letnico 1897. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Žena pride po moža v gostilno. Panjska končnica iz čebelnjaka v Stranski vasi pri Dobrovi. Z letnico 1891. Slovensko etnografski muzej, Ljubljana.

Dvoboj Pegama z Lambergarjem in konjenika. Panjska končnica iz čebelnjaka na Visokem pri Šenčurju. Druga tretjina 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Kralj Matjaž. Panjska končnica. Z letnico 1877. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Kozel podi krojače. Panjska končnica iz čebelnjaka na Lomu nad Tržičem. Z letnico 1843. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

Kozel serje krojača. Panjska končnica. Z letnico 1880. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.

umetnosti. Spričo preprostosti te umetnosti je videti ta trditev močno pretirana, vendar samo na prvi pogled. Povsem očitni so npr. arhetipi korintskih, dorskih in svedrastih stebričev, dalje arkad, polkrožnih lokov, girland, profiliranih preklad, naklad, baz, vencev, konzol in polic, dalje trikotniških čel, pilastrov, lizen, balustrov, niš, dalje zobčastih nizov, jajčevnikov, diamantnih motivov, školjčevja, svojevrstnih stilizacij cvetlične in geometrijske ornamentike, temeljne ikonografije in morfologije nabožnih figuralnih upodobitev, adicijskega in barvno komplementarnega komponiranja celote — in številnih drugih enostavnih ali sestavljenih prvin, ki jih najdemo svojevrstno predelane v umetnosti na kmetijah, kamor so prispele po dostikrat čudaško zapletenih poteh evropske likovne tradicije. Treba pa je poudariti, da je bil v umetnosti na kmetijah vzpostavljen precej izrazit kriterij za izbiro likovnih prvin iz predlog in da npr. nekatere prvine iz podeželske cerkvene umetnosti, kot iluzionizem, optična perspektiva, tonsko modeliranje in drugo, nikoli niso bili sprejeti v umetnost na kmetijah; utemeljeno domnevamo, da kmečkemu prebivalstvu nikoli niso bili povsem razumljivi in sprejemljivi. V umetnost na kmetijah sprejete prvine pa seveda niso bile neke poljubne oblike, ampak so bile hkrati ključ in kategorije določenega videnja in dojemanja stvarnosti. Zavest, v kateri obstajajo, drugače interpretira in razume ustroj sveta okoli sebe. Te prvine je kmečko prebivalstvo videvalo v podeželski cerkveni umetnosti že mnogo pred 19. stoletjem; vprašljivo pa je, v kolikšni meri je globlje razumevalo njihov smisel oziroma koliko so ostale le znak za bogoslužno in transcendentno. Dejstvo, da jih je kmečko prebivalstvo v upoštevanja vredni meri začelo sprejemati v lastno umetnost v drugi polovici 18. stoletja in nato množično v 19. stoletju, določno priča o razumevanju in obvladovanju takšnega likovnega instrumentarija v tistem času; posredno pa priča tudi o novem dojemanju in razumevanju sveta.

Širitev teh prvin je vendarle pomenila samo del učinka kmečke umetnosti na agrarno, v 19. stoletju večinsko slovensko prebivalstvo. Pri oblikovanju zavesti sodeluje umetnost najbolj kot celota in prav kot celota more največ povedati o ljudeh svojega časa in prostora. V umetnosti na kmetijah se je izkristaliziral preprost, vendar svojevrsten slog; zanj so značilni stroga urejenost, pregledno ritmično kompozicijsko oblikovanje s poudarjenimi nošenimi in nosilnimi deli, izrazit značaj glavnih in dopolnilnih sestavin, izrazito lokalne, največkrat žive in komplementarne barve, dekorativnost in odpor do naturalističnega posnemanja. Nastajal je že v drugi polovici 18. stoletja, dosleden izraz in razcvet je doživel v 19. stoletju. Kakšno razmerje do sveta razodeva ta slog? Svet je trdno in pregledno urejen; natanko vemo, kaj je kdo in kam kaj sodi; v svetu obstaja s funkcionalnostjo in instrumentaliteto določena hierarhija sestavin. Globljih in nejasnih razmerij ni ali pa so zanemarljiva, čustva in individualnost so pomembni le kot sestavine tega reda. Čas ni premočrten, ampak cikličen, obstaja v ponavljajočih se ritmih, ki s prostorom ne tvorijo neločljive celote; vse se dogaja po trdnih pravilih. Vendar svet ni takšen, kot ga vidimo; perspektivične iluzije optičnih zaznav so varljive. Svet je takšen, kakršen vemo, da je, nespremenljiv, kakršen je bil že spočetka ustvarjen.

Pričujoča oznaka pojmovanja in razmerja do sveta, ki ju izraža slog likovne umetnosti na kmetijah, je približna; likovnega sloga seveda ni mogoče ustrezno prevesti v besede, niti ni mogoče njegove kompleksnosti zajeti v enostaven vzorec. Toda tudi ta oznaka določno kaže na od drugod znane značilnosti zavesti: to je gruntarska mentaliteta 19. stoletja, prežeta s simplificirano katoliško vero, degradirano na obrazce, obredja in cerkveno leto, povezano z ritmom letnih časov.

Večino Slovencev je v 19. stoletju tvorilo agrarno prebivalstvo; za oblikovanje podobe njihovega duhovnega sveta je bila med likovnimi umetnostmi odločilna prav umetnost na kmetijah. Kmetije so bile temelj obstoja agrarnega podeželja, kmetje so bili vodilna druž-

bena skupina na vasi, njihov model sveta so prevzemali mali kmetje, kmečki polproletariat in proletariat. Izraz tega modela je bil tudi slog likovne umetnosti na kmetijah; precej tragičnega je v dejstvu, da neposredni ustvarjalci te umetnosti niso bili kmetje, ampak polproletarski podeželski obrtniki in nadarjeni posamezniki izmed vaških revežev; njihovemu družbenemu položaju bi bolj ustrezala podoba spremenljivega sveta. Toda ta umetnost je bila v domovih spodnjih vaških plasti le izjema; namenjena je bila kmetijam. Zato so pri ustvarjanju sloga te umetnosti sicer posredno, vendar odločilno sodelovali naročniki — kmetje. V umetnosti na kmetijah je tako bila močno izražena ideologija velikih kmetij, ki je odločilno obvladovala zavest agrarnega prebivalstva na Slovenskem skoraj celo 19. stoletje.

Umetnost je več kot ideologija, je izraz svobode in človekovega ustvarjalnega bistva. Umetnost se največkrat uresničuje v konzumentskih odnosih; odsotnost umetnosti v človeškem življenju je zanesljiv znak pomanjkljivega bivanja. Družbeni red in zgodovinske okoliščine 19. stoletja so omogočali največjo stopnjo ustvarjalnosti meščanom; plemstvo in cerkev sta se zatekala v formalizem; kmetje so bili kljub težkemu življenju precej ustvarjalni v vaškem okolju. Polproletariat in proletariat vseh vrst pa sta živela prav na robu obstoja. Možnosti človeškega uresničevanja pripadnikov tega razreda so bile skrajno omejene; nemoč ustvarjanja lastne kulture in umetnosti je bila samo ena izmed posledic njihovega družbenega položaja. Polproletarci in proletarci so lahko posvojili le najbolj osiromašene prvine kmečke kulture. Likovno umetnost Cerkve in kmetij so doživljali kot umetnost drugih; kljub temu pa so jo sprejemali, saj tudi tu niso imeli svobode: druge možnosti. Tako se je med ta sloj tudi s kmečko umetnostjo širila ideologija velikih kmetij. Toda estetske vrednote te umetnosti so bile seveda mnogo širše in so nazorno utrjevale tudi med proletariatom vedno navzoče spoznanje, da človeške potrebe presegajo biološke potrebe; tudi to je bila ena izmed korenin, iz katerih so ob koncu 19. stoletja tu in tam že pognale klice avtentične delavske kulture: proletarske razredne zavesti.

Opomba:

Razvid podobe in razvoja slovenske ljudske umetnosti v 19. stoletju najdemo v: Emilijan Cevc, Likovna umetnost. Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana, 1980, str. 232 ss; Ivan Sedej, Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana, 1985, str. 87 ss; Gorazd Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana, 1981; in v teh delih navedenih virih in literaturi.

Summary

Three models of furnishing homes with artistically shaped objects were prevalent in the 19th century: rural, middle-class, and aristocratic or namely that of land owners. They greatly differet regarding style, accomplishment, grade and kind of material, workmanship and technique, typology, iconography and numerousness. In the homes of the majority of people — agrarian semi-proletariat, rural and town proletariat, there were, as a rule, no artistically designed objects, but only some miserable, merely utilitarian furniture. Artistic ideas of the majority of the population were shaped by teh art of country churches and farm-houses. The artistic meaning of the church art was often misunderstood. This art in general meant something special, connected with religion and transcendence, while to the majority of people rural art was quite understandable. It borrowed elements from church art and the art of higher social strata, transforming them into a new style. The world reflected by this style is an unchangeable, firmly and clearly organized one. Its time is cyclical, and its feelings and perspective optical sensations are insignificant and deceptive: the world is such as we know it and not such as we see it. With this art among the majority of the population thus spread the landowner ideology permeated by a simplified religion reduced to patterns, rites and church year connected with the rhythm of the four seasons. Semi-proletariat and proletariat had no art of their own and adopted the ideas of rural art, for they had no other alternative.

Art on farms closely related to useful objects. It was created by various professional, semi-professional and self-taught craftsmen. The decisive role in creating the style of this art was played by peasant clients who commissioned and bought only such items that corresponded to the needs of farm-life. By their exterior design farmhouses demonstrated their economic might, social reputation, symbolic submission to the patronage of a saint represented by sculpture, belonging to a valid village social order intertwined with religion. Their interior design asserted internalization — acceptance of values and identification of the younger generation with the farm. Artistic design of objects for personal use demonstrated social standing, sex, state, age, taste, and personality of individuals. Artistic design of objects for festive and special occasions had a considerable importance for the process of internalization and socialization, i.e. consolidation of current values.

The artistic taste of the majority of the population was to a great extent determined by rural art. Social functions of this art were materialized only within the said taste. However, the most important function of rural art was an aesthetic one, and also among the proletariat, living on the edge of existence, artistic experience strengthened the awareness that human needs surpass the biologic ones.

Summary

Marija Makarovič

ZDRAVSTVENA KULTURA AGRARNEGA PREBIVALSTVA V 19. STOLETJU

O ljudskem zdravilstvu pri Slovencih je za 19. stoletje na voljo veliko podatkov. Na tej podlagi je bilo napisanih več člankov in razprav. V temeljnem pregledu slovenske ljudske medicine je navedena tudi glavna literatura o tem vprašanju do druge svetovne vojne (Kotnik, Medicina, str. 133). V obdobju po drugi svetovni vojni so nastali poleg splošnih (Novak, str. 261 ss) in pokrajinskih pregledov (Jagodic, str. 73 ss; Bogataj, str. 26 ss) tudi številne obravnave raznih, z naravnim in čarovnim zdravilstvom povezanih pojavov (npr. Matičetov, str. 336 ss; Dolenc, Bukve 4, str. 123 ss; Dolenc, Zagovori, str. 45 ss). V samostojnem in sistematičnem delu Ljudska medicina pri Slovencih je zbrano gradivo o zdravljenju z naravnimi zdravili in čarovnimi postopki predvsem iz 19. in deloma tudi še iz 20. stoletja (Moederndorfer). V knjigi Ljudsko zdravilstvo v Prekmurju je obravnavano preteklo in današnje zdravilsko znanje v Prekmurju (Zadravec). V tisku je sistematično obdelano gradivo o ljudskih zagovorih pri Slovencih (Dolenc, Zarotitve).

V pričujočem sestavku želimo prav tako kot pri podobno zastavljenih krajevnih obravnavah (Makarovič, npr. Orova vas, str. 310 ss; Strojna, str. 385 ss; Predgrad, str. 419 ss), prikazati celovitejšo podobo zdravstvene kulture agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. V ta namen smo upoštevali poleg etnomedicinskega gradiva in glavnih strokovnih spoznanj tudi številne druge, doslej prezrte ali ne dovolj upoštevane podatke. Tako zastavljena obravnava med drugim kaže, da se je zaradi velikega napredovanja medicinske znanosti v 19. stoletju ponovno povečal razkorak med strokovnim in neukim, samouškim zdravilstvom. To je še naprej temeljilo na izkustvenem znanju in uporabljalo poleg naravnih tudi čarovne postopke. V 19. stoletju so se kmečki prebivalci zaradi več vzrokov še vedno po potrebi zdravili z domačimi zdravili in se zatekali namesto k strokovno usposobljenim ranocelnikom ali akademsko izobraženim zdravnikom k samoukom, zdravilcem in vračem. V skladu z verskim prepričanjem so v bolezni prosili tudi za božjo pomoč.

Zakotna zdravstvena dejavnost je v 19. stoletju še vedno pomenila konkurenco strokovnemu zdravstvu, čeravno so jo uradno bržkone ostreje preganjali kot v prejšnjih stoletjih (Borisov, Kirurgija, str. 229). Ljudskomedicinska praksa in znanje sta se kljub temu še naprej ohranjala.

Vsebinska analiza naravnega in čarovnega ljudskomedicinskega gradiva kaže, da je ljudskomedicinsko znanje izrazito preventivnega in kurativnega značaja ter namenjeno le zdravljenju telesnih obolenj. V bogati ljudskomedicinski farmakopeji namreč ni napotkov za zdravljenje socialnih bolezni in tegob.

Pregled zdravstvene kulture agrarnega prebivalstva v 19. stoletju je prikazan v naslednjih poglavjih:

I. Strokovno zdravstvo in agrarno prebivalstvo
II. Samouška zdravstvena dejavnost
III. Priprošnja in zaobljuba ob bolezni
IV. Naravna zdravila
V. Čarovni zdravilski postopki
VI. O skrbi za zdravje in preprečevanje bolezni
VII. Pitje alkoholnih pijač in alkoholizem

I. Strokovno zdravstvo in agrarno prebivalstvo

Z upravnimi reformami obeh prosvetljenih vladarjev Marije Terezije in Jožefa II., je bila uzakonjena in postopoma urejena organizacija zdravstvene službe tudi na slovenskem ozemlju. Zaradi več vzrokov pa je vsaj agrarno prebivalstvo še vse 19. stoletje le malo uporabljalo strokovne zdravstvene storitve.

1.

Že v drugi polovici 18. stoletja so izšle tudi za organizacijo zdravstvene službe na slovenskem ozemlju pomembne uredbe: Haupt-Medizinal-Ordnung iz leta 1753 je začrtal prvo organizacijsko shemo avstrijske javne zdravstvene službe, Sanitätsordnung iz leta 1766 je vseboval vse dotlej objavljene avstrijske zdravstvene predpise, Sanitäts-Haupt-Normativ iz leta 1770, pa je bil prvi splošni zdravstveni zakon, ki je veljal za vso habsburško monarhijo (Borisov, Kirurgija, str. 77, 78). Z urejeno zdravstveno zakonodajo je bilo povezano tudi izobraževanje t.i. kirurgov (ranocelnikov) in babic ter je bila določena mreža zdravstvene službe v mestih in na podeželju. Na ukaz cesarja Jožefa II. leta 1782 so bile v vseh glavnih mestih ustanovljene mediko-kirurške šole. Tedaj je dobila Mediko-kirurški licej tudi Ljubljana. Z ustanavljanjem strokovnih zdravstvenih šol je namreč vlada želela izobraziti dovolj ranocelnikov, da bi se „čim hitreje sanirale nevzdržne in nezdrave razmere na podeželju" (Borisov, Kirurgija, str. 187).

Navedeni dejavniki so povzročili tudi na slovenskem ozemlju pospešen razvoj zdravstvene službe v letih 1800 do 1814. Število ranocelnikov se je podvojilo. Zaradi nazornosti povejmo, da je bilo samo v Ljubljani leta 1802 osem ranocelnikov (Borisov, Kirugija, str. 190) za približno 13.000 prebivalcev. Ranocelniki in babice so bili nastavljeni tudi po vseh drugih mestih in trgih ter v naseljih z okrožnimi in okrajnimi sedeži. Za posamezne kraje se navaja po eden ali tudi več ranocelnikov. V Predgradu, na primer, je deloval za vso Poljansko dolino ob Kolpi že od konca 18. stoletja do leta 1808 t.i. „chyrurgus ab Arce", nato so se do leta 1884 zvrstili še trije ranocelniki (Makarovič, Predgrad, str. 439). V Črni na Koroškem se v prvi polovici 19. stoletja omenjata dva ranocelnika (Makarovič, Črna, str. 393). V gosposki Planina pri Sevnici je bil leta 1843, ko je štela 9976 prebivalcev, le en ranocelnik (Kuret, Planina, str. 132, 133) in prav tako tudi pri sv. Duhu v Ločah pri Poljčanah (Kuret II, str. 179), v Braslovčah so bili okoli leta 1840 trije ranocelniki (Kuret I, str. 81). Na Tolminskem je bilo število zdravstvenega osebja še manjše. Leta 1870 so imeli na skrbi 37.916 prebivalcev le trije ranocelniki in en zdravnik (Rutar, str. 317). Malo na boljšem so bili na Slovenskem Štajerskem. leta 1887 je prišel po en zdravnik na 6947 prebivalcev (Pertl, str. 609).

V kakšnem obsegu se je agrarno prebivalstvo zatekalo k ranocelnikom, ne moremo natančneje ugotoviti. O tem so na voljo le posplošeni in družbeno neopredeljeni podatki. Zato lahko le predvidevamo, da veljajo za vse plasti podeželskega prebivalstva.

Za nazornejšo predstavo navajamo nekaj pričevanj: Okoli leta 1840 so sporočili za okraj Črni vrh nad Taborom, da „če kdo zboli pokličejo kirurga z Vranskega ali iz Kaple" (Kuret II, str. 155), in podobno za okraj Dobrenje leta 1843:: „Občina nima svojega zdravnika. O potrebi pokličejo okrajnega ranocelnika iz sosednje občine Kozjak" (Kuret II, str. 163). Prebivalci z Donačke gore so v potrebi klicali kirurga in okrajno babico iz 5 km oddaljenega Rogatca (Kuret II, str. 174). Iz Dobja pri Planini so hodili na približno 7 km oddaljeno Planino (Kuret, Planina, str. 133). Prebivalci okraja Črni vrh nad Taborom so poklicali

zdravnika z Vranskega (Kuret II, str. 155). Bržkone pa so hodili pogosteje sami k njemu. To je pomenilo od 7,5 do 11 km hoje za najbližje oz. najbolj oddaljene prebivalce raztresenih naselij.

O zatekanju po zdravniško pomoč so znani za 19. stoletje tudi drugačni in bržkone za večji del kmečkega prebivalstva veljavni podatki. Na primer že leta 1811 je za okraj Arvež (danes je večji del v Avstriji) tamkajšnji okrajni komisar prizadeto poročal, da „Pošteni in spretni zdravniki nimajo pri podeželskem prebivalstvu le malo sreče..." (Kuret I, str. 62). Okoli leta 1840 je bilo podobno sporočeno za okraj Dobrovlje, da kličejo ranocelnika iz Braslovč ali Mozirja, navadno pa ga sploh ne kličejo (Kuret II, str. 170). Tudi v planinskem okraju ni bilo drugače. Čeprav so imeli na Planini ranocelnika, so se neradi zatekali k njemu (Kuret, Planina, str. 133). V Solčavi pa je bil celo župnik mnenja, če moremo verjeti podatku za leto 1815, da „ne potrebujejo nobenega vračnika" (Pajek, str. 283).

Leta 1848 so bile z državno odločbo po vsem avstro-ogrskem cesarstvu ukinjene šole za kirurge (Novičar, str. 150). Odslej naj bi se z zdravljenjem ljudi ukvarjali strokovno usposobljeni zdravniki. Ta sklep je očitno prizadel tudi slovensko zdravstvo. Zaradi ukinitve Mediko-kirurškega liceja v Ljubljani se je število ranocelnikov zmanjševalo, dokler ni proti koncu 19. stoletja ranocelniški poklic zamrl. Pa tudi sicer so se ranocelniki, zaradi boljših gmotnih razmer, raje zaposlovali v vojaški službi (Šola, str. 158). Zato so npr. tudi v Novicah že leta 1849 pisali o prepotrebni ustanovitvi „zdravilske šole v Ljubljani (Šola, str. 158). Približno v istem času so se začele oglašati tudi na podeželju tožbe, da vlada pomanjkanje zdravnikov (Zadeve, str. 145). Leta 1853 je bilo opozorjeno, da v nekaterih gorenjskih krajih že „živo čutijo pomanjkanje zdravnikov", tako na primer v Bohinju, ki je štel takrat 4552 prebivalcev, in so morali hoditi k zdravniku v Radovljico. Pri takratnih neurejenih in slabih poteh in prometnih sredstvih, je pot trajala več ur. Zato so hudo bolni v pričakovanju bolniške pomoči marsikdaj umirali. Ali kot je bilo o tej zadevi zapisano: „... in poprej da človek od Bohinja v Radoljco in zdravnik od Radoljce v Bohinj dospe, je bolnik že lahko desetkrat poginul" (Levičnik, str. 311). Podobna pričevanja so znana tudi za Selško dolino, ki je štela 1853. leta 8295 prebivalcev. Po dvaindvajsetih letih so ostali v Železnikih, kljub ponovnemu razpisu za zdravnika, brez njega (Levičnik, str. 311). Iz tistih krajev, v katerih kljub ponovnemu razpisu delovnega mesta niso dobili ranocelnika ali zdravnika, so morali po zdravniško pomoč tudi 30 km daleč. To pa je pomenilo okoli šest ur pešačenja v eno smer. Zaradi oddaljenosti so se v takšnih okoliščinah zlasti nezgode, na primer kačji pik, končale s smrtjo. O tem so znana pričevanja še za konec 19. stoletja: „... Hitra zdravniška pomoč bi bila morebiti otela dečku življenje, ali v Bohinjski Bistrici ni zdravnika, do Bleda je pa precej daleč (Reči, str. 248). „Gad pičil je v Novi Lipi pri Vinici neko 14 letno deklico v roko. Deklica morala je v dvajsetih urah umreti" (Gad, str. 257).

Z oddaljenostjo povezane težave pri iskanju ali dajanju zdravniške pomoči so se še povečale v obdobju raznih množičnih bolezni odraslih in otrok, ki so občasno razsajale v večjem obsegu v 19. stoletju, kot na primer kolera, koze, ošpice, škrlatinka, žolčna vročica itn. Zdravniki, ki so imeli v obdobju epidemij polne roke dela (npr. Dr. B., Kolera, str. 126), v resnici niso mogli obiskati niti vseh najbolj potrebnih bolnikov, ali pa so prišli prepozno. O tej zadevi je poučen podatek iz leta 1889 za Studeno v postojnskem okrajnem glavarstvu: „Da se nadležne bolezni (mišljene so otroške bolezni in kolera) prepogosto ne zglašajo, je kaj dobro, ker bi sicer tako oddaljena zdravniška pomoč iz Planine ali Postojne itak došla lahko prepozno" (Glavarstvo, str. 62). Vsekakor, če vemo, da je Planina oddaljena od Studenega 17, Postojna pa 8 km.

V času in v okolju, v katerem so bolniki in domači takorekoč čakali do zadnjega (npr. Lendovšek, str. 343, 345), da so šli po zdravnika, je pomenila za bolnika, če je šel peš ali če so ga peljali z vozom, tudi krajša pot velik napor. Tudi zato so marsikje, kot je znano za konec 19. stoletja, bolniki raje doma čakali konec (Makarovič, Pregara, str. 208; Makarovič, Strojna, str. 407). Podobno velja tudi za otroke, čeravno so jih nekatere matere tudi po več ur mukapolno nosile na rokah k zdravniku (Makarovič, Pregara, str. 208).

Zaradi pomanjkanja in oddaljenosti zdravnikov so splošneje tudi hujše bolezni prebili doma, tj. preležali. To pa je po podatku iz Brkinov, pomenilo „ozdraveti ob samem ležanju brez kacega zdravnika in brez leka" (Erjavec, 1880, str. 177). Eden izmed vzrokov za to je tudi dejstvo, da je moralo tudi kmečko prebivalstvo zdravnika in zdravila plačevati. Izjema je veljala le za revne krajane, o čemer priča navodilo iz leta 1826, ki je veljalo za vse Ilirsko kraljestvo in v katerem med drugim piše: „Za letno plačo, ki jo dobi okrajni ranocelnik iz okrajne blagajne, je dolžan vsem revnim prebivalcem kraja dajati zdravniške nasvete zastonj, jih zdraviti, če so bolni, in jih na domovih obiskovati, kadar je to potrebno" (Borisov, Kirurgija, str. 229).

Brezplačno zdravljenje so na račun okrajne blagajne uživali občinski reveži še iz 18. stoletja sem. Doktor zdravilstva in ranocelstva v Ljubljani pa je 1849. celo posebej oznanil, da vsakodnevno predpisuje zdravila, za uboge pa, posebej za bolezni oči, brez plačila" (Stekel, št. 24).

V 19. stoletju so sicer že znane nekatere oblike socialnega zavarovanja, vendar ne za kmete. Tako je bila že sredi 19. stoletja ustanovljena v Ljubljani Bratovščina v pomoč bolnim, ki je podpirala trgovske in apotekarske pomočnike, kadar jih je zadela nesreča ali bolezen (Kraji, str. 62). Podobno socialno ustanovo so imeli tudi rudarji (prim. Bitežnik, str. 24). V Črni na Koroškem, na primer, je bila ustanovljena Bratovska skladnica leta 1863. Vsak rudniški delavec je takoj ob nastopu službe postal tudi član skladnice in mu je bil zato ob vsakem izplačilu mezde odtegnjen določen denarni znesek (Makarovič, Črna, str. 95).

Če povzamemo, tudi iz gmotnih vzrokov še ob koncu 19. stoletja, vsaj od zdravnika oddaljeni kmetje in bajtarji niso upali poslati po zdravnika. O tem povsem določeno piše za Črni vrh leta 1891. Tamkaj je namreč okrožni zdravnik zaračunal obisk na domu okrog 20 goldinarjev. Za hudo bolnega bi bil en obisk zdravnika premalo, več obiskov pa bi le redkokateri kmet zmogel plačati. To potrjuje tudi tale, bržkone nekoliko pretiran izračun: „Ko bi k nam zdravnik h kakemu kmetu štirikrat prišel bi moral vol iti iz hleva" (Črni vrh, str. 30). Primerjalno navajamo, da je leta 1884 plačal kmet in krošnjar s Pake, približno poldrug kilometer oddaljenemu zdravniku precej manj, to je goldinar 70 krajcarjev (Makarovič, Predgrad, str. 204). Za lažjo predstavo o denarni vrednosti navajamo, da je bilo treba leta 1881 odšteti za ženske čevlje 1 goldinar 40 krajcarjev in leta 1887 za manjšo kravo 15 goldinarjev (Makarovič, str. 203, 205).

O zatekanju k zdravnikom so znani tudi drugačni podatki. Na primer za novomeško okolico je zapisano leta 1870, da so marsikje klicali zdravnika na pomoč, če je bil znan po tem, da malo računa (Trdina II, str. 381). Ponekod pa sta bili, če smemo verjeti podatku za novomeško okolico iz leta 1870, bolj kot pomanjkanje denarja krivi varčnost ali celo skopost, da domači niso peljali bolnika k zdravniku (Trdina I, str. 142). O tem je bilo podobno zapisano za Dolenjsko nekaj let kasneje: „Mnogi ne pokličejo pred doktorja kakor v naj huji sili, raje poslušajo babe škoda jim se zdi tudi denarja, ki ga treba dati doktorji in lekarnici" (Trdina III, str. 801, 802).

Ljudje se niso zatekali po moč tudi zaradi tega, ker niso zaupali zdravnikom in zdravilom. Pregovor „Zaupanje v zdravnika več pomore, nego zdravila", ki je bil znan že v 19. stoletju (Kocbek, str. 76), posredno priča o tem. Nezaupanje v strokovno pomoč je rojevalo več vzrokov. Če povzamemo, so ljudje le v najnujnejših primerih klicali zdravnika (Mrkun, št. 3). Pogostoma so do zadnjega odlašali z zdravniško pomočjo, kakor pravi rek: „Kmet pošlje istočasno po gospoda in zdravnika". Zato je bil zdravnik v takšnih primerih brez moči ob umirajočem ali pa je lahko zgolj ugotovil smrt. Neuki ljudje so v tem videli samo zdravnikov neuspeh in so izgubljali zaupanje v njegovo pomoč (npr. Mrkun, str. 4).

Ljudje so si po svoje razlagali tudi zdravnikovo, marsikdaj nedoločno mnenje o bolezni, posebno če so željno pričakovali napoved izboljšanja bolnikovega počutja. S tem, ko zdravnik „ni rekel ne belo ne črno" (Jurčič, Cvet, str. 313), je prav tako zasejal nezaupanje med ljudi. Zato so po vsej verjetnosti uživali še največje zaupanje tisti zdravniki, ki so na zaskrbljena vprašanja bolnika ali domačih odgovarjali: „Če je božja volja, se ozdravi... Jaz bodem storil, kar je v moji moči" (Zavojšček, str. 43). Pa tudi sicer so ponekod bolj kot v človeško pomoč zaupali v božjo pomoč. Pogosto je izpričano prepričanje, ki je temeljilo v precej razširjeni veri, da se je treba ob bolezni vdati v božjo voljo (Št. Peter, str. 134)., Tako je bilo povsem določno zapisano leta 1848 za Istrske Slovence: „Ako volja Božja jest, da umrem, neka ispuni se volja Božja". In iz takšnega verovanja je sledilo tudi vdano sprejemanje usode: „Grih bilo bi suprotiviti se voljoj Božjoj" (Zdešar, str. 23). Nič drugače ni bilo, vsaj ponekod, še proti koncu 19. stoletja. To je bil tudi čas, ko je kolera ponovno pustošila po naših krajih. Zdravniki so skušali z zaščitnimi ukrepi preprečiti njeno širjenje, a na njihova prizadevanja so ljudje gledali z nezaupanjem. Iz Št. Petra na Notranjskem so o takšnih prizadevanjih pisali leta 1886 dokaj posmehljivo in poudarjali, da se je treba zanesti na božjo pomoč (Št. Peter, str. 134). Pa tudi sicer so ponekod v agrarnem okolju omalovaževali razne zaščitne ukrepe, na primer proti pogostim pojavom stekline. Tako sklepamo po temle podatku: „Če bi bil (namreč zdravnik) preveč skrben in bi se strogo držal ukrepov, bi se mu posmehovali, če pa bi se mu zaradi popuščanja kaj primerilo, bi ga napadli: „ga bi ves svet križal in osel bo tu in osel bo tam" (Steklina, str. 208).

Iz nezaupanja do zdravnikov so ljudje, če so se že odločili za zdravljenje, vsaj ponekod pogostoma menjali zdravnika. Za novomeško okolico je bilo zapisano leta 1870: „Zdravnike menjajo ljudje najbolj iz svoje nezaupljivosti — že za to, ker so škrici — to je glavni vzrok, da zdravnik ne more spoznati bolezni, ker nima časa in da tedaj tudi zdravila ne hasnijo dosti" (Trdina I, str. 289). To pričevanje pa nam nakazuje še en razlog: nelagodno počutje v stiku z „gospodo", z izobraženci. Pri zdravniku se je preprostemu človeku pridružil še občutek strahu (Pipe, 1850, str. 215).

Med vzroki za to, da ljudje v potrebi niso hodili k z dravniku, je treba omeniti še jezikovne ovire. V 19. stoletju je bilo med ranocelniki in še posebej med zdravniki razmeroma malo domačinov. Z nemško govorečim zdravnikom pa se podeželani niso mogli sporazumeti. O tem obstajajo znana pričevanja za sredo in za konec 19. stoletja (Makarovič, Zapiski). Med preprostimi ljudmi in med izobraženci je prevladovalo mnenje, da v takšnih okoliščinah ni dobro biti niti bolnik niti zdravnik. „Zakaj, kjer se zdravnik in bolnik ne razumeta, bo slaba z ozdravljenjem" (Jezik, str. 146). V članku „Potreba zdravilske šole v Ljubljani" je pisec leta 1849 še posebej naglasil pomen znanja slovenščine oziroma šolanja slovenskih zdravnikov z besedami: „... če pomislimo, da zavoljo pomanjkanja tacih dohtarjev, ki slovenski jezik (ne) znajo, so se mogli v Ljubljanski bolnišnici že več let zaporedoma kirurgi za asistente jemati... če pomislimo, da po deželi v slovenskih krajih in s takimi zdravniki

clo nič pomagano, ki ljudskiga jezika ne razumejo..." (Šola, str. 158). Zanimivo je, da so sredi stoletja tudi že zdravniki s podeželja opozarjali, da je treba pisati navodila za uživanje zdravil v slovenskem jeziku (Tancer, str. 86).

Takšno ali drugačno razmerje do zdravnikov se je v veliki meri oblikovalo na podlagi dobrih ali slabih izkušenj z njimi. Sredi stoletja je bilo zapisano o ranocelnikih, da so „nekteri med njimi zares tudi vse hvale vredni in vživajo veliko zaupanje med ljudstvom" (Zadeve, str. 145). Istočasno pa se poučimo, da so bili med zdravniki tudi takšni, ki so svoje delo opravljali predvsem iz gmotnih, in ne iz človekoljubnih nagibov. Zato so znana tudi takšna pričevanja o zdravnikih: „... ubožniga bolnika tudi v nevarni bolezni le poredkoma obiskujejo, h bogatimu pa pri majhni bolezni po trikrat na dan letajo, kar pa, kakor pravijo, le iz gole skerbi in samiga usmiljenja storijo" (Janus, str. 28).

Od leta 1787 je imela Ljubljana tudi svojo bolnišnico (Gruden, str. 69). Poleg mestnega je sprejemala tudi podeželsko prebivalstvo. Na primer leta 1873 so sprejeli že 2739 bolnikov (Dopisi, str. 14), ne vemo pa natančno, koliko je bilo med njimi podeželanov. Določnejši podatek o zdravljenju podeželskega prebivalstva v bolnišnicah je iz leta 1893. To je v letu, ko so na primer v občinah Stražišče, Šenčur in Cerklje prav tako kot drugje na Kranjskem razsajale ošpice in davica. V zvezi z bolnišničnim zdravljenjem je bilo zapisano: „Da podeželski ljudje močno bolehajo, pozna se tudi v tukajšnji deželni bolnici. Ista je tako prenapolnjena, da morajo zaradi pomanjkanja postelj novodošlim bolnikom že na tla postiljati" (Bolezni, str. 20). V bolnici usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu so leta 1898 sprejeli vsega 802 bolnika, med njimi več kot polovico (tj. 458) kmečkega prebivalstva (Pregled).

Glede bolnišničnega zdravljenja agrarnega prebivalstva pa še za konec 19. stoletja niso redka pričevanja, da „so vaščani malokdaj šli k zdravniku in nikoli v bolnišnico" (Makarovič, Zapiski; prim. tudi Makarovič, Strojna, str. 407). Bržkone je v takšnih primerih tudi še konec 19. stoletja prevladovalo mnenje, zapisano že sredi stoletja, da je „večidel prostiga ljudstva tiste krive misli, da v bolnišnico priti in umreti je ena" (Moshus, str. 175).

2.

Precej podobno razmerje kot do ranocelnikov in zdravnikov se kaže v 19. stoletju v agrarnem okolju tudi do babic. V Ljubljani je bila ustanovljena babiška šola leta 1753 (Pintar, str. 17). Že leta 1877 je izšel babiški učbenik Antona Makovica „Vshegarske Bukve sa Babice na Desheli" (Borisov, Kirurgija, str. 160). Za podeželske babice je bilo prav tako velikega pomena delo Čeha J. Matošeka, ki je izšlo v prevodu Valentina Vodnika leta 1818 (Borisov, Zgodovina, str. 314).

Vsaj že v 19. stoletju so bile t.i. izprašane babice nastavljene v vseh mestih, trgih in nekaterih okrajnih sedežih. V rojstnih knjigah se babice omenjajo pri porodih kmetic in drugih podeželskih žensk (Knjige). Izprašane babice se omenjajo tudi v drugih popisih. Na Slovenskem Štajerskem so npr. iz Brebrovnika pri Ormožu hodili leta 1843 po babico v 3 km oddaljen sv. Miklavž (Kuret I, str. 83). Od Sv. Duha (Podolševa) so okoli leta 1840 klicali babico iz Solčave (Kuret II, str. 182) oddaljeno od podolševskih kmetij od enega do deset kilometrov. Iz Dobja pri Planini so klicali babico s 7 km oddaljene Planine (Kuret, Planina, str. 133).

Pri preverjanju rojstnih in krstnih matičnih knjig župnije Planina se je pokazalo, da so npr. dobovskim porodnicam poleg izprašane babice pogosteje pomagale neuke, vendar poro-

dov vešče domačinke (Knjige). Podobno stanje ugotavljamo tudi v nekaterih drugih naseljih. Na primer v Predgradu v Poljanski dolini ob Kolpi se omenja izprašana babica Frančiška Črep leta 1835. Do leta 1870 je pomagala pri 298 porodih. Poleg nje se sočasno omenjajo tudi domačinke, sosede „iz soseščine" (Makarovič, Predgrad, str. 239–240). Podobno velja tudi za Črno na Koroškem: poleg izprašanih babic se vse do leta 1872 omenjajo tudi neizprašane domačinke (Makarovič, Črna, str. 396).

Za takšno stanje je bilo več razlogov. Glavnega je navedel že leta 1811 okrajni komisar v Arvežu, ko je pri opisu zdravstvenih razmer omenil: „Izprašana babica je samo ena v Arvežu, namestitev druge bi bila brez pomena, ker za to ni potrebnega sklada. Preprosto ljudstvo pa se tako ali tako samo pri nevarnih porodih zateče k njej" (Kuret I, str. 62). Podobno piše letga 1848 o istrskih Slovencih, pri katerih so porodnice bolj zaupale neukim kot izprašanim babicam (Slovenci, str. 140, 141) ali o Šentvidu pri Planini, odkoder so leta 1846 celo sporočili, da je okrajna babica po svoji dolžnosti slabo dorasla in ima malo posla ter da ji pri večini porodov jemljejo delo neizprašane babice (GT, str. 9).

Znanje neizprašanih babic, med njimi se pogostoma omenjajo sosede, ženske iz soseščine (Makarovič, Predgrad, str. 240), je temeljilo le na izkustvu. Na podlagi primerjalnega gradiva iz konca 19. stoletja domnevamo (Makarovič, Zapiski), da so se neuke babice, podobno kot v 18. stoletju (Makovic, Predgovor) o porodu zatekle k raznim praznovernim postopkom.

II. Samouška zdravstvena dejavnost

V 19. stoletju je bilo poleg strokovnega, uradno priznanega zdravstva, še vedno znano samouško, ljudsko zdravilstvo in z njim povezana, uradno prepovedana zakotna dejavnost zdravilcev in vračev. V agrarnem okolju so ljudje še vedno, kot v prejšnjih časih (npr. Valvasor, str. 322) pogostoma zdravili razne zunanje in notranje bolezni sami, bodisi z naravnimi zdravili ali s čarovnimi postopki. V potrebi so se vsaj včasih zatekli tudi po pomoč k ljudem, ki so sloveli, da znajo zdraviti.

1.

Poleg posplošenih podatkov o zatekanju po pomoč k zdravilcem in vračem so za prvo in drugo polovico 19. stoletja na voljo tudi povsem določna pričevanja za razne kraje in pokrajine. Okrajni komisar je, na primer med drugim zapisal o zdravstvenih razmerah v Arvežu na Slovenskem Štajerskem: „Pošteni in spretni zdravniki imajo pri podeželskem ljudstvu le malo sreče, k medicinskim šarlatanom in mazačem, ki imajo krepko mero nesramnosti in homogeno kopo besedi, pa drvi vse iz najbolj oddaljenih krajev; kot privilegirani morivci ostajajo zvesti svojim starim sistemom. Tako imenovano gledanje urina, puščanje krvi, nastavljanje rožičkov etc. so še zmeraj na dnevnem redu; stare ženske in sejmski kričači, podkupljeni in plačani od šarlatanov, očrnijo vsakega novega zdravnika, ki ne sledi stari zanikrnosti" (Kuret I, str. 62). Precej krajše, vendar prav tako poučno je bilo sporočeno leta 1853 za Vipavsko: „Žalostno tudi je, da še zdaj v sleherni ljudski in živinski bolezni mnogo kmetiči raji pri goljufnih mazačih kakor pri umnih zdraviteljih pomoči iščejo (Vodopivec, str. 356). V tem pogledu ni bilo nič drugače na Dolenjskem, na primer v novomeški okolici, kot je zapisano leta 1870: „Ljud voli domače „arcnije" in svoje zdravnike..." (Trdina I, str. 298).

Vsaj ponekod je bilo tudi v navadi, da so se ljudje sprva zatekli po pomoč k ranocelnikom ali zdravnikom, če zdravljenje ni bilo uspešno pa še k samoukom. Največkrat so tako ravnali tudi takrat, kadar so menili, da zdravnikovo zdravljenje že predolgo traja. O takšnem primeru je bilo zapisano leta 1870: „Sploh je skušal vse zdravila in zdravnike, ki so se nasvetovali. 5 krat bil je pri Škocijanskem „doktorju" (Trdina I, str. 122).

Avtor članka „Zakaj še ljudje v bolezni pri lažnjivih babah, in goljufnih mazačih pomoči išćejo?" je ob navajanju raznih primerov že sredi 19. stoletja naštel te vzroke: Ljudje zaupajo zdravniku, da jim je bolezen „narejena". Ni jim všeč, ker jim naravnost pove, da je to prazna vera in neumnost. Na pregovarjanje sosed, ki svetujejo v potrebi kakšno neuko žensko, odslovijo zdravnika, če so se že zdravili pri njem. Menijo tudi, da bodo prihranili denar, če se bodo zdravili pri mazačih. Zdravnik predpisuje zdržek od določene hrane in pijače, mazač ne. Ljudem tudi zmanjka potrpljenja, da bi se držali zdravnikovih navodil. Po naključju in predvsem zaradi trdne narave včasih po mazaškem zdravljenju bolnik res ozdravi. To povzroči, da se potem začnejo širiti govorice v korist mazačev. Če pa se primeri, da kdo umre zaradi nestrokovnega zdravljenja, pa se ljudje ravnajo po načelu: „Oči imajo, in nočejo viditi" (Kreft, 1847, str. 159).

Zanesljivost teh in drugih vzrokov, ki govorijo v prid samouške zdravilske dejavnosti je večkrat potrjena. Zgledi pričajo, da so nekateri zdravilci iz nevednosti ali sleparstva ovrgli zdravnikovo diagnozo z vsemi njegovimi zaščitnimi ukrepi in ugotovili drug, nemalokrat nenaraven izvor bolezni (Trdina I, str. 70). Takšna razlaga je bila ne le bolj po volji ljudem, marveč je bila tudi bližja tedaj precej razširjenemu verovanju, da bolezen povzročijo nadnaravne sile. Bržkone so le redki zdravilci opozorili na pomen naravnih sil za ozdravljenje kot priča naslednji zapis o ljudski zdravnici Prežlji. Potem, ko je naravnala zlomljeno kost je rekla: „Križ božji, svoje smo naredili, drugo pa opravi zdrava mladost" (Finžgar, str. 148). Tudi „tržiški zdravnik", ki je deloval proti koncu 19. stoletja je sodil med bolj razgledane zdravilce, saj je razen svojih mazil priporočal še pravilno hrano, mir in počitek (Finžgar, str. 166).

2.

Samouki, ki so se ukvarjali z zdravljenjem ljudi (ali živine, nekateri tudi z obojim, npr. Dolenc, Bukve 6, str. 161) so bili dveh vrst. Na splošno so eni zdravili samo z zdravili naravnega izvora, največ z zelišči in mazili, drugi pa z raznimi čarovnimi postopki. Nekateri so zdravili na oba načina. (V tem sestavku so prvi poimenovani zdravilci, mednje uvrščamo tudi tiste, ki so uravnavali zlomljene ude in se nekajkrat omenjajo /npr. Trdina I, str. 175; Finžgar, str. 148/. Druge poimenujemo z vrači, ker so bistveni razločki v vsebini in načinih naravnega in čarovnega zdravljenja. Čarovno zdravljenje je temeljilo na veri v nadnaravne sile, ki naj bi povzročile notranje ali zunanje bolezni.

V ljudski zdravilski dejavnosti ima posebno mesto zdravljenje s homeopatijo. V agrarnem okolju je bilo razširjeno zlasti proti koncu 19. stoletja. Zato ga na kratko obravnavamo tudi v tem sestavku, saj so ponekod ljudje silno zaupali vsanj. Slično kot ugotavljamo dandanes pri podobnih pojavih zdravilstva.

Z naravnim ali čarovnim zdravljenjem so se ukvarjali ljudje raznih poklicev. Med njimi se omenjajo poleg kmetov (npr. Finžgar, str. 153) in duhovnikov (Stanonik, str. 181) pogosto župnikov (npr. Podliščekov, str. 134, 142), tudi delavci, krošnjarji (Navratil, str. 183) in pogostokrat berači (npr. Trdina III, str. 925, J.H., str. 47). Na priliko vsaj še leta 1847,

ko so ga začeli preganjati, je v Kropi zagovarjal kačji pik tamkajšnji fužinski delavec Mataja (Dr. B., str. 120). Zdravilka in vračarica, 64 letna Marjeta S. iz Ormoža, je bila posestnica (Xr., str. 155). V žužemberski okolici se je ukvarjal s čarovnim zdravljenjem tamkajšnji kmet še okoli leta 1860 (Podliščekov, 1861, str. 142). Škof Anton Slomšek, ki se je bojeval zlasti zoper praznoverno, čarovno zdravilstvo je leta 1842 navedel med ljudskimi zdravilci in vrači, naslednje skupine ljudi: stare babe „babele", rokomavzarje, cigane in tuje berače (Slomšek, str. 147 ss.).

Svojo zdravilsko dejavnost so zdravilci in vrači opravljali na svojem, na prošnjo domačih pa tudi na bolnikovem domu (Dr. B., 1847, str. 120). Ponekod, na primer na Dolenjskem, so bolniki tudi prespali na zdravilčevem domu (Trdina I, str. 79). Namesto bolnikov so zlasti k zdravilcem, ki so „gledali na vodo" prihajali po zdravniško pomoč tudi njihovi svojci. Kot je bilo že omenjeno, so hodili po deželi tudi berači in razni drugi klateži, ki so hodili od hiše do hiše in po potrebi zdravili ljudi in tudi živino (npr. Zepič, str. 25).

Nekateri „ljudski zdravniki" so radi hodili na semnje in zlasti na božje poti. Skratka povsod, kjer so pričakovali večje število ljudi. Predvidevali so, da so med romarji tudi takšni, ki si želijo izprositi telesno zdravje. Škof Anton Slomšek je pridigarsko svaril ljudi: „Ne poslušajte ptujih beračov in krivih prerokov, ki po božjih potih in po skrivnih kotih take pomote trosijo" (Slomšek, str. 147).

Če povzamemo, so zdravilci uporabljali različna, tudi sicer med ljudstvom znana zdravila naravnega izvora. Poleg zelišč so marsikdaj dajali bolnikom tudi druga naravna zdravila, med njimi nekatere malce nenavadne snovi: na primer zoper mrzlico v prah zdrobljene mrtvaške kosti ali konjska jajca (Podliščekov, str. 134, 142). Tako kot je znano za vrače so tudi zdravilci neradi pravili kakšna zdravila ali mešanice naravnih zdravil uporabljajo, kaj šele, če so jih pripravljali iz naštetih in drugih nenavadnih snovi (Podliščekov, str. 134, 142).

Na splošno se je posebno zdravilsko znanje o zdravljenju z naravnimi in čarovnimi zdravili povezano z zasebno zdravilsko dejavnostjo prenašalo iz roda v rod. Praviloma se je ukvarjal z zdravljenjem le en družinski član, redkokje brat in sestra (Finžgar, str. 153) ali mož in žena, kot je sporočeno leta 1870 za novomeško okolico. V tem primeru je žena zdravila z zelišči in „tudi preganjala začarane bolezni", mož pa je zagovarjal kačji pik (Trdina I, str. 79).

3.

Zdravljenje s homeopatijo, po načelu similia similibus curantur je imelo tudi med slovenskimi zdravniki in nekaterimi drugimi izobraženci nekaj in v prvi četrtini 19. stoletja celo zagrizenih privržencev. Prisegali so na homeopatsko zdravljenje še po letu 1819, ko je bilo z državno odločbo prepovedano (Borisov, Kirurgija, str. 142). Podobno velja tudi za zdravljenje z magnetizmom.

Poenostavljene načine zdravljenja s homeopatijo in z magnetizmom so poznali tudi samouki. Sodimo, da je bilo število ljudskih homeopatov v zadnjih desetletjih 19. stoletja precejšnje. Med njimi so bili poleg zavzetih zdravilcev tudi takšni, ki so videli v teh, sredi 19. stoletja nadvse modernih načinih zdravljenja, lahek vir zaslužka. Izkoriščali so, podobno kot pričajo slični pojavi šušmarskega zdravilstva v današnjem času, nevednost in marsikdaj resnične telesne in duševne stiske ljudi. Proti beračem so, prav tako kot proti drugim zdravilcem, Novičarji ponovno leta 1854 povzdignili svoj glas (Magnetičar, str.

64). Toda ne čisto upravičeno. Še leta 1857 so iz uredništva Novic odgovorili na vprašanje, ali se lahko bolezen človeku povzroči z očmi, pritrdilno! „Da človek človeka vroči, tega smo tudi mi za svojo stran popolnoma prepričani... kar se da razložiti z močjo živalskega magnetizma" (Vredništvo, str. 106).

Precej je bilo razširjeno homeopatsko zdravljenje ali vsaj za homeopatsko označeno zdravljenje na Dolenjskem še leta 1877. Trdina omenja v Stopičah mlinarja Jeriča, Varavna v Škocjanu in župnika Mlakarja v Mirni peči (Trdina III, str. 832). V zadnjih desetletjih 19. stoletja je zdravil s homeopatijo tudi večletni župan, veleposestnik in mlinar Jakob Košak (1829—1918) v Kronovem pri Beli cerkvi. Slovel je po svoji nesebičnosti. Zdravil je brezplačno. (Dolenjske novice, št. 7, 1918).

Na Dolenjskem je deloval magnetist Jurij Humar (1819—1890), primskovski gospod ali čudodelnik s Primskovega imenovan, ker je bil od leta 1876—1890 tamkajšnji župnik. Zdravil je z osebnim magnetizmom. Podobno kot drugi samouki se je zgledoval po naukih dunajskega zdravnika Franca Antona Mesmerja (1734—1815), začetnika nauka o zdravljenju z magnetizmom. Trdil je namreč, da obstajajo posebne magnetične sile. Po njegovem mnenju se je človekova magnetična sila prevajala s polaganjem rok (Pintar, Zgodovina, str. 256, 257). Župnik Humar je bolnike prav tako gladil in je svoj osebni magnetizem prenašal tudi na razne predmete, na primer na kruh, sladkor in papir (Žurga, str. 21, 22). Užival je velik sloves in zaupanje, zlasti pri agrarnem prebivalstvu. Na Primskovo so do njegove smrti prihajali po pomoč ljudje iz raznih slovenskih in drugih krajev. O svojem zdravilskem daru in ozdravljencih je pisal tudi sam (Žurga, str. 19 ss). Med zapiski o Humarjevem zdravljenju je tudi ta-le iz leta 1870: „Zopet Holmariada. Gorenka ni mogla ležati na desni strani — bolel jo je bok. Holmar gledal je kakih deset minut kruh, potem je drgnil z odlanom nekaj časa po boku in je rekel kosček tega kruha pojesti zjutraj, opoldne in zvečer. Ali blagoslovil pa kruha ni" (Trdina I, str. 224, 225).

4.

Zdravilci in vrači so uživali različen ugled. Sloves in zaupanje v zdravilsko znanje in moč „kmetiških zdravnikov", kot jih imenuje pisatelj Janez Trdina, sta bila npr. na Dolenjskem precej različna. Trdina je veljavo nekaterih dolenjskih zdravilcev in med njimi tudi homeopatov ocenil z naslednjimi stopnjami, ki jih je bržkone povzel po ljudskem mnenju, na primer: „župnik mirnopeški... ima že tudi mnogo simpatij pri ljudeh in vere, mlinar Jerič... ne slovi tako kot Marente v Šent-Petru ali nikar kot Varavn, prvak vseh dolenskih homeopatov" (Trdina III, str. 832). Zato so Varavna oblegali z vseh strani in je moral zaradi obilice dela, kot je bilo zapisano leta 1871, čuti cele noči.

O podobnem slovesu nekaterih zdravilcev priča tudi desetletje starejši podatek. „Možakar, ki je leta 1861 zagovarjal „z molitvico in kletvico vsako bolezen, bodisi notranjo ali zunanjo", je imel več bolnikov kakor naj bo kteri hoče zdravnik na deželi; mogoče pa jih ima kaka konjederka ali konjederec še več, zdravnik pa ne!" (Podliščekov, str. 142, 143).

Podobno kot še v 20. stoletju (Makarovič, Pregara, str. 216) je ugled in sloves zdravilcev in vračev rasel tudi na podlagi pogosto neutemeljenih govoric, da so uspešno pozdravili takšne bolnike, ki jim poklicni, akademsko izobraženi zdravniki niso mogli pomagati (Trdina III, str. 382). Dalje so govorice, da so pozdravili kakšno ugledno osebnost ali njenega otroka (npr. Finžgar, str. 153), prav tako povečevale sloves in s tem dejavnost zdravilcev. Podobno kot dandanes (Makarovič, Zapiski), so tudi v 19. stoletju nekatere konje-

derke slovele po tem, da ugotavljajo bolezen po urinu ali da znajo pripraviti takorekoč čudodelno mazilo za vrsto kožnih in drugih obolenj. Leta 1899 se omenja takšna zdravilka npr. za Gorenjsko (Črtice, str. 63).

O tem, kako so zdravilci in vrači zaupali lastnemu zdravilskemu znanju in ozdravljenju, skorajda ni podatkov. Osamljen, zato pa tembolj dragocen podatek priča, da sta v novomeški okolici znana „konjederec in konjederka klicala o takem primerljaji vselej mestne zdravnike na pomoč"!" (Trdina I, str. 79). S tem pa sta vsaj pri domačinih, ki so to opazili, zbudila dvom v njuno zdravilsko znanje (Trdina I, str. 79). O nezaupanju nekaterih ljudi do samouških, zlasti popotnih zdravilcev, ki so hodili po vaseh, tudi obstaja vir iz srede stoletja (Poduk, str. 341).

5.

Raznovrstno zdravstveno pomoč so si v vaškem okolju izkazovali na podlagi medsebojne pomoči (svetovanje, dajanje zelišč, pomoč ob porodih). Tudi zdravilci in vrači praviloma niso zaračunavali svojih uslug, bržkone pa so vsi po vrsti vzeli, kar so jim hvaležni zdravljenci darovali. Podobne okoliščine so večinoma tudi navajali na sodišču, kadar se je primerilo, da so se morali zagovarjati zaradi nedovoljene dejavnosti. Tako je zapisano o izpovedi „čudodelne dohtarce" Marjete S. iz Ormoža leta 1853, da „ni za to od nobenega človeka kakšne plače tirjala; ji je kdo prostovoljno kaj dal v denarji ali blagu, je vzela" (Xr, str. 155).

Če moremo verjeti posamičnim in morda pretiranim pričevanjem o zaslužku zdravilcev in vračev, so jim ljudje mnogo preveč plačevali za njihove, nemalokrat kot „sleparske" označene usluge. Na primer leta 1858 je možakar, ki je po Dolenjskem zdravil ljudi in živino, zaslužil v nekaj dneh poleg jedače in pijače 20 goldinarjev (Umk, str. 98). Toliko pa je približno v istem času na Slovenskem Štajerskem, na primer v Jurkloštru, zaslužil hlapec poleg hrane in ene obleke v celem letu (Jurklošter). Prav tako je po osamljenem podatku dal „srečni romar" zdravilcu leta 1870 kar cel goldinar (Trdina I, str. 80). Moški, ki se je ukvarjal z zdravljenjem v novomeški okolici še leta 1877, pa je „letno zlahka zaslužil šest tisoč forintov" (Trdina II, str. 433).

Bržkone so ne samo zaradi strokovne marveč tudi gmotne škode strokovno izobraženi zdravniki nasprotovali neukim zdravilcem. Zlasti tisti, ki so uživali velik sloves, so večinoma tudi veliko zaslužili, ker so ljudje v potrebi raje hodili k mazačem. V tem smislu tudi lahko razumemo zapis iz leta 1871 o pritoževanju enega izmed novomeških zdravnikov zoper mazaštvo: „Že prve leta hotel sem pustiti zdravniški stan radi gnjusne šarlatanerije, ki nam jemlje zaslužek in poštenje" (Trdina II, str. 433).

Nekaj zaslužka so imeli vsaj nekateri zdravilci tudi od prodaje zelišč in mazil raznim prekupčevalcem, ki so jih nato preprodajali po deželi. Okoli leta 1870 so jih na primer v novomeški okolici nabavljali pri tamkajšnji konjederki. Takšno zdravilo je bilo potem še enkrat dražje, ker so prekupčevalci prišteli svoje stroške (Trdina I, str. 79).

V zvezi s cenami domačih zdravil so npr. v Novicah večkrat opozarjali, da so cenejša v lekarni kot pri mazačih. Verjetno pa so jih ljudje raje kupovali pri njih. Izjemoma je bilo tudi drugače, če so se prepričali o višji ceni. V zvezi s tem je poučno tole, v Zalogu pri Novem mestu leta 1870 zapisano pričevanje: „Pepčevka pripovedovala, da je dala konjederki za nekak smrdljiv balzam 4 dvajsetice, ali neka znanka v mestu ji je povedala, da se v lekarni-

ci dobi toliko in toliko dobrega balzama za en groš! Od takrat ne veruje nič več goljufni baburi" (Trdina I, str. 82).

Med zdravili, ki so se prek prekupčevalcev in tudi po časopisnih oglasih (npr. List, str. 142; Oglasnik, št. 1 in št. 6) širila sredi 19. stoletja tudi med agrarno prebivalstvo, so bila t.i. skrivna, skrivnostna zdravila. To so bila po tedanjih opredelitvah tista zdravila „o katerih trdi izdelovalec, da je sestava le njemu znana, kterej pripisuje zdravilno moč, ki je sploh nima ali pa ne v tej meri, zraven pa se prodajajo po neprimerno visoki ceni" (Tisovec, str. 108). Prodajanje takšnih zdravil je obsodil že leta 1842 tudi škof Anton Martin Slomšek (Slomšek, str. 73).

Kljub temu da je bila prodaja skrivnih zdravil za zdravljenje ljudi in živine prepovedana (npr. leta 1861, Prepoved, str. 240), so jih v raznih časnikih še nadalje priporočali v spretno sestavljenih oglasih (npr. Vestnik).

V kakšnem obsegu so bila skrivna zdravila znana med agrarnim prebivalstvom, ne moremo natančneje ugotoviti. Vsekakor so jih marsikje kmetje kot drugi podeželski prebivalci v potrebi kupovali (Pirc, str. 160). Tako kaže razumeti tudi podatek iz leta 1887: „Ta sleparija razprostira se dandanes tako široko, da je z mirno vestjo ni mogoče več prezirati" (Tisovec, str. 108). Leta 1861 pa je bilo zapisno, da se skrivna zdravila priporočajo istočasno za deset bolezni hkrati, kar je sleparjenje nevednih ljudi, ki se s tem odpovedujejo pravi pomoči strokovno usposobljenih zdravnikov, in da so velike razlike tudi v ceni: za isto zdravilo, ki stane pri prekupčevalcu en goldinar je treba odšteti v lekarni samo 15 do 20 krajcarjev (Prepoved, str. 240).

Z izdelovanjem skrivnim zdravil so se, podobno kot še dandanes, ukvarjali poleg neukih ali propadlih ljudi tudi nekateri akademsko izobraženi strokovnjaki, npr. zdravniki in zlasti lekarnarji, ki so videli v takšnem ravnanju dober zaslužek (Tisovec, str. 108—112).

Med skrivnimi zdravili so bila poleg sredstev za lepoto še zdravila za prsne, trebušne in želodčne bolezni, dalje zoper protin in revmatizem ter razne druge bolezni. Bila so tudi takšna, ki naj bi ozdravila vsako bolezen (Tisovec, str. 108 ss).

Zdravila so bila izdelana iz raznih zelišč, olj in smol. Med sestavinami so bile tudi takšne, npr. lopatika, ki jih je znanstvena medicina že zavrgla, ker jih je nadomestila z boljšimi. Kot omenjeno, so se skrivna zdravila širila med ljudi s spretno napisanimi reklamami in navajanjem nepreverljivih ozdravitev in med njimi po možnosti z imeni uglednih ljudi. Pri oglaševanju tinkture za želodec, leta 1896, na primer, je bilo spretno navedeno, da se je za poslane stekleničke zahvalila „Njegova Svetost Papež Leo XIII" (Vestnik, 1896).

V tedanjih časnikih, zlasti v Kmetijskih in rokodelski novicah, so znova in znova svarili pred nakupovanjem skrivnih zdravil. (Resnici na ljubo, pa so v Novicah tudi priobčevali oglase za skrivna in razna druga zdravila, ki so jih prodajali tudi v lekarnah; sl. 1). Novičarji so že sredi 19. stoletja razumno pisali, na primer v zvezi s Hollowajevim zdravilom, ki so ga „znašli v Angliji", da se zdi čudno, ker se smejo take mazarije razglaševati, s katerimi se le ljudstvo slepari (Mazilo, str. 340). Povsem določno so sodobniki ocenili tudi verodostojnost prič in dvomljivo kakovost nekaterih izdelkov, na primer: „Kar pa priče zadene, ktere nezasluženo hvalo poterdujejo zdravilam, opomnim le tistih sto in sto prič, ki so Goldbergerjeve verižice na vso moč povzdigovale, čeravno so za gotovo sleparijo spoznane" (Moshus, str. 176).

5.

Leta 1789 je bila izdana odredba, da je „smatrati mazače za potepuhe in jih vtakniti med rekrute". Toda zakotno zdravilstvo je še dalje cvetelo (Pintar, str. 7). Ljudje, ki so se ukvarjali s prepovedano dejavnostjo, so se morali občasno zagovarjati zaradi tega tudi na sodišču. V praksi so jih največkrat izročili sodišču le, če je bolnik umrl ali če se je primerila kakšna druga nesreča. Tako se je morala, na primer, zagovarjati leta 1853 pred sodnikom čudodelna dohtarca" in posestnica iz Ormoža. Očetu bolnega otroka, ki je prišel po zdravilo, je menda tudi namignila, da je nemara soseda „obrala" otroka, in oče je potem sosedo do krvi pretepel. „Dohtarca" ni mogla razumeti, zakaj so ji prisodili šest tednov zapora, in se je namenila pritožiti pri višji sodniji (Xr., str. 156).

Konjederko iz novomeške okolice so, po podatku iz leta 1870, celo večkrat zaprli zaradi njenih sleparij, med drugim tudi zaradi tega, „ker je neka žena po njenem zdravilu umrla" (Trdina I, str. 82).

Čeprav so oblasti zahtevale, naj se naznanijo ljudje, ki se ukvarjajo s prepovedanim nestrokovnim zdravljenjem ljudi in živine, ni bilo večjega odziva. Tu in tam so jih naznanili, če se je primerilo, da je bolnik očitno umrl za posledicami napačnega zdravljenja. Drugače pa so ljudje mazače raje skrivali, kakor da bi jih izročali oblastem (Kreft, str. 154). Eden izmed glavnih vzrokov takšnega vedenja je bilo dejstvo, da so se ljudje nekaterih zdravilcev bali. Prepričani so bili, da jim lahko škodijo ali celo „nalašč škodijo" (npr. Jurčič, Cvet, str. 301). Iz istih razlogov so se tudi priče na sodišču obotavljale povedati kaj določnejšega o zdravljenju in priznati, da poznajo zdravilca in njegovo dejavnost (Xr., str. 155). V takšnem razmerju do zakotne zdravilske dejavnosti je ta lahko nemoteno cvetela.

III. Priprošnja in zaobljuba ob bolezni

Med agrarnim prebivalstvom je bilo v 19. stoletju marsikje močno zakoreninjeno verovanje, da Bog pošlje in lahko tudi odvzame bolezen. Zato so ljudje ob raznih boleznih in nezgodah v svojih priprošnjah prosili za božjo pomoč. V zvezi s tem so se oblikovali različni izrazi priprošnje in zahvale.

1.

V skrbi za dušno in telesno zdravje so v agrarnem okolju vsak dan prosili zanj v svojih molitvah. V bolezni pa so se še posebej obračali z molitvijo k Bogu, Mariji, Jezusu ali k posameznim in tudi k več svetnikom hkrati. Med njimi so častili na primer svetnika Urha ob mrzlici, Valentina ob padavici, Roka ob koleri in drugih nalezljivih boleznih, Blaža kot zavetnika grla in vratu, Lucijo pri boleznih oči (Kotnik, str. 127, 128), sv. Apolonijo ob zobobolu. Prav tako kot drugje po Evropi so se zatekali tudi k svetnikoma in zdravnikoma Kozmi in Damjanu (Gregorič I, str. 259 ss in II, str. 245 ss). K sv. Ani so se obračale zlasti žene, ki niso mogle imeti otrok — nekatere sočasno ali šele potem, ko so se zatekle tudi po pomoč k strokovnjakom ali samoukom (Trdina III, str. 844).

Prošnje in zaobljube v bolezni se v virih večkrat omenjajo, na primer leta 1886 k sv. Kozmi in Damjanu: „Zaobljubil sem se na božjo pot na Krki, da idem po kolenih okrog oltarja,

Panjska končnica z letnico 1848, Sv. Apolonija (SEM inv. št. 2451)

če zopet ozdravim..." (Kaminski, str. 173—175) ali konec 19. stoletja: „V nedeljo bo oni veliki shod pri sv. Luciji na Skaručini, in če Rezi malo odleže, pojdeva tja: saj je sveta Lucija pomočnica za oči" (Kersnik, str. 61).

Spomini na priprošnjo in tudi uslišano pomoč so se ohranili tudi v ljudskih pesmih (Štrekelj III, št. 6712, 6691, 6692).

2.

Ob raznih bolezenskih težavah so se ljudje radi zaobljubili tudi na božjo pot. Na slovenskem ozemlju je bilo v 19. stoletju veliko romarskih, božjepotnih cerkva, kamor so prihajali poleg slovenskih tudi tuji romarji (npr. Volčič, str. 183). Naše kmečko prebivalstvo je poleg domačih obiskovalo tudi tuje božje poti (npr. Višarje, Maria Zell, Trsat). Ljudje so tjakaj romali bodisi sami, pogosteje pa skupaj z drugimi romarji (prim. Volčič, str. 6, 11, 16). Skupno število romarjev se v raznih virih večkrat omenja; domnevamo, da je med njimi prevladovalo agrarno prebivalstvo. Na primer v začetku 20. stoletja so našteli v Skaručni 8000 romarjev, med njimi tudi več sto bolnih na očeh, ki so se zatekli k skaručenski svetnici Luciji, priprošnjici za oči na Limbarski gori pa celo 10.000 (Gruden, str. 27).

Med različnimi nagibi božjepotništva (Rozman, str. 3—12; Tomažič) so bile ali so domnevno bile na prvem mestu tudi priprošnje in zahvale za dušno in telesno zdravje. Tako je bilo zapisano za Ptujsko goro leta 1878: „Na vse te shode pride množica pobožnih romarjev, deloma, da si izprosijo in zadobijo dušno zdravje... Drugi pridejo, da si pri Mariji izprosijo telesno zdravje... Pridejo tudi mnogi, ki se Gorski Materi Božji zahvaliti hočejo za prejete dobrote, ali da spolnijo storjeno obljubo" (Volčič, str. 145, 146).

O uslišanih prošnjah so v raznih virih zapisana posplošena in tudi določnejša pričevanja. Med pričevalci so navedeni posamezniki iz raznih slojev (npr. Volčič, str. 146, 245; Lesjak, str. 92, 93).

Starši so se pogostoma obračali na priprošnjike tudi ob boleznih otrok. Nekatere matere so jih vodile, če so bili manjši, pa celo nosile na božjo pot. Zanimivo je, da so nekateri izo-

braženci poleg drugih božjepotniških pojavov še posebej grajali tudi to navado. Npr. leta 1846: „Ni dolgo tega, ko nese mati bolno detice cel dan hoda deleč na božjo pot; pa prej kot do namenjene cerkve pride, ji sirotiček po poti umerje. Druga se ravno na ta kraj z bolehnim otročajem obljubi, se v majhno cerkev prisili in v drenji dete vtlači". Članka je končal z nasvetom, naj raje iščejo pomoč „pri zdravnikih in v zdravilih", in dodal v skladu z osebnim in tedaj tudi splošnejšim verovanjem, „ki jih je Bog vstvaril, pomoč v zaupanju gospoda Boga" (Musy, str. 168). O tem je pisal sredi stoletja tudi Slomšek (Lendovšek, str. 97). Poleg člankov, ki opozarjajo na zakotno, tudi po božjih poteh razširjeno zdravilsko dejavnost, je to pričevanje eno redkih, ki iz zdravstvenih razlogov opozarja na nekatere odklonske, z božjepotništvom povezane pojave (prim. tudi Rozman, Beseda, str. 9 ss). Ob raznih množičnih boleznih (npr. v 19. stoletju ob koleri) so se farani marsikje zaobljubili, da bodo vsako leto romali s procesijo v zaobljubno cerkev. Takšna romanja so opravljali tudi v spomin na razne epidemije iz prejšnjih stoletij (npr. kuge). Bila so precej številna in množična. Tako je na primer v okraju Sv. Duh pri Ločah v spomin na kugo ali živčno vročico, ki je razsajala v obdobju 1749—1751, nastala po zaobljubi procesija na Ptujsko goro. Vsaj še sredi 19. stoletja so jo opravili vsako leto na šesto velikonočno nedeljo (Kuret II, str. 179).

Množično udeležbo na takšnih procesijah sta narekovala poleg verskih in drugih nagibov predvsem strah in nemoč. Ob množičnih boleznih, ki so razsajale v 19. stoletju, npr. koleri, vročici, kozah in raznih otroških nalezljivih boleznih, ki so zdesetkale število odraslih in otrok po družinah in vaseh, so ju ljudje upravičeno čutili.

Votivna podoba z letnico 1846, Zahvala za zdravje, Crngrob

V svojih priprošnjah za pomoč zoper to ali ono nalezljivo bolezen, v 19. stoletju pogostoma zoper kolero, so se marsikje zaobljubili posvečevati godove nekaterih svetnikov. Na primer leta 1855 je v Kamni Gorici razsajala kolera. Samo od 23. junija do 24. avgusta je pomorila 58 ljudi, umrlo jih je tudi šest na en dan. V stiski so molili in prosili, da bi jih „Bog v prihodnje varoval te grozne šibe, obljubili so posvečevati vsako leto dan sv. Ane, sv. Roka in sv. Rozalije..." (Verbajs, str. 676).

3.

Tisti, ki so bili uslišani v svojih molitvah, so zaradi zaobljube in v znamenje zahvale nosili v nekatere romarske cerkve razne darove. Med njimi so bile zelo pogoste votivne slike in ponekod v znamenje ozdravitve tudi bergle (Gruden, Brezje, str. 7—8).

Med dokazi za uslišane priprošnje v raznih bolezenskih težavah so tudi za študij zdravstvene kulture kmečkega prebivalstva poučne votivne podobe (Zupan). Vsebina teh podob priča, da so se ljudje zatekali k priprošnjikom ob raznih boleznih in nezgodah (Mušič), na primer pri poškodbi očesa (Makarovič, Umetnost, sl. 188), ob padcu pod mlinsko kolo (Makarovič, Umetnost, sl. 189), ob porodu (Makarovič, Umetnost, 190). Ugotovljeno je bilo, da prevladujejo med 69 slikami kmečkih darovalcev iz 18. in 19. stoletja, ki določno kažejo vzroke darovanja, podobe s prošnjo oz. zahvalo za osebno zdravje. 13 izmed njih jih sodi v prvo polovico, 14 pa v drugo polovico 19. stoletja (Makarovič, Umetnost, str. 120).

Če računamo, da je bil velik del votivnih slik uničen, je morala biti motivika z zdravstveno vsebino še pestrejša (Makarovič, Umetnost, str. 117). Ohranjene podobe tudi pričajo, da je vsaj del kmečkega prebivalstva v bolezenski stiski izrečene obljube tudi izpolnil. To poudarjamo zaradi tega, ker so znana tudi nasprotna pričevanja (Rozman, str. 178).

Pod nekaterimi votivnimi podobami so tudi krajši ali daljši napisi, ki pričajo o zdravljenju otrok in odraslih, nekateri tudi o krajevnem izvoru darovalca ipd. Za ilustracijo navajamo nekaj zahvalnih napisov z votivnih podob, ki so bile darovane v božjepotni cerkvi na Brezjah: „Marija T.. tukej sim bila uslišana pri tebi o Marija. 22 dan Kimovca (MDCCCLXIII) 1863. leta! Češena si Hči Očeta Nebeškiga Češena si Mati Sina Božjiga, Češena si Nevesta svetiga Duha Češena si Nebes in zemlje ti Kraljica, bodi naša zdej in večna pomočnica!"

„O Marija, bodi češčena in hvaljena vekomaj, ker si 17. svečana 1864 tukaj v tej kapelici mojo prošnjo uslišala. Čudežno si ozdravila mojo zelo nevarno bolno sestro, mater sedmerih majhnih otrok. Priča tega prečudnega ozdravljenja so vsi prebivalci Dvorska vasi slehern, kdor je bolno revo videl" (Gruden, Brezje, str. 40). — „Bolno dete je ozdravelo z velikim čudom, na prošnjo staršev, z zaupanjem v Marijo Pomagaj. 25. listopada. Blaz Sedej oče. 1881" — „Ivan Cankar 1889. Marija Pomagaj. Neka dekle z Vrhnike je zadobila zdravje po priprošnji Marije Pomagaj v letu 1885" (Brezje, Samostanska zbirka).

Med votivi, ki jih je nosilo v dar kmečko prebivalstvo v božjepotne cerkve, so še drugi. To so predvsem iz voska vlite figurice v obliki roke, oči, maternice (SEM 5888) in dojenca (SEM 462/33), ki obenem označujejo vsebino prošenj (Makarovič, Umetnost, str. 122—123).

Tudi nekatera znamenja v podeželskem okolju pričujejo o zaobljubah in zahvalah ljudi, ki so bili uslišani v svojih priprošnjah ob boleznih in nezgodah. Med naročniki znamenj je bilo v 19. stoletju tudi kmečko prebivalstvo (Makarovič, Umetnost, str. 111). Na primer v času

kolere so bile postavljene na podeželju mnoge kapelice po zaobljubi faranov. Res pa je, da so ponekod zaobljubo izpolnili šele potem, ko jih je kolera ponovno morila (npr. Toplice, str. 327; Podlogar, str. 75).

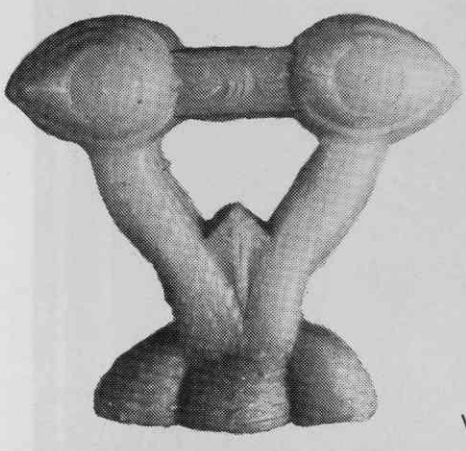

Votiv, oči, konec 19. stoletja (SEM inv. št. 3478)

Votivna podoba z letnico 1850, Mati z dojenčkom se zahvaljuje Materi božji

Votivna podoba z letnico 1889 (in podpisom Ivana Cankarja, ki je podobo narisal; Brezje, Samostan)

Votivna podoba z letnico 1881, Zahvala za ozdravitevc bolnega otroka k Mariji Pomagaj z Brezij (Brezje, Samostan)

Kapelica, 19. stoletja, Biška vas pri Mirni peči

IV. Naravna zdravila

V ljudskomedicinskem gradivu je zbranih več tisoč podatkov o zdravljenju človeških bolezni z naravnimi, to je rastlinskimi zdravili, in z zdravili živalskega, mineralnega in človeškega izvora. Večina iz 19. in prve polovice 20. stoletja znanega gradiva je zbrana v sistematičnem delu Ljudska medicina pri Slovencih (Möderndorfer). Vsebina zvečine posplošenih podatkov spričuje predvsem znanje o raznih zeliščih in drugih naravnih zdravilih ter njihov namen in način uporabe. Le malo podatkov je o dejanski uporabi in učikovitosti teh zdravil.

1.

Po delu Ljudska medicina pri Slovencih povzemamo, da je bilo znanih v agrarnem okolju nad petsto različnih zdravilnih rastlin (Möderndorfer, str. 15) in kakšnih sto drugih naravnih zdravilnih sredstev. Rastline se omenjajo za zdravljenje raznih zunanjih in notranjih bolezni v več kot 3500 primerih. Najpogosteje se omenjajo navadni brin, 190-krat, pravi pelin 92-krat, dalje razne vrste trpotca, česen, prava kamilica, hren, črni bezeg, razne vrste žajblja, plazeči se petoprstnik, bob, krvavi mlečnik, polaj in meta, navadni natresk, navadni zlati grmiček, veliki koren in sladka koreninica, navadni oreh, smokovec, velika kopriva, navadni slez, navadna čebula, navadni pelin in sladka skorjica, majaron, šentjanževe rože in navadni gaber, navadni gabez, pravi rožmarin in navadni jetičnik, vrtna redkev, črni teloh in poljsko grabljišče, ječmen, navadna kislica, živa kopriva in marjetica, luštrek, navadni rman in jelenov jezik, breza, jablana in navadni vrednik, vrba, habat in pšenica, hruška, koper in kosmatica, borovnica, češnja, ostra homuljica, prava rdeča jagoda, jelka, lopatika in povejček, po 19-krat in svišč 18-krat (Möderndorfer, str. 17).

Razna zdravilna zelišča so nabirale predvsem ženske. Med nabiralci so bili tudi ljudje, ki so se ukvarjali z zdravilstvom (prim. tudi Trdina I, str. 237). Med vrstami gozdnih služnosti podložnikov na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja je omenjena tudi pravica do nabiranja zelišč, korenin in rož (Britovšek, str. 115). Na tej podlagi sklepamo, da so si tudi v 19. stoletju, prav tako kot nekateri ranocelniki (Borisov, Kirurgija, str. 227), kmetje sami nabrali in sušili razna zelišča. O tem obstajajo pričevanja za novomeško okolico iz leta 1870 (Trdina I, str. 79) in za okolico Strug na Dolenjskem iz leta 1892 (Navratil, Vraže, str. 127).

Poleg zelišč so v etnomedicinskem gradivu omenjena tudi druga zdravilna sredstva naravnega izvora. Med njimi se na primer v dolenjskem gradivu omenjajo: alkohol, potočno blato, črvojedina, konjske fige, jajce, kruh, polšja mast, mozeg, materino mleko, pesek, placenta, pijavke, salo, smola, studenčnica, človeški urin, voda, vosek, žganje in žolč (Makarovič, Gradivo).

Našteta in še nekatera druga rastlinska, živalska in mineralna zdravila so, po pričevanjih iz raznih krajev, zdravila razne notranje in zunanje bolezni. Tako naštejemo skoraj dvesto vrst bolezni, ki jih lahko uvrstimo v te pregledne skupine: 1. bolezni dihal; 2. bolezni prebavil in sečil, 3. nalezljive bolezni; 4. otroške bolezni; 5. bolezni sklepov in mišic; 6. bolezni srca in ožilja; 7. bolezni žlez z notranjim izločanjem; 8. ženske bolezni in porod; 9. bolezni čutil in živcev; 10. bolezni kože in podkožja; 11. poškodbe.

Različna naravna zdravila so se uporabljala na več, za notranjo in zunanjo rabo pripravljenih načinov, med njimi, na primer, rastlinska kot čaj, sok ali sirup, dalje pripravljena z jajcem, oljem, mlekom, vinom ali žganjem, kot obkladki in obliži ter v sopari in dimu.

2.

V virih iz 19. stoletja so, kot rečeno, pičla in zato tembolj dragocena pričevanja o dejanski uporabi in učinkovanju nekaterih naravnih zdravil. V agrarnem okolju so jih preizkusili ljudje po izročenih nasvetih, deloma pa tudi že po zdravniških nasvetih iz takratnih časnikov. Navajamo nekaj primerov. Leta 1843 je župnik iz Šentjurja na Dolenjskem poslal Novicam navodilo za zdravljenje bezgavk z bezgovim perjem. Zapisal je, da ga je v mladosti in tudi pri 13 faranih uspešno uporabil (Reitz, str. 103). Leta 1845 je bilo o zdravilni moči redkve za oslabljen želodec ali zoper vodenico in škorbut zapisano: „To je domače zdravilo in nam revežem bolj tekne, ko drage Toplice bogatincem" (Moč, str. 178). Leta 1846 je eden izmed bralcev sporočil Novicam, da je pri lastnem otroku pozdravil opekline z oljem in soljo po nasvetu, ki ga je bral v Novicah (Oparjenje, str. 39). Možakar s Štajerskega pa je sporočil leta 1846, da je po nasvetu Novic pozdravil otisk (F.S., str. 71). Sredi 19. stoletja je bilo v raznih virih edino za astramontano ali sorodni nemški oman (inula germanica) in kačji pik ali kačjo smrt (lilium martagon) večkrat potrjeno, da so si z zeliščí učinkovito pomagali pri kačjem piku. O zdravilnem učinku astramontane je med prvimi pisal leta 1845 župnik z Goriškega, češ da ve zanj že 23 let in da ima izvleček, ki ga v sili daje ljudem, vedno pri roki (Sovig, str. 126). Ponovno se omenjajo dobre izkušnje z nemškim omanom leta 1848 (Fl. str. 216). Tudi župnik v Zagorju na Notranjskem je z rastlinskim izvlečkom pozdravil deklico, ki jo je pičila strupena kača, vsaj tako so sporočile Novice leta 1852 (Zagorje, str. 288). Leta 1853 so iz Planine nad Črnomljem sporočili, da uspešno uporabljajo zper garje v repnici namočene stolčene korenine „blušča" (tamulus communis) (Blušč, str. 236; Planina, str. 252). Dr. Janez Podliščekov je sporočil leta 1860, da je pri Dolenjcih večkrat ugotavljal trakuljo. Odpravljal jo je z zmesjo bučnih jedrc, medu, sladkorja in ricinovega olja (Podliščekov, Skušnja, str. 316). Sledijo še zapisi o izboljšanem vidu (S., str. 342), o zdravljenju kurjih očes (Abram, str. 138) in o velikem pomenu jaščarice (Imperatoria Ostruthium) ter košutnika (Gentiana lutea) na Bovškem za notranje oziroma želodčne težave (Erjavec, 1875, str. 220).

Veliko zdravilno moč so pripisovali vodi nekaterih studencev (gl. tudi Kotnik, Medicina, str. 128). Na primer studenčnica v Malem potoku je baje očistila lišaje, ob stari postojnski cesti pa zdravila očesne bolezni (Glavarstvo, str. 4, 24). Studenčnico v tinjski fari so pili zoper mrzlico (Rozman, Kronika, str. 43). Analize „kislega studenca" v Vrčici so zanikale njegovo zdravilno moč, ljudje pa so jo še naprej pili za zdravje (Verbajs, str. 672).

3.

Velik del zdravilskega znanja o zdravljenju z naravnimi zdravili v agrarnem okolju izvira iz prejšnjih stoletij (Borisov, Kirurgija, str. 19). Pri ohranjevanju podedovanega in širjenju novejšega zdravilskega znanja se je v 19. stoletju večala vloga raznih pisanih in tiskanih virov. V zvezi s tem moramo poseči nekoliko nazaj. Že v 15. in 16. stoletju so v nemškem jeziku izšle tri znamenite knjige o zeliščih (Dolenc, Rokopisi, str. 249). V naslednjih dveh stoletjih so izšle še druge. Zato ni naključje, da so se začele vsaj že v 18. in v večjem številu v 19. stoletju širiti tudi na slovensko ozemlje zeliščarske knjige in predsem rokopisi o zdravljenju z zeliščí in nekaterimi drugimi naravnimi zdravili. Vsebina priča, da so bili v celoti ali do neke mere prevedeni ali sestavljeni po tujih, večinoma nemških in tudi francoskih delih o zdravilnih zeliščih. Med njimi so naši bukovniki redkokje uporabljali izvirna dela, pač pa pogosteje po prevodih sestavljene rokopisne „ljudskomedicinske bukve". Če mo-

remo verjeti pričevanju, je koroški ljudski zdravnik Valentin Lečnik iz Podkraja uporabljal enega od ponatisov zeliščarske knjige Ortus sanitatis iz 15. stoletja (Gart der Gesundheit, Möderndorfer, str. 14).

Po dosedanjih raziskavah neutrudnega raziskovalca ljudskomedicinskih bukev na Slovenskem dr. Milana Dolenca je bila knjiga italijanskega zdravnika dr. Pietra Andreasa Matthiolija Historia Plantarum iz leta 1561, zlasti pa njeni nemški prevodi (Neukreuterbuch 1590, 1598, 1600, 1611, 1626) ena najpogostejših predlog ljudskomedicinskih bukev (Dolenc, Bukve 3, str. 56). Za naše bukovništvo so bila pomembna še nekatera druga dela: Adam Lonicer (Lonicerus, na primer, je izdal leta 1555 Vollständiges Kräuterbuch. Knjiga je doživela 16 ponatisov (Dolenc, Bukve 3, str. 56). Knjiga Kräuterbuch H. Hieronima Bocka je izšla leta 1557, knjiga Jakoba Tabernaeontanusa Neu vollkomentlich Kreutterbuch pa leta 1613 (Dolenc, Rokopisi, str. 249). Končno sta bili med predlogami naših zdravilskih knjig tudi znamenita farmakopeja Farmacopée universelle — izšla je leta 1697 — in Traité universelles de drogés simples, iz leta 1697, delo zdravnika in farmacevta Nicolasa Laméryja. Vsaj nekateri pisci rokopisov iz okolice Škofje Loke in Rovt, so imeli za predlogo eno izmed teh del (Dolenc, Bukve 3, str. 56). Po vsej verjetnosti je rabilo med drugim tudi Laméryjevo delo za predlogo ljudskomedicinskih bukev Pavla Lipiča Bukve sa vse potrebe tega gmein Folka, iz leta 1810 (Dolenc, Rokopisi, str. 253 in Bukve 1, str. 98).

Po raznih predlogah v slovenščini napisane ljudskomedicinske rokopise so potem še nadalje prepisovali in tudi po svoje prikrojevali kot kaže primerjava posameznih primerkov (Dolenc, Bukve 1, str. 99; Dolenc, Rokopisi, str. 254). Zato so znani podobni ljudskomedicinski rokopisi iz raznih krajev na slovenskem ozemlju. Vseh doslej zbranih rokopisov je nad 200. O naravnem zdravljenju jih naštejemo samo iz 19. stoletja 58 (Dolenc, Bukve 1, str. 98—119). Izvirajo iz raznih krajev. Največ jih je iz Škofje Loke in okolice ter iz Rovt nad Logatcem (Dolenc, Bukve 4, str. 213). Manj jih je s Koroškega (Dolenc, Bukve 2, str. 134) in iz drugih slovenskih pokrajin.

V nekaterih rokopisih z navodili za zdravljenje z naravnimi zdravili so dodani tudi postopki za čarovno zdravljenje (Dolenc, Bukve 5, str. 33).

Pri širjenju zdravilskega znanja in pri zdravstvenem prosvetljevanju agrarnega prebivalstva so od srede 19. stoletja dalje imeli velik pomen, poleg Kmetijskih in rokodelski novic, tudi nekateri drugi časniki in knjige. Zlasti v obdobju 1843 do 1860 so bili predvsem v Novicah pogostoma napisani nasveti za zdravljenje z zelišči in drugimi sredstvi naravnega izvora (npr. Drobtinice, str. 107). Primerjalno ugotavljamo, da je večina naslednjih, za ilustracijo naštetih naravnih zdravil, ki so jih priporočali v 19. stoletju znanih tudi v doslej zapisanem ljudskomedicinskem gradivu (Möderndorfer, na različnih straneh): ajbiš, arnika, astramontana, bela čebula, beljak, beneški terpentin, bergamotno olje, bezgovo cvetje, čebula, češplja, divji bob, divji kostanj, divji slez, divja topolika, galun, gretje, grozdni sok, ilovica, jagoda, ječmen, jesenovo cvetje, kafra, kis, kislo zelje, kloroform, klorovo apno, koštrunov loj, koprivni sok, krompirjeva voda, kuhinjska sol, kuhano vino, laško olje, lipovo cvetje, lipova koža, mandljevo olje in voda, med, modronšček, mrzla voda, olje, pena goveje juhe, peruvijanski balzam, pijavke, poper, prst, rja, rumenjak, salmijak, scalnica, skeržolica, sladka voda, smola, smodnik, svinčena belica, sveže goveje meso, suhe slive, surovo maslo, svinjska mast, svinjsko salo, svinjski žolč, stonoga, špargelj, štanovec, terpentinovo olje, tobakov sok, toplota, vata, vinski kis, voda, vosek, vrela voda, zlati klobuk, zvinjek, žganje, žveplena kislina, žvepleni eter (Makarovič, Izpiski).

Med boleznimi, ki naj bi jih zdrávilo po eno ali več izmed naštetih zdravil, so omenjene: čebelji pik, črv na prstu, garje, glavobol, griža, izpah, kačji pik, kihavica, koze, krvava driska, krvavitev, krvavitev iz nosa, krvomočnost, kurje oko, lišaj, mrzlica, oslabel želodec, opekline, ozebline, otekline, otisk, pik raznih žuželk, pljučnica, pljučna jetika, prisadna oteklina, protin, razpokana koža, revmatizem, strelna rana, srčno utripanje, trganje, vnetje grla, vročina, vred, zanohtnica, zapiranje vode, zobobol, zlata žila (Makarovič, Izpiski).

Novice so prav tako kot drugi časniki in knjige z zdravstveno tematiko črpale nasvete iz raznih virov. Nekatere so jim pošiljali dopisniki (npr. Mencinger, str. 196), dosti pa so povzele po tujih časnikih. Med njimi se omenjajo na primer: Giornale di Udine (Novice 1877, str. 343), Kärntnerische Volkstüme (Novice 1880, str. 11), Frauendorfer Blätt (Zila, str. 134), La Patrie (Novice 1859, str. 98). Omenimo naj še, da so bili pri navajanju raznih zdravstvenih nasvetov občasno izraženi dvomi o učinkovitosti obravnavanih zdravil (npr. Stvari, str. 3; Matevže, str. 399) ali pa je bilo posebej poudarjeno, da so bila že večkrat preizkušena (Drobtinice, str. 107).

Tudi prve v slovenskem jeziku napisane knjige o zdravljenju z naravnimi zdravili so bile vsaj deloma razširjene na podeželju. Njihovi sestavljavci so se zgledovali po tujih, na primer nemških delih. Med njimi omenimo delo Karla Robide: Doma zdravnik v navadnih boleznih človeka iz leta 1854 in Valentina Podgorca knjigo: Domači zdravnik napisano po naukih in izkušnjah župnika Kneippa iz leta 1892. Robida je v uvodu posebej poudaril „Zdravil sem tiste naznanil, ktere se rabijo pri prostem ljustvu; ktere se povsod najdejo, in ktere so od zdravnikov sploh poterjene" (Robida, str. XII). Primerjalno ugotavljamo, da je večina v njegovi knjigi zapisanih nasvetov znana tudi v ljudskomedicinskem gradivu (Möderndorfer, npr. str. 89, 101). Naj še omenimo, da je najbrž Podgorčeva knjiga tudi (ponovno) širila ljudsko zdravilsko znanje med agrarno prebivalstvo (prim. tudi Merkù, str. 129).

Poleg navedenih je še dovolj drugih podatkov, ki primerjalno pričajo, da je ljudsko zdravilsko znanje o zdravljenju z naravnimi zdravili v 19. stoletju (prav tako kot v 20. stoletju) skupek podedovanega in do neke mere na novo pridobljenega zdravilskega znanja (o tem tudi Dolenc, npr. Bukve 2, str. 135).

V. Čarovni zdravilski postopki

Gradivo o čarovnem zdravilstvu obsega približno 40 % vsega že v 20. stoletju sistematično zbranega in ovrednotenega gradiva (Möderndorfer, str. 17). Vsebina zbranih podatkov prav tako kot pri naravnih zdravilih priča večinoma le o ljudskomedicinskem čarovnem znanju. Uporaba in „uspešnost" čarovnega zdravljenja se večinoma omenjata le posplošeno in malokrat povsem določeno.

1.

Vsebino in obliko zdravilskih čarovnih postopkov je narekovalo verovanje v nadnaravne vzroke bolezni. V splošnem so znani za enake bolezni različni čarovni postopki zdravljenja in obratno. Različni postopki zdravljenja so marsikdaj združeni z raznimi kretnjami, uporabo navadnih in posvečenih predmetov in zagovarjanjem.

Pri vsebinski in oblikovni členitvi čarovnih postopkov, na primer z Dolenjskega, se pokažejo te glavne skupine:

1. zdravljenje z uporabo zlatih predmetov (npr. zlatenica),
2. zdravljenje z uporabo bolnikovih oblačil in morebitno trganje ali odnašanje oblačil (npr. božjast),
3. zdravljenje z umivanjem ali brisanjem in uporabo določenega predmeta (npr. bolečine v udih, gripa, glavobol, garje),
4. podkajevanje z blagoslovljenim lesom cvetnonedeljske butare (npr. šen),
5. pretikanje bolnika skozi cvetlični venec ali med vejami (npr. mora),
6. prevezovanje bolnega zapestja s trakom (škripec v zapestju),
7. prenos bolezni na predmet, žival, bankovec ali korenje (npr. zlatenica, nahod, bradavice, zanohtnica),
8. zdravljenje z zagovarjanjem in morebitno posebno namestitvijo bolnika (slabo počutje, kačji pik, rana),
9. zdravljenje z ovijanjem, dotikanjem, polaganjem in križanjem ter uporabo raznih, tudi posvečenih predmetov (angina, uroki, mora, golša, bezgavke, turi, bule, vnete oči), včasih združeno z zagovarjanjem,
10. zdravljenje združeno s kretnjami odmetavanja ali z glajenjem in morebitnim pljuvanjem ali izdihovanjem ali zagovarjanjem (ob gledanju mladega meseca) (zobobol, zgaga, ječmen, bradavice, kurje oko),
11. zdravljenje ali samo ugotavljanje bolezni z enkratnim ali večkratnim merjenjem bolnika (zlatenica),
12. zdravljenje ali tudi ugotavljanje bolezni z metanjem lihega števila živih ogljev (tj. 3, 5 ali 7) v posodico z vodo, združeno z morebitnim mazanjem z vodo in vnicnim odmetavanjem oglja (Uroki; Makarovič, Gradivo).

V ostalih slovenskih pokrajinah so znani večinoma podobni postopki čarovnega zdravljenja (Möderndorfer, npr. str. 163 ss). Zanimivo je, da je za otroške nalezljive bolezni znanih le malo čarovnih nasvetov. Vsaj o nekaterih so menili, na primer o kozah, da mora bolezen čimprej „ven udariti". Bržkone je bilo zato njihovo zdravljenje tudi z naravnimi zdravili več kot skromno (Möderndorfer, str. 35).

Iz bogate zakladnice načinov čarovnega zdravljenja navajamo nekaj krajevno določenih zgledov, na primer za Slovenske gorice, 1857:

„Človek človeka vurči ako ga preveč dolgo ojstro gleda. Vurčenega začne glava boleti... Vzamejo piskerc vode in veržejo v njo živega oglja, če so ogli na dno pali, je človek vurčen. Vurčen mora vodo narpred iz piskra piti, tedaj pa ž njo oči umiva, in čelo in tako ozdravi" (K.M. str. 163).
Dolenjsko, 1870: „Zlatenica zdravi se tako, da se obesi na vrat več n. pr. 8 zlatov in se vse za zlatom pije ..." (Trdina I, str. 200).
Št. Jurij ob Ščavnici, 1884: Kdor ima bradavice odlomi tolikšno število borovih vejic, kolikor ima bradavic, podrgne z vsako palico po bradavici in jih nato odvrže na križpotje" (Pajek, str. 17).

2.

Med čarovnimi načini zdravljenja je bilo znano zdravljenje z zagovarjanjem. Pri takem zdravljenju je človek, ki je zagovarjal (bodisi sam sebe ali drugega), mrmraje ali potihoma

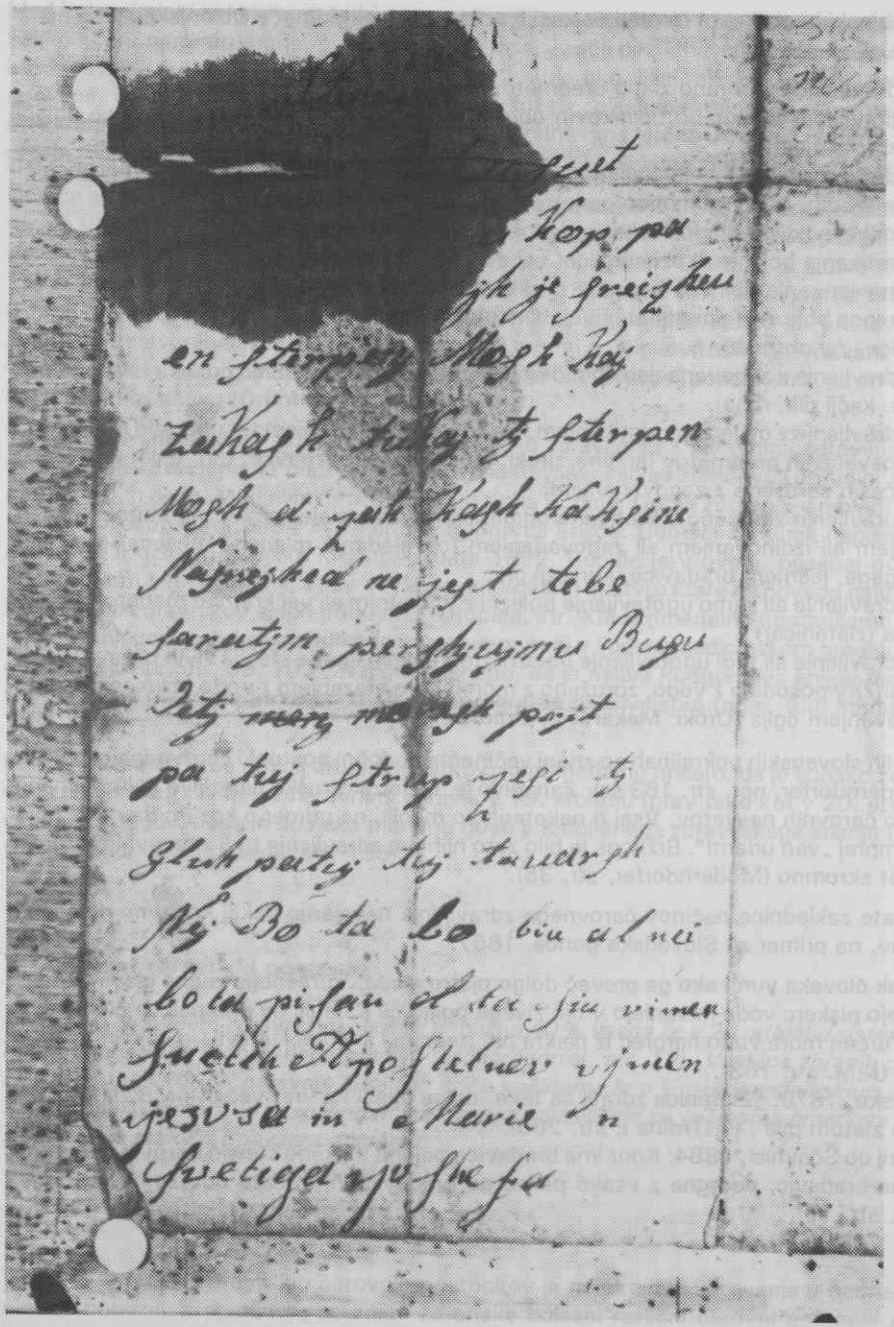

Rokopis zagovora zoper strup, 19. stoletje, Št. Lovrenc v Goriških brdih (SEM)

žebral bolj ali manj umljivo, lahko tudi ritmizirano besedilo — zagovor. Pogostoma se je s slikovitim nagovorom obračal na razne naravne in nadnaravne sile, na primer na veter, luno ali Boga, Marijo, Kristusa in svetnike.

O izvoru ter vsebini in obliki nekaterih slovenskih zagovorov so bile napisane tehtne razprave (Grafenauer, Glonar). Zagovor „Zoper otok", ki je bil zapisan v 19. stoletju v Gorjah pri Bledu (Štrekelj III, št. 5174)) je, „kolikor doslej vemo, najstarejše slovensko pesemsko besedilo, dediščina naših praslovanskih prednikov iz indoevropske dobe" (Grafenauer, Pesništvo, str. 27).

Nekateri zagovori, pri „katerih imajo vražne besede obliko molitve", so se po vsej verjetnosti razvili iz krščanskih molitvenih obrazcev (Kotnik, Medicina, str. 124). Precej takšnih zagovorov je znanih tudi iz 19. stoletja (npr. Štrekelj III, št. 5163—5171).

V edinem, doslej sistematično zbranem delu o zagovorih pri Slovencih, je navedenih nad 600 zagovorov iz raznih krajev Slovenije in zoper razne bolezni: angino, bodljaj, bolne oči, božjast, bradavice, bramor, bruh, bule, divje meso, flus, fras, glavobol, gliste, golšo, ječmen, kačji pik, kilo, koliko, krvavitev, kurje oko, lišaj, moro, mrzlico, noro kost, očesno mreno, ogenj (vročino in opeklino), oteklino, otroški krč, pereč ogenj, perošec, prepih, pretegnjenje, prisad, rane in strupene rane, rahitis, snet, starikavost pri otrokih, steklino, sušico, šen, tvor, uroke, vred. Med zagovori raznega porekla prevladujejo zagovori zoper kačji pik, uroke, ječmen in bradavice (Dolenc, Zarotitve).

3.

V čarovnem zdravilstvu 19. stoletja so znani tudi različni predmeti. Nekatere so uporabljali že v prejšnjih stoletjih. Eni naj bi imeli zaščitno (npr. rdeč trak zoper uroke), drugi pa zdravilno moč. Med njimi se omenjajo pesek in kamni, ki so jih vrači uporabljali pri zdravljenju nekaterih bolezni. Na primer leta 1846 je omenjen zoper tujek v očesu pesek svetih Višarij (Vraža, str. 76), leta 1853 pa kamena strela. O zdravilni moči takšnega kamna iz Koprivnika na Kočevskem je članka v Novicah pisal zelo odklonilno: „V tukajšnjih krajih imajo abotni vračuhi — mazileži — nekak strelin kamen, na kterega grozne upe stavijo... Kamen je okrogloličin, kterega na vgrizek pokladajo... je vendar le zgol nič ali sleparija" (M.J., str. 279). O „kačjem kamnu" je znanih iz srede 19. stoletja še več drugih pričevanj (npr. Pogovori, str. 196; Kalce, str. 39; Trdina III, str. 925).

Posebne kamne so uporabljali tudi zoper zobobol. Na primer v Žabjeku na Dolenjskem je po beračevem nasvetu zdravila domačinka zobobol s pomočjo plavkastega kamna (Trdina III, str. 925).

Zdravilno moč so ponekod pripisovali tudi steklenim in poldragim kamnom, ki so bili nanizani na vrvici. Takšno ogrlico so na primer v Selški in Savinjski dolini nosili pri očesnih boleznih (Andrejka, str. 184; Makarovič, Umetnost, str. 307). Znane so tudi ogrlice zoper božjast. Na ohranjenih primerkih so obešeni razni drobni amuleti: zob, kost, korala, ključek, sekirica, kovanci, relikvije, kamenček itn. (Makarovič, Umetnost, str. 307). Zlati uhani, obročki in murčki — poleg žensk so po enega nosili tudi moški — naj bi pregnali bolezen v glavi.

V čarovnem zdravilstvu 19. stoletja je treba omeniti še razne tiske in pogosteje z roko napisane „Svete liste, Iz nebes poslane liste" (Kotnik, Kult, str. 153; Jagodic, str. 100 ss). Nosilce naj bi varovali pred raznimi nezgodami, dajali so jih tudi porodnicam za srečen po-

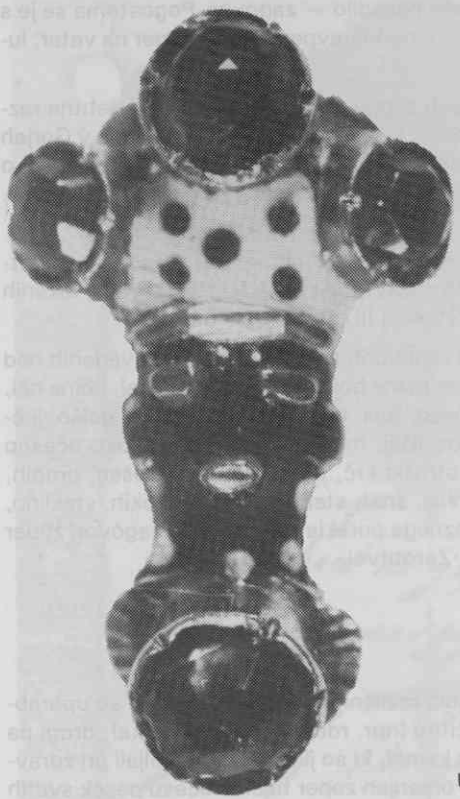

Uhan, murček, 19. stoletje, Gorenjsko (SEM)

rod. Ali kot se povsem določeno poučimo v rokopisnem svetem listu s Podjune „... in ko bi ena žena bila na porodu naj se jej to pismo poda bo lahko porodila in tak Otrok bo srečen..." (Jagodic, str. 103). Z istim namenom so ponekod dajali porodnicam tudi Kolomonov žegen, ki so ga prav tako uporabljali še v razne druge namene kot je znano tudi za t.im. Duhovno brambo (Grafenauer, Duhovna bramba, str. 3). S pomočjo „čarobnih bukev" so ženskam tudi čarali plodnost (npr. Trdina III, str. 844).

4.

V kakšnem obsegu so se v agrarnem okolju v potrebi dejansko sami ali s pomočjo vračev zdravili na čarovne načine, ne moremo ugotoviti, ker so na voljo večinoma le posplošpeni in le redkokdaj povsem določeni podatki. Od srede pa do konca 19. stoletja jih je znanih komaj nekaj čez dvajset. O dejanski uporabi raznih čarovnih postopkov za zdravljenje ljudi (in tudi živine) se večinoma poučimo v tedanjih časnikih. Ponavadi se navajajo primeri neuspešne, mazaške dejavnosti. Nekaj primerov za ilustracijo:

Leta 1846: „Bliz Ljubljane biva neka žena, ki zna s peskam svetih Ušarij oči ozdravljati. Poprejšnji teden je tukaj eni ženi smet v oče peršla; berž pride svetvavka s peskam svetih

Ušarij, in ko ga v osmeteno oko dene, ji je ta (kdo bi bil to mislil?!) še veliko hujši storil, kakor poprej smet (Vraža, str. 76).
Leta 1847 iz Krope: „Danes vam pa oznanimo ravnanje Matajata, ki je imenovani deklici strup tako zagovarjal, da je drugi dan umerla..." (Strup, str. 147).
Leta 1847 v fari R... soseski Z..., se neke žene vodenica prime... Ko je babela prišla, je berž ko je duri odperla, že začela na vse usta lagati: „oh že vem, kaj vam je; ta bolezen vam je narejena" — zdaj začne nekaj berbljati in bolno kaditi, da jo že dim v hiši zadušiti hoče..." (Novice, str. 154).
Leta 1857 s Štajerskega: „...kadar ima otrok božjast. En možak mora hlače sleči in pri ti priči morajo v tople hlače vtakniti božjastnega otroka, tako, da glava tja pride, kjer je bila popred rit, v tem se mora še z majaronovo štupo kaditi!" (A.J., str. 103).

5.

Čarovno zdravilsko znanje je imelo korenine, prav tako kot naravna zdravila, v prejšnjih stoletjih. In prav tako se je prenašalo iz roda v rod. O tem so znana poleg posplošenih (Erjavec, 1882/3, str. 337) tudi določnejša pričevanja (npr. Slovenci, str. 23; Xr., str. 155). Še konec 19. stoletja je bilo zapisano, da „prihajajo bajila z zagovori vred od očeta na sina, od matere samo na hčer (Navratil, str. 176). Nekateri čarovni zdravilski postopki in med njimi zlasti tisti združeni z zagovarjanjem so bili zapisani tudi v zagovornih rokopisnih bukvah, posamezni zagovori pa na listih papirja. Prav tako kot bukve so jih ljudje skrbno hranili. Večinoma so napisane zagovore kot neke vrste družinsko svetinjo izročali iz roda v rod. V potrebi so prosili tudi kogarkoli, da je prebral zagovor z lista, čeprav se ni ukvarjal s tem (Kette).

Čeprav je poleg svetne še gorečneje preganjala čarovno praznoverno zdravljenje cerkvena gosposka, se je marsikje ohranilo še med svetovnima vojnama (Makarovič, Zapiski). Potemtakem sklepamo, da je bilo živo tudi še ob koncu 19. stoletja. Več kot 600 doslej zapisanih zagovorov (Dolanc, Zagovori, str. 45) in na stotine čarovnih nasvetov za zdravljenje te ali one bolezni kaže, da so se širili tudi zunaj družinskega kroga. Že pred leti je bila zapisana misel, da je iz več vzrokov (npr. ozaveščanja ljudi, bolj urejenega zdravstvenega varstva) prenehalo skrbno čuvanje čarovnih receptov v družinskem krogu (Jagodic, str. 77). Zlasti za lažje bolezni, npr. uroke, bradavice, ječmena na očesu, ki bi se tako ali tako pozdravile same od sebe, so bili splošneje znani čarovni postopki, hkrati s kratkimi zagovori. V potrebi so jih zaupale mati hčerki, tašča snahi, teta nečakinji. Le tako lahko razumemo, da tudi še dandanes v številnih vaseh poznajo skoraj vse starejše ženske krajše zagovorne obrazce in z njimi povezane čarovne postopke (Makarovič, Zapiski).

K širjenju čarovnega zdravilskega znanja so na neki način, čeprav nenamerno, prispevale tudi Novice in nekateri drugi časniki. V silnem prizadevanju, da bi izkoreninili „praznoverje, neumnost, mazaštvo", so občasno objavljale vzorce čarovnega vedenja hkrati z zagovori (npr. Strup, str. 147). Tako so omogočili, vsaj tistim, ki so znali brati in pisati, da so lahko, če že ne zase, pa za koga drugega, prepisali zagovor.

Vsebina in oblika čarovnih postopkov in zagovornih obrazcev sta različni. Med njimi so poleg izročenih tudi novejši. Za vse pa so značilne poleg mnogih starih tudi nove napake pri prepisovanju (npr. Dolenc, Bukve 1, str. 116).

VI. O skrbi za zdravje in preprečevanje bolezni

V agrarnem okolju so splošneje preprečevali in zdravili razne bolezni, le malo pa so skrbeli za zdravje. Vsaj tako sklepamo po doslej znanem etnomedicinskem gradivu. To se sklada tudi s tole ugotovitvijo: „Sledi, kako so naši ljudski zdravniki z rastlinskim zdravljenjem, delno pa s praznoverskim, skušali preprečiti bolezen, najdemo skoraj pri vsakem opisu obolenja" (Möderndorfer, str. 19). V obravnavanem stoletju so izpričane številne oblike preprečevanja bolezni (Möderndorfer, npr. str. 51, 61).

1.

Kar zadeva skrb za zdravje, so poučni podobni podatki, ki pričajo o tem, da so v agrarnem okolju na splošno malo ali nič skrbeli za svoje zdravje. Vse kaže, da so, če so se na primer pri težaškem in napornem delu pregreli, ravnali prav nasprotno, kot bi bilo dobro (npr. Lendovšek, str. 96). To je bilo v skladu s prepričanjem, da „mi nismo mehki kot gospoda, nam nobena reč ne škoduje". Prav zaradi takšnega prepričanja pa „jih gre", kot zatrjuje članek leta 1853, „morebiti polovica iz same malomarnosti pred časom v zemljo" (Levičnik, str. 339, 400).

Lesena pipa, 19. stoletje, Gorenjsko (SEM, inv. št. 1848)

V raznih sestavkih se dalje posredno poučimo o tako rekoč nikakršni skrbi za zdravje pri kmečkem prebivalstvu tudi, kar zadeva oblačenje, prehrano, ogrevanje bivališč in nekatere škodljive navade (V., str. 134). Sredi 19. stoletja je moralo biti že močno razširjeno kajenje, „pitje tobaka", četudi je treba jemati nekatera poročila za pretirana. V tedanjih časnikih so večkrat opozarjali na škodljive posledice kajenja (Jažirk, str. 190). Med drugim so svarili kadilce tudi z navajanjem strašljivih zgledov, na primer, da je „gospod profesor Nathan v Ljubljanski bolnišnici dvema kmetoma kos spodnjih žnabljev odrezal, ker sta imela raka". Oba sta namreč bila tobakarja in sta „tobak pila" iz pipic s kratkimi cevkami, ki so bile zato tembolj škodljive (Bleiweis, Svarilo, str. 47). Še bolj so v drugi polovici 19. stoletja opozarjali tedanji časniki in knjige na škodljivost pitja alkohola. Dalje so zlasti v Novicah vedno znova opozarjali, da je treba skrbeti za zdravje na primer ob primerih zadušitve z ogljikovim dvokisom zaradi kurjenja peči s premogom, močnih ozeblin ali zmrznitve (npr. Prigodbe, str. 44, Novice, str. 44). Nezgode pri delu in pri streljanju z možnarji ob nekaterih vaških praznikih, niso bile redke. Najbrže so jih ljudje sprejemali samoumevno, češ da je bilo človeku namenjeno. Zato so tedanji člankarji ob takšnih nezgodah tembolj poudarjali, da sta jih povzročila „nerodnost in neumnost" (Virk, str. 107).

Ponekod sta tudi pri vzreji otrok botrovali malomarnost in nevednost pogostejšim nezgodam dojenčkov in otrok. O tem je kar nekaj pričevanj. Omenjajo se, na primer, nevrotične motnje otrok zaradi plašenja otrok (Otrok, str. 191), telesne okvare otrok zaradi prenašanja bremen na glavi (Navada, str. 75), dalje zaradi neprimernega in nočnega dela v glažutah (Kuret II, str. 221) in končno zadušitve dojenčkov zaradi uporabe neprimernega cuclja (Culica, str. 12).

2.

Če povzamemo, so skušali ljudje preprečevati razne notranje in zunanje bolezni z naravnimi, zlasti rastlinskimi in tudi čarovnimi načini. V sistematičnem delu o ljudski medicini pri Slovencih so opisani razni varovalni ukrepi skoraj za vse vrste bolezni, razen zoper poškodbe, nekatere ugrize in otroške bolezni (Möderndorfer, npr. str. 24, 269). Med varovalnimi sestavinami so poleg podedovanih tudi takšne, ki jih je nekdaj predpisovala uradna medicina. V času epidemij, na primer kolere, v raznih letih 19. stoletja so imeli na Dolenjskem menda v vsaki hiši melisni duh in kamilice, ker so tako svetovali župniki z lece (Trdina II, str. 464,; B.L., str. 52). Podobno govori zapis iz leta 1873 za Spodnjo Idrijo, kjer so konec leta 1872 po nasvetu domačega župnika, ko so razsajale koze in tifus, žvečili brinjeve jagode ali kolmež ali držali v ustih brinjevo olje, kadar so šli na obisk k bolniku (Novice, str. 52). Leta 1865 so, na primer, v Nabrežini kadili „vse ljudi in blago" s klorovim dimom, o čemer pa so Novice poročale s pridržkom, „kakor da bi se kolera odkaditi dala" (Dežela, str. 268). Zanimivo pa je, da so Novice že leta 1855 priporočale med varovalnimi sredstvi tudi klorovo apno (Pisma, str. 226).

Kolera, ki je po naših krajih občasno divjala v 19. stoletju, npr. leta 1836, 1855, 1866 (Kobal) je pomorila v posameznih vaseh in farah skoraj četrtino ljudi; na primer v Zagorju na Notranjskem 1855. leta 84, v vsej fari pa 124 ljudi (Glavarstvo, str. 92). Zagotovo je ob vsakokratni epidemiji popadel ljudi silen strah pred boleznijo. Upravičeno! Leta 1850 so sporočili z Dolenjskega, da jih na primer v Medeni (Mirni) peči oboli tudi po pet v eni hiši (Kolera, str. 174). Sodobni člankarji so pogosteje kot o drugih nalezljivih boleznih pisali o koleri in opozarjali na neupravičenost strahu. Bili so mnenja, da „strah škoduje pri ravno ti bolezni več kakor pri marsikateri drugi..." (Bleiweis, str. 256). Vsesplošni

preplah so skušali zavreti zdravniki in tudi nekateri drugi izobraženci s pisanjem člankov o koleri in podobnimi nasveti kot je tale: „Nepotrebni strah si prežene človek z zaupanjem na milost Božjo in na pamet svojo" (Pisma, str. 226). Podobno je zapisal leta 1831 tudi avtor knjige Die Cholera v predgovoru (Potočnik).

V času epidemij, na primer legarja, so se skušali ljudje varovati pred boleznijo ali zdraviti z alkoholom, kljub temu da so se lahko prepričali, kot je na primer bilo zapisano leta 1871 za mirnopeško župo, da so umirali za legarjem največ tisti, ki so si gasili žejo z vinom (Trdina II, str. 381). Očitno tudi tamkaj niso zalegla opozorila zdravnikov, da se pri legarju ne sme piti alkohola (Novice 1850, str. 33). Kmečko prebivalstvo je, kot potrjuje obilica gradiva, ob nalezljivih in drugih boleznih vztrajalo pri svojih zdravilih (Möderndorfer, str. 37).

3.

Cepljenje zoper koze si je med kmečkim prebivalstvom utiralo pot le počasi in ponekod s precejšnjimi težavami. Tega sta bila kriva tudi praznoverje in nizka zdravstvena osveščenost (Slomšek, str. 166; Opomin, str. 61). Cepljenje proti kozam je bilo uzakonjeno in obvezno že po francoski zasedbi slovenskih krajev tudi v Ilirskih provincah leta 1810 (Borisov, Zgodovina, str. 247). Ponekod, na primer, na Slovenskem Štajerskem se je cepljenje uveljavilo že pred sredo 19. stoletja. O tem so znana poročila iz raznih krajev, na primer iz Bizeljskega leta 1843 (Kuret I, str. 77), sočasno tudi iz Šmarja pri Jelšah (Kuret II, str. 193). Marsikje so se, kot priča niz podatkov od leta 1842 do 1855, nepoučene matere upirale cepljenju (Opomin, str. 294). O tem je prav slikovito zapisal Anton Martin Slomšek v svoji knjižici Blashe in Neshiza v nedelski šoli: „Preteklo nedeljo so v Slavini kose ali osepenze nastavljali. Kar je bilo Polank, se niso te dobrote branile, Gorjanke so pa morli s berizham goniti, de so svoje otroke prinesle. Posebno hude so bile Rakovske babe... sa pervim voglam nastavljene osepenze is rokize iszisajo...!" (Slomšek, str. 166). Po vsej verjetnosti so se ponekod matere upirale celjenju še proti koncu 19. stoletja. K tej misli nas navaja podatek, da je, na primer, v horjulski fari umrlo za kozami 1874. leta 47, leta 1888/89 pa celo 57 faranov (Kržišnik, str. 708).

Med vzroki za izmikanje cepljenju so kmečke matere navajale tudi tele: „Če niso stavili koz starim očetom, zakaj bi jih potem nam? Prave koze sčistijo telo in se zato te bolezni ne kaže otepati. Cepljenje ne pomaga vedno. Zakaj bi nosili cepljene otroke na kontrolni pregled. Odkar cepijo koze, so se pojavile druge in razširile nekatere dosedanje otroške bolezni. Moč cepljenja z leti opeša, potemtakem se ne splača cepiti" (Koze, str. 66).

4.

Že na drugem mestu je bilo omenjeno, da kmet istočasno pošlje po gospoda in zdravnika. Tu pa navajamo ne tako redko mnenje, da je „kmetu več pomenila živina kot družina". Oba reka, ki ju vsekakor ne moremo posploševati, vsaj do neke mere označujeta odnos kmečkega prebivalstva do domačih in do bolnikov. O tem se poučimo tudi določneje v zapisu iz leta 1808: „... Stvar je seveda frapantna, a če opazuješ gospodarja, ko mu oboli kakšna žival ali človek, boš videl, da pri prvi hitro išče pomoči in sveta, pri drugem pa se vda v božjo voljo in pravi: bo že ozdravel, če še ni prišla njegova ura; če pa mu je namenjeno umreti, ne pomaga nobeno zdravilo in le Bog bi mogel pomagati!" (Zupan, str. 58, 59). V ustnem izročilu so znani podobni podatki še za konec 19. stoletja, razlika je bila le v

tem, da so takrat bolj kot z božjo pomočjo že računali s tem, da se bo bolezen „predjala" (Makarovič, Zapiski).

Tudi nega domačih in še posebno poslov ob bolezni je bila v 19. stoletju marsikje v skladu z omenjenim odnosom do družine. Podatka o neusmiljenem ravnanju z bolno deklo na kmetiji leta 1849 res ne kaže posploševati (D., str. 70—71), pridružujejo pa se mu številnejši in preverjeni podatki za konec stoletja, ki pričajo o skrajno slabem odnosu in negi bolnih družinskih članov ter še zlasti poslov (Makarovič, Zapiski).

Domnevamo pa, da je bilo ponekod tudi drugače. Že sredi 19. stoletja je izšlo več člankov (npr. B, str. 71 ss; Podučenje, str. 33), v katerih so člankarji na preprost in umljiv način opisovali, kako je treba ravnati z bolnikom. O tem so pisali tudi avtorji samostojnih del (Robida, Slomšek).

VII. Pitje alkoholnih pijač in alkoholizem

O pitju alkoholnih pijač in hkrati tudi o alkoholizmu v agrarnem okolju je mnogo podatkov. Na splošno pričajo o njuni razširjenosti in na splošno tudi ostro obsojajo pitje alkoholnih, zlasti žganih pijač. Bržkone tudi upravičeno! Hkrati pa je treba jemati nekatera pričevanja s pridržkom, posebno tista, ki dajejo v isti koš podedovano navado pitja vina ali mošta v vinorodnih ali sadjarskih krajih in alkoholizem nasploh.

V agrarnem okolju je bilo prekomerno pitje alkohola večinoma omejeno na nekatere občasne, večinoma pražnje in delovne priložnosti. Vmes pa so bila daljša obdobja marsikdaj prav živinskega garanja (npr. košnja, gnojvoza, sečnja, prenašanje zemlje) na lastni ali če je šlo za posle in dninarje na tuji zemlji, pri katerem je alkohol pomenil tudi del prehrane.

Pod vplivom prosvetljenih idej so izobraženci 19. stoletja verjetno bolj kot kdajkoli poprej opozarjali na pogubnost pijančevanja v agrarnem okolju. V številnih delih so avtorji poudarjali pijančevanje povsem razumno tudi kot družinsko in družbeno in ne samo osebno zlo (Pijančevanje, str. 27 ss; Praprotnik).

Pijančevanje na eni in zmerno pitje alkoholnih pijač na drugi strani pa prav tako kot nekateri drugi etnomedicinski pojavi 19. stoletja pričajo o stopnji zdravstvene kulture v agrarnem okolju.

1.

Pijančevanje tudi v agrarnem okolju ni bilo neznan pojav. Vendar sta bili razširjenost in stopnja pitja alkoholnih pijač v raznih območjih in v raznih obdobjih precej različni. O tem priča bogato gradivo, ki je na voljo za posamezna leta in za posamezna območja. Med njimi so večinoma, npr. za Slovensko Štajersko označeni kot sedeži nabornih okrajev, okrajnih in davčnih gospoščin ali župnijskih uradov (v nadaljnjem besedilu jih zaradi enostavnosti označujemo največkrat kot okraje).

Že leta 1810 je bilo „uživanje vina" označeno kot ena izmed glavnih napak prebivalstva v okraju Brestanica (Kuret I, str. 86). Naslednje leto pa je sporočil okrajni komisar podobno tudi na Arvež: „Poleg lakomnosti je pijančevanje ena izmed najhujših napak tukajšnjega ljudstva. Vdano mu je do neizmernosti" (Kuret I, str. 63). Podobna pričevanja so bila zapisana v prvi polovici 19. stoletja tudi za mnoge druge kraje na Slovenskem Štajerskem, na

primer leta 1831 za območje graščine Jelše (Kuret II, str. 194) in za okraj Bizeljsko (Kuret I, str. 78). Za Bizeljsko je pripisal poročevalec, da se je nagnjenje k pijančevanju povečalo v zadnjih letih, ker ne morejo prodati vina (Kuret I, str. 78).

Poleg vina se je sredi 19. stoletja omenjalo tudi že pogostejše pitje žganja. Ob posplošenih pričevanjih (npr. Smes, str. 92), zasledimo tudi konkretna, na primer leta 1845 iz Vač (Povest, str. 36), leta 1848 s Tolminskega (Cafov, str. 43) in leta 1858 iz Škalske doline (Vijanski, str. 398).

Iz vzrokov, ki jih navajamo na drugem mestu, se je tudi pitje žganja povečalo že sredi in zlasti proti koncu 19. stoletja. Bolj kot poprej se je začelo širiti med kmečko prebivalstvo, marsikje pa se je tedaj šele začelo uveljavljati. Zato niso redke posplošene ugotovitve: „Prava šiba kmetskega stanu je postalo v poslednjih letih čezmerno žganjepitje." Članker je dalje ugotavljal, da so spočetka pili le bolj sprijeni ljudje, na primer berači, delavci, hlapci, zdaj pa tudi že kmetje, na primer na Koroškem, Gorenjskem, deloma na Notranjskem, Štajerskem in Primorskem (Vošnjak, Žganje, str. 32).

Po sočasnem podatku je količina popitega žganja, ki je na primer leta 1886 dosegla na Kranjskem dva milijona litrov, stekla predvsem po grlih rokodelskega, dninarskega in hlapčevskega stanu" (Žganjepitje, str. 20). To priča, da se je vrgel v pitje žganja predvsem agrarni proletariat, med kmeti pa verjetneje le manjši, izjemoma tudi večji kmetje.

Že sredi 19. stoletja je bilo ustaljeno mnenje, da so pijanci tudi (vsi) kmetje, ki se ukvarjajo s prevozništvom (R., str. 35). V zvezi z vozniki iz senožeške okolice je bilo ponovno potrjeno leta 1851 (Pogled, str. 202). Prevozništvo je pomenilo v 19. stoletju tudi marsikje drugod na slovenskem ozemlju prepotrebni dodatni vir preživljanja (gl. tudi Smerdel). Vozniki so se med potjo ustavljali tudi v gostilnah. O tem so znana podobna in bržkone pretirana pričevanja: „Poprej ko blago v Terst perpeljejo, se oglasijo skorej v vsih krčmah..." (Pogled, str. 202). Pričevanja so prerasla sčasoma v ustaljena mnenja in zaradi pijančevanja je bilo prevozništvo ožigosano tudi kot „poguba kmetov" (Pogled, str. 202).

Ob podatkih o močno razširjenem pitju žganja so tembolj razveseljiva pričevanja iz postojnskega glavarstva, ki zatrjujejo za večino naselij, da tamkajšnje prebivalstvo ne pije žganja, kvečjemu vino, toda zmerno. Poročevalci so za nekatere kraje, na primer podobno kot za Knežak, poudarili, da je ljudstvo „zmerno v jedi in pijači ter žganjepitju posebno sovražno" (Glavarstvo, str. 81). Poročevalec s Trnovega je primerjalno zapisal, da se tamkaj spije po statističnih podatkih najmanj žganja (Glavarstvo, str. 79). Med vzroki za to, so nekateri navedli, da žganje drago prodajajo, prav tako tudi vino in izkupiček porabijo za plačilo davkov (Glavarstvo, str. 167). Med prebivalstvom posameznih naselij so bile tudi že izjeme. Ponekod se je žganje začelo počasi širiti. Vsaj tako sklepamo po nekaterih podatkih, kot je bilo zapisano na primer za Senožeče, „da se jih ta kužna bolezen zmiraj bolj poprijemlje" (Glavarstvo, str. 110).

Med pivci in zlasti čezmernimi pivci alkoholnih pijač so prevladovali moški. Zlasti v vinorodnih krajih so se rade opijale tudi ženske. Pričevanja o tem niso tako borna. Iz srede 19. stoletja se je ohranil celo hudomušen slikarski zapis. O tem, da so poleg moških rade pile tudi ženske, se poučimo pogosteje za Dolenjsko (npr. Št. Rupert, str. 95). Vsaj za zadnjo četrtino 19. stoletja niso redki podatki, da so npr. na Dolenjskem ženske poleg vina rade srkale tudi žganje (Trdina I, str. 184). Zanimivo pa je, da je prav pisatelj Janez Trdina, ki je na več mestih zapisal, da Dolenjke rade pijejo, oporekal zapisanim mnenjem pripovedovalcev, češ da so „Dolenjke pivke, ne pa pijanke" (Trdina II, str. 406).

Panjska končnica z letnico 1849, Mož pelje pijano ženo na vozičku, Gorenjsko (SEM inv. št. 1027)

Naj še omenimo, da so po zgledu staršev, po vsej verjetnosti le staršev alkoholikov, pili tudi otroci. O tem je največ podatkov za Dolenjsko (npr. Trdina, str. 534, 569, 581). Med njimi so znani tudi podobni, skoraj neverjetni: „Otrok pri nas na eno plat ust sesa, na drugo pa mu mati vliva vino v grlo. Oddojen dobiva mesto vode vino" (Trdina I, str. 261). Če lahko verjamemo podatku, ki pa ga nikakor ne kaže posploševati, je nekoliko večji otrok, če se je primerilo, da mu starši niso dali vina, tudi sam prišel ponj v gostilno (Trdina I, str. 53).

Nekateri starši so otroke celo sami vzpodbujali k pitju, kot priča peščica podatkov. Med njimi je zapis, da je oče, ki je cele tedne pijančeval po krčmah, svojemu dvanajstletnemu sinu celo veleval: „Pij Matiček, de bodeš skoro tak mož, kakor sim jez" (R., Oče, str. 40).

Po zgledu starejših so ponekod mlajši najstniki pili tudi žganje, kakor povzemamo po časnikarskih novicah (npr. Zdravje, str. 91). Domnevamo pa, da je bil otroški alkoholizem v 19. stoletju vendarle manj razširjen kot so navajali v raznih protialkoholnih člankih, bržkone iz vzgojnih namenov.

2.

V okoljih s podedovano navado pitja vina ali mošta so znana (tudi dandanes) precej različna merila za zmerno količino popitega vina, mošta ali žganja. Zlasti ob težaških kmečkih delih, ko prispeva sicer tudi alkohol del prehranskih kalorij, je bila marsikje presežena (Makarovič, Strojna, str. 412). Nič drugače ni bilo v 19. stoletju, če upoštevamo posplošene statistične in povsem določene podatke. Samo na Kranjskem so, kot je bilo že omenjeno, po podatku za leto 1885 agrarni proletarci in obrtniki popili dva milijona litrov žganja. Če upoštevamo, da so šteli približno tretjino tedanjega prebivalstva na Kranjskem, je posameznik popil na leto povprečno 12 litrov žganja.

O čezmernih količinah popitega alkohola pri posameznikih, v skupinah ali družinah je zapisanih predvsem za Dolenjsko precej podatkov. Med njimi prevladujejo takšni, ki bi močno povečali statistično povprečje količine popitega vina. Starejša ženska, na primer, je občasno spila pol kupice vina ali pa 3 do 4 glažke dobrega brinjevca (Trdina II, str. 461). V Bršlinu so menci, to je 6 fantov in 2 dekleti, spili med delom in potem pri večerji (tj. od devetih zvečer do treh zjutraj) 6 bokalov vina (približno 9 litrov). V istem času so ga pili

menci v Prečnem zmerneje, saj je 11 do 13 fantov in deklet popilo le 2 bokala (tj. blizu 3 l; Trdina I, str. 208). V „pijanskih kočah", kot je zapisano v gradivu z Dolenjskega, so ga okoli leta 1870 popili po 100 veder (tj. več kot 560 litrov), ponekod pa tudi 170 veder (à 56,6 litra; Trdina I, str. 328). Ženska na Kalu ga je popila v dveh tednih tudi 5 vrčev, bajtarica na Karlovici pa vsak dan kar 7 bokalov (tj. približno 10 l; Trdina I, str. 172).

Navedeni in drugi podatki ponovno pričajo, da je pijančevanje prevladovalo med agrarnimi proletarci. Pijančevanje kmetov bi kaj kmalu pomenilo gospodarski propad kmetije, zato najbrž ni moglo biti tako množično, kot se občasno omenja za različne kraje na Kranjskem.

3.

Za agrarno okolje v 19. stoletju so izpričane različne z nekaterimi navadami, šegami in drugimi kulturnimi sestavinami povezane priložnosti za pitje in opijanje.

V vinorodnih krajih je bilo na splošno v navadi vsakdanje pitje alkoholnih pijač, največkrat pri obedu, ponekod tudi prej, kot je bilo zapisano leta 1870 (Trdina I, str. 11). Poleg domačih so pili vino, v koroških vaseh pa tudi mošt morebitni posli in dninarji, ki so občasno delali na kmetijah (Makarovič, npr. Strojna, str. 164).

V okolju s podedovano navado pitja je doma pridelano vino omogočalo poleg zmernega in vsakdanjega pitja vina tudi čezmerno uživanje alkohola, alkoholizem. Podobno velja tudi za območja, na katerih so ljudje sami kuhali žganje. O tem je na voljo kar precej podobnih pričevanj, zlasti o vinorodnih krajih, kot pove npr. podatek iz leta 1831 za območje graščine Jelše na Slovenskem Štajerskem: „Značaj prebivalstva v tem okraju je miren. Samo vdanost pijači, ki se ji je v teh vinorodnih krajih težko odreči, vodi do marsikaterih prestopkov" (Kuret II, str. 194). V vinorodnih krajih se je pijančevanje povečalo tudi takrat, ko niso mogli prodati presežka pridelanega vina, na primer leta 1843 v brežiškem okraju (Kuret I, str. 99) in dobro desetletje poprej v bizeljskem okraju (Kuret I, str. 78).

Pri opisu kakovosti življenja v arveškem okraju na Slovenskem Štajerskem leta 1811 je tedanji komisar naštel skoraj vse priložnosti za pitje in pijančevanje v tamkajšnjem družinskem in vaškem okolju: „Ob vsaki priložnosti, pri krstih, ženitovanjih, pogrebih, žegnanjih, živinskih sejmih in drugih shodih lokajo vino čez mero in se vsakokrat krepko napijejo" (Kuret I, str. 63).

O pitju vina v takih in drugih okoliščinah je dosti posplošenih in tudi določnejših podatkov za razna območja slovenskega ozemlja. Med njimi so, na primer, tudi podatki, da so marsikje pile vino tudi nosečnice in porodnice (Trdina, str. 190).

Dolenjske porodnice so, vsaj okoli leta 1870 pile tudi čez mero, če lahko verjamemo najbrž preveč posplošenemu in pretiranemu podatku, da popije „Dolenjka v otročji postelji nekoliko veder vina" (Trdina III, str. 823) in da dolenjske „Babe ločejo vina strahovito o porodu" (Trdina I, str. 329).

K dobri volji in razigranosti svatov je precej pripomoglo tudi pitje vina in ponekod žganih pijač. Brez alkohola najbrž ni bilo nobene svatbe v agrarnem okolju. Marsikje so ponudili pijačo tudi sosedom in drugim, ki so prišli „kropit, varovat" umrlega. Vsaj ponekod je navada prerasla tudi v pijančevanje ob pokojnikovem odru. Sklepamo, da najbrž ne samo na Dolenjskem, odkoder je tale zapis iz leta 1870: „Radi pijače pride jih vse polno kropit bogatega mrliča... drle so vse trcijalke in druge pijandure k odru" (Trdina I, str. 319).

V vinorodnih krajih so pili vino pri vseh, še zlasti pa pri težaških in vzajemnih delih (npr. košnji, kopanju v vinogradih). Po nenapisanih pravilih so kopači lahko vino tudi ukradli, če jim ga niso dali dovolj (Trdina I, str. 75).

Ponekod v Beli krajini so vsaj še leta 1886 po stari šegi dajali pastirjem na vnebohod poleg hrane tudi žganje ali vino s seboj, ko so gnali na pašo (I.Š., str. 212).

Pijančevanje se npr. za Dolenjsko omenja tudi ob birmi leta 1870 (Trdina III, str. 867) in sredi 19. stoletja ob likofih po kupčiji (Novice 1846, str. 131). Dosti so pili tudi naborniki, nekateri bržkone tudi mnogo preveč, če lahko verjamemo zapisu, da se „pijani sem ter tja valjajo" (Bukve, str. 164). Prizorišča pijančevanja so bili tudi semnji (Trdina I, str. 254).

Med odklonilnimi, v zvezi z božjepotništvom povezanimi pojavi se večkrat omenja tudi pijančevanje romarjev. V raznih sestavkih, ki jih je večinoma napisala duhovščina, se marsikdaj omenja kot posplošena in pregrešna razvada božjepotnikov. V narodopisnih pričevanjih z Dolenjskega pa zasledimo tudi nazornejše, čeravno mogoče pretirane podatke o pijančevanju. Na primer v Straži o veliki maši leta 1870: „Pilo se je strahovito. Ob petih popoldne videl sem že dosti pijanih deklet. Ena pala mi je pred noge, češ da jo lomi božjast, druga butila v me... To se ve da so s hčerkami vred upijanile se tudi matere" (Trdina I, str. 184 in na drugih mestih npr. 139, 167, II, str. 430).

S pitjem vina so v 19. stoletju predvsem v vinorodnih krajih preganjali ali zdravili razne bolezni. O tem pričajo tudi podobni reki: „Dolenjec, če je bolan ne gre k zdravnici, gre le k lodrici" (Barle, str. 50). Po mnenju poročevalca iz leta 1811 pa je poleg velike nesnage, slabe hrane in slabega zraka pospeševalo pogosto obolevanje za živčno vročico tudi čezmerno uživanje vina (Kuret I, str. 62).

4.

V agrarnem okolju se najbrže niso kdovekaj ukvarjali z vzroki in posledicami alkoholizma. Kot rečeno, je bilo pitje vina v vinorodnih krajih sestavni del vsakdanje prehrane, opijanje in pijančevanje pa navsezadnje občasen, s praznjim vzdušjem, sprostitvijo in družabnostjo povezan pojav. Bržkone tudi zavoljo teh vzrokov skoraj prevladujejo med pregovori o vinu tisti, ki so naklonjeni pitju alkohola in do neke mere tudi alkoholizmu. Na primer: „Vino je dar božji", „Vino je mladim za veselje, starim za zdravje", „Žeja se prežene z vodo, dolgčas z vinom", „Vino oplakuje skrbi", „Tri naj veče dobrote so: Vinska kapljica, svinjska rebrca pa ženska stegenca", „Vino dela v zakonu prepir ali vino dela tudi spravo", „Velik pijanec dober delavec" (Trdina III, str. 680, 728, 729).

O vzrokih in posledicah alkoholizma v agrarnem okolju so precej razmišljali in pisali izobraženci 19. stoletja, med njimi poleg zdravnikov in duhovnikov tudi učitelji. Pogostoma so med glavnimi vzroki za pitje vina in posebej žganja navajali preveliko število krčem, nizko ceno žganja, zlasti umetnega, dalje že omenjeno pridelovanje vina in razne s pitjem povezane priložnosti (Novice, str. 34 ss). Med vzroki bolj osebne narave so omenjali pivske zglede staršev in s tem povezano dednost, pomanjkanje, revščino in obup (Dolenjske novice 1886, str. 9). Hkrati z alkoholikom so marsikdaj zlasti njegovi pivski tovariši krivili za opijanje njegovo ženo in celo otroke. O tem priča poleg posplošenih podatkov, tudi naslednje, povsem določno pričevanje, ki razen tega razkriva hude posledice alkoholizma gospodarja z velike kmetije v mozirski okolici v drugi polovici 19. stoletja „... Slišali smo že, da je bil Janez od kraja prav priden gospodar in skrben oče svoje hiše. Kako bi bilo tudi drugače mogoče toliko in tako lepih poslopij postaviti. Pozneje pa... Poprijel se je tako po-

gubnega pijančevanja.Dela na domu ni več skrbno opravljal, toliko bolj je pa pohajal in popival po krčmah... Dostikrat je po cele dneve popival, potem pa je prihrul domu ves razsrdjen ter je razbijal in vrešal, da je bilo grozno. Navadno pa sam ni nikdar popival, temveč je imel vedno polno mizo žejnih in lačnih prilizunov okrog sebe. Prav mnogokrat se je zgodilo, da so se morali mati z otroci poskriti pred hudo očetovo jezo... Ko bi bil Janez sam popival, tedaj bi pač ne bil mogel nikdar toliko zapraviti. Doma pa je bila vsled tega velika sirovščina, pomanjkovalo je najpotrebnejših reči, celo soli dostikrat ni bilo več pri hiši. Lahko umevno je pač, da je pri takih razmerah celo gospodarstvo silno hiralo. Namesto, da bi se bil kak krajcer prihranil... je začel Janez delati celo dolgove, v katere se je vedno bolj pogrezal. Koliko smo domači pri tem očetovem početju, zlasti mati in mi otroci, užili in pretrpeli žalosti in tuge, tega pač razun nas nihče ne ve. Delali smo kolikor smo mogli, samo da bi lahko rešili dom... Največje homatije so se godile l. 1872. Ob sv. Jakobu je Janez vse domače razpodil... Bilo je pa takrat res grozno pri hiši. Zemlja je bila neobdelana, v hlevih pa ni bilo prav nikake živine. Nekateri navidezni in hinavski prijatelji so se pa vsega tega le prav veselili... Le ti hinavci so seveda tudi pravili in trdili, da vsemu temu ni kriv Janez pač pa žena in otroci... Kar je bilo pa poštenih mož, tisti pa so le uvideli in spoznali, da je vse to zakrivil Janez in njegovi hinavski prilizuni ... Jasno pa vse to priča, kam pride človek, ki se uda tako nesrečnemu pijančevanju, po katerem se zapravi premoženje in se pride tudi ob dobro in pošteno ime (Praprotnik).

5.

Pitje alkohola, porojeno iz takšnih ali drugačnih vzrokov je pomenilo prehrano, uteho, razvedrilo, bič in pogubo ljudi. Zdi se, da so se ljudje pri tehtanju zoper ali za pitje alkoholnih pijač odločali vsaj v vinorodnih krajih, za slednje. V tem smislu tudi razumemo zapis iz novomeške okolice, leta 1870: „Ljudem, kakor povsod slišim, zameril se je kapelan močno s svojo shodnjo pridigo zoper pijance, o kterih je trdil, da se nikakor ne morejo poboljšati. Vidi se prav očevidno, da je zadela puščica v srce ali žali bog neprave poboljšanje budeče žilice. Vse je veselo zdaj, čuvši, da bo prestavljen prav kmali v Trebnje" (Trdina I, str. 151).

Najbrže ni preveč preprosta misel, da je v skladu s strpnim, če že ne naklonjenim odnosom do pitja opojnih pijač tudi ljudska farmakopeja.

V sistematičnih delih o zdravljenju z naravnimi in čarovnimi postopki (Dolenc, Zbirka, Möderndorfer, Zabukovec) je naštetih blizu dvesto vrst bolezni. To je celo nekaj več kot npr. v letnem poročilu Bolnice usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu iz leta 1898, če upoštevamo poleg raznih notranjih in zunanjih obolenj (skupaj 122) še razne operativne posege (skupaj 53). Zanimivo pa je, da v bogati zakladnici ljudskega zdravilskega znanja manjkajo recepti za preprečevanje in tudi za zdravljenje alkoholizma. Prav tako se tudi pri bolnišničnih zdravljencih ne omenja zdravljenje alkoholizma, bržkone v skladu s prevladujočim mnenjem o preprečevanju alkoholizma, da zaleže toliko, kot bi bob v steno metal (Pijančevanje, str. 27), in o zdravljenju alkoholizma, da se pijanec spreobrne, ko se v jamo zvrne (Kocbek, str. 53).

Redki podatki pričajo le, da so skušali v agrarnem okolju, na primer, na smrt pijanim ljudem pomagati na skrajno preproste načine, na primer s kavo in z mlekom (Notranjsko, str. 120), ali pa so prižgali blagoslovljeno svečo in jih močili z blagoslovljeno vodo (Valjevec, str. 64). O več kot strpnem odnosu do pitja alkohola priča tudi tale podatek z Dolenjskega: kdor zna narediti, da človek ne mara več za vino, tega ne sme delati, ker je greh (Trdina I, str. 42).

6.

V 19. stoletju je dosegla znanstvena medicina velik napredek. V tem času je bil razvoj medicine eden najbolj plodovitih (Borisov, Zgodovina, str. 264). Zato ni naključje, da so se začeli ukvarjati zdravniki tudi z medikosocialnimi pojavi, med njimi z alkoholizmom. Zanimivo je, da se je na slovenskih tleh med prvimi lotil obravnavanja alkoholizma zdravnik Fran Viljem Lipić (1799—1845), ki je enajst let delal tudi v Ljubljani. Njegova monografija Grundzüge zur Dipsobiostatik iz leta 1834 je bila tedaj v vsej svetovni medicinski literaturi edinstven primer protialkoholne znanstvene razprave (Borisov, Zgodovina, str. 267, 269, 306).

V boju zoper alkoholizem na Slovenskem in zlasti v agrarnem okolju so sodelovali tudi nekateri slovenski izobraženci. Novice in drugi časniki ter nekatere knjige so igrale pri tem veliko vlogo. Poljudno napisana dela o alkoholizmu so bila namenjena predvsem ozaveščanju agrarnega prebivalstva in tudi delavstva. V njih so približno enako goreče napadali in obsojali pijančevanje. Članke so naslavljali s slikovitimi naslovi: „Snamnja, is kterih se sposna, da gre kmetijstvo rakovo pot (Snamnja, str. 144). Pijančevanje — huda človeška kuga (Pijančevanje, str. 27 ss). Žganju slovo! vojsko! (Volčič). S slikovitimi prispodobami so obsojali zlasti starše, ki so ponujali otrokom pijačo, npr.: „Tak oče je hujši od divje zverine, ktera nedolžniga otroka razterga, strupnejši je kakor gad, kteri mu življenje v miglaji konča" (R. Oče, str. 40).

Kazno je, da so v skladu s tedanjo stopnjo razpoznavanja spremnih odklonskih pojavov pijančevanja tudi že obravnavali kot družinski problem, in ne samo kot problem posameznika. V protialkoholnem branju so zato izpostavljeni poleg gmotnih kazalcev alkoholizma na kmetiji, npr. propadanje stanovanjskih in gospodarskih poslopij, zanemarjanje gospodarstva, poudarjeni tudi družbeni: beda družine, otrok in žene (npr. Glas, str. 101, Novice 1847; str. 27 ss; Pratika, str. 224). Do konca stoletja se vrstijo poročila župnikov iz raznih far, ki vsa govorijo, da se žganje širi kot najbolj kužna bolezen in da ljudje vidno hirajo duševno in telesno., Po statističnih podatkih naj bi samo leta 1883 umrlo zaradi žganja v ljubljanski okolici 38, kamniški 26, radovljiški 20 in v kranjski 11 ljudi (Vošnjak, Žganje, str. 33).

Po zgledu nekaterih držav, so tudi na slovenskem ozemlju in večinoma v agrarnem okolju, že zgodaj ustanavljali t.i. družbe ali bratovščine treznosti. Ljudje so se spočetka navdušeno včlanjevali, sčasoma pa je zanimanje splahnelo. Tako se je zgodilo, na primer, v dobrovski fari pri Ljubljani, kjer je bila „leta 1851 vpeljana bratovščina treznosti. Pristop je bil tako mnogoštevilen, da je samo v teku leta 1851. pristopilo nad 400 udov. Potem pa je gorečnost prenehala." (Lesjak, str. 30). Leta 1887 vpeljana Družba treznosti na Brezovici pri Ljubljani je ob nastanku štela celo 1200 udov (Novak, Zgodovina, str. 884, ki pa so v naslednjih letih odpadli. Podobno se je dogajalo tudi v številnih drugih krajih. V boju zoper alkoholizem so se družbe treznosti izkazale kot povsem neučinkovite.

Viri in literatura

A. J. — A. J.-n., Smešnice — pa ne izmišljene, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.

Abram — L. Abram, Domače zdravilo, Kurja očesa, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXI, Ljubljana 1873.

Andrejka — J. Andrejka, Jagode za oči, Etnolog II, Ljubljana 1934.

B — B., Prigodbe, Drobtinice za leto 1846.

B. L. — B. L., Zdravniške stvari, Domača zdravila pri kozah in mačuhu, iz Spodnje Idrije 8. svečana, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXI, Ljubljana 1873.

Barle — Janko Barle, Iz narodne zakladnice, Letopis Matice Slovenske za leto 1893.

Bitežnik — B. Bitežnik, Razvoj zdravstvenega zavarovanja na Primorskem, Koper 1981.

Bleiweis, Spomin — Spomin na Koroško Belo in njeno kislo vodo, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1848.

Bleiweis, Svarilo — Dr. Bleiweis, Svarilo kmetam, ki tobak pijejo, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.

Bogataj — J. Bogataj, Iz ljudske medicine na Dolenjskem. V: Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, Knjižnica zdravstvenega vestnika, zv. 1, Ljubljana 1973.

Bolezni — Bolezni, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, LI, Ljubljana 1893.

Borisov, Kirurgija — P. Borisov, Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem, Ljubljana 1977.

Borisov, Zgodovina — P. Borisov, Zgodovina medicine, Ljubljana 1985.

Britovšek — M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964.

Bukve — Černe bukve, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.

Cafov — F. J. Cafov, Kmet na Tolminskem, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.

Culica — Urno, kaj je noviga? (Smert otroka od culice), Kmetijske in rokodelske novice, III, Ljubljana 1845.

Črni Vrh — Naši dopisi. Iz Črnega vrha, Novice, gospodarske, obrtniške in narodne XLVIX, Ljubljana 1891.

Črtice — Živinozdravniške črtice, Novice gospodarske, obrtniške in narodne LVII, Ljubljana 1899.

D — D., V Černe bukve ž njim!, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.

Dežela — Novičar iz domačij in ptujih dežel, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXIII, Ljubljana 1864.

Dolenc, Bukve 1 — M. Dolenc, Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev, Slovenski etnograf XXVII—XXVIII, Letnik 1974—75, Ljubljana 1976.

Dolenc, Bukve 2, M. Dolenc, Ljudska medicina in rokopisne ljudskomedicinske bukve, Mohorjev koledar 1979, Celje.

Dolenc, Bukve 3 — Milan Dolenc, Arcnyske bukve, Farmacevtski vestnik XXVI, št. 2, Ljubljana 1975.

Dolenc, Bukve 5 — Dr. M. Dolenc, Okolica Škofje Loke — pomembno središče ljudskih medicinskih bukev, Loški razgledi XXII, Škofja Loka 1975.

Dolenc, Bukve 5 — Dr. M. Dolenc, Rokopisne ljudsko medicinske bukve iz Primorske, Goriški letnik 2, 1975.

Dolenc, Bukve 6 — M. Dolenc, Zdravilske bukve iz Mežice, Farmacevtski vestnik 3/XXXI, Ljubljana 1980.

Dolenc, Rokopisi — M. Dolenc, O dosedaj zbranih ljudskomedicinskih rokopisih, Traditiones 4, 1975, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, Ljubljana 1977.
Dolenc, Zagovori — M. Dolenc, Zagovori v ljudski medicini na Slovenskem, Farmacevtski vestnik 1/XXX, Ljubljana 1979.
Dolenc, Zarotitve — M. Dolenc, Zarotitve in apokrifne molitve v ljudski medicini na Slovenskem (v tisku).
Dopisi — Naši dopisi, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXII, Ljubljana 1974.
Dr. B — Dr. B(leiweis), Za božjo voljo ali še ne bo konec vraž! Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847.
Dr. B., Kolera — Dr. B(leiweis), Kako s človekam ravnati, kteriga je kolera ..., Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
Drobtinice — Zdravilne drobtinice, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
Erjavec — Fran Erjavec, Domače in tuje živali v podobah, 5. zvezek, Ljubljana.
Erjavec, 1875 — Fran Erjavec, Iz potne torbe, Letopis Matice slovenske 1875.
Erjavec, 1880 — Fran Erjavec, Iz potne torbe, Letopis Matice slovenske 1880.
Erjavec, 1882/1883 — Fran Erjavec, Iz potne torbe, Letopis Matice slovenske 1882/1883.
F. S. — F. S., Domača zdravila. Dopis iz Štajarskiga 20. Prosenca, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Finžgar — F. S. Finžgar, Zbrano delo, 9. knjiga, Ljubljana 1987.
Fl — Fl... Astramontana hvale vredna, Kmetijske in rokodelske novice, Ljubljana 1848.
GT — Göthova topografija, mapa 397, poročilo župnije Šentvid pri Planini, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani.
Gad — Novice, Gad, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Ljubljana 1892.
Glas — Glas o škodljivosti žganja, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
Glavarstvo — Postojinsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis, V Postojini 1889.
Grafenauer — I. Grafenauer, Narodno pesništvo, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952.
Grafenauer, Duhovna bramba — I. Grafenauer, O „Duhovni brambi" in nje postanku, Časopis za zgodovino in narodopisje IV, Ljubljana 1907.
Grafenauer, Zagovori — I. Grafenauer, Najstarejši slovenski zagovori, Časopis za zgodovino in narodopisje XXXII, Ljubljana 1937.
Gregorič I — J. Gregorič, Sveta zdravnika Kozma in Damjan na Slovenskem, Traditiones 4, 1975, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, Ljubljana 1977.
Gregorič II — J. Gregorič, Sveta zdravnika Kozma in Damjan na Slovenskem, Traditiones 10—12, 1981—1983, Zbornik inštituta za Slovensko narodopisje, Ljubljana 1984.
Gruden — Dr., J. Gruden: Das Soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Laibach, Laibach 1906.
Gruden, Brezje — J. Gruden, Božja pot Marije pomočnice na Brezjah, V Ljubljani 1898.
I. Š — I. Š., Vzgledi za življenje. Ne dajaj otrokom žganja! Drobtinice XXVIII, Ljubljana 1893.
J. H — J. H., Novičar iz austrianskih krajev. Iz doljnega Štajerskega 6. febr., Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
J. M — J. M., Iz Koprivnika na Kočevskem 25. avg., Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Ljubljana 1853.

Jagodic — M. Jagodic, Ljudsko pesništvo in pripovedništvo, ljudska medicina v Podjunski dolini (rokopis), Ljubljana 1953.
Janus — Janus, Maškare, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Jažirk — J. Jažirk, Od davkov, ki si jih ljudje sami nakladajo, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
Jurčič, Cvet — J. Jurčič, Cvet in sad, Izbrano delo III, Ljubljana 1976.
K — K., Iz Planine nad Černomljem, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
K. M — K. M., Še nekaj od uvurkov, Novice gospdarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
Kalce — Iz Kalca na Notranjskim 12., maja, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči, Ljubljana 1852.
Kaminski — J. Kaminski, Ozdravljenje po priprošnji sv. Kozma in Damjana, Drobtinice XXVIIIL, Ljubljana 1894.
Kersnik — J. Kersnik, Znojilčevega Marka božja pot, Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1890.
Kette — D. Kette, Zakaj in kako sem zagovarjal strup staremu Šimonci, Slovenec 1 in 3 maj 1897.
Klekl — J. Klekl, Šatringe Slovenske krajine, Kalendar Srca Jezušovoga za 1924.
Knjige — Rojstne knjige 19. stoletja: Pregrad, Župnijski urad Stari trg in Nadškofijski arhiv v Ljubljani; Črna na Koroškem, Župnijski in Matični urad Črna na Koroškem; Planina pri Sevnici, Matični urad Planina pri Sevnici in Arhiv Slovenije.
Kobal — F. Kobal, O koleri na Kranjskem, Zbornik na svetlo daje „Matica Slovenska", XIII zvezek, Ljubljana 1911.
Kocbek — F. Kocbek, Pregovori, prilike in reki, V Ljubljani 1887.
Kolera — Iz Dolenskiga 4. oktobra, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.
Kotnik — F. Kotnik, O Valentinu Lečniku, Etnolog XIV, Ljubljana 1942.
Kotnik, Kult — O kultu sv. Antona Padovanskega, Čas XXXVI, 1942.
Kotnik, Medicina — F. Kotnik, Iz ljudske medicine, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952.
Koze — Dobrovoljen opomin starišem zavolj človeških koz ali osepinc, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
Kraji — Novičar iz raznih krajev, Iz Ljubljane, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVI, Ljubljana 1858.
Kreft — A. Kreft, Zakaj še ljudje v bolezni pri lažnjivih babah, in goljufnih mazačih pomoči iščejo?, Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847.
Križnogorski — Križnogorski, Ali se res bolezen, ki se po domače vrok imenuje, z očmi drugim vcepljuje?, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
Kržišnik — J. Kržišnik, Zgodovina horjulske fare, v: Zgodovinski zbornik 11. leto, Ljubljana 1898.
Kuret I — N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 1. snopič, Ljubljana 1985.
Kuret II — N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 2. snopič, Ljubljana 1987.
Kuret, Planina — N. Kuret, Planina pred poldrugim stoletjem, v: Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju — Šmarje pri Jelšah 1984.

Lendovšek — M. Lendovšek, Ant. Mart. Slomšeka Zbrani spisi; tretja knjiga: Životopisi, 1879.
Levičnik — J. Levičnik, Iz Železnikov, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
Lesjak — A. Lesjak, Zgodovina Dobrovske fare, V Ljubljani 1893.
List — 41. Dokladni List k 45. listu: Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
Magnetičar — Iz Ljubljane, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
Majar — Matija Majar, Slovenski običaji, Slovenska bčela, 1850.
Majciger — J. Majciger, Voda in njene moči v domišljiji štajerskih Slovencev, Kres III, 1883.
Makarovič, Umetnost — G. Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981.
Makarovič — M. Makarovič, J. Modrej, Črna in Črnjani, Črna na Koroškem 1986.
Makarovič, Gradivo — O etnomedicinskem gradivu z Dolenjskega, v tisku.
Makarovič, Izpiski — M. Makarovič, Izpiski o zdravstveni kulturi, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.
Makarovič, Orova vas — M. Makarovič, Zdravstvena kultura na zgledu Orove vasi, Polzela 1984.
Makarovič, Predgrad — M. Makarovič, Predgrad in Predgrajci, Ljubljana 1985.
Makarovič, Pregara — M. Makarovič, Ljudsko zdravstvo na primeru Pregare v Istri, Zbornik Radova 26. sastanka naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije, Rijeka 1978.
Makarovič, Strojna — M. Makarovič, Strojna in Strojanci, Ljubljana 1982.
Makarovič, Zapiski — M. Makarovič, terenski ljudskomedicinski zapiski, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.
Makovic — A. Makovic, Vsegarske Bukve sa Babize na Desheli, Laibach 1788.
Matevže — Da lasje na glavi na novo zrastejo, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVIII, Ljubljana 1860.
Matičetov — M. Matičetov, Zagovarjanje pri dveh slovenskih književnikih, Slovenski etnograf III—IV, Ljubljana 1951.
Mazilo — Novičar iz mnogih krajev, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, X, Ljubljana 1852.
Mencinger — L. Mencinger, Zdravilske stvari, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXIX, Ljubljana 1871.
Moč — Zdravilna moč retkve, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Moshus — Moshus, Novičar iz slovanskih krajev, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
Möderndorfer — V. Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih, Gradivo za narodopisje Slovencev 1, Ljubljana 1964.
Mrkun — A. Mrkun, Ljudska medicina v Dobrepoljski dolini, Etnolog X—XI, Ljubljana 1937—1938.
Musy — Musy., Prošnja matere, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846,
Mušič — D. Mušič, Iz Zgodovine medicine na Dolenjskem, v: Zdravniški vestnik, Ljubljana 1938.
Mušič, Votivi — D. Mušič (rokopisno gradivo)
Merkù — P. Merkù, Nadiški rokopis o zdravilstvu, Jadranski koledar, 1981, str. 129.
Navada — Škodljiva navada. Ivan M. v malim Štajerju, Kmetijske in rokodelske novice II, Ljubljana 1844.

Navratil, 1892 — J. Navratil, Slovenske narodne vraže in prazne vere, Letopis Matice slovenske za leto 1892, V Ljubljani 1892.
Navratil, 1894 — J. Navratil, Slovenske narodne vraže in prazne vere, Letopis slovenske matice za leto 1894, V Ljubljani 1894.
Novak — V. Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960.
Novak, Zgodovina — J. Novak, Zgodovina brezoviške župnije, Leto 1907, v: Zgodovinski zbornik, Priloga ljubljanskemu škofijskemu listu, št. 56, Ljubljana 1907.
Notranjsko — Iz Notranjskega 13. jan., Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
Novice — Urno, kaj je noviga? (Blizo Brežec na Štajerskim), Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Novice 1859 — Zdravilska novica, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVII, Ljubljana 1859.
Novice 1877 — Zdravniška stvar. Zoper ozebljino, Novice gospodarske, obertniške in narodne XXXV, Ljubljana 1877.
Novice 1880 — Za zdravstvene potrebe kaj. Za roke po mrazu razpokane, Novice gospodarske, obertniške in narodne XXXVIII, Ljubljana 1880.
Novičar — Novičar, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Obvestila — Dolenjske novice, št. 7, Novo mesto.
Oglasnik, št. 1 — „Echter Schneebergs-Kräuter-Alopp", Oglasnik št. 1., k 3. listu Novic, 1857.
Oglasnik, št. 6 — Zobni elixir, pražek in zobna pasta, Navadne bolezni v naši deželi, so slabo prebavanje, Oglasnik št. 6 k 6. št. Novic, 1889.
Omersa — Dr. N. Omersa, Zagovorna knjiga Antona Petriča, Časopis za zgodovino in narodopisje XVII, Maribor 1922.
Oparjenje — Nar boljši pomoček zoper oparjenje, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Opomin — Dobrovoljen opomin starišem zavolj človeških koz ali osepinc, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XVII, Ljubljana 1854.
Opomin, koze — Dobrovoljen opomin zastran cepljenja koz, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIII, Ljubljana 1855.
Otrok — Otrok nikar plashiti!, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1844.
Pajek — Josip Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, V Ljubljani 1884.
Pertl — E. Pertl, Oris zdravstva in socialnega skrbstva, v: Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju — Šmarje pri Jelšah 1984.
Pijančevanje — Pijančevanje, huda človeška kuga, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1847.
Pintar — Dr. L. Pintar, Mediko kirurški učni zavod v Ljubljani, Ljubljana 1939.
Pintar, Zgodovina — Dr. L. Pintar, Kratka zgodovina medicine, Ljubljana 1950.
Pipe — Kranjske kmečke tobačne pipe napravijo raka na ustnicah, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.
Pirc — T. Pirc, zdravnik. Iz Teržiča. Varite se mazačev!, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVII, Ljubljana 1859.
Pisma — Zdraviteljska pisma od kolere, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIII, Ljubljana 1855.
Podgorc — V. Podgorc, Domači zdravnik po naukih in izkušnjah župnika Kneippa, Celovec 1892.
Podliščekov — Dr. J. Podliščekov, Domači pogovori o zdravilih, Novice gospodarske, obertniške in narodne XIX, Ljubljana 1861.

Podliščekov, Skušnja — Dr. J. Podliščekov, Pomoč zoper glisto trakuljo, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVIII, Ljubljana 1860.
Podlogar — L. Podlogar, Kronika mesta Črnomlja in njega župe, Ljubljana 1906.
Podučenje — Kako naj se bolniku streže, ki je na vročinski bolezni — legarju — zbolel, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.
Poduk — Drobtinice za kratek čas pa tudi za poduk. Bog daj bebcom pamet, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XIV, Ljubljana 1856.
Pogled — Pogled po Senožeški okolici na Notranjskem, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, Ljubljana 1851.
Pogovori — Pogovori vredništva, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
Povest — Domazha povest, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Potočnik — (Blaž Potočnik), Die Cholera — Kolera. Potrebno poduzhenje sa kmeta. V Ljubljani 1831.
Praprotnik — Spominska knjiga rodbine Praprotnik, Kulturna skupnost Mozirje — arhivska zbirka, inv. št. 13/154.
Pratika — Stoletna pratika devetnajstiga stoletja od 1801—1901, V Ljubljani, 1860.
Pregled — V. letno poročilo Cesar Franc Jožefove bolnice usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu z dodatkom bolezni, zdravniške pomoči in stanu vseh oseb, katere so se v letu 1898 brez razlike vere, narodnosti in stanu v bolnico sprejele in tam zdravile.
Prepoved — Prepoved skrivnih zdravil, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XX, Ljubljana 1861.
Prigodbe — Shalostne prigodbe, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
R — Prof. R., Postopači, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
R. Oče — (Črne bukve), R. Oče, da se Bogú usmili. Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana, 1847.
Reči — Razne reči, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XLIX, Ljubljana 1891.
Reitz — Sdravljenje s besgovim perjem, Kmetijske in rokodelske novice I, Ljubljana 1843.
Robida — K. Robida, Domači zdravnik v navadnih boleznih človeka, V Celovcu 1854.
Rozman — Rozman, Bolezen malokoga poboljša, Drobtinice X, 1855.
Rozman, Besede — J. Rozman, Keršanska beseda od božjih potov, Drobtinice VII, 1852.
Rozman, Kronika — J. Rozman, Konjiška kronika ali zgodbe konjiške nadfare in dekanije po letih vredjene in vverstene, 1863.
Rutar — S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, U Gorici 1882.
S — S... Kako se more vid brez stroškov in bolečin zboljšati?), Novice gospodarske, obrtniške in narodne, XXV, Ljubljana 1867.
Slomšek — Blashe in Neshiza v nedelski šoli, v Celi 1842.
Smes — Smes, Kmetijske in rokodelske novice I, Ljubljana 1843.
Smrdel, Snamnja — Smrdel, Snamnja is kterih se sposna, de gre kmetijstvo rakovo pot, Kmetijske in rokodelske novice II, Ljubljana 1844.
Sovig — J. Sovig, Astramontana, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Stanonik — M. Stanonik, Nekoliko črtic iz žirovske fare izpod peresa Lovrenca Oblaka, Loški razgledi 33, Škofja Loka 1986.
Stekel — Emil Stekel, Oznanilo, 24. Dokladni list k 25 listu Novic 1849.
Steklina — -m- Iz Postojne 15. junija, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
Stvari — Zdravniške stvari, Krompirjeva voda zdravilo zoper revmatizem, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXIX, Ljubljana 1881.

Strup — Poslušajte; kaj vam bomo od zagovarjevcov kačjiga strupa povedali, Kmetijske in rokodelske novice, V, Ljubljana 1847.
Šola — Potreba zdravilske šole v Ljubljani, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
Št. Peter — Piše se nam Iz Št. Petra na Notranjskem, Dolenjske novice 1886.
Št. Rupert — Piše se nam Iz Št. Ruperta 9. junija, Dolenjske novice 1886.
Štrekelj — K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, 3., zvezek, V Ljubljani 1904—1907.
Štrukelj — P. Štrukelj, Vraževerje na Slovenskem (Katalog k razstavi), Ljubljana 1963.
Tancer — L. Tancer, kantonski vračitel, Beseda o pravim času, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
Tisovec — J. Tisovec, Sleparija s skrivnostnimi zdravili, Koledar družbe sv. Mohora za navadno leto 1887, Celovec 1886.
Tomažič —
Toplice — Iz Toplic na Dolenskem, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
Trdina — J. Trdina, O Mengšu in mengšanih, Mengeški zbornik I, 1950.
Trdina I — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 1. knjiga, Ljubljana 1987.
Trdina II — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine 2. knjiga, Ljubljana 1987.
Trdina III — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 3. knjiga, Ljubljana 1987.
Umk — A. Umk., Kako je nekdo živino ozdravljal, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XVI, Ljubljana 1868.
V — V.i, Kako naj kmetje za zdravje skerbijo, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
Valjavec — M. Valjavec, Žganje huda reč, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Valvasor — J.V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, III, Laybach—Nürnberg 1689.
Verbajs — A. Verbajs, Zgodovina kamnogoriške fare, v: Zgodovinski zbornik 11, 1898.
Vestnik — Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani IX, Ljubljana 1896.
Vijanski — J. Vijanski, Ozir po domovini, Skalska dolina na Štajarskem, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVI, Ljubljana 1858.
Virk — J. Virk, Nesreča nikoli ne praznuje, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
Vodopivec — J. Vodopivec, Iz Ipavskega 1. listopada, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Ljubljana 1853.
Volčič — Janez Volčič, Božja pota k naši ljubi Gospej presvetega Srca in k Mariji pomagaj, V Ljubljani 1878.
(Volčič) — (J. Volčič), Žganju slovo! vojsko!, V Ljubljani 1853.
Vošnjak, Žganje — J. Vošnjak, Proti žganju, Koledar družbe sv. Mohora za navadno leto 1886, Celovec 1885.
Vraža — Vraža — huda reč, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Zadeve — O zdravniških zadevah Kranjskiga, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, Ljubljana 1851.
Zadravec — J. Zadravec, Ljudsko zdravilstvo v Prekmurju, Murska Sobota 1985.
Zagorje — I., Iz Zagorja na Notranjskem, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
Zavojšček — J. J. Zavojšček 2. Prazna vera, Koledar družbe sv. Mohora 1864, Celovec 1863.

Zepič — J. Zepič, Kmet, Povedka od ljubljanskega dohtarja, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči, Ljubljana 1849.
Zdešar — A. Zdešar, Istrijanski Slovenci med Tržaškim in Reškim morjem, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
Zdravje — Bog daj zdravje!, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
Zupan — F. Zupan, Votivne podobe. Informativni bilten Inštituta za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, št. 10, Ljubljana 1970.
Žganjepitje — O žganjepitju, Dolenjske novice, 1886.
Žila — Zdravilske reči. (Zdravilna moč suhih češpelj), Novice gospodarske, obertniške in narodne XIX, Ljubljana 1861.
Žurga — J. Žurga, Čudodelnik s Primskovega, Jurij Humar 1819—1890, Celovec 1969.
Xr — Xr. Iz Ormoža, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.

Summary

In the article under the title Health Culture of the Rural Population the author has established the following:

1. Administrative reforms of two englightened emperors — Maria Theresia and Joseph II had legalized and regulated the organization of health service also on the Slovene territory. For a number of reasons the use of professional health service by the rural population until the 19th century was rather modest.
2. Beside the professional, officially acknowledged health service, in the 19th century there still existed a parallel service performed by self-taught, folk doctors and, in connection with this, an officially banned obscure medical practice. In rural environment, in the case of internal and external diseases, people still often cured themselves either with natural medicines or by magic. When need arose, they would sometimes seek help from people with the reputation of having healing powers.
3. Among the rural population in the 19th century there was a widespread, firmly rooted belief that the disease could be sent or taken away by God. In case of various diseases and accidents, people, therefore, prayed for God's help. From this practice resulted different expressions of intercession and thanks.
4. The documents of folk medicine contain several thousand pieces of information on treating human diseases with natural, herbal medicines, and medicines of animal-, mineral-, human- and also herbal origin. Most of the folk medicine material known in the 19th and the first half of the 20th century has been compiled in a systematic work called Folk Medicine among Slovenes. The contents of, for the most part, generalized information indicated before all a knowledge of folk medicine in familiarity with different medicinal herbs and other natural medicines, as well as the purpose and the way of application of natural medicines. There is, however, some rather scarce information on the actual use and efficiency of various herbal and other natural medicines. The rich medical knowledge also lacks the instructions for treating social diseases and conditions.
5. The material on magic medicine comprises about 40 % of all material whose systematical compilation and assessment reaches way into the 20th century. The contents of

the compiled information, like in the case of natural medicines, gives evidence mainly only on the magic folk-medicine knowledge. Clear mention f the application and „efficiency" of magic medicine is made in a very generalized way only in a few cases.

6. Rather than with health care, the rural environment was chiefly preoccupied with curing the already developed diseases. This can be inferred from the ethnological material collected so far.

7. There is a great deal of information on drinking alcoholic beverages and also on alcoholism in the rural environment. This information generaly gives evidence on the frequency of their occurrence and the disapproval excessive drinking of alcohol, especially spirits. Some evidence on this problem, however, should be regarded with a degree of reservation. Among it especially the one that confuses the inherited culture of drinking in wine — growing regions with alcoholism in different areas. Distinction can be made even in the case of spells of drinking, which in the rural area were strictly limited to certain periodical, mostly festive and collective work opportunities. In the meantime, there were longer periods, often characterized by hard drudgery (e.g. mowing of steep slopes, spreading manure in the fields, transport of dirt, etc.) at one's own or someone elese's farm when increased consumption of alcohol was part of the diet.

Under the influence of the ideas of enlightenment the intelligentsia of the 19th century warned against the perniciousness of drinking also in the rural environment. In numerous works, the authors also stressed the drunkenness as a family and social evil.

Etnologija, Gospodarstvo
mag. I. Smerdel
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

PRELOMNA IN DRUGA BISTVENA GOSPODARSKA DOGAJANJA V ZGODOVINI AGRARNIH PANOG V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM

Avtorica je v razpravi povzela nekatera dejstva o gospodarskih dogajanjih iz zgodovine agrarnih panog, ki zamejujejo ali razmejujejo skoraj poldrugo stoletje od druge polovice 18. stol. do konca 19. stoletja ter nakazala vplive teh dejstev na gospodarjenje kmečkega človeka.

Avtorski izvleček

Etnologija, Vinogradništvo
Dular A.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Doslej delno raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

VINOGRADNIŠTVO NA SLOVENSKEM V 19. STOLETJU

Članek govori o razširjenosti vinogradništva v 19. stoletju na Slovenskem in o posestnih razmerah na posameznih vinorodnih območjih.
Opozarja na trtne bolezni v 2. polovici 19. stoletja, proti katerim so se borili s škropljenjem, žvepljanjem in z zasajanjem trt na ameriški podlagi. Huda nadloga vinogradništva je bila tudi toča, proti kateri so streljali z možnarji.
S pomočjo Trdinovih zapisov je v članku nakazan tudi človekov odnos do vina.

Avtorski izvleček

Etnologija, Hišni arhivi

dr. Golob France
konservator
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Doslej neraziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

HIŠNI ARHIV IN PODOBA ČETRTINSKE KMETIJE IZ SPODNJE ŠIŠKE V 19. STOLETJU

Ohranjeni arhiv rodbine Ceglar, nam skupaj z drugimi arhivskimi viri, poda nazoren vzorec premoženjskega stanja četrtinske in polovične kmetije v 19. stoletju.

Avtorski izvleček

Ethnology, Economy
Smerdel I, M. A.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

DECISIVE AND OTHER ESSENTIAL ECONOMIC DEVELOPMENTS IN THE HISTORY OF BRANCHES OF AGRICULTURE IN SLOVENIA IN THE 19th CENTURY

In her treatise the author summarized certain facts about economic developments from the history of branches of agriculture which mark off or delimit almost one century and a half – from the second half of the 18th to the end of the 19th century, and indicated the influence of these facts on farm management.

Author's Abstract

Ethnology, Viticulture
Dular A.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Hitherto partly researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slovene (Engl.)

VITICULTURE IN SLOVENIA IN THE 19th CENTURY

The article discusses the spread of viticulture in Slovenia in the 19th century as well as the land tenure relations in particular wine-producing districts.
Special attention is drawn to the vine diseases of the second half of the 19th century, against which such measures as sprinkling, sulphurization and planting of American vines were used. Another great nuisance of the time was hail. Wine-growers were shooting from mortars to fight against it.
Making use of Janez Trdina's records, the author also outlines man's attitude towards wine.

Author's Abstract

Ethnology, Home Archives

dr. Golob F.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Hitherto unresearched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

HOME ARCHIVES AND A SURVEY OF A FARM FROM SPODNJA ŠIŠKA IN THE 19th CENTURY

The preserved archives of the Ceglar family reveal, together with other archival sources, a clear pattern of the pecuniary condition of a farm in the 19th century.

Author's Abstract

Etnologija, Prehrana
dr. Makarovič G.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Neraziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

PREHRANA V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM

Besedilo obravnava prehrano vseh družbenih plasti. Orisani so: vsakdanja in praznična jedila, dnevni obroki in njihova sestava, norme in hranljiva vrednost dejanske prehrane, pomanjkanja in lakote, nadomestna zasilna hranila, pomen navad in obnašanja pri jedi in pomen jedi kot sestavin običajev. Dodan je seznam jedil iz 19. stoletja in njihovih imen.

Avtorski izvleček

Etnologija, Obrti
Bras L.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

ROKODELSTVO IN OBRT

Okvir obravnave je rokodelstvo in obrt v 19. stoletju na slovenskem ozemlju. Orisane so poglavitne rokodelske in obrtne dejavnosti v vsej svoji pojavnosti, nakazan njihov gospodarski pomen in vloga, ki so jo imele v vsakdanjem življenju in gospodarjenju na slovenskem podeželju.

Avtorski izvleček

Etnologija, Ljudska noša

dr. Makarovič Marija
61000 Ljubljana, YU, Adamičeva 15
Doslej delno raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

OBLAČILNA KULTURA AGRARNEGA PREBIVALSTVA

V članku je noša tipološko in pokrajinsko opredeljena, ugotovljene so okoliščine in posebni dejavniki oblačilnih sprememb, oblačilni pomeni in glavna družbena in gospodarska gibala v razvoju noše.

Avtorski izvleček

Ethnology, Nutrition
dr. Makarovič G.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Unresearched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

NUTRITION IN THE 19th CENTURY IN SLOVENIA

The main topic of the present text is nutrition of all the social classes. Outlined are: everyday and festive dishes, daily meals and their composition, the standards and nutritive value of the actual food, deficiencies and famines, substitutive provisional food, the meaning of habits, usages and behaviour at the table and the significance of dishes within different customs. Added is a list of dishes from the 19th century together with their names.

Author's Abstract

Ethnology, Crafts
Bras L.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Researched field
Slovene Etnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

HANDICRAFT AND TRADE

The article speaks about handicraft and trade in the 19th century on Slovene territory, principal crafts and trades with all their characteristics, their economic importance and the role which they had in everyday life and economy in Slovene countryside.

Author's Abstract

Ethnology, Attire
dr. Makarovič Marija
61000 Ljubljana, YU, Adamičeva 15
Partly researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

THE CLOTHING CULTURE OF THE AGRARIAN POPULATION

The present article outlines the garb in terms of typology and provincial orign, examining at the same time the circumstances and some special factors that affected changes in the clothing fashion. The meaning and function of garbs are described too.

Author's Abstract

Etnologija, Stanovanjska kultura
Keršič I.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

ORIS STANOVANJSKE KULTURE SLOVENSKEGA KMEČKEGA PREBIVALSTVA V 19. STOL.

V orisu so poleg stanovanja kmetov v ožjem smislu obravnavani še pohištvo, stanovanjsko okrasje, svetila, bivanjske higienske razmere (od osebnih: umivanje, pranje, likanje, do čiščenja in vzdrževanja stanovanja) in tudi kurjenje, kuhanje, spanje ter razna druga hišna opravila. Nakazan je tudi odnos stanovalcev do določenega bivalnega okolja oziroma prvin, ki to okolje ustvarjajo.

Avtorski izvleček

Etnologija, Družbena kultura
Tomažič Tanja
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

POVZETEK O NEKATERIH BISTVENIH DOGAJANJIH IN POJAVIH NA PODROČJU DRUŽBENE KULTURE V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM

Avtorica v svojem članku našteva poglavitna dogajanja, ki so označevala kmetovo življenje na področju družbene kulture. Tako so omenjene pomembnejše šege, ki so vnašale v življenje kmečkih prebivalcev posebne vrednote. Obenem se avtorica ukvarja z božjepotništvom in s pomenom šolstva in znanja.

Avtorski izvleček

Etnologija, Kmečki posli

dr. Makarovič M.
61000 Ljubljana, YU, Adamičeva 15
Delno raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

KMEČKI POSLI

V 19. stoletju je v Sloveniji prevladovalo kmečko prebivalstvo. Zlasti na večjih kmetijah so po potrebi najemali poleg dninarjev tudi posle. Življenjske razmere enih in drugih pa so se bistveno razlikovale. S sklenitvijo poselskega delovnega razmerja, ki je obsegalo preselitev na gospodarjev dom in vključitev v njegovo družinsko skupnost, so bili posli udeleženi ne samo v delovnih, marveč tudi v drugih procesih na kmetiji.

Avtorski izvleček

Ethnology, Housing Culture
Keršič I.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

SURVEY OF THE HOUSING CULTURE OF SLOVENE FARMERS IN THE 19th CENTURY

Aside from farmers' lodgings the survey also deals with furniture, decorations, lighting devices, hygienic conditions (from personal: washing one's body or clothes, ironing, cleaning and housekeeping) and also heating, cooking, sleeping and other house chores. It also speaks about the relation of people to their lodging enviroment or, respectively, to the elements which constitute this enviroment.

Author's Abstract

Ethnology, Social Culture
Tomažič Tanja
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

SUMMARY ON CERTAIN ESSENTIAL DEVELOPMENTS AND PHENOMENA IN THE SPHERE OF SOCIAL CULTURE IN SLOVENIA IN THE 19th CENTURY

In this article the author enumerates the principal developments that marked the life of peasants in the sphere of social culture. Thus she also mentions the customs which brought special values into the life of the rural population. At the same time the author studies the phenomenon of the importance of education and knowledge.

Author's Abstract

Ethnology, Farmhands

dr. Makarovič M.
61000 Ljubljana, YU, Adamičeva 15
Partly researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

FARMHANDS

In the 19th century the population in Slovenia was predominantly agrarian. Especially big farms were the ones that hired farmhands beside day-lobourers. But the standard of living of both groups was all but equal. Once the labour relation, which included moving to the farmer's home and joining the family community, was enteres, farmhands began to take part in all the processes, not just the working ones, on the farm.

Author's Abstract

Etnologija, Ljudska umetnost
dr. Makarovič G.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Delno raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

O VLOGAH IN POMENIH LJUDSKE UMETNOSTI V ŽIVLJENJU AGRARNEGA PREBIVALSTVA

Okvir obravnave je slovensko ozemlje v 19. stoletju. Orisana je ljudska likovna umetnost kot znak in sporočilo o družbenem položaju, kot izraz osebnih in skupinskih identitet, kot sredstvo internalizacije in socializacije, kot izraz ideologije velikih kmetij. Nakazan je pomen, ki ga je v svojem socialnem okolju ljudska umetnost imela za dojemanje in razumevanje sveta.

Avtorski izvleček

Etnologija, medicina, ljudska medicina

dr. Makarovič M.
61000 Ljubljana, YU, Adamičeva 15
Doslej delno raziskano področje
Slovenski etnograf 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (angl.)

ZDRAVSTVENA KULTURA AGRARNEGA PREBIVALSTVA

V članku je pregledno obdelano razmerje agrarnega prebivalstva do strokovnega zdravstva, samouška zdravstvena dejavnost, priprošnje in zaobljube ob bolezni, naravna zdravila in čarovni postopki, skrb za zdravje in preprečevanje bolezni ter pitje alkoholnih pijač in alkoholizem.

Avtorski izvleček

Ethnology, Folk Art
dr. Makarovič G.
61000 Ljubljana, YU, Slovene Ethnographic Museum, Prešernova 20
Partly researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

ROLES AND IMPORTANCE OF FOLK ART IN THE LIFE OF THE RURAL POPULATION

The framework of this study is the Slovene territory in the 19th century. It describes folk plastic art as a sign and message about social standing, as an expression of personal and collective identities, as a means of internalization and socialization, and as an expression of ideology of large farms. The study points out the significance which folk art had in its social surroundings for comprehending and understanding of the world.

Author's Abstract

Ethnology, Medicine, Folk Medicine

dr. Makarovič M.
61000 Ljubljana, YU, Adamičeva 15
Hitherto partly researched field
Slovene Ethnographer 1991 (1988–1990) XXXIII–XXXIV
Slov. (Engl.)

HEALTH CULTURE OF THE RURAL POPULATION

The article offers a clear presentation of the attitude of the rural population to professional health service, self-taught medical practice, prayers and vows in case of illness, natural medicines and magic proceedings, health care and drinking of alcoholic beverages and alcoholism.

Author's Abstract

Slovenski etnograf

Naslov uredništva in uprave — Address of the Editorial Office and Administration

Slovenski etnografski muzej
61001 Ljubljana, Prešernova 20
poštni predal 73, tel. 218-888

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Slovenski etnograf XXXIII–XXXIV, 1980/81

Izdal in založil Slovenski etnografski muzej
Za izdajateljа in založbo dr. Ivan Sedej
Oblikovanje: Marjan Lobnikar, dia.
Tisk: Tiskarna Pleško, Ljubljana
Naklada: 1000 izvodov

Slovenski etnograf

Naslov uredništva in uprave — Adress of the Editorial Office and Administration

Slovenski etnografski muzej
61001 Ljubljana, Prešernova 20
poštni predal 73, tel. 218-886

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Slovenski etnograf XXXIII—XXXIV, 1991

Izdal in založil Slovenski etnografski muzej
Za izdajatelja in založbo dr. Ivan Sedej
Oprema: Marjan Loboda, dia.
Tisk: Tiskarna Pleško, Ljubljana
Naklada: 1000 izvodov